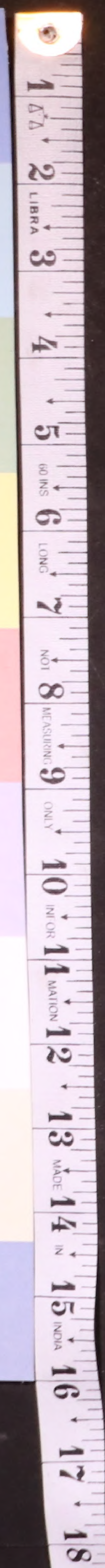

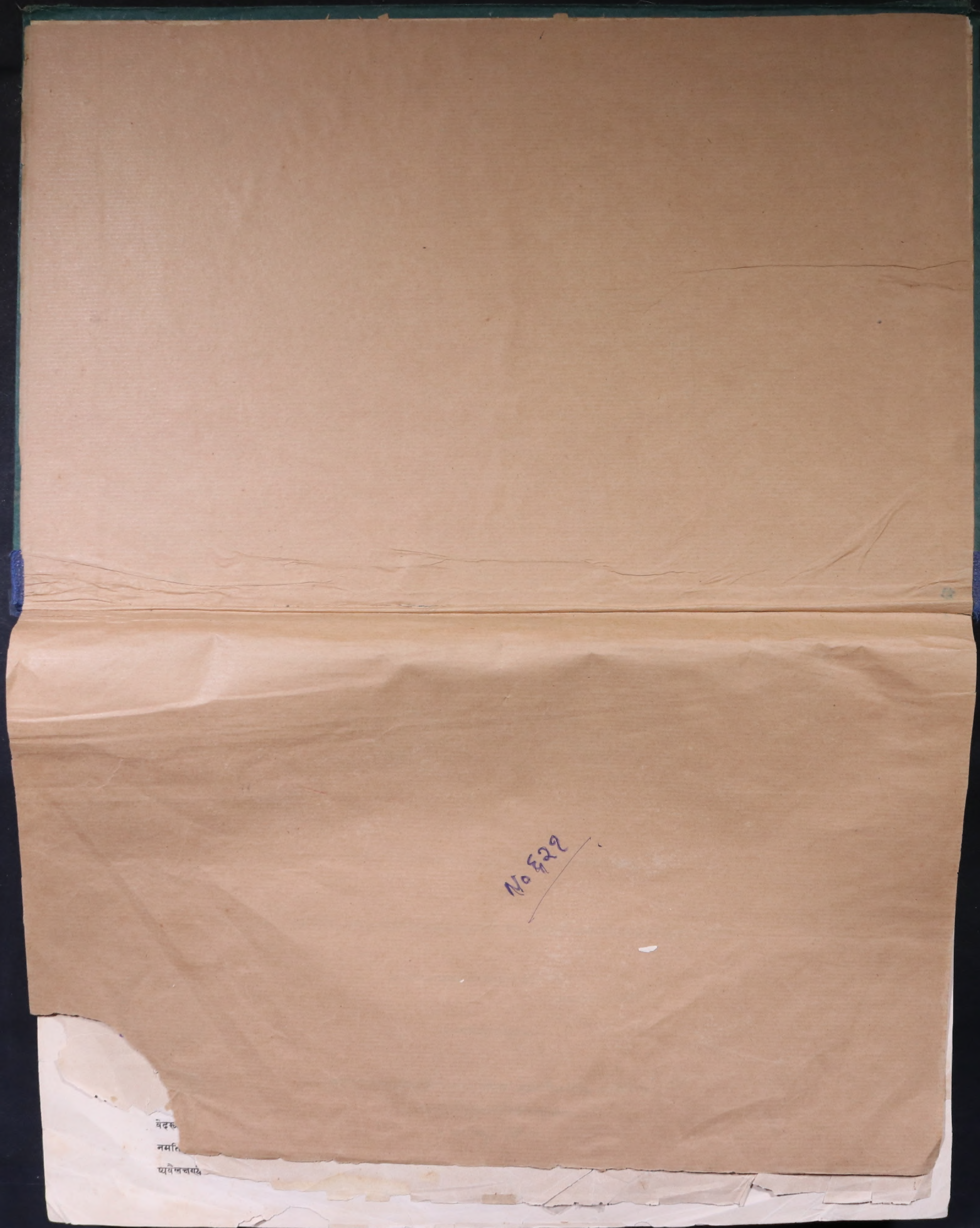

322

322

322

No 429

वेदक
नमति
प्रवेमलस्य

महाभाष्यम्

। भाष्यप्रदीपेन विवरणेन च सञ्चिन्तम् ।

काश्यां राजकीयपाठालये श्रीमद्वालखैलनामकतदध्यक्षप्रतिस्त्वत्यैः

श्रीनारायणशास्त्रिदेवदत्तदुर्गादत्तशर्मभिर्भ्यां करणपण्डितैः श्रीमच्चतुर्वेदहीरानन्दशर्मभिरलङ्कारपण्डितैश्च संशोधितं

सांख्यशास्त्राध्यापकश्रीमत्काशीनाथशान्देवताम् । ३ । पदवा

र्गावावारपारी

मिर्जापुरपत्तने विवेदिदुर्बलिशर्मणा संशोध्य मुद्राक्षरैरुपनिबद्धं भारतवर्षीय-

पश्चिमोत्तरप्रदेशाध्यक्षनियोगानुद्वितम्

॥ सन् १८५५ ईस्वी ॥

वेदरूपा तस्मिन्

नमति ।

पुष्पलक्ष्मणम्

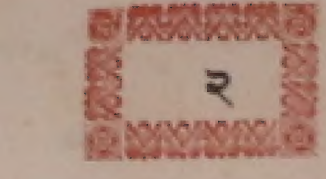

॥ वि० ॥ श्री गणेशाय नमः । नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरुन् । पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौ च सतीशिवौ । १ । नागेशभट्टो
नागेशभाषितार्थविचक्षणः । हरिदीक्षितपादाजसेवनावाप्तसन्मतिः । २ । याचकानां कल्पतरोररिकलङ्घिताशनात् । शृङ्गबेरपुराधीशाद्रामतो-
लञ्जलीविकः । ३ । नाविलीर्णं न विलीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् । भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति । ४ । भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशि-
चायै निवर्त्तति सर्वेति । ज्ञानानां पञ्चमश्लोकोत्तराहो नान्वयः । सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वात् । मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावान्निराकार-
त्वम् । कर्तृत्वाद्विधाध्यत्वम् । स ऐच्छतेति श्रुतेः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियावि-
पयत्वेनवातीन्द्रियत्वम् । सदसद्रूपता । प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीतम् । तद्रहितमित्यर्थः ॥

॥ कै० ॥ श्री गणेशाय नमः । सर्वाकारं निराकारं विश्रुत्वाद्यन्तमतीन्द्रियम् । सदसद्रूपतातीतमदृश्यं माय-
यादृतैः । १ । ज्ञानलोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुम् । प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् । २ । पुरुषाः
प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् । सरस्वतीञ्च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् । ३ । पदवाक्यप्रमाणानां
पारं यातस्य धीमतः । गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वाचरणवन्दनम् । ४ । महाभाष्यार्णवावारपारीणां विदितिस्रवम् ।

यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः । ५ ॥

॥ वि० ॥ एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्याभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह । अदृश्यमित्यादि । १ । माययादृतैरित्यस्य कृत्यमाह । ज्ञानेति । तत्त्वमस्या-
दिवाक्यजनितान्तराद्वितीयसञ्ज्ञदानन्दब्रह्माकाराद्युत्तिष्ठानं । तदेव लोचनं तेन संप्रत्यक्षमित्यर्थः । नारायणमित्यादि । सर्वनरसमूहान्तर्गामिणमित्यर्थः । सर्वविद्या-
वेदरूपा तद्विधायिनम् । २ । वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति । पुरुषा इति देवत्वं । पाणिडित्यम् । ३ । सम्प्रदायशुद्धिं श्रोतयन् गुरुं
नमति । पदेति । आकरणासीमांसातर्कागामित्यर्थः । धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य । ४ । महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्टादिकथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभा-
ष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् । अवारपारयोर्भावम् । श्रूयतेऽनेनेति श्रवः सेतुः । यथागमम् । सम्प्रदायमनतिशङ्कित्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ वि० ॥ औदित्यं परिहरति भाष्येति । मयूरखंसकादिसमासो रूपकश्चेति बोध्यम् । पिशुनत्वं दुष्टत्वम् । ६ । नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत
आह तथापीति । तच्चत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः । शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासंकोचः । पञ्जुवदित्यनेन व्याख्येयांशापरित्यागे व्याख्यानस्या-
विस्तृतत्वं बोध्यते । ७ । यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः संधोपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवान् प्रयो-
जनं नोक्तं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः ॥

॥ कै० ॥ भाष्यादिः कान्तिगक्षीरः काहं मन्दमतिस्ततः । छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् । ६ ।
तथापि हरि वहेन सारेण ग्रन्थसेतुना । क्रममागच्छनैः

॥ भा० ॥ अथ शब्दानुशासनम् । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते ॥

॥ कै० ॥ पारं तस्य प्राप्तास्मि पञ्जुवत् । ७ । भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्वाकरणास्य साक्षात्प्रयोजन-
माह । अथ शब्दानुशासनमिति । प्रयोजनप्रयोजनानितु रचोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यति ॥

॥ वि० ॥ परमप्रयोजनं दर्शितम् भगवांस्तु विवरणकारत्वान्मन्दधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद्वावहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्व-
नाश्वसात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दश्रुत्युत्पत्तिचक्षणं वदतीत्याह भाष्यकार इति । तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयेषु एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्र-
विषयत्वादिति बोध्यम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्त्वन्व इत्यर्थादेव लब्धम् । ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्य-
मत आह साक्षादिति तदेवाह प्रयोजनप्रयोजनानीति ॥

॥ वि० ॥ व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिनेति शेषः । तावत् प्रथमं व्याचष्टे इति पदार्थज्ञानायानन्तर्यार्थकत्वनिरासायचेति शेषः ।
भाष्यत्वादेवच स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः । नन्विति विनायथशब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह एवंहीति । पदान्तरैः शब्दपदाधिकारा-
र्थपदप्रयुज्यत इति पदैः । व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति शेषः । अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्यार्थकत्वमप्रमाणमिति भाष्येदतोऽयमिति । भाष्ये
योऽयमस्मिन्वाक्ये स इत्यर्थः विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा अस्मिन् निवर्त्तयितुमित्यर्थः । ननु निपातानां श्रोतकत्वादभिधेयवाच्यशब्दोऽनुपप-
न्नोऽत आह अधिकार इति । प्रस्ताव इति प्रारम्भ इत्यर्थः । सचार्थाद्याख्यायमानस्य अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । निपातानां च श्रोतकत्वमिति ॥

॥ कै० ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्वाचष्टे । अथेत्ययमिति । इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपे
ऽवस्थापनाय प्रयुक्तः । एवं हि पदान्तरैस्सामानाधिकरण्येन सन्त्ये सति अथ शब्दो व्याख्यातुं शक्यते । स्वरूपे
ऽवस्थितस्य सर्वनाम्ना पराम्भ्यते अयमिति । शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारार्थ इति ।
अधिकारः प्रस्तावो श्रोतृत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानाञ्च श्रोतकत्वं वाक्यपदीये निश्चीतिम् ॥

॥ वि० ॥ निपातानां श्रोतकत्वंचेत्यर्थः । उपसर्गातिरिक्तनिपातानां श्रोतकत्ववाचकत्वेभयस्त्रीकारस्याख्यं विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । उपसर्गाणां
श्रोतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः । अत एव साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादि रूगच्छते । प्रारम्भक्रियाविषयत्वश्रोतकस्याप्यथ-
शब्दस्यान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मन्त्रजलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यते इति फलितम् । परेत्यत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति अधिकृतमिति च तदर्थवदन्ति । भाष्य
प्रयुज्यत इत्यनेन वर्त्तमाननिर्द्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं ननु दृष्टादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥

8

॥ वि० ॥ ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद् द्योतकत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियत इति प्रतीयत इति एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः । ननु भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थत्वा-
त्ययोजनाभिधानोपपत्तिः । अनुश्रित्यन्तेऽसाधुशब्दस्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणव्युत्पन्नतया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं
भाष्ये नामपदादानं नामनामिनोरभेदान्नामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम् । अनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनां च । केषामिति प्रश्नस्तु किं लौकिक-
मात्रविषयशकटायनादिशास्त्रमधिकृतस्य वैदिकमात्रविषयप्रतिशास्त्रमिति परे ॥

॥ कै० ॥ अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थसम्पद्यते तं दर्शयति । शब्दानुशासनमिति । अनेकक्रि-
याविषयस्यापि शब्दानुशासनस्यारभ्यमाणातथशब्दसन्निधाने प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशा-
सनमिति । अत्राचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादन्युपादानादुभयप्राप्त्यभावाद्भोभयप्राप्ते ॥

॥ भा० ॥ शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानाञ्च ॥

॥ कै० ॥ कर्मणीत्यनेन धृष्टी । अपितु कर्तृकर्मणाः कृतीत्यनेनेति कर्मणिचेति समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादि-
धूप्रवृत्त्यादिवत्समासः ॥

॥ वि० ॥ ननु कर्मणिचेति निषेधोक्त्यर्थं कर्मधृक्त्वेन समासो ऽत आह अत्राचार्यस्येति । उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने इति सूचं भाष्ये
स्पष्टम् । कर्तृकर्मणोरिति धृष्ट्यामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्यवहितधृक्चैव समासनिषेध इति भावः । भाष्ये
शास्त्रमित्यस्य कर्त्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकारत्वाद्वास्थातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्वाच्च साधुत्वरूपैकप्रयोजनसम्बन्धत्वाद्बोधम् ॥

५

॥ वि० ॥ सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशेच शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः । एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव तपरसूचादौ शब्द-
शब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु त्रीन्हीनप्रोचतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवत्तद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्ति-
र्भविष्यतीत्यत आह विनेति । त्रीन्हीनशब्दस्य तु प्रकरणादिशेषे प्रवृत्तिरिति भावः । वाशितादीनामित्यादिनापभ्रंशसंग्रहः । उत्तरपदार्थसंख्येष्टपूर्वपदार्थस्य कथं
सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः । बुद्ध्या मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या । वेदाङ्गत्वादिति तत्त्वचंगम-
सिद्धम् । अनेन तन्वीशब्दादीनामविषयता सूचिता नच वेदाङ्गत्वाद्भेदिका एव विषयास्तुः । तच्च तच्च भाषायां छन्दसीत्याद्युक्तोभयोरपि विषयत्वात् । ननु
चिदानन्दस्वरूपवन्न्यातिरिक्तस्य सर्वस्य

॥ कै० ॥ शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाभावात्तन्वीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासन-
प्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्म्यवमर्शः । यथा राज-
पुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति । सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्यादिशेषावगतिरिति मत्वाह लौकिकानामिति ।
लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाभ्यां ठञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वै-
दिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यस्यापनाय पृथगुपादानम् । यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽध्यायात इति वसिष्ठस्य ।
तेषां तु प्राधान्यं यद्वेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः ॥

॥ वि० ॥ लोकपदार्थत्वाद्भेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपीति पाठः । तेषां त्वति ।
लौकिकानां यात्रे कर्मण्येव तत्परिहारस्तेषां तु सर्वचेति भावः । भाषाशब्दानामिति । भाषाप्रयोज्यप्रयोजकद्वयव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवं च वेद-
मात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासां गृहणामीत्याद्यतिरिक्तपरतालौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारदर्शनात् । अत एव गौरश्च इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसंगतिः । लोक-
स्वरानादराद्भेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शब्द इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसंगतिरिति भावः ॥

॥ वि० ॥ लोके पदानामुदाहरणत्वात् वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह तत्रेति । पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्या-
नामुदाहरणत्वात्किरित्यपि बोध्यम् । लोकेवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्येवाचधिकृतत्वञ्च शकटायनादिव्याकरणस्येत्युत्तराशयं
परे । भाष्ये लौकिकास्तावदिति । तावच्छब्दोऽनुक्रमे पूर्व लौकिका उदाहरित्यन्ते पश्चाच्चैदिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदाद-
रसूचनार्थः । अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्त्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया

॥ कै० ॥ तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति गौरश्च इति । वेदेत्वानुपूर्वीनियमाभावात्पदानुदाहरति
शब्द इति । अयं गौरयं शुक्ल इति ॥

॥ भा० ॥ तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्गो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि शब्दा देवीर-
भीष्टये । ईषेत्वाज्जत्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कश्चिद्वद्ः ॥

॥ कै० ॥ शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने
प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कश्चिद्वद् इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ कोऽयमिति प्रश्नेऽयं गौरयं वर्णशुक्ल इत्युत्तरस्य ले सन्निहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः
स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूपायामस्माभिर्हरिसंमततया व्युत्पादितम् । अत एव जात्यादिव्यक्त्याऽपि रामेति द्व्यक्षरं नाममानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ शब्दा-
र्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः । अथ गौरिति भाष्ये अथेत्यस्य पृच्छते इति शेषः । किं पृच्छते तदाह गौरित्यत्रेत्यादि । कः शब्द इति । कः शब्दशब्दाभिधेय
इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु । शब्दजातिव्यक्त्यादिषु ॥

॥ वि० ॥ कः शब्द इति कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिषु । नन्वेवं गुणक्रिययोश्च शब्दत्वाशङ्कानुप-
पन्ना नहि ते अपि गौरिति शब्दजन्यबोधे भासेत इति चेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽप्यभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् तदभिन्नाभिन्न-
स्येति न्यायेन तच्छङ्केष्यते । यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणोपाप्यभेदः । यथा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्थभाष्यसम्मत-
समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तदाव्यत्वमिति शङ्का बोध्या । अथ गौरिति विज्ञान इति सामान्योक्त्वा तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेऽपि गुणादीनां

॥ कै० ॥ अथेति गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कश्चिद्वद् इत्यर्थः । तान्येव वस्तून् क्रमेण
निर्दिशति किं यत्तदिति ॥

॥ भा० ॥ अथ गौरित्यत्र कश्चिद्वद्ः । किं यत्तत्तास्मात्वाङ्मूलककुदबुरविपागयर्थरूपं स शब्दः ॥

॥ कै० ॥ उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तस्मिन्मुपाददत
इति । कामचारतस्तस्य शब्द इति पुस्तिकेन निर्देशः ॥

॥ वि० ॥ सामान्यरूपेण भानमत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आत्मफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायास्मान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितचेत-
न्मञ्जूपायाम् । यत्तदिति समुदायो यदुत्तार्थे वर्त्तते । तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन स इत्येतेन परामर्शः । यथा प्रसिद्धौ । ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि
नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्कीर्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतयावा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः । यथा शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्वर्त्त-
त्येत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तस्मिन्मिति तयोर्लिङ्गमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्योक्तहेतुमुपपादयति भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति शेषेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः । यदि च द्र-
व्येति यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथाहि सति द्रव्यादीनां तन्मान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तच्च द्रव्य-
स्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनामपि क्रियात्वं छनयितुं गुणा-
त्माक् क्रियाक्तिरिति ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्त इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्का परे वाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलङ्गसंस्थादिरूपगुण संग्रह

॥ कै० ॥ नेत्याहेति भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च द्रव्यं शब्द इति प्रतीतम् । अपि तु द्रव्यमिति यदि द्रव्यानुशासनं
विवक्षितमभविष्यदथद्रव्यानुशासनमित्येवावश्यम् । अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृते ऽपि शब्दत्वे
प्रपञ्चार्थं तच्चोत्तरपूर्वकं निराकरोति यत्तर्होति । गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते ॥

॥ भा० ॥ नेत्याह द्रव्यं नाम तत् । यत्तर्हि तदिदं चेष्टितं निमित्तमिति स शब्दो नेत्याह क्रिया नाम
सा । यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दो नेत्याह गुणो नाम सः । यत्तर्हि तद्विभक्त्यभिन्नं

॥ कै० ॥ परिहारस्तु पूर्ववत् । तच्चैव तदभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः । चेष्टितं कायपरिस्पन्दः ।
निमित्तमिति व्यापारः । शुक्लो नील इति द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाङ्गमात्राभिधायिनाऽच शुक्लादयो द्रष्टव्याः ।
भिन्नेष्वभिन्नमिति अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते ॥

॥ वि० ॥ इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाङ्गुणो नाम स इत्युत्तरमसंगतं तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तरासंगतिरिति चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो
नाम स इत्यर्थः । शेषाग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्याह आह अनेनैवेति गोशब्दार्थे चैषां संभवादिति । अभेदसंभवात्तेन तदभि-
न्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितयैषां संभवादित्यर्थः । शरीरव्यापारो रोमाच्चादिः ।
एकत्वमिति अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥

॥ वि० ॥ नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् । भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति सत्तास्थ-
मिति । एवं हि उच्यते दाम्ना इत्यापत्तेः । सामान्यश्रुतेस्सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायास्सङ्कोचे कारणाभावाच्च उपमाकथनस्य प्रकृते ऽनुपयो-
गाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तं किन्तु स्वरूपवाची सः उद्विंसंज्ञासूचकभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसंभवात् । पितृ-
भूत इत्येवाप्यन्यत्राशब्दप्रयोगस्यादृष्टेन इति सादृश्यप्रतीतिर्नत्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् । भाष्ये आकृतिर्जातिस्संस्थानं ब्रवीति । आक्रियते ब्र-
ह्मयते स्वाययोऽनयेति व्युत्पत्तिरिति भावः । शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकत्वञ्चेत्यप्यर्थो बोध्यः । जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतित्यक्तयः

॥ कै० ॥ छिन्नेष्वच्छिन्नमित्यनेन नु नित्यत्वं सामान्यभूतमिति सत्तास्थं महासामान्यं गोत्वादे-
स्सामान्यविषयस्योपमानं निर्दिष्टं सामान्यमिव ॥

॥ भा० ॥ छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दो नेत्याह । आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः ॥

॥ कै० ॥ सामान्यभूतं भूतशब्द उपमार्थे यथा पितृभूत इति । द्रव्यादिषु निरस्तेषु पच्छति
कस्तर्होति ॥

॥ वि० ॥ पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् प्रत्यक्षादौ तद्विज्ञानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावे न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति
वार्तिकव्याख्यानं भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यच्च स्वाभिन्नहारकस्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा प-
रमकारणकार्योपादानके परमकारणादेः । अत एव सुखदुःखयोर्नैकं नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डलारम्भकस्वर्गावयवानुगमस्य कटके ऽभावात् । एवं गुण-
समूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वे ऽपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वाच्च तेषां शब्दत्वाशङ्कति भावः । पृच्छतीति प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण
पृच्छतीत्यर्थः ॥

१०

॥ वि० ॥ भाष्ये उच्चारितेनेति । शरीरमाकृताभिहतकंठादिस्थानैरवयवद्वाराभिबुद्धेन येनेत्यर्थः । अत्र विधाणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्यु-
पस्यन्ते । संप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम् नच वनमितिवत्समूहाभिप्रायं तत् समूहस्या-
स्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणा इति । वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समुदायस्य वा नाद्य इत्याह वर्णानां प्रत्येकमिति
द्वितीयमनुद्य दूषयति आनर्थक्येति प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्येति समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तत्तु न युक्तमिति शेषः । यतस्तत्र नयद्वयम् उत्पद्यमानसमुदायस्या-
भिबुध्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः । द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्त्येति ।
उत्पत्त्याभिबुद्धिस्तत्वादित्यर्थः । ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतान्यवर्णानुभवहेतुकैरस्मृत्युपाकूटानां वाचकत्वमस्त्वत आह एकस्मृतीति ।

॥ कै० ॥ उत्तरमाह येनोच्चारितेनेति । वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे
द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादानर्थक्येति प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपदेनोत्पद्यमानादभिबुद्धिपक्षे क्रमेणैवाभिबुद्ध्या समुदायाभावादिक-
स्मृत्युपाकूटानां ॥

॥ भा० ॥ येनोच्चारितेन सास्त्राणाङ्गलककुदुरविधाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥

॥ कै० ॥ वाचकत्वे सरोरस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तस्फोटो नादाभिबुद्ध्या वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः ॥

॥ वि० ॥ ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्त आह नादेति । नादो वर्णः । ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपाकूटानां वाचकत्वेन
नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गादन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तादोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति । इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति
प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पठे नानार-
ञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरारगः क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागस्य च स्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः । तत्र
येनेत्येकवचनेन विधाणिनामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिवोधकसाधारणदेन वाचकस्यैकत्वं
सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्त्वन्तमञ्जपायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥

११

॥ वि० ॥ नन्वेवं तस्य तात्त्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह । प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः । भाष्येऽथवा
प्रतीतपदार्थक इति । लोके व्यवहृत्पु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः आर्षेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गौरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकता-
प्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह अन्यचेति । संग्रहादौ तत्परसूत्रे भाष्ये चेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र वैख-
री । स्फोटपदेनाभिबुद्धकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरशब्द उच्यते । कथमस्येति । कुर्वन्नित्यस्य वर्त्तमानार्थकत्वादित्यर्थः । भाष्ये कानि पुनश्चाद्वानुशासनस्येति ।

॥ कै० ॥ उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहा-
रेऽपि न दोषः द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विधिप्रतिषेधयोरप्रत्यक्षविषयत्वात्क-
थमस्य विभिः सम्बन्धः । उच्यते । शब्दं कुर्वन्नपि

॥ भा० ॥ अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द उच्यते । तथा शब्दं कुरु मा शब्दं का-
र्षीः शब्दकार्यं माणावक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते तस्माज्जनिशब्दः । कानि पुनश्चाद्वानुशा-
सनस्य प्रयोजनानि ॥

॥ कै० ॥ शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तद्विस्तृते तथानभिमतशब्दश्रवणोद्देजितेनाच्यते
मा शब्दं कार्षीरिति । कानि पुनरिति । किं सन्धोपासनादिवद्वाकरणाध्ययनं नित्यं कर्म
अथ काम्यमिति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह किं सन्धेति । शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारःफलम् उत तदतिरिक्तमपि
किंचिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः । प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरेऽपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति नित्यमपि प्रश्नाशयो बोध्यः । अत
एवात्तरे आगमपदोपादानम् । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्तत्र बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् ॥

१२

॥ वि० ॥ पुरुषार्थो धर्मो मोक्षश्च । ननु शिष्याचार्यसम्बन्ध एव महान्देवताहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति । भाष्ये-
दिति । भस्मेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । नवाचार्यवचनाद्भूमनिर्दिष्टः अंशशङ्कया तेष्वविश्यात् । वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरु-
षार्थसाधनमित्याह वेदार्थेवेति । एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त्वान्वैकचित्तकर्मोपपन्नानेन स्वर्गसुखमुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो
व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः ॥

॥ कै० ॥ पारम्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह रक्षेति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भाष्येदेवैयाकरणः वैयाकर-
णस्तु न भाष्यति वेदार्थेचाध्यवस्यति । तत्र लोपागमयोक्तदाहरणं देवा अदुष्टेति दुर्हेर्लङ्गभस्यादादेशे कृते लोपस्त आ-
त्मनेपदेष्विति तलोपः बहुलं छन्दसीति

॥ भा० ॥ रक्षोहागमलज्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमव-
र्णविकारज्ञा हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति ॥

॥ कै० ॥ रुटि सति रूपमेतत् । वर्णविकारो यथा । उङ्गाभञ्च निग्राभञ्चेति ह्यग्रहोर्भञ्ज-
न्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः उदि ग्रह इत्यत्र उङ्गाभनिग्राभौ च छन्दसि स्तुगुद्यमननिपा-
तनयोरिति वचनादुक्तिपूर्वाङ्गहेर्धञ् ॥

॥ वि० ॥ विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप एव चादेशोऽत्र विकारः । ह्यग्रहोर्भञ् इति इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम्
एतेनोङ्गाभनिग्राभौचेत्यनेन भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् अन्यार्थमावश्यकं तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् निपूर्वा-
ङ्गहेर्धञ्विधायकाभावादाह उङ्गाभनिग्राभौचेति ॥

१३

॥ वि० ॥ भाष्ये खल्वपीति निपातसमुदायानिश्चयार्थः । ऊहःखल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्वाः पठितास्त-
त्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नेष्टेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावृत्ताभावेऽपि विकृतावृत्त इति दर्शयितुमकृतिशब्दार्थमाह । इहेति । य-
स्मिन्नाग्नेयादौ यागान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च हि देवत्वैकदेवत्वत्वादिदृष्ट्या बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्वाणाङ्गमन्यवगमनमत आह । प्र-
कृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायास्मा-
वनायास्माकाङ्क्षात्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदिति मोमांसकसरणिः ॥

॥ कै० ॥ ऊहःखल्वपीति । इह यस्मिन्त्याग इतिकर्त्तव्यतापदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येनचो-
पजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवदिकृतिः कर्त्तव्येति मोमांसकैर्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणास्म-
म्यग्विजानाति । तत्रामेभन्वाऽस्ति अस्ये त्वा जुष्टकिर्वपामीति

॥ भा० ॥ ऊहःखल्वपि न सर्वोत्पन्नैर्न च सर्वोभिर्भिक्तिभिर्वेदे मन्वा निगदितास्तेचावश्यं यज्ञ-
गतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मा-
दध्येयं व्याकरणम् ॥

॥ कै० ॥ तत्र सौर्येष्वरुन्धिरपेद्गृह्यवर्चसकाम इति सौर्यं चरौ मन्व ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टकिर्वपामीति विस्-
रेण भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः ॥

॥ वि० ॥ पदार्थान्तर्गतस्य मन्वाः तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्वस्थापिपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमि-
त्याह । तत्राग्नेरिति । मन्व ऊह्यत इति । यद्यप्यूहेन मन्वत्वन्तथाधिकदेशोऽपि अनेकपदसमुदाये मन्वत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्वृत्तिरेव समुदाये मन्वत्वव्यवहा-
रः कर्मणासाङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयमकृत्यूहः अन्येऽप्यूहाः ऊहयस्य हि आर्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा शेषिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये किङ्गप-
दञ्च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनासामर्थ्यान्तिलङ्घनेनेत्यर्थः ॥

१४

॥ वि० ॥ ननु वक्ष्यमाणमस्य न व्याकरणाफलत्वमत आह । प्रवर्तक इति नित्यकर्मातिमिति । एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनस्य-
त्युक्तम् नित्यत्वत्वाधेयक्रियपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्विधम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काव्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ।
निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपम्फलमस्येवेत्यत आह । दृष्टमिति । अध्ययनादिनिष्ठकारणानपेक्षत्वं वि-
षय आरोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः ॥

॥ के० ॥ आगम इति । आगमः प्रयोजकः प्रवर्तकः नित्यकर्मातिं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति ।

॥ भा० ॥ आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति ।

॥ के० ॥ प्रयोजनशब्देनच फलमप्रयोजकश्चेत्यते । निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्षेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि जनमेजयासुपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणास्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते यदा तेन प्रोक्तमितिसूचोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थ-
वद्वाकरणाद्यैऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमतमध्ययनज्ञान-
कर्मात्मनोपचारिकमित्याहुः ॥

१५

॥ वि० ॥ षडङ्गः शिवाकृत्यव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोऽप्यौतिपात्रसंहितो वेदः स्तत्राख्यारूपः । अध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मातिवो-
धः यद्यपि तेन प्रोक्तमितिसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठं तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनद्वार्यामि-
त्यर्थे तात्पर्यम् अत एव सखानसौहृमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थेयुज्यन्ते केचित्तेति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः अनेनातादृशस्याध-
र्मत्वं सूचयति श्रुत्या भिन्नस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथाच व्यासः । वेदार्थज्ञो जपे जज्ञा तथैवाध्ययनं द्विजः कुर्वन्स्वर्गमवाप्नोति नरकस्तु विपर्यय इति ।
जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ॥

॥ के० ॥ प्रधानश्चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणमिसत्वात्तन्मूलत्वाद्वाकावकार्था

॥ भा० ॥ प्रधानञ्च षडङ्गेषु व्याकरणम् प्रधाने कृता यत्नः फलवान् भवति । लक्ष्यार्थत्वाधेयं व्याकरणम् ॥

॥ के० ॥ वसायस्येतिभावः । लक्ष्यमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् ॥

॥ वि० ॥ ज्ञातातोश्च ज्ञानानुक्तो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वाददृष्टिर्नित्यमित्य-
पास्तम् । ननु गुणानाम्यस्यरसस्वभवात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह । पदेति । एवञ्च वेदार्थज्ञाने व्याकरणमप्यनुष्ठानमितिभावः । भा-
ष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति । प्रधानविषये निरुक्त इत्यर्थः अन्यथा यत्नविषयकृतेरसम्भवादसङ्गतिः स्पष्टैव । भाष्येच फलवानित्यत्र फलपदेन वाकार्थावग-
मो विवक्षितः यतश्चास्त्यञ्च पदपदार्थावगमद्वारा वाकार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् एवञ्च व्याकरणमध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य प्रत्यवायस्य परि-
वारकतयास्य नित्यत्वमिति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ अवस्थमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति आध्यापनमिति । साधवन् प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागान्वाख्यानस्य विवक्षितम् ।
 नन्वसन्देहसन्देहाभावः सच न्यायताभावस्तस्य नित्यत्वात् नच ध्वंसः तच्चक्षिपयकथाकरणज्ञानवतस्तस्यैहस्यैवाभावेन तदसम्भवात् यस्यत्व-
 भीतयाकरणस्यापि कुचित्सन्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव । नन्दनार्थं च तच्च प्रत्ययोऽत आह । प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्ययनफलं

॥ कै० ॥ ब्राह्मणेनेति । आध्यापनञ्च ब्राह्मणस्य दत्तः नचाशब्दश्च तमुपस्थित्यन्ति शिष्या इति । अस-
 न्देहार्थमिति । सन्देहस्य प्रागभावेऽच द्रष्टव्यः

॥ भा० ॥ ब्राह्मणेनचावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । नचान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाश्लक्षा विज्ञातुम् ।
 असन्देहार्थञ्चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति स्थूलपृषतीमाधिराणीमनडाक्षीमानभेतेति तस्यां सन्देहः
 स्थूलाचासौ पृषतीच स्थूलपृषती स्थूलानि वा पृषत्यस्याः स्थूलपृषतीति । ताम् नावैयाकरणस्वरतोऽध्यवस्यति
 यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ॥

॥ कै० ॥ ननु प्रध्वंसाभावः नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति इतरस्यैव तदुत्पादात् । स्वरत
 इति । पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थवसाय इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्यताप्रत्यवादिनि बोध्यम् । भाष्ये याज्ञिकाः पठ-
 न्तीति । यज्ञकारणभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति शृणोत आवाण इतिवत्प्रयोगः तच्च ऋषिर्वेदः । सन्सूचं भाष्ये एष प्रयोगः ।
 ताम् अनडाक्षीम् । कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह पूर्वपदस्येति ॥

॥ वि० ॥ नन्वस्मैच्छत्वादीनाम् बहुत्वाद्वह्नामनुग्रहे न्याय इति प्रथमतोऽभिधानर्थकमत आह । मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां
 प्रथमतोऽभिधानमितिभावः तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात् । वक्ष्यमाणानाञ्च बहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनियमवि-
 धयत्वादानुषङ्गिकत्वबोध्यम् । ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह । पुनरिति । इमानिचेति । चक्षुमुच्चये ॥

॥ कै० ॥ मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्शयन्पञ्जिकाणि प्रदर्शयति । इमानिचेति ।

॥ भा० ॥ इमानिच भूयश्शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तैःसुराः दुष्टशब्दः यदधीतम् यस्तु
 प्रयुक्तं अविदांसः विभक्तिर्बुबन्ति यो वा इमाम् चत्वारि उतत्वः सक्तमिव सारस्वतीम् दशम्यामुचस्य
 सुदेवाऽसि वरुणेति । तैःसुराः ॥

॥ कै० ॥ भूय इति । पुनरित्यर्थः आनुषङ्गिकत्वाच्चेष्टां वर्गद्वयोपादानम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये प्रयोजनानीति । प्रवर्त्तकानि फलानिचेत्यर्थः । तच्च वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्गोथानि फलानीतिविवेकः । ननु रक्षादिभिः
 सक्षैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह । आनुषङ्गिकत्वादिति । उपमानुषङ्गिकत्वं तेषां प्रधानत्वबोधयितुमर्थोक्तिरितिभावः ॥

॥ वि० ॥ ननु परावभूतस्त्वाद्वाङ्मणेनेति युतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूता माभूमेत्यधेयमितिवक्तुमुचितमत आह । निन्दार्थवादेनेति । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादितिन्यायेन यस्य परार्थमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्या-
दावपापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यभाषणपरत्ववदस्य निन्दाभाषणपरत्वादिति भावः प्रकरणाच्च कालज्ज्ञेयनिषेधः । केचिदाहुरिति । अचारविचित्रान्तु सर्वः श्रुतस्याह-
समनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति । पदेति । सर्वस्य हे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्तिककृतोक्तत्वादिति भावः ॥

॥ कै० ॥ तेऽसुरा ज्ञेय इति । निन्दार्थवादेन न स्नेच्छितत्वा इति स्नेच्छननिषिध्यते । तत्र केचिदाहुः हे हे प्रयोगे हेहयोरिति श्रुते प्रकृतिभावेन कर्त्तव्यं तदकरणस्नेच्छनमिति । पददि-
वर्चने कार्यं वाक्यदिवर्चनं कत्वच्च स्नेच्छनमित्यपरे

॥ भा० ॥ तेऽसुरा ज्ञेयौ ज्ञेय इति कुर्वन्तः परावभूतः तस्माद्वाङ्मणेन न स्नेच्छितत्वे नाप-
भाषितत्वे स्नेच्छो ह वा एष यदपशब्दः स्नेच्छा माभूमेत्यधेयं व्याकरणस्य तेऽसुराः ॥

॥ कै० ॥ न स्नेच्छितत्वा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितत्वा इति कृत्यार्थ इति तत्रैव प्रत्ययः स्नेच्छा
इति कर्माणि घञ् ॥

॥ वि० ॥ ननु नैदं द्वित्वं किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगात् आह । कत्वच्चेति । न स्नेच्छितत्वे इत्येतस्नेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणस्यापभाषितत्वे
इति । ह वै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्येष्टपद्वेशन एव प्रसिद्धमिति भावः । ननु स्नेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपश-
ब्दात् आह । घञिति । निन्दावचनात् स्नेच्छतेरिति भावः निन्दाच्च शास्त्रवैधित्यपरोक्षोच्चारणेन पापसाधनत्वात् एवञ्च स्नेच्छा इत्यस्य निन्दा इत्यर्थ इति दिक् ॥

॥ वि० ॥ असर्वनामत्वात्तसोऽप्राप्तेराह । स्वरेणेति आद्यादित्वादिति च । तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षितत्वादाह । यदर्थेति । मिथ्या प्रयु-
क्त इत्यस्य विवरणान्ततोऽर्थान्तरमिति । न केवलान्तदर्शमेव नाहेत्युक्तवत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोऽपीत्याह वागेवेति । यथाध्वर्यु-
कृताहोमाद्यजमानं धर्मोत्पत्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन्प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति दृष्टेणेति । हेतौ तृतीया फलमपीह हेतुः ॥

॥ कै० ॥ दुष्टशब्द इति । स्वरेण स्वरतः आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्या प्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय
प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषाप्रतिपादयन्नाभिमतमर्थमाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशुशब्दः स्वर-
दोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो दृष्टेणारब्धः तथेन्द्रशुशब्दस्वेति मन्त्र कथितः तथेन्द्रस्य शमयिता

॥ भा० ॥ दुष्टशब्दः दुष्टशब्दस्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो
यजमानं हिंसति ॥

॥ कै० ॥ शातयिता वा भवेत्तिक्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो नतु रुद्धिशब्दः तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरु-
षयोरर्थाभेदः तथेन्द्रामित्युत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुमवेत्यर्थार्थं प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आहुदाच्च च्त्विति जा
प्रयुक्त इति अर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव दृष्टस्य शातयिता सम्बन्धः ॥

॥ वि० ॥ मन्त्र इति । नचोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् अत एव मन्त्रो धीमः स्वरत इति प्रसिद्धमपि शिचापाठं विहाय
भाष्ये दुष्टशब्द इति पठितं तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतत्वेन सूचयितुम् । शत्रुशब्दस्यामित्युत्पत्त्यात्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह । तथेन्द्रस्वेति ।
यदेष्टव्यं तादौगादिकः कुन् प्राज्ञदिगणे निपातनाहृस्त्वम् शमेस्तु तत्त्वम् ॥

२०

॥ वि० ॥ सन्वोधनविभक्त्यभावात् । इन्द्रशुक्लस्येति । नन्वच यत्तत्कर्त्तव्येति कृतौ प्राप्तायास्पृष्टपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तम् नच तथैवास्तु शतपथशास्त्रगतज्ञाप्यविरोधात् तत्र ह्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यवादेऽन आह ऊह्यमानस्येति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्वत्वमिति नचास्यामन्वत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणास्य कर्म्मणाः कथमफलजनकत्वमिति वाच्यम् सूर्याय त्वत्यादिर्लौकिकवटि- तस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्वचदुपपत्तिरित्याहुः ॥

॥ कै० ॥ इन्द्रशुक्लस्य विधेयत्वात्सन्वोधनविभक्तैरनुवाद्यविधयत्वाद् इहाभावः यथा राजा भव युध्यस्वेति । ऊह्यमानस्यचामन्वत्वाद्यत्तत्कर्म्मणीतिजपादिपर्युदासे मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमाना नेह भवति ॥

॥ भा० ॥ यथेन्द्रशुक्लस्वरतोऽपराधात् । दुष्टान् शब्दान्माप्रयुज्यहीत्यध्येयं व्याकरणम् दुष्टशब्दः । यदधी- तम् यदधीतमविज्ञातमिदमेव शब्दते अनद्याविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । तस्मादनर्थकस्याधिगीप्त- हीत्यध्येयं व्याकरणम् यदधीतम् ॥

॥ कै० ॥ अविज्ञातमिति । अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादधीपरिज्ञानाद्वा । निगदेनेति । पाठमा- चेण । न तज्ज्वलतीति । निष्फलमवति । अनर्थकमिति । निष्प्रयोजनम् ॥

॥ वि० ॥ नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह । अविदितेति । शुष्कैध इतिसान्तलीवैधशब्देनादस्तपुस्तिष्ठेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्तेतु यदधीतमवि- ज्ञातमिति पश्यते तत्र गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम् । भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानैवित्येन निष्प्रयोज- नकार्थ्यमिति निषेधकल्पनादितिभावः । अतो निषिद्धमध्ययनं माभूदितिव्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम् ॥

२१

॥ वि० ॥ शक्तः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्ये पठितैकशब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह । भाष्ये यस्त्विति । अभ्युदयहेतुत्वम् । अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् । कुशलोऽधीतव्याकरणाः लक्षणास्वरणापूर्वकं यः प्रयुज्ते इतिफलति । विशेष इति । अर्थविशेष इत्यर्थः । तदाह स एवेति । साधर्म्यात् । साधर्म्यमूलकादभेदोपात् । भाष्ये यथावत् । अन्वृजतादिदोषरहितम् । वाचा योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागनार्थविशेषपरत्वन्तर्- सीतिवाग्योगविद् । श्रुतत्वादिति ।

॥ कै० ॥ यस्तु प्रयुज्ते इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । विशेष इति । स एव शब्दः कचिदर्थं केनचिन्मिन्नेन प्रयुक्तस्वाधुरन्ध्यात्वसाधुः यथा अग्नेऽस्त्रशब्दो धनाभावनिमित्तकसाधुः जातिनिमित्तकोऽसाधुः ॥

॥ भा० ॥ यस्तु प्रयुज्ते यस्तु प्रयुज्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्भावहारकाले सोऽनन्तमाप्नोति जयम्परच वाग्योगविदुप्यतिचापशब्दः कः वाग्योगविदेव कुत एतत् यो हि शब्दाज्जानाति अपश- द्दान्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः

॥ कै० ॥ गविच योगीशब्दस्याधर्मात्ययुक्तः साधुः जातिप्रयुक्तस्वसाधुः । क इति । वाग्योगविदः श्रुत- त्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रशः । प्रष्टैव परमतमाशङ्कयाह । वाग्योगविदेवेति ॥

॥ वि० ॥ शक्तं जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् । दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः । बादिप्रतिवादिपूर्वेष- चोत्तरपरतया व्याख्यानैः सामञ्जस्यमात्वाह । प्रष्टेवेति । भाष्ये कुत एतदिति । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु साधुज्ञानस्य धर्मजनकता यथा शास्त्रोक्ता न तथासाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह । यथेति । एवञ्चाप्यशब्द-
ज्ञानमधर्मसाधनस्य हेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा शैक्षिकद्रव्यसेवेत्यनुमानमप्यमाशमितिभावः । एवञ्च शास्त्र-
स्थापनहेतुतया तच्च प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठानकं स्यादिति तात्पर्यम् ।

॥ कै० ॥ एवमप्यशब्दज्ञानेऽपीति । यथा शैक्षिकद्रव्यसेवया शैक्षिकव्याधिसम्भवः तद्विपरीतसेवयात्विरो-
ग्यन्तवाचापि यथोक्तव्याख्यमितिभावः । भूयांसोऽल्पीयांस इति । परमतापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः यदि

॥ भा० ॥ एवमप्यशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसोऽप्यशब्दा अल्पीयांसशब्दाः एकैकस्य हि
शब्दस्य बहवोऽप्यर्थेऽऽः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गायी गाता गोपेतलिकेत्येवमादयो बहवोऽप्यर्थेऽऽः ।
अथ योऽवाग्योगविद् अज्ञानन्तस्य शरणम् ॥

॥ कै० ॥ मन्यसे बहवशब्दा अल्पेऽप्यशब्दाः अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति तन्न यस्याङ्गभूयांसोऽप्यशब्दा
अल्पीयांसस्तु शब्दाः । अज्ञानमिति । तथाच तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः ॥

॥ वि० ॥ नन्वेवधर्मोऽपि तथापि धर्मोपि क्वाप्यधेयं व्याकरणमन्त आह । भाष्येऽथवेति । अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानान्धर्मजनकानामभूयस्त्वादित्यर्थः ।
एवञ्च यथादेः पापजनकत्वेऽप्यधिकधर्मजनकत्वाद्यथा तच्च प्रवृत्तिस्तथा प्रवृत्तेऽपीतिभावः । अल्पीयांसः शब्दा इति । एवञ्च श्रुतिप्रचिन्तनीरवदनुपादेयन्त-
द्विज्ञानमितिभावः । नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्त्तास्त्वत आह भाष्येऽथ योऽवाग्योगविदिति ॥

॥ वि० ॥ अत्यन्तमित्यर्थोऽत्यन्तायेत्यर्थम् । पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यर्थः तिरश्चात्मत्यागयोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणमनुष्याणाम्
योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रे विज्ञेयमतेऽवाग्योगविदे महाननर्थ इतिभावः । तच्च नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानञ्चैव शरण-
न्वेषद्वयप्रसङ्गात् किन्तु वधादेर्ब्राह्मणाद्याज्ञानमेव पापाख्यत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् ।

॥ कै० ॥ नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधिनपेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् । प्रकरणात्मा-
मर्थ्यं बलीय इत्याह । अवाग्योगविदिति । वाग्योगविच्चूभयज्ञोऽपि शब्दान्प्रयुक्ते नाप्यशब्दानिज्ञानपूर्वकात्मयो-

॥ भा० ॥ विषम उपन्यासः नात्यन्तायाज्ञानं शरणमभिवृत्तुमर्हति यो ह्यज्ञानन्तै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि
मन्ये पतितरस्यात् एवन्तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयम्परच वाग्योगविदुष्यतिचाप्यशब्देः कः अवाग्योगविदेव अथ यो वाग्यो-
गविद् विज्ञानन्तस्य शरणम् क पुनरिदम्पठितं भ्राजा नाम श्लोकाः ॥

॥ कै० ॥ ग्राह्यद्वयभाग् भवति । श्लोकस्यापरिज्ञानात् पृच्छति । क पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रश्नेचात्र
तात्पर्यम् किन्तदस्ति यच्चैदम्पठितमित्यर्थः अत एव श्लोका इति प्रथमानेनोत्तरम् अन्यथा श्लोकेष्विति वाच्यं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये यो ह्यज्ञानन्ति । निषेधशास्त्रमज्ञानन्ब्राह्मणाद्यादिज्ञानपूर्वकन्तद्वधादि कुर्यात्सोऽपि पतित एवेत्यर्थः । प्रकरणादिति । सन्निधेरि-
त्यर्थः । नन्वेवं वाग्योगविदाऽप्यशब्दज्ञानादधर्मस्यादत्त आह । वाग्योगिति । एवञ्चाप्यशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानसाधमिति न दोष इतिभावः । भ्राजा
नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः ॥

२४

॥ वि० ॥ भाष्ये किञ्चात इति । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः । उदुम्बरान्ताम् । दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् अन्यथाप्य-
दुष्टत्वस्य । ननु कर्त्तरि क्तान्तप्रसक्तशब्दस्य गीतशब्देन समासाऽनुपपन्नः तत्र भवत इत्यनेन साक्षात्कृत्वादत्तं आह । प्रमादेनेति । भावे
क्तान्त इतिभावः । विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन तत्त्वं स्वस्मिन्कारिण्यैव नानाश्रयं पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथाक्तिरिति स न प्रमाण-
मितिभावः ॥

॥ कै० ॥ आसौक्यत्वापरिज्ञानादाह । किञ्च भो इति । यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकसौख्यमणीयागे
सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् किञ्चातः यदि प्रमाणमयमपि प्रमाणमभिव्यक्तुमर्हति यदुदुम्बरवर्णानां घटी-
नाम्नण्डलसमृद्धं पीतञ्च गमयेत्स्वर्गङ्गित्वात्तुगतवयेदिति । प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यदुपप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ।
यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नास्ते ये न क्षुतिं विदुः कामन्तेषु विप्रोष्य ॥

॥ कै० ॥ कात्यायनोपनिषद्भ्राजस्यश्लोकमध्यपठितस्यत्वस्य श्रुतिरनुशाहिकास्ति एकशब्दस्तुज्ञातस्तुप्र-
युक्तः स्वर्गं लोके कामधमभवतीति ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये यत्प्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमितिप्रतिनिर्देशलिङ्गम् । ननु कथञ्चातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह । श्रुतिरनुशाहिकेति ।
भाष्येऽविद्वांस इति । अत्र योग्यत्वाद्वाकरणाङ्गमं बोध्यम् । प्रत्यभिवादेऽभिवादानन्तरप्रयोग्याशीर्वादवचने नास्तेऽभिवादकनास्तेः क्षुतिङ्कर्त्तुं ये न जानन्ति तेषु
कामलिङ्गं विप्रोष्य प्रवासादेत्यथवा कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः ॥

२५

॥ वि० ॥ अयमहमित्यनुकरणान्तिपरत्वेऽपि क्रूर्योगाभावाद्गतिवाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेनच समासाभाव इत्याहुः । अत्र कचि-
दयमहमिति वदेत् अनुकरणान्तिपरमितिगतिवात्समास इति पाठो दृश्यते साऽपपाठः । भाष्ये स्वीयवदिति । तदत्करणेन शास्त्राज्ञानि-
तकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो माभूमेतिभावः । ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्रास्त्वभिक्रिया एव पथ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति ।

॥ कै० ॥ स्वीयवदिति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा श्रुतः कार्यः श्रुतङ्कर्त्तुं न जानाति स स्वीयवद-
क्रूर्योऽयमहमिति नत्वभिवादेयं देवदत्तोऽहमित्यादिना संस्कृतप्रयोगेणेत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ स्वीयवदयमहं वदेत् स्वीयन्माभूमेत्यर्थं व्याकरणम् अविद्वांसः । विभक्तिङ्कर्त्तुं याज्ञिकाः पठन्ति
प्रयाजास्त्वभिक्रियाः कार्या इति नचान्तराण्यव्याकरणमप्ययाजास्त्वभिक्रियाशक्याः कर्त्तुं विभक्तिङ्कर्त्तुं ॥

॥ कै० ॥ प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः यथा
समिधस्त्वभिधेऽग्नेऽग्न आज्यस्य अन्तु वर्हि अग्निरग्निरिति ॥

॥ वि० ॥ ऊह्यमाना यागशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तुक्ता इत्यर्थः । नन्वाग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम् अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इतिनिषेधात्
यत्किञ्चित्पदिकप्रकृतिकास्त्वा विभक्तयः प्रयोग्या इति प्रामोतीतिचेन्न त्वमग्ने प्रयाजान् याजानाम्पुरस्ताच्चमप्यग्नादिमन्त्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता
इत्याशयात् तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयाद्वितीयापठोपसम्य एवेति श्रौतसमादायः ॥

NEW No 229

॥ वि० ॥ व्यञ्जनसहित इति । यथा ये यजामह इति पञ्चाक्षरमिति वर्गोच्चाहः पूर्वसूत्रे इति भाष्यादुक्तमात्रमित्यन्ये । सकृद्युक्ता-
 त्विजीनशब्दस्याभावपरत्वे युक्तिमाह । विद्वानिति । वेदार्थेन इत्यर्थः । चत्वारोति । ऋक्मन्त्रः । शब्दस्येति । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्ये-
 त्यर्थः । एषभाकारशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति महान्देवः अन्तर्व्यामिरूपः शब्दो मन्त्र्यो आविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानितिसन्धतात्पर्यम् ॥

॥ कै० ॥ पदश इति । पदम्पदमितिसङ्ख्येयकवचनाच्च वीसायामिति शस् । स्वरश इति । स्वर उदा-

त्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितो ऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीना-

यजमानः ऋत्विजमर्हतीतियाजकोऽप्यार्त्विजीनः यत्तत्स्विग्भ्याङ्गुत्वजावितिसूत्रेण

॥ भा० ॥ यो वा इमाम् यो वा इमास्पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो

भवति आर्त्विजीनास्थामेत्यधेयं व्याकरणम् यो वा इमाम् । चत्वारि चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य पादा

दे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बह्वो एषभो रोरवीति महो देवो मन्त्र्यो आविवेशेति । चत्वारि

शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । चयोऽस्य पादाः चयः कालाः भूतम-

विष्यद्वर्त्तमानाः । दे शीर्षे द्वौ शब्दात्मनौ नित्यः कार्यश्च ॥

॥ कै० ॥ यत्तत्स्विग्भ्यान्तकर्मोर्हतीति चोपसङ्गानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत विद्वानेव याजये-

दिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारोति । शब्दस्य एषभत्वेन निरूपणम् । चयः काला इति ।

लडादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यञ्जयव्यञ्जकभेदेन ॥

॥ वि० ॥ महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाध्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । भाष्ये पदजातानि । परापश्यनीमध्यमावैखरीरूपाणि
 अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते । नामाख्यातेति । नामशब्देन सुवन्तम् नमत्याख्यातार्थमिति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः । आख्यातम् तिङन्तम् ।
 उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानङ्गोचलीवर्द्धन्यायेन । व्यञ्जय आन्तरः । व्यञ्जकः वैखरीरूपः ॥

॥ वि० ॥ तिङ्भिभक्तीनां घटत्वादाहः । सुप इति । सप्तशेषेणेति । शेषः पष्ठार्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोक्तभयोरपि
 सकृच्च इति भावः । भाष्ये उरसीत्यादि । हकारम्पञ्चमैर्युक्तमन्त्रस्याभिश्च संयुतम् उरस्यन्तं विजानीयात् । मूर्धन्या ऋटुरपा इत्युक्तेः
 मूर्धेव शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते । ननु वर्णति मूर्धेण भूमिं सिञ्चतीति एषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह । कामाना-
 मिति । मेष उट्कस्मिन्वाकचत्, शृङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यर्थः । द्विशृङ्गादिपाद्विकरकण्ठमाचवह्लौकिकएषमादस्य व्यतिरेकः ॥

॥ कै० ॥ सप्त विभक्तय इति । सुप इत्यर्थः केचित्तु तिङामपरिश्रष्टप्रसङ्गात्सप्तशेषेण सप्त कारकाणि

॥ भा० ॥ सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बह्वस्त्रिषु स्थानेषु बह्वः उरसि कण्ठे शिरसीति

एषभो वर्पणात् रोरवीति शब्दङ्करोति कुत रतत् रौतिशब्दकर्मो महो देवो मन्त्र्यो आविवेशेति ।

महान्देवः शब्दः मन्त्र्यो मरणाधर्माणां मनुष्याः तानविवेश महता देवेन नः सायं स्यादित्यधेयं

व्याकरणम् ॥

॥ कै० ॥ विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते । वर्पणादिति । कामानाञ्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् ।

महतेति । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ किं रोरवीति तत्राह । भाष्ये महान्देव इत्यादि । महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्व्यामिरूपः शब्दो मन्त्र्योऽप्यविष्ट इत्यर्थः । तदावैशफलमाह ।
 महता देवेनेति । सायं सायुज्यम् तदुक्तं हरिणा । अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् प्राहुर्महान् एषभं येन सायुज्यमिष्यते आह च चत्वारि शृङ्गा
 चयो अस्य पादा इत्यादि ऋक्मन्त्रः । इह द्वौ शब्दात्मनौ कार्यो नित्यश्च तत्रान्यस्मिन् श्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दएषभस्तस्मिन् खलु वात्योगविद् शास्त्रजशब्द-
 ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण श्रीभाष्यः पुरुषो विच्छिद्यारङ्गारग्रन्थीनित्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः ॥

२८

॥ वि० ॥ इतिवन्त्येवेति । वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखर्ग्यः । नामादीनिच नामादिमध्येष्व
एकैकं चतुष्पादम् । भाष्ये मनस ईपिणः । चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्त्तारः विषयान्तरेभ्यो व्याट्कारिस्का वा तेच वैयाकरणाः अन्येषां

॥ कै० ॥ चत्वारिण्यनेकदेशेन सदृशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह । अपर आहति परिमितानीति
प्राप्ते श्रेष्ठन्दसि बहुलमिति शैलेपे परिमितेतिभवति परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवत्यर्थः । मनीषि-
शब्दः पृषोदरादित्वात्पुः । कथं मनीषिण एव वदन्तीत्याह

॥ भा० ॥ अपर आह चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा
चीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पद-
जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः मनस ईपिणो मनीषिणः
गुहा चीणि निहिता नेङ्गयन्ति गुहायां चीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः ॥

॥ कै० ॥ गुहेति । अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् व्याकरणाप्रदीपेनतु तानि
प्रकाशन्ते तच्च चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं
न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति ॥

॥ वि० ॥ तदज्ञाने हेतुमाह गुहेति । एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुर्गुणात् परादीनां वा चयोंऽप्रा मध्यमान्ताः । गुहा अज्ञानं हृद-
यादिरूपाच वैयाकरणास्तु शास्त्रवलेन तद्वल्लब्धयोगेनच गुहाभ्यकारं विद्वार्य सर्वं जानातीतिभावः । न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते ॥

२८

॥ वि० ॥ भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते इति । ज्ञानविषयतया तदाचक्षुतुर्थमित्यन्वयः । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय बाध्यं व्या-
करणाभितोषः । हरिरप्याह वैखर्ग्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चेतदङ्गतम् अनेकतीर्थभेदायास्त्वया वाचः परं पदम् तच्च श्रोत्रविषया वैखरी
मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपन्न्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तच्चापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति परायां तु नेति
चय्या इत्युक्तम् स्वरूपज्योतिरेवान्तःपरावागनपायिनी तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तते इत्युक्तेः अनेकतीर्थभेदायाः नामाख्यातादिवीणावेणुसदृशशब्दादिरु-

॥ कै० ॥ उत्तल इति । त्वग्रब्धोऽन्यवाची उत्तग्रब्धोऽपिशब्दस्यार्थे सच भिन्नकसः

॥ भा० ॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति तुरीयं वा इतिवाचो यन्मनुष्येषु वर्तते
चतुर्थमित्यर्थः चत्वारि । उत्तलः । उत्तलः पश्यन् दृढं वाचमुत्तलः शृण्वन्
शृणोत्येनाम् ॥

॥ कै० ॥ प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानो ऽपि अर्थपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ पानेकभेदायाः । आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीतिक्वग्रम् इतिद्व्याख्यातारः । उत्तल इति । उत्तग्रब्धोऽप्यप्यर्थे वक्तुनामपि समान-
पृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वस्थस्वाध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् अर्थपरिज्ञानकला हि वाग्नि-
त्यभिप्रायः एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एवद्व्यर्थं सम्यगवबुध्यते तेनैवाह सा सम्यक् श्रुता भवति ॥

३०

॥ वि० ॥ स्वमहर्षिना विद्वांसं निन्दित्वा ह्यन्तरा विद्वांसं स्तौति । उतो त्वस्मै । अथेकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं विदुषोति प्रका-
यशति सम्यग्ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थो हि वाचशरीरम् । अथोपमायुक्तयोस्तमया वाचान्यपादेन तमेव स्तौति यथा जाया विदुतसर्वा-
ज्ञावयवाभूत्वोशती कामयमाना भर्त्से प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम् कस्मिन्काले यदा सुवासा निर्गन्धिवासा नीरजस्वा ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्रीं पुष्पं प्रार्थयते

॥ कै० ॥ उतो इति । उत उ इति निपातसमाहारः । अविद्वांसमार्हाद्भिमिति । अविद्वज्ज्ञानमर्थमर्हत्वात् अत्रेत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ उतो त्वस्मै तन्वं विसस्वे जायेव पत्य उशती सुवासाः उतत्वः अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति अपि
खल्वेकः शृग्वन्नपि न शृणोत्येनामविद्वांसमार्हाद्भिमिति उतो त्वस्मै तन्वं विसस्वे तन्वं विदुषोति जायेव पत्य उशती सुवासाः
तद्यथा जायेव पत्य कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विदुषोति एवं वाग् वाग्विदे स्वमात्मानं विदुषोति वाक् नो वि-
दुषुयादात्मानमित्यधेयं व्याकरणम् उतत्वः ॥

॥ वि० ॥ यथा तत्पुरुषस्त्वं यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रादुतशरीराम् एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विदुष्यार्थ-
मस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोस्सिद्धः । भाष्ये वाग्विदे । वैयाकरणाय ॥

३१

॥ वि० ॥ भाष्ये सक्तुमिविति । यच्च व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रताकृपत
असाधुभ्यो विविक्ता कृतवन्तः ते तत्करणेन शुद्धचित्ता अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानस्थानतयः समानज्ञानाः
तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः

॥ कै० ॥ सचतेरिति । पचसेचन इत्यस्य । दुर्धाव इति । दुःश्राधः यथा तितउना सक्तोस्तु पाद्यप-
नीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्गन्धव्यत्ययः । ततवदिति ।
विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । वहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः ।

॥ भा० ॥ सक्तुमिव सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा वाचमक्रत अत्रा सखायसख्यानि
जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्विपरीतादिकसितो भवति
तितउपरिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा धीरा ध्यानवन्तः मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमक्रुपत
अत्रा सखायः सख्यानि जानते अत्र सखायसन्तसख्यानि जानते ॥

॥ कै० ॥ वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्ता कृतवन्तः मन्वे घसन्तिञ्चुकि सत्यकतेतिरूपम् । अत्रा
सखाय इति । ऋचि तुमुधेतिदीर्घः सखायः समानस्थानतया भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यते ।
सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अपि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतस्सचतेरतो दुःश्राधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः ।
तितउशब्द इत एव भाष्यान्वयसकः चालनी तितउः पुमान्तिकोशात्पुल्लिङ्गोऽपि । विस्तारति । तन्वातेर्डः सन्वञ्चेति व्युत्पत्तिरितिभावः । तुञ्चेति । तुद-
धातोः कर्मणि डः सन्वञ्चेतिभावः । ध्यानं ज्ञानार्थभावनम् । मनसं सतिव्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति ॥

३२

॥ वि० ॥ भाष्ये वेति । किमप्यन सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः । उत्तरयति य एष इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोप-
चारः । दुर्गमत्वनिवाह एवेति । ज्ञानेनेवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः अत एव दुर्गमत्वम् मान्यः पन्था इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये
वाग्विषय इति छेदः अत एव श्रवणोपपत्तिः वाग्देह्यरूपाव । वेदान्तेष्विति । सत्यज्ञानमित्यादिषु परमार्थसंविद्धाचक्षणा परमार्थब्रह्मावविषयज्ञानविषया-
स्वस्यार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः सर्वोऽपि वेदस्तेषाम्ब्रह्मपरः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः । अयमभावः ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्
ज्ञात्वा शास्त्रार्थधानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् तवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगेर्लब्धान्तःकरणशुद्ध्याऽच य एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्त्वना
सह समानस्यातयस्युक्तभेदभावनाः सस्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवन्ते यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्माणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकनिहिता भवति

॥ कै० ॥ एकगम्य इति । ज्ञानेनेव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्माणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थ-
संविद्धाचक्षणा सैषान्निहितेत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ क्व य एष दुर्गो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः के पुनस्ते वैयाकरणाः कुत एतद्भूदेषां
लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति लक्ष्मीर्लक्षणाङ्गासनात्परिहृता
भवति सक्तमिव ॥

॥ वि० ॥ एतच्छास्त्रसाध्याप्रयोगव्यङ्ग्यत्वस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्बेन तत्तदुपा-
धिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्ग्रहात् एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिवैयकारणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्या-
र्थमर्थादया सत्यमित्यादितस्तेषाम्ब्रह्माध्यासा तेषां वाचि निहितेति तन्न यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहतिश्रुत्या ब्रह्मणस्त्वमर्थादया शब्दाबोधत्वोक्तेः
तत्र हि अप्राप्यत्वस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूयासंबन्धचेत्यर्थः । आद्यं शब्देऽन्यस्मिन्सि शुबुचित्तस्य तृभयमपि बोधकमस्वयडविषयस्य दृश्यतेत्वद्यवुञ्जति श्रुत्यन्तरात्
नतु पदपदार्थमर्थादयेति बोध्यम् । लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति परिहृता अज्ञाननिवर्त्तनेन प्रश्नी एतेच रुन्वाः सर्वानुक्रमेऽन्धश्च विनियुक्ता अपि भाष्य-
प्रासादयादेतत्तात्पर्यका अपीतिबोध्यम् । चत्वारित्यादि ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वमतिपादयति ॥

३३

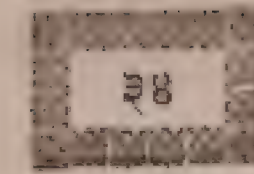
॥ वि० ॥ भवार्थ इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् । पञ्चमीतियोगविभागादिति । सुषुपेति तु युक्तम् । ननु दशम्याम्युच्येति
प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम्

॥ कै० ॥ प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे दृष्टाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय
श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्त्वन्मि चोत्पादना माभूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर
इति पञ्चमीतियोगविभागात्कमासः ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणश्चैतत् दशदिनान्यामौचमभव-
तीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् ।

॥ भा० ॥ सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निप्रपशब्दमयुज्य प्रायश्चित्तीयां सार-
स्वतीमिष्टिनिर्वपेदिति प्रायश्चित्तीया साभूमेत्यर्थे व्याकरणम् सारस्वतीम् । दशम्याम्युच्य या-
ज्ञिकाः पठन्ति दशम्युत्तरकालम्युच्य जातस्य नाम विदध्यात् धोपवदाद्यन्तरन्तस्त्वमदृष्टान्विपुष्पा-
नूकम् अनरिप्रतिष्ठितम् ॥

॥ कै० ॥ यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्याम्युच्येति तैरपि दशम्यामितिसामौपिकमधिकरणं व्याख्येयम् ।
धोपवन्तो ये वर्गाः शिवायाम्यदर्शिताः तदादि । अन्तरन्तस्त्वमिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः ।
विपुष्पानूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये चयः पुष्पास्माननूकाश्चान्यभिधत्त इति विपु-
ष्पानूकम् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

॥ वि० ॥ गृह्येऽपि तथैव पठ्यते अतो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह । तैरपीति । शिवायामिति । तै च जशः अन्तरन्तस्या यस्येत्यर्थः । विपु-
ष्पानूकं विपुष्पशब्दे न द्विगुः मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्येऽनरीति । अमनुष्येऽरिभिश्च इतिवार्थः ॥

॥ वि० ॥ सत्यदेव इति । वरुणो यथा सत्येन दीयति शीतत इति धौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः । यस्येतिपञ्चमीस्थाने षष्ठी
यस्याच्चे काकुदन्ताल् प्राप्य सिन्धवस्त्रासमुद्ररूपाः सप्त विभक्तयोऽनुचरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः यतो हेतोर्वाकरणज्ञानात्ततो हेतोरन्येऽपि सत्य-
देवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नच इव विभक्तय इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ तद्वि प्रतिष्ठिततमभवति ह्यचरन्तुरचरं वा नाम कृतकृत्यान् तद्विहितमिति नचान्तरेण व्याकरणाङ्कं
तस्तद्विता वा शक्वा विज्ञातम् दशम्यामुचस्य । सुदेवो असि सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः अनुचरन्ति
काकुदं सूर्यं सुधिरामिव । सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवस्त्रासुविभक्तयः अनुचरन्ति
काकुदन्ताल् काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम् ॥

॥ कै० ॥ अनुचरन्तीति । तात्त्वानुप्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः । सास्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वा-
द्वातूनामुल्लिख्यत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अनेकार्थत्वादिति । वदेरधिकारो घञर्थे इति कः शकन्यवत्पररूपम् पृषोदरादित्वाच्चैकस्योकारस्य लोपः नुदेर्वाधिकारो कः पृषोदरादित्वाच्चलोपः ॥

॥ वि० ॥ सूर्यं शोभनामयः प्रतिमां सुधिराम् उपसुधीति रप्रत्ययेन सच्चिद्राग्यविश्रान्तिर्यथा तत्तत्वं मलम्बस्वीकृत्य प्रतिमां शुद्धाङ्करोति
एवन्तानुदेशे प्रकाशप्राप्य विभक्तानां शब्दांशरीरस्यापसपाकुर्वन्तीत्यर्थः अनन स्वरूपप्राप्तिः फलमित्युक्तम् । एवन्तर्हीति । वेदातिरिक्तवि-
षय एव प्रयोजनान्वाख्यानस्तु वेदविषय इत्येवं रूपं विषयविभागम् तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ते ।

॥ कै० ॥ सूर्यमिति । सूर्यमितिप्राप्ते अमि पृथे इत्येव वा छन्दसीत्यनुष्टुप्ता यथादेशः । किम्पुनरिति ।
ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथम्यच्छति किम्पुनरिति एवन्तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य
विषयविभागान्दर्शयति पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते वाल्यात्पटुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वा-

॥ भा० ॥ सूर्यं सुधिरामिव तद्यथा शोभनासूर्यं सुधिरामसिरन्तः प्रविश्य दहति एवं सप्त सिन्धवस्त्रासु विभक्तयः तान्
अनुचरन्ति तेनासि सत्यदेवः सत्यदेवास्त्रासुमेत्यर्थेयं व्याकरणात् सुदेवो असि । किम्पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः
प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किञ्चित् ओमित्युक्ता ॥

॥ कै० ॥ खेयम् अद्यत्वे तु स्त्रियायुष्मात्पूर्वमेव वेदस्याध्याममधीयते ततः पृष्टं समर्थत्वाद्याकरणाध्ययनस्य
प्रयोजनं पृच्छन्तीति अवस्थान्वाख्येयम्योजनम् । न पुनरन्यदिति । वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः ।
ओमित्युक्तेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ किञ्चित्पदार्थमाह । वेदमधीति । शेषपूरणमन्यत् किन्तकिञ्चिदित्याकाङ्क्षायाभावात् ओमित्युक्तेति । पठन्तीत्यनन्तरमेतेश्चापीति शेषः एवञ्च
वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्नः वेदाध्ययनव्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो
ऽयं इतितात्पर्यम् । नन्वोमित्यधिकमित्याह अभ्युपगम्येति । विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः ॥

३६ ॥ वि० ॥ भाष्ये उत्तरमाह । पुराकल्पे इति । युगान्तरे इत्यर्थः । संस्कार उपनयनम् । करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः अनुप्रदानादादि-
वाह्यप्रयत्नः तेनाधीतव्याकरणशिक्षेभ्य इत्यर्थः ते तदानीमपि कस्यानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदधा-
यनप्रयोजनमृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेशे इति तात्पर्यम् । न तथ्येति । किन्तु विपरीतमित्यर्थः ॥

॥ कै० ॥ वृत्तान्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते वृत्तान्तं वृत्तान्तम्यठन्तीत्यर्थः । अथत्वशब्दो
निपातोऽस्मिन्काल इत्युच्यते वर्त्तते ॥

॥ भा० ॥ वृत्तान्तशशमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति पुराकल्प एतदासीत् संस्कारकालोत्तर-
म्वारणा व्याकरणं स्थापयते तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाशब्दा उपदिश्यन्ते
तदद्यत्वे न तथा वेदमपीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति वेदान्तो वैदिकाशब्दाः सिद्धा लोकाञ्च लौ-
किकाः अनर्थकं व्याकरणमिति तेभ्यः सर्वं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽप्येतभ्यस्तुल्यत्वाचार्य इदं शास्त्रम-
न्वाचष्टे इमानि प्रयोजनान्यधीयं व्याकरणमिति उक्तशब्दः स्वरूपमप्युक्तम् प्रयोजनान्यप्युक्तानि ।
शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यम् तत्कथञ्च कथम् किं शब्दोपदेशः कर्त्तव्यः आहोस्विदुभयोपदेशः
आहोस्विदुभयोपदेश इति ॥

॥ कै० ॥ त्वरिता इति । विवाहादौ । उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति
इत्युभयोपदेश उद्भावितः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः । इदं शास्त्रमिति । प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः । भाष्ये उक्तशब्द इति । लौकि-
कानाञ्चेत्यनेन विषयभूतशब्द उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यादिना अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम्
तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति प्रयुङ्गोक्तौ ॥

३७ ॥ वि० ॥ क्रियत्तद्भगोऽन्यत्र उतराभावादाह । अन्यतरान्येति । तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविधयर्थोऽनुवादः अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोग-
प्रतिषेधार्थः । पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वन्दर्शयति । अर्थित्वादिति । नियम्यमानम् पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः नन्वस्य परिस-

॥ कै० ॥ यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवन्तु भवतीत्यत आहान्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः अन्य-
तरान्यतमशब्दावयुक्तौ

॥ भा० ॥ अन्यतरौपदेशेन कृतं स्यात्तद्यथा भक्ष्यनियमेषामभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः तद्यथा अभक्ष्यो
शाम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो शाम्यसूकर इत्युक्ते गम्यते एतदारण्यो भक्ष्य इति श्वमिहापि यदि तावत्
शब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यते एतज्जात्यादयोऽपशब्दा इति अथाप्यपशब्दोपदेशः
क्रियेत गाव्यादिषु उपदिष्टेषु गम्यते एतन्नौरित्येव शब्द इति ॥

॥ कै० ॥ स्वभावाद्बहुविषये निर्धारणे वर्त्तते । पञ्चेति । अर्थित्वाद्भक्ष्यगम्यासम्पत्तौ पञ्चनखेषु
नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते ॥

॥ वि० ॥ कृताव्याख्याननियमत्वेन व्यवहारो ऽस्तिच नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलौ नियमः अन्वनिवृत्तिफलाच्च परिसङ्ख्ये-
ति चेन्न नियमोऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वाराऽऽर्थान्तरात् सन्नेनाभेदमाश्रित्योक्तः ॥

३८

॥ वि० ॥ विधिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्यचाभक्ष्ये सेति वदन्ति तेषाम्पदद्वये लक्षणागौरवम् अस्यैव नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नियमपदस्य तद्वोधके लक्षणायां सैव दोषः अक्षराक्षरस्यच नियम्यमानक्षचणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतिश्च दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरत्यन्तवैपम्यापत्तिश्च अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्गतिरिति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च

॥ कै० ॥ नत्वयं विधिरप्राप्तिरभावात् । किम्पुनरिति । उभयोपदेशाङ्गुरार्हावपि प्रशस्यौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ किम्पुनरत्र ज्यायः लघुत्वाच्छब्दोपदेशः लघीयान् शब्दोपदेशः गरीयानप-
शब्दोपदेशः एकैकस्य शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशः तद्यथा गौरित्यस्य गावी गोशी गोता गोपातलिका-
दयोऽपभ्रंशः इष्टान्वाख्यानङ्गुत्वपि भवति । अथैतस्मिन्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानाम्प्रतिपत्तौ
प्रतिपदपाठः कर्त्तव्यः गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्हंसा ब्राह्मण इत्येवमादयश्शब्दाः पठितव्याः
नेत्याह अनभ्युपाय एव शब्दानाम्प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥

॥ कै० ॥ इदंति । साधुशब्दप्रयोगाद्ब्रह्मार्वासेरित्यर्थः अथयोपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीतिभावः ॥

॥ वि० ॥ सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तद्वितराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषाम्प्रक्षणाभावः तद्वच्चणे प्रायश्चित्तञ्च सिद्धान्तेव समभिव्याहारे सोऽपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोऽन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नियम् । भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्य-
र्थः । भाष्ये प्रतिपत्तावित्यस्याप्रायभूत इतिशेषः । अनभ्युपाय इति । तत्त्वज्ञाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् ॥

३८

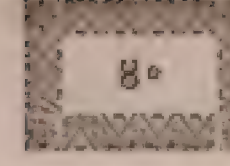
॥ वि० ॥ तत्त्वार्थवादमाह । दृष्टमिति । ननु शब्दानामिति पुनस्तत्तत् आह । योगरूढ इति । अर्थयोनिरुक्तद्वाराशङ्कानिराकरो-
ति । तर्हेति । ननु यावदेवाधोप्यते तावदेवाधोप्युक्तं स्यादत आह भाष्ये । चतुर्भिरिति । उक्तमेव तदाशयमाह । एकदेशेत्यादि ।
विद्योपयोगाधारभूतानाङ्गालानां विद्याभ्यास्यध्यायारत्वात्तत्त्वच करणत्वाविवक्षा बोध्या चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थः तच्चार्थयोर्विद्यार्थ्यस्युद्दिमानित्याद-

॥ कै० ॥ दृष्टमितिन्द्रियेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यताम्प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति ।
शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणमभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि
शब्दानामित्यस्य प्रयोगः

॥ भा० ॥ एवं चि श्रूयते दृष्टमितिन्द्रियाय दिव्यं वर्षावृष्टमितिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण-
स्योवाच नचान्तकालात् दृष्टमितिप्रवृत्ता इन्द्रियाधेता दिव्यं वर्षावृष्टमभ्ययनकालः नान्तकालात्
किम्पुनरयत् यस्मैवया चिरञ्जीवतिसवर्षशतकोवति चतुर्भिश्च प्रकारे विद्योपयुक्ता भवति कालमकारेण
स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति तत्रागमकालेनैवास्यायुः कृत्वम्

॥ कै० ॥ एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथोपयुक्ततत्त्वतश्चैकदेशोपयोगे उपयुक्तमिति
व्यवहारः तथैह नेति प्रतिपादयति । चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः
प्रवचनकालोऽध्यापनकालः व्यवहारो वाचे कर्मणि ॥

॥ वि० ॥ रण्यकमन्त्रवशादिलाभरूपोपयोगः द्वितीये प्रतिष्ठा सन्निध्यस्तर्हद्वारार्थप्राप्तिः साक्षाद्विशेषश्च चतुर्थे यच्चाद्यनुष्ठानकालोऽप्यशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्त-
चाभावाः कर्मसङ्गता दक्षिणात्तामः प्रतिष्ठाचित्युपयोगः तादृशश्चोपयोगश्चोपययन एव ॥

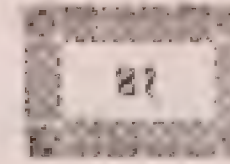
॥ वि० ॥ भाष्ये पर्युपयुक्तमिति । समासमित्यर्थः । पर्यवसक्तमिति पाठान्तरम् । नचेष्टापत्तिः विद्योच्छेदापत्तेः कर्मसु प्रायश्चित्तवि-
धिवेय्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकत्वात्तच्चणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह । सामान्यविशेषाविति ।

॥ कै० ॥ किञ्चिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तस्मात्सामान्यविशेषवत् । कर्मयुक्तं आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि-

॥ भा० ॥ पर्युपयुक्तं स्यात् तस्मादनभ्युपायश्शब्दानाम्प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कथन्तर्हीमे शब्दाः
प्रतिपत्तव्याः किञ्चित्सामान्यविशेषवत्तच्चणस्यवत्यम् येनात्मेन यत्नेन मरुतो मरुतः शब्दौ चान्यतिप-
द्येरन् किम्पुनस्तत् उत्सर्गापवादौ कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः कश्चिदपवादः कथञ्चातीयकः पुनरुत्सर्गः क-
र्त्तव्यः कथञ्चातीयकोऽपवादः सामान्येनोत्सर्गः कर्त्तव्यः तद्यथा कर्मयुक्तं तस्य विशेषेणाऽपवादः
तद्यथा आतोऽनुपसर्गे क इति । किम्पुन-

॥ कै० ॥ सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाऽऽश्रयणम्प्रपूर्वकङ्करोति किम्पुनरिति ॥

॥ वि० ॥ लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः । भाष्ये कथञ्चातीयक इति । केन प्रकारेणेत्यर्थः एतेनैवञ्चातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः यागिनेरुचितेति सूचितम् ॥

॥ वि० ॥ आकृतिपक्ष इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिद्विपर्ययोर्द्वयोः सत्यतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ
विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थेन नित्यमर्थमिति सकृद्वृत्ताविति न सिध्यति अत्रैतत् तद्व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोरकारिता र्थात्ययोर्द्वयोभ-

॥ कै० ॥ आकृतिपक्षे केवल आश्रीयमाणे सकृद्वृत्तौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते केवलोऽपि च व्यक्तिपक्षे
पुनः प्रसङ्गविज्ञानादित्यादि न घटते तस्मात्तच्चयसिद्धये कचित्पक्षे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते तत्र जातिवादिन
आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते

॥ भा० ॥ राकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यम् उभयमित्याह कथञ्चायते उभयथाद्याचार्येण
सूत्राणि प्रणीतानि ॥

॥ कै० ॥ व्यक्तीनामानन्यात्मस्वन्मश्रवणासम्भवात् सा जातिस्त्वैव्यक्तित्वेकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसी-
यते तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेता जातिमभिदधति तस्याम्यतीतायान्तादावेषात्तदवच्छिन्नद्रव्यमतीयते

॥ वि० ॥ यप्राप्तौ नियमार्थनादिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिद्ध्यतीत्यर्थः इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते । तस्याम्यतीतायामिति । शब्दशब्दत्वेन गृही-
तार्यामित्यर्थः एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्यन्तीत्यर्थः तदावेषात्तत्समायात् । प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषये भवतीत्यर्थः ॥

४२

॥ वि० ॥ प्रत्ययो ज्ञानम् । उपलक्षणभावेनेति । शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तच्च तु न शक्तिरिति मञ्जूपायाम्यतिपादितम् । भाष्ये जात्याख्यायामिति । व्यक्तौ पदार्थे सम्यग्ना ग्रीह्य इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थन्तत्यादितिभावः । सरूपायामिति । आकृते-
रेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभावः नचाकृतिपक्षेऽपि अत्राः पादा इत्याद्यर्थे स आवश्यक इति वाच्यम् तावतीषु काञ्चिदेकाकृतिं स्वी-
कृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् परम्परयाच व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् जातौ न जातिरिति परेपान्दर्शननास्माकमिति च तत्रोक्तम् ।

॥ कै० ॥ शुक्तादयः शब्दा गुणसम्भवेताच्चातिमाचक्षते गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात्सञ्ज्ञाश-
ब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पण्डस्य कैमारद्यौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता ङित्वा-
त्वादिका जातिर्वाच्या क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या पठति पठतः पठन्ति इत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सङ्गा-

॥ भा० ॥ आकृतिम्यदार्थस्मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते
द्रव्यम्यदार्थस्मत्वा सरूपायामेकशेष आरभ्यते किम्पुनर्नित्यशब्द आहोस्वित्कार्यः ॥

॥ कै० ॥ वाचनमिदं जात्यभ्युपगमः । व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया जातेस्तूपलक्षणभावेना-
न्ययणादानन्त्यादिदोषानवकाशः । किम्पुनरिति । विप्रतिपक्ष्या संशयः । केचिज्जनिव्यङ्गवर्णात्मकमित्यं शब्द-
माहुः । अन्ये वर्णयतिरिक्तम्यदस्फोटमिच्छन्ति । वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते । अन्येतु ध्वनिरेव शब्दः सच
कार्यस्तद्वातिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते ॥

॥ वि० ॥ विप्रतिपक्ष्येति । शब्दानानित्यत्वे व्यर्थे व्याकरणाशास्त्रमितिप्रश्नाशयः । केचित् मीमांसकाः । वर्णात्मकमिति । पदवाक्येच वर्णसमूहरूपे श-
बेतितादाशयः । अत्र मते सङ्गम्यटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह । अन्ये । वैयाकरणाः । अपरे । त एव मुख्याः पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानाङ्गित्वतत्वात्तेषाम-
र्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः । अन्येत्विति । वैशेषिकादयः । ध्वनिरिति । सच वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवञ्च क-
सृष्टादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणामित्याशयः ॥

४३

॥ वि० ॥ सङ्गो व्याङ्गिकृतो लक्षणलोकसङ्गो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः । भाष्ये उभयथापीति । एवञ्च निष्फलोऽयं विचार इतिभावः साधुत्व-
ज्ञानाद्योभयथापि शास्त्रमावश्यकमितितत्पर्यम् । अथ पाणिनिसूत्राख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति । कथम्युनरिति । अतः एवात्रैव पाणि-
निनामशङ्काम् इतः पूर्वन्तु सर्वातिके शास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इतिबोधम् ॥

॥ कै० ॥ सङ्ग इति । ग्रन्थविशेष । कथम्युनरिति । किमाचार्य एव सृष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मरतिप्रश्नः ॥

॥ भा० ॥ सङ्ग इति एतत्वाधानेन परीक्षितम् नित्यो वा स्यात्कार्येति चेति तत्रोक्ता दोषाः प्रयोज-
नान्यप्युक्तानि तत्राप्येष निर्णयः यद्येवमित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति कथ-
म्युनरिदम्भवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणममृतम् ॥

॥ वि० ॥ शब्दार्थसम्बन्धानामिति । शब्दार्थावयव सम्बन्धश्चेति शब्दः एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारायविशेषसम्बन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धश-
ब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इतितात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वार्त्तिके समाहारचन्द्रात्समो सम्बन्धश्च प्रत्यासन्त्या शब्दार्थयोरेक चयावामास-
निकाविशेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इतिबोधम् ॥

॥ वि० ॥ व्यक्तिस्रोटेति । सा पदवाक्वरूपा नित्येवेति तद्भावः शतञ्चोपपादितस्याक् । कार्यशब्दिकानामिति । कार्यशब्दिकानामिति-
त्वपपाठः उत्तरपदद्वहेर्दुर्लभत्वात् । असत्त्वोपाधीति । जातिरूपेत्यर्थः जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः यद्वा सर्वेषाम्मीशान्स्वहृद्य-
धस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्लादीनां विशेष्यत्ववत्सर्वथाधिष्ठानभूतस्वहृद्यैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमितिभावः । शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्य-

॥ कै० ॥ सिद्ध इति । तत्र नित्यशब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्रोटलक्षणो वा कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनि-
त्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् द्रव्यपक्षे ऽपि सर्वशब्दानामसत्त्वोपाधिव्यवच्छिन्नस्वहृद्यतत्वं वाच्यमिति नित्यता

॥ भा० ॥ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धेचेति अथ
सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः कथञ्चायते ॥

॥ कै० ॥ प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्य व्यवहारपरम्परयानादित्वाकृत्यता । सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति ।
अर्थेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्त्वमेवार्थद्वद्वाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ त्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह । सम्बन्धेति । प्रवाहनित्यतया तथोरिव तस्यापि नित्यत्वमितिभावः शब्दार्थयोस्सम्बन्धश्च
शक्तिरूपत्वादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः सिद्धशब्दसम्बन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ कूटस्थंष्विति । कूटमयोधनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु संसर्गिनांशेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोधनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत
आह ॥ अविचालिष्विति ।

॥ कै० ॥ कूटस्थंष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देगान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननुचेति ।
सिद्धशब्दात्किवानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः । सङ्गहे तावदिति । तर्हि किङ्कार्थशब्दोऽयं सिद्ध

॥ भा० ॥ यत्कूटस्थंष्वविचालिषु भावेषु वर्तन्ते तद्यथा सिद्धा खौः सिद्धापृथिवी सिद्धमाकाशमिति
ननुच भोः कार्येष्वपि वर्तन्ते तद्यथा सिद्ध आदेनः सिद्धरूपः सिद्धा यवागरिति यावता कार्येष्वपि
वर्तन्ते तत्र कृत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो शङ्काम् न पुनः कार्यं यस्मिन्शब्द इति सङ्गहे तावत्
कार्यप्रतिबन्धिभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो शङ्कामिति इहापि तदेव ॥

॥ कै० ॥ इति पञ्चदशविचारः कृतः तत्र कार्यप्रतिपक्षमिषायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् तत्समान-
तन्त्रत्वादिरापि तथैव युक्तमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये आवापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् इवञ्च तत्र रूढत्वावि-
न्यवाचकस्यैव शङ्कामितिभावः ॥

॥ वि० ॥ ग्रन्थान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह । भाष्येऽथवेति । एतेन तत्समानतत्त्वत्वाद्युक्त्येकपदार्थादोऽपि तव स्यादित्युपास्तम् ।
नन्वेकपदान्यपीत्युक्त्युक्तं इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणमसङ्गतमत आह । एवमशब्देति । नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यदर्शयति । इहापीति ।
कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह । कार्याणामिति । प्राक्प्रध्वंसयोरिति पाठः ॥

॥ कै० ॥ अथवेति । एवमशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणम् श्रुतकत्वेन एवमशब्दस्यापेक्षणात् यदातु श्रुतकमन्त-
रेण सामर्थ्यादवधारणङ्गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते तच्च सर्व एवापी भक्षयन्तीत्यभक्षयुतिः सामर्थ्यान्विधम-
भवगमयति । अप एवेति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्वन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते ।
सिद्ध एवेति । कार्याणाम् पदार्थानाम्याक्प्रध्वंसावस्थयौ सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव ॥

॥ भा० ॥ अथवा सन्त्येकपदान्यवधारणानि तद्यथा अन्वेषो वायुभक्ष इति अप एव भक्षयति
वायुमेव भक्षयतीति गम्यते एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽच द्रष्टव्यः ॥

॥ कै० ॥ अथवेति । कथम्युनर्देवदत्तशब्दे सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते न ह्यसौ सञ्ज्ञात्वेन वि-
नियुक्तः नचैकदेशान्स्थान्यमाणास्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुक्तार्थ्यमाणास्यैव
वाचकत्वात् एवमर्ह्यनुनिष्पादित्योऽवयवसरूपाः सञ्ज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽपि एवेति । गम्यत इतिवाक्ये इवसमासेऽपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्तमवधारणाभावो गम्यत इत्यर्थः । अथवेति । मनुष्यलक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्य-
त्यन्तसिद्धत्वमितिभावः । प्रतीयमानस्येति । एतदनुदित्वेन उपपादयिष्यते । एवमन्तीति । एवमेव घटपदङ्गलशपथ्याय इत्यादिप्रयोगाः अन्यथा पथ्या-
यवाचीति प्रयोज्यं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ विनापि प्रत्ययमूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकान्तर्हि किमर्थमत आह । लोपस्त्विति । वर्णानाम् दे इत्यादीनाम
तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयम् एवं वर्णानां शक्त्यभावोऽपि तेनैव निर्णय इति तत्त्वम् ।
निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसम्बन्धो निष्पन्नत्वम् ।

॥ कै० ॥ लोपस्तु वर्णानां साधुत्वस्माभूदित्यन्वाख्ययते इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषास्ति ह्यु-
तिरूपात्ता प्रकर्षङ्गमयति अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह । अथवेति ।

॥ भा० ॥ अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति तद्यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभासा भामेति अथवा व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणासिद्धिः नित्यपथ्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः किम्युन-
रनेन वर्येण किञ्च महता कष्टेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहस्तथा मङ्ग-
लार्थम् मात्रलिक आचार्यो महत्तत्त्वज्ञानोपस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते ॥

॥ कै० ॥ नहि सन्देहमात्रादलक्षणात् भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्येणेति । प्रय-
ज्याख्यातयेत्यर्थः । अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिमङ्गलम् तत्प्रयोजन आचार्यो मात्रलिकः ॥

॥ वि० ॥ ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपरीतस्यापि सम्भवादत्त आह । न्यायादेति । दृष्टव्यवहारादेव पदार्थसम्बन्धानाञ्चित्यत्वं सङ्गहादौ स्थितमिति
व्याख्यानतस्मिन् शब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः । सिद्धिमङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्यं कारगरूपोपचारादिति बोध्यम् तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयञ्च ॥

४८

॥ वि० ॥ तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह भाष्ये मङ्गलादीनीत्यादिना । अन्ये तस्मिन्मन्त्रस्य फलमाह अर्धेतारश्चेत्यादिना । आनुष-
ङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्यर्थः । अध्ययननिर्दिष्टः तत्समाप्तिः । सिद्धिः सिद्धिविषयो ऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनेत एव वार्त्तिकप्रवृत्तिस्मृतिता अस-
न्दित्यो नित्यशब्दः किन्तु प्रयुक्त इत्युक्तत्वापि सन्देहमाह भाष्ये । अयङ्गुल्लिखति । आभीक्ष्येन बाहुल्येन अभीक्ष्णमिति पाठोऽप्येवमेवार्थः । प्रयुज्यन्त इति ।

॥ कै० ॥ प्रयत्न इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतृणां स्मरैरपरजयात् । आयुष्म-
तुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्म्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् ।

॥ भा० ॥ मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयत्ने वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अर्धे-
तारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति अयङ्गुल्लिखति नित्यशब्दो नावश्यङ्गुल्लिख्यविचालिषु भावेषु वर्त्तते
किन्तु ह्यभीक्ष्ण्येऽपि वर्त्तते तद्यथा नित्यप्रवृत्तितो नित्यप्रजल्पित इति यावताऽऽभीक्ष्ण्येऽपि वर्त्तते
तवाप्यनेनैवार्थस्तथा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणांमिति ॥

॥ कै० ॥ सिद्धार्था इति । अध्ययननिर्दिष्टैरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते
आगोपालाङ्गनन्तेषामेवान्वाख्यानं स्यात् न विरलप्रयोगाणाम् ॥

॥ वि० ॥ साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यसम्भवाद्ययोगद्वारा तद्वाक्यम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोट्यन्तरसम्भवेन तवापि सन्देह एवेति भावः । नित्ये
शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रस्यैव सन्मिथ्यैस्तथादिति तात्पर्यम् ॥

४९

॥ वि० ॥ गन्वाभीक्ष्ण्यवाचिना नित्यं क्रियापदसंज्ञाकाङ्क्षतया कथङ्गुल्लिखति प्रयोगोऽत आह । विनापि चेति । नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह ।
द्रव्यपक्षे इति । योग्यताबोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम् तदुक्तमाह । नित्योद्धार्यवतामिति । शब्दानामित्यर्थः ननु तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वे

॥ कै० ॥ विनापि च क्रियापदप्रयोगाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते यथा आश्चर्यमनित्ये नित्यवीक्ष-
योरिति । अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तमनित्येऽर्थे कथं सम्ब-

॥ भा० ॥ पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्च सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भवति शक्यामि चेन्नित्य-
पर्थीयवाचिनं वर्णयितुमिति अतस्मिन् शब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः अथ कस्य नः पदार्थस्मत्त्वा एव
विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति आकृतिमित्याह कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्य-
मनित्यम् अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति नित्योद्धार्यवतामर्थैरभिसम्बन्धः
अथवा द्रव्य एव पदार्थ एव विग्रहो न्यायः सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति ॥

॥ कै० ॥ न्यस्य नित्यतेति चेत् योग्यतालक्षणात्सम्बन्धस्य तस्याश्च शब्दाश्च तादात्म्यं नित्यत्वाददोषः ॥

॥ वि० ॥ कथं नित्यं नित्यत्वमिति चेन्न जटभाविषकृत्तुऽपि शब्देन बोधादौ हार्थेन तस्य तादात्म्यमित्याशयान् शब्दवृत्तिधर्म्मोद्धार्यवृत्तिधर्म्ममिदसापन्नस्य
तादात्म्यत्वेनादोषात् । शब्दस्य च नित्यत्वादिति । आकाशवच्चिष्ठशब्दोऽपि नित्यः व्यञ्जकाभावात् न सर्वदोषलक्ष इति भावः ॥

५०

॥ वि० ॥ ननु घटादिद्रव्यस्य कथञ्चित्येत्यत आह । असत्येति । सच कम्बुशीवादिमदाकारादिरूपः तद्द्रव्यजातिरूपो वा । भाष्ये यथाकृतिशब्देन तद्द्रव्यमुच्यते तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेनचानित्यमित्याह । जातेरपीति । अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य

॥ कै० ॥ द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वद्रव्यशब्दाद्यमित्यर्थः । आकृतिरि-

॥ भा० ॥ द्रव्यं हि नित्यम् आकृतिरनित्या कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके सत्कयाचि-
दाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति पिण्डाकृतिमुपसृज्य घटिकाः क्रियन्ते घटिकाकृतिमुपसृज्य कुण्ड-
काः क्रियन्ते तथा सुवर्णाङ्गयाचिदाकृत्या युक्तपिण्डो भवति पिण्डाकृतिमुपसृज्य रुचकाः क्रियन्ते
रुचकाकृतिमुपसृज्य कटकाः क्रियन्ते कटकाकृतिमुपसृज्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते पुनराट्टत्सुवर्णपिण्डः
पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसर्वो कुण्डले भवतः आकृतिरन्याचान्याच भवति द्रव्यमुन-
स्तदेव आकृत्युपमङ्गलं द्रव्यमेवावशिष्यते आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्यायः सिद्धे शब्दे अर्थे
सम्बन्धेचेति ननुचोक्तमाकृतिरनित्येति नैतदस्ति नित्याऽऽकृतिः ॥

॥ कै० ॥ ति । संस्थानं ब्रह्मदर्शनेच गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनात् ॥

॥ वि० ॥ व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति गौतमेनाप्युक्तञ्चाकृतित्यक्तयः पदार्थ इति । भाष्ये खदिराङ्गारसर्वो कुण्डले भवत इतिप्रयोगादप्यन्ते विवृतेः
कर्तृत्वं बोध्यम् आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति ॥

५१

॥ वि० ॥ कचिदुपरतेतिकृत्वा न सर्वोपरतेत्यन्वयः । ननु परमो नाशश्चकाले एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमत आह । अनभीति । ननु पर-
मार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह । अद्वैतेनेति । नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्शनेन यावद्भावहारकालस्या अपि भुवादिद्वेन नि-
त्यत्वमितिभावः । अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्भावहारकालस्यमध्यो उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह । भाष्येऽथवेति ।

॥ कै० ॥ न कचिदुपरतेति । अनभिव्यक्त्यर्थः अद्वैतेन लौकिकव्यवहारभावात् व्यवहारेचाकृतेरेकाकारपरामर्श-
हेतुत्वानित्यत्वम् । अथवेति । असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रययोगेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते त्रिविधानित्यता
संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपप्रतिभासः उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्

॥ भा० ॥ कथम् न कचिदुपरतेतिकृत्वा सर्वोपरता भवति द्रव्यानन्तरस्थानूपलभ्यते अथवा नेद-
मेव नित्यत्वज्ञानम् भुवङ्कटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यदृष्टावयवयोगि यत्तन्नित्यमिति ॥

॥ कै० ॥ परिणामाभावः परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः प्रध्वंसा-
नित्यता सर्वात्मना विनाशः शतस्त्रिविधानित्यताप्रतिषेधेण नित्यतास्यतिपादयितुमुक्तम् । भुवमित्यादि । तत्र
भुवङ्कटस्थमिति संसर्गाऽनित्यता परिहृता अविचालीति परिणामाऽनित्यता अनपायेत्यादिना प्रध्वंसाऽनित्यता ॥

॥ वि० ॥ नित्यत्वज्ञाने भुवपदस्यैव व्याख्यानङ्कटस्थमिति रूपान्तरापत्तिर्विचालः यथा पयसो दध्नादिरूपता अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता उत्पत्तिः
सत्तापयस्तत्त्वादनृत्यत्वात्तन्नेन जन्मसत्तारूपो भावविकारो निरस्तो अदृष्टीत्यनेन तृतीयो दृष्टिलक्षणः अनुपजनेतिचतुर्थः परिणामः अनपायेतिपञ्चमो ऽपचयः
शतद्रूपविकाररहितमितितदर्थः अथ्येतिपष्ठो विनाशः इदञ्च ब्रह्मविषयनित्यत्वं यावद्भावहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च ॥

५२

॥ वि० ॥ अयमेव न नित्यशब्दार्थः प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये । यस्मिंस्तत्त्वमिति । यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्वं तद्वर्मः प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता तन्नाशेऽपि तद्वर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादितिभावः । यन्नित्यमिति । यन्नित्यमिति । यन्नित्यमिति । यन्नित्यमिति ।

॥ कै० ॥ यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदार्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः । लोकोत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा

॥ भा० ॥ तदपि नित्यम् यस्मिंस्तत्त्वम् विहन्यते किमुनस्तत्त्वम् तस्य भावस्तत्त्वम् आकृतावपि तत्त्वम् विहन्यते अथवा किन् एतेन इदन्नित्यमिदमनित्यमिति यन्नित्यत्वमप्यदार्थम्भत्वा एष विशदः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति कथमुपनिर्यायते सिद्धः शब्दः अर्थसम्बन्धश्चेति लोकोतः यस्मिन्ने-
ऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्मयुज्यते नैषान्निर्दत्तौ यत्तद्वर्तते ये पुनः कार्या भावाः निर्दत्तौ तावत् तेषां यत्नः क्रियते तद्यथा घटेन कार्यङ्गरिष्यन् कुम्भकारकुलङ्गत्वात् कुरु घटङ्गार्यमनेन करिष्या-
मीति न तद्वच्छब्दान्मयुज्यमानो वैयाकरणाकुलङ्गत्वात् कुरु शब्दान्मयोष्य इति ॥

॥ कै० ॥ नित्येषु शब्दश्च व्यवहारोऽनादिरव्यवहारपरमराज्यवृत्तिपूर्वक इति शब्दादीनान्नित्यत्वङ्कु-
टादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः ॥

॥ वि० ॥ सम्यगे यन्नित्यमित्यर्थः । ननु शशशृङ्गादिपदार्थानाङ्गथन्नित्यत्वन्तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह । बुद्धिप्रतिभास इति । बाह्यः पदार्थो न शब्द-
बोधे विषयः किन्तु बौद्धः सच प्रवाहनित्य इतिभावः एतच्च मन्त्रपायां विस्तरेण निरूपितम् । शब्दादीनान्नित्यत्वमिति । व्याकरणनिष्पाद्यत्वमित्यर्थः ॥

५३

॥ वि० ॥ तावत्वेवेति । वैयाकरणाकुलङ्गत्वैवेत्यर्थः । ननु सङ्गदन्वितस्य लोकोत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम् । वार्तिकेचैकवाक्य-
नयैवाऽन्यः प्रतीयतेऽत आह । अचेति । अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः । लोकोत इत्यस्यच लोकव्यवहारत इत्यर्थः । भाष्येऽर्थप्रयुक्त
इति । अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादितिभावः । एवम्यासे शब्दप्रयोगे शास्त्रे-

॥ कै० ॥ तावत्वेवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण सम्भवन्तीमध्येकवाक्यतामनाश्रित्य
वाक्यचयं स्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रमालम्बितमित्येके वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकोतो ज्ञायत इति
द्वितीयम् । लोकोत इत्यस्याऽऽदन्त्या लोकोतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोग इति । प्रयोगशब्देन प्रयो-

॥ भा० ॥ तावत्वेवार्थमुपादाय शब्दान्मयुज्यते यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणाङ्गं शास्त्रेण क्रियते ।
लोकोतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मानियमः । लोकोतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मानियमः
क्रियते । किमिदमर्थनियम इति । धर्माय नियमो धर्मानियमः । धर्माथो वा नियमो धर्मानियमः ।

॥ कै० ॥ गाहर्मो ननु ज्ञानसाचादित्युक्तमभवति अर्थनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः । धर्माय नियम
इति । चतुर्थी तादर्थ्यं प्रतिपादयते सम्बन्धसामान्येन पठनीं विधाय समासः कर्तव्यः चतुर्थीति समासस्य प्रकृतिवि-
कारभाव एव विधानात् । धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वानियम एव धर्माशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयसमासः ॥

॥ वि० ॥ शास्त्रेयमप्रकृतिरयम्यत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादेय एव प्रयुक्ता धर्मान्जनका न गवाद्यादय इतिनियमः क्रियते इतितात्पर्यम् । विधा-
नादिति । तादर्थ्यस्य पठ्यर्थत्वबोधनायत्वेवमयोग इतिभावः । चतुर्थीति । योगविभागो न भाष्याकृतः सुषुप्तेतिसमास इत्यप्यगतिकगतिरित्वेवं व्याख्यातम् ॥

५४

॥ वि० ॥ द्वितीयपक्षात्तृतीये विशेषं दर्शयति । लिङ्गदीति । प्रभाकराज्जीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङ्गदीनामपूर्वरूपङ्गायं वाच्यम् । तदेवच स्वस्मिन्पुरुषस्ययुञ्जानक्रियोग इत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आर्चिष्यत इति कर्मलुङ्गः प्रयोजनशब्दः सचासाधुनिरुक्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति पट्टीसमासः । एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इतिभेदः । केचित्तु धर्मीय नियम इत्यनेन प्रत्यवा- यपरिहारधर्मीयायं नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मीत्युक्तेः । धर्मीयां नियम इत्यनेन धर्मस्य यत्तादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नान्तं वदेदिति कत्वङ्गवाकोन क्रतुवैगुण्य-

॥ कै० ॥ धर्मप्रयोजन इति । लिङ्गदिविषयेण नियोगाख्येन धर्मिण प्रयुक्त इत्यर्थः । प्रियतहिता इति । नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्मवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते

॥ भा० ॥ धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः । यथा लौकिकवैदिकेषु । प्रियतहिता इति । द्वाक्षिणात्वा यथा लोकवेदयोरिति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्वाति प्रयुज्यते ॥

॥ कै० ॥ आधाराधेयकल्पनयातु तद्वितप्रयोगः प्रियतद्वित्वनिमित्तः । यथा कश्चिदनस्यतय इति प्रयुक्ते कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् ॥

॥ वि० ॥ बोधनात् धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनेकशब्द इति श्रुतेर्नियमादृष्ट्युपार्थकरं सूचितमित्याहुः । नन्वीदृशो धर्मनियमः क इदृशोऽत आह भा- ये । यथेति । ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्वितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह । प्रियतहिता इति । नन्वन्यार्थोऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह । नायमिति । ते लोकवेदेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः । आधाराधेयकल्पनयात्विति । लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः ॥

५५

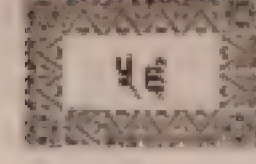
॥ वि० ॥ नाचावयवावयवविभाग इति । तत्र भव इत्यादित्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नित्यर्थः । कृतान्तेषु । कृतान्तः सिद्धान्तः तत्प्रतिपादकवाक्येतिव्यर्थः । अथवा नामेत्यस्य तद्भवति यद्विशेषः । शक्यं ह्युदिति सामानाधिकरण्याद्भेदं भिन्नलिङ्गत्वादत आह । शक्येति ।

॥ कै० ॥ अथवेति । नाचावयवावयवविभागः किन्तु हि वेदलोकयतिरिक्तस्मिद्धान्तशब्दार्थो भवरूप इ- त्यर्थः । लौकिकः स्मृत्युपनिषदः वैदिकः श्रुत्युपनिषदः । शक्यञ्चानेनेति । शक्येः कर्मसामान्ये लिङ्गस- र्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः

॥ भा० ॥ अथवा युक्त एवात्र तद्वितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु कृतान्तेषु । लोके तावत् अभ्यक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभ्यक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते अभ्यक्ष्य नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते शक्यञ्चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् तत्र नियमः कियते इदमभ्यक्ष्यमिदमभ्यक्ष्यमिति ॥

॥ कै० ॥ ततश्चाद्वान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्वीत्वं बहिरङ्गत्वाद्वान्तरङ्गं संस्कारं न बाधत इति शक्यं ह्युदित्युक्तम् यदातु पूर्वमेव विशेषविषया तदा शक्या ह्युदितिभवत्येव यदातु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शक्येति प्रतिघातः तदा क्षुधमतिहन्तुं शक्यमिति भवति ॥

॥ वि० ॥ तदा क्षुधमिति । ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरभिहितताया अभिहितवत्यकाशस्य स्वादुमिश्रसुखित्यच वक्ष्यमा- गत्वेन कथमेतद्वितचिन्ना प्रधानतित्वात्तर्थाक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्यकाश इत्यभिमानात् वस्तुत इदमयुक्तमेवे- तिसादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥

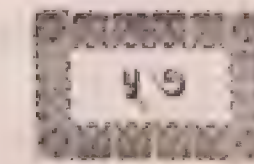
॥ वि० ॥ खेद इति । एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरग्यतद्गच्छास्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारागमनयोरधर्म्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात्

॥ कै० ॥ खेदादिति । खेदयतीति खेदो रोगः । इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः । पयोव्रत इति ।

॥ भा० ॥ तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्यायाञ्च तत्र नियमः क्रियते इत्यङ्गम्या इयमगम्येति । वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः यवागूव्रतो राजन्यः आमिचाव्रतो वैश्य इत्युच्यते व्रतञ्च नाम अभ्यवहारार्थम् उपादीयते शक्यत्वात्नेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् तत्र नियमः क्रियते । तथा वैल्यः खादिरो वा यूपस्थादित्युच्यते यूपश्च नाम पशुनुवन्धार्थमुपादीयते शक्यत्वात्नेन यत्किञ्चिदेवकाष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरुनुवन्धुं तत्र नियमः क्रियते । तथासौ कपालान्यधिष्ठित्याभिमन्त्रयते । मृगशामङ्गिरसां धर्म्मस्य तपसा तप्यञ्जमिति अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दह-
नकर्मा कपालानि सन्तापयति तत्र नियमः क्रियते ॥

॥ कै० ॥ सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं ननु विधिः । अर्थित्वाभावे कारणाभावात् ॥

॥ वि० ॥ अर्थादपशब्दानामधर्म्मजनकत्वं बोध्यते । एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभावः दृष्टान्ततात्त्वशेन वश्यमाणवैदिकानानु सर्वांशेनेतिबोध्यम् । व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्त इत्यर्थः । भाष्ये उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्येति । सन्तश्चासन्तश्च वेत्यर्थः । निख-
न्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये ॥

॥ वि० ॥ ननु अपभ्रंश न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपन्न्या कल्पमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैवचापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते । यद्यपीति । तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् । निरुद्धिमागता इति । तेषु शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः शक्तिभ्रमश्चेत्यम् केनचिन्नावीतिप्रयुक्ते गौरितिसाधुशब्दस्मरणात्मयोज्यस्य बोधेऽपि तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इतिभ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्वापाशब्देऽपि शक्तिरेवेत्याह । अन्येत्विति ।

॥ कै० ॥ समानायामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंश न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधाने-
नार्थस्यत्याययन्ति । केचिच्चापभ्रंशाः

॥ भा० ॥ एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानायामर्थगतौ शब्दे-
नचापशब्देनच तत्र धर्म्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमा-
णमभ्युदयकारि भवतीति ॥

॥ कै० ॥ परस्परया निरुद्धिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एवार्थस्यत्याययन्ति । अन्येतु मन्यन्ते सा-
धुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति ॥

॥ वि० ॥ साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधर्म्मसाधनतावच्छेदकं वैजात्यमेव यद्यपि साधुनैव भाष्येतेति न श्रूयते तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायांमेत एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्म्मनियमो विधीयते इति बोध्यम् । भाष्ये शब्देनैवेति । साधुनैवेत्यर्थः । एवं क्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ॥

५६

॥ वि० ॥ खेद इति । एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारदौ विशेषनिषेधस्येतदाभ्यनुज्ञाफलकतया आरग्यतद्गुणस्वदारगमनयोर्थया दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोर्धर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते तेषां साधुत्वबोधनात्

॥ कै० ॥ खेदादिति । खेदयतीति खेदो रोगः । इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः । पयोव्रत इति ।

॥ भा० ॥ तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्यायाञ्च तत्र नियमः क्रियते इत्यङ्गम्या इयमगम्येति । वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः यवागृव्रतो राजन्यः आमिचाव्रतो वैश्य इत्युच्यते व्रतञ्च नाम अभ्यवहारार्थम् उपादीयते शक्यत्वात्नेन शालिमोसादीन्यपि व्रतयितुम् तत्र नियमः क्रियते । तथा वैख्यः खादिरो वा यूपस्थादित्युच्यते यूपश्च नाम पशुनुवन्धार्थमुपादीयते शक्यत्वात्नेन यत्किञ्चिदेवकाष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुनुवन्धुं तत्र नियमः क्रियते । तथासौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते । मृगशामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दह-
नकर्मा कपालानि सन्तापयति तत्र नियमः क्रियते ॥

॥ कै० ॥ सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं ननु विधिः । अर्थित्वाभावे कारणाभावात् ॥

॥ वि० ॥ अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते । एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभावः दृष्टान्ततात्त्विकेन वक्ष्यमाणवैदिकानाम् सर्वांशेनेतिबोध्यम् । व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः । भाष्ये उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्येति । सन्तश्चासन्तश्च वेत्यर्थः । निख-
न्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये ॥

५७

॥ वि० ॥ ननु अपभ्रंश न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपन्न्या कल्पमानशक्तिशेषप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैवचापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते । यद्यपीति । तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् । निरुद्धिमागता इति । तत्र शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः शक्तिभ्रमश्चेत्यम् केनचिन्नावीतिप्रयुक्ते गौरितिसाधुशब्दस्मरणात्ययोऽप्यस्य बोधोऽपि तटस्थस्य गौरीशब्दादेवाय गौबोध इतिभ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्वापाशब्देऽपि शक्तिरेवेत्याह । अन्येत्विति ।

॥ कै० ॥ समानायामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंश न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधाने-
नार्थस्मृत्याययन्ति । केचिच्चापभ्रंशः

॥ भा० ॥ एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानायामर्थगते शब्दे-
नचापशब्देनच तत्र धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमा-
णमभ्युदयकारि भवतीति ॥

॥ कै० ॥ परम्परया निरुद्धिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एवार्थस्मृत्याययन्ति । अन्येतु मन्यन्ते सा-
धुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्शस्य वाचका इति ॥

॥ वि० ॥ साधुत्वश्चेतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकं वैजात्यमेव यद्यपि साधुनैव भाष्येति न श्रूयते तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदशविधिः कल्प्यते तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायांमेत एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते इति बोध्यम् । भाष्ये शब्देनेवेति । साधुनैवेत्यर्थः । एवं क्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ॥

५८

॥ वि० ॥ अस्यप्रयुक्त इत्यादिः प्रकृतोपयोगमाह । प्रयोगमूलत्वादिति । लोकोऽर्थप्रयुक्ते शब्दयोगे शास्त्रेण धर्मानियम इत्यनेन प्रयुक्तेषां साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानानि तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनैवं सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधुनामप्यनेनान्वाख्यानदप्रामाण्यमितिभावः । वार्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये किमत इति ।

॥ कै० ॥ अस्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वात्स्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानदप्रामाण्यमाशङ्कते यथा घटादीनां विनाशार्थक्रियया

॥ भा० ॥ अस्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊष तेर चक्र पेचेति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः प्रयोगाद्भि भवान् शब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदानीमप्रयुक्ताः नामी साधवः स्युः । इदं विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्तिचाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव हि खलु भवान् आह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति ॥

॥ कै० ॥ सत्त्वङ्गम्यते नैव शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानास्सत्त्वत्त्वेनावसीयन्त इत्याह । इदमिति ॥

॥ वि० ॥ अप्रयुक्तसत्त्वं नास्माकमनिष्टं साधुमाचार्यत्वाद्वाकरणास्त्यर्थः । उत्तरम् । प्रयोगादिति । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमितिभावः । विप्रतिषिद्धमुपपादयति । यथेति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगेच सत्त्वमेव न स्यादिति भावः । ननु लक्षणवशेन सत्त्वङ्केनाध्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये । प्रयुञ्जान एवेति ॥

५९

॥ वि० ॥ ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किम् तत्र सोपहासमाह । कश्चेदानीमिति । स्वयमेव प्रयोगकृत्वा सन्तिचाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोग साधुर्बोध्यस्त्यादित्यर्थः । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः ।

॥ कै० ॥ कश्चेदानीमित्युपहासपरम् । उत्तरन्त शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसङ्गावादनमितिसत्त्वात् व्यवहारेतु न दृश्यन्त इत्युक्तम् ।

॥ भा० ॥ कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानामप्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमः यदेतान्कास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते अप्रयुक्ता इति ब्रूमः यत्लोकेऽप्रयुक्ता इति । यदुच्यते कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषश्चाब्दानामप्रयोगे साधुस्त्यादिति । न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति कथं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति ।

ननु भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरोऽहं लोके नत्वहं लोके ॥

॥ कै० ॥ नत्वहं लोके इति । यथा लोकोऽर्थोवगमाय शब्दान्प्रयुङ्क्ते नैवस्मर्येतऽर्थे प्रयुक्ता अपितु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु लोकोक्तभूतस्य नत्वहं लोके इतिवचो विरुद्धमन आह । यथेति । अर्थवोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह । अर्थसङ्गाव इति । भाष्ये प्रयोगान्य-
त्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्मादर्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् । पदान्तर-
सहित इति । पदान्तरं कं यूयमिति तत्र केत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठया भूतत्वङ्कर्तृत्वेष्वयमिति केन मध्यमपुरुषबोधमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा बहुत्वञ्च वसेः सा-
क्षात्तययोर्कर्मकेत्यत्र निर्देशात्तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्तृरक्तः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र कर्तृविशेष्यक इति कथं लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयता-

॥ के० ॥ अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसङ्गावशब्दसङ्गावे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते । इतरोऽन्यथासि-
द्धत्वाह । अप्रयोग इति । यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकाः ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्युपेत्यस्योपिता

॥ भा० ॥ अस्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् । अस्यप्रयुक्त इति चेत्तदा । किङ्कारणम् ।
अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति वैषां शब्दानामर्थीः धेध्वेषु प्रयुज्यन्ते ।
अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् । अप्रयोगः स्वत्वेष्वेव शब्दानां न्यायः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् ।
यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्यान्प्रयुज्यते । तद्यथा । ऊपेत्यस्य शब्दस्यार्थे कं यूयमुपिताः । तरेत्य-
स्यार्थे कं यूयन्तोर्णाः । चनेत्यस्यार्थे कं यूयं कुतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे कं यूयं पक्ववन्त इति ॥

॥ के० ॥ इति सत्त्वानाथो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात् तथापि तत्त्वत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते ॥

॥ वि० ॥ विशेषानादरेण तथोक्तेः । नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पश्यति भवति अपाचीद्ववतीति भूवादिसुखस्थभाष्यप्रयोगविरोधः अतीतानागतपाकक-
र्तृकसत्ताया वत्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम् । वर्त्तमानसामीप्ये तत्र लट्शब्दात् । तरति ब्रह्महत्यां योऽहमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृको यागस्तत्कर्तृके तरणमि-
ति बोधः । अत एव ह्रस्वो नर्पसक इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् ॥

६१

॥ वि० ॥ नन्वप्रयुक्तानुशासने नियुक्तत्वाच्छास्त्रस्याप्राप्त्यर्थं स्यादत आह । सम्प्रतीति । पाणिनेर्योऽकारणप्रणयनकाल इत्यर्थः । पूर्वप्र-
योगसत्ताच्च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयते इति भावः । इदमपि यच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् ।
वार्षशतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः यथाश्रुत एव वा । आहरति । सामर्थ्यभावादिति भावः । ननु सत्त्वानां बहुयजमानकानास्यपि भिर्बिशिष्टादिभिस्सम्यदीय-

॥ के० ॥ सम्यत्प्रयुज्यमानानामपि पूर्वमप्रयुक्तत्वादनुशासनङ्कर्तृत्वमत आह प्रयुक्ते इति । अघिसम्यदाय
इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्ववत् । यद्यप्रयुक्ताः अवश्यं दीर्घसत्त्ववत्त्वगोनानुविधेयाः । तद्यथा ।
दीर्घसत्त्वानि वार्षशतिकानि वार्षसत्त्विकाणि च नचास्यत्वे कश्चिदप्याहरति केवलस्यपिसम्यदायो
धर्म इति कृत्वा याजिकाश्रास्त्रेणानुविदधते । सर्वे देशान्तरे । सर्वे स्वत्वध्येते शब्दा देशान्तरेषु
प्रयुज्यन्ते नचैवोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महाशब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्त-
दीपा वसुमती च यो लोकाश्चत्वारो वेदास्माङ्गास्वरजस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युश्रानाः

॥ के० ॥ सर्व इति । इदमत्र तात्पर्यम् । यस्य कस्यचिद्वचनात्परोराप्रयोगो न ऋबतिष्ठते अपितु
श्रुष्टानामेव वचनात् ॥

॥ वि० ॥ मानत्वाभावाट्टपिसम्यदाय इत्ययुक्तमत आह । वेदेति । भाष्ये कुल्व्यनन्तरमपीयत इति शेषः । याजिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाच्यत इत्यर्थः ।
अत्र सत्त्वानाङ्कर्तृत्वम् । अनुपलब्ध्याप्राप्त्युक्तं शङ्कते भाष्ये । नैवेति । इतरलोकापि च यस्मिन् शब्दवाङ्मयत्वाच्छाः पृथग्यज्ञस्य अनेनान्यपातालपथ्य-
नासङ्गः । ययो लोकाः स्वर्गवर्गोपरितनसकलसङ्गः । रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्तयो वा वेदनिगुढार्थप्रकाशकत्वात् । एवं च देशान्तरशब्दश्चास्मान्तर-
वेदान्तोपलक्षक इति बोध्यम् ॥

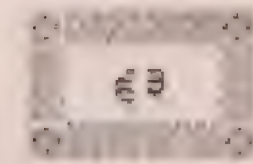
॥ वि० ॥ भाष्ये हस्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र गतिकर्तृत्वानुकार्यः । दातिर्लवनार्थ इति । क्तिन्नन्तं क्तिजतं वा लवनेऽर्थे दातिशब्दमाध्याः

॥ कै० ॥ वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किंस्विदावपनम्भत् भूमिरावपनम्भदिति ।

॥ भा० ॥ सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा वाङ्मयम् नवधाग्रवर्गो वेदः वाकोवाक्यम् इतिहासः पुराणम् वैद्यकमित्येतावाङ्मयस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनिग्रस्य सन्धप्रयुक्ता इतिवचनङ्गवर्णं साहसमात्रमेव । एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कर्मोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति । हस्मतिस्सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्यमेषु गमिसेवत्वार्थाः प्रयुज्यन्ते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दाचमुदीच्येषु । येचाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताश्चास्तेऽपि ग्रामपि प्रयोगो दृश्यते । क्व वेदे तद्यथा सप्तास्ये रेवतीरेव दूष यदो रेवती रेवत्यान्तमूष ॥

॥ कै० ॥ पूर्वचरितसङ्कीर्त्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्त्तनम्पुराणम् । विकार इति । जीवतो स्वतावस्था विकारः । तत्रेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ प्रयुज्यन्ते तत्रार्थे दाचशब्दमुदीच्या इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ वार्त्तिकोक्तो धर्मानियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामभयोऽन्यवगाताम् इत्याह । एकशब्द इति । तत्र यदैकस्यादपूर्वत्वेन देतरत्तदर्थ-मित्यन्वायाह योस्त्वाम्येन फलसम्बन्धाभावादिकल्पयोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वङ्गत्वम् । तत्र प्रथमं वा नियम्येतेतिन्यायाद्ययेणाह । तत्र किमिति । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते पराङ्गत्वात्विज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामितिन्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगाङ्गतया

॥ कै० ॥ किम्पुनरिति । एकशब्दस्यैव ज्ञातस्य प्रयुक्तस्वर्गे लोके कामधुग्भवतीतिश्रुतिः तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात् सस्यज्ञातत्वानुमानमित्यर्थ आहोस्वित्सुप्रयुक्तः

॥ भा० ॥ यन्मे नरः श्रुत्यन्नुद्धा चक्र । यचानश्चकारसन्तनूनामिति । किम्पुनश्च ज्ञाने धर्मः आहो-स्वित्ययोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इतिचेत्तथाऽधर्मः । ज्ञाने धर्म इतिचेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दान् जानाति यथैव शब्दज्ञाने धर्मः स्वमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयानोऽपशब्दाः । अन्वयोऽपशब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गौणी गोता गोपीतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः ॥

॥ कै० ॥ कामधुग्भवति सुप्रयुक्तत्वं सस्यज्ञानादित्यर्थ इतिप्रश्नः । ज्ञाने धर्म इतिचेदिति । यथा श्लेषणः प्रकोपनं श्लेषणं रूचन्तु वायोः तथैवापि प्राप्तमितिभावः ॥

॥ वि० ॥ दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलमिति सन्निहितत्वाच्चाह । आहोस्विति । यथा श्लेषण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥

६४

॥ वि० ॥ प्रयोगे इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मावहस्योऽपीतिज्ञानादस्य इति वेदविश्वसितिभावः । भाष्ये फलाद्यतिरेक्य इति । फल-
वद्वन्त्यभावप्रतियोगी न कार्य इत्यर्थः । प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः । साधीय इति क्रियाविशेषणम् ॥

॥ कै० ॥ आचार इति । प्रयोगे । कृषिः । वेदः । नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नस्य
वैयर्थ्यमापद्येत्यर्थः । व्यतिरेक इति । परिहासः ॥

॥ भा० ॥ आचारं नियमः । आचारं पुनर्कृष्टिर्नियमं वेदयते । तेऽसुरा हेलयो हेलय इतिकुर्वन्तः परावभुवु-
रिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्थ । यदि प्रयोगे धर्मस्त्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । कथं दानी-
भवतो मत्सरः यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं भवति फलवताच नाम
प्रयत्नेन भवितव्यम् । नच प्रयत्नः फलाद्यतिरेक्यः । ननुच ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयशब्दान्प्रयोचयन्ते त एव साधी-
योऽभ्युदयेन योचयन्ते । व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तच्च
फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् । एवमर्हि नापि ज्ञाने एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किन्तर्हि । शास्त्रपूर्वके शब्दप्रयोगेऽभ्युद-
यस्तत्तुल्यं वेदशब्देन । शास्त्रपूर्वके यशब्दान् प्रयुक्ते

॥ वि० ॥ शास्त्रसंस्कारवताम्भूतशब्दप्रयोगजन्यबहुपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदयफलत्वमित्यर्थः । भाष्ये तच्च फलव्यतिरेक इति । कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरे-
कोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादितिभावः । शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः । तच्च वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे
एव धर्म इति प्रामाणिकः ॥

६५

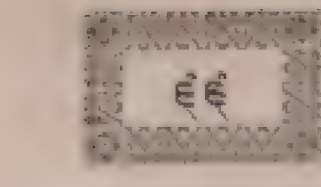
॥ वि० ॥ वेदशब्द इति । बोधक इत्यर्थः प्रमाणात्मित्यर्थो वा । तस्य यथेति । तस्य यथा य उ चैनमेव वेदतिग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वानुष्ठान-
स्फलायोजकम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्येकशब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । भाष्ये प्रमाणात्मिति । प्रामाणिकमित्यर्थः ।

॥ कै० ॥ तत्तुल्यमिति । वेदशब्दो यथार्थस्य स वेदशब्दः । तस्य यथा ज्ञात्वानुष्ठानतथा शब्दानामपि

॥ भा० ॥ सोऽभ्युदयेन युज्यते तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति । योऽग्निष्टोमेन
यजते य उ चैनमेव वेद । योऽग्निद्राचिकेतज्जिनुते य उ चैनमेव वेद । अपर आह तत्तुल्यं वेदशब्द-
मिति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति एवं यशब्दपूर्वके शब्दान्प्रयुक्ते सोऽभ्युद-
येन युज्यते इति । अथवा पुनरस्तु ज्ञाने एव धर्म इति । ननुचोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत् तथा-
ऽधर्म इति । नैष दोषः । शब्दप्रमाणाका वयं यच्छब्द आह तदस्माकमप्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने
धर्ममाह नाप्यशब्दज्ञानेऽधर्ममाह । यच्च पुनरग्निष्टोमप्रतिपिहमेव तदोपाय भवति नाप्यभ्युदयाय ।
तथा । हिक्कितहसितकण्ठयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय ॥

॥ कै० ॥ प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः । अपर आहिति । वेदश्चासौ शब्दश्चेति वेदशब्द
इति कर्माधारयः ॥

॥ वि० ॥ शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकशब्दसम्यग्ज्ञान इत्यादिः । हेलयो हेलय इत्यादितु अप्यशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह ननु ज्ञान इतिभावः । यद्यपि तच्च
प्रयुक्त इत्यप्युक्ततायाप्यव्याकरणाद्य सम्यक्प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्वैतः प्रयोगस्तु तस्य द्वारमितिभावः ॥

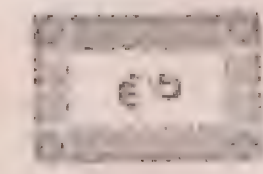

॥ वि० ॥ भाष्ये अभ्युपाय एवेति । अपशब्दज्ञानान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य न
पृथक्फलतेतिभावः । अपशब्दज्ञानमपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम् । एवं शब्दज्ञाने इत्यपि । अपशब्दज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्विन्नत्वेन शब्दज्ञानक्ष-
वति । यो ज्ञेति । भाष्यस्य य एवापशब्दान् जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफल-
कल्पना युक्तेतिभावः । तदाहापशब्दज्ञानान्तरीयकत्वादिति । बहुब्रीहिः । नहि बहुज्ञानयननान्तरीयकम् पाचानयनन्तः पृथक्फलक्षवति ॥

॥ कै० ॥ अथवेति । अपशब्दज्ञानान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक्फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने । योह्यपशब्दाज्ज्ञानाति शब्दान्यसौ जा-
नाति । तदेवज्ञाने धर्म इतिवृत्तोऽर्थोदापन्नमिति अपशब्दज्ञानपूर्वकं शब्दज्ञाने धर्म इति ।
अथवा कूपखानकवदेतद्विष्यति । तद्यथा । कूपखानकः कूपज्जनन् यद्यपि खदा पांसुभिश्चावकीर्णो
भवति सोऽप्यु सज्जातासु तत एव तद्गुणमासादयति येन सच दोषो निर्हन्त्यते भूयसाचाभ्युदयेन
योगो भवति । एवमिहापि यद्यप्यशब्दज्ञाने अधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन सच

॥ वि० ॥ तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह । अथवा कूपेति । खत् आद्री
पांसुशुष्का । यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाशो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो
सकृदपस्तरकलजननाश इति सामान्यतोऽदृष्टानुमानात् तज्ज्ञानानुमानमितिबोधम् ॥

॥ वि० ॥ उत्कृष्टधर्म इति । धर्मस्य विधिवोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् अधर्मस्यातु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्यात्यन्तेन तत्फलधर्मना-
श्वत्वम् । यागोर्वाहसाया न हिंसादितिवचनेन दुष्टताबोधनादुत्कृष्टत्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः । भाष्येऽन्यचानियम इति । यज्ञे सुशब्दप्रयोगात्तर्माप-
शब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थलेतु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसङ्कल्पोहा-

॥ कै० ॥ दोष इति । उत्कृष्टधर्मफलानासौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पमवतीत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ दोषो निर्वाण्यते । भूयसाचाभ्युदयेन योगो भविष्यति । यदप्युच्यते आचारे
नियम इति । याज्ञे कर्मणि स नियमः । अन्यचानियमः । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नाम
सृष्टयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणाः परापरजा विदितवेदितव्या अधिगतयाज्ञातव्याः । ते तत्र भवन्तो
यज्ञानस्तज्ञान इति प्रयोज्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुज्यते । याज्ञे पुनः कर्मणि नापभापन्ते ।
तैः पुनरसुरैर्योज्ञे कर्मस्युपभापितं ततस्ते पराभूताः ॥

॥ कै० ॥ प्रत्यक्षधर्माणा इति । योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः । परापरजाः । विद्याऽविद्याविभागजाः ॥

॥ वि० ॥ दिविपय एव श्रुतौ ज्ञेययो ज्ञेययो नश्यध्वमित्यूह एव । विदितवेदितव्या इत्यनेन अयमनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता । अधिगतयाज्ञातव्या इत्यनेन
साक्षात्कार उक्तः । याथातथ्यं स्वार्थं य्यञ् । वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धसिद्धिदानन्दरूपमन्तर्दधिगतमात्यक्षेण प्राप्तं वैरित्यर्थः । याज्ञे पुन-
रित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । प्रयुज्यते इति । वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवकापभापन्त इत्यपि । अत एव तज्ज्ञानानो बभूवुरित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिर्दर्शयितुमाह । उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्याकरणमित्यादिपुनःपुनरुक्तिर्गृह्यते ।
ननु सूचसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूचमित्युपपद्यतेऽत आह । द्वाभ्यामिति । सूचपदेनाष्टाध्यायेष्वयदोच्यते तदापीष्यतेऽयमयोगः स न
सिद्धोदित्यर्थः । ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति पर्थायतया सह प्रयोगोऽपि न स्यादत आह । सामान्यविशेषेति । सूचं सामान्यं व्याकरणं विशेषः ।

॥ कै० ॥ अथेति । उक्तमिदम् नचान्तरेण व्याकरणमित्यादि । तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् पदार्थप्रश्नः ।
षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्यतिरेकाभावः ।

॥ भा० ॥ अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूचम् । सूचे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनु-
पपन्नः । सूचे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूचमिति । किन्तुदन्त्यसूचाद्या-
करणम् यस्यादः सूचं स्यात् ॥

॥ कै० ॥ सामान्यविशेषशब्दतयात् इयोः प्रयोगो न विरुद्धते यदात्वष्टाध्याय्येकदेशः सूचशब्देनोच्यते
तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

॥ वि० ॥ सूचशब्देनाष्टाध्याय्येव । तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठत इत्यादौ । यदात्विति । सूचाणिचाप्यधीयान इति भाष्ये
वक्ष्यमाणत्वादितिभावः । वस्तुत एकदेशस्य सूचत्वेऽपि तस्यापि साक्षात्परम्परया वा व्याकरणात्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेतितत्त्वम् ॥

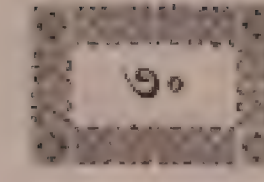
॥ वि० ॥ समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह भाष्ये । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति शब्दविषयव्यवहारातिहिः
प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूचेश्च शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते । व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वञ्च लोकसिद्धम् व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्या-
महे इति व्यवहारात् । संयम्यप्रतिपत्तिसाधनता सूचाद्यावर्त्तमाना तद्वाच्या व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीतिभावः । तदाह । न हीति । भाष्ये चर्चापदानि

॥ कै० ॥ शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि व्याख्यानरहितसूचमात्रव्यवहाराच्छब्दाः प्रतीयन्ते । समुदितमिति । समुदायादे-

॥ भा० ॥ शब्दाप्रतिपत्तिः । शब्दानाञ्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति । न हि सूचते
एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किन्तुहि । व्याख्यानतश्च । ननुच तदेव सूचं विगृहीतं व्याख्यानमभवति न केवलानि चर्चापदानि
व्याख्यानम् उचिः आद् ऐजिति । किन्तुहि । उदाहरणमनुदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानमभवति ।
एवन्तर्हि शब्दः । शब्दे व्युत्पद्यते । यदि शब्दो व्याकरणं व्युत्पद्यते नोपपद्यते व्याख्यानं शब्दा अनेनेति
व्याकरणमिति ॥

॥ कै० ॥ वार्त्तावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्द इति । करणे व्युत्पिधीयते शब्दश्च व्याख्यानमागत्वात्मन्
न तु करणमितिभावः ॥

॥ वि० ॥ चर्चमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः । शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुना तु तदवस्था । वाक्याध्याहार
रति । वाक्यघटकपदानां सूचान्ते व्युत्पत्तिस्तत्त्वप्रतिपाद्याध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यदा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूचतात्पर्यविषयता
वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता । ननु राजभोजना इतिवत्कस्मैव्युत्पि न दोषोऽत आह । करणे इति । कस्मैशि स तु क्वाचित्वा इतिभावः ॥

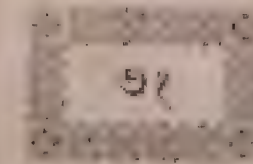
॥ वि० ॥ लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च । विजिगीषुकथायां हि अभिहितमिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय

॥ कै० ॥ भवेत्तेति । शब्देऽप्यन्वाख्यकत्वेन भवो योग इति चेन्न । भीमांसादियोगस्यापि शब्दस्यति

॥ भा० ॥ न हि शब्देन किञ्चिद्वाक्यते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे । भवेच तद्धितो नोपपद्यते
व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । न हि शब्दे भवो योगः । क तर्हि । सूत्रे । प्रोक्तादयश्च
तद्धिताः । प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तम्यासिनीयम् आपिशलम् काशकुन्त-
मिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किन्तर्हि । सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्ता-
दयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव । भवेऽपि तद्धितश्चोदितस्यात् । पुरस्ता-
दिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टमोक्तादयश्च तद्धिता
इति तदपि पठितम् । नचेदानीमाचार्यास्त्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति । अयन्तावददोषः । यदु-
च्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावप्रसङ्गरणाधिकरणयोरेव ल्युट्प्रतीयते । किन्तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु
कृत्यल्युटो बहुलमिति । तद्यथा ॥

॥ कै० ॥ विचारकत्वाद्द्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः । नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवदार्त्तिकाना-
मुपपत्त्या दोषाभावः ॥

॥ वि० ॥ इत्तु व्युत्पादनार्थत्वात् दोषकृदिति भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनमप्यपञ्चार्थमिति युज्यते । अत्र तु विपरीतमिति न तत्सामान्यमित्यन्ये ॥

॥ वि० ॥ प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यवृत्तिः सदृशसङ्गच्छा व्यावृत्तिरिति भावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता

॥ कै० ॥ प्रखन्दनमिति । यद्यप्यस्यीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोऽपादान इत्ययमपञ्च
इति भावः । गौरित्युक्ते । सास्त्रादिसति वदा कश्चित्पत्ययङ्गैरित्युच्यते तदाच वाचकान्तराणान्निरुक्तिः कृता

॥ भा० ॥ प्रखन्दनमपतनमिति । अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याकथयन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते
सर्वे सन्देहा विनिवर्त्तन्ते नाश्वो न गर्हभ इति । अयन्तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता
इति । एवन्तर्हि लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् । लक्ष्यञ्च लक्षणञ्चैतत्समुदितं व्याकरणमभवति । किम्पु-
नर्लक्ष्यम् किं वा लक्षणम् । शब्दो लक्ष्यः लक्षणं सूत्रम् । एवमप्ययन्तर्हि दोषः । समुदाये व्याकरण-
शब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इत्यन्तर्वैयाकरण इति । नैष दोषः ।
समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं यञ्चाला उत्तरे यञ्चालाः

॥ कै० ॥ भवति । एवमेकस्मिन्मुदाहरण उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते । पूर्वं यञ्चाला
इति । जनपदान्तरनिरुक्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्ययोगः ॥

॥ वि० ॥ आकर्त्तव्यावर्त्तकत्वात्पक्षे लक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पुनरिति भाव्ये । किम्पुनरिति । जनपदान्तरंति भावप्रधानो निरुद्देशः ॥

७२

॥ वि० ॥ यदेति । मात्रापरिच्छिन्नोऽङ्गः । औपधसंस्कृते तत्रसमुदाये घृतादिशब्दस्य रुद्धिरितिभावः । अशुक्लोऽप्यवयवे इति प्रयोग इत्यनेनाचेति । आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगेच हेतुः । तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे चेतुरवयवान्तरस्य शैल्युक्त्या-
दिति । वनेकदेशे पुष्पिते पुष्पितं वनमिति वदेकदेशेऽपि शुक्लो शुक्लः पठ इतिव्यवहार इतिबोधम् । शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः ।

॥ कै० ॥ तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेतदुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैल-
शब्दयोस्मंस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या दृष्टिः । शुक्ल इति । अशुक्लोऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शैल्युक्त्यासु-

॥ भा० ॥ तैलभूतम् घृतभूतम् शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरण-
शब्दः प्रदत्तोऽवयवेऽपि वर्तते । अथवा पुनरस्तु सूचम् । ननुचोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न
इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि सूत्रत
एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किन्तर्हि । व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं
व्याख्यानम्भवतीति । ननुचोक्तं केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् दृष्टिः आद् रेजिति

॥ कै० ॥ दायस्य शुक्लत्वे सत्वारोपात्ययोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोऽशिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि
शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः । एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्राय आकृतिक्रियायाङ्करणात्पत्वमुच्यते । सूत्रश-
ब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते ॥

॥ वि० ॥ यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं शिरश्चाशब्दार्थः । तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशशिरःपदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरितिभावः । सूत्रशब्देन तु समुदा-
यरूपतेति । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य आकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः । ईदृशे स्थले विकल्पात्मकज्ञानं वस्तु-
ज्ञानमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुज्ञान्यो विकल्प इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये ॥

७३

॥ वि० ॥ भाष्येऽविज्ञानत इति । अन्ववृत्तेरित्यर्थः । सूत्रत एवेति । एतन्मूलकमेव पठ्यते । सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यदुक्तौ यच्च वार्तिके
इति । ननु लोकप्रसिद्धमात्रकापाठेनैव वर्णज्ञानसम्भावनाहेतुरी वर्णसमाख्याः किमर्थं इति पृच्छति भाष्ये । किमर्थं इति । पाणिनये
महादेवकृत इत्यर्थः । ननु साधुत्वान्वाख्यानम्भवत्यत आह । नहीति । उत्तरं दृष्टिसमवायार्थं इति । दृष्टिशास्त्रप्रदृष्टिस्तदुपयोगिसमवायो वर्णगतः क्रम-
विशेषः स बोध्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य तथोक्तः ।

॥ कै० ॥ सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिस्त्वार्थस्यैवाभिव्यक्त्यात् । आत इति निपातः अतश्च हेतोरित्यर्थः ।
नाद इति । नैतदित्यर्थः ।

॥ भा० ॥ किन्तर्हि । उदाहरणम्यत्तुदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानम्भव-
तीति । अविज्ञानत एतदेवम्भवति । सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव ।
यो ह्युक्तुर्वद्भवयेत् नादो गृह्येत । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । दृष्टिसमवायार्थं उपदेशः ।
दृष्टिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद्गोपमानमेव गृह्येत्यर्थः । किमर्थं इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्सा-
धुशब्दस्यानुशासनमितिभावः । दृष्टिसमवायार्थं इति । लाघवेन शास्त्रप्रदृष्ट्यर्थं इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ सति अक्षरसमाख्याऽजादिसंज्ञाभिर्लब्धत्वेन शास्त्रप्रदृष्टिरित्यस्य इत्यादौ यथासङ्गप्रदृष्टिर्भवेतिभावः । अनेनास्य शास्त्रवर्तिभूतत्वं सूचितम् ।
अत एव सङ्गलार्थम्भवतशास्त्रोपस्थादितो दृष्टिशब्दं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रदृष्ट्यर्थं उपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुणक-
रूपायास्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणोऽपि मन्त्रोपदेश इत्यादावुपदेशव्यवहारान् । अनुबन्धकरणाथ इत्यथ करणपदेनान्तरस्य सिद्धत्वसूचनान् । तत्कारणान्धो-
पदेशकर्तृकत्वमेव गत्यापत्तिरित्याहुः ॥

७४

॥ वि० ॥ भाष्ये किमिदमिति । कोऽयं समास इति प्रश्नः । धर्मनियमवदिति पठ्यो समासः । पक्षव्यभेदमुपपादयति । आद्यतात्पर्य-
कृतं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति । ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये । उच्चारणमिति । दङ्कानिना-

॥ कै० ॥ धर्मनियमवत्समासः । इत्यर्थः इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति । इग्यण इत्यादौ
हि यथासङ्गशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठति ।

॥ भा० ॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । इत्यर्थो वा
समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समावायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः ।
शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कस्मैव वायः । वर्णानामनुपूर्व्येण सन्निवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् ।
कृत एतत् । दिग्विस्तारणकियः उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुव-
न्धकरणार्थश्च । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः । अनुबन्धानासङ्ग्यामीति ।
नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्ग्यम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्च ।
अनुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायस्यानुबन्धकरणञ्च ॥

॥ कै० ॥ वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्थाङ्गत्वम् । सति हि समवाय इत्यञ्जा तत
आदिरुक्त्येनेति ततो द्रुलोप इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः ॥

॥ वि० ॥ देनाभिधक्तिरित्यर्थः । फलान्तरमाहानुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । चेनाकारस्य विवृतगुणत्वसङ्गः उपलक्षणत्वेन वा । अनुव-
न्धत्वञ्च समुदायाक्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यम् ॥

७५

॥ वि० ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सूच्येत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह । प्रत्याहारशब्देनेति । अधिकरणव्युत्पत्त्या अर्थ आद्यचा
वेतिभावः । भाष्ये इत्यर्थः इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य इत्यर्थता दर्शिता । भोक्त्यामह
इति । अन्तर्भावितगर्थः बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं विज्ञातमित्यस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः । सतिह्युपदेशे इति । एवञ्च व्याकरणाध्यतृणामचरसमास्त्रायेनै-
वावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थस्मात्तुका पाठनीयेतिभावः ॥

॥ कै० ॥ प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाद्यादिकास्त्राञ्चा उच्यन्ते । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति । सतिह्युपदेशे कला-
दिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टाः ते तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तम् भवति । एकस्युत्था सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्ता-
दीनामुपदेशः

॥ भा० ॥ प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो इत्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः ।
इष्टान्वर्णान्भोक्त्यामह इति । नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाश्शक्या विज्ञातम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चे-
दुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घमुलानामप्युपदेशः । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक-
दीर्घमुलानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । एवञ्चुत्था अपि हि वर्णा इष्यन्ते । आकृत्युपदेशात्किञ्चम् । आकृ-
त्युपदेशात्किञ्चमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वभवर्णकुलङ्गुहीयति । तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः ॥

॥ कै० ॥ कर्त्तव्य इत्याह । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति । आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विशेषो नास्तीत्य-
कलाञ्जातिप्राधान्यविवक्षायाञ्च विवक्षयत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एकस्युत्थेति । वैस्वर्येण पाठेन द्वयोरेव कर्त्तव्यतां वदेदित्यर्थः । तेषां कौकतः सिद्धेन दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति-
भावः । वैस्वर्येण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽन्यस्य कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां कृतमिति । आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादानम् । तदुपादाने
व्युत्पन्नकारणवर्णानामपत्तिश्चेत्यत आह । उपात्त इति । नास्तीत्यकत्वञ्च तं विना जातिव्यवहारयितुमशक्यत्वात् ॥

॥ वि० ॥ संरतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतियङ्गस्यास्यास्य यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह एकारादीनां संरतत्वमिति । अविशिष्ट इति । संक्षिप्तः सन्दिग्ध इति यावत् ।

॥ कै० ॥ संरतादीनामिति । एकारादीनां संरतत्वन्दोषो नत्वकारस्य तस्य संरतगुणत्वात् । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विरततमे-
षूच्चार्येषु संरतत्वन्दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकचित्तेन प्रसिद्धः । ध्यातश्चूनासभूयिष्ठतया दीर्घ इव लक्ष्यते ।
एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकारोऽधोकार इति यत्र सन्देहः । अन्वृकृतो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुखमिव श्रूयते । अर्हको दीर्घोऽपि
ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः ॥

॥ भा० ॥ आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत्संरतादीनाम्यतिषेधः । आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत्
संरतादीनाम्यतिषेधो वक्तव्यः । के पुनस्तद्विषयः । संरतः कलो ध्यात एणीकृतोऽन्वृकृतोऽर्हको
ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्षिप्तो रोमश इति । अपर आह । ग्रस्तनिरस्तसमवलम्बित-
निर्गतमन्वृकृतध्यातमथो विकथितम् । सन्देष्टमणीकृतमर्हकद्रुतं विकीर्णमेतास्वरदोषभावना इति ।
अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

॥ कै० ॥ अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः ।
क्षिप्तः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अवलम्बितो वर्णान्तरसंनिद्धः । निर्गतो रूक्षः । सन्देष्टो वर्धित इव ।
विकीर्णो वर्णान्तरप्रवृत्तः । एकोऽप्यनेकानिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोचारिण । अनन्ता हि दोषा
अशक्तिप्रमादकृताः ॥

॥ वि० ॥ ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचोच्चारित इत्यर्थः । निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये । गोचारीति । स्वरदोषजातय इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति । संरतादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः । साधुत्वमिति । निरुक्तकलादिदोषवत्त्व-
मित्यर्थः । गार्ग्य इत्यादीनामिति । तत्रत्यानाङ्गलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह ततश्चेति । परेतु समुदायानामेतत्कृतिकयचन्त-
समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थस्याट्यरितार्थो न कलादिदोषनिवृत्तयेदित्येव भाष्यार्थः । पाठश्चैव विशेषत इत्यादिमभाष्यस्वरसादित्याहुः । निदर्शना-
र्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतेव तच्चत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः । एतेनावर्णप्रतिपत्तेः कृतत्वाद्द्वयमीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम् । भाष्ये

॥ कै० ॥ अख्यन्यादिति । गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात् गार्ग्य इत्यादीनाम्ना भूत् ततश्च तद्वतानामेवाकारादीना-
न्दोषनिवृत्तिः कृतास्यान्तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्वयौ

॥ भा० ॥ नैष दोषः । गर्गादिविदादिपाठात्संरतादीनान्विदित्तिर्भविष्यति । अख्यन्वङ्गर्गादिविदादिपाठे
प्रयोजनम् । किम् । समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवन्तर्ह्यष्टादशधा भिन्नान्वितकलादिकामव-
र्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गाद्योऽनु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गाद्योऽसा तर्हि भवति । तत्तर्हि
वक्तव्यम् यद्यप्येतदुच्यते । अथैतर्हि अनेकमनुबन्धशतकोऽप्यस्मिन् इत्युक्ताच्च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ गर्गादीनाम्याट्यरित्यापि प्रसङ्गात् समुदायसाधुत्वायापि भवति । निरुक्तकलादिकामिति । अकारस्य संरतत्वाच्चित्तसंरतत्वादि-
कामिति नोक्तमकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ सा तर्हि वक्तव्येति । तत्राच प्रत्यापन्याश्रयणं गौरवमिति भावः । लिङ्गाद्योऽनुति । अनुबन्धस्थानीयतत्त्वादिगतकलादिनिङ्गनिवृत्त्यर्थः । नाकृति-
निर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः किन्तु सर्वानुबन्धसङ्गच्छास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति भावः । तदेव विदुषोति तत्तर्ह्येत्यादिना ।
धात्वादिगतकलादिनिङ्गमित्यर्थः । अथैतर्हित्यस्य तत्रापीत्यर्थः । अनेकमनुबन्धशतमिति । एतेकमनुबन्धश्च शतम् उच्चारणकालादुच्चारणकाले उच्चारणीया
इत्यर्थः ॥

७८

॥ वि० ॥ यथेति । यथाशब्दोऽनुदात्तः कलदोषयुक्तः पाद्याः स्वरितजितश्च ध्याताः । तत्र कलादात्मनेपदम् ध्याताकर्तृ-
गामिणि क्रियाफले इति सूचे कार्यम् । एवं टक्तौ कलध्यातौ पठित्वाद्यन्तौ कलध्यातावितिपाद्यम् । एवं द्वितोऽङ्कदोषयुक्तान्यटित्वा

॥ कै० ॥ यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितत्वमधिकारार्थम् एवमात्मनेपदार्थङ्कलादिकम्प्रतिज्ञाय कलादात्मने-
पदमित्यादि करिष्यते नतु अनुदात्तङित इत्यादि । ननुचानुबन्धाभावे कथमगादिकास्सञ्ज्ञा उपपद्यन्ते

॥ भा० ॥ यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिद्ध्यत्येवम् अपाणिनीयन्तु भवति ।
यथान्यासमेवास्तु । ननुचोक्तम् । आकृत्यपदेशात्सिद्धमितिचेत्संज्ञतादीनाम्प्रतिषेध इति । परि-
हृतमेतत् गर्गादिविदादिपाठात्संज्ञतादीनाम्प्रतिषेधमिति । ननुचान्यङ्गर्गादिविदादिपाठे प्रथो-
जनमुक्तम् । किम् । समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति ॥

॥ कै० ॥ आदिरन्त्येनेत्यवादिकलौ सहेत्युक्ता अ उ इत्यादिकास्सञ्ज्ञाः करिष्यन्ते स्वरसन्ध्यासन्देशाय न
करिष्यत इत्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ अर्हकात् किरिति द्वितश्च ग्रस्तान्यटित्वा ग्रस्तादयुच् इत्यादिवोधम् । एतेच कलादयः प्रक्रियादशायामेव प्रयोगेण शुद्ध एव शास्त्रान्ते प्रत्यापत्ति-
करणात् । आदिः कलैस्सहेतिपाठः । भाष्येऽपाणिनीयमिति । वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रत्यक्षैकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारे-
गान्यथाकरणे पृथक्प्रतिषेधेन्याय आपततीतिभावः ॥

७९

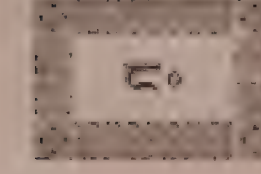
॥ वि० ॥ नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न स्यादत आह । यथाभूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण पठितेषु तज्जातीयै एव ते सर्वत्र
साधव इत्यनुमातुं शक्यत इतिभावः । भाष्ये पाठश्चैवेति । विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यत इत्यर्थः । द्विष्टानीत्यस्य द्वयोरर्थयोस्तिष्ठ-
नीत्यर्थ इत्यत आह । शब्दस्यापीति । तत्र कः कीदृशो धावतीतिप्रश्ने श्वेत इत्युत्तरम् । श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरम् ॥

॥ कै० ॥ उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । द्विष्टा
इति । धावती गताः प्रयोजनवयस्य सम्पादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्यार्थवर्हिगतत्वमित्यर्थः ।

॥ भा० ॥ एवन्तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते । कथम्युनरेकेन यत्नेनो-
भयं लभ्यमित्याह । द्विष्टा अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा । आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति ।
तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति । श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति । अथवा इदन्तावदयस्मष्टयः । केमे
संज्ञतादयः श्रुयेरन्निति । आगमेषु । आगमाश्शुद्धाः पथ्यन्ते । विकारेषु तर्हि । विकाराः शुद्धाः पथ्यन्ते ।
प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः शुद्धाः पथ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवोऽपि शुद्धाः पथ्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ अथवेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्वादीनां शुद्धानाम्याटात्तरस्यत्वाच्च वर्णानाम् कश्चिदोपः ॥

॥ वि० ॥ श्वेत इतिच्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवङ्केपाञ्चनपदानाङ्गानां को वा समर्थ इतिप्रश्न उत्तरम् । अलमित्यादि । अलम्बुसा देशविशेषाः ।
पुसानाम्यलम्बुसानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इतिचार्थः । पातेति कचित्पाठः । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् । केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषा-
नाञ्च कृचापि प्रसक्तिरितिभावः ॥

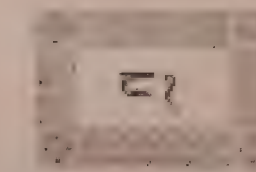
॥ वि० ॥ भाष्ये यानि तर्ह्यग्रहणानीति । कार्यविधावक्रतानुवादानेत्यर्थः । उपदेश इति । व्याप्यातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रह-
णमित्यर्थः । तेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानामुपदेश इत्यादिच इति सूचस्य भाष्यविरोध इत्युपास्तम् । नन्वेवमतिप्रसङ्गस्यादत्त आह । शिष्टेति ।

॥ कै० ॥ यानि तर्ह्येति । डित्यादीनि । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोपादीनास्पृष्टोदरादीनाञ्च साधुत्वाभ्यनुचानात्-

॥ भा० ॥ प्रातिपदिकेषु तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्राति-
पदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः यष इति माभूत् । पलाशः
पलाष इति माभूत् । मञ्चको मञ्चक इति माभूत् । आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाश्च धातुभिः ।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः । इति भगवत्पुत्रञ्जलिविरचिते मन्त्राभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ वीर्यामच सूक्तं हस्तिहः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ एवं संवत्तादीनामितिपेध इत्यस्मिन्प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् । इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टकृते
भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ अइउण् । ननु चतुर्दशतन्वाः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तद्व्यग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । विशेषेण । तदूपेण । प्रत्येकं
वर्गोभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह । स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयोक्ति शब्दस्यार्थः । एवञ्च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वमर्थः । अनुकार्यमर्थ
इतितु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्त्वेऽग्रहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य ओचगृहीतस्यैव शब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्या
अनुकार्यञ्च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि दत्तिः । एतन्मार्थबोधकत्वाद्वार्थवत्त्वमर्थवत्त्वे निविष्टमितिभावः ।

॥ कै० ॥ अइउण् । सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अचाकारा-
दीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्या-

॥ भा० ॥ अइउण् । अकारस्य विष्टोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥

॥ कै० ॥ विवक्षितत्वादिभक्त्यनुवृत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्गोपदेशकालेऽत्रादिसञ्ज्ञानामनिष्ठादात् ॥

॥ वि० ॥ अनुकरणत्वभङ्गाच्च विभक्तिरिति तत्तत् सौचत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाह्यलकाच्च । स्वरसन्धिस्त्विति । सौचत्वात्संज्ञिताया अविबचनादितिभावः ।
अत्रादिसञ्ज्ञानामनिष्ठादादितितु चिन्त्यम् वर्गोपदेशे इत्यञ्ज्ञाचामचप्रत्याकारेण निष्पत्ते वप्रसमानानां यणादीनां सुलुपास्त इत्याह । तदस्य इवोक्तत्वावच्छेदका-
काले वर्गोपदेशादावपि प्रवृत्तद्वर्तमानत्वात् अन्यथा तुल्यास्तप्रथमत्वादेः सर्वसंदेहोक्ति न स्यात् ॥

८२

॥ वि० ॥ अत्र सूत्रे तत्रेतिपाठेऽप्येवमेवार्थः । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तदग्रहणमिति व्यर्थो विट-
तोपदेशोऽत आह । प्रदेशेष्विति । अकःसवर्ण इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत सवेतिभावः । ननु विटतपदस्य गुणपरत्वे सविशेषणत्वात्

॥ कै० ॥ तत्राकारस्य संवृतत्वादीर्घसुतयोर्विटतत्वात्मयत्नभेदात्सवर्णसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गात् प्रदेशेष्वकारेण दीर्घसुतयोर्ग्रहणं न
प्राप्नोतीति विटतत्वमकारस्योपदिश्यते । विटतस्य गुणस्योपदेशो विटतोपदेशस्तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेऽपि

॥ भा० ॥ अकारस्य विटतोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः ॥

॥ कै० ॥ समासो यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विटतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामा-
नाधिकरण्येन निर्द्देशादाकारग्रहणं विटतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न
चोदनीयम् ॥

॥ वि० ॥ समासो न स्यादत आह । विटतस्य गुणस्येति । भाष्ये कर्त्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् ।
भाष्ये किं प्रयोजनमित्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः । कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥

८३

॥ वि० ॥ नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह । येन शास्त्रेणेति । नन्वाकृतिभेदात्कथं तत्पक्षे ऽप्यकारे-
णाऽऽकारग्रहणमत आह । आकारस्यापीति । केवलकथ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यञ्जकमितिदीर्घसुतयोरपि सेतिभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे
प्रथमायां यथास्युतेऽन्वयो न जायतेऽत आह । अत्रचेति । उत्तरेऽपि तर्हि प्रथमा कृतो नैत्यत आह । प्रयोगाभावादिति । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि

॥ कै० ॥ सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्थित्यनेन सर्वे सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः ।
किञ्च कारणमिति । आकृतिपक्षाद्येण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसङ्गावात्सिद्धं ग्रह-

॥ भा० ॥ अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात् । किञ्च कारणं न गृह्णीयात् ॥

॥ कै० ॥ गमितिभावः । अत्रच निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कश्चात्
कारणादित्यर्थः सव्ययते । विचारभेदादित्यत्र कारणशब्दस्य प्रयोगाभावात् प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा
प्रथमाद्वितीययोरभावाद्भिभाषा गुणे स्विद्यामिति पञ्चमी विज्ञता ॥

॥ वि० ॥ तदर्थं गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह । प्रायग्रहणादिति । विभाषा गुणे इति । निमित्तत्वाद्विधान्तिके सर्वासामित्यतश्च पञ्चमीवृत्तौवाचि-
धायकं किन्तु ज्ञेयत्वविभाषा गुणति सिद्धयोस्तयोरन्याभिरवाधानुवादकमेवेतिभावः ॥

८४

॥ वि० ॥ विवारयतीति । सचाभ्यन्तरप्रयत्नः । दीर्घापत्तिरिति । दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दीर्घ इत्यर्थः । ननु प्रयत्नभेदेऽपि

॥ कै० ॥ विवारयति विकासयत्यास्यमिति विवारः प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशा-

॥ भा० ॥ विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति । न पुनः कालभे-
दादपि । यद्यैवह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति
तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वगमित्यवास्त्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । आस्ये येषां तुल्या देशः
प्रयत्नश्च ते सर्वगसञ्ज्ञा भवन्तीति ॥

॥ कै० ॥ स्वारम्भाद्दीर्घापत्तिः व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसङ्गावादाह । किमुच्यत इति ॥

॥ वि० ॥ कातिसङ्गावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तम् । व्यक्तिपक्षे इति ॥

८५

॥ वि० ॥ ननु कालस्य व्यापकत्वाद्वाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम् । किञ्च कालो न प्रयत्न इति तद्भेदे कथं सर्वगत्वाप्राप्तिरत आह । प्रयत्ना-
भीति । बाह्यत्वं व्युत्पादयति । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तरगतमपरिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेदक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थः ।
एवञ्च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरितिभावः ॥

॥ कै० ॥ बाह्येति । प्रयत्नाभिनिवृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरग-
तपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षयात्वालव्यवहारस्य बाह्यत्वङ्गालस्य । यथा ग्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवम्भावादि-
व्यपदेशो निमेषादिक्रियाकृतः । अथवा नाभिप्रदेश एव विशिष्ट-

॥ भा० ॥ बाह्यश्च पुनरस्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य ॥

॥ कै० ॥ प्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेद्यास्याद्वाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम् । विद्यतत्वादीनाम्वास्त्यवर्त्तिप्रयत्ननिष्पाद्य-
त्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिदृश्यस्तु यथा न नेदिकास्तथा तदपरसूचे वक्ष्यते ।

॥ वि० ॥ कियैव कालो नातिरिक्त इतिमते इदम् । अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इतिमते परिहरति । अथवेति । अथम्भावः । नाभिप्रदेशवच्छिन्नय-
त्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तरस्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिच्यञ्जक इति शिचादौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानिच ह्रस्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति । ननु ह्रस्व-
दीर्घयोः कालभेदादतो भिन्न इत्यादौ दीर्घाय ह्यवत्तु धिलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यादेस्त्वावविधायकं ग्रहणानापत्तिरत
आह । द्रुतादौति ॥

८६

॥ वि० ॥ उपदिश्यमानस्येत्यत्र वार्तिककृतः कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह । किं सूचकारेणेति । सूचकारो मत्तेश्वरः । वेदपुरुषो वा । येनाक्षरसमाख्यमित्याद्यैतिह्यादित्याहुः ।

॥ कै० ॥ किम्पुनरिति । किं सूचकारेणैव विहतोपदेशः कृतो वार्तिककारेणान् तस्य प्रयोजनमुक्तमथवाऽकृत एव विहतोपदेशो वार्तिककृता कर्त्तव्यत्वेनोपन्यस्त इतिप्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विहतो व्याख्यानं विना न

॥ भा० ॥ किम्पुनर्विहतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । आहोस्वित्संहतस्योपदिश्य-
मानस्य विहतोपदेशश्चोद्यते । विहतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ॥

॥ कै० ॥ शक्यते विज्ञातुमिति प्रत्यक्षोऽप्यकारे प्रश्नोऽयन्नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापन्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः
अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् स्वरूपप्रच्यवाभावात् ॥

॥ वि० ॥ ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्वतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोऽयमसङ्गतोऽत आह । दुरवधारत्वादिति । विहतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । अन्यथा । संहतत्वे । स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संहतविधानं युक्तं स्यादितिभावः ॥

८७

॥ वि० ॥ प्रयोग एवेति । अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वेनान्तरतम्याद्विहतोऽकारः प्राप्तः संहत एव अवलित्वर्थमप्यापत्तिवच इतिभावः ।
नन्विति । अचक्षेत्युक्तेरत्र एव ह्रस्वत्वेन भाव्यमितिभावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमेवोपस्थितिस्त्यादित्वात्पर्यम् ।

॥ कै० ॥ अस्तिह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विहतत्वे संहतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ कथञ्चायते यद्यम् अ अ इत्यकारस्य विहतस्य संहतताप्रत्यापत्तिं शास्त्रिः । नैतद-
स्ति ज्ञापकम् । अस्तिह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । अतिखट्वः अतिमाल इत्यवा-
ऽन्तर्यतो विहतः प्राप्नोति संहतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति ॥

॥ कै० ॥ नन्विहासति विहतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाऽऽकारस्याग्रहणादचत्वाभावात्कथमतिखट्व इति
ह्रस्वः । नैष दोषः । उदीचामातः स्थान इति ज्ञापकाद्भवति आकारस्य ह्रस्वः ॥

॥ वि० ॥ उदीचामात इति । नचापोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे चरितार्थमिदं नचाचापविभाषोपनिष्ठं फलाभावादितिवाच्यम् । शास्त्रस्यान्वयविषयतापत्तेः ।
गोशब्दसाहचर्येण स्थानोऽप्यचक्षेत्यस्याप्रलक्ष्यं । तदंशे हि फलाभावात् प्रवर्तत इति दिक् ॥

८८

॥ वि० ॥ मन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विहृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह । विहृतोपदेश इत्यनेति ।

॥ कै० ॥ नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात्प्रयोगेच विहृतस्याकारस्याभावात्संरत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव ।

॥ भा० ॥ नैव लोके नच वेदे विहृतोऽकारोऽस्ति । कस्तर्हि । संरतः । योऽस्ति स भविष्यति ।

तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनञ्ज्ञापकमेव भविष्यति विहृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति । कः पु-
नरत्रविशेषः । विहृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत संरतस्योपदिश्यमानस्य वा विहृतोपदेश-
श्रोतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रन्तु भवानाह संरतस्योपदिश्यमानस्य विहृतोप-
देशश्रोत इति । वयन्तु ब्रूमो विहृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥

॥ कै० ॥ कः पुनरिति । विहृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्त्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आ-
होपुरुषिकेति । अहो अहम्युप इत्यहङ्कारवान् अहोपुरुषः । तस्य भाव इति मनोज्ञादित्याहुः अहङ्कारवत्त्वमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ आहोपुरुषिकेत्यत्र वुचः प्राग् मयूरत्वंसकादित्वात्समासः । अहो इति । अहमित्यर्थः । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव ज्यायः प्रत्यापत्तेः ।
अकर्त्तुं के आत्तापादनाभावात्तेत्याहुः ॥

८९

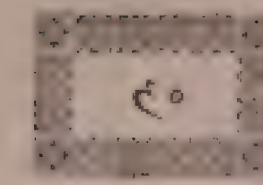
॥ वि० ॥ प्रत्यापत्त्या अङ्गुलित्वेव प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारो विहृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते भाष्ये । तस्य विहृतोपदेशादिति ।
तस्येत्यस्य वर्णसमासायस्थस्येत्यर्थः । संरतस्येति । धात्वादस्थस्येत्यर्थः । ननु अङ्गुलित्वाद्दौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह ।

॥ कै० ॥ तस्येति । यदा प्रत्याहारे विहृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संरतस्याकारस्य ग्रहणाभावादृक्कार्यं न
स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विहृतत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेन प्रास्यतीत्यादौ दीर्घादि सिद्धति । ननु सर्वेषामकाराणां

॥ भा० ॥ तस्य विहृतोपदेशादन्यथापि विहृतोपदेशः सर्वस्यग्रहणार्थः । तस्येतस्याचरसमासायि-
कस्य विहृतोपदेशादन्यथापि विहृतोपदेशः कर्त्तव्यः । कान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य ।
किं प्रयोजनम् । सर्वस्यग्रहणार्थः । आचरसमासायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्च कारणं न स्यात् ।
विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याचरसमासायिकेन धात्वादस्थस्य ग्रहणमिति ॥

॥ कै० ॥ यत्सामान्यं तदनुकरणमकारः तस्यच विहृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विहृतो-
पदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्याचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तं भाष्ये । विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । आहकारस्य विहृतत्वाद् आहकारस्य संरतत्वादितिभावः ॥

॥ वि० ॥ प्रत्याहारे इति । संश्लेषके शास्त्र इत्यर्थः । वक्तव्यमिति । एवञ्च प्रयत्नभेदेनासर्वगस्यापि अत्वजात्याकान्तस्य विरतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वात् आचरसमासायिकस्य प्रयोगेऽभावादितिभावः । आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्यर्थः । तत्र ककारादिचिहेनागादिशब्दस्वस्तत्सदृशत्वाद्द्वित एव ।

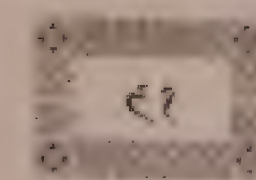
॥ कै० ॥ यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिहेन प्रत्याहारस्थो विरतो निर्दिष्टः । तेनच संरुतस्याग्रहणे इकः सर्वार्थ इति

॥ भा० ॥ यदयमकः सर्वार्थं दीर्घ इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

नहि द्वयोराचरसमासायिकयोर्युगपत्सम्बन्धानमस्ति ॥

॥ कै० ॥ वक्तव्यम् । नहि द्वयोरिति । यद्यप्येकोऽपि विरतो नास्ति तथापि व्युत्थितत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् ॥

॥ वि० ॥ सादृश्यञ्च व्युत्थिते सति सर्वधर्मसाध्यप्रयुक्तं शास्त्रं तस्यच प्रयोगस्थेऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । केचित्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमासायिकोऽस्ति तदर्थं भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये युगपत्सम्बन्धानमित्यस्य प्रयोगे इत्यादिः ॥

॥ वि० ॥ नैतदिति । अत्र इत्यकारेण विरतेन दीर्घस्य विरतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः । क एष यत्न इति । धात्वादयः पठिताः

॥ भा० ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्तिहान्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यस्याऽऽचरसमासायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्थात् । खट्वाटकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विरतोपदेशः कर्त्तव्यः । क एष यत्नश्चोचते । विरतोपदेशो नाम ।

विरतो वा उपदिश्येत संरुतो वा । को न्वच विशेषः ॥

॥ वि० ॥ तत्राकारो विरतः पठ्यतो नहि किञ्चिन्नौरवं भवति तस्माद्युक्तं न्यचापि विरतोपदेशः कर्त्तव्य इति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ एवमर्थ इति । वृत्तावेवं शब्दः प्रकारवति वर्तते इति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकानीति । धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् ।
सर्वाग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विरुताकारयुक्तानि षठनीयानीत्यर्थः । तद्गुरु भवति तस्मादिति । यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादित्य-
इतिवाच्यमित्यर्थः । ननु धातूनां बहुधा पाठाद् धात्वादीत्युक्तमत आह । अग्रहणेति । प्रातिपदिकेत्पुल्लक्षणम् ।

॥ कै० ॥ यानीति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विरुतोपदेशादित्यनेन वचनेन सर्वस्याकारस्य विरुतोपदेशः कार्यतया
चोद्यत इत्यर्थः । धात्वादित्य इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विरुतत्वेऽवश्योदनीये धात्वादित्यस्यापि

॥ भा० ॥ स एष सर्व एवमर्थो यत्नो यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपा-
येनोपदेशश्चोद्यते तद् गुरु भवति तस्माद्वक्तव्यं धात्वादित्यश्च विरुत इति ॥

॥ कै० ॥ संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विरुतत्वं प्रतिज्ञेयम् । अन्यथा दोषरूपविरुतोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ धात्वादित्यस्यापीति । पठितधात्वादित्यस्यापीत्यर्थः । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । संवृतस्यैवेति । एवं धात्वादित्यश्च
विरुतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमितिभावः । अन्यथेति । गुणोच्चारणादोपोच्चारणे यत्नाधिक्यमितिभावः ॥

॥ वि० ॥ ननु संवृतयोस्तयोरभावेऽपि संवृतस्य विरुतौ न स्यातामेव आन्तरतम्याभावात् । नचैको यशिव एव इगिवान्तरतमावपि भवि-
ष्यतः सामर्थ्येन तच्च तयाङ्गीकारेऽपि खडाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सर्वा इत्यादेर्विषये तथा कल्पने आनाभावाद्गत आह । असत्यपीति ।

॥ कै० ॥ विरुतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह । दीर्घेति । असति विरुतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्य स्थाने सावर्ण्यात्

॥ भा० ॥ दीर्घसुतवचनेच संवृतनिवृत्त्यर्थः । दीर्घसुतवचनेच संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोप-
देशः कर्त्तव्यः । दीर्घसुतौच संवृतौ माभूतामिति । वृत्ताभ्यां देवदत्ता इति । नैव लोके नच
वेदे दीर्घसुतौ संवृतौ स्तः । को तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्ते अभिष्यतः । स्थानी प्रकल्पयेदे-
तावनुस्वारो यथा यगम् । संवृतस्थानी संवृतौ दीर्घसुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यगम् ।
तद्यथा । संथन्ता संवत्सरः । यन्लोकं तन्लोकमिति । अनुस्वारः स्थानी यशमनुनासिकं
प्रकल्पयति ॥

॥ कै० ॥ संवृतयोरेव दीर्घसुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैव लोक इति । असत्यपि सावर्ण्यं लिङ्गादकारस्य संवृ-
तस्य विवृतौ दीर्घसुतौ अभिष्यतः । यदयमतो दीर्घो यन् अतोरोरनुतादभुत इत्याहेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ सावर्ण्ये इति । आन्तरतम्ये इत्यर्थः । एवञ्चातो दीर्घ इति अतो रोरित्यचाभुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकमितिभावः । संवृतदी-
र्घादिवदनुनासिकयवज्जानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं सम्यमान आह भाष्ये । स्थानी प्रकल्पयेदित्यादि ॥

८४

॥ वि० ॥ तद्वत् विटतौ दीर्घभूतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह । अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसम्मतत्वात् सन्तः । इमौ तु न तथेतिभाव इत्याहुः ।

॥ कै० ॥ सतस्त्विति । अशक्यत्वादीर्घभूतयोः संततयोश्चरणाख्येत्यर्थः । एवमपीति । असति विटतत्त्वप्र-

॥ भा० ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्त्वप्रकृतमिह भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घभूतौ पुनर्नैव लोके नच वेदे संततौ स्तः । को तर्हि । विटतौ । यौ स्तसौ भविष्यतः । एवमपि कुत एतत् तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारौ वेति । वक्ष्यति स्थाने उत्तरतम इत्यत्र स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थाने ग्रहणस्य प्रयोजनं यवानेकाविधमान्तर्यन्तश्च स्थानत आन्तर्यं वलीयो यथा स्यादिति ॥

॥ कै० ॥ तिष्ठाने संततस्याकारस्य संततावेवेकारोकारौ प्रामुतः । व्यृतः संतता अन्यचारभवंसाम् इति कैश्चिदी-
कारोकारयोः संततत्वाभ्युपगमात् ॥

॥ वि० ॥ सन्ति हि यण इति । भाष्ये यण इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्यानुनासिकत्वाभावादितिवोधम् । नन्वीकारोकारयोः कथं संततत्वमत आह व्यृतः संतता इति । इत्युक्त इत्यर्थः । केचित्तु व्यृत इति पाठः इकारोकारा उकारा इत्यर्थः ॥

८५

॥ वि० ॥ एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विटतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शङ्कते भाष्ये । तवानुवृत्तौति । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह । अकः सवर्ण इति । अनगत्वादिति । अक्षरसमासायेऽपठितत्वादाकारस्येवानगत्वमित्यर्थः । प्रत्युच्चारणं भेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरणत्वानुमानमितिभावः । तदनुगत इति । साक्षात्तद्वयसंस्कारकबोधजनक इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ तवानुवृत्तिनिर्देश इति । अकः सवर्णो दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोऽनुकृत इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते ततश्चाण्वान्तस्य ग्राहकत्वमस्तु अस्यल्लावित्यादौत्वकारस्यानगत्वाद्ग्राहकत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्ति-

॥ भा० ॥ तवानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनगत्वात् । तवानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्यल्लावित्येति । किं कारणम् । अनगत्वात् । नह्येते अणः । येऽनुवृत्तौ । के तर्हि । ये अक्षरसमासाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम् । एकोऽवमकारो यथाक्षरसमासाये यथा-
मुवृत्तौ यथ धात्वादिस्यः ॥

॥ कै० ॥ सतदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः । खल्लेखादशीदिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निर्देशनाश्रयत्वादिकारादीनामर्थिकां बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननुदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह । उदात्तादौति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः । इकारादीनामपीति । सर्वध्वनिभिरकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिरूपतश्च परस्परं भेदव्यवहारोऽपीतिभावः ॥

८६

॥ वि० ॥ भाष्येऽनुबन्धसङ्कर इत्यस्यानुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थः । उनीवादीति । टिङ्ग्यादिना । आदिना शिञ्चप्रयुक्तयुक् । पर्यायेण किञ्चिन्नाप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इतिभावः ।

॥ कै० ॥ अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे काण्टगादीनां भेदाभावाद्गोदादौ उनीवादिः प्राप्नोति । किरिगेति । नगोश्वन्साववर्णति प्रतिषेधादकारो नोदाङ्गतः । घटेनेति । एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति द्युच्त्वाभावः ।

॥ भा० ॥ अनुबन्धसङ्करस्तु । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति । कर्मण्युग आतोऽनुपसर्गे क इति कोऽपि शिक्तार्थं प्राप्नोति । एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः । एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः प्राप्नोति । तच्च को दोषः । किरिणा गिरिणा इत्येकाजनेकाजग्रहणमनोदात्तत्वं प्राप्नोति । इहच घटेन तरति घटिक इति द्युच्त्वागच्छन्न प्राप्नोति । द्रव्यवज्जोपचाराः । द्रव्यवज्जोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेका युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारनानेको युगपदुच्चारयेत् ॥

॥ कै० ॥ ठस्तु वाङ्मुकादिषु कृतार्थः । द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः । यथैकेन घटेनोदकाचरणान्-
द्विक्रियां युगपदनैका न करोति तथैकमकारं युगपदनैका नोच्चारयेदित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽनुपपत्तिरिति । द्रष्टव्यवस्थाया इतिभावः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् । प्रतिषेधादिति । सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः ।
उल्लिखति । नैवाद्युच्चैश्चित्ति विहितः ॥

८७

॥ वि० ॥ करणत्वेनेति । अधिकारणस्य करणत्वविवक्षेत्यर्थः । सामान्यरूपतयेति । विषयत्वरूपेणेत्यर्थः । भाष्यकारस्त्विति ।
एकविषये नानालिङ्गकरणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादय इतिभ्रमं व्यावर्त्तयति । गुणा अनुबन्धा इति ।

॥ कै० ॥ विषयेणति । वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतयाचामेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदादौष्माच्च
प्रतिपादयति । विषये विषय इति । सर्वगुणमिति । गुणाश्च अनुबन्धाः कार्यायाश्चित्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कश्चित् ब्रूयादित्यर्थः । शल्य-
कवदिति । शल्यकः प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्युज्यते नैव सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्दिष्टुम् । आद्यन्तयोरैवेत्सञ्ज्ञाविधानाद्

॥ भा० ॥ विषयेणतु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् । यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारङ्करोति । कर्मण्युग
आतोऽनुपसर्गे क इति । तेन ज्ञायते । नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदिहि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।
एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् । नैतदस्ति सापकम् । इत्सञ्ज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यात् । नह्यनुबन्धैः शल्यकवच्छेद-
उपचेतुम् । इत्सञ्ज्ञायां हि दोषस्स्यात् । आयस्य हि द्वयोरित्सञ्ज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः । एवन्तर्हि
विषयेणतु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारङ्करोति । प्राग्दीव्यतोऽग्नौ शिवादिभ्योऽङ्गिति ।
तेन ज्ञायते । नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात् पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । अथवा पुनरस्तु विषयेणतु
नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननुचोक्तमित्सञ्ज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यादिति । नैष दोषः । लोकेत यतस्सिद्धम् ॥

॥ कै० ॥ मध्यपातिनां अवगाप्रसङ्गात् । इत्सञ्ज्ञैवऽऽयच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वादायभ्यस्तुक्तम् । एवन्तर्हीति । विषयेणेत्येतद-
न्यथा व्याचष्टे । नानाशब्दसपनीय पुनः शब्दस्यठित्वा यद्यनुबन्धसङ्करस्यात् अकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत शिक्तमेव यथा
स्यात् जित्कृतमाभूत् इतिनियमार्थमेतद्व्यात् । तन्न । नियमाद्विधेर्वलीयस्वात् । अथवेति । न ब्रूमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति । किन्तर्हि ॥

॥ वि० ॥ तेषाङ्गुणत्वमुपपादयति । कथयैवेति । व्याप्रियते विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः । एककर्तृकत्वादिति । शिवादिभ्योऽङ्गैक-
रूपेककर्तृकत्वादित्यर्थः । नानै-
तिव्यति कथमन्यथा व्याख्यातमत आह । नानाशब्दमिति । निश्चयादिति । सापकत्वे हि विषयत्वमितिभावः । अत्र तावदाद्येऽपि तुशब्दः पूर्वपक्षस्याहन्ते ॥

८८

॥ वि० ॥ यथा लोके इति । प्रभासया गृह्यरादिरितिः । एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तनेवासङ्कराद्विद्वद् इत्यर्थः । यच । द्वेने काले वा । तद्गुण एवेति । भाष्येऽपि तल्लिङ्गस्त्विति सावधारणं व्याख्येयमितिभावः । यथा विकृतियागे इति । तच्च हि प्राप्तसामिधेयनु-

॥ कै० ॥ यथा लोके इह मुण्डो भव इह नन्दो भवेति यद्गुणको यचोच्यते तद्गुण एव तच्च भवति ।
एवमिहापि बाभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं सम्पादयति ।

॥ भा० ॥ तद्यथा । लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव इह जटिलो भव इह
शिश्वी भवेति । यल्लिङ्गो यचोच्यते तल्लिङ्गस्तचोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यचोच्यते
तल्लिङ्गस्तचोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्यहोपुचानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्य-
होपुचोऽऽवृत्तिसङ्ख्यानात् । एकाजनेकाज्यहोपुच आटत्तेऽवृत्तिसङ्ख्यानादनेकाचत्वम्बुविध्यति ।
तद्यथा । सप्तदश सामिधेयो भवन्तीति । विः प्रथमामन्वाह विरुत्तमामन्वाहेत्यावृत्तितः
सप्तदशत्वम्भवति ॥

॥ कै० ॥ आटत्तिसङ्ख्यानादिति । यथा विकृतियागे चयोदश सामिधेयः प्रथमोत्तमयोस्त्रिराटत्त्या स-
प्तदश सम्पद्यन्ते

॥ वि० ॥ वादेन सप्तदशत्वं विहितम् । तच्च विः प्रथमासित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिराटत्त्यैवेतिभावः । त्रिराटत्त्येति । आटत्तिः पुनश्चाट-
णम् । तज्जन्यसङ्ख्याया द्वादशत्ववदानेकाचत्वमितिभावः । भाष्ये आटत्तेः सङ्ख्यानात् । गणनादित्यर्थः ॥

८९

॥ वि० ॥ भवेदावृत्तितः कार्यस्यरिद्धतमिति । आटत्त्या कार्यं सिद्धमितिक्त्वा दूषणस्यरिद्धतम्भवेदित्यन्वयः । लिङ्गादिति । अनेन

॥ कै० ॥ तथा घटेन तरतीति झञ्जलक्षणं भवति । ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वादचनस्य गौणव्युत्पन्न-
व्यङ्ग्यनिमित्तम् । उच्यते । गोद्यच्च इत्यचाऽश्वशब्दप्रतिषेधास्तिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रये कार्यप्रवृत्ति-

॥ भा० ॥ एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाचत्वम्बुविध्यति भवेदावृत्तितः
कार्यस्यरिद्धतम् । इह तु खलु किरिणा गिरिणेति एकाजलक्षणमन्तो-
दात्तत्वमामोत्येव । एतदपि सिद्धम् । कथम् । लोकतः ॥

॥ कै० ॥ भवेदिति गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाचत्वञ्च निवर्तते इतिभावः । एतदपीति ।
लोके पूर्वा सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरेण मुख्येन गौणेनच बाध्यत इत्यर्थः ।

॥ वि० ॥ लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नीतिः साध्यत इतिभावः । मुख्यमिति । आटत्तित्कृतव्युत्पत्त्येन स्वगतेकाचत्वस्य बाधयोग-
इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासम्भवादेकन्यूनता नच पुनर्दानन्दसामान्यस्वत्वाकान्ततया पुनर्दानासम्भवादत आह । विचिन्तयति । ननु
 पृष्ठीसमाप्ते सहस्रसङ्ख्याया विग्रेष्यत्वात्कथं नान्येन सम्बन्धः कथं वा सम्पन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात्त आह । ऋषयस्सहस्र-
 मिति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रासादयान् । एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य बहुशो

॥ कै० ॥ ऋषिसहस्रमिति । विचिन्तयतीत्या प्रत्येकस्य सहस्रदक्षिणा ऋषयस्सम्पन्ना इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ तद्यथा । लोके ऋषिसहस्रमेकाङ्कपित्वामेकैकशः सहस्रकृत्वा दत्त्वा

॥ कै० ॥ ऋषयस्सहस्रम् ऋषिसहस्रमिति कर्मधारये सम्पन्ना इत्यस्य साक्षादपि सम्बन्धः ॥

॥ वि० ॥ दृष्टत्वेन दिवचनशसौयोगपद्यम् । यथा यथाजातीयको गार्ग्यायसीत्यादौ तत्रच यथा एकस्य समुच्चित्य द्योतकता अभावे गार्गीतिङीपैव तथा
 प्रकृतेऽपि शसौ वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । द्यादिशब्दविषयेतु न समुच्चित्य द्योतकता । अनभिधानात् । एकशब्देतु समुच्चित्य प्रत्येकस्य द्योतकता ।
 अभिधानलभावात् । यत्र तद्वित्तनानुक्ता वीक्षा तत्र दिवचनसम्बन्धेव यथैकैकशो देहीति । भाष्यस्याप्ययमाशयः । यत्र तद्वित्तमात्रेण लोके वीक्षानभिधानलभ
 दिवचनमुपि । यत्र सापश इत्यादौ तावत्तैव वीक्षाविधानलभ न कदापि तयोस्समुच्चय इतिदिक् ॥

॥ वि० ॥ सामर्थ्यलक्षणा इति । सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्कापिभिः सम्बन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे
 बोध्यः । अत एव दत्तेति समानकर्तृकत्वम् । सहस्रदक्षिणा इति । सहस्रदक्षिणा गोरूपा येषां दानान्तरात् इत्यर्थः । तेन गौसहस्रदान-
 फला एव ते नत्वेकगौदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतोऽपीतिभावः ॥

॥ कै० ॥ पृष्ठीसमाप्ते सामर्थ्यलक्षणाः सम्बन्धः । यथा ब्राह्मणशतस्मोऽव्यतामिति भुजब्राह्मणैस्सह । सम्भ-

॥ भा० ॥ तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः । एवमिहाप्यनेकात्त्वस्य विध्यति ।
 यदप्युच्यते । द्रव्यवज्जोषचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यदसम्भवि कार्यन्तन्नानेको युगप-
 त्कुर्यात् । यत्तु खलु सम्भवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं
 स्पर्शनं वा । सम्भवि चेद्द्रव्यमकारस्योच्चारणनाम अनेकोऽपि युगपत्करिष्यति ।

॥ कै० ॥ विचेति । एकस्यैवाकारस्य युगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनियङ्गत्वात् सर्वैः शक्यमित्यर्थः ।

॥ वि० ॥ भुजब्राह्मणैरिति । सङ्ख्याया भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजस्सम्बन्ध इतिभावः । भाष्येऽनेकात्त्वमिति । तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यै-
 वेति । व्यापकस्यैव बोध्यम् । अकारस्यैव्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये उच्चारणनामेत्युत्तरमत इति शेषः ॥

॥ वि० ॥ आन्यभाष्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नैत्याह । अन्यस्येति । अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इतिभावः । एवञ्च प्रतिप्रयो-
गमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति । एवञ्चाद्य इत्याद्यकारो दस्येत्वकाराङ्गिणः । दण्ड अशमित्यादौ कालव्यवधानात् । दण्ड इति प्रयोग-
इकारवत् । तथा दण्ड इत्याद्यकारोऽन्याकाराङ्गिणः । शब्दव्यायात् । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत् । इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धमप्रत्य-

॥ कै० ॥ एवम्परिहृतेष्वपि तच्च दोषेषु न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति । आन्यभाष्यमिति । अन्यस्य भा-
वोऽन्यभावः । ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थोत्पादस्वार्थे ष्यञ् । अथवाऽन्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव-
इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानन्ददृष्टम् । यथा असंहितायाम् अरुणत्यादीना-
ङ्कालव्यायः । इतिरित्यादौ शब्दव्यायः ।

॥ भा० ॥ आन्यभाष्यन्तु कालशब्दव्यायात् । आन्यभाष्यन्त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्य-
वायात् । कालव्यायात् शब्दव्यायाच्च । कालव्यायात् दण्ड अयम् । शब्दव्यायात् । दण्डः ।
नचैकस्यात्मनो व्यायेन भवितव्यम् । भवतीतिचेत् । भवत्यान्यभाष्यमकारस्य ॥

॥ कै० ॥ तच्च तकारेण कृत्कारेकार्योर्व्यवधानात् । एकत्वेतु व्यवधानम् दृष्टम् । यथा अ इ उ इति
केवलोकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात् कालशब्दव्यायाच्च नानात्वमकारस्य । प्रत्यभिज्ञानच्चा-
त्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यायेऽपि कालव्यायोऽस्ति तथापि कालव्याय एव विधा दर्शितः
शब्दशून्यः शब्दवोच्य ॥

॥ वि० ॥ वोऽपि पारमार्थिक सत्त्वाशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । उदात्तादीति । नानात्वमकारस्येति । युक्तमितिशेषः । ननु व एवोदा-
त्तोऽकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽत आह । प्रत्यभिज्ञानच्चेति ।

॥ वि० ॥ विभुत्वत्रिराचष्टे भाष्ये । युगपच्च देशेति । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते । देशपृथक्त्वमिति । देशनाम्पृथक्त्वेषु भेदेषु
सत्स्वित्यर्थः । एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं नदृष्टोद्धारमाह भाष्ये । यदि पुनरिति । तच्च शकुनिवदिति
दृष्टान्तस्य तद्वत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यन्तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह । कालशब्दाभ्यामिति । अकिस्फोटवादिन इति । अक्केर्नित्यत्वेकत्ववादिन एकैव

॥ कै० ॥ यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यायो न व्यङ्ग्यस्येति अकिस्फोटवादिनो भावः ।

॥ भा० ॥ युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाष्यम-
कारस्येति । यदयं युगपदेशपृथक्त्वेषूपलभ्यते अथः अर्कः अर्थ इति । न कोऽपि देवदत्तो युगप-
त्स्वप्ने मयुरायाम् सक्षयति । यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्यः । तद्यथा । शकुनय आशुगामि-
त्वात्पुनस्तादुत्पत्तिताः पश्चादृश्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ यथा शकुनिः पक्षरादौ स्थित आशु सञ्चारादन्ते भवति एवं व्यञ्जकध्वनिसन्निधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलक्षणप-
लम्भावित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ शब्दव्यक्रितिरितिवादिन इत्यर्थः । अनेनाद्यन्तूपगम्यपरिहृतम् द्वितीयम्परिहरति । यथेति । एवमिति । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलक्षो व्यञ्ज-
कवशादिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चादर्थेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इतिभावः । नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वेच सर्वत्र देशे सर्वदो-
पलम्भापत्तिरत आह । व्यञ्जकेत्यादि ॥

॥ वि० ॥ जातिस्फोटति । जातिरेव एका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इतिवादीत्यर्थः । भाष्येऽनित्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या-

॥ कै० ॥ जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुक्ते । अनित्यत्वमिति । भवता
जातिस्त्वावन्नाभ्युपगम्यते । व्यक्तेरेकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात् ।

॥ भा० ॥ एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो गड इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् ।
अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः । नित्येषुच शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्व-
र्गैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदिचायं द इत्यत्र दृष्टो गड इत्यत्र दृश्यते

॥ कै० ॥ तत्रैकत्वं नित्यत्वञ्च नोपपद्यते । दगड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वात् ।
नष्टैकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम् ॥

॥ वि० ॥ नित्यत्वं मन्यते इतिभावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशादनैकत्वोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह । भवतेति । भाष्येऽपि नित्याश्च शब्दा
इत्यस्य तवेत्यादिः ॥

॥ वि० ॥ भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावसुपपादयति । रूपान्तरेति । तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकारा इतिपाठः । नित्या एवेति पाठस्तद्युक्तः ।
अमन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादितिबोधम् । यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीकाराच्च दोषस्तथापि स्फटिकस्थवास्यापि इतरसन्निधा-

॥ कै० ॥ रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भिन्ना एवानित्या

॥ भा० ॥ नायं कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः ।
तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो युगपद्दृश्यत्ववृत्तयुपलभ्यते ॥

॥ कै० ॥ एव अकाराः । प्रत्यभिज्ञात्वनिवन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र स्थितः ॥

॥ वि० ॥ नेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गानित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इतिभावः । पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति भाष्ये । यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाकार-
स्यानिकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्यैव भवतीति न तावद् व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तद्देशसंसर्गोपात्तप्रकाशत्वा-
धिकप्रकाशत्वादियुगसंसर्गादितिभावः ॥

१०६

॥ वि० ॥ विषम इति । आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशापलभ्यमानाकारादिपक्षकैक्यसापकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकदृष्टकानेकदेशापलब्धि-
विषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यायहेतोः सत्यतिपक्षता युक्तिभावः । अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टाऽनेकाधि-
करणास्थितिशेषः । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये । अकारमपि नोपलभत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्य
नोपलभत इत्यर्थः । ओचोपलब्धिरिति । ओच एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः । करणान्वन्तेन समानाधिकरणवस्तुव्रीहिवो ॥

॥ कै० ॥ व्यक्तिस्फोटवाचाह । अकारमपीति । ओचोपलब्धिरिति । ओचोपलब्ध्या शब्दस्याकाशदेशत्वं

॥ भा० ॥ विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्य युगपद्देशदृष्टकत्वेपू-
लभते । अकारं पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् । ओचोपलब्धि

॥ कै० ॥ प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य ओचत्वादिन्द्रियाणामसम्बन्धविषयावस्था-

॥ वि० ॥ यतद्विशेषफलं दर्शयति । ओचेति । ननु दिश एव ओचत्वात् कथं तचोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह । आकाशेति । कर्णशक्त्यवच्छिन्न-
नभ एव ओचं चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमितिभावः । दिशाऽनतिरिक्तमेवचाकाशमितितत्त्वम् । ननु तथाप्यनेजोऽशगतघटादिरूपस्य तेजसचक्षु-
ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशत्वकचोचशास्त्रत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बन्धं तद् शास्त्रकं सम्बन्धं वा नाद्य इत्याह । असम्बन्धेति । अन्यथा
रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि अवगमप्रसङ्गः ॥

१०७

॥ वि० ॥ द्वितीयोऽपि किं ओचस्य विषयदेशगमनात्सम्बन्ध उत शब्दस्य ओचदेशगमनात् नोभयमपीत्याह । गमनाभावादिति । ओच-
स्येति चेन शब्दपरिशुद्धः । उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निरूप्यत्वम् । दूरदेशस्थशब्दाग्रहणान्तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशग-
मिभ्यः । आकाशदेशत्वे च तददेव तस्यापि व्यापकत्वेन ओचदेशेऽभिप्रेत्यस्य तेन ग्रह इतिभावः । आहङ्कारिकाणोन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां
स्वाधिष्ठानभूततत्तिगुणाग्रहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं ओचोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीतिबोधम् ।

॥ कै० ॥ श्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाज्जमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्याभ्युपेत्यम् । बुद्धिनिर्गोच्छा इति ।

॥ भा० ॥ बुद्धिनिर्गोच्छाः ।

॥ कै० ॥ पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्यबुद्धिनिर्गोच्छा इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ओचोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्गोच्छात्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । पूर्वपूर्वति । एवञ्चाशु तिरोधीयमानानेकवर्णवद् घटकलशादिशब्दग्रहणसम्भ-
वदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । प्राप्तपरिपाकेति । तत्सहकृतेत्यर्थः । अन्यबुद्धिरित्यवर्णबुद्धिः । एवञ्च तादृशसंस्कारविशिष्टान्ताः करणसंयुक्तेन तादृ-
शसंस्कारविशिष्टेन ओचेनान्यवर्णसम्बन्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमितिभावः ॥

२१०

॥ वि० ॥ सर्वथाकृतिर्निर्दिष्टव्यञ्जनापकमाह भाष्ये । तद्वञ्जति । सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्त्तयति । स इति । अथवा वत्यन्तमेतदिति । तद्वदित्यस्यास्य व्यावित्यादिवदित्यर्थः । तदाह । तच्च न्यायेनेति । तच्चास्य व्यावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तच्च तत्परकरणम् । जातिपक्षोऽपि विवृतत्वप्रतिष्ठाऽकःसर्वथा इत्यादेर्दर्शनाऽऽनतिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यकैव ।

॥ कै० ॥ तद्वञ्जति । स आकृतिपक्षो यवास्ति तत् तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत् ।

॥ भा० ॥ तद्वञ्ज तत्परकरणम् । एवञ्च कृत्वा

तपराः क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति ।

॥ कै० ॥ तच्च न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात् तत्परपक्षे स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः ।

॥ वि० ॥ एवं प्रत्यापत्तिवचोऽप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायात् । जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तत्परत्ववद्विधेयं त्यदादीनाम इत्यादौ तद्वारणायाप्रत्यय इत्ये-
तद्विधिवोधितम् । अत्र पक्षोऽणग्रहणप्रत्याख्यानोऽपि कृत्वृवर्णयोः सावर्णेन समानजातित्वातिदेशाच्च दोष इति भावः ॥

२११

॥ वि० ॥ अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ताम् सिच् सः सीति तत्वं वद्वज्जति वृद्धिः भ्रूलो भ्रूलीति संलोपः । ननु वचनसामर्थ्यात् भ्रूलसह-

॥ कै० ॥ हल्ग्रहणेपुचति । अवयवाश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षेष्टोक्तस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्येव तकार

॥ भा० ॥ ननुच सर्वगणग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत् । सर्वगण-

ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेपुच । किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव ।

भ्रूलो भ्रूलि । अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त । यच्चैतन्नास्ति अण् सर्वगणान् गृह्णातीति ॥

॥ कै० ॥ इति हयोस्तकारयोर्भ्रूलत्वं न स्यात् । अपित्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र लिङलोपो न स्यात् । अभिल्या इत्यादविवृतु स्यात् ॥

॥ वि० ॥ शोऽपि भविष्यतीत्यत आह । अभिल्या इति । भिदेर्लुङि सचि रूपम् ॥

११२

॥ वि० ॥ आकृत्यानाम्न्यस्योऽप्याह भाष्ये । रूपसामान्यादिति । तद्वाच्ये व्यक्तीति । अभेदव्यवहार इति । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्य-
भिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अल्पमत्तस्थूलकुशस्वदीर्घगोषटादिषु गौर्येण इत्यादिव्यवहारवदितिभावः ।

॥ कै० ॥ रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशोऽपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽप्यस्तीति सिद्धमि-

॥ भा० ॥ रूपसामान्याद्वा । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकान्
आच्छादयामो ये मयुरायाम् । तानेव शालीन् भुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः
कार्पाषणी यन्मयुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति
एवमित्यापि रूपसामान्यात्

॥ कै० ॥ एम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तानु सामान्यं भवतु वा मा वा भूत् सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एवञ्च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह । व्यक्तिव्यतिरिक्तमिति । मा वेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोस्सादृश्येनैवोपपत्तेरिति
भावः । सादृश्यव्याच समानध्वनिकृतम् ॥

११३

॥ वि० ॥ कृलृक् । भाष्ये अथ लृकारेति । यद्यप्येतच्चतुर्दशसन्धी विवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषां स्थीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां
शिवेन सर्वजिज्ञासानिरुत्तये रघा लङ्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति न वेति एतत्तात्पर्यम् ।
अन्यवर्गचतुर्दशकानु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यापि तत्रैव स्पष्टम् । प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यवानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तः ।

॥ कै० ॥ कृलृक् । अल्पीयानिति । कृकारापेक्षः प्रकर्षः । कृकारस्याल्पः प्रयोगः ततोऽप्यस्यात्यन्तरः
प्रयोगः । अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ

॥ भा० ॥ कृलृक् । अथ लृकारोपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनर-
न्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते । यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति लृकारो-
पदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अस्य हि लृकारस्याल्पी-
यांश्चैव हि प्रयोगविषयः । यथापि प्रयोगविषयः सोऽपि कृपिस्स्यस्य । कृपेथ लत्वमसिद्धम् ॥

॥ कै० ॥ उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह । यन्नापीति । तत्र कृकारावस्थायामेवोदात्तादिषु स्थाने
ऽन्तरतम इति स्थानिसदृशलृकारो भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ अल्पीति । यथा मुञ्जादमित्यादेः । ननु कृकारे ऽलकार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह । तत्रेति । स्थाने
ऽन्तरतम इतीति । यद्यपि कुपो रो ल इत्यत्र रेफलकार्योः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्द्वारा कृकारलृकारयोरपि स इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अर्थगतमिति । शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यदा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्यां प्रकारताविशेष्यताख्यविधयताद्यङ्गीकाराच्छक्ति-
ग्रहोपपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इतिभावः । प्रयोक्तृभिप्रायेणैवेति । शक्तिबोधनं प्रयोक्तृधीनमितिभावः । अन्यथा शब्दार्थसम्बन्ध-
स्यानित्यतापत्तिः । एवञ्च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इतिबोध्यम् । ननु ऋकारस्याचूत्वे ऋलृवर्णयोस्मावगयोद् ऋकारेण लृकारस्यापि

॥ कै० ॥ यदृच्छेति । अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्तृभिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृ-

॥ भा० ॥ तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाचकार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लृकारोपदेशेन । अत उत्तरं
पठति । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्यार्थः । लृकारोपदेशः क्रियते । यदृच्छाश-
ब्दार्थः । अशक्तिजानुकरणार्थः । लुत्यार्थश्च ॥

॥ कै० ॥ च्छाशब्दो ङित्यादिः । ऋकारलृकारयोस्त्ववर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यात् सूचकारे-
णानाश्रितत्वादच लृकारोपदेशः कृतः ॥

॥ वि० ॥ ग्रहणादचकार्यसिद्धौ किं लृकारोपदेशेनेत्यत आह । लृकारेति । उपदेशः कृत इति । पाणिनये शिवेनेति शेषः । वस्तुतोऽच तस्यानुपदेशे
ऽप्राप्त्याकत्वशङ्कया सर्वविधिरपि तयोर्वक्तृमशक्य इति तदुपदेशः । सर्वविधिद्वारकं फलमपि स्थलचय एवेति तच्चैव प्रयोजनोपन्यास इतिबोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य ङित्यादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमत
आह । अर्थवदिति । चिन्त्यमिदम् । बहुचूर्णं तस्य चारितार्थात् । एतदर्थं तद्विषयं तद्विशिष्टपरम् । अप्रत्यय इत्युक्तेश्च पचतकीत्यादौ न
दोषः । प्रत्ययश्च तद्विषयमिदं एव बहुपटवस्तिष्ठन्तीत्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयस्ये । ननु लृतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयनेत्यत

॥ कै० ॥ अर्थवत्सुचारुस्माद्वाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दास्त्वन्तीत्यवगम्यते गाय्यादीनान्तु गवादिभिर्निव-

॥ भा० ॥ यदृच्छाशब्दार्थस्त्वावत् । यदृच्छया कश्चिद् लतको नाम तस्मिन् चकार्याणि
यथा स्युः । दधृतकाय देहि सधृतकाय देहि । उदङ्ङुलृतकोऽगमत प्रत्यङ्ङुलृतकोऽग-
मत । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दाः । गुणशब्दाः । क्रियाशब्दाः ॥

॥ कै० ॥ चित्तित्वादसाधुत्वम् । ऋतकशब्दस्त्वर्थोऽयमेवैव प्रयुक्त इति लृतकशब्दस्यानिवर्त्तिकः ॥

॥ वि० ॥ आह । गाय्यादीनामिति । ऋतकेन लतकानिर्दिष्टौ हेतुरर्थोऽयमेवेति । स्वगतक्रियारूपाध्याययोग्यार्थः । अर्थतस्माज्जातीयस्यैव निर्दिष्टः ।
एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्त्तिकमितिभावः । तद्वनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दानामर्थो वा प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिभि-
रसंदात्मकारचतुष्टयवतीत्यर्थः ॥

११६

॥ वि० ॥ तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्ता स्वेच्छया सन्निवेशितः । सचानेकविधः । एकव्यक्तिसन्निवेशितो विद्यादिकस्तत्र न किञ्चिद-
तिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यभिचारयोरभावात् किन्तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः ।
यद्वाशब्दपराधाच्चार्थ एव त्वादितः । एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो विद्यादिपदादिव शक्यार्थ एव त्वादितः । कुत्वमिति कुरित्तच पर्यायौ ।

॥ कै० ॥ अशक्तियानुकरणशब्दस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति यस्मादनुक्रियमाणशब्दे या जातिः समवेता तत्सम्बद्धम्-

॥ भा० ॥ यदृच्छाशब्दाश्चतुर्धाः । अशक्तियानुकरणार्थः अशक्त्या कयाचित् ब्राह्मण्यो कृतक
इति प्रयोक्तव्यं कृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्युक्तक इत्याह कुमायुक्तक इत्याहति ॥

॥ कै० ॥ नुकार्यमनुकरणं प्रत्यावयति ॥

॥ वि० ॥ अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । टिप्पभादीनान् तच्छब्दानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेवच तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादपदेर्भादि-
सञ्ज्ञैवोच्यते । अत एव दृष्टिसूत्रे वक्ष्यति कुत्वं कस्यान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात् कथं भसञ्ज्ञेति । अनेनच भाष्येण कुकुत्वपदयोर्मेत्वभसञ्ज्ञापदयोः पर्या-
यत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । सञ्ज्ञाच पदमेव । ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दाः कान्तर्भवन्तीत्यत आहशक्तिरिति । यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो वल्लभः प्रत्य-
भिज्ञानु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेतिभावः । एतेऽपि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्ता शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये ॥

११७

॥ वि० ॥ सुत्यादिकच्च गुरोरन्वत इति सुतः । अनचिचेति हित्वम् । प्रपूर्वाकृपेरन्तर्भावितगुणधौल्यमिगि के गतिरनन्तर इति पुनपदप्र-
कृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । अन्वत इति निषेधस्तु न कर्त्तृदिदृदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन
कचित्परस्परग्रहणज्ञापनात् । न्याय्य इति । सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः । तत्र हेतुमाह ।

॥ कै० ॥ न्याय्यभावादिति । कृतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात् । कृतिः साचो धातुः ।
तत औणादिकः कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोरपूर्वस्थापीति कुन्प्रत्ययः । सञ्ज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्वर्ग्यति जातिगुणकि-

॥ भा० ॥ सुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनः सुत्यादयः । सुतिद्विवचनस्वरिताः ।
लृपेत्तशिव लृपः प्रकृतः । सुत्यादिषुच कार्येषु लृपेत्तेत्वं सिद्धम् । तस्य सिद्धत्वादचकार्थोणि न सि-
ध्यन्ति । तस्याल्लृकारोपदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं सञ्ज्ञादिषु ।

॥ कै० ॥ यानिमित्ता अपि शब्दाः शास्त्रोचिता एव प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सुचोतिचेत् ।
शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थवत्सुचोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पत्त्यन्तर्द्वयं ॥

॥ वि० ॥ कृदन्तमिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते । सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिचारः ।
नच तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न स्यादितिवाच्यम् । बोधकत्वोपसाधुत्वाच्च शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् ॥

॥ वि० ॥ तद्विनितं भाष्ये साधु मन्यन्ते इति ग्रन्थेन । कृतकशब्दाविति । कृतकशब्दप्रतिपाद्य शब्दाः न कृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः ।
इदानीन्विति । भाष्ये कल्पयितव्य इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुर्कृतक शब्द नामत्वेन कृतो न कृतकः । अशक्यान् तथोच्चारण

॥ कै० ॥ अपर आहति । पूर्वमुक्तम् कृतकशब्द शब्द न्यायत्वान्नियोज्योक्तयो ननु कृतकशब्द इति इदानीन्तु
कृतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशः शक्तिजत्वाद्भूतकशब्द इत्युच्यते । अयं तर्हीति । कृतकशब्देऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु

॥ भा० ॥ न्यायस्य कृतकशब्दस्य भावात् कल्पनं सञ्ज्ञादिषु साधु मन्यन्ते । कृतक शब्दात् न
कृतक इति । अपर आह । न्याय कृतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः । साधुः
सञ्ज्ञादिषु कृतक शब्दात् न कृतकः । अयं तर्हि यद्वच्छाशब्देऽपरिहार्यः । कृफिडः । कृफिडुः
एषोऽपि कृफिडः । कृफिडुश्च । कथम् ॥

॥ कै० ॥ कृतकशब्दस्य निवर्त्तकः । कृफिड कृफिडु इत्येतौत्वनन्वाख्याताविति कथम् कृफिड कृफिडु
इत्येतयोर्निवर्त्तका स्थातामितिभावः । एषोऽपीति । उगादयो बहुलमिदमेतावन्वाख्यातावितिभावः ॥

॥ वि० ॥ मित्यपभ्रंशवान्न शास्त्रविषय इतिभावः । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वाऽपाठवजत्वादित्यर्थः । शब्दासाधुरेवेतिभावः । कृतकाद्भूतैर्वैषम्यं
दर्शयति । कृतकशब्द इति । कृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः । फिडफिडुयोस्त्रादिष्वदर्शनादाह । उगादय इति । बाहुल्यकसिद्धावितिवाच्यार्थः ॥

॥ वि० ॥ अतिप्रवृत्तिर्हेति । तथाच फिडफिडुयोः स शब्द प्रकृतिर्न तु लु इति धात्वन्तरं कल्प्यम् । सञ्ज्ञासु धातुरूपाणीति अनादि-
प्रतिप्रयोगसाधने उपायमात्रं नत्वाधुनिकक्रियमाणसञ्ज्ञानुशासकमितिभावः । शब्दश्च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्रा-
विषयश्चेत्युक्तम् । अर्त्तिरिति । अतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्हेत्येततः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं यद्वच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां
कृषिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यच्च कृषिच्छिष्टञ्चात्वेन विनियोगो नाभ्युपगम्यतेन कृतककृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावात् तदर्थं लुक्प्रदेश इत्युक्तम् । इदानीं न

॥ कै० ॥ अर्त्तिप्रवृत्तिरिति । अर्त्तिः फिडफिडुप्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । न सन्तीति ।

॥ भा० ॥ अर्त्तिप्रवृत्तिर्हेति हि लोके लक्ष्यते फिडफिडौ औणादिकौ प्रत्ययौ । वयीच
शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यद्वच्छाशब्दाः ॥

॥ कै० ॥ अद्यत्वेऽपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्तरूपा क्रिया गुणो वाध्यारोप्यत इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ सन्त्येव यद्वच्छाशब्दा इति प्रकावष्टेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे भाष्ये । वयीचेति । चेनेदं ध्वनितम् । नन्वेवं डिह्यादीनां कान्तभावोऽत आह । अद्यत्वे
ऽपीति । शब्द सर्वेऽपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा शब्देतिभावः । प्रशस्तरूपेति । अत्यन्तप्रशंसार्थेत्यर्थः । शब्दश्च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां
क्रियाकारोपेयार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा । पूर्वपूर्वगतडिह्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक शब्द डिह्यादिभ्यो बोधः । आद्ये डिह्येतु
तद्युक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूचे भाष्ये उपपादयिष्यते ॥

१२०

॥ वि० ॥ अयुत्पत्तीति । सञ्ज्ञाशब्दा अयुत्पत्त्या इति पञ्चाशदशोनेत्यर्थः । आचार्येणेति । शिवो वेदपुरुषो वाचाचार्यः । एवञ्च यद-
च्छाशब्दसङ्गावाच्येण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः । कृतकशब्द लृतकशब्दस्य साधुत्वाभावात्कृत्यक
इत्याद्यं दृशमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये । समानेचेति । तत्कार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह । इहचेति । तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तित्वरूपस्य वार्थं प्रवृत्ति-

॥ के० ॥ अन्यथा कुलेति । अयुत्पत्तिपञ्चाशदशोनेनाचार्यगोपदिष्ट लृकारः । वार्त्तिककारस्तु अयुत्पत्तिपञ्चाशदशोने प्रत्या-
चष्टे । समानेचेति । इहच भिन्नार्थत्वम् ।

॥ भा० ॥ अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयो-
जनमुक्तम् । न सन्तीति परिहारः । सामानेकार्थं शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्त्तको भवति । तद्यथा ।
देवदत्तशब्दो देवदत्तशब्दं निवर्त्तयति न गाय्यादीन् । नैष दोषः ॥

॥ के० ॥ लृतकशब्दो हि यदा सञ्ज्ञात्वेन विनियुज्यते कश्चित्पिण्डे तदा तच्छब्दस्वरूपाध्यासः । कृतकेतु विपर्ययः ।
भिन्नस्वरूपौ च तौ शब्दाविति भावः ॥

॥ वि० ॥ निमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः । विपर्यय इति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भिन्नस्वरूपौ । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ । यदितु कृतकोऽपि शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा भिन्नरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः । व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे कृतकसङ्केतविषयव्यक्तेर्लृतकसङ्केतविषयव्यक्तिर्भिन्नैवेति तद्वि-
पर्ययोऽस्त्विति बोध्यम् ॥

१२१

॥ वि० ॥ भाष्ये समाधत्ते । पञ्चान्तरैरपीति । जातिपक्षेति । यस्तु अक्षादिनामार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽध्यावश्यकमिति तत्तु जाति-
गतजातिस्वीकारेण परिहृतम् । पञ्चान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्त्तिकेवमुक्तम् । वस्तुतश्चतुष्टयीष्वेऽपि दोषपरिहारः सुकरः । यदु-
क्तम् कृतको न लृतकनिवर्त्तक इति माभूत्तस्य निवर्त्तकत्वं शिष्टप्रयोगाभावात्तु तन्निवृत्तिः । न्यायत्वमपि वार्त्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं
मन्दबुद्धानुश्रयाय स्फुटमाह । अयुत्पत्तेति । पारम्यर्यागताः । अनार्यः । एवञ्च शिष्टाप्रयुक्तयदच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम् ।

॥ के० ॥ पञ्चान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः । जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानमेवमस्या-

॥ भा० ॥ पञ्चान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

॥ के० ॥ प्रतीत्यर्थः । अयुत्पन्नसञ्ज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्यर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव सञ्ज्ञाः कर्त्तव्याः ॥

॥ वि० ॥ यस्तु चतुष्टयीति पक्षे लृतकादीनां टिप्पणादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्याङ्गाध्याहृत इति तत्र । पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वतद्विषयत्वाङ्गीकारं
न वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । टिप्पणादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्विषयत्वं मानाभावाच्च । किञ्च साधुसाधुवर्ति-
भूतानामपि शास्त्रविषयत्वं साधुनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र आध्यात्मसङ्गतिः । किञ्च शास्त्रविषयत्वमत्र तद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ॥

॥ वि० ॥ अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा भवति । तत्रार्थं साधु अन्यं न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्यथः । अर्थात्प्रति-
पिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा नासाधु । आश्रयाभ्युदयजनकत्वात् । अन्यस्याभ्युदयजन-

॥ कै० ॥ प्रयोजनान्तरमपि वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे । अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुरूपेण दुष्टत्वमन्यते सुरापा-
नानुकरणवत् ॥

॥ भा० ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिपिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु । अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति अशि-
ष्टाप्रतिपिद्धस्य वा नैव तदोपाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । तद्यथा । लौकिकेषु वैदिकेषु च
कृतान्तेषु । लोके तावत् । य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजेते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च
यजेत वा अधीयीतच सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि । सर्वं विश्वस्तुजः सचाग्निं अध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्
तद्वत्सचाग्न्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाप्रतिपिद्धं यथा । य एवमसौ हिंक्रति य एवमसौ हसति य
एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिंक्रेच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तदोपाय स्यान्नाभ्युदयाय । यस्तु खल्वेवमसौ
ब्राह्मणं हन्ति य एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ । कत्वेऽपि दोषाजनकत्वात् । एवञ्च प्रकृते किमायातमत आह । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थलब्धे तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः ।
अत एव भाष्ये तदृष्टान्तेनोपपादयिष्यति । यस्तु खल्विति । एवञ्चासाध्वानुकरणस्यासाधुत्वात् शास्त्रविषयत्वात्तदर्थतां श्रुतारोपदेशस्य न युज्यत इतिभावः ॥
भाष्ये यजेत वेति । यागोऽत्र स्मार्त्तौ शास्त्रः ॥

॥ वि० ॥ सादृश्याभावादिति । नवैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसम्भवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसा-
दृश्याभावादित्याशयात् तदाह । नाख्येति । दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह । स्मार्त्तत्वादिति । अस्वस्थेनेति । अस्ति कले

॥ कै० ॥ भाष्यकारस्तदनुकरणार्थत्वं समर्थयते । विषम इति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं
विहितकरणाद्धि धर्मोत्पत्तिः प्रतिपिद्धाचरणाच्चापमर्षो भवति न त्वननुमानेन धर्माधर्मयोर्थवस्थिति मन्यते ।

॥ भा० ॥ विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः । यश्चापि पिबति यश्चा-
नुपिबति उभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन्
स्नातानुलिप्तो माख्यगुणकरः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् ॥

॥ कै० ॥ सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावाच्चास्त्वनुकरणत्वं दानादीनां स्मार्त्तत्वा-
लौकिकत्वमुच्यते । स्नातानुलिप्त इति । स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यं क्रियते ।
माख्यगुणकर इति । लोकमध्ये प्रकाशत इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते

॥ वि० ॥ सत्यपीतिभावः । माख्यगुणकर इति । मालायां साधूनि माख्यानि मुष्पाणि तैर्युक्तौ गुणः सूचं करो यस्त्यर्थः । गङ्गादिवात्परनिपातः । अ-
कार्यं कीति । इह लोके भीक्षुण्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते । स्वमिच्छापति । प्रयोजनवादी समापते । अयं त्वन्य इति । अर्थभेदेन साधुत्वं दृष्टान्तमाह । अस्वेति । अस्य हीति । एवञ्च तदर्थं व्याकरणानुगतत्वमपशब्दत्वमितिभावः ॥

॥ कै० ॥ लृतकशब्दोऽपि यदा कृतकार्यं प्रयुज्यते तदापशब्दः यदात्वन्कार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेवार्थभेदात् । अस्वगोश्यादि-

॥ भा० ॥ स्वमिच्छापि य एवमसावपशब्दस्य युङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन् अपशब्दस्य युञ्जीत सोऽप्यपशब्दभाक् स्यात् । अयमन्व्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । नचापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते अपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । नचैषोऽपशब्दः । अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः यदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । साधुलृकारमधीते मधुलृकारमधीत इति । कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् । कृपिस्थस्य । यदि कृपिस्थस्य कृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वाट्कार एवाचकार्याणि भविष्यन्ति ॥

॥ कै० ॥ वत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य गाव्यादयोऽपस्वरा वाचाः । अयमिति । असाधोरनुकरणाभित्येतदप्यत्र नास्ति ।

॥ वि० ॥ भाष्ये तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वम् लृकारोपदेशस्याह । अयं खल्वपीति । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णाल्लारविधानेन तेषां साधुत्वमितिभावः ॥

॥ वि० ॥ भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन कृपिस्थलकारार्थेन लृकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनार्थ इत्यर्थः । ननु कृपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह । प्रयोगस्थस्येति । प्रयोगे । अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्वं

॥ कै० ॥ भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुकरणं प्रयोगेच पूर्ववासिहमिति नास्तीतिभावः । प्रकृतिवदिति ।

तत्र यथा कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वाट्कारद्वारेण लृकारस्याचकार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु

॥ भा० ॥ भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कृपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थं उपदेशः

कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इदमवश्यं कर्त्तव्यमिति वदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः

पचन्वित्याह तिङुतिङ् इति निघातो यथा स्यात् । अग्नौ इत्याह ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति

प्रगृह्यसंज्ञं यथा स्यात् ॥

॥ कै० ॥ पचन्विति केनचिदुक्ते द्विः पचन्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानातिङन्तश्च भ-

वति । एवमग्नी इत्यनुकरणं ह्यर्थानभिधानाच्च द्विवचनान्तम् ।

॥ वि० ॥ पौर्वापर्यस्य तत्रैव सम्प्रदानाच्चैवं प्रकृते इतिभावः । कृत्कारद्वारेणेति । कृत्कारबुद्ध्यर्थः । भाष्ये द्विः पचन्विति । पचन्विति द्विराचैत्य-
न्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह । एतच्चैति । ह्यर्थेति । एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणम् ॥

॥ वि० ॥ नन्विति । एवञ्च पाठाभावे मूलस्यैवाच्चाभावात् कथं तदनुकरणे ऽच्कार्यमिति तदर्थं उपदेश आवश्यक इति भावः । अनुमी-
यन् इति । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानयोगात् । तस्माज्जम्बु इत्यादिष्व लृकारो धर्मीजनकत्वान्न साधुरिति
वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाशक्तिजानुकरणोतिवार्तिके ऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् । एवं साध्वनुकरणार्थत्वे लृकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रययोगेन

॥ कै० ॥ ननु गन्तुसृष्टृ इत्यादिष्वस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । युताद्भूत इति लृकारे परतो यगादेशकरणादित्सञ्चा-
नुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य लृकारस्याच्कार्ययोग्यमपीयते । ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः ।

॥ भा० ॥ यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते अपशब्द एवासौ भवति । कुमायुतक इत्याह ब्राह्मण्युतक इ-
त्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । नचापशब्दः प्रकृतिः ॥

॥ कै० ॥ नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्दि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते शास्त्रनिबन्धनञ्च कार्यमिति दिश्यते । अपशब्दश्च न
शास्त्रीया प्रकृतिः । अनुपदिष्टत्वात् ॥

॥ वि० ॥ खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी भाष्ये । यदि प्रकृतिवदिति । ननु साम्बुदपशब्दोपदेशः प्रकृतित्वन्तु कथं नैव्यत
आह । प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्शयते तत्रच प्रत्यासन्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह ।
शास्त्रनिबन्धनञ्चेति ॥

॥ वि० ॥ नापि तदतिदेष्टुमित्यादि चिन्त्यम् । अत्राह्नये ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्सम्भवादिति कश्चित् । तदेवमिति । अशक्तिजस्य
शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् तदनुकरणोतिदेशप्रसृत्तित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिद्ध्यर्थम् लृकारोपदेश इत्यर्थः । इदानीं पुन्याचर्यत्वं तस्य

॥ कै० ॥ नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यं न हि साधोरसाधुत्वातिदेशो
युक्तिमान् । तदेवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम् लृकारोपदेशस्य स्थापितम् । एकदेश-

॥ भा० ॥ नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । नचानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति मुत्या-
दयोऽपि भविष्यन्ति । यदि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः
कच राजकीयम् अह्नोपोऽन इति लोपः प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ विकृतस्येति । ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ परिवर्तति भाष्ये । एकदेशेति । रेफभागस्येति । वर्यैकदेशे वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति । एवञ्च च्छिन्नपु-
ञ्जवदृष्टान्तेन लोकन्यायसिद्धस्य ऋत्वमित्यर्थः । व्याख्यानभाष्येऽनन्यवदित्यस्यानन्यत्वेत्यर्थः । अन्यसादृश्यव्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् ।

१२८

सिद्धान्त्येकदेशी वतिं दृष्ट्वा स्थानिवत्सूचनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह । पठनीनिर्दिष्टस्येति । तत्सम्बन्धेकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः ।
नन्वस्रोपोऽन इत्यत्रापि पठनीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह । राज्ञ इति । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्रार्थ्यते तद्रूपा-
वच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ पठनीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इतिभावः । भाष्ये श्रुते न प्राप्नोतीति ॥

॥ कै० ॥ पठनीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः कचेत्यत्र राजन्शब्दः पठनीनिर्दिष्टो नत्वन् इति लोपाभावः ।

॥ भा० ॥ एकदेशविकृतमनन्यवरपठनीनिर्दिष्टस्य । यदि पठनीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृप्तशिव इति
श्रुतो न प्राप्नोति । न ह्यत्र कृकारः पठनीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । कृकारोऽप्यत्र पठनी-
निर्दिष्टः । कथम् । अव्यभिक्तिको निर्देशः । कुप उः रः लः कुपो रो ल इति ॥

॥ कै० ॥ यद्येवं कुपो रो ल इत्यत्रापि कृकारः पठनीनिर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह । यदीति ॥

॥ वि० ॥ द्विवचनादेरप्युपलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति । कुप इतित्ववयवपठनीतिभावः । कुप उरिति कुपरेफस्य लसदवयव कृकारस्य च लकारघटित
आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इतिभावः । एतेन तस्यावयवपठान्तत्वेन स्थानपठनीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥

१२८

॥ वि० ॥ ननु स्थानिवत्सूचिं हि तथा प्रकृतेच न तेनातिदेश उच्यते किन्तु लिख्यपुच्छे खट्टान्तेन प्रत्यभिचयाऽनन्यत्वमुच्यते तत्र पठनीनिर्दिष्टस्येति
वक्तुमेवाशङ्क्यमित्याशयेनाह । भाष्येऽथवेति । ननु कादेशेऽन्यमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह । नच राजनिति ।

॥ कै० ॥ अथवेति । पठनीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । नच राजन्शब्दः कादेशे कृते नका-
रान्तो भवति खेव पुच्छे लिख्ये न पुच्छवानितिभावः । अरवत इति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे

॥ भा० ॥ अथवा पुनरस्तु अविशेषेण । ननुचोक्तं राज्ञः कच राजकीयम् अस्रोपोऽन इति
लोपः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्येतत् । खादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारा-
न्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्पठनीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । अस्रोपोऽनः । नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ-
प्तशिव । अन्वत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च । रवत्यतिषेधाच्चैतत्स्थिति । गुरो-
ररवत इति वक्ष्यामि ॥

॥ कै० ॥ मतुप् तेन कृकार एव रवान् । नतु वर्त्तक इत्यादावकारः । न रवानरवानिति समासः ।
नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतः । गुरोररस्येति ॥

॥ वि० ॥ एकदेशपदेन ससम्बन्धितयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्ट आरोपते नत्ववयव एव लोकव्यवहारादितिभावः । भाष्ये इह तर्हीति ।
एकदेशविकृतन्यायेन कृत्वादितिभावः । रोऽस्यास्तीति । इदञ्चिन्त्यम् । अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्य-
त्वान्नित्ययोगपर्यन्तधावनमफलमिति ॥

१३०

॥ वि० ॥ भाष्ये स एष इति । भुत्वाद्यर्थं विद्यमानलृकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुकन्यासरूपसूचभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमि-
त्यर्थः । कुत इत्यत आह । सैपेति । यतः सैपा प्रत्याख्यानान्तिका उक्तिः महतो वंशस्तम्बास्तद्वानुकार्याभिन्नतुक्ते यथा महतो वंशस्तम्बास्तद्वानु-

॥ के० ॥ ह्रस्वस्येति । नन ह्रस्वस्यैव रवतः भूतनिर्घो न दीर्घस्य ।

॥ भा० ॥ यद्यरवत इत्युच्यते । होतृस्कारः । होतृकारः । अच न प्रा-
प्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि । स एष सूचभेदेन लृकारोपदेशः
भुत्वाद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते । सैपा महतो वंशस्तम्बास्तद्वानुकार्याभिन्नतुक्ते ॥

॥ के० ॥ वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह सैपेति ॥

॥ वि० ॥ नुकर्षणमयुक्तम् । एवं लृकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह । निष्प्रयोजनमिति । सूचभेदपरिकल्पनं विना क्लृप्तशिवे भुतसाधनस्याशक्यत्वा-
न्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । वंशस्तम्बादिति । स्यन्लोपे पञ्चमी तमवस्येत्यर्थः । लट्वा पक्षविशेषः फलविशेषो वा । तद्यथा । वृद्धायाससाध्यमल्पफलं युक्तं तथा
लृकारोपदेशप्रत्याख्यानसपीत्यर्थः ॥

१३१

॥ वि० ॥ एओङ् । ऐओच् । विचार्यत इति । कुत्वा चिन्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यम् । इदं पदार्थसाह । तपरिति । असत्त्वभूतति ।
एवञ्चेदमापरामर्शोऽनुपपन्न इति भावः । बुद्ध्या परास्मृष्टेति । उपदेशपदार्थभूतित्यर्थः । कर्मभावमिति । इदम्यदवाच्यत्वेनेति भावः ।
यथेति । इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मोत्तरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् । पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रश्नोऽनुचितोऽत आह ।

॥ के० ॥ एओङ् । ऐओच् । इदं विचार्यत इति । तपरातपरसन्धचरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः । तत्रोप-
दिशेरन्नित्यवासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परास्मृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां
कर्मभावमनुभवति । यथा पश्य स्यो धावतीति सरणं दर्शने । कश्चाचेति । कार्यं को विशेष इति प्रश्नः ।

॥ भा० ॥ एओङ् । ऐओच् । इदं विचार्यते । इमानि सन्धचराणि तपराणि वोपदिशेरन् ।
एत् ओत् । ऐत् औत् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चाच विशेषः । सन्ध-
चरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् । सन्धचरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणङ्कर्त्तव्यम् ॥

॥ के० ॥ तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारणन्तथापि तपरोपदेशफलञ्चेदस्ति तत्तत्सका-
रोच्चारणङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । सन्धचराणीत्यन्वर्थो पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । सन्धीयमानावयवत्वात् ॥

॥ वि० ॥ कार्ये इति । भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति । यद्यपीत्यादि । फलञ्चेदिति । सम्प्रदाने धर्जितभावाः ।
फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे पञ्चिन्त्ये । सन्धीयमानावयवत्वादिति । अत्र उच्यते । शिष्यमाणावयवस्य सट्टशावयवस्य स्थानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये प्रत्याख्यायत एतदिति । एतदेविविषयमेव इति सूचम् । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । भूयसाचेति । तद्वारकभूयःस्थानसा-
म्यादित्यर्थः । भाष्ये इदमपीति । रुद्रिधयमपीत्यर्थः । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह । तालव्य

॥ कै० ॥ ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्राऽवर्गस्याहर्द्धमात्रेवर्गोवर्गोभूयसाच्च व्यपदेशो मज्जशामवदितोकारोकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेकः

॥ भा० ॥ प्रत्याख्यायत एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्यास्थानपक्षः । इदमपि प्रत्या
ख्यायते । सिद्धमेकः सस्थानत्वादिति । ननुच एङः सस्थानतरो अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारः । न तौस्तः ।

॥ कै० ॥ इति । अर्द्धकाराऽर्द्धोकारो न स्तः । तच्च तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थान इकारोकारावेव भविष्यतः ।

॥ वि० ॥ इति । तालव्य एवेत्यर्थः । इदञ्च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृश इति विवरणोक्तन्तु चिन्त्यम् । अन्त-
रङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः । स्पष्टञ्चेदन्वित्यः परयणादेश इत्यादिनाचः परस्मिन्नित्यच्च भाष्ये ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये तावेवेति । लाघवादितिभावः । ग्रहणमिति । प्रदेशेषु इतिशेषः । जन्मेवं माचिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह ।
गुणेति । एवमपि अच छस्याऽऽर्द्धमात्रालाघवं भवति । अकारस्याहुमिति । सुजाते ए अखेत्यकारलोखस्तु प्रासादिकः । शास्त्रविशेषाभ्या-

॥ कै० ॥ तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीतिभावः । गुणसंज्ञायान्तु दीर्घावैवकारौकारौ निदृश्यौ । सुजात

॥ भा० ॥ यदि हि तौ स्यातान्तावेवायमुपदिशेत् । ननुच भोः छन्दोगानां सात्यमशिरागायनीया अर्द्धमे-

कारमर्द्धमोकाराधीयते सुजाते ए१ अथसृजते । अध्वर्यो ओ१ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए१ अन्वयजन्ते ए१

अन्यदितिव । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नाप्यन्वयिस्त्वन्वे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति ।

एकादेशे दीर्घग्रहणम् । एकादेशे दीर्घग्रहणङ्कल्यम् । आङ्गणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति ॥

॥ कै० ॥ इति । अन्तः पादस्थस्याऽव्यपरस्याकारस्य अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारञ्च विदधति । पार्षदकृतिरिति । गीतिवशाच्चथोच्चारणमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ यिनां समवायः परिपत पर्यङ्गा तच्च भवा कृतिरित्यर्थः । तदेवमतपरवादिमतसाधारण्येनैव दृगिति सूचस्य कसंख्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यातपरवा-
दिसते ऽसाधारण्यदृष्टमात्र भाष्ये । एकादेशे इति । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूचङ्कार्थमित्यर्थः ।

॥ वि० ॥ अन्यस्यासम्भवादिति । अयमभावः । यथा ख्याल्लोरित्येवातपरत्वे ख्याल्लोदीर्घस्य स्थाने घमास्थित्येव दीर्घकारे सिद्धे पुनर्ब-
चनमदीर्घार्थमित्यविशेषाद्भवत्युक्तयोः प्रसङ्गे तदुक्तस्मृतश्च विषये इति । एवञ्च दूराद्वृत्तादिविषयेऽप्यनेनैव अने पक्षेऽनुवाददोषस्तत्र ॥

॥ कै० ॥ आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिसमव नास्ति स्मृतश्च विषये स्मृत इति ॥

॥ भा० ॥ किम्योजनम् । आन्तर्यतस्तिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानान्निवसावचतुर्मात्रा आ-
देशा मा भवन्ति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकम् खट्वोदकम् । खट्वा ईपा खट्वेपा ।
खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वेलका । खट्वा ओदनः खट्वोदनः । खट्वा ऐतिकायनः ख-
ट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । तत्तर्हि दीर्घग्रहणाङ्गत्वेत्यम् । न कर्त्तव्यम् । उप-
रिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्गी । एको भवति । ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स
एकः पूर्वपरयोरित्येव निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पर्शुं विद्धं पचन्तीति । नैप दीपः ॥

॥ वि० ॥ इत्तु स्मृत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोऽव्य एवेति वैधर्म्यमिति । भाष्ये यः स इति प्रसिद्धावकम् ॥

॥ वि० ॥ वा छन्दसीत्येवेति । वा छन्दसीत्यस्याचानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्तात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः । भाष्ये पर इतीय-
तेति । ह्रस्वत्वादिरूपमितिभावः ।

॥ कै० ॥ अथेक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एतदपि किमर्थमुच्यत इति चेत् । वा छन्दसीत्यचानुवृत्त्य-
र्थस्तस्मात्पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था सेवचोत्तरचानुवर्त्तते इति विद्वमिति पूर्वरूपं भविष्यति । अथवेति ।

॥ भा० ॥ इह तावत्प्रश्रुतिमिति । अथेक इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं क-
रोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्वमिति ।
पूर्वं इत्येवानुवर्त्तते । अथवा । आचार्यं प्रवृत्तिर्ग्रापयति नानेन सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति ।
यदयं हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीति । अतो गुणे पर इतीयता सिद्धं
सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्ग्रहणाङ्गरोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । यथाजातीयकभ्यस्वरूपं तथाजाती-
यकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वर्थो मालर्थ इति दीर्घवचनादकारो न अनान्वर्या-
देकारौकारौ न । तत्र को दोषः ॥

॥ कै० ॥ विधिनियमसम्भवेच विधिरिव वलीयानिति विधेर्वलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं
यथा स्यात् उत्तमित्यादौ माभूदिति ॥

॥ वि० ॥ सिद्धान्तं रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव । अस्य भाष्यस्य पूर्वपर्युक्तत्वात् । अकारो नेति । रपरत्वेऽपि द्विमात्ररूपदीर्घत्वासम्भव एव ॥

१३८

॥ वि० ॥ विग्रहीतस्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुपपन्नवादिभिः । ननु गुणद्विसंज्ञ-
योस्तत्परत्वाभावात्पूर्वोक्तदोषपरिहृतेष्व् भाष्यसमुक्तमित्याशङ्क्य । तत्परसंज्ञीति । तत्परशब्दनिर्दिष्टे सञ्ज्ञिनि गुणद्विसंज्ञे प्रवर्तते

॥ कै० ॥ तपरे इति । तत्परसंज्ञिसंज्ञचरिते गुणद्विसंज्ञे इत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ विग्रहीतस्य श्रवणसंज्ञेत । न श्रुत्यो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।
किन्तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्वच क्रियमाणे न दोषः । सञ्ज्ञाविधौ
द्विद्विदोर्दोषः । अदेहः गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घश्रवणकृतं च । न कर्तव्यम् ।
कस्मादेवात्रान्तर्हस्तस्माच्चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ।
तपरे गुणद्वि । ननु च तः परो यस्मात्तोऽयन्तपरः । नेत्याह ॥

॥ वि० ॥ इत्यर्थः । एवञ्च त्रिमात्रादीनास्तत्र सञ्ज्ञितयाऽनिर्दिष्टाभोक्तदोष इति भावः । भाष्ये ननु चेति । एवञ्चैकेनैव तत्पराविति भावः । नेत्याहेति ।
स एव तत्पर इति नेत्याहेत्यर्थः ।

१३९

॥ वि० ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदे तन्वन्वयायेति । तद्वदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह । एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति । एकशेषेति । सभाहार-
द्विद्विदपदे एकशेषाभावेनैकवचनानुपपन्नेदञ्चित्यम् ।

॥ कै० ॥ तादपीति । तन्वन्वयायाश्चयणादेकस्यैव वा द्विशक्तित्वादेकशेषाश्चयणादाऽनैका-

॥ भा० ॥ तादपि परस्पर इति । यदि तादपि परस्परः ।
ऋदोरिति दृष्टेव स्यात् यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैप
तकारः । कस्तर्हि । दकारः । अथ किन्दकारे प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ अविधानमिति भावः । बहुव्रीहिसिद्धौ चोदयति । किन्दकार इति ॥

॥ वि० ॥ सुखसुखाद्यं इति पाठे मयूरव्यंशकादित्वात्समासः । ननु सङ्घैर्जातं सञ्ज्ञायास्तात्पर्यत्वेऽपि सञ्ज्ञानामेकारादीनाङ्गसागतमिति चेन्न । तत्पर-
शब्दोऽपि वगैस्तत्कालस्यैव सञ्ज्ञेत्यर्थो न दोषः ॥

॥ वि० ॥ गुणानाञ्चेति । अशसु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि अशत्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमितिभावः । ननु दिक्चे दिव उदित्यत्र तत्काल-
ग्रहणं न स्यादत आह । तपरसूचेति ।

॥ कै० ॥ समासद्वयवादी तं प्रत्याह । अथ किल्लकार इति । तत्र केवलवहुप्रोहिवादिनो निष्प्रयोजनं
तपरत्वम् कृत्कारस्थानशब्दाङ्गिकालानां ग्रहणाप्रसङ्गात् गुणानाञ्चाभेदकत्वात् तत्त्वार्थत्वाभावात् । अथवा-
ऽसन्देहाद्यो वा सुखमुखार्थो वा तकारः । एवं सम दकार इत्यर्थः । तिल्वरितमित्यवत्यभाष्येणास्य विरोधः
तत्र हि तित्तिदिति प्रत्ययग्रहणाच्चोदितम् ॥

॥ भा० ॥ अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः । दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः ॥
दकारोऽपीति ॥

॥ कै० ॥ इह माभूत् दिव उत् शुभमिति । ततो दिक्साध्ययोग प्रत्याख्यातम् । तपरसूचेच दकारश्चत्व-
भूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य आहको दकार इत्युक्तम् । इहच दकाराभ्युपगमेन लवाद्विषु दोषः परि-
हृतः । अचाहुः । धकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः । कस्तर्हि । दकार इति ॥

॥ वि० ॥ इहेति । तपरसूचे दकारानाञ्चयगोचरेत्यपि बोध्यम् । धकारस्थानिक इति । तस्य चैतदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् तत्र तपरसूचप्रवृत्तिरितिभावः ।

॥ वि० ॥ अवयवग्रहणनावयवसदृशवर्णाग्रहणेन ग्रहणं स्यात् वेति भाष्यार्थस्तत्कथितमाह । तत्र केवलमिति । नन्वकारेण सङ्ख्यवयवग्रहणस-
न्वेष्टवद् अकारादीनामेङ्गादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नैत्यत आह । तत्र समुदायेति । अत एव प्राटनीत्यादौ न पररूपम् । तत्र द-

॥ कै० ॥ वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशा अवयवा कृत्कारणुकारयो रेफलका-
रसदृशावयवयो सन्ध्याक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः । तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः ।
इह समुदाया अपीति । कृलृ एओ ऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउण् रट् लणिति । तत्र समु-

॥ भा० ॥ इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषामवयवग्रहणेन
ग्रहणं स्यात् न वेति कुतः पुनरित्यं विचारणा । इह समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि ।

॥ कै० ॥ दायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेङ्गादिसंज्ञां न लभन्ते । अवयवपरेच
निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । यथा हयवरेत्यादावनचकस्य हयो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारो-
ऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्वलादि संज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यचेत्यादावनचक एव यगादेशः प्रवर्तते ॥

॥ वि० ॥ एतन्तमाह । अवयवपरेचेति । यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । एवं समुदायपरे निर्देशे ऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति ।
यथेति । अन्यचेति सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपर एव । सर्वस्यावयवस्यान्यत्रनिर्देशे तु समुदायनिर्देशो ऽनिर्दिष्टावयवपर इति विवेकः ॥

१४२

॥ वि० ॥ नन्वेजादिसंज्ञानामवयववाटित्वे कथमेवो निवर्त्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह । तत्रासत्यामपीति । तन्नि-
वृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादितिभावः । अवयवकार्यम् । दीर्घः । समुदायकार्यम् । अयं । तत्रच साक्षादिति ।
दीर्घे । अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादितिभावः ।

॥ के० ॥ तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्वय-
र्त्तयन्ति । एवं स्थिते अयं इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यञ्च प्राप्नोति समुदायकार्यञ्च तत्रान्तरङ्गत्वा-
त्तत्रच साक्षाज्जोदितत्वात्म्यरूपात्प्राप्तावयवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्वकत्वाच्च समुदाया-
वगमस्य समुदायकार्ये वृत्तिरङ्गम् । अयादीनामवयवकार्यः । अयं आयाहोति । नन्वपि यगा-
देशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्त इति मध्येऽपवादा इति वा यगा एवायादयो बाधकाः स्युः ।
तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सर्वार्णदीर्घत्वे प्रतिपद्यते एवमेकारस्योऽपि प्रतिपद्येत ।
प्रत्याहारे एओङ् सञ्ज्ञैजित्यवावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्वेन ग्रहणपक्षाशङ्कावीजमुपन्यस्तम् ॥

॥ वि० ॥ साक्षाज्जोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः । नन्वेजादिरनवकाशोऽत आह । अयादीनामिति । नन्विति । ततश्च विध्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः
स्यादितिभावः । परिहरति । येनेति । प्राधान्येनानिर्देशादिति । अस्मैजादिसंज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्यादितिशेषः ॥

१४३

॥ वि० ॥ भाष्ये अभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः । तदाह तद्यथा वृत्त इति । तदुपपादयति ।
तिरोहितत्वादित्यादिना । समुदायकार्यं पारतन्त्र्यादिति । समुदायसम्पादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः । स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति ।
स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः ।

॥ के० ॥ इदानीमगृह्यपक्षशङ्कावीजमुपन्यस्यते । अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयव-
वानां समुदायकार्ये च पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वाच्चरसिंहवज्जात्यन्तरयोगादृष्टान्तरसारु-

॥ भा० ॥ अभ्यन्तरश्च समुदाये अवयवः । तद्यथा । वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रच-
लति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवगृहणेन गृहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा ।
कश्चात्र विशेषः । वसौकदेशा वर्णगृहणेन चेत् सन्ध्यचरे समानाच्चरविधिप्रतिषेधः ॥

॥ के० ॥ ध्यमात्रेण तत्कार्यप्रवर्त्तनादित्यर्थः । समानाच्चरेति । समानशब्देन पूर्वाचा-
र्यनिर्देशादकोऽभिधीयन्ते दशसमाना इति वचनात् । तेन सर्वार्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुर्नरसिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्यभाव इतिभावः । वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
सृ दृश्च समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः । समानकार्यम् । अगृह्यसमानाच्चरकार्यमित्यर्थः । सर्वार्णकार्यमितिपाठे सर्वार्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये दीर्घाच्चे इति । दीर्घस्य च्चे तु गतिरिति तदर्थः । ननु ह्रस्वस्यैव च इति सिद्धे ह्रस्वगुणसामर्थ्यादेव तु गतिरिति चेत् ।

॥ कै० ॥ असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदभावादित्यनेन ॥

॥ भा० ॥ वर्णकदेशा वर्णगुणयोगेन चेत् सन्ध्याचरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेधः । अथे इन्द्र वायो उदक-
म् । अकः सर्वर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः । दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेधः ।
आलूय प्रलूय ह्रस्वस्य पिति कृति तु गभवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भ-
वतीति । यदयं दीर्घाच्चे तुक् प्राप्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्तादेति
विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि दीर्घात्पदान्तादेत्येव श्रुत्यात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः
अतो भिन्नैस्त्वैवभावः प्राप्नोति । तपरकरणासामर्थ्याच्च भविष्यति । इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्हधातुके इत्यका-
रलोपः प्राप्नोति । ननु चापि तपरकरणासामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य
लोपो माभूदिति । अथ कियमाशेषेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्यान्न भवति परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च ॥

॥ वि० ॥ पदलोपभावादित्याश्रयात् । अस्ति हीति । तच्च दीर्घादित्यस्याभावे कुञ्चच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः । असिद्धवदिति । चिणो
लुङ्गान्धायेनेति भावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये उत्तरार्थमेतदिति । इह किञ्चित्त्वपो इति न्यायस्तु नास्ति । अथ केवलाकारोच्चारणे उत्तरच ककाराकारयोरुच्चारणे कै-
रवादिति भावः । सन्निपातेति । नच दीर्घस्यैव स निवर्त्तितः । दीर्घेऽप्यत्वजातिसम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातवृत्तिः । लोपे तु तस्यापि निव-
र्त्तित्वविरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः । परेतु जातिपक्षे तपरसूचं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्त्वनिमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातेन न कस्याप्यनु-

॥ कै० ॥ यत्तर्हीति । नन्वसति किञ्च आकारस्थस्यकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुस्य तन्मात्रायाश्चान्योगायेत्य-

॥ भा० ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्यातो लोपो भवतीति । यदयमातोऽनुपरुर्णे क
इति ककारमनुबन्धङ्करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा
स्यादिति । यदिच आकारस्थस्यकारस्य लोपः स्वात्मिककरणमनर्थकं स्यात् परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयो-
रकारयोः पररूपेण हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्वतित्वाचार्यो नाकारस्थस्यातो
लोपो भवतीति । अतः ककारमनुबन्धङ्करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुल्य-
शोकयोः परिरूपजापनुदोरिति । यत्तर्हि शापोऽनित्यस्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥

॥ कै० ॥ जातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष दोषः । सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य दशब्दः
कृतो लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं लु कृष्टायेति निपातनाङ्गवति ॥

॥ वि० ॥ इति स्तस्माद्याह्याहजातिवजादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविवातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषयाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनि-
मित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्दिशातकस्य स्वधर्मनिमित्तमित्यर्थः । मा नाकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं
स्यादिति कुन्मज्जन्तसूचक्यमाश्रयाप्यरीत्या यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लोपतोऽपि रुच्यते वदन्ति ॥

१४६

॥ वि० ॥ प्रातर्गतं तद् लुकार इत्यादौ रोरि तोर्लीतितु नापादितं तस्याभितो ऽज्भागसन्नेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः । अये इन्द्रेत्यादौ सर्वर्णदीर्घावृत्तये आह । सामान्येनेति । गोवृत्तोऽङ्घ्रिति गोगृहणं नौवृत्तञ्चिन्ति नौगृहणम् । वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति ।

॥ कै० ॥ एकवर्णवदिति । अवयवसङ्ख्याश्रयेण वाक्यव्यस्य ह्यस्त्वास्त्रिमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवदि-

॥ भा० ॥ एकवर्णवच्च । एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किम्ययोजनम् । वाचा तरतीति ह्यञ्चलचण्डन् मामूदिति । इहच वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संबोधात्प्राप्तिरिति ह्य-
ञ्चलचणो यद् मामूदिति । अत्रापि गोनौ गृहणं ज्ञापकं दीर्घाद् ह्यञ्चलचणो विधिर्न भवतीति ।
अयन्तु सर्वेषामेव परिहारः ॥

॥ कै० ॥ त्यतिदेशः क्रियते । गोनौगृहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभा-
वस्येत्यग्रे शचीत्यादावेकः पदान्तादतीत्यादि न भवति ॥

॥ वि० ॥ वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन मातृणामित्यादौ श्रुत्यादिसिद्धिः । भेदेन प्रतिभासात् सामान्यापेक्षसा-
पके विनापि न्यायेन निर्वाहमाह भाष्ये । अयन्त्विति ॥

१४७

॥ वि० ॥ अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वान्स्वप्नज्ञानग्राह्यस्येति । समुदायस्य योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः । व्यधिकरणे
इति । सामानाधिकरण्येनान्वयेऽव्यपेक्षस्येति व्यर्थं

॥ कै० ॥ नाव्यपेक्षस्येति । व्यपवर्गो व्यपेक्ष भेदः । तेनाव्यपेक्षस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वान्स्वप्नग्राह्यस्य
समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिन्सिद्धिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपेक्षस्यावयवस्येति व्यधिकरणे पृथौ

॥ भा० ॥ नाव्यपेक्षस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु । नाव्यपेक्षस्यावयवस्यावयवाश्रयोविधिर्भवति यथा द्रव्येषु ॥

॥ कै० ॥ अव्यपेक्षस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः । नहि सम्भवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते अपितु यत्
तदुद्दिष्टं तत्रैवेत्यर्थः । सापान भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तदुद्दिष्टद्रव्यासादनसम्भवात् ॥

॥ वि० ॥ सर्वस्यावयवस्यावयविनाऽव्यपेक्षत्वादितिभावः । भाष्ये अवयवाश्रयः । अवयवसदृशस्तत्त्ववर्णाश्रयः । उक्तेऽर्थे युक्तिमाह । नहीति ॥

१४८

॥ वि० ॥ मनु सामिधेनीशब्दस्य कृत्तु शक्तत्वे न काष्ठमस्यावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह । साहचर्यादिति । तदाधेयत्वेनेति भावः । तत्र सप्तदशेति । यद्यपि एकैका समिद्रक्षिमाचमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारक्षिमाचत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपत्तस्य मुदावाचयवत्वाद् न व्यपत्तकान्यकार्यप्रसङ्ग इतिभावः । नह्यव्यपत्तत्वमात्रनिवन्धनं तदनभ्याधानं किन्तु

॥ कै० ॥ सप्तदशेति । सामिधेनीशब्द कृत्तां वाचकः साहचर्यांकाष्ठेषु वर्तते । तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे

॥ भा० ॥ तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदशसामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारक्षिमाचं काष्ठमस्यावाधीयते । विषम उपन्यासः । प्रत्युच्चैव हि तत्कर्म चोचते । असम्भवश्चाग्नौ वेश्याच्च ॥

॥ कै० ॥ सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावाच्च तस्याभ्याधानम् । असम्भव इति । अर्हच्चतुर्हस्ता हि वेदिः ॥

॥ वि० ॥ असम्भवनित्यनमित्याह भाष्ये । विषम इति । अहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्युच्चमाधानं न सम्भवतीतिभावः । युक्त्यन्तरमाह । असम्भवयेति । तमुपपादयति । अर्हच्चतुर्हस्तेति । अर्हेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनियेधाज्ञासम्भव इतिभावः ॥

१४९

॥ वि० ॥ अव्यपत्तमिति । अर्थभावेऽव्ययीभावस्तदाह । व्यपवर्ग्येति । वस्तुतस्तत्पुरुष एवायम् । व्यपत्तमिन्नतैलमांसरूपा गावः सर्पपाश्वेत्यर्थः । नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रं वक्ष्यते । भाष्ये कामचार इति ।

॥ कै० ॥ यथा तर्हि । अव्यपत्तमागत्वात् स्यात्सम्भव इतिभावः । अव्यपत्तमिति । व्यपव-

॥ भा० ॥ यथा तर्हि सप्तदशप्रादेशमाचीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमाचङ्काष्ठमस्यावाधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवच्चैतत् कर्म चोचते तुल्यश्चासम्भवोऽग्नौ वेश्याच्च । यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपत्तकञ्च न विक्रीयते । अव्यपत्तकञ्च गावः सर्पपाश्व विक्रीयन्ते । तथा लोमनखं स्पृष्टा शौचङ्कर्त्तव्यमिति व्यपत्तं स्पृष्टा नियोगतः कर्त्तव्यम् । अव्यपत्तं कामचारः । यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति । क्वच व्यपवर्गोऽस्ति । सन्धचरेषु ॥

॥ कै० ॥ रस्याभावेनेत्यर्थः । यत्र तर्हि । ऐक्ये इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति ॥

॥ वि० ॥ स्पर्श कामचारस्तेन ग्रीवाभावं इत्यर्थः । एङ्गोः संखिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्सन्धचरसङ्गणमैजभिप्रायमित्याह । ऐक्ये इति ॥

१५०

॥ वि० ॥ अकारस्थिति । यद्यप्येवो विरततमास्तथापि विरततरत्वमस्त्वितिभावः । प्रयत्नभेदादेव शङ्केचोः परस्परं सावयव्यभावः । शङ्को

॥ कै० ॥ विरतत्वादिति । अकारस्य विरतोपदेशाच्च प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह । विरततरमिति ।

तत्र प्रयत्नभेदादसावयव्यादकारेण सन्ध्यवरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ सन्ध्यवरेषु विरतत्वात् । सन्ध्यवरेषु यद्वावर्ण्यं विरततरं तद-

न्यस्मादवर्णोद् ये अपीवर्णोवर्णो विरततरं ते अन्याभ्यामवर्णोवर्णोभ्याम् ॥

॥ कै० ॥ तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणम् । सन्ध्यवरस्थस्यत्वसावयव्यात् । कृकार-

स्थसु रेफो भेदेन प्रतिभासाङ्गुष्ठत इति नुडादिसिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ विरततरत्वादेर्वा विरततमत्वादिति बोध्यम् । नुडादीति । आन्धजे इत्यत्र नुट् । आदिना चकृपे इत्यत्र लत्वं मातृणामित्यादौ शत्वच्चेति बोध्यम् ॥

२५१

॥ वि० ॥ सादृश्याच्चेति । चक्षुर्वर्ण्ये । समुदाये । सन्ध्यवरादौ । सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्यैव सन्ध्यवरावयवेषु अत्वादित्यादि-

रभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेतिभावः । रेकारादीनामेकच्छाप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां पदवच्च वगसमूह-

॥ कै० ॥ अथवेति । नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति

॥ भा० ॥ अथवा पुनर्न गृह्यन्ते । अग्रहणञ्चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेषु कृकारग्रहणम् । अग्र-

हणञ्चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेषु कृकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नुद् द्विहलः । कृकारेचेति

वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आन्धधतुः । आन्धधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य

सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । द्विहलग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुद् भवतीत्येव

यदि न कियते । आटतुः । आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्रोतिग्रहणं नियमार्थमविष्यति ॥

॥ कै० ॥ सत्त्वम् । समुदायवाचो युक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी । भ्रान्तिवशात्स्वयवसङ्गावाश्रयेण प्रवृत्ता ॥

॥ वि० ॥ त्वेन प्रतिभास इति तदेवाह । समुदायवाच इति । भ्रान्तिवशादिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसङ्गावाश्रयेणेत्यर्थः । एवञ्च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षयो-

जमितिभावः । अत एव गोनौग्रहणं चरितार्थम् । विनामो शत्वम् ॥

॥ वि० ॥ ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणनिवृत्त्यर्थं सूचं स्यादत आह । नत्वन्नातिरेवेति । तथाहि सति नाम्न इत्येव वदेदिति भावः । नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य ।

॥ के० ॥ अन्नातिरेवेति । सामान्यनावर्गोपधो निवर्त्यते नत्वन्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वाच्च नियमज्ञापकस्य ।

॥ भा० ॥ अन्नातिरेवावर्गोपधस्य नान्यस्यावर्गोपधस्येति । तादेशेन कृकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृपो रो लः । कृकारस्यचेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् कृत्तः कृतृत्वानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । कृकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः । कृपो रो ल इति ॥

॥ के० ॥ अविभक्तिक इति । तत्र कृकारनिर्देशस्य सामर्थ्यादिभागं परिकल्प्यादेशो विधीयते ॥

॥ वि० ॥ नन्वखण्डवर्गपक्षे कृकारप्रत्ययेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह । तत्र कृकारेति । एवञ्च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् ॥

॥ वि० ॥ मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह । जातीति । जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह । ततश्चेति । एवं विधात्र रत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्थान्यादेशभावस्य जातिर्यक्तिहारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्राद्याः । वायुनिष्ठा रत्वादिनाच तस्याभिधक्तिः । एवञ्च साक्षाद्रत्ववतोऽभावेन कल्पत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्योपपत्तिः । एवञ्च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवञ्च कृपावपि तत्सदृशः सम्भवत्येव तत्रापि रेफावभाससत्त्वात् । आकारादौतु नैवं श्रव्याद्यवभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्योपपत्तिः । तदुक्तं

॥ के० ॥ स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः । ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरफलकारयत्किञ्चिदर्थं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते ॥

॥ भा० ॥ अथबोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रयुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे कृकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । रपाभ्यां नो गः समानपदे । कृकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणां पितृणामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते रपाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ अतिरित्यादि । यस्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानम् । तन्न । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । सादृश्यास्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च । किञ्चैवं सति राजातिरित्येव भगवान् वदेत् । किञ्च तादृशजातिसत्त्वे वर्णकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्ध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वा अथवा न गृह्यत इति पक्षे तत्समाधानपरभाष्यासङ्गतः । अत एवाष्टमे रपाभ्यामितिसूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहात्वजातियोगाभावात्पुरुषस्य राजाभ्यामेकाकृतिदोगाभाव एवं वर्णवर्णकदेशयोरपीति कैथठ आहोति वदन्ति ॥

॥ वि० ॥ कृकारेणेति । कृकारावयवस्य रेफस्यैव तदङ्गभागस्यापि केनचिदकारादिना शङ्कादट्त्वमिति मन्यते । जात्यभिव्यक्तीति ।
२५४ अत्वादिजातीयर्थः ।

॥ कै० ॥ यत्तदिति । रेफाङ्गत्वेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । अह्यवाय इति । कृकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमकार-

॥ भा० ॥ यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । माभूदेवम् । अह्यवाय इत्येव
सिद्धम् । न सिध्यति । वर्गेकदशाः के वर्गाग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपहृक्ता अपि वर्णो भवन्ति ।
यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्कचिदपि व्यपहृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ।
रघाभ्यां नो गण्यमानपदे । ततो व्यवाये । व्यवायेच रघाभ्यां नो यो भवति । ततोऽ-
ट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् ॥

॥ कै० ॥ रभागोऽपीतिभावः । न सिध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ एवञ्च न केनाप्यत्र तद्गुणमितिभावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । चो हेतौ । अतो न सिध्यतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि न स्यादाक्षरसमास्त्रायिकत्वाभावादत आह । आकारादयोऽपीति । भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वा-
२५५ दनुपदेशाच्चेतिभावः । भाष्ये न्वनमनशब्दमिति सञ्ज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । गन्धर्वगानमित्यादौ सुवृत्त्युत्तेः पूर्वं समासेऽपि शत्ववारणाय अख-
ण्डपदे इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्थार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखण्डत्वे असञ्ज्ञायां शत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । छन्दस्युदित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः ।

॥ कै० ॥ एतैरेवेति । आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमास्त्रायिकाः भक्तिस्तु न प्रत्याख्या नच प्रत्यायिकेति
नियमेन न निवर्त्यते ॥

॥ भा० ॥ एतैरेवाक्षरसमास्त्रायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्नापयति भवत्युकाराच्चो गत्वमिति । यदयं चुम्बादिषु न्वनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
दृष्टार्थमेतत्प्रात् । नार्थमनिरिति । यत्तर्हि तृमोतिशब्दं पठति । यच्चापि न्वनमनशब्दं पठति । ननु
चोक्तं दृष्टार्थमेतत्प्रादिति । बहिरङ्गा एहिरन्तरङ्गे गत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा उपरि-
ष्टाद्योगविभागः करिष्यते । कृतो नो यो भवतीति । ततः । छन्दस्यवग्रहादिति । कृत इत्येव । कृता-
वैच इदुतौ । एतच्च वक्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावादित्याहुः । बहिरङ्गा एहिरिति । चिपाद्यामपि बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते इति वार्त्तिकमतेनैतत् । भाष्यमतेन तृमो-
तिशब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या । कृतो नो ग इति । मातृगामित्यादौ दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात्त्वम् । यदा । प्रशास्तृगामिति निर्देशात्त्वम् । अत्र तपरत्वं
मुखमुखार्थमेव । उत्तरवाक्येवमेव फलाभावात् । ध्वनितश्चिदं एतौ ॥

१५६

॥ वि० ॥ ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुपटेः श्रुतो न स्यादत आह । तन्नेति । स्थानपदान्नावयवपदान्नायोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः ।
गुर्ववयवटिश्चैव एव सम्भवति नान्यस्य आकारादेः । तदवयवस्य व्यपट्टकत्वाभावादितिभावः । अच्त्वाभावादिति ।

॥ कै० ॥ गुरोष्टेरिति । ऐकारो गुरुः तस्य ष्टेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने कृतो भवति देवद-
त्तेति । क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । व्यपट्टकेऽपि भागयोर्विदिततरत्वात्

॥ भा० ॥ यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव श्रुत्या तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न
दोषः । क्रियते शतन्यास एव । तुल्यरूपे संयोगे विध्यञ्जनविधिः । तुल्यरूपे संयोगे विध्यञ्ज-
नाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः पिप्पली पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ
द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ ॥

॥ कै० ॥ प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामश्रयणादच्त्वाभावात् । तुल्यरूप इति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः । तस्यै-
कवर्णत्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वर्णव्ययरूपता । आशुच्चारणात् शुभ्रमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः ॥

॥ वि० ॥ तन्मूलटित्वाभावाच्चैत्यपि बोध्यम् । संयोग इति । संयोगसञ्ज्ञार्ह इत्यर्थः । तस्यैकवर्णत्वमिति । एवञ्च संयोगसञ्ज्ञा न स्यादितिभावः । संयोगे
इति भाष्यन्तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् । शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः ॥

१५७

॥ वि० ॥ भाष्ये सावाकालोऽनेति बहुव्रीहिसंयोगोऽन्यपदार्थः । साविकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्वं हेतुः । कुक्कुट इत्याद्युच्चारणानु नोपदेशः ।
अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाख्याऽपठितत्वं शास्त्रशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । अनुपदिष्टं सत् सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातमित्यर्थः । एवञ्चानुपदिष्ट-
स्यासत्त्वात् तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह । असञ्ज्ञेति । क्वचित्तु असञ्ज्ञेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते ।

॥ कै० ॥ अचापीति । सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावव वर्णवित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ कथम् । सावाकालोऽत्र गम्यते नच साविकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्
कथं शक्यं विज्ञातम् । असञ्ज्ञं कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । यद्यपि तावदचैतत् शक्यते वक्तुम् ।
यच्चैतन्नास्ति सर्वान् गृह्णातीति । इहतु कथं सत्यन्ता । संवत्सरः । यत्सोक्तं तत्सोक्त-
मिति । यच्चैतदस्ति सर्वान् गृह्णातीति । अत्रापि सावाकालो गम्यते नच साविकं
व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत् कथं शक्यं विज्ञातम् । असञ्ज्ञं कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥

॥ वि० ॥ अनेन वृत्तारापठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोस्मादश्रयविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । यच्चैतदस्तीति भाष्ये हलोऽनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणं
हस्तद्वयाभाव इतिभावः । सानुनासिकेति । अगुर्दिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकासिद्धस्य सर्वार्थस्य शास्त्रकमेव नान्यप्रसिद्धसर्वार्थकल्पकमितिभावः ॥

१५८

॥ वि० ॥ हयवरट् । नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्रुत्यादिना भेदाश्रयणमत आह । पूर्वपरैति । शतज्ञायादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतस्मृत इति ज्ञायते । भाष्ये यदि पुनरिति । नचैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्वा-
द्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यन्याऽन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्यतेति वाच्यम् । रन्त्यं हरिति न्यासेन लन्त्यं हल् इति न्यासेन वा तत्परिहारात् ॥

॥ कै० ॥ हयवरट् । पूर्वश्रुति । पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः ॥

॥ भा० ॥ हयवरट् । सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः । अयं हकारो विरुपदिश्यते पूर्वश्रुते
परञ्च । यदि पुनः पूर्व श्रवोपदिश्यते पर एव वा । कश्चात्र विशेषः । हकारस्य परोपदेशे अङ्-
ग्रहणेपु हयग्रहणम् । हकारस्य परोपदेशेऽङ्ग्रहणेपु हकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ लाघवाभावेऽपि एवं कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवाङ्ग्रहणाच्चर्चकसूचसमुदायान्यमित्यर्थः । परंतु परहकाराभावेऽपि
लृत्त्येव सूचं कार्यं प्रातिशाखादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिरूपेण गौरवात् । हलन्त्यमित्यस्याङ्ग्रहणाच्चर्चकसूचसमु-
दायान्यमित्यप्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः । अङ्ग्रहणेऽपि । अङ्ग्रहणे वेपु सूचमित्यर्थः ॥

१५९

॥ वि० ॥ श्रृङ्खोटीत्यस्योदाहरणाऽदाने वीजमाह । हकारपरस्येति । नच तत्श्रुत्याहेत्युदाहरणसम्भवः । शास्त्रवोधितं सौचञ्च
विहाय हलामुच्चारणाधीनं विनोच्चारणस्यासापुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याश्रयात् । अत्रच भाष्ये शतदुदाहरणाऽदानमेव मानम् । आतोऽटि-

॥ कै० ॥ श्रृङ्खोटीति । हकारपरस्य शकारस्याभावात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । उत्वेचेति । अप्रत्यक्षमपि
प्रयोजयतीति वक्तव्यम् । भो हसतीति रोयत्वार्थम् ॥

॥ भा० ॥ आतोऽटि नित्यम् । श्रृङ्खोऽटि । दीर्घादटि समानपादे । हकारेचेति वक्तव्यम् ।
इत्तापि यथा स्यात् । महां हि सः । उत्वेच । उत्वेच हकारग्रहणं कर्तव्यम् । अतो रोरमुतादमुते ।
हशिच । हकारेचेति वक्तव्यम् । इत्तापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति । ब्राह्मणो हसति । अस्तु
तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे किञ्चक्रेष्विधयो भ्रूणग्रहणानिच । यदि पूर्वोपदेशः किञ्च विधेयम् ।
सिंहित्वा स्नेहित्वा । सिंहिहिपति सिंहेहिपतीति । रन्तो लुपधाहलादेरिति किञ्च न प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ दीर्घादटोत्युभयोरुदाहरणं महां हि स इति । अट्कुप्पितिसूचैऽपि ग्रहणफलमर्हति बोध्यम् । अप्रत्यक्षमपीति । इदमिगत्वस्याप्युपलक्षणम् ।
तेन लिङ्गिहिङ्गे इत्यादौ विभाषेत इति लत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित् । भाष्ये हशिचेति सिद्धान्तरीत्या निर्देशः । इदानीन्तु यशचेति सूचम् ॥

१६०

॥ वि० ॥ अहकाराणि स्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणङ्गन्तव्यमितिभावः । अदाग्यामिति । धत्वस्यासिद्धत्वादितिभावः । स्वरूपप्रति-
पत्त्यर्थं सवादमन्तरसमाप्ताय इति भ्रमं वारयति भाष्ये । यदि किञ्चिदिति । तद्वाच्ये प्रयोजनार्थं इति । शास्त्रीयप्रयोजनार्थः । सव-

॥ कै० ॥ यदिच किञ्चिदिति । प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ क्वाविधिः । कस्य विधेयः । अधुस्त । अलिस्त । शल इगु-
पधादनिटः क इति क्को न प्राप्नोति । इडिधिः । इट्च विधेयः । रुदिहि ।
स्वपिहि । बलादिलक्षणा इह न प्राप्नोति । भ्रन्ग्रहणानिच । किम् । अहकाराणि
स्युः । तत्र को दोषः । भ्रलो भ्रलीतीह न स्यात् । अदाग्याम् । अदाग्यम् ।
तस्मात्पूर्वशेषोपदेष्टव्यः परस्य । यदिच किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति
तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः ॥

॥ वि० ॥ आद्यहकारस्याणि गोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत एव सच्चा हसन्तीति पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगसङ्गच्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्र-
योजनवार्तिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः । उपदेशोऽचोच्चारणमात्रम् । अन्यत्रापि । प्रत्याहारान्तरे सर्वथा हकारस्य हेधोपदेशः कर्त्तव्य
इत्यनास्य तात्पर्यम् ॥

१६१

॥ वि० ॥ दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष सवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् । शकारोऽचेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादितिभावः ।

॥ कै० ॥ इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसङ्गात्वात्प्रश्नः । स्वरनयतीति । शकारोऽच प्राप्नोति न
ह्यत्र सर्वग्रहणमस्ति । भद्रहृद इति ।

॥ भा० ॥ इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्याम्पूर्वं एवोपदिश्येत हरयव-
डिति । पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिक-
द्विवचन परसवर्गप्रतिषेधः । रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विवचनपरसवर्गानाम्प्रतिषेधो
वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वरनयति प्रातर्नयति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः
प्राप्नोति । द्विवचनस्य भद्रहृदो भद्रहृदः । यर इति द्विवचनमाप्नोति ॥

॥ कै० ॥ द्विवचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्गोरीति रेफलोपो नास्ति हलो यमामितिलोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे
रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ ननु रेफस्य सवर्गाभावात् कथमवानुनासिकोऽत आह । न ह्यचेति । ननु द्विविधिं रो रीति हलो यमामिति वा लोपान्न दोषोऽत आह ।
द्विवचन इति ॥

१६२

॥ वि० ॥ भाष्येऽव्युपधादिति । अब् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इत्येव इत्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न सञ्ज्ञा-

॥ कै० ॥ कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्देफः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाद्गो-
रीति रेफलोपो नास्ति ॥

॥ भा० ॥ परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनञ्च । यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वमिति प-
थम् । देवित्वादिदेविपतीति रलो व्युपधादिति कित्त्वमप्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विजायते रलः व्युप-
धादिति । किन्तर्हि । रलः अव्युपधादिति । किमिदमव्युपधादिति । अवकारान्तात् व्युपधादिति । व्य-
लोपवचनञ्च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । जोवेरदानुक् । जीरदानुः । गोधेरः । पचेरन् यजेरन् ।
वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योवलीति रेफेच वलिचेति ।
अथवा पुनरस्तु परोपदेशः । ननुचोक्तं रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकविर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति ।
अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ॥

॥ वि० ॥ विधानसामर्थ्येन तत्र तद्भावितपञ्चाशदशब्दो दोषः ॥

१६३

॥ वि० ॥ भाष्ये रेफोष्णमिति । विजातीय इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः । ननु माधुद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्त-
थाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावादननासिकः स्यादेवेत्यत आह । अनुनासिकपरिति । नहि रेफस्येति । नच रेफस्य शकारः स्थानेऽन्त-
रतमो भवत्येवेति वाच्यम् । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे स्थाने चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न
प्रवर्तते इति भावात् । नापीति । यद्यप्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तवान्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियमः कुण्डं रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव
प्राप्तिरितीदमयुक्तत्वापि सङ्भवदनुस्वारान्तरतमके ऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्तते इति भावः । इदञ्चातिपक्षे इति केचित् ।

॥ कै० ॥ रेफोष्णमिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषा-

॥ भा० ॥ रेफोष्णो सवर्णो न सन्ति ॥

॥ कै० ॥ पस्थानाद्दोषाभावः । नहि रेफस्य शकारोऽन्तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः ॥

॥ वि० ॥ वस्तुतो व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यन्तद्वयतीको यगचीत्यत्र कैयटः । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः
सन्दिग्धत्वात्त्ययोऽस्त्येवेति । केचित्तु स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधनास्था युक्तेरसङ्भवदुक्तित्वम् । किञ्चैवं सति ऊष्णग्रहणाभाष्ये
व्यर्थं स्यात् तस्मादननासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरभाष्यम् । रेफोष्णमित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव मरिचिपानित्यादौ
सूचरीत्या स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमस्य शकारसङ्गोऽपि नानुनासिकः । नाऽङ्गलावितिनिषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः ॥

१६४

॥ वि० ॥ नन्वयत्वाद्दसकृदित्यस्य शृणुमयुक्तमत आह । चकारवदिति । ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषयोर्युगपदसम्भवादसु
तत्र बाधः प्रकृतेतु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतिनिमित्तकार्यिभावः किन्न स्यात् यथावगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वन्धुदकादावत आह ।
तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविधौरेकवाक्यतायामित्यन्वयः । शब्दो वाक्यात्मा । अर्थस्तदर्थः । सम्बन्धः

॥ कै० ॥ नेमौ रहाविति । चकारवद्रेफोऽपि न कार्यीत्यर्थः । तच्चैकवाक्यतायां सामान्यविशेषवि-

॥ भा० ॥ दिव्यचनेऽपि नेमौ रहौ कार्यिसौ दिव्यचनस्य । किन्तर्हि निमित्तमिमौ रहौ दि-
व्यचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तास्माठरकौण्डिन्यौ परिवेष्टितामिति नेदानीन्तौ भुञ्जते ॥

॥ कै० ॥ ध्योलोक्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वाधकः ॥

॥ वि० ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तेषाम्यरिज्ञानम् । तद्यथा । लोक्यवहारादेव तथा तयोर्वाध्यबाधकभावः सस्यवेऽपि भवतीत्येतदपि लोक्यवहारादेव
ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्तत्कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः । विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्वतिरिक्तपरत्वञ्च तद्बीजम् । परिज्ञानवदिति पाठः ॥

१६५

॥ वि० ॥ श्वच्चाचोरहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्बीजन्तत्प्रकृत्यस्येत्याह । प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्र-
तीतिकत्वमत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्त्वत्त्वानुमेयत्वम् । लक्ष्येति । ज्ञापकाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वे विशेष-
विधिर्नीयते जातिरूपसंयोगयोरपीतिभावः । क्वचिदपेक्षा नास्तीति । बाध्यबाधकभावस्थितिः । यथेति । बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोऽयन्नतु
कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेशे इति बोध्यम् ।

॥ कै० ॥ प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः । सामान्यविधिरन्वय इति रेफस्य कार्यित्वनिमित्तत्वेन बाध्यते ।
दधुदकादौ स्थानित्वेन निमित्तत्वमिदं स्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान् बाध्यते । लक्ष्यस्थित्यपेक्ष-
णाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति । यथा चिचीयतीति दीर्घत्वविधेर्चनयोः ॥

॥ वि० ॥ केचित्तु तत्तत्कौण्डिन्यायोऽपि सामान्यविधयानाकान्तविधयाभावरूपानवकाशत्वमुक्त एव । अस्तिच प्रकृते तत् । नह्येतद्बोध्यनिमित्तत्वं सामा-
न्ययत्नप्रयुक्तकार्यित्वानाकान्ते क्वचिदप्यस्ति सर्ववाचः परत्वादनेचीत्यस्य प्राप्तोरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः । नचैवमिको यशित्वादौ मत्वर्थ
इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ॥

॥ वि० ॥ ननु कार्यार्थं इत्यत्र कार्यं साधुत्वञ्चेत् खरवसानयोरित्यादिना सिद्धमत आह । विधानादिति । उपदिश्यन्त इति पाठे भाष्ये
वर्तमानसामीप्ये लट् । उपदिष्टा इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तं । प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थ इति भावः । केन प्रवृ-
त्तिनिमित्तनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारअवगादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्यामिति तदयुक्तम्

॥ कै० ॥ इदमिति । विधानादिषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबहन्तु कार्यञ्च प्राप्नोति । के पुनरिति ।
तत्स्वरूपप्रश्नः । कथमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ता

॥ भा० ॥ इदं विचार्यते । इमे अयोगवाहान् कचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च तेषां कार्यार्थं
उपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वास्त्रीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः ।
कथम्पुनरयोगवाहाः । यदयुक्ता वहन्ति अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते ।

॥ कै० ॥ इत्यस्यैव चेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः । प्रत्याहारलक्षणम् । पाठाभावादसम्बद्धा इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अनुपदेशपदार्थस्थानुच्चारणस्य तत्राभावात् प्रयोगेऽनुच्चारितत्वात् । नच प्रत्याहारसूचानुच्चारितत्वकथा यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन धौनस्यता-
पत्तेरत आह । अयुक्ता इत्यस्यैव चेतुकथनमिति । प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः । तद्व्याचष्टे । पाठाभावादिति ॥

॥ वि० ॥ ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशं प्रवर्त्तमानेन यो वर्णस्तेषां शास्त्रकस्तस्य पाठाभावादित्यर्थः । रूपास्मास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः । एव-
ञ्चाक्षरसमास्त्रायेऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगस्त्रिर्वाहयन्तोत्ययोगवाहपदकृत्युत्पत्तिर्दर्शिता । न पश्यत इति । तत्र यत इत्यध्याहार्यमिति भावः ।

॥ कै० ॥ उपदेशो द्विविधः पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनञ्च । स द्विविधोऽप्येपास्मास्तीत्यर्थः । चशब्दो हतौ यतोऽनुप-

॥ भा० ॥ के पुनरेतेषामुपदेशः कर्त्तव्यः । अयोगवाहानामट्सु शतम् । अयोगवाहानामट्सुपदेशः कर्त्तव्यः ।
किम्प्रयोजनम् । शतम् । उरःकेण उरःकेण । उरःपेण उरःपेण । अहव्याय इति शतं सिद्धमभवति ।
शर्षु जशभावपत्ते । शर्षुपदेशः कर्त्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । जशभावपत्ते । अयमुज्जिषपध्मानीयोपधः पश्यते तस्य
जस्वेकृते उज्जिता उज्जितमित्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥

॥ कै० ॥ दिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । कचिन्तु चशब्दो न पश्यते । शर्ष्विति । शर्षु पाठे भ्रूल्वमिति भ्रूलां जश
भ्रूणीति जशत्वं सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये उरःकेणिति । उरः कायतीतिसुवृत्तपत्तेः पूर्वं समासेऽपि सौऽपदादाविति न सत्वम् । प्राशकल्पककास्थिष्वेव तत्प्रवृत्तेः । ननु शर्षु जशो
भवन्तीति लक्षणाभावात् शर्षु पाठस्य जशभावः प्रयोजनमत आह । शर्षु पाठे इति ॥

१६८

॥ वि० ॥ यदीति । पूर्वत्र दिवचने इत्यन्वयः । ननु पूर्वन्दित्रे जशत्वात्पूर्वमेव जलादिः शेषे कथमुपध्यानीयस्याभ्यासे जशत्वं भ्रष्टपरत्वाभावात् । अभ्यासे चर्चेत्यनेन त्वान्तरतस्यात्मकृतिचराच्चर एवेति उपध्यानीय एव स्यादिति चेन्नित्यमेवेति । उपध्यानीयव्यवसायादनेनापि

॥ कै० ॥ उपध्यानीयादेरिति । यदि दिवचने पूर्वत्र जशत्वमसिद्धमव्यापि पूर्ववासिद्धीयमद्वित्व इतिसिद्धं सर्वथा-
विजिघृषतीति प्राप्नोति ॥

॥ भा० ॥ यद्युपध्यानीयोपधः पठ्यते उज्जिघृषतीति उपध्यानीयादेरेव दिवचनमप्राप्नोति ।
दकारोपधे पुनर्नञ्जाः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का
रूपसिद्धिः । उज्जिता उज्जितुमिति । असिद्धे भ उज्जेः । इदमस्ति स्तोः शुना श्रुति । ततो
वक्ष्यामि भ उज्जेः । उज्जेः शुना सन्निपाते भो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्यसामञ्जस्यात् । अन्ये तु द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वेत्यपि पूर्ववासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति परत्वाज्जशत्वे कृत एव
जलादिः शेष इत्याशयान्न दोषः ॥

१६९

॥ वि० ॥ दिवचनङ्गुथमिति । वकाररहितस्येति शेषः । ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्नतु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह । अथापीति ।

॥ कै० ॥ निपातनादिति । दिवचनङ्गुथम् । निपातनादाकाशेषोऽनुमीयते असिद्धप्रकारेण स्तोः शुना श्रुत्यर्थाज्जेर्भ
इति । तत्र नञ्जा इति दकारस्य दिवचननिषेधः कर्त्तव्यो नतु दिवचनमिति पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वेन इत्यस्याप्रत्यक्षा
भत्वस्यासिद्धत्वादित्तिद्विवचनसिद्धिः ।

॥ भा० ॥ निपातनादेतत्सिद्धम् । किन्निपातनम् । भुजस्युजौपागृह्यतापयोरिति । इहापि तर्हि प्रा-
प्नोति अभ्युहः समुह इति । अकुलविषये तन्निपातनम् । अथवा नैतदुज्जरूपम् । गमेरेव । ह्युपसर्गाद्धो
विधीयते अभ्युहः समुह इति । पत्वच्च प्रयोजनम् । सर्पिःपु धनुःपु । शर्कवाय इति पत्व सिद्धमभवति ।
नुन्विसर्जनीयशर्कवायेऽपीति विसर्जनीयशर्कवाय कर्त्तव्यमभवति । नुमश्चापि तर्हि शर्कवाय शर्कमकर्तुम् ।
कथम् । सर्पिर्पि धनूषि अनुसारे कृते शर्कवाय इत्येव सिद्धम् ।

॥ कै० ॥ अथापि न वाक्यशेषानुमाननिपातनमेव प्रतिपादकतथापि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद्विवचने कृते दकारस्य
वत्वमवर्त्तते । अकुलविषय इति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः ।

॥ वि० ॥ नचाभ्युह इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकम् । नैतदुज्जरूपमिति भाष्योक्त्या दौषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद् घञ् नानभिधानादिति तदा-
शयः । अकुलविषये निपातनमिति पञ्चान्तरेत्याद्यमेव समाधानम् ।

१७०

॥ वि० ॥ अनुस्वारस्य शर्त्वादिनि । यद्यपि द्रव्यकवर्गाभ्यामुत्तरो नृमा व्यवहितः सकारः सहित्सु इत्यादौ सम्भवति तथापि तदनभिधानमितिभावः । मुखित्वेन सम्यक्कानामित्येतत्प्रादुर्भावाविवरणशब्दस्य चित्त्य शब्दः । तस्य समः सुटि पुमः खय्यम्परे कानास्त्रिडिते इति

॥ कै० ॥ अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वादिनि पत्वे सिद्धे नृमग्रहणनियमाद्यनुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यात् ।

अन्यत्र माभूत्पुंस्विति ।

॥ भा० ॥ अवश्यमनुमो ग्रहणकृत्यम् । अनुस्वारविशेषणनृमग्रहणनृमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यात् ।

इह माभूत्पुंस्विति । अथवा अविशेषणोपदेशः कर्त्तव्यः । किमयोजनम् । अविशेषण संयोगोपधासञ्ज्ञा-

लोऽन्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः । अविशेषण संयोगसञ्ज्ञा प्रयोजनम् ।

॥ कै० ॥ अविशेषणोति । प्रयोजनविशेषणनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्रयत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्रोपदेशः

कार्य इत्यर्थः ।

॥ वि० ॥ सूचययमात्रं विधयत्वात् । ननु सूचविशेषणानाश्रयस्य तत्प्रत्याहारासन्निवेशात्कथन्तन्निवन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह । प्रयोजनविशेषमिति । अविशेषणोति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषणोद्देशं विनैत्यर्थ इतिभावः । यत्रयत्रेत्यादि । यद्यप्ययोजनसिद्धिरुद्देशा तत्तद्विधयकसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ॥

१७१

॥ वि० ॥ जश्ले कृते संयोगसञ्ज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इदम् । भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्यान्ते ह्युपधात्वमितिभावः । इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्गस्यान्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति ।

॥ कै० ॥ उज्जक इति । उपध्मानोयस्य जश्ले कृते संयोगसञ्ज्ञायान्तस्यासिद्धत्वात्संयोगाभावाद् गुरुत्वाभावात्

प्लुतो न स्यात् ॥

॥ भा० ॥ उज्जक । हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसञ्ज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसञ्ज्ञा गुरोरिति

प्लुतो भवति । उपधासञ्ज्ञाच प्रयोजनम् । निष्कृतम् । दुष्कृतम् । निष्पीतम् । दुष्पीतम् । इदुदु-

पधस्यचाप्रत्ययस्येति पत्वे सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनोयो विशेष्यते

किन्तर्हि सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति ॥

॥ वि० ॥ अत एव वक्ष्यमाणपदान्तराणां विरोधः । निष्कृतमित्यादौ सुवृत्तस्य पूर्व समासेऽपि द्रव्यः य इति न । पाशकल्पककाव्येव तत्रादौ ।

१७२

॥ वि० ॥ द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वाभूमीयादेर्द्विस्वारणे विशेषस्यायहादुस्वारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्र-
योजनकथनमिति सन्तोष्यम् ॥

॥ कै० ॥ महोरस्केनेति । पूर्वचासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधोऽचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य ननु स्थानिवदादेश इत्यस्य ॥

॥ भा० ॥ अथबोपधायहगान्न करिष्यते । इदुदृश्यान्तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुदृश्यान्तरस्य
विसर्जनीयस्येति । अलोऽन्यविधश्च प्रयोजनम् । ट्छस्तरति । झ्छस्तरति । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यलो-
ऽन्यस्य सत्त्वं सिद्धमवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति ।
द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरः कः । उरः पः । अनचिच । अच उत्तरस्य यरो हे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धमवति ।
स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवति उरः केण । उरः परोत्यह्वाय इति शत्वम् । एवमिहापि
स्थानिवद्भावप्राप्तिं व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तच्चानस्त्रिधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

वि० ॥ ननु सोऽपदादाविति सत्वस्य स्थानिवत्त्वस्य पूर्वचासिद्धीये इति निषेधान्नैतत् आह । पूर्ववेति ॥

१७३

॥ वि० ॥ इमे इत्यनेन न हयवरट्सुचस्या एव शृङ्गान्ते किन्तु वर्गाभाजमित्याह । इदानीमिति । अर्थवन्त इति साध्यम् । वर्गा इति पक्षः ।
पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः । धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः । अनुत्पत्तिज्ञानम् । अनुत्पत्त्युपायज्ञानम् ।

॥ कै० ॥ इदानीमन्यदपि वर्गागतं वस्तु विचार्यते । किं पुनरिति । पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्गं विभक्त्युत्पत्त्यनुत्प-
त्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम् ॥

॥ भा० ॥ किं पुनरिमे वर्गा अर्थवन्त आहोस्विदन्तर्थाः । अर्थवन्तो वर्गा धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातानामेकवर्गानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्गा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अधोति अधीत इति ।
प्रातिपदिकान्येकवर्गान्यर्थवन्ति । आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्गा अर्थवन्तः । औपगवः काप-
टवः । निपाता एकवर्गा अर्थवन्तः । अ अपेहि इ इन्द्रम्यश्व । उ उत्तिष्ठ अ अपक्राम । धातुप्राति-
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्गानामर्थदर्शनान्दान्ध्यामहे अर्थवन्तो वर्गा इति ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये धातव इत्यादि । प्रक्रियाअयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवंरूपवर्गोऽप्ययं । अयच्च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी । एतदासना-
वशादेव लोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञानस्या व्यवहरन्ति । धर्मैर्वैविधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ॥

१७३

॥ वि० ॥ त्वन्तरमाह । वर्णव्यत्यये चेति । ननु कृपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आस्येति । तस्यैवान्वयति । ऊपशब्दस्य

॥ कै० ॥ वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्णस्याभ्युपगमोऽन्यस्यापगमो व्यत्ययः । सककारस्येति । तस्यैवान्वयतिरेका-
वन्विधत्तेऽर्थवसाय इतिभावः ॥

॥ भा० ॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थ-
वन्तो वर्णा इति । कृपः सूपो यूप इति । कृप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप
इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरङ्गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने
चार्थान्तरङ्गम्यते । तेन मन्यामहे यः कृपे कृपार्थः स ककारस्य । यस्मिन् सूपार्थस्य सकारस्य ।
यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ॥

॥ वि० ॥ तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूपं द्योतकत्वम्मादिवत् । अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनङ्गरिख्यते ॥

१७४

॥ वि० ॥ तृतीयहेतुमाह । वर्णानुपलब्धौ चेति । अनर्थगतैरित्यस्य तद्वर्णसंज्ञायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह । अर्थान्तरिति ।
प्रश्नमुपपादयति भाष्ये । न साधीय इति । नञि काकुः । परमतापेक्षयेति ।

॥ कै० ॥ वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम् । इतरस्त्वर्थवगत्य-
भावभावमनेनोक्तमिति पृच्छति । किन्तर्हीति । साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोध्यते । यथा न

॥ भा० ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतैः । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतैर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति ।
एच्चः कृच्छः काण्डीरः आण्डीर इति । एच्च इति सकारेण कश्चिदर्थो गम्यते । कृच्छ इति
वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । आण्डीर इति
ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते । किन्तर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यर्थस्य गतिर्भ-
वति । एवन्तर्हीदम्पठितव्यं स्यात् । वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति ॥

॥ कै० ॥ किञ्चिदयन्तव करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयङ्करोतीति । एवन्तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न
गम्यते । अर्थान्तरान्तु गम्यत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वात् । इहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षया चातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेतिभावः ॥

१७६

॥ वि० ॥ तच्छब्दार्थमाह । वर्गस्येति । परे तु तच्छब्देन तद्वर्गपठितपरामर्शे न कश्चिदोपः । अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चि-
दर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः । लाघवेन तु कर्माधारयमाह भाष्ये । सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः । तस्मिन्वर्गे सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ तस्यार्थ इति । वर्गस्य । परस्मैति वसोनामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथन्त्येति
वर्गः परामर्शयत इत्याह । अथवा सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः । उट्टमुख इति ।
गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपोऽभिधीयते । अत्र हि उट्टो मुखमस्येव

॥ भा० ॥ तस्यार्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थग-
तिः । अतदर्थगतेरिति । अथवा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः ।
न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थगतेरिति । स तर्हि तत्रा निर्देशः
कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उट्टमुखमिव
मुखमस्य उट्टमुखः । खरमुखः ॥

॥ कै० ॥ विग्रहः । नच प्राणी प्राग्यन्तरस्य मुखमभवतीति विशिष्टावयववृत्तिकुट्टशब्दः
सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहायनर्थगतेरित्युक्तार्थशब्देन प्रकान्तोऽर्थ उच्यते नार्थ-
मात्रमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु दृष्टान्ते सप्तस्युपमानपूर्वति वचनेनोत्तरपदलोपोऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन । किञ्च तच्छब्द उत्तरपदमपि न नञः समासाभावादत
आह । गतार्थत्वादिति । तथाच तद्वच्चापि लक्षणेतिभावः ॥

१७७

॥ वि० ॥ चतुर्थहेतुमाह भाष्ये । सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति । एका सिकतेतिभाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वंमपि ।

॥ भा० ॥ एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे
अर्थवन्तो वर्गा इति । येषां सङ्घाता अर्थवन्तः । अवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषाम्पुनरव-
यवा अनर्थकाः । समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्स-
मुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलत्सेलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खारीशतमपि समर्थ-
म् । येषाम्पुनरवयवा अनर्थकाः । समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोऽन्धो दर्शने-
ऽसमर्थः तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एकाच सिकता तेलदाने असमर्था तत्समुदायश्च
खारीशतमप्यसमर्थम् । यदि तर्हि इमे वर्गा अर्थवन्तः । अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । का-
न्यर्थवत्कृतानि । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्रातिपदिकादिति
स्वाद्युत्पत्तिः सुवन्तस्यदमिति पदसञ्ज्ञा । तत्र को दोषः ॥

१५८

॥ वि० ॥ तदन्तर्गतत्वादिति । इदञ्चित्यम् । इत्यस्मिन्तल्लक्षण इति सूत्रस्थस्यैव विरोधात् । तत्र हि सञ्ज्ञाप्रत्ययान्तकालजातविभ-
क्तिसम्भूतत्वेऽपि तदवयवत्वमेत्युक्तम् । तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तमुपि तदनन्तरङ्गदन्तत्वं निमित्तकप्रातिपदिकत्वे
सुबन्तोप इति वक्तुं युक्तम् । धनतोत्यादौ तु न तदापत्तिः । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तिः । धात्वादेस्तदवयवत्वमुपपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ।

॥ कै० ॥ नलोपादीनीति । अवगन्तुं विभक्त्यैव भवति । यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिक-
संज्ञा प्रवर्तते तदैव समुदायस्यापीति तदन्तर्गतत्वादिभक्त्युक्ता भवितव्यम् । समासग्रहणेन च

॥ भा० ॥ पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति धनं वनमिति ॥

॥ कै० ॥ तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदाय-
मात्रस्य । येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोच्यते ॥

॥ वि० ॥ वस्तुत इत्यस्मृतेति सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः । धकारे जगत्त्वादपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति ।
सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिसंज्ञाः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणमेवेति सति यदर्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्थवत्समुदायस्य । तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृतौ न
भेद इत्याह । येनैव चेति ॥

१५९

॥ वि० ॥ तच्चैकमिति । सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः । ननु समुदाया-
दुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्गसम्बन्धिनी चेत् प्रतिवर्गे पदत्वमाप्नोतीत्यत आह । पदसञ्ज्ञात्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य सञ्ज्ञा
प्रवर्तते न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोधसङ्ख्याद्योक्तिका सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्गानामिति न तेभ्यः स्वायुत्पत्तिः ।

॥ कै० ॥ अत्र परिहारमाह । सङ्घातस्येति । अत्र इत्येकैकत्वं विभक्त्या चोच्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिर-
त्युच्यते । यथा बहवो द्रष्टार एकेनैव प्रदीपेन दृश्यमर्थमप्यस्ति साचोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्नेण सर्वानु-

॥ भा० ॥ सङ्घातस्यैकार्थ्यसुबन्तावयो वर्णान् । सङ्घातस्यैकत्वमर्थस्तेन च वर्णानुत्पत्तिर्न भवति ॥

॥ कै० ॥ ग्राहिगुत्युच्यते समुदायद्विवर्चनवत् । पदसञ्ज्ञातु समुदायस्यैव भवति ननु प्रत्येकसुबन्तात्वाद्
यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्त्तनात् ॥

॥ वि० ॥ एकत्वं सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् । प्रकृत्यंशे वर्णव्यवस्थापादयोः सङ्ख्यान्तरानुपजनात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । नचाप्येभ्य
इवैकवचनं दुर्वारम् । सङ्ख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्वीकारेऽपि वस्तुतः सङ्ख्यावत्यर्थे सङ्ख्यानभिधायकस्वायुत्पत्तौ मानाभावात् । एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव
नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पदसञ्ज्ञानुग्रहाय द्विवर्चनवैषम्यात्स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्युपास्तमित्याहुः ॥

१८०

॥ वि० ॥ अनमानेन साधितामर्थवत्ताम्यत्यस्य विरोधेन दृश्यते । अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानाम्यस्यैते तौर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह ।
धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतिरित्यपि बो-
ध्यम् । असमासाशङ्क्येति । तथाच वीक्षा न प्रतीयतेति भावः । तेनैवेति । वीक्षायान्तस्य विधानादिति भावः ।

॥ कै० ॥ अनर्थकास्त्विति । धात्वाद्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते । अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति
किमिदमित्यसमाशङ्क्यवा

॥ भा० ॥ अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुप-
लब्धेः । नहि प्रतिवर्णमर्थो उपलब्ध्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णवर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । वर्णव्यत्ययापा-
योपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मान्यमाह अनर्थका वर्णा इति ।
वर्णव्यत्यये कृते स्तर्काः । कलेः सिकताः । हिंसः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥

॥ कै० ॥ प्रश्नः । समासेन तत्तरम् । तेनैव वीक्षा द्योतितेति द्विवचनञ्च भवति । वर्णव्यत्ययति ।
यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतैरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्घात्यते ॥

॥ वि० ॥ ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह । यदुक्तमिति । एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनाच्च अनर्थकतासाधकत्वमस्य ।
भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्त्वस्यैव दर्शनादित्यर्थः । नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः किन्तु तस्यैवावगतिरित्यर्थः ॥

१८१

॥ वि० ॥ उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह । यवान्वयेति । यथा एति इत इत्यादौ न सर्वत्र कृपादवित्यर्थः ॥

॥ कै० ॥ उभयमित्याहति । यवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या
न सर्वत्रत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ अपायो लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन
आगमः । लविता लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति
घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तदर्थ-
व्यत्ययापायोपजनविकारैरपि भवितव्यञ्च चेह तदत् । अतो मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति ।
उभयमिदं वर्णोपपत्तमर्थवन्तोऽनर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । कुतः ।
स्वभावतः । तथा । समानमीहमानानाश्वाधीयानानाञ्च केचिदर्थयुज्यन्ते अपरे न न
चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यमभ्यवितुम् कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थ-
कैस्तत्र किमस्माभिः शक्यङ्कर्तुम् । यद्वातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽन्येऽन-
र्थका इति स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायान्तु हेतुरुपदिष्टोऽर्थवन्तो
वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानु-
पलब्धौ चानर्थगतैः संघातार्थवत्त्वाच्चेति ॥

१८२

॥ वि० ॥ न कूपसूपति । वर्णानामर्थवत्त्वं ऊपशब्दस्य विध्वन्वादादर्थान्वयः स्यात् । नच दृश्यते । ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वन्तदर्थानवगतिश्च ननु व्यत्यादिभिरुक्तमित्यर्थः । ननु ककारसकारयकाराणामर्थवत्त्वमूपसु शत्रुदोषक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तव तच्चापायत इति चेत् ।

॥ कै० ॥ सङ्घातान्तराणीति । तदुक्तम् । न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते । ततोऽर्थान्तरवाचित्वं सङ्घातस्यैव गम्यत इति ॥

॥ भा० ॥ सङ्घातान्तराण्येतेषां एवजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्यात् । भूविष्टः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न कश्चित्कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे अतो मन्यामहे सङ्घातान्तराण्येतेषां एवजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्त्वं नुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम् । योहि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ऊपशब्दस्त्वस्मानर्थकः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ तर्हि भयमेव वर्णानामर्थवत्त्वन्तवैव पदे । ऊपयोरर्थभावात् । किञ्च । संख्या समुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यम् । कूपगतैकत्वस्य यूपदिभिरप्रतीत्या संख्ययापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् । विवर्चनेन वैपम्यन्तु प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये । इदं खल्वपीत्यादि ॥

१८३

॥ वि० ॥ दृष्टाह्वीति । अतदर्थेन रथाङ्गेन गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेऽपीतिभावः । भाष्येऽज्यज्ञेति । प्रत्याहारेऽचरसमाख्येऽज्यज्ञेषु अचप्रत्याहारशब्दकेषु पठितानामनुबन्धानाम्प्रत्यासन्त्याऽज्यज्ञशब्दतो नेत्यर्थः । तत्फलितार्थमाह । य एते इति । अक्षु ।

॥ कै० ॥ एतस्यापीति । दृष्टाह्वतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थवत्ता सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चैति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । त्वपिस्मिन्नपेरिति यग्नं न कृतः ॥

॥ भा० ॥ तत्रेदमपरिहृतं सङ्घातार्थवत्त्वाच्चैति एतस्यापि प्रातिपदिकसक्तायाम्परिहारं वक्ष्यति । अदुःखम् । अक्षुक् । एषौह । ऐषौच । प्रत्याहारेऽनुबन्धानाङ्गधमज्यज्ञेषु न । य एते अक्षु प्रत्याहारार्थानुबन्धाः कियन्त एतेषामज्यज्ञेषु शब्दाङ्गस्मान्न भवति । किञ्च स्यात् । दधि गकारीयति मधु गकारीयतीति इको यणचोति यणादेशः प्रसज्यत । आचारात् । किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः ॥

॥ वि० ॥ तदोपक्रमेषु प्रागुक्तेषु । प्रत्याहारार्थाः । तदुपकारकाः । अज्यज्ञेन । अज्यज्ञेन । अज्यज्ञादिप्रत्याहारिषु तेषां शब्दे फलाभावमनसि निधायाज्यज्ञेनेत्युक्तम् । नच शब्दादौ दृष्टशब्दापत्तिः । हल्पूर्वस्वारणार्थीकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनशब्दां हल्घटिते प्रत्याहारे शब्दाभावात् वक्तुं शक्यत्वात् ॥

१८४

॥ वि० ॥ प्राधान्येन । प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन । परार्थेति । अत्रादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाऽकारादयः सञ्ज्ञविशेषसमर्थ-
शायोपात्ता न तथाऽऽद्यादय इत्यर्थः । अप्रधानत्वमप्याचार्योच्चारण साधयति भार्य । आचार्यस्येति । आचार्यशब्देनानादिः शब्दपुरुषः । एव-

॥ कै० ॥ अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्योपाययोजकमिति परार्थानामनुबन्धाना-
मवसृजना न प्रवर्तते इत्यर्थः । शैलीति । शैली भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सत्त

॥ भा० ॥ अप्रधानत्वात् । अप्रधानत्वाच्च । न खल्व्येतेषामसु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क तर्हि ।
हल्लुपु । कुत शतत । एपाद्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातो यस्तुल्यजातोयेषूपदिशति अत्रोऽनु-
हलो हल्लुपु । लोपश्च बलवत्तरः ॥

॥ कै० ॥ ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैस्तु क्षत्रियेति । एवमिहापि वर्णा आचार्येण निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोप-
श्चेति । परत्वादित्यत्वादा । आदिरन्येन सहतेत्यनेनावसृजनाधिधानकालोऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादवसृजना न
प्रवर्तते । अनुबन्धाणाञ्चारण एव सन्नि इत्यवसृजनाप्रतिबद्धत्वं कार्यमस्तु एव प्रतिपादयन्ति स्वतस्तु न किञ्चि-
त्कार्यमिति पश्यते ॥

॥ व० ॥ चान्यत्र सञ्ज्ञविशेषसमर्थशायोपात्तादितामसञ्ज्ञत्वमेवेतिभावः । परत्वादित्यादन्तरङ्गत्वापत्तेश्च । एवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्येनेति
सञ्ज्ञाविधानकालोऽसन्निधानादित्यन्वयः । एवञ्चानुबन्धसदृशभिन्नानामेव मध्यगसदृशानाङ्गाङ्गातो बोधयतीतिभावः ॥

१८५

॥ वि० ॥ भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति । सर्वतः प्रथममित्यर्थः । यत्तु एवमपि लघित्यकारस्य हल्लुपु श्रृङ्गापत्तेराचारादित्येव स-
माधिरत्र युक्त इति । तत्र । अतो लान्त्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लघासूत्रस्य स्थानानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न
किन्तुच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्येऽइउगित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवेति चारप्रवृत्तिः कृता ।

॥ कै० ॥ ऊकालोऽजिति । सिद्धेऽचूत्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याचूत्वं

॥ भा० ॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति । ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां
यथा भवेत् । अत्राङ्गह्रस्वमकार्यन्तेषान् भविष्यति । अथवा योगवि-
भागः करिष्यते । ऊकालोऽच् । उ ऊ उ इत्येवङ्कालोऽज् भवति । ततो
ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञश्च भवति ऊकालोऽच् ॥

॥ कै० ॥ नियय्यते । ततोऽनुबन्धानामकालत्वाभावादचूत्वाभावः ॥

॥ वि० ॥ ओकचाजग्रहणवित्येवोक्तम् । उरग्रपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते । भाष्ये तत्कालानामचाङ्गह्रस्वमचूत्वेन
यथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः । सिद्धेऽचूत्वे इति । अकारादीनामुपदेशात्सर्वग्राहणान्नैतिभावः ॥

१८६

॥ वि० ॥ ननु ककारस्य माविकवर्गत्वकृत्यमेकस्यैव कृत्वागत्पदेशादत आह । ककाराकृतेरिति । नच वर्गद्वयेनेति । जातिरपि स्वपथोऽप्यधिकरणव्यङ्ग्येव तद्वारेवच कार्यभातिभावाः । भाष्ये एष स्वार्थ इति । अपर आहत्यादिना वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः । इत्या-

॥ के० ॥ एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्माविकसाचत्वमन्यते । अत्रच यद्यप्ययं परिहारो-

॥ भा० ॥ एवमपि कुकुट इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष स्वार्थः । अपर आह । इत्यादीनां वचनात् प्राग् यावत्तावदेव योगोऽस्तु । अत्रकार्याणि यथा सुस्तला-
लेखनं कार्याणि ।

॥ के० ॥ ऽस्ति दावेतौ ककारौ नच वर्गद्वयेनेका जातिर्यज्यते इति । तथापि पूर्वमेव भावाकालोऽत्र गम्यते नच माविकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः ॥

॥ वि० ॥ दीनामिति । इत्यदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्यावद् ऊकालोऽजिति तावदेवास्तु पृथक् सूत्रम् । फलन्दर्शयति । अजनिमित्तकार्याणि तत्कालेष्वनु कर्तुमर्होणि यथा सुखित्यन्वयः ॥

१८७

॥ वि० ॥ अगः सुष्ठुपदेशः अगारूपदेशः । अग्राशब्दोच्चारणं तदन्तःस्थानान्बोधकमणुदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो भाष्यस्येत्यत आह । अजुदिति । अगसु अगमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेश इति तु नार्थ इत्याह । इग्राश्रणेनेति । इह सन्त्यतेत्यादिभाष्यं गुणा भेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे इदमेवाग्राश्रणस्थानमितिभावः ।

॥ के० ॥ अथ किमर्थमिति । अजुदित्सर्वगस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः । इग्राश्रणेन श्रृणार्थस्त्वन्तःस्थानामभावशङ्कसंशय उपदेशो गीर्षित्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति ॥

॥ भा० ॥ अथ किमर्थमन्तःस्थानामगसूपदेशः क्रियते । इह सन्त्यन्ता संज्ञात्वरः यल्लोकं तल्लोकमिति परसर्वगस्या-
सिद्धत्वादानुस्वारस्यैव दिवचनम् । तत्र परस्य परसर्वगो कृते तस्य यद्यश्रणेन श्रृणार्थात्पूर्वस्यापि परसर्वगो यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । वश्येत्येतत् दिवचने परसर्वगत्वे सिद्धं वक्तव्यमिति । यावता सिद्धत्वमुच्यते परसर्वग एव तावद्भवति । परसर्वगो तर्हि कृते तस्य यद्यश्रणेन श्रृणार्थाद् दिवचनं यथा स्यात् । माभूद्विवचनम् ॥

॥ वि० ॥ यथास्थितसूचन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाग्राश्रणप्रत्याख्यानेतु न कश्चिद्विचारः । एवङ्गुणा अभेदका इति न्याय्यपक्षोऽपि न विचार इतिबोधम् । भाष्ये वक्ष्येत्येतदिति । सिद्धत्ववचनस्यावश्यकम् । अन्यथा परस्थानुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसर्वगो तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्थानुस्वारस्य यथीत्यस्थानापत्तौ रूपासि-
ह्यापत्तेः । तर्हि दिवचनसिद्धिरेव फलमित्याह । परसर्वगे तर्हीति ॥

१८८

॥ वि० ॥ ननु न भेदोऽनुपलब्धेरत आह । अतिकृत इति । यदि नित्यो लोपः स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यर्थः । विभाषा-
चेति । चक्ष्वर्थः । एकदेश्याह । यथाऽभेद इति । यथा द्विवचनप्रत्ययप्रत्ययोभेदो न भवति तथैवास्तु मानुषतद्विभाषागृहणामितिभावः ।

॥ कै० ॥ ननु च भेद इति । अतिकृतोऽस्त्येव भेदः सुख्यत्वात्तु दुर्लभः ॥

॥ भा० ॥ ननु च भेदो भवति । सति द्विवचने चियकारसति द्विवचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः । सत्यपि
द्विवचने द्वियकारमेव । कथम् । तल्लो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विव-
चने कदाचिद्वियकारकङ्काचिन्वियकारकम् । अस्ति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो
लोपः स्यात् । विभाषा च लोपः । यथाऽभेदस्तथाऽस्तु । अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्यर्थं द्वित्वम् । यदयं
शरोऽचीति द्विवचनं शास्ति तत्रापयत्याचार्यः । अनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नित्ये हि तस्य लोपे
प्रतिषेधार्थो न कश्चिद्व्याप्तिः । यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वच द्विवचनम् । भरो भरि
सवर्ग इति लोपो भविष्यति । पश्यतित्वाचार्यो विभाषा स लोप इति ततो द्विवचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति
ज्ञापकम् ॥

॥ वि० ॥ तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति । अनुवर्तते इत्यादिना । भरो भरीति लोप इत्यर्थः । मध्यस्थतया तल्लो यमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमितिभावः ॥

१८९

॥ वि० ॥ लोपापवाद इति । यद्यपि त्वय्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेऽपि द्विवचनमारभ्यते तथापि कृते चित्ते पञ्चाहोपेऽपि द्विव-
चनं व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरितिभावः । तयोर्थयोग्योः । लोपविधायकयोः । प्रत्ययित्वाद्वा दाधातोः क्ते आतस्तकारोऽच उपस-
र्गादित्यनेन । आदित्ये आदित्याङ्गवाद्यर्थगदान्ताद् गद्यः । तद्याचष्टे ज्ञापकत्वस्य विषयतीति । सर्वथाऽसंभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ तदेतदिति । ज्ञापकत्वस्य विषयतीति । आचार्योपदेशपारम्पर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्तते विभाषेति तस्मात् विव्य-
ञ्जनसंयोगवशात् अणुदिदिति शकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् ।

॥ भा० ॥ नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतद्वचो रक्षाभ्यामिति द्विवचनं लोपापवादः स
विज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते यतावन्तश्च यरः । यदुत भरो वा यमो वा । यद्विचाच लोपस्तथा द्विवचनमनर्थकं
स्यात् । किन्नाहि तयोर्थयोग्योऽुदाहरणम् । यदकृते द्विवचने विव्यञ्जनसंयोगः । प्रत्यय आचक्षते आदित्य इति ।
इदानीं कृत्वा कर्त्तुं द्विवचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । यथेह द्विवचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति एवमिहापि लोपो न
स्यात् कर्त्तुं वर्धतेति । तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः । तदेतदव्यक्तं सन्दिग्धमाचार्याणां वर्त्तते
विभाषाऽनुवर्तते न वेति ॥

॥ वि० ॥ ज्ञापकत्वं तदनुवर्त्तितं साधयतस्तत्त्वज्ञानेऽनुवर्त्तितः सन्दिग्धेतिभावः । लोपसूत्रे विभाषा स लोप इत्युक्तेराह । आचार्येति । अणुपक्षान्तु आ-
पकादित्यपि कश्चित् तत्तु धार्त्तिककृताऽणुपक्षप्रत्याख्यानाञ्चोक्तिम् ॥

१८०

॥ वि० ॥ लग् । किमिति । क प्रत्यासत्तिः क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः । भाष्ये कतमस्मिन्निति । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णय-
कसत्तात्पर्यः ॥

॥ कै० ॥ लग् । सन्देहो भवतीति । किमत्यासत्तिराश्रयते अथवा व्याप्तिरिति सन्देहः ॥

॥ भा० ॥ लग् । अयं शकारो हिरनवधत्ते पूर्वश्चैव परश्च । तवाग्न्यहणेऽपि ग्न्यहणेऽपि सन्देहो
भवति पूर्वग वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिन्सावदग्न्यहणे सन्देहः । द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽग्न इति ।
असन्दिग्धपूर्वग न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । नहि द्रुलोपे परेऽग्नस्येति । ननु चायमस्ति
आट्टदम् आट्टदमिति । एवन्तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वग न परेण । यदिहि परेण स्याद् अग्न्यहणमनर्थकं
स्यात् । द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात् ॥

॥ वि० ॥ कतरस्मिन्निति पाठेऽपि उत्तरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । नहि द्रुलोप इति । वर्द्धत्यादी गुणोऽसिह इति भावः । दीर्घोऽच
इत्येवेति । मावालाघवाभावेऽपि संग्राह्याघवायासन्देहायचेति भावः ॥

१८१

॥ वि० ॥ तथा गीष्कति । विसर्गस्यासिहत्वादिति भावः । तेषुच कृतेऽपि । परत्वादिति भावः । योगविभागस्य भाष्यानाकूटत्वा-

॥ कै० ॥ नहि के पर इति । नन्वव्योपानत्तेति ह्रस्वे कर्त्तव्ये नहो य इत्यस्यासिहत्वादस्ति के परतो
हकारः । तथा गीष्कत्यादी रेफः

॥ भा० ॥ अथवेतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः स्तुत इति । अ-
स्मिन्सर्गाग्न्यहणे सन्देहः । केऽग्न इति । असन्दिग्धं पूर्वग न परेण । कुत एतत् । परा-
भावात् । नहि के परेऽग्नः सन्ति । ननु चायमस्ति गोका नौकेति । एवन्तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वग
न परेण । यदि हि परेण स्याद् अग्न्यहणमनर्थकं स्यात् । केऽच इत्येव ब्रूयात् । अथवे-
तदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः स्तुत इति । अस्मिन्सर्गाग्न्यहणे
सन्देहः । अग्नोऽप्रसृष्टस्यानुनासिक इति । असन्दिग्धपूर्वग न परेण । कुत एतत् ॥

॥ कै० ॥ अत्राहुः । न मु न इत्यत्र योगविभागेन धत्वादीनामसिहत्वाभावात्तेषुच कृतेषु हकारादी-
नामभावः ॥

॥ वि० ॥ शोकेत्यादिभाष्यात् के परे इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् । भाष्ये अचो कीति । अथवेति परिभाषणादिति भावः ॥

१८२

॥ वि० ॥ नहि पदान्ता इति । पदानामेवानुनासिकोऽवसाने जायते इत्याशयेऽदभुक्तत्वं तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति । लोप इति । अत्रा-
हलो विशेषादितिभावः । पर्युदासेनेति । क्रियमाणेऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः । भाष्येऽपि न सत्त्वन्निषिध्यते किन्तु कार्यत्वमेवेत्याह ।
कार्यभाज इति । एवञ्चानुनासिकप्राप्तिर्योग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः । यस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तिरिति तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्योचित्येनैव भाष्यव्याख्या-

॥ के० ॥ नहि पदान्ता इति । ननु भोभगो इत्यवाऽणग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते एत्तच् करणीत्यत्र हलि सर्वप्राप्तमिति लोपो माभूदिति
तत्कथमुच्यते नहि पदान्ता इति ।

॥ भा० ॥ पराभावात् । नहि पदान्ताः परे ऽणस्त्वन्ति । ननुचायमस्ति कर्तृ हर्तृ । एवन्तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण ॥

॥ के० ॥ उच्यते । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाष्ये ननु हल इत्युक्तम् । नहि पदान्ता इति । कार्यभाज इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नमनुचितम् । पूर्वपक्षस्य सन्देहस्याचानुत्थानात् । तस्मादष्टमाध्यायस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातश्च तत्रोपाध्यायैरित्यमेव । भाष्ये
कर्तृ हर्तृ इति । अचामुपलक्षणम् । अत एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथाकोऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

१८३

॥ वि० ॥ निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्ग इति । विन्यसिदम् । शो परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेन उच्यते स्थानिन्विभाना-
भावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन दृश्यतित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च । अत एव राजकीयमित्यादावल्लोपो न ।
दृश्य एव टिलोपस्थानित्वेन प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन दृश्यतित्वात्पत्तापत्तिः । नच शिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न पत्वम् ।

॥ के० ॥ अचोऽप्रगृह्यस्येति । हलो हि न भाष्यमित्यत्राणग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैति स्थितम् । तत्र एत्वं दृश्यतीति
किपि कृते एत्तदृश्यमाचष्टे इति शिचि टिलोपेच कृते एत्तवयतेर्विचि एत्तविति भवति । किपितु कौ लुप्तं प्रति न स्या-

॥ भा० ॥ यदि हि परेण स्यात् । अणग्रहणमनर्थकं स्यात् । अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् ॥

॥ के० ॥ निवदिति निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलोति वलोपप्रसङ्गश्च । विचितु स्थानिवद्भावाद्दल्-
निमित्तो वलोपो न भवति । हलि सर्वप्राप्तमित्यनेन लोपे क्रियमाणे पूर्ववासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषे-
धादलोपः प्राप्तो ऽणग्रहणानुदन्ता निवर्त्तते ॥

॥ वि० ॥ पूर्ववासिद्धीये तन्निषेधादिति परास्तम् । नच वक्ष्येति सूत्र पदाधिकारेण ब्रथान्तमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम् । स्फोरिति सूत्रादन्ते
ग्रहणमनुवर्त्य वैयाधकरगुणेनैवान्वयाऽऽन्यगोनादोपात्तम् । अत एवान्ते ग्रहणश्चरितार्थम् अर्द्धाधिकविकाराच्च । एवञ्च एत्तदृश्यो गिजन्तारिकपि एत्तम् इत्यादि
पत्वन्नेत्याहुः । वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणम् । कौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दृष्टप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये रो रीति । विपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाभावादितिभावः । भष्भाव एकाचो वशित्वेन । तच्च ह्योकाच इति भूपन्नस्यति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणपठोति भावः । कृत्वं दृश्येत्त्वेन ॥

॥ कै० ॥ अजघी इति । ग्रधेर्यङि लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्-
भावजप्रत्यक्षत्वरलोपदीर्घत्वेपु रूपम् ॥

॥ भा० ॥ अथवैतदपि न द्रव्यात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिंस्तर्हीणग्रहणे सन्देहः ।
उरगा रपर इति । असन्दिग्धं पूर्वगं न परेण । कृत एतत् । पराभावात् । नष्टुःस्थाने परेऽणः सन्ति ।
ननुचायमस्ति कर्त्तव्यं हर्त्तव्यमिति । किञ्च स्याद्यच्च रपरत्वं स्यात् । ह्योरिफयोः श्वशं प्रसज्येत ।
हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्याच लोपो भविष्यतीति । विभाषा स लोपः । विभाषा श्वशं प्रसज्येत ।
अयं तर्हि नित्यो लोपः रो रीति । पदान्तस्येत्वेवं सः । न शक्यः स पदान्तस्येत्वेवं विज्ञातुम् । इह हि लो-
पो न स्यात् । जग्धेर्लङ् । अजघीः । पास्पर्धेरपास्या इति । इह तर्हि मातृणां पितृणामिति रपरत्वं
प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाच रपरत्वं भवति यद्यमृत इहातोरेति धातुग्रहणं करोति ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मातृत् । मातृणां पितृणामिति । यदि
चाच रपरत्वं स्यात् । धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते अन्यत्वादित्वन्न भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये इहापि तर्हीत्यस्य कृत इत्यमिति शेषः । ननु धातुग्रहणेन कृकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापनादज्झनिति दीर्घस्या-
प्यरपरत्वात् कथमचेत्त्वमिति आह । धातुग्रहणेनेति । भाष्ये तस्मात्तवेति । नच इह किञ्चित्पुपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्वितिवा-
च्यम् । गुडत्यादेरनुकरणे प्रकृतवदनुकरणमित्यस्याभावे यो यङीत्यादावित्त्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वाद्वात्यन्तराभावे एव तन्वायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च तदाह ।
तस्मादिति । एवञ्च रपरत्वमपि मातृणामित्यादौ उपधायाश्रयेतीत्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकत्वेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितं धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्य-

॥ भा० ॥ पश्यतिवाचार्थः । नाच रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हि न प्रा-
प्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मातृदेवमुपधायाश्रयेत्वेवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातृणां पि-
तृणामिति तस्मात्तच्च धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वगं न परेण । यदि परेण स्यात् ।
अग्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । उरज्जपर इत्येव द्रव्यात् । अस्मिंस्तर्हीणग्रहणे सन्देहः अगुदित्ववर्णस्य चाप्रत्यय
इति । असन्दिग्धं परेण न पूर्वगं । कृत एतत् ।

॥ कै० ॥ त्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये सामर्थ्यात्पूर्वगति । नच गन्तेत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाग्रग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथम् । कृकारांशे हलरूपाणि रीरीति प्रवृत्त्या
फलाभावेन तत्साहचर्याद् लृकारांशेऽपि हलरूपाणि अप्रवृत्तिरित्याश्रयात् । रत्नयोः समानश्रुतित्वेन तत्रापि रीरीत्यस्य प्रवृत्तिरित्यन्ये । लृकारे यश्चटित-
प्रयोगानभिधानमेवैतज्ज्ञाप्यप्राप्ताश्रयादित्यन्ये ।

१८६

॥ वि० ॥ भाष्ये सर्वगोऽणं तपरमिति । यदुक्तं त्वे तपरं करोति तज्ज्ञापकं सर्वगोऽणग्रहणं परगकारकमिति वाचिकाचरार्थः । इत्येवमर्थमिति । ह्रस्वो यथा स्यात् । दीर्घो माभूदित्येवमित्यर्थः । ऋकार इति । उद्देश्यसमर्थक इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ सर्वगो इति । अचोक्तदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्याद् ऋकारो माभूदित्येवमर्थं तपरत्वं किं यते । यदिच पूर्वगं गकारेणाग्रग्रहणं स्याद् ऋकारोऽनग्रत्वाद्भिन्नकालस्य

॥ भा० ॥ सर्वगोऽणं तपरं कर्तुं । यदयमुक्तं दित्युक्तारस्य तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वगति । इग्रग्रहणेषु तर्हि सन्देहः । असन्दिग्धं परेण न पूर्वगति । कृत एतत् ॥

॥ कै० ॥ ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाध्यादेशः प्रसजतीति किन्तुपरत्वेन । कृतञ्च तज्ज्ञापकम् परेणाग्रग्रहणस्य ॥

॥ वि० ॥ नच भाष्यमानत्वेन सर्वगग्रहणाप्रसक्तैस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुष्ठानार्थत्वेनापूर्वबोधत्वाभावेन चाविधेयत्वात् । कृतं तु तपरत्वे भाष्यमानतापीत्यन्यत् ॥

१८७

॥ वि० ॥ भाष्ये संसृति । आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थः । अर्हचतुर्थी इति वक्तुमुचितमत आह । अर्हनेति । भाष्ये तिष्ठो मावा इति । इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । तदुक्तं विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्हमावाद्यमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणपूर्वकैर्महर्षिभिः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाववाय वर्णान्तरमेव किं नानवध्यत इत्याशयेनाह भाष्ये । किं पुनरिति ।

॥ कै० ॥ अर्हचतस्र इति । अर्हचतस्रः चतुर्थो हि मावा तवार्हमिति । किं पुनरिति । वर्णोत्पत्तिवर्णोच्छेदः ।

॥ भा० ॥ खोरन्यत्र परेणोऽणं स्यात् । यवेच्छति पूर्वगं संख्यं ग्रहणं तत्र करोति खोरिति तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संख्यं ग्रहणे च अर्हचतस्रो मावाः प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिष्ठो मावाः सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यज्ञरीयांसं यद्वमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वगं । किं पुनर्वर्णोत्पत्तिविवायं गकारो धिरनुवध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्ष्यमिति । अणुद्विस्वर्णं परिहाय पूर्वगोऽणग्रहणं परेणोऽणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

॥ कै० ॥ वर्णान्तरमनुबन्धः किं न कियत इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एतत् । वक्ष्यमाणम् । आचार्यः शिवः । ननु ज्ञापितेऽपि प्रवर्तकतया निवर्तकतया वा नास्य चारितार्थमत आह । न्यायादिति । उक्तो न्यायः । आगम उपदेशपरम्परा तस्मिन् एवायमर्थो गकारानुबन्धनरूपसंख्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानैर्नैव पूर्वगकारेण केचित्परगकारेणेति निर्णये ज्ञापकानुसरणक्षेत्रे दृश्येति सूचितम् ॥

१८८

॥ वि० ॥ भ्रभञ् । भाष्ये न भ्रकारेत्यादि । अज्जितत्तत्तमाचानुकरणं सूचादन्यत्र नास्तीति त्रयवरट्स्वप्नं प्रपञ्चितम् । भ्रकारभ्रकारयो-
रपि हि पदान्तयोरिति । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य भ्रमौ स्यातामित्यर्थः ॥

॥ कै० ॥ भ्रभञ् । न भ्रकारेति । भ्रकारस्य पदान्तस्य जश्चेन भाव्यमिति तस्याभावः । उच्चभ्रकारः संयो-
गान्तस्येति लुप्यत इति तस्याभावः ॥

॥ भा० ॥ जमङ्गलनम् भ्रभञ् । किमर्थमिमौ मुख्यनासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुवध्येते न जकार
एवानुवध्येत । कथं यानि सकारेण ग्रहणानि हलो यमा यमि लोप इति । सन्तु जकारेण हलो यर्जा यजि
लोप इति । नैवं शक्यम् । भ्रकारभ्रकारयोरपि भ्रकारभ्रकारयोरलोपः प्रसज्येत । न भ्रकारभ्र-
कारौ भ्रकारभ्रकारपरौ स्तः । कथं पुमः स्वयम्पर इति । एतदप्यस्तु जकारेण पुमः स्वयम्पर
इति । नैवं शक्यम् । भ्रकारभ्रकारपरौ हि खयि स्तः प्रसज्येत । न भ्रकारभ्रकारपरः खयस्ति । कथं उभो
ह्रस्वादचिङ्मुगं नित्यमिति । एतदप्यस्तु जकारेण उच्चो ह्रस्वादचिङ्मुगं नित्यमिति । नैवं शक्यम् ।
भ्रकारभ्रकारयोरपि हि पदान्तयोर्भ्रकारभ्रकारावागमौ स्याताम् । न भ्रकारभ्रकारौ पदान्तौ स्तः ॥

१८९

॥ वि० ॥ एवमपि पञ्चागमा इति । लव्यसंस्कारकालिकं संख्यासाम्यं यथासंख्यप्रत्ययौ निमित्तमिति मन्यते । सिद्धान्तौ प्रतिपत्तिका-
लिकमेव संख्यासाम्यं तत्प्रत्ययौ निमित्तमित्याह । सन्ति । येषामागमानामागमिनः सन्ति तेषां भवन्तु इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ सन्तु तावदिति । उद्देशानुद्देशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लव्ये प्रयोगे यस्यागमस्यागमी
विद्यते स प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाख्य इति व्यवहारात् यो वा इमां

॥ भा० ॥ एवमपि पञ्चागमास्तय आगमिनः वैषम्यात्संख्यातानुद्देशो न प्राप्नोति । सन्तु
तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । भ्रकारभ्रकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि
न भविष्यतः । अथ किमिदमक्षरमिति । अक्षरं नक्षरं विद्यात् ॥

॥ कै० ॥ खरगोऽक्षरं इतिचोक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं नक्षरमिति । क्रियाप्रत्ययेऽयं नित्यस्यार्थस्य
वाचक इति दर्शयति ॥

॥ वि० ॥ अनुद्देशः प्रतिनिर्देशः । भगवतास्तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽनुबन्धव्ययमर्थः । इति व्यवहारादिति । अत्र उक्तस्यैव व्यवहारो भाष्ये । प्रश्न इति ।
तद्व्यवहारीभूताक्षरपदार्थावगमायेतिभावः । भाष्येऽक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विशिष्टप्रदर्शनम् ॥

२००

॥ वि० ॥ तच्चैति । अक्षरञ्चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भं विशेषमाह । परमार्थतो नित्यमिति । यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे
सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः । नन्वेवं प्रकृते किमायातसत आह । व्यवहारनित्यतयाचेति । सर्वेषां शब्दानामाकाशवत् स्वर-
द्यादावुत्पत्तिः प्रलयश्च नाश इत्यर्थः । एवञ्च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मसादृश्यवती तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाश्वायः ।

॥ कै० ॥ तत्र ज्ञेयः स्वरतेर्वी विनाशार्थस्य नवपूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यं व्यवहारनित्य-
तयानु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं

॥ भा० ॥ न चीयते न चरतीति वाचरमिति । अश्रोतेर्वी सरोऽक्षरम् ॥ अश्रोतेर्वी पुनरयमौष्ठा-
दिकः सरन्प्रत्ययः । अश्रुत इत्यक्षरम् ।

॥ कै० ॥ जातिस्फोटस्य वा । अश्रोतेर्वीति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकरणं सर इति तवार्थमश्रुते
व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा ।

॥ वि० ॥ शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाश्वाय इति चतुर्दशसूचीविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इतिभावः । न्याया-
दिनयेऽप्याह । जातिस्फोटस्य वेति । भाष्येऽश्रोतेर्वीति । तद्व्याचष्टेऽर्थमश्रुते इति । वर्णानासनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभि-
व्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

२०१

॥ वि० ॥ ननु न्यायादिनयेऽव्याख्यवृत्तिषु विनाशेषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोऽत आह । वर्णं वाऽऽहुरिति । चर्घटितः पाठोऽत्र प्रामादिकः ।
व्याख्यानभाष्येऽथवेत्युक्तः । नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात् कथं तेषु प्रयोगोऽत आह । रूढिरिति । तदुक्तं भाष्येऽक्षरमिति संज्ञिति । आकर-
णान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे घटीतत्पुरुष इतिभावः ।

॥ कै० ॥ वर्णं वाऽऽहुरिति । रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्र इति । आकरणात्तरे वर्णा अक्षराणीति
वचनात् । किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्

॥ भा० ॥ वर्णं वाऽऽहुरिति पूर्वसूत्रे । अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थ-
मुपदिश्यते । अथ किमर्थमुपदिश्यते वर्णज्ञानं वाग्विषयो

॥ कै० ॥ पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान् प्रश्नः । वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्विषयः । शास्त्रेण
हि वाग्विधीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एवञ्चाक्षरसमाश्वाय इत्यस्य श्रुतिरूपो वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यम् । भाष्ये उपदिश्यते इति । अक्षरसमाश्वायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः । पूर्वं कृतो-
ऽप्ययं विचारः कश्चिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते । येन शास्त्रेणेति । चतुर्दशसूत्रात्मकेन तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः । तत् शास्त्रम् । वाचो विषयः ।
बन्धनम् । प्रतिपादकमित्यर्थः ॥

२०२

॥ वि० ॥ भाष्ये यवचेत्यनेन वाक् परास्त्रयते इत्याह । पदे वर्तते इत्यादिना । शास्त्रं विषय इति । प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णोत्तानं शास्त्रं वाचो विषयः । का सा वाक् यव ब्रह्म वर्तते । चात्पराणादीनि भाष्यान्तरार्थः । तदर्थमित्येतद्वाच्ये शास्त्रप्रत्यर्थमित्येति । कला-
दीति । इदं प्रयोजनमस्य शास्त्रे दूषितम् ।

॥ कै० ॥ यवचेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्तते तस्यच शास्त्रं विषयः । लौकिकानां वैदिकानाञ्च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमित्येति । शास्त्रप्रत्यर्थमित्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थमित्येति ।

॥ भा० ॥ यवच ब्रह्म वर्तते तदर्थमित्युद्ध्यर्थं लक्ष्यर्थोपदिश्यते । सोऽयमक्षरसमाख्यायो वाक्समाख्यायः पुष्पितः फलितः

॥ कै० ॥ कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लक्ष्यमित्येति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाख्याय इति । अतावद्भिरेव वर्णवर्णव्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा ॥

॥ वि० ॥ अनुबन्धकरणार्थमित्येति । लक्ष्यमित्यक्षराणामर्थे स्वरस्य चिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लायनेन शास्त्रप्रत्यर्थमित्यर्थो वा । वाक्समाख्यायः । वाक्संश्लेषाय इत्यर्थः । तदाह । अतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितः । अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः ॥

२०३

॥ वि० ॥ वाग्व्यवहारस्येति । तत्संश्लेषकस्य चतुर्दशसूचीरूपस्येत्यर्थः । यथाश्रुते हि भाष्ये अक्षरसमाख्यायोद्देशेन प्रत्यक्षविशेषणानामन्य-
परतया योजने भाष्यविरोधः । अत एवेत्यतीकमुपादाय हरिणास्याक्षरसमाख्यास्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्तीक्ष्णैवमेव वेदे पारम्य-

॥ कै० ॥ चन्द्रतारकवदिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपत-
या प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्त्वामोति । मातापितरा-

॥ भा० ॥ अन्तरतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावा-
प्तिश्चास्य ज्ञानं भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गं लोके महीयेते ॥

॥ कै० ॥ वि० । माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रप्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेण स्थाप्यते । महीयेते
इति । पूजां प्राप्तुं इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्डुद्विद्यगन्तः ॥

॥ वि० ॥ येषां स्मर्यमाणा इति व्याख्यातम् । ब्रह्मतत्त्वमेवेति । तदुक्तं नन्दिकेयवरेण । अक्षारः सर्ववर्णीयः प्रकाशः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मायेश्वर-
रूपता । अर्थाश्च एवञ्च सप्तदादिस्मृतिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूचीं योजयता । तदाह सर्ववेदेत्यादि ॥

२०४

॥ वि० ॥ अन्येतु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपराणरूपायाः सकलवाचः विषयो बन्धनं यच्च वर्णसमाप्ताये
ब्रह्म बोध्यतवा वर्तते व्याख्यातचैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेखरेण । तदर्थं सकलवागज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थम् । अनेन सकलवे-
दाध्ययनेन यत् फलं तद्वचरसमाप्तायज्ञानेन सूचितं तद्वक्ष्यति । सर्ववेदेत्यादि । सोऽयमित्यादिभाष्यग्रन्थैतत्सूक्तपूर्वादेस्यैव व्याख्यानपरः । तच्च वर्णज्ञानमित्यस्य
व्याख्या सोऽयमचरसमाप्ताय इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाप्ताय इति सर्ववाग्युपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनार्था पुष्पितः । फलितः तद-

॥ कै० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ ॥ ॥

॥ भा० ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुत्रकैयटविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

॥ वि० ॥ र्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । चन्द्रतारकवृत्तिमण्डित इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति तादृशेऽयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः बोध्यबोधकयोरभ-
दात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिस्य ज्ञाने ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेनच
मातापितृयोः स्वर्गं पूजा भवति यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गं पूजति । इष्टवृद्धार्थमित्यादितु प्राच्याख्यातत्वाच्च व्याख्यातमित्याहुः । इति काशो-
पनामकप्रिषभट्टसुतसतीगर्भजनागोत्रिभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्ध्येते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

२०५

॥ वि० ॥ दृष्टिरादैच् । द्विपदं सूत्रम् । कुतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथा उद्देश्यानेकत्वाद् दृष्टिशब्दस्यादृष्टिर्वाक्यार्थवो-
धाय कार्या स्यात् । इन्देतु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । नच समाहारे टच्प्रसङ्गः । समासान्ताविधेरनित्य-
त्वात् । प्रतेरंखादय इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन्शब्दपाठाह्निङ्गात् ।

॥ कै० ॥ दृष्टिरादैच् । कुलं कस्मादिति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्तावच्छेदेन सञ्ज्ञानि विनियोगान्नित्यत्वाच्च

॥ भा० ॥ दृष्टिरादैच् । कुलं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् ।
कथं भसञ्ज्ञा । अयस्मायादीनि च्छन्दसीति ।

॥ कै० ॥ सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वाददैच्छब्दस्यानकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ अन्यथा राजाङ् इति टचा सिद्धे किन्तेन । यदा पदत्रयम् । पश्यशायां भाष्ये दृष्टिः ज्ञात् ऐजिति पदविभागदर्शनात् । दृष्टिशब्दस्वाहन्त्या योज्यः ।
अथ पञ्चानयोरितिभाष्यं खण्डयोरित्यथकम् । असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरशङ्क्यतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति । भाष्ये कुलमित्यादि ॥

२०६

॥ वि० ॥ ननु ये च्छब्दस्यादिरक्येनेत्यनेन कुचिमतया लौकिकवैदिकवर्तिभूतत्वेन कथं सुवादिशास्त्रप्राप्तिर्लौकिकत्वञ्च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयु-
क्तशब्दत्वमत आह । अनेकेति । नित्यत्वाच्चेति । चो हेतौ । यतः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्रा-
प्तिरित्यन्वयः । लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः । नन्वेवं दृष्टिरादेर्जित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह । शक्नोति । शक्त्यव-
च्छेदस्तत्कङ्कोचः । विनियोगोविशेषे नियमः । अभिमतान्तिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः । परिसंख्यायाञ्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यदा
शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया । विनियोग उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशा-
दित्यर्थः । एवञ्च तत्सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्व-
सम्भवेनैषां नियमार्थत्वासम्भवात् । नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तमनेकशक्तेरिति । स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थबोध इतिभावः । अनेकस्मिन्ननेका वा
शक्तिरस्येति विशयः । अन्ये सर्वनाम्नो दृष्टिमात्र इति पुंवत्वम् । कोपधप्रतिषेधे तद्विषयशङ्काया स्त्रिया इति पुंवत्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते
आद्यम् । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीयः । नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे पुरुषव्यापारात् प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्तुमतः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्यु-
पगमादनकशक्तित्वावसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः ।

२०७

॥ वि० ॥ अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्धप्रसिद्धिभूतः । अन्यायोऽनेकार्थत्वमित्यत्र द्वैयमेवेति निरूपितं सञ्ज्ञायाम् । अत्र लौकि-
कशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणां नित्यत्वं हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । सर्वसंज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् । अपूर्वाः
संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति । अनुकरणेति । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः । आदिरक्येनेत्यनेन संज्ञात्वेन विनिर्मुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणं सूचे
कचगया तेनैवोपस्थापितबोरैकार्योस्तात्पर्यवशाच्छब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः । यत्सैजि-
त्यायन्नावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तन्न । तथासत्यादिरक्येनेतिसूचवैयर्थ्यापत्तेः । दृष्टिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणा-
त्त्वाननुभवः किञ्च त्रयो शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याऽप्यभावोऽत आह । जातीति । वैधाकरणाव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जाति-
बोधार्थमेव संज्ञानुवाणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु दृष्टिशब्दो दृष्टार्थवै किञ्चनः । अभेदोपचाराच्च दृष्टियुक्तादेव
दृष्टिः । कचगयैव सिद्धे सूचं नियमार्थे दृष्टियुक्ततदीयकारादीनां बोधो साभूदिति त्रयोपक्षे सूचार्थमाह । तन्न । अदेङ् गुण इत्यादावसम्भवात् ॥

२०८

॥ वि० ॥ ननु कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः किञ्चात्र ककारस्य प्राप्तिसंज्ञा कुट्विति-
धर्मस्येति कुत्वमित्यसङ्गतमत आह । तत्रेति । आसक्तस्वरूपः । सम्बद्धस्वरूपः । एवञ्च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहा-
त्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । सम्बन्धस्थानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य शब्दे वाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य
स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिपञ्चरोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिश्च वाचिकेत्याहुः ।

॥ कै० ॥ तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णधासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन नियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दोव-
दिति । न वैशेषिकादिसूत्राणि अपित्वङ्गत्वाद्याकारणसूत्राण्येव । इष्टिश्चैवं छन्दोवदिति ॥

॥ भा० ॥ छन्दसीत्युच्यते नचेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति ॥

॥ वि० ॥ तेनच कुत्वशब्देन स्वार्थान्वयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्याङ्गेति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोश्च पर्यायतेति
ऋलृक्सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिदोपः । अङ्गत्वात् । पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । मुख्यं व्याकरणमित्यादिनाङ्गत्वनिरूपणाच्च । प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु
व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च । अस्यामिष्टौ नार्पत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति सूत्र्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्तः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयो-
जकमिति भावः । ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह । इष्टिरिति । तथाच भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यपदवृत्तिरिति भावः ॥

२०९

॥ वि० ॥ भाष्ये जग्रत्वमपीति । संहितया पाठे इत्यर्थः । उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञादयहेतुककार्यदर्श-
नेन तद्वत्त्वकल्पनेतिभावः । ननु सूत्रादादेर्जमात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह । उभयथेति । लुगादिसंज्ञासु तद्भा-

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात् पक्षद्वयेच दोषदर्शनात्म्यः ॥

॥ भा० ॥ यदि भसंज्ञा दृष्टिरादेर्जदेङ् गुण इति जग्रत्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपिच्छन्दसि दृश्यन्ते ।
तद्यथा । स सुष्ठु भासः ऋकता गणन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जत्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जत्वं भत्वात्कुत्वं
न भविष्यति । किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं दृष्टिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादे-
र्जमात्रस्य । किञ्चातः । यदि तद्भावितग्रहणं शास्त्रीयो भाषीय इति दृढलक्षणाश्रयो न प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ धितपक्षस्य लोपसंज्ञायाश्च दर्शनमात्रमस्तीतिभावः । ननु टिपुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यते इति सोऽपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न ।
तत्र च तद्भावितमात्रादतद्भावितानामेव ग्रहणं नच तथा प्रकृतं इति उभयघेत्युक्तम् । दृष्टिशब्दे तन्वाद्यश्रीकारं तद्भावितग्रहणं दृष्टिशब्देकत्वे द्वितीयः
पक्ष इतिभावः ॥

२१०

॥ वि० ॥ भाष्ये दृष्टिलक्षणां मयडिति । नित्यं दृष्टशरादिभ्य इति । अस्य दृष्टसंज्ञाद्वारा दृष्टिलक्षणात्वं बोध्यम् । दृष्टिलक्षणा इतिपाठे
एषां दृष्टित्वाभावेन समुदायानां दृष्टत्वाभावादित्यर्थः । फिजिति । उदीर्चा दृष्टादगोचादिति । नच प्राचामदृष्टादिति फिनायेतत्सिद्धम् पुंवद्भाव-
निषेधोऽप्यात्मगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति सिद्ध इति वाच्यम् । आत्मगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थः शो गयच्चिवाधित इति लुकि आत्मगुप्तायनिरित्येव रूपं पितरि

॥ भा० ॥ आत्ममयं शालमयम् । दृष्टिलक्षणां मयण् न प्राप्नोति । आत्मगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः । दृष्ट-
लक्षणाः फिच् न प्राप्नोति । अथादेज्माचस्य ग्रहणम् सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपददृष्टौ सर्वश्वेत्येष विधिः
प्राप्नोति । इहच तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः । यावद्भार्यः । दृष्टिनिमित्तस्थेति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि आदेज्माचस्य ग्रहणम् । ननुचोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपददृष्टौ सर्वश्वेत्येष विधिः प्राप्नो-
तीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य दृष्टिः । उत्तरपददृष्टिः । उत्तरपददृष्टाविति । कथं तर्हि ॥

॥ वि० ॥ पुत्रेचेत्येते फिनितु जितः परत्वाभावान्न सिध्येत् । नचात्राद्वागगोचमावायुवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रदत्तेः । भाष्ये
एष विधिरिति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । तावद्भार्ये आ सर्वनाम्न इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेधप्राप्तिः । यदि प्रथमपदे दोषो दुरुहरोऽस्तु
तर्हीत्यन्वयः ॥

२११

॥ वि० ॥ भाष्ये तद्वत्युत्तरपद इति । समासाच्चित्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यावोत्तरपदस्येत्येवं दृष्टिर्यस्त्विति बहुव्रीहिरिति
भावः । तवाधिकारलक्षणायां वीजमाह । तत्र हीति । नच आअवतीति औः सर्वस्य औः सर्वैरित्यादौ दृष्टिरूपोत्तरपदसम्भवः ।

॥ कै० ॥ उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि दृष्टौ सर्वश्वेत्यप्युच्यमाने दृष्टिमाचस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्या-

॥ भा० ॥ उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या दृष्टिस्तद्वत्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यश्चै-
तदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यद-
प्युच्यते इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः । यावद्भार्य इति दृष्टिनिमित्तस्थेति पुंवद्भावप्रतिषेधः
प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते दृष्टेर्निमित्तं दृष्टिनिमित्तं दृष्टिनिमित्तस्थेति । किं तर्हि ॥

॥ कै० ॥ कृद्विमदुत्तरपदं यहीष्यत इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारं गमयति ॥

॥ वि० ॥ नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः । नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसम्बन्धिकायस्यैकादेशात्माक् प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथाच सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिषा-
नेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो बानुदात्त इति प्राञ्चिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वाधिकारकाभ-
इति बोध्यम् ॥

२१२

॥ वि० ॥ अन्यथाहरेति । एहात्मकतद्वाभावाद्द्विनिमित्तशङ्काभिति भावः । नन्वग्रशब्दादर्शनाद्युचि टाप्प्रशंसादी एद्विरूपस-
म्भव इत्युच्यते । अथवेति । अधिकरणवहुव्रीह्याययगसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः । तेषामवेति । एवग्रशब्दोऽप्यर्थ-
विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः । ननु एत्तावमेद्वैकत्वसंख्यावर्तेष्वुवचनात्तेन विशङ्कोऽनुपपन्नोत आह । निमित्तमिति । तत्र कात्मन्य प्रति-

॥ के० ॥ एद्वैर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यादधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्री-
यते । अन्यथा एद्वैस्तद्वितस्येव ब्रूयात् । एद्विनिमित्तत्वाच्च तद्वितस्य तद्वित एव एद्वैग्रशब्देनाभिधायि-
यते । अथवा एद्वैः सम्बन्धी यस्तद्वित इति वैयधिकरण्येन सम्बन्ध आश्रयिष्यते । योऽसौ ककार इति ।

॥ भा० ॥ एद्वैर्निमित्तं यस्मिन् सोऽर्थ एद्विनिमित्तः । एद्विनिमित्तस्येति । किञ्च एद्वै-
र्निमित्तम् । योऽसौ ककारो गकारो जकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया एद्वैर्निमित्तम् ।
कथं कृत्स्नाया एद्वैर्निमित्तम् । यस्त्रयाणांभाकारैकारैकाराणाम् ॥

॥ के० ॥ कचणेषु सत्सु एद्वैर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् । अथवेति । निमित्तशब्दोपा-
दानादेवाश्रितवहुत्वसंख्यो एद्वैग्रशब्दः समस्यते एद्वैनां निमित्तं एद्विनिमित्तमिति ॥

॥ वि० ॥ पक्षिकालिकं न प्रयोगसमवायीति न पारिषदाभार्ये दोषः । नच वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एवादेज्जमानस्येति पक्षेऽत्र
दोषानुद्भावम् । तद्भावितानामेवेति पक्षेऽपि न व्याभ्यामिति सूत्रे रेजंशेऽपि एद्विपदसम्बन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूत्रपादा । अत एव देविकाशिशयति सूत्रे भाष्य-
कृता तत्काम्यो द्रष्टव्यः । आदेज्जमानस्येति व्याख्या । अन्यथाऽस्याह वृत्तात्स्येऽह वृत्तमित्येव सिद्धे किं तेन ॥

२१३

॥ वि० ॥ वार्त्तिकमिति । सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वम् । एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तय-
तास्तम् । प्रस्तावेति । वार्त्तिकधिकारशब्दोक्तः स इति भावः ।

॥ के० ॥ संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकं तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति । अथशब्दः संज्ञायाः

॥ भा० ॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः । अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य एहादयः शब्दाः पठित-
व्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासंप्रत्ययार्थः । एहादीनां शब्दानां संज्ञेत्येव संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

॥ के० ॥ प्रस्तावद्योतनार्थः । एहादीनामिति । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी । एहादयः संज्ञा-
त्वेन यथा प्रतीयेरन्वित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एहादीनां संज्ञात्वाद्देवनिबन्धनपदानुपपन्नत्वम् आह । संप्रत्यय इति । भाष्ये संज्ञेत्येव इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराधासाद्विद्मानुपपन्नम् ॥

२१४

॥ वि० ॥ भाष्यकारश्चेति । अधिकारं विनाऽसम्प्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावाद्दोषपरिचयान्न दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भाषः । वाक्या-
ध्याहारेणेति । इदमिदानीमिति वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः । ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्वीत्वे ङीप् स्यादत आह । बहुव्रीहिरिति ।
अन्यपदार्थस्याशब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्द्वयोऽत आह । समाहारेति । पाचान्तादित्वात्स्वीत्वाभावः । अत एव तिसृष्वीत्यादि संगच्छते । बहुसूचशब्दस्यैव तत्र

॥ कै० ॥ यथा लोक इति । कात्यायनैनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु वाक्या-
ध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति । बहुसूचमिति । बहुव्रीहिः । प्रकरणेचान्यपदार्थः ।

॥ भा० ॥ इतरथा ह्यसम्प्रत्ययो यथा लोके । अक्रियमाणे हि संचाधिकारे दृष्ट्यादीनां सं-
ज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूचमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् ।
यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्तिचानर्थकानिच वाक्यानि दृश्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्तिचेति । यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः ।
यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वाशङ्का भट्टिति समन्वयानवगमादा ॥

॥ वि० ॥ पाठादित्यभिमानः । नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह । यथेति । यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यं तथापि भाष्ये पदसमूह
एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽनर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धम् । भट्टिति । विनाचार्याचार्यादित्यभिमानेन ॥

२१५

॥ वि० ॥ पदार्थानाम् । कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् । स्फुटतोपपत्त्यं स्तैयकृतः । उपचारो नाम गौणी उत्तिरिति भ्रमं बुद्धस्यति ।
व्यवहारादिति । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः सच शक्तिग्राहकशिरोमणिः । भाष्ये वेदे याज्ञिका इति ।

॥ कै० ॥ दश दाडिमानीति । पदार्थानां समन्वयाभावाद्वानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि ।
दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनं षडलपिण्डः । अधरोक्तमेतत्कुमार्याः स्तैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ।
संज्ञासंज्ञासन्देहश्च । क्रियमाणेऽपि संचाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् दृष्टिशब्दः संज्ञा
आदैवः संज्ञिन इति न पुनरादैवः संज्ञा दृष्टिशब्दः संज्ञीति । यत्तावदुच्यते संचाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ
इति । न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भवेदिति । किमिदमाचार्याचारादिति ।
आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिके च । तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । माता-
पितरौ पुत्रस्य जातस्य संज्ञावकाशे नाम कुर्वन्ते देवदत्ता यज्ञदत्ता इति । तयोरुपचारादपि जानन्ति इयमस्य
संज्ञेति । वेदे । याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फुटो युपयुक्त इति । तत्रभवतामुपचारादपि जानन्ति इयमस्य
संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्वेचिद्याचाराणां आहुः ॥

॥ वि० ॥ यज्ञकाण्डप्रकारं स्तूपय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यम् । भाष्ये इति चेति । दृष्टिं रादैर्बुद्धेः एवेत्यर्थः ॥

२१६

॥ वि० ॥ असत्याः प्रकृत्यास्थानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह । दृष्टिशब्दस्येति । प्रत्यायनशक्तिः । प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये उदाहरन्तीति । दृष्टिरादेजिति सूचार्थक्यनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचि दृष्टिरित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्पीद् अचेष्टीदित्युदाह-

॥ कै० ॥ दृष्टिशब्दः संज्ञेति । दृष्टिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्यास्थानेनैव प्रकाशते यथा आदेर्चां

॥ भा० ॥ दृष्टिशब्दः संज्ञा आदेचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि दृष्टिरित्युक्ता आकारैकाकारानुदाहरन्ति । तेन सन्ध्यामहे यथा प्रत्याय्यते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । यदप्युच्यते क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति । संज्ञासंज्ञसंदेहश्च । संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ॥

॥ कै० ॥ वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपर इति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञभिव्यक्तिः संज्ञासूचार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ रन्तीत्यर्थः । एवंच दृष्टिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादेर्चां प्रत्याय्यत्वं निर्णय्य दृष्टिरादेर्चसूचस्य संज्ञाबोधकत्वं दृष्टिशब्दस्य संज्ञात्वञ्च निर्णयन्तीति भावः । तेन । अपराचार्याक्तोदाहरणेन ॥

२१७

॥ वि० ॥ नन्वाकृतिर्जातिसङ्गदे आदेर्चापि तदभावस्तु न दृष्टिशब्देऽपीत्यत आह । आकृत्येति । बहुव्रीहिरिति भावः । अनाकृतिरित्येतद्व्याप्तिसिद्धमित्याह । लाघवार्थमिति । नन्वेकस्यापि तस्यादेरनेकाः कृतकृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह । प्रयोजनेति । सति चि

॥ कै० ॥ अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याङ्गदे लक्ष्यते तेनायमर्थः । दृष्टिशब्द एकत्वात् सञ्ज्ञा आदेर्चां बहुत्वात् सञ्ज्ञित्वम् । लाघवार्थे हि संज्ञाकरणम् । यथा सर्वादीनि

॥ भा० ॥ अनाकृतिः । अथवानाकृतिः सञ्ज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमनो आसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

॥ कै० ॥ सर्वनामानित्यनेकल्लेका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात् । आकृतिमत इति । अवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानभित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् ॥

॥ वि० ॥ प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा । प्रयोजनाभावादिति भावः । प्रत्यभिज्ञानभित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणाकमित्यर्थः । वस्तुतो भाष्ये आकृतिमत इत्यस्य भेदवत् इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तथाऽपि पितः सः । आरोपितभेदे च ज्ञानिसत्त्वं न मानम् । अत एव देवदत्तत्वादौ न ज्ञानीपिति कश्चित् ॥

२१८

॥ वि० ॥ स कथं दत्तिकास्तिति । तद्येवेति भाष्यस्य च तदीयस्यैवेत्यर्थः इति भावः । लिङ्गेन वेत्येतदिति । लिङ्गाऽऽसङ्गः । इत्यंलिङ्गा संज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः । ऊकारादिति । आलादिपठितेऽप्यर्थः ।

॥ कै० ॥ लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः । तमेवोपालभ्येति । यो हि सूचकारमुपालभते न गमकले सूचमिति स कथं दत्तिकारान्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः । अपरितुष्यन्निति । त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता आचार्योचरो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ लिङ्गेन वा । अथवा किञ्चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्यंलिङ्गा संज्ञेति । दृष्टिशब्दे च तल्लिङ्गं लिख्यते नादैच्छब्दे । इदन्तावदयुक्तम् यदुच्यते आचार्याचार्यादिति । किमचायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूचमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते अथवैतर्हि इत्सेना न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेपु करिष्यते न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते ॥

॥ कै० ॥ तच्चापीति । लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वात् वक्तव्यम् । अथवैतर्हि । एवं सतीत्यर्थः । ऊकारादित्वनुबन्धेपु कलादिकमासङ्ख्यते । ततस्तोषां संज्ञालेखनं उपादात्तमेव दृष्टमिति करिष्यते । संज्ञाया संज्ञितं प्रत्याख्य स्वयं निवर्तते इतीत्सेना लोपश्च न वक्तव्यो भावत इत्यर्थः ॥

२१९

॥ वि० ॥ ननु संज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्संज्ञाद्यभावे कथन्तेषाम्निवृत्तिरत आह । भाष्ये स्वभावतः संज्ञेति । तच्चाचटे । संज्ञा संज्ञितमिति । भाष्ये अपाणिनीयन्त्विति । अनन्तस्थलेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिकादिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । ननु भवतेर्ज- न्माथत्वेनाभूततद्भावप्रतीत्या चैव सति प्रमाणीभूत इति स्यात् तद्विवक्षायां प्रमाणाभावाच्च प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह ।

॥ कै० ॥ प्रमाणाभूत इति । प्रामाण्यमुपपन्न इत्यर्थः । भू प्राप्तावित्यस्याऽऽपृष्टादेति शिञ्जभावप्रत्यये रूपम् । दत्ति- विषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते । दर्भपविवेति ।

॥ भा० ॥ स्वभावतः संज्ञा संज्ञितमप्यस्याय स्वयन्निवर्तते तेनानुबन्धाच्चापि निवृत्तिर्भवति । सिध्य- त्वेवमपाणिनीयानु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसम्प्रत्ययो यथा लोके इति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणाभूत आचार्यो दर्भपविषयाणि शुचा- ववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य सहता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्तं वर्णनाप्यनर्थकेन भवितुं- म्पुनरियता सूत्रेण ॥

॥ कै० ॥ प्रमाणाभावदर्शयति । प्राङ्मुख इति । प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् । सहतेति । मनःप्रणिधानन्दर्श- यति । इतश्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम् ॥

॥ वि० ॥ प्रामाण्यमिति । दत्तिविषये इति प्रकृताभिप्रायः । प्रमादः पिशाचादिसम्बन्धः । आगमः सम्प्रदायः । प्रकृतभाष्योक्तिर्वा । भाष्येऽन- र्थकेनेति । बोधार्थरहितेनेत्यर्थः । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेऽपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्याम्यसूत्रादिप्रत्याख्या- नामङ्गलिः ॥

२२०

॥ वि० ॥ संज्ञासम्प्रत्ययाय । संज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये किमत इति । अतस्तादृशकर्तृकत्वात्किञ्चिदर्थवत्त्वं यत् यतस्तदशक्यनिरूपणमि-
त्युच्यते । साधनशाने इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाशता वारिता । इन्द्रत्वादिति । अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव
साधुत्वान्वाख्यानमिति भावः । भाष्येऽविशेषेणेति । प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः ।

॥ के० ॥ स्वमानर्थके परिहृते संज्ञासम्प्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रत्ययस्येन प्रतिक्षिपति । किमत इति । कुत-
मनयोरिति ।

॥ भा० ॥ किमतो यदशक्यम् । अतः संज्ञासंज्ञिकताविव । कुतो नु खल्वेतत् संज्ञासंज्ञिकताविवेति
न पुनः साधनशानेऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कुतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । उधिर-
स्यायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् किमन्यथः । आदैचोऽप्युच्यते समाख्या उपदिष्टाः ॥

॥ के० ॥ आदैच्छब्दस्य इन्द्रत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः । आदैच इति । तेषां च इन्द्रनिर्देशोऽयमादै-
च्छब्द इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु वर्णसमानाये आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह । तेषां च । संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः । तपर इत्यादि रक्ष्येनेति च
तेषां कृतयोरादैच् संज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन इन्द्रशब्देन कुतं साधुत्वमित्यर्थः । ऐजित्यपि तन्मूलकादिरक्ष्येनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्येऽप्युच्यते समाख्या उप-
दिष्टा इत्युक्तम् ॥

२२१

॥ वि० ॥ ननुपसर्जनम्पूर्वम्यस्येत्यादिभिः प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह । प्रयुज्यत इति । स्वतन्त्रस्येति गत्युपसर्गनिरासः ।
तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ । पदावयवस्येति । आदिना द्योतकाः । युक्तान्तरमाह । लोके चेति । शिष्टलोकाभिप्रायस्य युक्तानां च दमनुशासन-

॥ के० ॥ प्रयोगनियमार्थमिति । आदैचवृत्तिरिति प्रयोगो माभूदित्यर्थः । नेहेति । प्रयुज्यत इति प्र-
योगः । तत्र स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नाभ्यते । अपितु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्ज-

॥ भा० ॥ प्रयोगनियमार्थमिति स्थात् । उद्दिष्टत्वात्पर आदैचः प्रयोक्तव्य इति । नेह
प्रयोगनियम आरभ्यते । किन्तुहि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पद्यन्ते । तेषां यथेष्टमभि-
संबन्धो भवति । तद्यथा । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशस्तर्हिमे स्युः । उद्दिष्ट-
स्यादैच आदेशाः ॥

॥ के० ॥ नागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव उद्दिष्टशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते ।
लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् ॥

॥ वि० ॥ मिति भावः । केवलः । आदैचपदासंबन्धः । भाष्ये संस्कृत्येति । साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः । अभिसंबन्धः । पौर्वापर्यसंबन्धः ॥

२२२

॥ वि० ॥ पद्यभावेऽपि नाभि नभसित्वादावादेशदर्शनादाह । स्थानेति । पठौ स्थाने इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरणकृत्यन्तार्थवाची भावकृत्यन्त्या प्रसङ्गवाची च तन्त्रेणोपादीयते । अन्यथा केवलार्थशब्दस्यासिगर्भं बोधाददीत । एवं च याऽनियोगा पठौ सा प्रसङ्गनिरूपितसम्बन्धार्थिकैवेत्येकोऽर्थः । द्वितीये तु पठौशब्दो लक्षणाया स्थानपरः स्थाने इति सप्तमी वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । योगशब्दश्च युज्यत इति कृत्यन्त्या आदेशवाची । ततोऽर्थावाच्यः । तेन स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थोद्देशवानित्यर्थ इति भावः ।

॥ कै० ॥ पठौनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दोऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । नच दृष्टि-

॥ भा० ॥ पठौनिर्दिष्टादेश उच्यन्ते । न चात्र पठौम्यश्यामः । आगमास्तर्ह्येमे
स्युः । दृष्टिशब्दस्यादैच आगमाः ॥

॥ कै० ॥ शब्दार्थमादौचो वक्तुं शक्ताः । तेनात्र पठौर्थाभावादिति तात्पर्यम् । तथाहि पद्यभावेऽपि
तदर्थसङ्गावाङ्गवत्येव स्थान्यादेशभावः । यथा । नाभि नभश्च परस्त्री परशुच्चेति ॥

॥ वि० ॥ भाष्यस्य तु पठौनिर्दिष्टस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य वाचका उच्यन्ते न चावादैस्तु पठौनिर्दिष्टस्थानिनोऽर्थमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः । पठौर्थाभावा-
दिति । पठौबोधस्थान्यर्थोभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः । तदर्थसङ्गावादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसङ्गावादित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं प्रसङ्ग-
एव स चार्थवत् एव । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । शब्दार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः सम्बन्ध इति स्थान्यर्थोभिधानसमर्थस्यैवादेशेनेति वदन्ति ॥

२२३

॥ वि० ॥ अत्रापि । वस्तुतोऽवयवपठौवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादिलिङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह । देशेति । देशविशेषप्र-
तिपत्त्यर्थवत्तसाध्यागमप्रतीतिर्न यत्नं विनेत्यर्थः । इदं खल्वपीति भाष्यम्पूर्वोक्तपद्यागमसम्भवं प्रतिपादयति तद्वाच्ये । विशेषेणेति । अस्ति
सामानाधिकरण्यामिति । नच तादृशे संज्ञासंज्ञित्वसम्भावनेति भावः । इत्युभयोरिति । विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसम्भावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपिच्छते अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देश-
विशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गत्वच कियत इत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावविराकरणेन संज्ञापचं
स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति

॥ भा० ॥ आगमा अपि पठौनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते । लिङ्गेन च । नचात्र पठौ न खल्वप्याग-
मलिङ्गम्यश्यामः । इदं खल्वपि भूयःसामानाधिकरण्यसंज्ञाविक्रियत्वाच्च इत्येवैतद्भवति ॥

॥ कै० ॥ सामानाधिकरण्यत्वकविभक्तित्वम् । गौरश्व इत्यस्येकविभक्तित्वम् तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोश्च-
पादानम् । संज्ञासंज्ञित्वनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वस्यासिद्धाप्रसिद्धिवशात् भेदेनोपादानम् ॥

॥ वि० ॥ संज्ञासंज्ञित्वनोरपीति । उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपस्यैव संज्ञित्वं सजातीयाद्यागमन्तरादिसजातीयाच्च त्रिमादिसंज्ञित्वमस्तीति विशेषणम् । संज्ञी च
अवच्छेद्यः सन्निशेषः । विषयताविशेषरूपस्यैव तत्तयोरप्येवेति भावः । प्रसिद्धीति । इत्येवैतद्भवति । यथा सत्यापि अवच्छेद्यत्वाच्च-
च्छेदकभावे संज्ञासंज्ञित्वविशेषणविशेष्यभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

२२४

॥ वि० ॥ ननु सामानाधिकरण्यं द्वयोः शब्दयोरैकाभिधेयसम्बन्धस्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादे-
ख्यार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्यासङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरैकाभिधेयसम्बन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामानाधिक-
रण्यमित्यप्याप्यनङ्गितरत आह । तत्त्विति । भिन्नप्रवृत्तौत्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदञ्चित्यम् । अर्धं देवि सरस्वति इडे काव्ये विचक्ष्ये एतानि तेष्वन्ये
नामानाद्यादौ सामान्ये सामानाधिकरण्ये इत्यस्य व्यावृत्तये

॥ कै० ॥ तच्च सामानाधिकरण्यं शब्दयोरैव कचिद्व्यति । आध्यात्मिकप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यां शब्दाभ्यामेक-

॥ भा० ॥ कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्त्व्यादिशेषणविशेष्ये

इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लौके विशेषणविशेष्यभावो भवति ॥

॥ कै० ॥ स्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद् विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् ॥

॥ वि० ॥ तच्च सामान्यवचनग्रहणमितितत्त्वस्थभाष्यविरोधापत्तेर्युगपदधिकरणवचनतापत्ते पट्टीस्रष्ट्रावित्यत्र सामानाधिकरण्यलक्षणपुंवङ्गावशङ्कापरभाष्य-
विरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिकश्चोपपद्यत इत्याह । विशेषणेति । भाष्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यत्र संज्ञिपदेन संज्ञिसमर्पकः शब्देऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्ति-
निमित्तम् । संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । संज्ञिवोधकशब्दे च संज्ञिगततत्तद्दर्शः प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवञ्च दृष्टिशब्दवदभिन्ना आदैच इति बोधः । दृष्टिशब्दवत्त्वञ्च
लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः ॥

२२५

॥ वि० ॥ अन्ये त्विति । संज्ञासंज्ञिनोस्तु कश्चिद्व्यतिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वं त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम् ।
विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः । अन्ये त्विति मतेऽकचिबीजन्तु प्रतीतपदार्थकयोरिति
बहुव्रीहस्वरसम्भङ्गः । विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वस्यवतीत्यर्थः । ननु वैधाकरणानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थ एवेत्यत आह । नहीति ।

॥ कै० ॥ अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोजातिगुणयोरैकमधिकरणसादृश्य इति सामानाधिकरण्यं

॥ भा० ॥ नचादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तच्च त्वेतावान्स-

न्देहः । कः संज्ञी का संज्ञेति । सचापि क सन्देहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरत्तु

सा संज्ञा । कुत एतत् । लब्धर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययन्नावश्यं गुरुलघुतामेवापल-

चयितुमर्हति । किन्तुर्हनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिन इति ।

लोकैऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ।

॥ कै० ॥ विशेषणविशेष्यभावश्चाद्ययोरैव सन्त्यते । नचादैच्छब्द इति । नह्येतस्य कश्चिन्नैकिकोऽर्थः

प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ दृष्टिशब्दाद्यन्यययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु दृष्ट्यादिशब्दाः शब्दपरा एव दृष्टिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः । तदुक्तं हरिणा ।

दृष्ट्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः । आदैचप्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिरिति । सामानाधिकरण्यञ्चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ।

भाष्ये यत्रोभे इति । प्रत्ययः अनीयमित्यादौ । लब्धर्थमित्यस्य काचवार्थमित्यर्थः ॥

२२६

॥ वि० ॥ न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसम्भवादिति भावः । सतो जीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् ।
अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वव्यत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह । बुद्धीति । अत एव साधारणभेदितो
मनुरित्यादी न दोषः । एवञ्च सच्छब्देन पूर्वमुद्गा विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्तासमाविष्ट एवकार्यः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तान् । तत्त्वं हि

॥ कै० ॥ आवर्त्तित्व इति । देवदत्तादिशब्दे हि दानादिप्रतिपादनायावर्त्तते । अथवेति । सत्यसति वा संज्ञानि बुद्ध्या

॥ भा० ॥ अथवा आवर्त्तित्वः संज्ञा भवन्ति दृष्टिशब्दश्चावर्त्तते । तच्चादैशब्दः ।

तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्त्तते न मांसपिण्डः । अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परो-
च्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि
सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं दृष्टिरादेर्जाति । एतदेकसाधारण्यस्य
सङ्गलार्थस्मृत्याम् । साङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रोपस्य सङ्गलार्थं दृष्टिशब्दमादितः प्रयु-
ङ्क्ते । सङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अथेतारथ्य
दृष्टियुक्ता यथा स्युरिति ॥

॥ कै० ॥ विषयीकृते शब्देन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्त्तत इत्यर्थः । ततश्चादेङ्गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः
संज्ञाः । इह तु सङ्गलार्थोऽन्यथा पाठकमः ॥

॥ वि० ॥ पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह । शब्देन पूर्वमिति । भाष्ये साङ्गलिको सङ्गलप्रयोजनः । महतोऽर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रोपस्येत्युक्तम् ।
सङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोत्रप्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथमे । विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाविज्ञा ।

२२७

॥ वि० ॥ आर्थस्त्वन्वयेति । आदैच् दृष्टिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया हेतुत्वादिति भावः । कथं तर्हि दृष्टिशब्दस्य
संज्ञात्वप्रतीतिरत आह । अन्ये त्विति । लाघवाद्यः । आदैचो दृष्टिपदाभिज्ञा इत्यर्थः । एवञ्चानुपूर्वीकृत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दो-
च्चारणसङ्गलार्थं चयतामिति बोध्यम् । अवैकशब्दः प्रथमार्थकः । प्रथमन्तथाकरणसङ्गलार्थमेव । एवञ्चान्यत्रापि तथाकरणमुद्देशविधेयभावेनाव्यये तादृश-
स्यैव सापेक्षमितिभ्रमवारणार्थमित्याहुः । परिभाषेति । तदा हि यवाष्टकपदन्तवैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्साधसं युक्तमेवेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ आर्थस्त्वन्वयवाक्यमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । अष्टक एकाव्युचय इति तु परिभाषा न संज्ञेति नास्ति

॥ भा० ॥ सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेति । अदेङ्गुण इति यथा । दोषवान्
खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमावेहितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्य स्यात् ॥

॥ कै० ॥ व्यभिचारः । अष्टकशब्देन श्लोको कथ्यत इत्यनेनानियमेन शङ्कणे प्राप्ते नियमः क्तिने ॥

॥ वि० ॥ वस्तुत इदं दृष्टिसूत्रेणैव सुवचम् । किञ्चैवमष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्याख्यानपुनरपि । केचित् परिभाषात्वेऽपि एकाव्युचय इत्येत-
दुद्देशेनाष्टकपदवद्देशस्थत्वं विधेयम् । पदपरत्वाद्यन्तर्वापि सक्त्यावयवकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयात्सामान्यार्थकालक्षणाय उचितत्वात् । पदवशात्प्राप्ते
मौरवाच्च । एवञ्च परिभाषात्वेऽप्युद्देशत्वेन तस्यैव पूर्वम्याष्टो युक्तः । आनुपूर्वीकृत्यासाक्षादुपसृक्तमर्थोक्तम् इति वदन्ति । भाष्येऽनुवर्त्यं स्यादिति । तच्चा-
सम्बद्धवक्तृवायादशकमिति भावः ॥

२२८

॥ वि० ॥ अस्थाने । अनवसरे । भिद्यते । विलक्षणभावतीत्यर्थः । अभिसम्बन्धः । संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्नोति इति भावः ।

॥ कै० ॥ अस्थान इति । अन्तरैणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदनं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः सिध्यतीत्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ अथवा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते नहीदं लोकाङ्गित्वेन । यदीदं लोकाङ्गित्वेन ततो यत्नाहं स्यात् । तद्यथा । अगोत्राय कश्चिद्वा सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति । नचास्मा-
याचष्टे इयमस्य संज्ञिति । भवति चास्य सम्बन्धः । तच्चैतस्यात् । कृतस्तत्र पूर्वैरभिसम्बन्ध इति । इहापि
कृतः पूर्वैरभिसम्बन्धः । कैः । आचार्यैः । तच्चैतस्यात् । यस्मै तर्हि सम्पत्पुपदिशति तस्याकृतः ।
लोकेऽपि यस्मै सम्पत्पुपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः । इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

॥ वि० ॥ तस्याकृत इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः । तत्रात्र तेन कथमस्तिपत्तुं शक्नोति इति भावः । अथ तच्चैति । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ॥

२२९

॥ वि० ॥ सतो वृद्धादिष्विति । सतो । निष्पन्नस्य । संज्ञाभावात् । संज्ञासम्बन्धात् । तदाश्रये । संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके शाब्दे

॥ कै० ॥ सतो वृद्धादिष्विति । विधौ चायन्तोपो नानुवादे वृद्धिर्ह्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वा-
न्मुनेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवाऽऽदेशः प्राप्नोति ॥

॥ भा० ॥ सतो वृद्धादिषु संज्ञाभावात् तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । सतः संज्ञिनः संज्ञाभा-
वात्तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्धादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादेर्चा
संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादेर्चा भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयस्त्विति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि
न प्रकल्पन्ते । तद्यथा । नीर्नावि वद्वा नेतरचाग्राय भवति ॥

॥ वि० ॥ मुनेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धादिषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्याद्योपसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

२३०

॥ वि० ॥ वचनक्रियायामितरेतराशयत्वाभावेऽपि तत्कलतीत्याह । नौ इति । सामर्थ्यन्तरिति । कारगान्तरेत्यर्थः । सूचकङ्कीकादि ।
नच सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकशक्तिग्रहः सम्भवत्येव । अन्यथा तवापि तत्तद्वैदृषुद्भावसन्निहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहा-
सम्भवेनानुवादोऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमाच्च दोष इति वाच्यम् ।

॥ कै० ॥ ननु च भो इति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराशयेति चोद्यम् । सामर्थ्यन्तरानुप्रवेशेनोत्तरम् ॥

॥ भा० ॥ ननु च भो इतरेतराशयागद्यपि कार्यणि दृश्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च
नावं वहति । अन्यदपि तत्र किञ्चिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं
वहति । यथा तर्हि चिद्विषयकम्भवति । तत्राप्यन्ततः सूचकम्भवति । इदम्पुनरितरेतराशयमेव ॥

॥ वि० ॥ जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्थाय्यीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याशयत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याशयत्वाभावात् तद्बोधास-
म्भवेन सृजेर्द्विरित्यत्र तज्जन्योत्पत्तिचक्षुः परस्पराशय इति भावात् । दृष्टिरादेर्जित्वस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भवेन तत्र दृष्टि-
पदस्य शक्तिग्रहासम्भवाच्च ॥

२३१

॥ वि० ॥ यद्यप्यस्य सूत्रस्य शकटं वधेत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिध्यति । यथा च तत्रोत्पन्नान्तरङ्गीतशक्तिशकटकसादृश्याच्छ-
कपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि । स्पष्टत्वेदमिग्यण इति सूचे भाष्ये ।

॥ कै० ॥ सिद्धन्विति । नहि सृजेरपूर्वं आकारो भाव्यते । किन्तु सृजानुपदिष्टे माटीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः

॥ भा० ॥ सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैर्चा संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैर्चो भाव्यन्ते । यदि तर्हि
नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्त्तकत्वासिद्धम् । निवर्त्तकं शास्त्रम् ।
कथम् । सृजिरस्माद्यविशेषेणोपदिष्टस्य सर्वत्र सृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते ।
सृजेरङ्गित्वे प्रत्ययेषु सृजिप्रसङ्गे सार्ज्जित्वाधुर्भवतीति । प्रत्येकं दृष्टिशुश्रूषे भवत इति
वक्तव्यम् । किमयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यव-
तिष्ठते तथापि न्यायवृत्त्यादनाथोपन्यासः ॥

॥ वि० ॥ तद्यप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये । सिद्धन्विति । इतच्च अन्वयायां विस्तरेण निरूपितम् । न्यायेति । वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः ॥

२३२

॥ वि० ॥ ननु दृष्टियस्येत्यादौ समुदायासम्भवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह । अन्यथेति । एवं च तस्मादाय तत्रापि सम्भवः । इह निदर्शना-
समुदायस्यैव स्यादिति भावः । समुदायेति । मातापितृबोर्लतेऽहनीतिवद्बोधे साहित्यज्ञ तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः । उभयचेति । समु-

॥ कै० ॥ समुदाये माभूतामिति । अन्यथा सृजेद्विरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदा-
यावयवसन्निधौ क तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते । अन्यचेति । यत्नसाध्या समुदायप्र-
तिपत्तिरिति यद्वाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणान्नियमार्थं स्यात् । समुदायस्यैव समाससंज्ञा

॥ भा० ॥ समुदाये माभूतामिति । अन्यथा सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः । अन्यथा
सहवचनात्समुदाये दृष्टिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यचेच्छति सहभूतानाङ्गार्थं करोति तत्र सह-
ग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा उभे अभ्यस्तं सहेति ॥

॥ कै० ॥ यथा स्याद् नावयवानामिति । नैतदस्ति । उभयत्र तात्पर्याभावाद्युपपदुभयत्र प्रस-
ङ्गाभावात्सिद्धत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यज्ञास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र
सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तु उभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति ॥

॥ वि० ॥ दृष्टेऽवयवचेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्व्युत्पद्यते । फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्थ्यायः प्राप्नोति तथापि समासविधिनिवयोभयप-
रत्वे गौरवमित्यतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यकारस्तु तदेकदेशीत्यर्थः । के इत्यनुष्टम्बेव सिद्धे उभेग्रहणं सार्थकमिति भावः ॥

२३३

॥ वि० ॥ न चापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह । प्रत्यवयवमिति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकस्मिन्समाप्त्युत्तरयुक्ता
न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किन्तु गद्यन्तार्थोऽत आह । अचेति । वाक्यार्थस्तु च प्रयोजकत्वापारस्तस्य समुदायविषयत्वसम्भवात्सहग्रहणं तच्च
प्रयोज्यत्वापाररूपमित्याह । तच्चेति । ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्थ्यास्येति चेत्पि वक्तुं शक्यमत आह ।

॥ कै० ॥ प्रत्यवयवचेति । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते तच्च देवदत्तादीनाभोजनं तस्य चैतदेव
रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्ता संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाश्रयक्रिया तु

॥ भा० ॥ प्रत्यवयवञ्च वाक्यपरिसमाप्तेः । प्रत्यवयवञ्च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देव-
दत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकञ्च भुजिः परिसमाप्यते । ननु
चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति ।

॥ कै० ॥ समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः । संयोगसंज्ञा तु कन्वर्थत्वात्समुदाये
प्रवर्तते । इदिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादौ चान्वर्थनान्मानादीनाञ्चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते ॥

॥ वि० ॥ तृप्तिफलत्वाच्चेति । सर्वोपि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह । नाश्रयति । गीतादौति । आदिना चत्तवाद्यादि । अन्यथैवं संयु-
ज्यन्ते वस्यो अचेति । लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् । प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह । इदिसंज्ञेति । लिङ्गादिति । प्रत्ये-
द्वयमितिनियं प्रवापनार्थं हि तदिति भावः । नच नाश्रयणरूपमाणादीनामाश्रयदात्तार्थान्तत् तस्य वा नाश्रयणस्येति पक्षे दृष्टत्वादिति शङ्कम् । अभिव्यक्तिरिति
न्यायेन तथाप्रवृत्तिः ॥

२३४

॥ वि० ॥ समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह । अत्र शतस्येति । श्वत्वाकथितसूत्रे दण्डरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके । उद्देश्यत्वरूप-
मार्थसमाधानं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । दण्डेऽथ स्वसम्मानकदानानुकुलव्यापारानुकुलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः । शासनव्यय-
सम् । तत्र यदन्त इव कर्तुरित्युभयोः कर्मत्वम् ।

॥ कै० ॥ गर्गा इति । अत्र शतस्येक्षिततमत्वात्प्राधान्यम् । अपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म । नच
गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं

॥ भा० ॥ तद्यथा । गर्गाशतान्दण्डानामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न
प्रत्येकदण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सत्सङ्गं क्रियते इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ समूहे समाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यमतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां
शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते ।

॥ वि० ॥ कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलान्तराद्यत्वेन गर्गाणां शब्दसमाधान्यन्तैव प्रधाने कर्मणि लकारः । प्रधानकर्मव्याख्ये लाटौ-
नाहुर्दिकर्मणामित्युक्तेः । दुर्गादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते । अपादानस्थानप्राप्ता इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे । शतस्य प्राधान्यमिति ।
प्राप्ताप्राप्तिसंज्ञकत्वात्तदप्युक्तमिति भावः ॥

२३५

॥ वि० ॥ नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपिशब्दरहितमयुक्तमत आह । न्यायादिति । शतदण्डनन्यायेत्यर्थः ।
योगविभागेति । तिङन्तसमासादेति भावः । भाष्ये किमर्थमिति । चतुर्थीतत्पुरुषः ।

॥ कै० ॥ अथ तवान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायास्समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागाय
तत्र सत्सङ्गं स्थितमिति तवान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा

॥ भा० ॥ अथ तवान्तरेण सत्सङ्गं सत्सङ्गानाङ्गार्थमिति । इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन ।
अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते । आकारस्य तपरकरणं सर्वार्थम् । आकारस्य तपरकरणं क्रियते ।
किम्ययोजनम् । सर्वार्थम् । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सर्वार्थानाङ्गत्वं यथा स्यात् । केषाम् ।
उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

॥ कै० ॥ व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानाङ्गवार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा
इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणान्तर्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थेन तपरत्वमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ तपरकरणं क्रियते इति पाकस्यचतोतिवत् सामान्यविशेषभावेन सत्सङ्गयोगः । आत्वकार्त्तभिन्नकाणावर्गवृत्तित्वाभावाद्द्वितीयमाश्रयति । व्यक्तिरिति ।
यद्गुणस्येत्यादि बहुव्रीहिः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये किञ्च कारणमिति । निमित्तकारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा । अस्ति प्रयोजनमेतदितिकाका सूचितमनुशयं एच्छति ।

॥ के० ॥ किञ्च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः । मुखेन हि कृते चौर्यं कुन्तलित्वावस्थायामपि चौर्यमिति व्यप-

॥ भा० ॥ किञ्च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथम्पुनर्जायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्त्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपा-
धायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किन्तर्हीति । भेदक-
त्वाङ्गस्येति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । आनुनासिक्यन्नाम गुणः । तद्विन्नस्यापि यथा स्यात् । किञ्च
कारणं न स्यात् । भेदकत्वाङ्गस्य । भेदका गुणाः । कथम्पुनर्जायते भेदका गुणा इति । एवं
हि दृश्यते लोके ॥

॥ के० ॥ दिश्यत एवेति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसङ्गहार्यङ्गगुणग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ किन्तर्हीति । किन्तर्हीति प्रश्ने । इति । इदं वक्तव्यमित्यर्थः । तदाह । भेदकत्वादित्यादि ।

॥ वि० ॥ जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह । उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।
वालो युवेति भाष्ये स्वाभाखा न जहातीत्यनुकर्षः । एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणां दर्शितम् । ननु गुणेषूभयाङ्गीकारे खण्डिकोपाधाय-

॥ के० ॥ एकोऽयमिति । उदकत्वजातियोगादकैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुद-
कद्रव्यं तदेव च गुणात्तरयोऽगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते । उभयमिति । आत्माशब्दा नियतस्तरा इति

॥ भा० ॥ एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीत-
सम्यदिदमुष्णमिति । ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो
सुख्यपि जश्यापि शिख्यपि स्वाभाखा न जहाति । तथा वालो दुवा दहो दहो दहो
बलीवर्ह इति । उभयमिदं गुणेषूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किम्पुनरत्र न्याय्यम् ॥

॥ के० ॥ वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तु भयथा व्यवहारः । गोपिण्डोऽपि वत्साद्यवस्थाभेदात्कुर्य-
विक्रयादिषु मूल्यादिभेदेऽङ्गदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं
पुनरिति । अनेति । शास्त्रे ॥

॥ वि० ॥ चपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न । यत उभयमिति कोऽमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह । आत्मापेति । ननु भयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन किं
पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह । शास्त्रे इति । अनेति निर्दोशसम्पत्ती चेति भावः ॥

२३८

॥ वि० ॥ इत्येव न्याय्यमिति । विधेयागुभिरुविषय इति शेषः । तच्चैतल्लुतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्य-
स्यति । यदयमिति । प्रयत्नम् । स्वशब्देनोपादानरूपम् । कथमिति । यथा वय्वादेशे उदात्तनिपातनेन एकाच इति सूच्यमेकाञ्चराणां

॥ कै० ॥ उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावाद्वान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्र-
यत्नान्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति । यावता तच्चा-

॥ भा० ॥ अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्तिदधिसक्यत्वा-
मनङ्मुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति । यदि हि भेदका
गुणाः स्युः । उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाः ॥

॥ कै० ॥ व्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तथापि हि स्थानान्तरतम इति वचनादादेशस्य यः
स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारितथे उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रय-
त्नाधिकेनोच्चारणं विवक्षार्थमेव । उज्ज्वल इति विवक्षा यथा ॥

॥ ति० ॥ न कार्यमिति । यः स्वरः प्राप्त इति । हन्तेरनुदात्तत्वादनदात्त इत्यर्थः । नचैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त
उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां
मानाभावादित्याशयात् ॥

२३९

॥ वि० ॥ नन्वेवमपि अतस्योच्चारणनिपातनसामर्थ्याच्चतस्त इत्येव चतुरश्रसीत्यस्याप्रतिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नं चतुरश्रस्य वः
संख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरश्रसीत्येतद्वाधकत्वायोगादत आह । अन्ये त्विति ।
एकश्रुतिश्च विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकी । तत्पाठे कचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । कैस्वर्येण पाठजमिद्वैत्य प्रकृतसूच्यं ज्ञापकमित्यविरोधः ।

॥ कै० ॥ अन्ये त्वाहुः । एकश्रुत्या सूचयि पञ्चन इति कचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति ॥

॥ वि० ॥ अन्ये त्वित्येकचिबीजन्तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरकम् । तद्रूपाद्यन्तान् तत्तत्तोदात्तादिविवक्षा । तिस्रचतस्र इत्य-
थापि हन्तप्रयुक्तान्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । सम्पूर्णोष्ठाभ्यामी आचार्यैकश्रुत्या पठित्वेन न मानम् । कचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या
पाठो यथा दाक्षिणायनादिभूषे श्रेष्ठकति यत्तावदेव भाष्याक्तमते । मध्यमोत्तर एकश्रुत्यैवाङ्गानि यदन्ति बाह्यगणवत् तथापि आख्यानतोऽनुनासिकत्वादि-
वदुदात्तनिपातनादित्थानमित्याहुः ॥

२४०

॥ वि० ॥ खरितादेरिति भाष्ये उपलक्षणम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । आशीयमात्र इति । शब्देन निपातनेन

॥ कै० ॥ अनुदात्तादेरिति । अनुपलक्षणाणां नुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः । उत्तरे त्वजग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ।

॥ भा० ॥ अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत् खरितादेः खरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आशीयमात्रो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमात्रमेत कुण्मात्रमेत । तत्र यः शुक्लो आलम्ब्ये कुण्मात्रमेत न हि तेन यद्योक्तं कृतं भवति । असन्द्वादस्तर्हि तत्कारः । ऐजित्त्व्यमाने रुन्देहः स्यात् । किमिवावैचावेव आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । रुन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वरुन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्द्वादलक्षणमिति । चयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्येषां द्वयमेवजातीयकेषु रुन्देहेन कश्चिद्यत्नं करोति । तद्यथा । औतोमशोरिति ॥

॥ कै० ॥ व्याख्यानत इति । प्रख्येष्टद्वयमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनाञ्चेति मालाशब्दस्य द्वाद्वार्थत्वादुपादानस्याकार-
प्रक्षेपनिश्चय इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ आशीयमात्र इत्यर्थः । सन्त्वेनानुदात्तादिशब्दं कर्त्तुं स्यादत आह । अत्रिति ॥

२४१

॥ वि० ॥ ऐजयन्तपरत्वमित्याह । इदं तर्हीति भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि श्रुतः श्रुतावेव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥

॥ कै० ॥ इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वाद्देवो शास्त्रका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञा-

॥ भा० ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्गतस्विसाचतुर्मात्राणां स्थानिनां विभावच-
तुर्मात्रा आदेशा माभूवन्ति । खट्वा इन्द्रः । खट्वा इन्द्रः । खट्वा उदकम खट्वा उदकम ।
खट्वा इन्द्रा खट्वा । खट्वा ऊहा खट्वा । खट्वा शक्ता खट्वा शक्ता । खट्वा ओदनः
खट्वा ओदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वा ऐतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वा औपगवः । अथ
क्रियमाणोऽपि तकारो कस्मादेव विभावचतुर्मात्राणां स्थानिनां विभावचतुर्मात्रा आदेशा न
भवन्ति । तपरस्तत्कालस्थितिनियमात् ॥

॥ कै० ॥ विधावादैषो भाष्यन्ते किन्त्वैविधरात्वात् विभावचतुर्मात्राणां ग्रहणासंज्ञाप्रसङ्गात्तद्विधौ
तेषामपि प्रसङ्गात्तद्विधाय तपरत्वम्

२४२

॥ वि० ॥ कार्यकालमात्रित्वं नोदयति । नन्विति । अयं भावः । तत्पक्षे स्रजेर्द्विरित्यादावुपस्थितं दृष्टिरादैर्जति पदैकवाक्यतयान्वेति । एकं दृष्टिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनुवाद एव । एवञ्च भाष्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः । अनुवादकत्वापेक्षया तत्रोपस्थितं

॥ कै० ॥ एवं स्थिते बोधयन्ति यद्यैजर्जस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्येतत्त्वदम् । उच्यते । तात्पर्यैजर्जत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रक्षेपे विज्ञा-

॥ भा० ॥ ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादृषि परस्परः । यदि तादृषि परस्परः । ऋदोरवितीहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्येव न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारो दकारोऽपि । अथ मुखमुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥ दृष्टिरादैव ॥

॥ कै० ॥ यमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति सति तु तकारे आकारस्य स्वरूपप्रतीतिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनेनार्थवत्त्वादिभक्त्युत्पत्तौ सत्यामादित्येतत्त्वदं सिद्धम् ॥

॥ वि० ॥ दृष्टिरादैर्जति तत्रैव शक्तिग्रहं संपाद्य वाक्यभेदेन स्रजेर्द्विरित्यस्यार्थं बोधयति । ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशस्त्रान्तराभावाद्गत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्ववर्गितः कल्प्यते न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं पदस्यानुवादत्वकल्पनं चेति ॥

२४३

॥ वि० ॥ यत्तु कार्यकालपक्षे दृष्टिरादैर्जत्यादेर्यत्र दृष्टिपदं तत्रादैर्जत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । यथाच ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्ववर्गितस्तथेहापि स्रजेर्द्विरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्ववर्गितः । उपस्थापकेन दृष्ट्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य दृष्ट्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्ववर्गितरिति । तन्न । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भवेत्युपस्थितमिदं भवति । यच्च भमितीति प्यङ्गः संप्रसारणमिति सूत्र-स्य भाष्येण कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्युपस्थितमिदं भवति । ईदृदेहिवचनं प्रगृह्यमितीदृदेदितिसूत्रस्य भाष्येण च विरोधात् । तद्वीक्ष्योपस्थितमिदं भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । अथ संज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्य वार्तिकविरोधश्च । प्रकारान्तरेणावत्यतस्तस्याख्यानपरिभाष्यविरोधश्च । किञ्च । स्रजेर्द्विरित्यादिसूत्रस्य दृष्ट्यादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्त्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थोऽन्वये मानाभावाच्चैकपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः । दृष्टिपदेनाविधानात् । स्रजेर्द्विरित्यादौ इकपदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्त्वादिविषये एव तत्त्वदृष्टेयं भवत्येवान्वयः । एवञ्च ज्योतिष्टोमवाक्यादौ च गृहेनात्र नामधेयता दुरुपपादा । किञ्चोपस्थाप्यार्थस्य दृष्ट्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा इकोगुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । दृष्ट्यादिपदैर्दृष्ट्या बोधनं च दुरुपपादम् । अनुवादोऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरसोऽस्मद्दृष्ट्या दृष्टिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये किं तकार इति । कस्या तादृषि परस्पर इत्यनङ्गीकुर्वते इति शेषः । सन्त्यभावादिति । शेषशेषिभावोऽभावादित्यर्थः । तान्मस्य पदत्वभावे जगत्वं न स्यादिति भावः । आनुषङ्गिककालं दर्शयति । ज्ञापकद्वारेणेति ॥

२४३

॥ वि० ॥ इको गुणद्वी । गुणद्वयसंज्ञायावश्यकत्वेऽपि इकपदस्यैकः स्थान इत्यर्थमावश्यकत्वेऽपि योग-
विभागविषयकोऽयं प्रश्नो भाष्ये । इग्यहणमिति । ननु इग्यहणेनाकारादीनां निरुत्तरशक्या कर्तुमन्त आह । स्थानित्वस्येति । ननु
आकारस्य दृष्टादाहरणादाने गुणांश्च अकारोदाहरणादाने किं बीजमत आह । आकारस्येति । दृष्टविधौ । सिचि दृष्टविधौ अयासीदित्यादौ ।

॥ कै० ॥ इको गुणद्वी । इग्यहणमिति । अक्षमाशप्तापकषादाकारादिनिरासादिक एव गुणद्वी भवि-
ष्यति इति प्रश्नः । आत्सेधचरति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निरन्तर्यमित्यर्थः । आकारस्याज्ञानस्य दृष्टवि-

॥ भा० ॥ इको गुणद्वी । इग्यहणं किमर्थम् । इग्यहणमात्सेधचरव्यञ्जननिरन्तर्यम् ।
इग्यहणं क्रियते । आकारनिरन्तर्यं संध्यचरनिरन्तर्यं व्यञ्जननिरन्तर्यं च । आकारनिरन्तर्यं
तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्यहणान्न भवति । संध्यचरनिरन्तर्यम् ।
ग्लायति ग्लायति । संध्यचरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्यहणान्न भवति । व्यञ्जननिरन्तर्यम् ।

॥ कै० ॥ धावभावादिशेषाभावाच्चाकारस्थातो लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति । यातेति । ग्लाय-
तीति । सचां हिमाचलविशेषात्प्राप्त्याधिकाभावादौपदेश्येकारो गुणः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ अपवादत्वादिशेषाभावाच्चाकारस्थातो लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति । यातेति । ग्लाय-
तीति । सचां हिमाचलविशेषात्प्राप्त्याधिकाभावादौपदेश्येकारो गुणः स्यात् ॥

२४४

॥ वि० ॥ आर्हधातुकोपदेश इति । गुणनिष्पन्नस्य तदुत्तरकालिक इति भावः । प्रतिपत्तिचापवम् । प्रक्रियालाघवम् । तेभ्योऽपि विह-

॥ कै० ॥ उभितेति । भकारस्यौश्लादोकारो गुणः स्यात् । पररूपेणेति । अतो कोपस्तु न

॥ भा० ॥ उभिता उभितुम् उभितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्यहणान्न भवति ।
आकारनिरन्तर्येन तावत्कार्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति नाकारस्य गुणो भवतीति । यदयमा-
तोऽनुपसर्गक इति ककारमनुबन्धङ्करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । किल्लरण एतत् प्रयोज-
नम् । किंतीत्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात् किल्लरणमनर्थकं स्यात् ।
गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो
नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धङ्करोति । सन्ध्यचरनिरन्तर्येनापि नार्थः ।
उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यचरस्य गुणो न भविष्यति । व्यञ्जननिरन्तर्येनापि नार्थः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्जापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ॥

॥ कै० ॥ भवति । आर्हधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य कोपविधानात् । उपदेशसामर्थ्यादिति ।
प्रतिपत्तिचापवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ तावन्नौ ताभ्यामैचौ तवैवचेतिपाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नचापवमपि बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ इत्युच्यते । ततश्च मिदंरिति नावयवपठौ किन्तु स्थानपठौति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः । भाष्यं नैतानि सन्ति ज्ञापका-
नीति । छत्रिन्यायेन । ननु नैतानि

॥ कै० ॥ यद्यञ्चनेरिति । यद्येवं मिदंरिगुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिगुण-
भावात्सर्वादेशः प्राप्नोति । मिदं इमिदिरित्याश्रयणा-

॥ भा० ॥ यद्यञ्चनेर्दे शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । छित्करण एतत्प्रयोजनम् ।
छित्तीति छित्पो यथा स्यात् । यदि च व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् छित्करणमनर्थकं स्यात् ।
गुणो कृते चयाखामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसर्जो मन्दुरज इति । पश्यति
त्वाचायौ न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्दे शास्ति । नैतानि सन्ति ज्ञापकानि ।
यत्तावदुच्यते । कित्करणं ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीति । उत्तरार्थमेतत् स्यात्
तुन्दशोकयोः परिसृज्यपुनरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥

॥ कै० ॥ दिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः । यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाद्योः ॥

॥ वि० ॥ सन्ति ज्ञापकानीति प्रतिज्ञायाश्च ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमत आह । विशेषेति । टकः किञ्च ज्ञापकं यं विधिं प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ शङ्कते । केचित्ति । यदुच्यते इति समुच्चयाद्यौपि शब्देनेति शेषः । आर्थेन । सामर्थ्यप्राप्तेन । भङ्गस्य भङ्गसदृश इति
भावः । ग्लायत इत्यादीति । आदिना जग्लावित्यादि । नन्वेवमात्मस्यैव बाध्यते नहि तस्य ऐकारो निमित्तं ग्ले इति पाठोऽपि सुकारत्वादत
आह । न ध्यायति । ध्या इति कृतान्तनिर्देशनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः ।

॥ कै० ॥ केचिदाहुः । टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदुच्यते इति ज्ञापकाद्यो अन्य-
क्त्यानां न पुष्पाति तस्मादर्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम् । आयाद-
योऽपीति । ऐकारोच्चारणस्य सामर्थ्यादविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः ।

॥ भा० ॥ यदुच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यन्तरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदि यद्यत्
संध्यन्तरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वाध्यते आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष
दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ।
गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव ।

॥ कै० ॥ यं विधिमिति । आयादेशस्य ह्रीकार एव निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते । नहि ग्लाय इत्येवं पाठः
शक्यः कर्तुम् । त्वया ग्लायत इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । न ध्यायति च निपातनादात्वं गुणवत्त्वं बाधयति ।

॥ वि० ॥ न चास्य सौबल्यम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौबल्यकल्पनापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य अनुत्पत्त्यादिवाहुः । नच रैशब्दादिभ्य आचारविधिं रायसीत्यादौ
संध्यन्तरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् । शङ्कतेऽपि आचारविधिभाव एतद्वाच्यप्राप्तादित्यदोषात् । गुणवदिति । वैधर्म्यं दृष्टान्तः ।

२४८

॥ वि० ॥ ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदाचित्स्थानानुनासिकोऽपि स्यादत आह । रूपग्रहणस्येति । परे तु अत्र पररूपशब्देन पर-
शब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमानः किंगुणक इत्याकाङ्क्षायांस्तरतमपरिभाषयोभयगणकः ।

॥ कै० ॥ पररूपेणेति । रूपग्रहणस्योदमेव प्रयोजनं यादृक् परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति ।

॥ भा० ॥ यदप्युच्यते । जनेर्भवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ।
सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकाद्यो भवति नच जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् ।
जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतोऽहं-
मात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भवति । स्वमय्यनुनासिकः प्राप्नोति । पर-
रूपेण शुद्धो भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ प्रकृते चोभयान्तरतमासंभवात् परशब्देन यङ्गुणकस्योपस्थितिस्तुङ्गक रव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादि-
वत् शब्दरूपत्वाभावेन व्यापकसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः ॥

२४९

॥ वि० ॥ ननु गमेरप्ययं इति भाष्यमनुपपन्नं गमो गमश्चान्तात्यन्ताध्वद्वरपारेति सूचे पठितेनान्यथापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन नगोऽग
इत्यादौ उच्य सत्त्वादत आह । सप्तम्यां जनेरित्युत्तरं पठितेऽन्धेष्वपि दृश्यत इति सूचे दृशग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन
तेनैव प्रकृत्यन्तरादपि डे सिद्धेऽन्तात्यन्तप्रकरणस्थं वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः । भाष्ये आन्तर्यत ओकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ननु तनोतेर्हंउः
सन्वच्चैतिडित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् । नचैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशा-

॥ कै० ॥ गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्हं इत्यतोऽन्धेष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्त्तमानो

॥ भा० ॥ एवन्तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान आ-
न्तर्यत ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदीग्रहणं क्रियते । धीः
पन्थाः स इममिति एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति ॥

॥ कै० ॥ गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं द्वित्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूचं स्थितम् ॥

॥ वि० ॥ स्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्त इति वाच्यम् । ईशादौ श्रुतानि तत्राप्यतिप्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रशङ्क्यादिति भाष्याशयः । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्त-
म्यान्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्याननस्या युक्तेरसंभवदुक्तत्वाच्च । भाष्ये एतेऽपीति । औकारादयः । रूपद्वारगोषिकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न
स्यादेवति भावः । तदादीनाम इत्यत्र तदादीनामिति तु तदोः सः सावित्युत्तरार्थं स्यात् संज्ञोपसर्जनव्यापक्य च स्यादिति बोध्यम् ॥

२५०

॥ वि० ॥ आश्रितेति । आश्रितो गुणद्विगुणव्यापार उच्चारणं येषु आदौ विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनेति । इत्येवमित्य-
थाहृत्य स्वरूपपदार्थकनान्यतरं विशेषणादीदृशार्थकाभ इति भावः । अत एव संबन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणद्वयो इत्युच्चार्य गुणद्विगुण-

॥ कै० ॥ संज्ञयति । गुणद्वयानुवृत्त्येव गुणद्वयोरिकः सिद्धत्वाद्वितीयं गुणद्विगुणव्यापारमिति गु-
णद्विगुणव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणो

॥ भा० ॥ संज्ञया विधाने नियमः । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ।
नहि । कथमनुवृत्तमानं गच्छति । गुणद्विगुणव्यापारमिति । कथं पुनरन्तरं गुणद्विगुणव्यापारमिति
गुणद्वयो स्याताम् । प्रकृतं गुणद्विगुणव्यापारमनुवृत्ते । क प्रकृतम् । द्विरादेर्जदेङ् गुण इति ॥

॥ कै० ॥ द्विरित्येवं या द्विरिति विज्ञायते । अथवा गुणद्विगुणव्यापारं गुणद्वयव्यापारदेव सिद्धे
पुनर्गुणद्विगुणं गुणद्विगुणव्यापारव्यापारार्थं विज्ञायते ॥

॥ वि० ॥ समनुवृत्तं इत्युक्तम् । उपक्रमस्य गुणद्विगुणव्यापारसामर्थ्यादित्येव व्याख्यास्वरूपादाह । अथवेति । पुनरुपादानसामर्थ्यादित्येव गुणद्विगुणव्यापारं गुणद्व-
िगुणव्यापारमिति गुणद्विगुणव्यापारमिति भावः ॥

२५१

॥ वि० ॥ यादृश इति । स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः । नन्वेवं सति उत्तरत्र निधेयसमर्पणार्थं गुणद्विगुणव्यापारं चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् ।
अनुवृत्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निधेयसमर्पणभावादिति चेन्न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनादेङ् सूत्रे गुणपदोक्तं द्विगुणपदोपस्थित्या
तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य । उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । इक इति सूत्रेऽपि नधात्वित्यादिसाहचर्यार्थपरत्वम् । इक इति पृष्ठीनिर्देशाच्च-
तिभाष्याशयात् । नपुंसकस्येति । घञजपः पुंसि तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमेवेतिदिति । तन्न । मांसं भक्षोऽस्येति कर्मण्यणितिसूत्रस्य भा-

॥ कै० ॥ अदेङ्गमिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबन्धाद्योपात्तो यादृशो द्विगुणव्यापारो उत्तरत्रानुवृत्तं
इत्यदेङ्गमित्युक्तम् । तेनेतन्न चोदनीयं द्विगुणव्यापारमनुवृत्तमान आदेचः प्रत्याययतीत्यादेर्चा गुणसंज्ञा
प्राप्नोतीति । संबन्धमिति । संबन्धत इति संबन्धम् ।

॥ भा० ॥ यदि तदनुवृत्तं अदेङ्गुणो द्विगुणव्यापारो द्विगुणसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्ध-
मनुवृत्तिप्यते । द्विरादेर्जदेङ् गुणः । द्विरादेच् । तत इको गुणद्वयो इति । गुण-
द्विगुणव्यापारमनुवृत्ते । आदेर्जदेङ्गुणं निवृत्तम् ।

॥ कै० ॥ कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वात्पुंसकनिर्देशः । आदेर्जदेङ्गुणसंबन्धे द्विगुणव्यापारदेङ्
गुण इत्यनुवृत्ते तेनादेङ्भिर्न संबन्धते । इह त्वनुवृत्तमादेचो जहाति कान्तारोत्तरणाय सार्धस्यैव
त्यागोपादाने ।

॥ वि० ॥ घप्रयोगविरोधान् । तेनेति । अत्रादेर्जदेङ्गुणव्यापारं स्वरूपार्थाय किं तु द्विगुणव्यापारसंबन्धनिवृत्तये इति भावः । भाष्ये द्विरादेर्जदेङ् गुण इति
मूलकमनिर्देशः । पुनर्द्विरादेर्जदेङ्गुणव्यापारसंबन्धनिवृत्तये संबन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । इको गुणद्वयो इत्युक्तं यद्यन्यासाभिप्रायेण । आदेर्जदेङ्गुणव्यापारमिति ।
स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्गुणव्यापारदेर्जदेङ्गुणव्यापारमिति निवृत्तमित्यर्थः । कचिन् आदेर्जदेङ्गुणं निवृत्तमित्येव पाठः ।

२४२

॥ वि० ॥ ननु मण्डकस्य चेतनत्वात् तदा गतिसंभवेऽपि शब्दस्य कार्यं सेतुत आह । उद्दिशब्दस्तेति । स्वरितत्वाद्वादनृत्मानस्यापीति शेषः । इति । इति इति सूत्रे इत्यर्थः । अदेडित्यत्र तु न संवन्धः । गुणसंज्ञासंबन्धेनादेडं निराकाङ्क्षादिति बोध्यम् । नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठः । तस्मादानीमपि सूत्रेण वारिष्यत इत्यस्मात्प्रज्ञेतिः । शेषादित्यादौ एकयोगादनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह । एक इति । प्रतिपत्तिकाले । लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले । एककायेति । आदेज् उद्दिशं चोऽदेड् गुणसंज्ञो भवतीति संज्ञाकवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः । समुहालम्बनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । यदादेज् उद्दिशं चोऽदेड् गुणसंज्ञश्च भवत इत्येवो वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् ।

॥ कै० ॥ अथवेति । उद्दिशब्दस्यैवाकाङ्क्षावशादुपस्थानं नत्वदेड् गुण इत्यत्र । अथैकयोग इति । एको भवतिर-
ध्याज्जयते उद्दिशदेजदेड् गुणो भवतीत्येवमेकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले

॥ भा० ॥ अथवा मण्डकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डका उन्मत्तोरुपप्लव गच्छन्ति तद्वद-

धिकाराः । अथैकयोगः करिष्यते । उद्दिशदेजदेड् गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । नचै-

कयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥

॥ कै० ॥ भवतिक्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैर्स्ववद्वा उद्दिशं चो अदेड्स्ववद्वा गुणसंज्ञेति नास्ति उद्दिशं चाया अदेड्भिः संवन्धः ॥

॥ वि० ॥ शेषादित्यादौ अवांतरवाक्यार्थभेदान्न दोषः । केचित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्त्युद्दिपदसंबन्धाभावः कृत इति चि-
न्त्यम् । नच स्वविषयवाक्यबोधानन्तरं निराकाङ्क्षातया न्यवान्वाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितसंज्ञो न हृतदेकयोग इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेक-
संबन्धाप्राप्तौ नैकसंबन्धाया स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्यादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीते तदेदित्यत्र हिस्तद्वृत्त्यादेकयोगेऽनुवृत्त्यभाव इति । एतं चेदं तदस्मिन्नस्तीति सूत्रे भाष्ये । एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव । वस्तुत एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति । तदस्यास्त्युच्छिन्नितिसूत्रे हिस्तद्वृत्त्याभावात् । तदधीत इति सूत्रे तु वाक्यानां सुखबोधाय हिस्तद्वृत्त्यामित्युक्तं तेषां तेषां भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥

२४३

॥ वि० ॥ ननु उद्दिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात् कथमुक्तगोपवादसाम्यमत आह । यवेति । आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासंदिग्धत्वम् । अत एव तदतिरिक्तावकाशविरहः । तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च । ननु गुणसंज्ञया उद्दिशं चावत् कृत्यादिसंज्ञयापि

॥ कै० ॥ अथवान्वयवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाग्न वाध्यते । असंदिग्धत्वादनवकाशत्वाच्चात्पर्याच्च कविधेः । अग्नस्तु विपर्ययात् । एवमदेड् गुण इत्यत्र उद्दिशं चोऽनुवृत्तिरिति सत् संदिध्यते किमुत्तरार्थवेहा-

॥ भा० ॥ अथवान्वयवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते । यथोत्सर्गस्य प्रसक्त-
स्यापवादो बाधको भवति । अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्म-
कृताया उद्दिशं चाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गस्य प्रसक्तस्यापवादो बाधकः ॥

॥ कै० ॥ नुवृत्तिरर्थेहापीति । सावकाशाच्च उद्दिशं चा तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्प-
र्यौदसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च उद्दिशं चासंबन्धमदेडं बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञविशेषेणासंयुक्ताधिका-
रेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते ॥

॥ वि० ॥ प्रत्ययसंज्ञा बाधेत्यत आह । प्रत्ययेति । न तथाचाकाङ्क्षाया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धो येन सकिञ्चित्कृत्यादिसंज्ञया निराकाङ्क्षात्वात् प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात् । किंतु संज्ञाकाङ्क्षाया । सा हि स्वस्य बहुविषयत्वत्वाभावात् कतिपयानन्तरविषयतामेव गुणः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । बहुविषयत्वं चास्याः संज्ञविशेषासंबन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥

२५४

॥ वि० ॥ खजोऽप्राप्ताविति । यता मुक्ते इति शेषः । मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिङ्गनानुवर्त्तमानं यवाकाङ्क्षा तत्रैव संब-
ध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः । स च संबन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्रविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः । अस्य विशेषस्य प्राग-
कथनं तु शतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यतावोधनायेति बोध्यम् । इह त्विति । अकर्त्तव्यत्वविशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्र इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ अथवेति । विभाषा तिलमापोमेत्यत्र हि उमाभङ्गयोरभान्यत्वात् खजोऽप्राप्तौ चोदितायां
खजग्रहणानुवृत्तिराश्रिता अनुवर्त्तमानस्य खज् यद्वाभावात् व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते अपितु विभा-
षाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गण इत्यत्रानुवर्त्तमानमपि यद्वाभावाददे-

॥ भा० ॥ अथवा वक्ष्येत्यतः । अनुवर्त्तन्ते च नाम विधयो नचानुवर्त्तनादेव भवन्ति
किं तर्हि यद्वाङ्मवन्तीति । अथवा । उभयं निरुक्तं तदपेक्षामाह ॥

॥ कै० ॥ उभिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्रो भवति । अथवेति । अपेक्षालक्ष-
णौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिवि भवति प्रतिषेधो वेति
गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति । समुदायस्य भेदाभावात् ॥

॥ वि० ॥ अनुवृत्तौ हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याहुः । भाष्ये उभयं निरुक्तमिति । स्वरितलिङ्गनासङ्गेनानुवृत्तिरेव निरुक्तिरित्यर्थः । अपेक्षेति । इका इत्येता-
वन्मात्रस्येतराकाङ्क्षत्वात् समुदायापेक्षायां च लक्ष्यानुसार एव बीजम् । अनन्तरस्येतिन्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्तेत्येतास्तीत्यन्वयः । समुदायत्वं च युगपद्वै स-
निधानात् क्रमेणासंनिधानाच्चेतिबोध्यम् ॥

२५५

॥ वि० ॥ षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः । षष्ठी स्थान इति परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विधीयमानौ
वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या । गुणश्रुत्येतस्य गुणशब्देन विधेयत्वबो-
धक्येत्यर्थः । तत्र यदीति । बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः । सोऽस्येति । इगन्तस्येतिपष्ठालोकात्सोऽस्यनुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेत-

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशा-
ल्लिङ्गादलोऽन्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विक इति । तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशेष्यते इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भव-

॥ भा० ॥ किं पुनरयमलोऽन्यशेषः । आहोस्विदलोऽन्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः
स्यात् कथं वा तदपवादः ॥

॥ कै० ॥ तीति सच भवन्नलोऽन्यस्य भवति तदा सोऽस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्यमलं
षष्ठी नीयते अङ्गान्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योऽन् विशेष्यते तदा तस्यायं विशेष्यत्वाच्छेषो भवति ॥

॥ वि० ॥ त्वरिच्छेदकत्वे तस्येति भावः । तदा तस्यायं विशेष्यत्वादिति । तच्छेषशब्दे तन्नेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषावितिभावः । भाष्ये इको गुण-
वृद्धीति पूर्वपरान्वयि तेनैतद्वयलाभ इति भावः । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् ॥

२५६

॥ वि० ॥ अथ त्विति । अवात्तरवाक्यार्थबोधकात्तन्निर्णीतार्थकत्वेन स्थानपठौत्वसंभावनया तत्पठत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदिरित्वाहौ योग्यत्वेन तत्साहचर्यमन्यदाप्यवयवपठौत्वनिगमे तदसंबन्ध इति भावः । बाधायोगादिति । आत्यन्तिकबाधयोगादित्यर्थः ।

॥ के० ॥ अथ त्वङ्गस्येति गुणद्विविधौ न स्थानपठौ किं तर्हीगपेक्षयाऽवयवपठौ तदा स्थानपठभावाद-
लोऽन्यस्येत्येतस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षौ भवति । अप्राप्यनुमानमेव हि बाधः । वचनेन प्राप्तस्य बाधा-
योगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यच्च तच्च स्थितस्यैको गुणद्वौ इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्वसंभावनापत्त्यस्तः ।
नहि युगपद्वौ पृथग्विी संभवतः स्थानयोगोऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोऽपि न भवत्येकत्वात् पृथग्विी । तस्मा-
त्तच्छेदतदपवादपक्षावैवावाशङ्कितौ ॥

॥ वि० ॥ पार्थिवस्तु बाधः षोडशीग्रहणादौ भवत्येति बोध्यम् । समुच्चय इति । मिदिरन्त्यस्यैकस्यैववकाकारः । नहीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य
नानैकमिषायकत्वं तन्वे आहत्तौ च न मानमिति भावः ॥

२५७

॥ वि० ॥ अनेकयोगेति । एवञ्चैकं वाक्यमिति भाष्यमयुक्तमिति भावः । उत्तरमेकस्मिन्नित्यादि । अङ्गाङ्गिभावश्च न गुणगुणिभाव
इत्याह । विशेषेणेति । इकः स्थानित्वादिति । साच नालोऽन्यसूचप्रवृत्तौ निमित्तम् । अल्समुदायोरुत्तरस्थानपठौत्वाभावात् । अङ्गस्येति
च न स्थानपठौति भावः । तद्विशेषणत्वादिति । अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः ।

॥ के० ॥ यथेकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरथेकस्मिन् कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभा-
वाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येत्येगपेक्षयावयवपृथगामिकः स्थानित्वात्तवि-

॥ भा० ॥ यथेकं वाक्यन्तद्वेदम् । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणद्वौ अलोऽन्यस्येति ।

ततोऽन्यन्तच्छेपः । अथ नाना वाक्यम् । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणद्वौ अन्यस्य चान-

न्यस्य चेति । ततोऽन्यन्तदपवादः । कस्याच विशेषः । द्विगुणावलोऽन्यस्येति चेन्मिदिसृजिपुगन्तलधूपध-

र्च्छद्विगिप्रचुद्वेखिग्रहणम् । द्विगुणावलोऽन्यस्येति चेद् मिदिसृजिपुगन्तलधूपधर्च्छद्विगिप्रचुद्वे-

खिग्रहणं कर्तव्यम् । मिदिरुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । सृजद्विः । इक

इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । पुगन्तलधूपधस्य गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्य-

त्वादि न प्राप्नोति । सृच्छेर्लिटि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । सृद्विगोऽङि

गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । सृप्रचुद्वेयोर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् ।

अनन्यत्वादि न प्राप्नोति ।

॥ के० ॥ शेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोऽन्यस्येत्येतस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविधयत्वाच्चाभाववाक्यम् । द्विगुणा-

विति । मिद्रीनामनिगन्तत्वादलोऽन्यस्येत्येतदङ्गसिग्रहणस्य सन्निपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्रहणङ्कर्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ नानावाक्यत्वमिति । अथ पक्षे पुगन्तत्वादि नियमार्थमिति बोध्यम् । मिद्रीनामिति । गुणादिविधौ परिभारादवश्य परस्परसम्बन्धोप-
रित्यागेनोपस्थानान्तच्छेपत्वं तथैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्तते इति भावः । भाष्ये अनन्यत्वादिति । तच्छेषपक्षेऽनन्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

॥ वि० ॥ अङ्गस्येति च स्थानपठेति । अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति सच यचान्य इक् तवान्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानः । तदाह ।
भेदेनेति । शास्त्रस्य बहुविधयत्वायेत्यर्थः । तच्चेगन्तेष्वेति । तच्चेपत्वादिति भावः । अन्यच्च । अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे । अन्यमल-

॥ कै० ॥ द्वौषान्तरमप्याह । सर्वादेशप्रसङ्गस्येति । अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तच्चेगन्तेष्वेवालोऽन्य-
स्येति विधिरन्यत्र तु षष्ठा अन्येऽन्यमुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्ये-

॥ भा० ॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्यानिगन्तस्य । सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता ।
किङ्कारणम् । अलोऽन्यस्येति पठेति चैव ह्यन्यमिकमुपसंक्रान्ता अङ्गस्येति च स्थानपठेति तद्यदिदानी-
मनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष द्वौषः । यथैव ह्यलोऽन्यस्येति पठेति अन्यमिकमुपसं-
क्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानपठेति तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र पठेव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वा-
देशः । एवमर्हं नायं दोषसमुच्चयः । पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायम् पठितः । मिदिस्यजि-
पुगन्तलपूपथिर्दृष्टिश्चिप्रचुद्रेष्विग्नहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदिरुणः । इक इति वच-
नादन्यस्य न अलोऽन्यस्येति वचनादिको न उच्यते च गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र ॥

॥ कै० ॥ ति षष्ठ्युच्चारितेवान्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापे-
क्षोऽयमिति । मिदादिष्विग्नहणङ्कारस्यमित्येवार्थं हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यत इति । मिदेरिति चोदनया ।

॥ वि० ॥ मिति । इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्यपरिभाषयेत्यर्थः । अङ्गस्येत्यपि स्थानपठेतिभाष्येऽन्यमिकमुपसंक्रान्त्यनुकर्षः । एवम् संग्राहकवाक्यस्येगन्त-
मात्रविषयत्वादनिगन्तविषयकत्ववशाभावा एव । आदत्तौ च न मानमिति भावः । अत एव गापोऽकः किञ्च सार्धकम् । हिञ्च हेत्वर्थ इत्याह । मिदादिष्विति ।

॥ वि० ॥ अनन्यस्या चेक इति । यद्यपि जुसि चेत्यादीनामप्राधान्यभूतेस्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथा-
पि प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया जुसि चेत्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यत इत्याभिप्रायः । समानन्यायेनेति । गुणप्रकरणावैरूप्याय सर्वचा-
ङ्गस्येत्यवयवपठेव स्यादिति भावः । निर्दिष्टेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये त्विति । अयमभावः । नह्यनियम इति

॥ कै० ॥ इङ्गुचस्येति । यद्यङ्गस्येतीगणेष्ववयवपठेति तदालोऽन्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादन्युपस्थानं स्थानपठेति
ह्यस्योपस्थाने निमित्तम् । ततश्चाङ्गवयवस्यान्यस्यानन्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति द्वौषः । ह्रस्वस्य गुण इति ।
समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्य गुण इति । नत्वचेक्परिभाषोपतिष्ठते ।

॥ भा० ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः । इङ्गुचस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्हातुकह्रस्वाद्योगुणेष्वनन्यप्रति-
षेधः । इङ्गुचस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्हातुकह्रस्वाद्योगुणेष्वनन्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि
गुणः । स यथेह भवति अजुह्वुरविमयुरिति । एवमनेनित्युः पर्यवेविषुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातु-
कार्हातुकयोगुणः । स यथेह भवति कर्ता हती नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुमित्यत्रापि
प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति हे अस्ते हे वायो इति । एवं हे अस्मिचित् हे सोमसुद्
इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः । स यथेह भवति । अस्त्रयो वायव इति । एवमस्मिचितः सोमसुत
इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिःसर्वनामस्थानयोगुणः । स यथेह भवति कर्त्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति ॥

॥ कै० ॥ निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग् विशेष्यते ह्रस्वस्य गुणो
यथा स्यादर्थस्य साभूदिति । ओगुण इत्यवाप्यस्या उपस्थानमनन्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उप-
स्थानेऽङ्गस्येति स्थानपठेति स्यादङ्गङ्कारेण विशेष्यत इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ अतः स्मृतिर्वा किन्तु परिभाषा निङ्गवती फलवती चेति नियमः फलस्वेतरशास्त्रविदितरसंग्रहोऽपीति ह्रस्वस्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्तनेना-
वयवपठेत्वबोधनेनानन्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्व्यतिरिक्तं अनन्यस्याप्युकारस्येति । नन्वेवं
ह्रस्वगुणो व्यग्रमत आह । दीर्घस्येति । विसंज्ञा वर्णयोरवतिपक्षे इति गुणस्यास्मिचित् इत्यादौ प्रसङ्गो बोध्यः ।

२६०

॥ वि० ॥ पुनः श्रुतिः । पुनर्गुणविधानम् । ननु चेति । बहुव्रीहिः समासः सामर्थ्यादिकपरिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः । भिदो दकारो-
च्चारणस्तु भिदो भित्तमित्यादौ चरितार्थम् । क्लोः किलेनानिगुच्छणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्तेः । पुनर्विधानमपि व्यापयतीत्यादौ यलोपादम् । ओ-

॥ कै० ॥ पुनर्गुणः । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरुपधस्थितित्यादौ न भविष्यति नापि
चे अस्तिचिदित्यादौ । उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु च भेत्तेति दकारस्य ज्ञेयतीति पकारस्य च यथा

॥ भा० ॥ एवं सुकृतिः सुकृतौ सुकृत इत्येवमपि प्राप्नोति । घेर्ङिति गुणः । स यथेह
भवति । अस्ये वायव इति । एवमभिव्यक्तिं सोमसुते इत्येवमपि प्राप्नोति । ओर्गुणः । स
यथेह भवति वाभ्रयो माख्य इति । एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्येवमपि प्राप्नोति । नैष दोषः ।
पुनर्गुणत्वपधस्य ह्यनन्यनियमार्थम् । पुनर्गुणत्वपधस्य ह्यनन्यनियमार्थमभिव्यक्तिः । पुनर्-
गुणत्वपधस्यैवानन्यस्य नान्यस्यानन्यस्येति ॥

॥ कै० ॥ स्यादिति विधेर्भेदत्वात् । नैतदस्ति । एकं कृतः पुनर्गुणः । लच्छी उपधा लघूपधा । ततः समा-
हार इन्वन्निर्देश इत्यन्यस्य गुणेन न भाव्यम् ।

॥ वि० ॥ काररूपगुणार्थश्च चरितार्थमित्याशयः । पुनर्गुणः । लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते निषादस्थपत्तिन्यायेन नियमार्थत्वं न दोषावहमित्यर्थः । ननु पुनर्गु-
णत्वपधस्यैवानन्यनियमार्थमिति गुणार्थे स्यादिति कथञ्चनियमार्थत्वमिति कैः । गुणे उपधादङ्गा विशेषाभावात् ।

२६१

॥ वि० ॥ प्रकृतस्येति । अनन्तरस्यैवेत्यर्थः । नन्वनन्तरस्येति न्यायविरुद्धोऽयन्निर्देश इत्यत आह । अनन्तरस्येति ।

॥ कै० ॥ प्रकृतस्येति । एकेन नियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुनर्गुणत्वपधस्यैव

॥ भा० ॥ प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् । किञ्च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति ।
तेन भवेदिति नियमात् स्यात् ईहिता ईहितुमीहित्यमिति । इत्याद्योर्गुणत्वनियतः ।
सोऽनन्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवमिति स्यात् पुनर्गुणत्वपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरै-
वेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनन्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता
ईहितुमीहित्यमिति ॥

॥ कै० ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरैव पुनर्गुणत्वपधस्येति । अथा-
पीति । अनन्तरस्य विधिवैति परिभाषा यदि नास्तीत्येति भावः ॥

॥ वि० ॥ नान्यस्यानन्यस्यानन्यस्येति बीजं बीजम् ॥

२६२

॥ वि० ॥ अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनाङ्गीकार इत्याहुः । पिचयेति । उगवादिभ्यो यत् । उवर्गान्तस्याङ्गस्यको गुण इति व्याख्यानमभिप्रे-
त्याच दोषोपन्यासः

॥ कै० ॥ अथापीति । अभ्युपगम्य वादेनोच्यते । आटन्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिन् वाक्ये
नियमद्वयं न लभ्यते । स्वमपीति । अनेनित्युः पर्यवेविपुरित्यत्र लघूपधश्चाङ्गं सार्वधातुकश्चास्तीति

॥ भा० ॥ अथाप्युभयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । स्वमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्यस्यापि
प्राप्नोति । अनेनित्युः पर्यवेविपुरिति ॥

॥ कै० ॥ जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हे पिचय्य हे बुद्धे हे बुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्यस्य
गुणोऽपरिहृतः ॥

॥ वि० ॥ परन्तु सौच्यत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यान्तगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योऽयं कैयट इत्याहुः । क्वचित् कैयटपुस्तके पिचय्य इति न दृश्यत एव ॥

२६३

॥ वि० ॥ तच्छेष इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वश्लोऽपीत्याह । परस्पररेति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषियवहारो न कापि दृष्टचर
इति भावः । अत एवाद्ये सतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारोऽपि नायन्तच्छेष इत्युक्तिः सङ्गच्छते । सन्निपात इति । जायमानोऽपि सन्निपातः सावकाशत्वेन

॥ कै० ॥ स्वन्तर्हीति । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वका-
र्यप्रतिपादनं तत्र यदि कथञ्चिदेकविषये सन्निपातो भवति तैतावता परस्परपेक्षा भवतीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ स्वन्तर्हि नायन्तच्छेषः । नापि तद्वचवादः । अन्यत्वेदस्परिभाषान्तरमसम्बद्धमनया परि-
भाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोद्धीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणलक्ष्मी भवतो विप्रतिषेध-
निति । यदि चायन्तच्छेषः स्यात् तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीति अन्यान्तरशब्दयोरविकल्पः प्रयोगोऽप्यव्यायत्वान् ।

॥ वि० ॥ विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी । अत एव नापवादत्वमप्युक्तदोषाश्चेति भावः । असम्बद्धमनयेति भाष्यस्य शेषशेषिभावानामप्युक्तमसम्ब-
धवादभावानामप्युक्तमर्थः । नियमादिति । अन्तोऽन्यपरिभाषायाः पूर्वार्थसंज्ञा नियम इति । तेनैव तस्यायुक्त इति । स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः । शेषशेषिभोरभेद-
मत्वा तेनैवेत्यायुक्तम् ॥

२६४

॥ वि० ॥ नन्वऽस्मिन् स्थाने पठोदर्शनात्सर्वधातुकेत्यादावलोऽन्यपरिभाषाप्रत्यया कथमिक्परिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह ।

॥ के० ॥ चयनमिति । अलोऽन्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावाच्चानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथ-
मनेकपरिभाषोपतिष्ठते यावताऽच इति स्थानी निर्दिष्टः ।

॥ भा० ॥ अद्यापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोरध्युक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः
राजः क च राजकीयम् । इको गुणहृद्वा इत्यस्यावकाशः । चयनं चायकः । लदनं लावकः । इहो-
भयं प्राप्नोति मेयति माहुरीति । इको गुणहृद्वा इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

॥ के० ॥ अचाहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगाच्चः स्थानित्वाभावात्तद्विशेषणेन लिङ्गनेक्परिभाषाचा-
प्युपतिष्ठत एव । मेयतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति अलोऽन्यस्यतिवचनाद्कारस्य ।

॥ वि० ॥ अलोऽन्येति । अङ्गनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । अचाहुरिति । अचा विशेषिताङ्गनेको विशेषसम्भवात् ।
प्रापयति गावावित्यादि ल्पेन जानातीति भावः ॥

२६५

॥ वि० ॥ इष्टेति । इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमिति भावः । न तु कार्य्येति । द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादिति भावः ।
वस्तुतः कार्य्यकालपक्षेऽपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतपरत्वमख्येव । अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेशे सर्वेषाम्भवेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयो-
गसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । नचैवङ्कार्य्यकालपक्षमादाय विपाद्यामेषाम्भवेति ।

॥ के० ॥ नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्य्यं न तु कार्य्यकालतायाम् ॥

॥ भा० ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्व्यायं योगः परो नियमः । इष्टवाची
परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टलङ्घयतीति । एवमध्ययुक्तो विप्रतिषेधः ॥

॥ वि० ॥ यथोद्देशे तु पूर्व्यायं तदिति विपाद्या असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्यायुक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षोऽसिद्धेनापि
कार्य्येण स्यात्तदाकर्षणसंभवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वात् । अनित्यत्वं नित्यमिति निर्दिष्टं इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ॥

२६६

॥ वि० ॥ नन द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्याङ्गार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थे उत द्वयोः परस्पररेण योग इत्यर्थे उभयस्यापि विपदतत्पुरुषो दुर्लभः
कर्माधारवपूर्वपदकोऽपि न दिक्संख्ये इति नियमेन

॥ कै० ॥ द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्याङ्गार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद् विप्रतिषेधः ।

॥ भा० ॥ द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्र एको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं
द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किन्तु ससम्भवोऽपि । स चाख्यचासम्भवः ॥

॥ कै० ॥ नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोऽप्यसम्भवो विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ तस्य दुर्लभत्वादत आह । द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह । विप्रतिषेधेति । द्विकार्ययोगेऽप्य-
सम्भवसत्त्वादाह । केवलोऽपीति ॥

२६७

॥ वि० ॥ ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोऽस्येवेत्यत आह । न चेति । द्वयोरिति । कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यजि दीर्घः
साधुरनन्तरे भलि एत्वं साध्वित्यर्थ इति भावः ।

॥ कै० ॥ इह तावदिति । दीर्घत्वञ्च यद्यनन्तरे विधीयते एतच्च भल्यनन्तरे न च सम्भवोऽस्ति यद्
द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति ।

॥ भा० ॥ कोऽसावसम्भवः । इह तावद्वृत्तेभ्यः लुच्चेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ ।
न चास्ति सम्भवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेवति मेवतः
मेवन्तीति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति सम्भवः । द्वयोः स्थानिनोरैक आदेशः
स्यादित्येपोऽसम्भवः । सत्येतस्मिन्नसम्भवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ मिदेरित्येका घट्टी सा यद्यवयवसम्बन्धे तदेकारस्य गुणेन आश्रयस्थ स्थानघट्टी तदानीं न्य-
स्येति वचनाद् दकारस्य नचास्ति सम्भवो युगपदुभयोरङ्गस्येत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ आङ्गुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरैकादेशस्य सम्भवादाह । मिदेरिति । न चास्ति सम्भवो युगपदिति । युगपदाकार्यद्वयबोधभावादिति भावः ॥

२६८

॥ वि० ॥ ननु क्रीत्या प्रवोजनाभावाद् लोऽन्यस्याप्रवृत्तावचापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमत आह । यदीदमिति । एतदभावे सम्भवति सामानाधिकरस्ये वैयधिकरस्यस्यान्यायत्वात् सर्वत्राज्ञस्येति स्थानपक्षेण कृते त्वस्मिन्वयवपष्टी सेति भावः । अथापि कथञ्चिदिति भाष्यस्योक्त

॥ कै० ॥ एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणद्वयी कस्य स्याताम् । अलोऽन्यस्येति चेद् । येन

॥ भा० ॥ एवमप्ययुक्तः । इयोर्हि सावकाशयोऽस्मवस्थितयोर्विप्रतिषेधा भवति । अन-
वकाशश्चायं योगः । ननु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रकृतः । त्वयं चायको लवनं लावक इति ।
अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते निय-
मेऽयं योग आरभ्यते तदपवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गोपवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।
अथापि कथञ्चिदिको गुणद्वयी इत्यस्यावकाशस्यात् । एवमपि यथेष्ट विप्रतिषेधादिको गुणो
भवति मेवति मेवतः मेवन्ति । एवमिहापि स्याद् अनेनैवः पर्यवर्तिष्यति ॥

॥ कै० ॥ नाप्राप्तित्वायेन तर्ह्यस्यापवादत्वादिप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवञ्च कोट्टीयमतसं-
वदपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते ॥

॥ वि० ॥ एवाशयः । कोट्टीयमतम् । विप्रतिषेधः । असंवदपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यः । तत्र विप्रतिषेधरहितोऽन्यस्त्वयुक्त एव । क सन्निपातः कान्य-
तरत्यागः स च कथेत्येव विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेस्तस्याहयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् ॥

२६९

॥ वि० ॥ प्रदेष्टव्यत्वादिति । परस्परं सम्बन्धाभावादित्यनेन तच्छेपत्वात्संभव उक्तः । पदोपस्थितिपक्षे च विधिसम्पत्कत्वेन गृहीतगुणो-
दिपदव्युत्तिरस्या किञ्चमित्येवान्तराज्ञा । तत्त्वेन यश्च प्रथमाया विधेयविभक्तिर्त्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये गुणो भवतीति
यवेत्यादि । नियमस्तु स्थानपठोक्तिज्ञक इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन वक्षिरक्तः । एवञ्च सिद्धादावुपस्थितेक्षपरिभाषायास्सामानाधिकरस्यसंभवाद् वैय-
धिकरस्यान्वये दत्ते निमित्ताभावादेवालोऽन्यस्येव स्थानपृथगिति । सावधातुकाद् धातुकयोरित्यादौ सामानाधिकरस्यान्वयेऽलोऽन्यस्येव नान्यस्यादेव शब्दवस्था ।
एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्ततेत्यपास्तम् । पर्यालोचनेति । प्रदेष्टे सति संभवे परिभाषावैक्यावतया वाक्यार्थः । अन्यथा त्विक्परिभाषागर्भ एव ।

॥ कै० ॥ एवं तर्हीति । प्रदेष्टव्यत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणात्परस्परं

॥ भा० ॥ एवं तर्हि दृष्टिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक
इत्येतत्तचोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

॥ कै० ॥ सम्बन्धाभावात्प्रदेष्टव्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । भाष्ये दृष्टिर्भवतीत्यादि । इतिशब्दो यवेत्यर्थकः । इक इत्येतदिति । इक इति सूत्रे इक इति पष्ठान्तानुकरणमित्यर्थः ।
अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यात् । अतः पुनरत्र गुणद्वयवृत्तगम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वे तु न । शब्दाधिकारापत्तेः । उभाभ्यां च
गुणशब्दवान् गुणो यवेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति यवेत्यादि । गुणपदं यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न । अतो गुण इत्यादावप्यापत्तेः । भवति क्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च ।
अस्मादेव गुणद्वयवृत्तगत्वं विधीयमान इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य बाधाहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमवानुवादे परिभाषा नोपपत्तिरिति । अत एव
तदेतद्विषयमेवावश्येति विषयमेव च । अत्रोपस्थितोत्पादौ तु वाक्यार्थबोधकात् औत्तात्पदनेवाकाङ्क्षाशान्तौ किञ्चोपस्थितस्य दुर्बलतया नान्वय इति दिक् ॥

॥ वि० ॥ पुक्ति अन्त इति । सुषुपतिसमासः । भिनत्तीत्यच गुणापादनं कृतिव्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात् । दक्षस्मार्त्वाधनुर्कार्धधातुक-
योरिति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उल्लिखताकाङ्क्षत्वात् ।

॥ कै० ॥ अथवेति । तच्छेषपक्षे दोषपरिहारः ॥

॥ भा० ॥ किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाष्यते । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वा इकं विशेष-
यितुम् इका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः । इह तावन्मिदं हि पृथग्व्युत्पन्नं लघूपधात्कर्तृदृशि च प्रचुरे
गृह्यमाणेनैकं विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहैदानीं जति सर्वधातुकार्धधातुकार्धशागुणौ-
षिका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणो भवति इकः । इग्लानामिति । अथवा सर्वैवाव-
स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदं रित्यविभक्तिको निर्देशो मिद् इमिदरिति । अथवा षष्ठीसमासो
भविष्यति । मिद् इमिदिमिदेरिति । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य
चेति । कथं तर्हि । पुक्ति अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा । पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् ।
पुगन्तलघूपधस्येति । अथर्वं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्यते । भिनत्ति छिनत्तीति ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये यणादिपरं गुण इति यणादिपरं लुप्यन्तेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन चिप्रादेस्सर्वादेशो गुणस्मिन्नः स्थूलादौ त्वोगुण इत्येष सिद्धमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ ननु पूर्वस्येत्वावधि यगपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ सूत्रादिषु यकारादेर्गुणः स्या-
 २७१
 द्युगादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे लिप्रचुद्रयोरेवस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह । अत्र चेति । अनित्यत्वादिति । आश-
 न्त्वित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थे । अचोरहोप इति तपरकरणादित्यर्थः । तथाहि अस् अन्तीति स्थिते परत्वादहोपे तस्यासिद्धत्वात्तुः प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्व्य-
 काभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थं तपरत्वंमाटोसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । नचाटोऽप्यनापत्तिः । तत्रानित्यत्वे मानाभावात् ।

॥ कै० ॥ चिप्रसुद्रयोरिति । अत्र च योगविभागः क्रियते । स्थूलादीनां यगादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च स्वरितत्वात् चिप्रसुद्रविधानुवर्तते स्थूलादयो निरुत्ताः । ते पान्थु यगादिसौपे सत्योर्गुण इति गुणो भवति । अग्निद्वन्द्वभादित्वसिद्धत्वमनित्यत्वाच्च भवति । तत्र चिप्रसुद्रयोर्योग आदिः प्रकारो द्दकारश्च तस्माद्यगादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यगादेः

॥ भा० ॥ कच्छेरपि प्रक्षिप्तनिर्देशायम् । कच्छति कच कृताम् कच्छत्युत्तमिति ।
द्वेरेरपि योगविभासः करिष्यते । उरङ्गि गुणाः । उः अङ्गि गुणो भवति । ततो दृष्टाः ।
दृष्टेऽङ्गि गुणो भवति । उरित्येव । क्षिप्रसूत्रेणरपि यथादिपरं गुणं इतीयता सिद्धम् ।
सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पुत्रग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । को यथा स्वादनिको माभूदिति ॥

॥ कै० ॥ पूर्वस्य च गुणा इति सिद्धं चेष्टितः चोदित इति । यगादिपरमिति । एकमीमांसः । यदि तर्हि पुनस्तत्तुपधस्थिति स्था-
नी निर्दिश्यते तच्छेषपात्रायाश्चाज्ञापकपरिभाषा नोपतिष्ठते तदास्य गुणस्यानिगलक्ष्यात्वाद्भिन्नमित्यादौ क्लृप्ति चेति प्रतिषेधो न प्रा-
प्नोति । यथा जैगबायनइति । नैषद्रोषः । क्रूसनोः किञ्चिधानान्ताच्चापदान्निरगलक्ष्यात्वमपि क्वपूधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ तस्यादेव चेति । पूर्वत्वस्यावगात्काज्ञायाम्परत्वंवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः । तद् ध्वनयन् श्याकष्टे । पञ्चमीतमस इति । सुमुपेत्यनेन । अथयवभूते यथादीत्यव समुदिते चेत्यर्थः । नचैवं ब्रह्मण्डं रस्वस्य ण्डस्यापि लोपापत्तिः । स्यान्नादिसाहचर्येणोपात्तव्यादेः परस्यैव लोपादित्याहुः । पञ्चाशयगाद्धेति । परिभाषागामिनियमे नियमकारित्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं ज्ञापयतीत्यादौ पुनर्नतिगुणे उपपादाद्विहिति न दोषः । क्लृप्तमिति । एतत् किञ्चित् चेति सूत्रे उपपादयिष्यते ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये शङ्कते । अथ दृष्टिग्रहणमिति । न कचित् स्थानी निर्दिश्यत इत्युक्त्वा सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते कचिदादिप-
दवर्तिनञः कचिदादिपदबोधोपाधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेरुत्पत्तिसिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह । कचिदिति । भाष्ये सिद्धान्त्याह ।

॥ कै० ॥ गुणविधाविति । कचिन्न निर्दिश्यते इति नञो व्यवहितेन संबन्धः । कचिद्वि निर्दिश्यत एव

॥ भा० ॥ अथ दृष्टिग्रहणद्विभक्त्यर्थम् । किं विशेषेण दृष्टिग्रहणञ्चोच्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि ।

यदि किञ्चित्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति दृष्टिग्रहणस्यापि तद्वदितुमर्हति । को वा विशेषः ।

अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कचित् स्थानी निर्दिश्यते तत्रावश्यं स्थाननिर्देशार्थं गुण-

ग्रहणद्वयार्थम् । दृष्टिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अत्रोच्यते । अत उपधायाः ।

तद्विधेयत्वादेरिति । अत उत्तरम्यति । दृष्टिग्रहणमुत्तरार्थम् । दृष्टिग्रहणं क्रियते ।

किमर्थम् । उत्तरार्थम् । कुतीति प्रतिषेधं वच्छति स दृष्टेरपि यथा स्यात् । कथेदानीं

कुतस्तत्त्वेषु दृष्टेः प्रसङ्गः । यावता जिज्ञासोत्पद्यते । तच्च सञ्ज्यर्थम् । सजेर्दृष्टिरविशेषे-

षोच्यते सा कुति माभूत् । सृष्टौ सृष्टवानिति । इहार्थञ्चापि सञ्ज्यर्थे दृष्टिग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

सजेर्दृष्टिरविशेषोच्यते सेको यथा स्यादतिको माभूदिति ॥

॥ कै० ॥ ओर्गुण इत्यादौ । सजेर्दृष्टिरिति । तत्र हि सूत्रेऽभिमतस्थान्यनुपादानादलोऽन्यपरिभाष-

याऽन्यस्यैव स्यादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ दृष्टिग्रहणमुत्तरार्थमिति । पूर्वपञ्चाह । कथेत्यादि । अविशेषेणोच्यते सा कुतीति । प्रत्ययविशेषानामययणमत्राविशेषः । उत्तरस्याविशेषोक्त्यस्य
स्थानविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह । तत्र हि सूत्र इति ॥

॥ वि० ॥ अडागमात्पूर्वमिति । आदेशेषु कृतेष्वडितिपचे इदम् । अटि कृते इति । विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमि-
दम् । परत्वादित्यपि चिन्त्यम् । इयोर्द्वौगपचसम्भवात् । एवन्तर्हीति । लावस्थायामडिति पचे इति भावः । भाष्येऽनन्यविकार इति ।

॥ कै० ॥ अटोऽपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वादृष्टिर्भविष्यतीति लक्षणास्य च प्रवृत्तत्वादटि

॥ भा० ॥ सञ्ज्यर्थमिति चेद्योगविभागोक्तिरुक्तम् । सञ्ज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते ।

सजेर्दृष्टिरचः । ततो जिज्ञासि । जिति शिति च दृष्टिर्भवति । अत्र इत्येव । यद्यचो दृष्टिरुच्यते

न्यमाट् अटोऽपि दृष्टिः प्राप्नोति । अटि चोक्तम् । किमुक्तम् । अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य

कार्यसम्भवतीति । दृष्टिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्वक्प्रकरणात् । दृष्टेरु प्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किङ्कारणम् । इक्प्रकरणात् । इत्त्वलक्षणयोगुणादृष्टोः प्रतिषेधः । नचैवं सति सजेरित्वलक्षणा

दृष्टिर्भवति । तस्मान्मृजेरित्वलक्षणा दृष्टिरेषितव्या ॥

॥ कै० ॥ कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्त्तय्यते । एवन्तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयाच चोद्यपरिहारानुक्तौ ॥

॥ वि० ॥ तथापि सिध्यतीत्यभिमानः । सिद्धान्ते त्वन्याथैमिगुणो कृते तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा जेतदर्थेति व्यङ्ग इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ।
तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणावाप्या एवोपस्थितिरङ्गीकार्येति भावः ॥

॥ वि० ॥ संक्रम इति गुणद्विप्रतिषेधविषयकितुः प्राचा संज्ञा । अचि इत्येव वचनम् । अजादाविति तु तदादिपरिभाषानुवादात् ।
अत एवाग्रे वक्ष्यति ततोऽचि कृतीति । एवञ्च मसृजे व्युत्पन्नसृजेत्यादौ विकृत्यो भवत्येव । रतेनादिप्रत्ययसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्ति-

॥ भा० ॥ एवन्तर्हि इहान्ये वैयाकरणाः सृजेरजादौ संक्रमे विभाषा दृष्टिमारभन्ते । परिसृजन्ति
परिसृजन्ति परिसृजन्तुः परिसृजन्तुरित्याद्यर्थम् । तद्विहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः
करिष्यते । सृजेर्दृष्टिर्भवति । ततः । अचि कृति । अजादौ च कृति सृजेर्दृष्टिर्भवति । परिसृजन्ति
परिसृजन्तुः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव कृति नान्यत्र । क्लान्त्यत्र माभूत् । सृष्टो
सृष्टवान् इति । ततो वा । वाचि कृति सृजेर्दृष्टिर्भवति । परिसृजन्ति परिसृजन्ति परिसृजन्तुः
परिसृजन्तुरित्यादि । इहार्थमेव तर्हि सिद्धं दृष्टिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि दृष्टिर्विशेषणोच्यते
सको यथा स्यादतिको माभूदिति । कस्य पुनरतिकः प्राप्नोति । अकारस्य ॥

॥ वि० ॥ स्तेन पूर्वोदाहृतेषु न दृष्टिरिति हरदत्तोक्तनपास्तम् । तुन्परिसृज इत्यत्र यदि दृष्ट्याभाव इष्टस्तर्हि स्वस्थितविभाषया निति बोध्यम् । अजा-
दविवेति । विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । सिचि दृष्टौ स्थानिविशेषणान्श्रयणरूपोऽविशेषः । उत्तरार्थत्वे स्वस्थिते सिद्धान्त्याह । इहार्थमेवेति ।
तत् स्वसृजयति पूर्वपक्षी कस्य पुनरित्यादि ॥

॥ वि० ॥ पूर्वविप्रतिषेधेति । शयलोपाविविडित्यादिः । चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वादृष्टौ युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात् । पर-
त्वादवेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द

॥ कै० ॥ अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इति । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः

॥ भा० ॥ अचिकीर्षीद् अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति । अतो लोपोऽत्र बाधको भवि-
ष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीद् अयासीत् । नास्त्वत्र विशेषः । सत्यां
दृष्टावसत्यां वा । सन्धचरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव सन्धचरसन्धमस्ति ॥

॥ कै० ॥ कृतयोरनन्धत्वादाकारस्य नास्ति दृष्टिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृत-
त्वादायमाश्रितः ।

॥ वि० ॥ उल्कटवाची । भाष्ये नैव सन्धचरमिति । दृष्टियोग्यमिति शेषः । उपदेशे आच्चाविधानादिति भावः । अन्यमिति । अज्ञस्य दृष्टिरित्यर्थः कोन्य-
परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

२७६

॥ वि० ॥ ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वं हलन्तलक्षणाया एद्विर्जातत्वेनेदानीं सिचि एद्विः परस्मै इत्यस्य प्राप्ता लक्ष्ये लचणस्येत्यस्यापह-
त्तिरिति भावः । धातुग्रहणमिति । सिचा तदाच्चेपे सिद्ध इति भावः । एवञ्च कच्चादिभ्य आचारकिपि अकवायीदित्यादौ एद्विर्निति लभ्यते ।

॥ कै० ॥ उद्वोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वान्पूर्वं हलन्तलक्षणा एद्विस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्ध-
त्वादोकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारे किपि अगवोदिति

॥ भा० ॥ ननु वेदमस्ति । ढलोपे कृते उद्वोढाम् उद्वोढम् उद्वोढेति । नैतदस्ति ।

असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चेतदल्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीद्

अच्चेत्सीत् । हलन्तलक्षणा एद्विर्वाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति

अकोपोद् अमोषीत् । सिचि एद्वेरप्येय प्रतिषेधः । कथम् ॥

॥ कै० ॥ सन्धचरमन्थमस्ति तस्य कस्माद्विर्न भविष्यति । उच्यते । सिचि एद्विरित्यत्र धातुग्रहणमृत इहातोरित्यत्र
औपदेशिकधातुपरिग्रहार्थमनुवर्तत इत्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ माधवस्तु एद्विस्मनुते । बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुगत्या सन्धचरान्तनामधातोर्द्विर्न अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः । तेन संशब्दादिभ्य
आचारकिपि न एद्विरित्यलम् । वस्तुतस्तु नैव सन्धचरमित्येवगर्भेतद्वाप्यप्राप्ताप्येन सन्धचरान्तेभ्य आचारकिपेव नेत्याहुः ॥

२७७

॥ वि० ॥ हलन्तलक्षणा एद्विर्वाधिकेति भाष्ये । इग्रहणाभावे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । इत्याहेति । इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः । नैक-
वेति । बाध्यसामान्यचिन्तेयम् । नेटीत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवर्त्य हलन्तस्य या एद्विः प्राप्ता

॥ कै० ॥ लक्षणं कीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण एद्विमात्रस्य निषेधङ्गयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्ययत्नङ्गययति
स ध्वनतीत्युच्यते एवमिहाप्यस्या एव एद्वेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्य एकनिषेधे चरितार्थत्वा-
त्पुनः प्रतिषेधान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । अस्मतीति । सर्वत्र

॥ भा० ॥ लक्षणं हि नाम ध्वनति अस्मति मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते । अथवा सिचि एद्विः परस्मैपदे-

ष्विति सिचि एद्विः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा एद्विर्वाधिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावद्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः
कर्तुमित्याह । मुहूर्त्तमिति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राभ्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि एद्वेरपि ॥

॥ वि० ॥ सा सर्वोपि नेत्यर्थः । तेनाकावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् । बाध्यविशेषचिन्तायामाह । भाष्येऽथवेति । तद् व्याचष्टे । अपिशब्दादिति ॥

२७८

॥ वि० ॥ स्वप्रतिषेधश्चलन्तलक्षणद्विप्रतिषेधद्वारा भ्रष्टावसरन्यायेन सिचि दृष्टेरप्यभावः प्रतिपाद्यत इत्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह भाष्ये । अस्ति पुनः क्वचिदित्यादि । ननु तच्च प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह । नान्त इति । भाष्ये न भवन्तीति । भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः । पूर्वसवर्गदीर्घवद् दृष्टेरपीति । अवर्गादिचि यद्यत्मासं तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेयं शङ्का आपकाद्वाध्यविशेष-

॥ कै० ॥ अस्तीति । नान्तः पादमव्यपर इति पाठमाश्रित्येवमुक्तम् । यद्येवं दृष्टावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्ग-

॥ भा० ॥ अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति ।

अस्तीत्याह । सुजाते अश्वसूत्रते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति ।

पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धे अयादयोऽपि न भवन्ति ॥

॥ कै० ॥ दीर्घवदुद्वेरापि प्रतिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । सङ्कोद्धावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्यैव नादिचीति प्रतिषेधात् ॥

॥ वि० ॥ पचिनैवाश्रीयत इत्युत्तरम् । पूर्वसवर्गदीर्घे निषिद्धे दृष्टेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्वचिदपवादानिदृशावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्चाप्यत इति भावः । घरे त्वववति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तिवात्प्रोक्त्या भ्रष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्तनिर्देशात् । अत एव नान्तः पादमिति सूचे रङ्गोऽतीत्यनुवच्य रङ्गोऽति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥

२७८

॥ वि० ॥ इहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्तो तदभ्युपेक्षाप्याह । उत्तरार्थमेवेति । नूधधातुं कुटादी । भाष्येऽनन्यत्वादिति । अचोऽनन्यत्वादित्यर्थः । नन्विकपरिभाषाभावेऽन्यात्वावस्थ सा प्राप्नोतीत्यनन्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्तलक्षणाया

॥ कै० ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । उवडादेशः सिचमेवापेक्षते दृष्टिस्तु सिचपरस्मैपदे ॥

॥ भा० ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थे दृष्टिश्चणङ्कर्तव्यम् । सिचि दृष्टिरविशेषोच्यते सा कृति भा-
भूत् । न्यनुवीद् न्यधुवीत् । नेतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादचोवडादेशे कृते अनन्यत्वादृ-
द्विर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गभवति । अकार्पाद् अकार्पात् । गुणे कृते रपरत्वे चान-
न्यत्वाद् दृष्टिर्न प्राप्नोति । माभूदेवम् । हलन्तस्येवं भविष्यति । इह तर्हि न्यसारीद् न्यदा-
रीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्यत्वादृद्विर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । माभूदेवं
ज्ञानस्येवभविष्यति । इह तर्हि । अलावीद् अयावीत् । गुणे कृतेऽवादेशे चानन्यत्वादृद्विर्न
प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । माभूदेवं ज्ञानस्येवभविष्यति । ज्ञानस्येत्युच्यते ।
नचेदं ज्ञानम् । ज्ञानस्येत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न स्यते ॥

॥ वि० ॥ बाधनाया दृष्टेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याश्रयात् । सिद्धान्त्याह । यदि तर्हीति । अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्सिचिष्येऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमश-
क्यमिति ज्ञेयम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याश्रयानभिन्नपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिभिरिति बोध्यम् ॥

२८०

॥ वि० ॥ लसनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टः पञ्चाक्षर इत्यर्थः अयूरभ्यसकादित्वात्समासः । नच गुणे कृते वाणीदाज्ञमिति न्यायेनावं बाधित्वा
दृष्टावावादेशेऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रप्लेपो व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि दृष्टिरित्यस्यापवादत्वाजानेनैव सतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रप्लेप-
दोषात् । नच वकारप्रप्लेपेऽशवीदृशवीदिति प्रधातोर्नित्यदृष्ट्यापत्तिः । अस्या एकदेशुक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रप्लेपः । जिरिचिर्वाद्यज्ञानवदित्याहुः ।

॥ कै० ॥ लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्यौरिति भावः । किमत्र प्रमाणातिवृत्तिरिति चेत् । अभियुक्तस्वरसमेव । शिष्टिभ्यामिति । शिष्टि-

॥ भा० ॥ लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यथेवम्माभवानवीद् माभवान्मवीत् । अत्रापि प्रामो-
ति । अविमथोर्निति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । शिष्टिभ्यान्तौ निमातव्यौ ॥

॥ कै० ॥ ग्रहणमकृत्वा अविमवी प्रतिषेधार्थं सन्धावेवं सति गौरवाभावः । निमातव्याविति मंडणे रूपम् । परिवर्त्तनीयावित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ शतज्ञाप्यप्रामाण्यात् धातुः पवर्गोयान्तो ववयोः समानश्रुतित्वात्तौके दन्त्योऽश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि दृष्टादृष्टोरविशेष इत्याशिनदत्तये भाष्ये माहुः
प्रयुक्तः । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तद्वत्त्व इति भवानित्युक्तं सवी तु प्रयोजनान्तरासत्वेऽप्येकरूप्याय तत्प्रयोगः । अविमथोर्निति निषेधश्च मध्येऽपवादस्यायेनातो
मुक्तस्त्वस्यैव तेनातो हलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । सिचि दृष्टिरिति सूचन्तु अचैषीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् ॥

२८१

॥ वि० ॥ कृतेऽस्य चारितार्थोऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतदाह । न्यायादपीत्यादि । बाध्यसामान्यचिन्तया च
सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् । एवञ्च न ज्ञापकोपयोगो नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रयोजनं वाणीपरिभाषयाऽचिरादीदित्यादौ गुणे कृतेऽवा-

॥ कै० ॥ न सिचीति । न्यायादप्येतत्सिद्धाति । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य दृष्ट्या बाधनात् । प्रयोजनं चास्ति । चिरिजि-
थ्योर्धङ्लुगन्तानाच्च

॥ भा० ॥ यद्यप्येतदुच्यते अथवैतर्हि शिष्टयोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृते-
ऽयादेशे च यान्तानाच्चेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तद्धाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्य-
न्तरङ्गभवतीति । यद्यसतो हलादेर्लोपित्यकारग्रहणङ्करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।
अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मामूत् । अकोपोद् असोपीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं
स्यादकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृतेऽक्षप्यत्वादुद्दिष्टं भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो
न सिच्यन्तरङ्गभवतीति ततोऽकारग्रहणङ्करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ नयत्यादीनाम् अचिरादीदृष्टिरादीदनेनायीदित्यादौ दृष्टिसिद्धिः । अन्यथा गुणावादेशयोः कृतयोर्थान्त्वानुब-
प्रतिषेधः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ देशाद्युक्तं दृष्टिप्राप्तेर्न वा वकारप्रप्लेपस्य फलस्याप्यविमथोः प्रतिषेधश्चेति श्रुत्या तौ दृष्टिविकल्प एवेति बोध्यम् । नैतदस्ति ज्ञापकमिति भाष्ये ।
न्यकुटीदित्यादावन्तरङ्गतया दृष्टिबाधकगुणास्य निषेधोऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न दृष्ट्याभावः । सिद्धांति न्यायाभावादिति भावः ॥

२८२

॥ वि० ॥ यत्तर्हि शिप्रथोरिति । ननु शिप्रिस्थानेऽविमर्षी इति वदन्त्यस्मिन् शिप्रिप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञाप-
कत्वे सङ्भवति निम्नानासङ्भव इत्याशयात् । यच्च करोतीति । इग्युह्याभावेऽकोपीदित्यादौ व्यञ्जनस्य दृष्टिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया
सिचि एह्यपवादह्यन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि एह्यप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाङ्गणस्य दृष्टिवा-
धकताया दुर्वोरत्वेनाकोपीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव एह्यभावेऽत इति व्यर्थमेवेत्यर्थः ज्ञापकमसङ्गतं तथा शिप्रथोर्युगे वार्त्तापरिभाषयाऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तदृष्टेर्नि-
षेधाय शिप्रिग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् ।

॥ कै० ॥ पष्ट्या इति । स्वतन्त्रमिदङ्गणदृष्ट्योर्विधायकमिति पूर्वपक्षः ॥

॥ भा० ॥ किम् । यच्च गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् । न्यकुटीद् न्यपुटीदिति । यत्तर्हि
शिप्रथोः प्रतिषेधं शक्तिं तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारस्य ग्रहणं लघोरिति कृते-
ऽपि । तस्मादिग्लक्षणा दृष्टिः । तस्मादिग्लक्षणा दृष्टिरास्थेया । पष्ट्याः स्थानयोगत्वादङ्निदृष्टिः ।
पष्ट्याः स्थानयोगत्वात्सर्वेषामिकान्निदृष्टिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । पुनर्वचन-
मिदानीङ्गमर्थं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ एकदेश्युक्तिर्वेनादोषात् । एतदेव अन्ययन् यदि तर्हीति सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम् । एवं न्यनुवीदित्यादावुचुः बाधित्वा प्राप्ताया
दृष्टेर्निषेधायेग्लक्षणा सिचि दृष्टिरास्थेयेत्युपसंहरति सिद्धान्तौ तस्मादिति भाष्ये । इग्लक्षणात्वेन निषेधायाकोपीदित्यादावनिको गुणश्चाटत्तये चेति भावः । बाध्य-
सामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायश्चैकदेश्युक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव न्यस्तारीदित्युपक्रम्य ह्यन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यलम् । विधायकमिति ।
इको यणचोत्यादि तु स्वविधेयस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यं पो दोषः । भाष्ये इङ्निदृष्टिरित्यस्य गुणदृष्टिरूपादेशेनेत्यादिः । पुनर्वचनमदङ्गण इत्यादिरूपम् ॥

२८३

॥ वि० ॥ नियमादिधेरिति । प्राप्तवाधानुवादरूपदोषापन्त्या परिसंस्कारूपो नियमो गुक्तरिति भावः । द्वितीयमिति । केवलविधायकत्वेऽनु-
दृष्ट्यैव सिद्धे इह्यगुणदृष्टिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि नियमस्यास्ययस्यमित्यन्ये । तुल्यन्यायेति । घटीदर्शनरूपो
न्यायः । वाक्यभेदेनेति । प्युः सप्रसारणमित्यादिनिर्वाह्य सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः ।

॥ कै० ॥ अन्यतरार्थमिति । नन्वनिकोऽपि यथा स्यादिति विधयर्थमेतत्स्यान्न तु नियमार्थम् । नियमादिधेर्वलीयस्त्वात् । एवं
मन्यते । द्वितीयङ्गुणदृष्टिग्रहणमनुवर्त्तते । तेन गुणदृष्टिप्रदेशेपु इक इत्यस्योपस्थानात्कान्तिकः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्य-
न्यायत्वादुपन्यासः । इग्यग इत्यत्र यण इति स्थानपठौ । तेन यणः स्थाने इगभवति

॥ भा० ॥ अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् । अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसा-
रणे च । प्रसारणेपु च सर्वेषां यणान्निदृष्टिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता वाता । पुनर्वचनमि-
दानी किमर्थं स्यात् । विषयार्थमुपनर्वचनम् । विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनाङ्गित्येवेति । उरण्
रपरे च । उरण् रपरे च सर्वेषांस्काराणांनिदृष्टिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ कर्तृ । सिद्धन्तु
पष्ट्याधिकारे वचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । पष्ट्याधिकारे इमे योगाः कर्त्तव्याः ॥

॥ कै० ॥ स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते । कर्तृ कर्तृ इति । अन्तरत-
मस्याणोऽभावात् सर्वे अणाः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेधाविवर्त्तयति । तेन यच्च घटी तच्चैषामुपस्थानम् ।
अङ्गस्य वय्यादीनामृत इहातोरित्यादौ ।

॥ वि० ॥ विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः । गुणादिविधावधिकारलक्षा घटीत्याह । अङ्गस्येति । तथोरण् रपरे इत्यत्र घटीत्यनुवच्य पूर्वोक्तार्थः
मुच्यते । एतयोरपि तजानुदन्त्या घटीतिसम्बन्धेन तदर्थमाह । तजानुवर्त्तनं यदि लौकिकोऽधिकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिवन्धनः ॥

२८४

॥ वि० ॥ नच पठौ स्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत आह । स्वरितत्वादिति । लक्ष्यानुरोधेनैव बोध्यम् । पठौति । योगविभागे च पठौतिस्त्वं साक्षाद्भूतिः लौकिकोऽपेक्षाकृतोऽधिकार इति भावः । योग्यत्वादिति । व्याख्यानान्तेत्यपि बोध्यम् । उपतिष्ठत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः । अन्यतरांशमिति । केवलविधित्वे पुनर्गुणद्विगुणवैयर्थ्यमुक्तमेव । नतु वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः । एतेनेत्यर्थ इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि संज्ञाविधाने इगनुवाचः । अनुवाचत्वञ्च ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादीनां सार्धत्वायावश्यकम् ।

॥ कै० ॥ इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरेन्तरालवर्त्तिभिश्चायोग्यत्वात्सन्ध्याभावः । अथवेति । पठौ स्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । पठौति । यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र पठौ तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । पठौत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थस्युपवर्चनमिति वदता अवश्यमेव सन्ध्याः कर्त्तव्यः । यत्र गुणद्विगुणद्विगुणरुपेण गुणद्विगुणविधीयते तत्रैक

॥ भा० ॥ एकत्वावस्थितये तत्रैव इमावपि योगौ पठौधिकारमनुवर्त्तिष्येते । अथवा पठौधिकारे इमौ

योगावपेक्षित्यामहे । अथवा इदन्तावदयम्यष्टयः । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोगौ भवतीति इह कस्मान्न

भवति याता वाता । इदन्तचापेक्षितये इको गुणद्विगुण इति । यथैव तर्हि इदन्तचापेक्षितये एवमिहापि

तदपेक्षित्यामहे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणद्विगुण इति । इति श्रीभगवत्पुत्राक्षिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ इत्युपतिष्ठत इति । अन्यथा याता वातेत्यादिषु विधेयत्वे सम्भवति कथमन्यतरार्थस्युपवर्चनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्त्त-

व्याख्यापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु तेनैकरूप एवावधार्यो नतु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यम्यारतन्त्र्यञ्च । तदपेक्षित्यामहे इति । अस्य

स्वातन्त्र्यञ्चिरसितुमित्यर्थः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ एवञ्चैकरूपायानुवाचत्वमेवास्तु नतु विधेयत्वं वचिस्त्वपीत्यादीनाम्नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् । तदपेक्षित्यामहे इति । एवञ्च यथा विधेः स्था-

न्याकाङ्क्षा तत्रास्यापि स्वसन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यतयैवेति भावः । एवञ्च स्वातन्त्र्यन्यूरापास्तमेव । तदाह । अस्तेति । आहत्तौ तु न मानमिति शि-

वम् । इति शिवभट्टसुतसतीर्गर्भजनागशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॐ ॥

२८५

॥ वि० ॥ न धातु । प्राधान्यादिति । प्राधान्यञ्च संस्कार्यत्वरूपम् । असन्ध्वइमिति । अन्तोऽन्त्यस्येत्वेनापि इक एव प्रसक्त्या परि-

भाषानिषेधवैयर्थ्यम् । कृत्स्नस्येति ।

॥ कै० ॥ न धातुलो । गुणद्विगुणः प्राधान्यादयन्निषेधो न तु तद्वगुणभावादिकपरिभाषायाः । दीधी-

वदीटामिति चासन्ध्वइपरिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणद्विगुणप्रसङ्गाभावादनर्थको

॥ भा० ॥ न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥

॥ कै० ॥ निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद् धात्वकदेशलोपाच्च धातुलोपोऽस्मिन्तः । अवयवक्रिययापि

समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा पठो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्विरोधावर्त्तते ॥

॥ वि० ॥ दुरीतो लोपश्चेति इकान्वयेनेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवे नाहः । अत्रवेति । आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाय आरोपोऽन्तो समुदाय-

धर्मस्य प्रदर्शितमिति तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ॥

२८६

॥ वि० ॥ परामर्शः शब्देन पृथगुपादानम् । प्रतिपादितमिति । बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः । लोपविशेषणमिति । सूच श्रुत-
त्वादिति भावः । सिद्धान्ते त्विति । निषेधत्वेन गुणवृद्धिशब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । नच लोपशब्देऽधिकरणजन्यः ।
अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् ।

॥ कै० ॥ धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशे-
षणमार्हधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाच्चवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ।

॥ भा० ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह माभूत् । लृज् लविता लवितुम् । पूज् पविता पवितुम् ॥

॥ कै० ॥ सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्हधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्विकदेशः । यस्यादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु
लृशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ जित्कार्थ्यं लभते लृशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता ॥

॥ वि० ॥ गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह । अनुबन्धविति । यस्मादिति । उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा ।
धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सित इति भावः । धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेऽपि न क्षतिरित्याह । लृशब्दस्यैवेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचि-
त्वावगमात् । गुणपठितक्रियावाचिनाञ्च धातुत्वविधानादिति भावः ॥

२८७

॥ वि० ॥ रोरवीतीति । यङ्लुगन्तस्य रूपम् । शब्दवत्त्वात् । शब्देनोपादानात् । नान्यथेति । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव
स्यादित्यर्थः । ननु पदप्रयोजनचिन्ता एत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह । क्रमेणेति । तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यर्थः । क्रममे-
वाह । आर्हधातुकस्य चेति । लोपविशेषणं श्रुतत्वाद् गुणादिविशेषणं प्राधान्यात् । तत्र लोपविशेषणत्वे आर्हधातुके परे पूर्वस्य धात्वशस्य लोप इति वाच्योऽर्थस्तत्फ-

॥ कै० ॥ रोरवीतीति । सत्यार्हधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्वयपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूच-
प्रत्याख्यानार्हधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय

॥ भा० ॥ आर्हधातुक इति किमर्थम् । विधा बहुो एषभो रोरवीति । किम्युनरिदमा-
र्हधातुकग्रहणं लोपविशेषणमार्हधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत
इति । आहोस्विह्णवृद्धिविशेषणमार्हधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सति आर्हधातुकनिमित्ते
ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इति ॥

॥ कै० ॥ प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किम्युनरिति । आर्हधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिरपि
तुभयविशेषणं वेति पञ्चवयसस्त्वान् प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ नितमुक्तं भाष्ये आर्हधातुकनिमित्ते लोप इति । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्हधातुके प्रत्यासन्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धौ इति वाच्योऽर्थः । अनुवादेऽपि
इको गुणवृद्धौ अचक्षतिपरिभाषातिरिक्तपरिभाषायां प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्फलितमुक्तमार्हधातुकनिमित्ते ये इति । प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूच-
यति । बहुव्रीहौति । एषयामुपजायेति भावः । यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्हधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपत्र इति न दोषः ॥

२८८

॥ वि० ॥ मन्वाहुः इति । मन्विक्स्थानिकत्वादयमपीमलक्षणः । मन्वाचाप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपर-
दार्थकालव्यवस्थापकशब्दाभावादिति चेन्न । इको गुणवृद्धी इति सम्पूर्णमनुवर्त्य यच्चैदन्त न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थमास्यापि परिभाषा-

॥ कै० ॥ प्रेङ् इति । मन्वाहुः नमिलक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति । परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः ॥

॥ भा० ॥ किञ्चातः । यदि लोपविशेषणम् । उपेङ्गः प्रेङ्गः । अत्रापि
प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् । क्लोपयति । अत्रापि प्राप्नोति ।
यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथमुपेङ्गः प्रेङ्ग इति ॥

॥ वि० ॥ त्वाङ्गीकार इति भावात् । यदा । यच्चैदन्तविहिते गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तद्वद्वति । यच्चैकपरिभाषा व्याप्तिरिति तत्रात्र निषेध इति ।
इकप्रकारादिति भाष्यप्रसङ्गे अर्थोपकारेण स्वरूपपरस्त्वैवेक इत्यस्यानुवर्त्यनादा ॥

२८८

॥ वि० ॥ यदेति । पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः । यदा त्विति । पूर्वं धातुरुपसर्गसंज्ञेति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायोगा-
दिति भावः । वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । द्वितीये वहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनिप्यन्नत्वाच्चिधेधाप्राप्येष्टसिद्धिरित्यर्थः ।
एतेन जातस्य वहिरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्त्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तवहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने भानाभावः फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्य-
पास्तम् । परं त्वयं पक्षः सुट् कात्पूर्वं इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् । नन्विति । इयं च धात्वुक्तोरितिसूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा

॥ कै० ॥ वहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो गुणो वहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्ग-
योगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः पश्चात्प्रत्ययेत्यसौ निषेधो वहिरङ्गः सर्वथा वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति सिद्धिः । ननु नाजानन्त्यर्थ इति

॥ भा० ॥ वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । यच्चैवं नार्थो धातुग्रहणेन ॥

॥ कै० ॥ निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधावानन्त्यर्थोपाचाराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः ।
यथाऽच्छुरिति । तत्र हीकोयगचीति वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिन्नु प्रतिषेधसूत्रे नाश्रयणोपाश्रयणमित्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ वहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अचोरिति हित्वमविवक्षितम् । धर्मशास्त्रकमानस्य तथैव सच्चात् । अनुपस्थानमित्यस्याचे-
त्यादिः । तत्र हीति । ततश्च परोऽप्युद्धसिद्धो नेत्यर्थः । तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते । अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रमिति स्थले न ज्ञाप्यतेतदुल्लेखो
यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रं उक्तमपि पुनर्वाच्यं उक्तसूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः । अस्मिन्निति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् पश्चात् प्रवर्त्तमाने इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ऋधृधातोर्लोपः पुकि लोपो व्योरेति यलोपः । वाक्कारः सूक्तेऽप्यतिथ्यासिपरिहाराय परिगणनमाह । परिगणनमिति ।

॥ कै० ॥ यङ्यक्क्वल्लोप इति । यङ्यक्कारोऽपि विवक्षितः । तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् ।
जन्यया स्त्रिविः कार्यं निवार्यते । वेभिदितेति । वेभिद्यश्चब्दात्तृच् इट् । यस्य हल इति यलोपः । मरीसज इति ।

॥ भा० ॥ इह कस्याञ्च भवति । लृक् लविता लवितुम् पूक् पविता पवितुमिति । आर्द्धधा-
तुक्तानिस्ते लोपे प्रतिषेधः । नचैष आर्द्धधातुक्तानिस्ते लोपः । अथवा पुनरस्तु गुणद्विविशेषणम् ।
ननु चेत्तं क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । चेले
क्रोपेरिति । परिगणनं कर्त्तव्यम् । यङ्यक्क्वल्लोपे प्रतिषेधः । यङ्यक्क्वल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यङ् । वेभिदिता मरीसजः । यक् । कुपुमिता मगधकः । क्व । समिधिता दृषदकः । वलोपे
जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुस्लोपस्त्रियनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् । नुस्लोपे स्त्रियनुबन्धलोपे च
प्रतिषेधो माभूदिति ॥

॥ कै० ॥ यङेऽपि चेति यङ्लुक् । कुपुममगधश्चदौ कण्डादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् खलुत्त्वौ । यस्य हल
इति यलोपः । समिद्धृपच्छब्दाभ्यां क्वजन्ताभ्यां खलुत्त्वच्प्रत्ययौ । क्वस्य विभाषेति यलोपः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये अत्र यस्य हल इति लोपः समुदायलोप इति भत्वा यक्क्वयोः परिगणनं वेभिदितेत्युदाहरणं च बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननु भञ्जिरक्त्योरौपदेशिकनस्यैव भञ्जिश्च विणि रञ्जिश्च चेत्यादिना लोप इति नुस्लोप इत्यसङ्गतमत आह । नुमितेति ।
नन्वनिदिदृष्टिणा इदं सिद्धमत आह । इह दृष्टविति । स नास्तिवेति पूर्वपक्षाशयः । ऊडादेश इति । अत्रत्वस्त्रिवीत्यनेन ।

॥ कै० ॥ नुस्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वार्थसंज्ञा । उपवर्हणमिति । इह दृष्टौ इदित्त्वाकुम् ङङ्-
रच्यमिटीति वाचिक्केन नलोपः । आस्त्रिमाणमिति । अस्त्रिमाणमित्यपि वेदे पश्यते ।

॥ भा० ॥ नुस्लोपे । अभाजि । रागः । उपवर्हणम् । स्त्रिवैः । आस्त्रिमाणम् ।
अनुबन्धलोपे । लृक् लविता लवितुम् । यदि परिगणनं क्रियते । स्यदः ।
प्रत्ययः । हिमयथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यतेतद् निपातनात् स्यदादिष्विति ॥

॥ कै० ॥ तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवैर्मनिन् प्रत्ययः । वकारलोपः । ऊडादेशप्रक्रान्तसत्त्वावकारस्य न भवति । परि-
गणने सति धातुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । इदिरिति शेषः । न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः । निपातनादिति । स्यदो जवे अतोदैधौमप्रत्य-
यहिमयथा इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

२८२

॥ वि० ॥ तेनेति । अन्ययोगेण इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लैगवायन इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः । यवेकपरि-
भाषेति । नवेक इत्यनुवर्त्यको न ते इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । सरीसृजः सरीसृप इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावा-

॥ कै० ॥ इक्षुप्रकरणादिति । तेन यवेकपरिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रार्थं निषेध इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ तत्तर्हि परिगणनं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । नुस्त्रोपे कस्मान्न भवति ।
इक्षुप्रकरणानुस्त्रोपे दृष्टिः । इग्लक्षणयोगेणदृष्टोः प्रतिषेधः । नचैधग्लक्षणा दृष्टिः ।
यदीग्लक्षणयोगेणदृष्टोः प्रतिषेधः । स्यदः प्रत्ययः । हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति इत्त च
प्राप्नोति अवोदः । रुधः । ओझ इति । निपातनात् स्यदादिषु । निपातनात् स्यदादिषु
प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयोगेणदृष्टोः प्रतिषेधः स्त्रियनुव-
न्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादित्यत्र सिद्धम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः ।
नचैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥

॥ कै० ॥ प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ निषेधानापकोः । तदाह । भाष्ये इग्लक्षणयोरिति । यथेतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्षुपरिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः । लोपेति । प्रत्ययाश्र-
यत्वादिति भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयत्वादित्यर्थ इति भावः ॥

२८३

॥ वि० ॥ न प्रत्ययेति । प्रत्ययस्याश्रुतत्वादेनाचित्सत्वाच्चेति भावः । अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः कार्येत्याह । एवञ्चेति ।
अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः समासे त्वन्तोदात्तः स्यादन्त आह । बह्विति । जीरस्य
प्रत्ययस्वरान्तोदात्तस्य बहुव्रीचौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेत्यर्थः । जीवेर्विचितु गुणनिषेधो भवत्येव ।

॥ कै० ॥ जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तोऽवकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति । एवञ्च जीरित्यवग्रहः

॥ भा० ॥ यद्यार्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति ।
रकि ज्यः संप्रसारणम् । नैतज्जीवे रूपम् । रक्तेतज्यः संप्रसारणं भवति । यावता
चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति । कथमुपवर्त्तणम् । दृष्टिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं
जायते दृष्टिः प्रकृत्यन्तरमिति । अत्रोति लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते ।
निवृत्त्यते । अग्निटीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निवर्त्तिता निवर्त्तितु-
मिति । अजादावपि न दृश्यते । दृश्यते दृष्टकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥

॥ कै० ॥ सिद्ध्यति । बहुव्रीहत्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः । दृष्टिरिति । दृष्ट दृष्टि दृष्टाविति पाठान् ॥

॥ वि० ॥ एतेनार्द्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्युपास्तम् । वार्तिकविरोधात् । यङोऽपि सत्येवापि तत्त्वानिमित्तत्वाज्जोगुव
इत्याद्यसिद्धापत्तेय । प्रियादिभ्यस्तु विजभाष एव । भाष्ये यावता चेदानीमिति । किञ्चन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपो ओरित्यनेन ।
ददं च यद्याश्रुतमूच्यते । वलोपप्रत्याख्यानं तु रकि ज्य इत्येव ग्रहणम् ॥

२८४

॥ वि० ॥ पक्षद्वयेऽपीति । तन्त्रोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो गद्याश्रयो शिलोपो यगाश्रयः । अपवादेति । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति परिभाषयति भावः । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थो निषेधो नान्तरङ्गं गुणं बाधितुं क्षमत

॥ कै० ॥ भेद्यत इति । गुणो शिलोपश्चाद्भातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः । अपवादविषयपरिहारा-
ज्ञान्तरङ्गेऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्त्तत इत्युपन्यासः ।

॥ भा० ॥ यदि परिगणनं न क्रियते । भेद्यते छेद्यते । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः ।
धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातोलोपो
यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति ॥

॥ कै० ॥ कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणदृष्टोऽश्रितमिति भेद्यत
इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद् गुणो न निषिध्यते ॥

॥ वि० ॥ इत्यपास्तम् । नच भेद्यते इत्यत्राचः परस्मिन्निति शिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावादिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि शिचि सति असवने निषेधस्य
लोपोऽप्यभावादिदेशात् दोष इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयो सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदनाश्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याशयान् ॥

२८५

॥ वि० ॥ भाष्ये तस्मादिग्लक्षणा दृष्टिरिति । प्रतिषेधेति शेषः । अत एवाभाजोत्पादिसिद्धिरिति भावः । अकारलोप इति । अतो
लोप इत्यनेन । यङ्लुगन्ताण्युक्ति तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न । आर्द्धधातुकनिमित्तलोपोभावात् । मरीसृज इति । अत्राल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वे कित्यजादौ वेद्यत इति विकल्पो न । व्यवस्थितविभाषाययणात् ।

॥ कै० ॥ यत्र हलचोरिति । लुका कृत्वो यङ् लुप्यत इत्याशयः । अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोप एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः

॥ भा० ॥ तस्मादिग्लक्षणा दृष्टिः । तस्मादिग्लक्षणयोगुणदृष्टोः प्रतिषेधः । यदि तर्हीग्लक्षणयोगु-
णदृष्टोः प्रतिषेधः । पापचकः । पापठकः । मगधकः । उपदकः । अत्र न प्राप्नोति । अलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् । अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाङ्गुणदृष्टौ न भविष्यतः । अनारम्भो वा । अनारम्भो वा
पुनरस्य योगस्य न्यायः । कथं वेभिदिता मरीसृजकः कुपुभिता समिधिता इति । अत्राप्यकारलोपे कृते
तस्य स्थानिवत्त्वाद् गुणदृष्टौ न भविष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । कच
स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीसृजः । मरीसृप इति । अत्रा-
प्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाङ्गुणदृष्टौ न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधा-
यम् । लुक् क्रियतामल्लोपो वेति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे
प्राप्नोति अकृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते ।

शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् ॥

॥ कै० ॥ प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् ॥

॥ वि० ॥ नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह । कृतेऽपीति । अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः । भाष्ये लुकि कृते इति । अनवकाशत्वादन्तरङ्गान-
पीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतर आशयानभिन्न आह । परत्वादिति । ननु यद्य लोपः कृतस्य लुगप्राप्तेराह । लुक्शास्त्रेति ॥

ननु ह लुक्स्थितमिति अन्यकर्तुरनवकाशम् ।

२८६

॥ वि० ॥ गौणत्वादिति । अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् । किञ्च भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः । यथा व्ययो लिटीति संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि हलादिः शेषबाधकता । भाष्यकारोऽपि मिदचोऽन्यादित्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात् कृते चारितार्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं प्राप्तापवादत्वं भवत्येवेत्याशयः । असम्भव एव बाधकत्वमिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगित्युक्ते स रवाशापीत्याहेति तदुक्तिः कथञ्चिदिति । भाष्ये अत इत्येवेति । अलोऽन्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वैति भावः । अयं च लुकोऽपवादः । एवञ्चाश्वादिप्रश्लेषस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र भस्मो रोपधेति सूत्रादन्यतरस्यां प्रश्लेषस्य मयङ्कमुत्पन्नानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव पृथग्लोपो न सर्ववैति बोध्यम् । मरीचज इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाययगात् ।

॥ कै० ॥ सावकाश इति । भिन्नविषयौ लुग्लोपो । अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् ततश्च नास्ति येन नामाप्तिन्यायः । अथापीति ।

॥ भा० ॥ सावकाशो लुक् । कोऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथञ्चिदनकाशो लुक् स्यात् । एवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव ॥

॥ कै० ॥ यङोऽर्चि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्प्रत्ययदेशस्य गौणत्वादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायेव ताम्राश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । लोलु-
षादावुवर्द्धः कृतादिष्टादयः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्ताभावेऽपि नोपधागुणः । अत्रः पूर्वत्वेन दृष्टलोलुषाद्वात् परस्य गुणे कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाश्रितात् पूर्वस्यादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात् तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्यात् परस्याव्यवहितस्यैव प्रश्लेषेन हे गौरित्यत्रादौ यः । अत्रः पूर्वत्वशे स्वरग्रहणाद् भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशेऽव्यवधानं निविष्टम् । किञ्चाशस्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने तद्वर्त्मनाम इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्त्वं वक्ष्यते । लोलु इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणयटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः ॥

२८७

॥ वि० ॥ दरीदृश इत्यथाङ्निमित्तगुणस्तु न । अस्याङ्ककैकगोचरत्वेन लावणिकतया अङ्ग्रहणेनाश्रयत्वात् । अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङ्गताद् खलु निमित्तगुणाभावः । जङ्गमक इत्यादौ यङ्गताद् खलु उपधालोपश्च । अनङ्गीतिनिषेधाप्रवृत्तेः । जङ्गम इत्यादौ तृकयुक्ता समुदायलुगेवेति न दोषः । निजैगल इत्यादौ शो यङ्गीति नित्यं लत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्प्रत्ययस्य । नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं च्छनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि जरीगृह्यादेः सास्त्वयतश्चात्र सत्यसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि न लुमतेतिनिषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथग्लोपे यङो विषयापहाराभावेन अजेय्यदेशे यणि वेश इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य

॥ कै० ॥ समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नानावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकेऽन्तरङ्गे

॥ भा० ॥ किमर्थमिदम् । लुक् वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य च यस्य लोपो भवति । इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुके बाधते । कृष्णो नोनाव रुपसो यदीदम् । नानूयतेनोनाव । समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययान्वयः ।

अत्र च प्रागेव प्रत्ययान्वयत्वेनेत्युभयवैति ॥

॥ कै० ॥ लुक् प्रागेव प्रत्ययान्वयत्वेनेत्युभयवैति ॥

॥ वि० ॥ क्वचित्कवेन तत्र लुक् एव प्रत्ययान्वयः । पुत्रीदिभ्यो वान्तेभ्यो विज् नास्ति । अत्रभिधानात् । इदं च लोपो लोपितिसूत्रे भाष्ये च्छनितम् । एतद्वाक्यविकल्पप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ते । नचैवं न धातुलुक्चोत्थेव सिद्धे आर्द्धधातुक्यवर्णं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपाद्भातक इत्येव यदौत-
स्तुक्चैव लोपनिमित्ताद्भातक इत्यन्तेन लुकादेश्यादिसिद्धौ धातुश्रवणवत् तस्यापि सत्त्वात् । भाष्ये लुक् वक्ष्यतीति । लुगता लोपापवादः । अपवादश्च प्रागेव पञ्चाङ्गाविति अविध्यकिर्देशः । ननु भिन्नाश्रयोरपि दीर्घह्रस्वोरियथेत्यादौ बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यत्र आह । तुल्यकालेति । बहुलैति । यङोऽर्चि चेति वकारेण । अकारश्च इति । प्राक्प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तद्वापवादप्रवृत्तिरिति भावः ॥

२८८

॥ वि० ॥ अकित्त्येति । उदुपधाङ्गादिर्कर्मणोरिति विहितस्येत्यर्थः । शब्दाकित्ताभावे कृति केत्येव निषेधः सिद्धो निरुचित इति भावः । सन्निपातः सम्बन्धः । तद्विधात इति कर्मण्यम् । अजादौ प्रत्यये इति । यायायतेः किति यातिरित्यादौ आलोपानापक्षेरेणशब्दस्य वैषम्योक्तं विन्यसेतत् । अथ समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव । सम्भवेति । अत एव न पदान्तसुचि वरेण्यहं चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्थावकारलोपस्तदा सम्भव उपपन्नदेरिति भावः । कृति च । तत्र वदोति । तस्मान्निमित्तपरिभाषानुगृह्यायेत्यर्थः । यदा त्विति । निषेधत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः । न हीति । अन-

॥ कै० ॥ निरुचित इति । कित्तसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तस्य कित्तस्य न भवति । यदि तर्ह्यकार-
लोपः कियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनङ्गीति प्रतिषेधात् । अनर्थको-
ऽयमङ्गिति चेद् । लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः । अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु लोपवादिपूर्वङ्गद्वयः स्थानिवद्भावेन न
सिध्यन्ति । तेषां स्थानित्यदर्शनात् । सभावमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः । कृति च । कृति प्रतिषेध इति । इक

॥ भा० ॥ कथं स्यादः प्रत्ययः । हिमयथः । जीवदानुः । निरुचित इति । उक्तं शेषे । किमुक्तम् ।
निपातनात् स्यादादिषु । प्रत्ययस्थयत्वादित्यत्र सिद्धम् । रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम् । निरुचितेऽप्युक्तम् ।
किम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति । कृति च । कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ।
कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किन्निमित्ते वे गुणद्वयी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ इत्यनुवर्तते गुणद्वयी इति च । तत्र यदीक् कृतीत्यनेन विशेष्यते कृति परतो य इति तदा तस्मान्निमित्त
निर्दिष्टे पूर्वस्थितपरिभाषापस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्याद्येवाङ्गितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्याद् ननु भिन्नो भिन्नवानि-
त्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु किङ्गह्यं गुणद्वयविशेषणं तदा धरसस्य अग्रसङ्ग एव । न हि विहितयोर्नि-
षेधः । अपित्वनभिनिर्दिष्टयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसस्येव कृतीति भवति । किन्निमित्ता हि तयोः प्राप्तिः ॥

॥ वि० ॥ भिनिर्दिष्टे पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्थानम् । निर्दिष्टनिषेधे तु देवदत्तहस्तचतन्यायेन चितमित्यादाविकः शब्दार्थं न स्यादिति भावः ।
निमित्तेति । अत्र यस्य च भावेनेति सप्तमी । सा च प्रापकत्वार्थिका । प्रापकत्वं च सम्बन्धं विनानुपपन्नं सद् विधिशब्दकृतमिति तत्त्वमादाय पर्यवस्यति ।
एवञ्च निमित्ततया किङ्गह्यं गुणद्वयी तेत्यर्थः । तदाह । किन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति ।

२८९

॥ वि० ॥ केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्यक्त्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः । परंतु कृतीत्येद् गुणद्वयविशेषणमेव भवनक्रियातदभावयोरसु-
त्वेन कृत्यत्वासम्भवादिक इत्यस्याद्यानुष्ठान्यनुक्तं । अनुष्ठानावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे कृतीति सप्तम्या तस्मान्निमित्त
निर्दिष्टे पूर्वस्थित्युपस्थित्या कृति अन्वयवृत्ते पूर्वस्य वे गुणद्वयी प्राप्नुतस्ते नैत्यर्थः । अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विका गुणद्वयी अत्रत्येति सूचयविषय-
मेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलब्धाच्च । तद्व्यति भाष्ये कृत्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति । निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्यानं तु
निङ्गादिना तदनुपस्थानम् । सम्भवत्यां परसप्तम्या यस्य चेति सप्तम्या असंभवत्वाच्च । उपपदविभक्त्येति न्यायात् । सिद्धसाध्यसमभिव्यक्त्यायस्यापि तस्मान्निमित्तशब्देन

॥ कै० ॥ उपधारोक्त्यर्थमिति । उपधाया अपोक्तः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्वाङ्गिमित्तप्रतिषेधजन्यत्वम् । अत्र हि तिङ्निमित्तो गुणो
न यङ्गिमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्वते । तद्याह ।

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । उपधारोक्त्यर्थम् । उपधार्यं रोरवीत्यर्थश्च । उपधार्यं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । कृतीत्युच्यते तेन यत्र कृत्यनन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव स्यात् । चितं स्तुतम् । इह तु न स्याद्
भिन्नः । भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तत् कृत्यत्वेन विशेषयिष्यामः ॥

॥ कै० ॥ कृति गुणद्वयी न भवत इत्युक्तं कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा कृतीति प्रत्ययग्रह-
णात् प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च कृति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात् सिद्धो निषेधः ॥

॥ वि० ॥ बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे इत इत्युदाहरिष्यति । कैयटाकरीत्या इक्पदानुष्ठानावेव निमित्तग्रहणमिति वार्तिकशक्तिसंस्थेनेन
तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भवः स्पष्ट एवेत्याहुः । उपधाया अपोति । उपधायां रोरवीतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत् तन्निमित्तग्रह-
णमिति भाष्यार्थ इति भावः । उपधारोक्त्यर्थमिति न्यायपधारोक्त्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ते । नित्यसंनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्प्रत्ययेन विशेष्यमत
आह । आकाङ्क्षयति । ननु निषेधे गुणद्वयी प्रति कृत्यत्वेनपररूपं निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह । अद्यवेति । निषेधगुणादेरप्रत्यये
कृत्यप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः । एवञ्च प्रत्ययस्याङ्गांशे उच्यताकाङ्क्षात् तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः ॥

३००

॥ वि० ॥ आद्यव्याख्यायां परिहारमाख्यं योजयति । ततश्च समुदेति । द्वितीये त्विदं बोध्यम् । नास्ति सविशेषणत्वं न्यायमिति । भाष्येऽङ्ग-
विशेषणे हीति । पुगन्तलघूपधस्य बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वं इत्यर्थः । यदीत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते किन्तु भयोः साम्यमुच्यते इत्या-
ह । तन्निमित्तपक्षस्यापीति । सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिवन्निमित्तस्य । भाष्येऽन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । प्राधान्येनाह एव यवानन्तर्याम्ययणं तत्रैव

॥ कै० ॥ लघूपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेतो व्यवधानात् तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दृष्टतामाह ।

॥ भा० ॥ पुगन्तलघूपधस्य चाङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र कृत्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं
विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुक्ति अन्तः पुगन्तः । लघ्वो उपधा लघू-
पधा । पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यञ्चेतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गवि-
शेषणे हि सतीह प्रसज्यते । भिनन्ति छिनन्तीति । रोरवीत्यर्थश्च । विधा बहो दृषभो रोरवीति ।
यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शब्दन्ते दोषः । रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्राप्तुवत् । अत्र
न प्राप्नोति । शब्दन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धम् । अन्तरङ्गलक्षणत्वादियदुबङ्गोः कृतयोरनुपधा-
त्वाङ्गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न कश्चिदोपो भवति ॥

॥ कै० ॥ शब्दन्ते दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणगुणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । रियति पियति धिय-
तीति । रि पि गतौ धि धारण इति तुदादौ पाठः ॥

॥ वि० ॥ नाजानन्तर्य इति निषेधप्रवृत्तस्य अभावाच्चेति भावः । नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात् पूर्वं नित्यत्वाच्चङि दिवचनेऽपीति निषेधादुबङ्गभावो
द्वित्वात् परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः । ओगोर्ङिदित्कारणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात् प्राक्त्वबोधनेऽपि न चतिः । ज्ञापकस्य
सजातोपधचलेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात् प्राक्त्वबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्ताव्याप्तिमिसिता वा तत्रैव तत्प्राक्त्वबोधनमदित्याहुः ॥

३०१

॥ वि० ॥ भूयः पुनरर्थः । एवमकारोऽपीति । कृत्परि गुणद्वयी न प्रयोक्तव्ये इति सूचार्थः । तत्र यथा चित्तमित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः
प्राप्यते एवं सतोऽपि निवृत्तिः साध्येत । सतोऽपि निवृत्तिरदिप्रसूतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । नन्विति । तथाचेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्-
सत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः । नेनित्ते इत्यत्र निर्जां चयाणां गुणः स्वावित्यभ्यासस्य गुणः । प्रसक्तत्वानभिनिर्दत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह । सामान्येति ।
निवृत्तिः । अनभिनिर्दत्तिः क्रियते । विहितप्रतिपिहयोर्विकल्पस्त्वर्हि स्वादत आह । परमार्थेति । गुणविधेकवाक्यतया किङ्किणसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् कृति

॥ कै० ॥ जतो ह्यह इति । यथेवादिप्रसूतिभ्यः शप इत्यनेन शब्द निवर्त्यते एवमकारोऽपि निषेधेन निवर्त्यतेत्याशयः । नन्विगलक्षणो-
ऽयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारान्तरस्य संभवान्नैतदुचितम् । प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणो न विशेषलक्षणाप-
रामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शात् स्वरूपेणानभिनिर्दत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तत्सर्गोपवाद्योरेकवाक्यतायाम्-

॥ भा० ॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि । जतो ह्यह उपोयते औयत
औयमानिः औयमानिर्निमित्त इति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । दृष्ट तावत् जतो ह्यह इति
प्रसक्तत्वानभिनिर्दत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अयं च धातुपदेशावस्थाधामिवाकारः ॥

॥ कै० ॥ प्राप्त्यनुमानं वाप इति सिद्धान्तः । चित्तमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्दत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्गतो ह्यह इति भूता-
कारनिवृत्तावस्थाव्यापारः । अदिप्रसूतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात् सखैव प्रक्रियायां शब्द निवर्त्यते । यथैव भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽन-
भिनिर्दत्त एव शब्दकारः कस्यादनेन न निवर्त्यते । नैष दोषः । शब्द भवतीत्यस्यां बोद्धव्यायां गुणरूपेणाचोदनादयं गुणनिषेधविषयः ॥

॥ वि० ॥ तयोर्प्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविधया । यद्वा प्रसक्त्य प्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्पयते । एकवा-
क्यताफलसम्पत्तेश्चैकवाक्यतायासित्युक्तमिति दृष्टव्यम् । भूताकारेति । सिद्धाभावपरिपाकनेनैव सिद्धावसिद्धाभावविधाने गौरवादिति भावः । प्रक्रियायामिति ।
वस्तुतस्तथापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाध्यायते इति बोध्यम् । नैष इति । एकान्ता अनुबन्धा इति भावः । अयमेव न्याय इति तस्य लोप इति सूचं वक्ष्यति ॥

॥ वि० ॥ कार्यत्वादिति । अङ्गस्य गुणो भवति तत्त्वबन्धभासक इत्यर्थे इत्यभिमानः । उत्तरस्त्विति । पक्ष इति शेषः । कित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः । भाष्ये धातुं क्तिदिति । परत्वेन निर्दिष्टं यत् क्तिदिति तद्भातुं प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः । तथाच धातु-

॥ कै० ॥ उपोयते इति । वेत्ता यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औपयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाच्च दृढिर्बहिरङ्गा । नेनिक इति । कित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यत्वात् पूर्वपक्षः । उत्तरस्त्वभासस्य कार्यत्वात् तस्य च परेश रूपेण व्यवधानादि-
ति । धातुं कित्परत्वेनेति । न धातुलोप इत्यपसर्जनोऽपि धातौ धातुशब्दावस्य स्वरितत्वाद्बहानुष्टितिरित्यर्थः । यदीति । कित्यनन्तरस्य

॥ भा० ॥ इह चोपोयते औपयत लौयसानिः पौयमानिरिति । बहिरङ्गं गुणद्वयी अन्तरङ्गः प्रतिषेधः । अस्मिन् बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनिके इति परेश रूपेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । उपधार्शन तावन्नार्थः । धातेरिति वर्तते । धातुं कित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणास्य न प्राप्नोति । चिनुतः । सुनुतः । लुनीतः पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातेर्वो विहित इति । धातेरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातेर्विहितस्य कृतीति । कथं तर्हि । धातेर्विहिते कृतीति । अथवा कार्यकालं संचापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलधूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति कृति नेति ॥

॥ कै० ॥ धातेर्गुणद्वयी न भवत इति वाक्यार्थं सत्त्वा प्रश्नः । धातेरेवेति । धातेर्विहितस्य कित्यनन्तरे नेति सत्त्वा प्रश्नः । धातेर्विहित इति । धातेर्विहिते कित्यनन्तरे यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अथवेति । यत्र गुणद्वयी विधीयते तत्र कृति नेत्युप-
तिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति । तत्र पुगन्तलधूपधस्येत्यास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधा भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ विहितं क्तिद् यतः कुतश्चित् परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः । तद् ध्वनयन्नाह । सत्त्वा प्रश्न इति । धातुर्विकरणो वेति । धातुना विहित-
विशेषणवत्त्वमेतदुभयम् । येन नेति । पुगन्तलधूपधस्येति तत्पुरुष इति भावः । श्रुतत्वात् सार्वधातुकादिकं कृतीति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ॥

॥ वि० ॥ प्रतिषेधोपेक्षावामिति । गुणद्वयिभ्यो तद्रूपप्रतिषेधोपाकाङ्क्षायां यावद्गुणद्वयविधायकशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे वि-
निगमनाविरहादुपप्लव इत्यर्थः । प्रधानानीति । अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे बीजं दर्शितमित्याहुः । अङ्गविकलति । पूर्वस्य परस्य वेति
सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः । नचैवं नेनिके इत्यापि निषेधः स्यात् । येन नेतिन्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव निषेधप्रवर्तव्येति धनात् । न्यायव्युत्पादनार्थं ।
न्यायव्युत्पत्तिस्तत्पत्तिपत्तिः । श्रोतृणां तदुत्पादनायेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ अथवेति । माभूत् परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधोपाकाङ्क्षायां यावन्ता यादृशाः प्रतिषेधस्यास्त्वान्ति प्रति-
षेधसूत्रानीति पुगन्तलधूपधगुणे प्रतिषेधोऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितोऽपि प्रवर्तते । अथवा यद्येवमपेक्षावयव भाष्यम् ।

॥ भा० ॥ अथवा यदेतस्मिन् योगे कृद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणद्वयी न
भविष्यतः । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्चापयति । भवत्युपधालनस्य गुणस्य प्रतिषेध इति । यदयं
वसिष्ठधृषिपत्तिषेः क्रुः इको भल्लं हलन्ताच्चेति क्रुसन्तौ कितौ करोति । कथं कृत्वा चाप-
कम् । कित्करणास्येतत् प्रयोजनम् । गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न
स्यात् । कित्करणास्येतत् स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालनस्य गुणस्य प्रतिषेध
इति । ततः क्रुसन्तौ कितौ करोति ॥

॥ कै० ॥ तथाहि । प्रधानान्यात्मसंस्काराय शक्तिर्भूयमानानि गुणभेदं प्रयुज्यते इति यदेतस्मिन्कित्युक्तम् । अथवेति ।
विज्ञातिर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये हलन्ताच्चेति । शब्देतद्विहितकित्यस्य न चापकत्वम् । दिदकलीत्यादावसागमनिषेधेन धिक्कलीत्यादौ लकोपेन च तज्ज्ञातिताय्योत् । इको
भल्लियपि न । तद्विषये इकः कित्परस्यैव सम्भवादिति चेन्न । खजिदृशोभल्ल्यस्य कित्सन्तौ इको भल्लं दक्षेति लघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रति-
षेधार्थत्वेन चापकत्वाज्ज्ञातम् । यदपिदमुषो क्रुसन्तौ इत्यदमुषकुपक्षिणी क्रुः कित्यविधानं च चापकं बोध्यम् ॥

अथपुनरपि तद्विषयकः यद्विज्ञातं तत्तद्विज्ञातं पुनरुच्यते । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ॥

३०४

॥ वि० ॥ अङ्गाधिकार इति । स्वरितलिङ्गासङ्गेति भावः । कार्यकालमिति । तथाच तथोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारस्यैकवा-
क्यतापन्नत्वादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गवशात् तदधिकारपठितमिव तदधिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परि-
भाषासादृश्यात् परिभाषात्वसुक्तम् । सादृश्यं च निषेधेऽप्यङ्गताया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् । छान्दसमिति । यङोऽचि चेति चिन बहुलं छन्दसीत्यनुकृत्य
यङो लुक्विधानादित्यर्थः । नच ह्रस्वविरितिसूत्रस्येन

॥ कै० ॥ वरिङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वादसच्चात्रिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

॥ भा० ॥ रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । कृतीत्युच्यते । नचात्र कृतं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणो न प्राप्नोति ।

न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अद्यापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् ।

न लुमता लुक्ङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य वक्तार्यं

तत्र भवतीति । अद्याप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं संचा-

परिभाषम् । यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्हाधातुकयोगो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति कृति

नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति । अथवा वरिङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।

अमिहं वरिङ्गमन्तरङ्गं ॥

॥ वि० ॥ ह्रस्वविरित्यस्य भाषायां यङ्नुक्सत्तापन्नकत्वपरभाष्येनावर्गान्तेषो यङ्नुक् भाषायामप्यस्तीति लभ्यतेऽन्यथा ज्ञापितेऽप्यचारितार्थं स्पष्टमेवेति
वाच्यम् । तन्नाभाष्येनाज्ञादौ कृति क्वचित् तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवाच्च । गुणो वरिङ्ग इति ।
गुणस्य वरिङ्गता वरिभूतसार्वधातुकाश्च यत्नात् । तन्वसिद्धस्यानिष्यन्नस्यैव निषेधः कियते तच्चासत्त्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादचासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञा-
नाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः ॥

३०५

॥ वि० ॥ उभयविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः । यथेति । प्रथमस्थितेऽनु कर्मधारयेऽपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति न तद् बहुव्रीहिरग-
मकमिति भावः । ननु कृत्वान्तरप्राप्तनिर्दिष्टः कथं तत्राह । सामर्थ्यादिति । अयमाशयः । आर्हाधातुक इति योगो विभज्यते धातुलोप
इति वर्तते पठोत्पत्त्यर्थः । एवञ्च धात्वैकदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्यन्तरङ्गताया च लुप्तधात्वैकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेद्वार्हाधातुक एवेति नियमस्तत्सार्वधातुकादिति
तद् ध्वनयन्नाह । दङ्निमित्तश्चेति । भाषेति ।

॥ कै० ॥ अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्हाधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विना-

प्यार्हाधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिलैभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र । रोरवीतीत्यत्रानैमित्तिकत्वाज्ज्ञोपस्य गुणानिषेधः पूर्वेण न प्राप्नो-

तीत्यार्हाधातुकग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रान्तरप्राप्तोऽपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः । दङ्निमित्तश्च निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न

सार्वधातुकनिमित्त इति रोकत इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्नुको भाष्यकारेणोक्तम् ।

॥ भा० ॥ अथवा पूर्वस्मिन् योगे यद्वार्हाधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशात्वाद्गुणो भ-

विध्यति । वरिङ्गस्य भवति । लैगवायनः । कामवते । तद्विहितकाम्यारिक्पकरणात् ॥

॥ कै० ॥ भाषाविषयत्वे तु यङ्नुको वरूनि प्रयोजनानि आर्हाधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोर्ति दोदोर्ति दोधोर्ति

बोहोर्ति मोमोर्ति इत्यादिषु तुर्वी दुर्वी धुर्वीत्यादिभ्यो यङ्नुकि तिपि वकारच्छकारयो राज्ञोप इति लोपे कृते अस-

त्यार्हाधातुकग्रहणे बहुव्रीह्यावधारिते न धातुलोप इति गुणानिषेधः प्राप्नोति स भाभुदित्येवमर्थसार्हाधातुकग्रहणं स्यात् ।

अनेन चात्र व्यवधानास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ ह्रस्वव्रीः सार्वधातुक इत्यत्र ह्रस्वग्रहणादिति भावः । इत्यादिभ्य इति । आदिना वृद्धौम् । राज्ञोप इति । तत्र हि कृतीति नानुवर्तते
तदनुवृत्तिपक्षे तोतोर्मित्याद्युदाहरणम् । नन्वेवमपि कृति चेति निषेधोऽत्र दुर्वीर इति तद्वारणे विनाऽस्य चारितार्थ्यं कथमत आह । अनेनेति । वरिङ्ग-
राज्ञोपस्यान्तरङ्गं यङ्नुकप्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद् राज्ञोप व्यवधानादप्राप्तिः । सनः किलेन तु एकवचनप्रसङ्गात्तस्मिन्मिति भावः । वक्तुं तु साध्यमाभा-
य्यदेश्यां यवोवायां लोकोऽभाव इत्येकवचनोच्यम् ॥

३०६

॥ वि० ॥ नन्विग्लचयोरित्युक्तावपि लैगवायने इकस्थानिकत्वेनग्लचयत्वात् स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह । इक इतीति । अर्थाधिका-
रानुरोधेन पदपरमेवैक इति सम्बध्यत इति भावः । लोपादिति । उपदेशकाल एवान्तरङ्गत्वालोपप्रवृत्तिरिति भावः । पिद् डिद् निति ।

॥ कै० ॥ इग्लचयोरिति । इक इत्येवं वे गुणद्वयी तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वालोपात् स्थानिनि न संधी-

॥ भा० ॥ इग्लचयोरुग्लचयोः प्रतिषेधः । नचैते इग्लचयोः । लकारस्य डिन्त्वादादेशेषु स्थानिव-

ज्ञावप्रसङ्गः । लकारस्य डिन्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

॥ कै० ॥ यत इत्यनन्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते । पिद् डिद् न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः ।

॥ वि० ॥ सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्त्या वा डिन्त्वप्राप्तिः सर्वोपि
प्रतिषिध्यत इत्याशयः । भाष्ये स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । तस्माच्चान्वितमित्यादौ गुणप्रतिषेधप्रसङ्ग इति भावः ।

३०७

॥ वि० ॥ ननु कित इति । तथाच न स्थानिवत्त्वेन डिन्त्वं प्रार्थयामिति भावः । डिद्व्यपदेश इति । स्थानिलसंवन्धिङस्येत्सङ्गाभाव एव ज्ञाप्य-
ने । लस्येत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः । यत्कार्यं पूर्वस्येति । प्राप्तमिति शेषः । नत्विति । प्रथमोपस्थितेत्संज्ञाशस्त्रवाधापेक्षया स्थानिव-
त्त्वबाध एव युक्त इति भावः । युक्तान्तरमप्याह । अन्यथेति । लङ्लिङादेर्दिद्व्यपदेशस्याच्छिन्नत्वादित्यर्थः । कित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव । तदभावस्यैवेति ।

॥ कै० ॥ कथं नित्यं कित इति । ननु कितो लकारस्येति तत्तार्थः स्थितो ननु कित आदेशस्येति । अन्यथा पञ्चावः पञ्च-
नीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । यासुटो डिन्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य डिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं
तु लुङ्लङ्लृङ्कु इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । कितो यदिदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे कितं यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति

॥ भा० ॥ लकारस्य डिन्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिन्त्वेनात् सिद्ध-

म् । यदयं यासुटो डिङ्चनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न डिदादेशा कितो भवतीति ।

यद्येतज् ज्ञाप्यते कथं नित्यं कित इत्येति । कितो यत्कार्यं तद्भवति कितं यत्कार्यं तन्न

भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गम्यते । यासुट एव डिङ्चनात् ॥

॥ कै० ॥ ज्ञाप्यते । ननु स्थानिन एव डिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं कित इत्येतद् निर्विषयं स्यादित्यर्थः । या-
सुट एवेति । कितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किञ्चिदतिदृष्टमस्ति । किन्तु कितं यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदि-
व्यते तच्चेत् स्थानिवद्भावात् स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः कियमागो कितं यत् कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः ॥

॥ वि० ॥ ज्ञापकश्च ज्ञातातीयापेक्षयादिति भावः । भाष्ये यासुट इत्येतस्य न समुदायस्येत्यर्थः । एवम्यावधारणावर्त्तनात् । यदि समुदायस्य डिन्त्वं स्यात् तदा
कितो यत्कार्यं तदपि तत्प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा नित्यं कित इत्यादेर्कित आदेशस्येत्यर्थः । पञ्चावः पञ्चनीत्यादौ तु न दीपः । सार्वधातु-
कमपिदित्य हानुइमङ्कितित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया कितोव कार्यस्येतिदेशादिति भावः । नच यासुटि कितं किं कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्नुक्तमेव निषेधाप्राप्तेरिति
वाच्यम् । संप्रसारणाप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्मीत्याहुः ॥

३०८

॥ वि० ॥ नन्वयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वाद्यामुद्दिष्टत्वावपि समुदायस्य लिङ्गं भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणोऽपि निषेधः सिध्यति तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति श्रुत्ये लिङ्गं स्थानिनो लिङ्गपदशोच्येऽपि ज्ञापकं स्याद् इति यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह । भाष्योपवीतश्चेति । अस्य लिङ्गस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वादवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्येत्वाद्दोऽनीचेति भावः । इतः चैनमित्यवयवमित्यर्थः । यासुट एव कीति । यासुट् इदिति सामानाधिकरण्याद् यासुट्पदस्य स्वविधानाद् स्वरूपपरस्य लिङ्ग-संबन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति भावः । प्रत्याख्यातत्वादिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये । यदिच समुदाय इति । ननु स्थानिवत्त्वेन लिङ्गे यासुटः कथं लिङ्गमिति चेन्न । तद्विङ्गत्वात्प्रत्ययस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः । केवाच्चिदिति । अत्र पाठे यासुट् एवेत्येवकारः प्रसिद्धान्येकः । केवलयासुटो लिङ्गं श्रुत्ये गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि धात्वाच्चिन्ने प्रत्यये एव । एवञ्च सामर्थ्यात् समुदा-

॥ कै० ॥ अपयीतश्चेति । समुदायस्य लिङ्गपदशे कर्तव्ये यासुडसमर्थो यासुट् एव ह्यनेन लिङ्गं क्रियते न समुदायस्य कृति चेत्तच्च तन्निमि-
त्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तोऽपि यासुटि कृति गुणनिषेधः सिध्यति । यदिच समुदाये स्थानिवद्भावेन लिङ्गार्थमभिविष्यद् यासुटो

॥ भा० ॥ अपयीतश्चैव हि यासुट् समुदायस्य लिङ्गे इतः चैनं करोति
तस्यैतव्ययोजनं इति यत्कार्यं तद्यथा स्याद् इति यत्कार्यं तन्नाभूदिति ॥

॥ कै० ॥ लिङ्गं न व्यधास्यद् विहितं तज्ज्ञापयति इति यत्कार्यं तद्भावेन न भवतीति । केवाच्चिद्व्याधः सुपथ्याप्तश्चैव कीति । तत्रावयवलिङ्ग-
धारण समुदायस्य लिङ्गं विधीयत इति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति । तस्मिन् पक्षे इतः चैनं करोतीति समुदायः पराङ्मुखः ॥

॥ वि० ॥ यविशेषकं तदिति भावः । इतश्चैनमिति । स्थानिवत्त्वेन लिङ्गे सिद्धोऽपीति शेषः । इति यत्कार्यमित्यादि ज्ञापकस्य सजातोऽपेक्षत्वादिति भावः । नहि यासुडिगुणस्य लिङ्गप्रयुक्तं किञ्चित्त्वेन लिङ्गं प्रमाणीति । नित्यं इति इत्याद्यं च इति लक्ष्येत्वेवार्थात् । आदेशस्य इति इत्यर्थे तु दोष उक्त एव । सार्व-
धातकमित्यादौ लिङ्गित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्यत्वादिति भावः । नन्वदं लिङ्गं स्तुयादित्यादावनिगलक्षणगुणवृद्धिवाधनार्थं चिनुष्टुरित्यादौ
जुसि चेतिनिषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न । लिङ्गं पिबेतिभाष्योक्तकल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्कीकारः । यत्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन दृढे-
वोरणम् । अत एवेति चोदिति लाङ्गीति । तच्च । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् । ज्ञाननोर्जत्वात्प्राज्ञत्वात्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । अनयैवान्यथा
सिद्धेः । जुसि चेत्तच्च वसत्याचीत्यतोऽचोत्थनुष्याज्जादौ जुसि गुणविधानाच्च चिनुष्टुरित्यत्र दोषः । एवञ्चाभाष्यपूर्वपक्षमिद्व्यक्तिकदेशेन एवेति बोध्यम् ॥

३०९

॥ वि० ॥ दीधी । भाषायामिति । अनन्वयान्वो हि विद्वद्व्यर्थ इति भावः । दृष्टस्येति । भाषायान्तु समाप्ति प्रयोगोऽदृष्टस्यापि व्याकर-
णान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वाचगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवञ्च वेदे आदीध्यानमित्यादिलक्ष्याभावात्सम्भवदुक्तिकं सूत्रमिति

॥ कै० ॥ दीधीवेवीटाम् । छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि
दृष्टमैवानुविधीयते । सिद्धे प्रवृत्तार्थसम्बन्धे इति न्यायात् । तथाप्यादीध्यानमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैवच्छन्दस्यनुवि-

॥ भा० ॥ दीधीवेवीटाम् । किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धौ साभूतामिति । आदीध्यानम् आदीधकः । आवे-
द्यनम् आवेद्यक इति । अयं योगः शब्दोऽकर्तुम् । कथम् । दीधीवेद्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छ-
न्दसः । अदीधेद् अदीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । दीधीवेद्यौ छन्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्छन्दसि
भवति । अदीधेद् अदीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै
वल्किन्विष्मनसाऽदीधेत् । होवाय दतः कृपयद्दीधेत् । अदीधयुर्दशराज्ञे दतासः । अवेदिद् युक्तमुदाहरणम् ।
अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तमदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यद्यैव कृति नैत्येन निषेध
वाधते एवमिममपि वाधते । नैव दोषः । जुसि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यमानस्तु न्यायसौ प्रतिषेध वाधते ।

कस्य तुल्यजातीयः प्रतिषेधः । यः प्रत्ययाख्यः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् ॥

॥ कै० ॥ धानमित्यर्थः । नतुच्छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधित्वस्यायमर्थः । गुणवृद्धेर्नसि दृश्यते नतु
सर्वत्र गुणनिषेध इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जज्ञित्वाद्यः पठित्वाभ्यस्तत्वाच्चुसादेशः ।

प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । ततश्चान्तरङ्गत्वादनैव भाष्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भावः । अथवेति । एवञ्च लक्षणाव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः । क्त्वाधेनेति । दीधीवेदी लिङ्गात् । परस्मैपदोपलक्षणं तिचिति ।
अन्तरङ्गत्वादिति । नन्वेव वरिहरणस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न । सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन वरिहरणान्तरङ्गनिषेधोऽभावादिदिति भावः ॥

॥ वि० ॥ सर्वचैतन्यायानाश्रयणो चेतुर्गणः । कार्यविशेषेति । यच्छब्देन तच्छूरेण कार्याणां परामर्शोदिति भावः । केचित्सु सामान्यचिन्ता-
विषयेऽप्येतं न्यायं योजयन्ति तदा येनेत्यास्य स्वेतरेणेत्यर्थः । भाष्येऽकणिकमिति । सिजन्तस्याङ्गस्य सिपेऽस्मि लघुपधगुणः प्राप्नोति । श्वःप्रयोगो
बुद्धः । तच्च हि तिपो ङादेशे टिलोपे च तास्यत्ययान्तमङ्गे भवति । त्वि ह्यनङ्गत्वाद्गुणप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये पुनरिङ्ग्रहणस्येति । नच नेत्यस्य निरुद्धत्वं

॥ कै० ॥ येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायास्य न्यायो ननु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायामेतस्या-
वावतारः । कथं दीर्घादिति । लोट् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लोटोऽङाटावित्यङागमः । श्वन्

॥ भा० ॥ अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । नचाप्राप्ते क्विति नेत्येतास्मिन् प्रतिषेधे लुप्ति
गुण आरभ्यते । अस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते । कथं दीर्घादिति वेद्य-
दिति च । दीर्घद्वेयादिति च श्वन् व्यत्ययेन । दीर्घादिति वेद्यदिति च श्वन् व्यत्ययेन भविष्यति । इट-
श्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिकपराणि कणिता ग्रेहा रणिता श्व इति । आर्द्धधातुकस्येव-
लादेरित्यत्रेडितिवर्त्तमाने पुनरिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमिदं यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्नाभूदिति ॥

॥ कै० ॥ व्यत्ययेनेति । श्वनो ङित्वाङ्गुणाभावः । योवर्णयोर्दीर्घावेत्यारितीकारलोपः । क्वचित्सु शो व्यत्ययेनेतिपा-
ठः । तच्च प्रस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । श्वनेकाच इति यगादेशः । इडितिवर्त्तमाने इति । नेड् वशि कृतीत्यतः ।

॥ वि० ॥ तत् स्पष्टश्चेद् नेडुशीत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायेन नेडुशीत्यत्र नञो निरुत्तिसिद्धेरिति भावः । वस्तुतस्तु अच-
त्यमिद् भाष्यमेकदेश्युक्तिः । आर्द्धधातुकस्येतिष्वस्वेडग्रहणस्य च नेडुशीतिसुच्ये भाष्ये प्रत्याख्यानान् । तत्कारणेन नियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्येतत्प्रत्याख्यानस्यायु-
क्तत्वात् । अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्याहृतेः शब्दमयीदृष्टान्ताभावाच्च । अन्येऽपि सिद्धत्ववचनस्य चापकत्वाश्रयणं गौरवमिति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ क्विविति । अप्रत्यय इत्यस्याश्रयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वादयः । भ्रूवन्तत्वाभावादिति । स्वविधौ स्वा-
निवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि निति द्रष्टव्यम् । ननु कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह । क्विविति । अलावीदित्य-
नेति । नच समासोक्त्यत्र श्रद्धादङ्गादिति सिज्लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वे हि परत्वात् सिज्लोपे ततो दृढिरन्यथा पूर्वं दृढौ स न स्यादिति वाच्यम् । लाव-

॥ कै० ॥ पिपटीरिति । पिपटिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । घत्वस्यासिद्धत्वात् ससज्जुषो हरिति
रुत्वम् । पूर्वचासिद्धे न स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गा-
धिकारविहितं यद्वृत्तान्तरमित्त्वादेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । वोरूपधाया इति च दीर्घत्वं
नाङ्गम् । यत्तु ग्रन्थोऽलिटि दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपटिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भा-

॥ भा० ॥ किञ्चान्यत् प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपटि-
षतेरप्रत्यये पिपटीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दीपः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नि-
यम्यते नचैतदाङ्गम् । अथवाऽसिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ वाज् भ्रूवन्तत्वाभावाद्युसभावः । तेन पिपटीधीति कथं सान्त्वजतः संयोगस्यतिदीर्घत्वमिति न
चोदनीयम् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते ननु कौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अत्रवेति ।
इडेवेत्यस्मान्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वाच्चान्ति नियमेन व्याहृतिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्याऽधिकृतरूपं रवेट् । प्रयोग
एव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥

॥ वि० ॥ स्थायामिति पक्षे सर्वतो दृढरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेकवाक्यत्वेन पञ्चान्तरेऽपि सिज्लोपाभावस्यैवोचितत्वेन समाहृत्यैव रूपस्यौचित्यात्
सत्यभिधाने । सिज्लोप एकादेश इति तु सिज्लोपोक्तप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् । अस्तुतो नियमस्यैकदेश्युक्तित्वाविफल्योऽयं विचार इति तत्त्वम् ॥

॥ वि० ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः । अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थः । न त्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः । अहोति । यथाश्रुतं चारुः । अहोमात्राकाकस्य नियतत्वात् तदधिकोऽहोमात्राकाक इत्यर्थः । अत एव साचाकालोऽवग्रह इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः । नैव दोष इत्याहुः संज्ञाभावे न दोषः संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थः इत्याहुः । दोषनिवृत्तये इत्यादि । अप्सव्यशब्दे इति ।

॥ कै० ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः । कथमिदमिति । किमन्तराशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरं वर्गागुण्यः काल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रह इति । अहोमात्राकालोऽवग्रह इत्यु-
ते । अहोमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरमुच्चार्यते तत्र गुरोरन्तर इति भूतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा कियते प्रयोजनाभि-

॥ भा० ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः । अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरमेवामिति आ-
होतिदविद्यमाना अनन्तरा येषामिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेवामिति । अवग्रहे संयोग-
संज्ञा न प्राप्नोति । अणु इति अप् स्थितिः । विद्यते ह्यचान्तरम् । अथ विज्ञायते अविद्यमाना अनन्तरा येषामि-
ति । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्त्वविद्यमानमन्तरमेवामिति । ननु चोक्तम् । अवग्रहे
संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अणु इति अप् स्थितिः । विद्यते ह्यचान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । संयोगसं-
ज्ञायां सङ्गवचनं यथाऽन्यत्र । संयोगसंज्ञायां सङ्गवचनं कर्त्तव्यम् । हलोऽनन्तराः संयोगः सञ्ज्ञेति वक्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । सङ्गभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यात् । एकैकस्य सामूह्येति । यथाऽन्यत्र । तद्यथा । अन्यथापि
यच्छेति सङ्गभूतानां कार्यं करोति तत्र सङ्गवचनम् । तद्यथा । सङ्ग भूता उभे अभ्यस्तं सञ्ज्ञेति ॥

॥ कै० ॥ निर्द्वन्द्वे वा इह चोभयाभावः । अधिकरणदत्तैर्द्वन्द्वतत्त्वं संज्ञाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते न तु गु-
रोरन्तर इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेत् । नैव विधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अणुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदाना-
मसोऽवग्रहात् इति सुशब्दात् पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः । संयोगसंज्ञायामिति । टड्विसंज्ञावदानन्तर्यवस्थितानां हला प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ अणुशब्दाद्विगादयति अणो योनिवन्तुष्वित्यनुक्तं । प्रकृत्यवयवस्य । तद्विप्रकृत्यवयवस्य । अथ च वैदिकसंख्याय एव शरणम् । अन्त इति । समासं
तमस्यमासपदान्ते एवावग्रहः । अथमपि वैदिकसंख्याय एव । नन्वनन्तरशब्दादेकैकस्य संज्ञा दुर्लभेत्यत आह । आनन्तर्येति । एवञ्च तदुपलक्षयामिति भावः ॥

॥ वि० ॥ संज्ञाप्रतिबन्धेति पाठे कर्मणि यञ् बोध्यः । संज्ञाप्रतिबन्धेति पाठः सुगम एव । कस्यादिति । वर्णानां सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्वर्ण-
नां च संज्ञायाः सिद्धान्तविध्यमाणात्वादिति भावः । परिहरति । एत्वे इति । पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु द्विर्वचने कार्येऽन्यस्यासिद्धत्वं

॥ कै० ॥ किञ्च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबन्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः ।

निर्वाद्यादिति । सति रेफे यकारः संयोग इत्येव प्रसङ्गः । ननु समुदायस्यापि संचित्वेऽपि रक्षाभ्यां हे इति

॥ भा० ॥ किञ्च स्याद् यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्वाद्याद् निर्वायात् ।

वाऽन्यस्य संयोगादेरित्येवं प्रसज्येत । इह च सङ्गपीडिति । कृतस्य संयोगादेरितीट् प्रसज्येत ।

इह च संह्रियते इति । गुणांसिसंयोगाद्योरिति गुणाः प्रसज्येत । इह च द्व्यल्कारोति समिक्करो-

तीति । संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ता वस्तेति । स्त्रोः संयोगाद्योरिति लोपः

प्रसज्येत । इह च निर्वातो निर्वातः । संयोगादेरातो धातोर्यञ्जत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ।

नेष दोषः । यस्तावदुच्यते । इह तावन्निर्यायाद् निर्वायात् । वाऽन्यस्य संयोगादेरित्येवं

प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते । संयोग आदित्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥

॥ कै० ॥ यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्यादेत्वे न भवति । यथा म्नेयादिति । एत्वे कर्त्तव्ये पूर्वचासिद्धमिति

द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात् प्रायं दोषः । शक्नोति । त्वचि तकारे ऋणि परतः ककारः संयोगो भवत्यादित्येति लोपप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ नैत्यर्थकं ननु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः । संयोगो भवत्यादित्येति । प्रत्येकं संज्ञापक्षे स्त्रोः संयोगावग्रहत्वात्सम्भवेन यष्टीसमासासम्भ-
वाज्ञापकाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीपवाची आदित्वञ्च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वात्कान्तवर्णान्तरापेक्षेति पदान्तरां संयोगादिवचनवा-
रित्याह बोध्यम् । अन्यथा शक्यतेरप्रत्ययेऽहं इत्यादावप्येकस्यापि लोपः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ कथं वृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षोऽयुक्तः । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् । संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतिः । नहि वृत्तावनेकलोप उपसर्जनान्तेति भाष्यसम्मतं सङ्ख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतेऽक्तत्वात् । नत्वेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाज्यताम् । संयोगात् पर इति । नचाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरिद्रातौ न फलम् । आर्हेधातुकविवचायां तस्याऽऽस्त्योपविधानात् । तथापि खट्वादिभ्य आचारक्रियन्नेभ्यो लिङि खट्वायादित्वादौ एत्ववारणं फलमिति वाच्यम् । खसिच्सूचादुपदेशपदानुवन्त्या धुमास्थान्यस्योपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तिरिति भावः । खट्वादिभ्य

॥ कै० ॥ संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेत् । आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात् परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात् । संयोगवन्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात् तदन्तविधौ लभ्येऽन्तग्रहणमाश्रितसङ्ख्याभेदः संयोगो यथा गृह्यतेत्येवमर्थं विज्ञायते । संयोगयोरिति । धृष्टीसमास

॥ भा० ॥ कथन्तर्हि । संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत् सर्वमाङ्गं कार्य-परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च वृषत्करोति समिक्करोतीति । संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञा-यते । संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथन्तर्हि । संयोगवन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च शक्ता वस्तेति । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते । संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथन्तर्हि । संयोगयोरादौ संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥

॥ कै० ॥ आश्रीयत इत्यर्थः । संयोगयोरिति तु द्विवचननिर्देशः स्कोर्वित्वात् समीपयोरपि जलोर्वित्वात् कृतः । तेनावमर्थः । भलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तदादिः समीपो यः सकारः ककारश्च तयोर्लोप इति । नचैवं शक्ता वस्तेति प्राप्नोति । संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात् परो य आकारस्तदन्ताद्वातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसङ्ख्याश्रयणार्थम् ॥

॥ वि० ॥ अति धातोरितिसूत्रस्य भाष्यप्रमाणस्येनाचारकिपाऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यायादित्यादिवारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् । भाष्ये आ-दी इति । यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्ध्वान्तं तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थ उभयत्रापि द्विवचने-पपादनाद् अह । पठेति । एवञ्च भूलंशेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदिशब्दश्च नाद्यवयववाची असम्भवादित्याह । समीप इति । भूलादि-विशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौचित्यादुक्तिः । नच प्रत्येक्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः । आदिग्रहणसामर्थ्याद्युपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिः ॥

॥ वि० ॥ वस्तुतस्तु प्रत्येकं संज्ञेति पक्षो वाच्य इत्याह सूत्रान् लभ्यत एवेति श्रुत्यादयितुं गृहाणवः पृच्छति । भाष्ये कथं कुर्वेति । तमेवास्माभं व्याचष्टे । संयोगेति । एवञ्चान्वर्थसंज्ञाविरोधात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नात्राश्रयितुं शक्यते इति व्यर्थं सचेतीति भावः । किञ्च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञादिनोपलक्षणमाश्रित्य विशेषणत्वमेवोचितम् । तत्त्वे सम्भवति उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । किञ्चाद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद् द्विवचनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि सम्भवादित्याहुः । वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या । तदाश्रयणे षट्पठौ संयुज्येते यचेत्यादौ संयोगानुयोगप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदा-

॥ कै० ॥ कथं कुर्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्यर्थत्वात् संयुज्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थान्वयान् सङ्-वचनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । इयोरित्यस्य विशेषणानाश्रयणाद्बहुनामेवत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायेकाचा

॥ भा० ॥ यदप्युच्यते । इह च निर्याना निर्वात इति । संयोगादेरातो धातार्थयुक्त इति निष्ठानत्वं प्रसज्येते-ति । नैवं विज्ञायते । संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं कुत्वैकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तथाया । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननुचायमप्यस्मिन् दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं द-यज्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । नच प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतिस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्यु-च्यते इहापि सङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सङ्ग्रहणेन । अथ यत्र बहुनामानन्तर्यं किं तत्र इयोरित्याः संयोगसंज्ञा भवति । आहोस्विदविशेषण ॥

॥ कै० ॥ द्विवचनं नावययैकाचः । यदा तु इयोरिव जलोरानन्तर्यं तदा इयोरभवत्येव । जल इति जातो बहुवचननिर्देशात् ॥

॥ वि० ॥ र्यतया प्रतीत्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्तदृष्टितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्यान्वयसंज्ञाकरणं प्राचासन्तरेधिनेत्येव व्यायः । अत एव भगवता गमदण्डनन्यायमाश्रित्य सङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातं ननु महासंज्ञेत्यन्यम् । नन्वविशेषणेत्यस्य इयोरित्यादौ नान्यथाविशेषस्यापि वक्ष्यमाणान्त्वान्तर्यौ दोषदाना-मङ्गतेत्यात आह । इयोरित्यस्येति । अत एव भाष्ये समुदाये संयोगादिकोप इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह । यथेति भाष्ये । पूर्वं धातुरूपसंज्ञाश्रित्य कश्चित् कश्चिच्च वाक्यमन्तरपञ्चाशदेव दोषोपन्यासः । जल इति जाताविति । वस्तुतो जलो च जलकृत्येकशेषः । स्वरितानि सूत्रानुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

॥ वि० ॥ परे अनन्तरा इति । तस्मादित्युत्तरस्येत्युपस्थितेरिति भावः । चन्द्रीयतेः सन्तोऽभिधाने यथेष्टं नामधातुस्थिति द्वितीयैकाचो

॥ कै० ॥ मङ्कतेति । मरिजनशोर्कलीति नुमि कृते नसजानी संयोगसंज्ञा ननु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्मलेयादिति । यः संयोगो नासावज्ञादिः । यस्याज्ञादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोग इति । इन्द्रिद्वीयघनीति । अत्र चो संयोगौ नदौ दुरौ

॥ भा० ॥ कश्चाच्च विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मरजेः । समुदाये संयोगादिलोपो मरजेन सिध्यति । मङ्कता मङ्कुम् । इह च निर्मलेयात् निर्मलीयात् । निर्मलेयात् निर्मलीयात् । वाऽन्यस्य संयोगादेरित्येवं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिपीठेति । कृतश्च संयोगादेरितीम् न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यत इति । गुणोऽसिंसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान् करोति यवमान् करोतीति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्मलीनो निर्मलीन इति । संयोगादेरातो धातोर्यखत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञेति चेद् द्विर्वचनम् । द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञेति चेद् द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयतेः सन् इन्द्रिद्वीयघति । न न्नाः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । नवाऽज्विधेः । नवा एष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । नदराः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरिति वर्तते । अथ यद्येवं वङ्गनां संयोगसंज्ञा अद्यापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतद्व्यता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूचं कर्त्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्वङ्गनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते ॥

॥ कै० ॥ च ततश्च दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । नवाऽज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरिति । अजादेरिति कर्मधारयस्तेन अच आदेः परे अनन्तरा न्ना न द्विरुच्यन्ते । इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण अवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव ॥

॥ वि० ॥ द्वित्वं नकारसहितस्यैव । आद्यवयवाच्चः परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ वङ्गनां चाविवरत्वे इति । वङ्गनां चानन्तरत्वे इति कश्चित् पाठः । नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तयोर्मध्ये वर्णशून्यच्छिद्राभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यायमाचवारणे फलाभावात् सामर्थ्येन सर्वकालव्यायोऽपि व्यावर्त्येत इत्युदाहरणं । द्विर्वचनवदिति । एषामितिवङ्गवचनादिति न श्रमितव्यम् । तस्य सूत्रे हल इतिवत् सत्त्वात् । अन्तराशब्देन विग्रहेऽपि तत्सत्त्वाच्च । अन्यथा द्वयोर्न स्यात् किन्त्वन्तराशब्देन विग्रहावङ्गनां समवधाने तेपामप्यनन्तरत्वादिति भावः । संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति । द्वयोश्चैवेति । विद्यत इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम् । अवस्था धनुरित्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यत इति न विद्यत इति वा यत् तद् द्वयोरेवेत्यर्थः । नियतावधिरूपतेति । अवधित्वं हि अन्यासहितत्वे एव

॥ कै० ॥ अविद्यमानमिति । वङ्गनां चाविवरत्वे समुदायद्विर्वचनवद् वङ्गनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविवरमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गविप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद् वङ्गपु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरति । अन्तराऽन्तरेणयुक्त इति द्वितीया कस्माच्च भवति । उच्यते । यदा मध्यापेक्षया

॥ भा० ॥ अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविवरमाना अन्तरा येषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते न वा । एवमपि वङ्गनामेव प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ नियतावधिरूपता विवक्ष्यते त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः । अद्वी अन्तरा । धवस्वद्विरौ अन्तरति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अर्धितु संबन्धमात्रं तदा पट्टोव भवति । तदा हि न जायते किं तयोरेवावधित्वमुत्पन्नसहितयोरिति अवधिनियमाभावाद् द्वितीयाया युक्तग्रहणाद् नियतावधिविवक्षाविधायया अभावः ॥

॥ वि० ॥ तयोर्नियमेन भवति । अन्यसाहित्ये तु न त आधेयत्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति तात्पर्यम् । नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैधिक्षेपेन यावधिरूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्यन्तरार्थः । अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया तत्तावधिविवक्षायां पट्टोत्यर्थस्यैव शब्देनां ताभेन नियतेति कचनमधिकं स्यादिति बोध्यम् । युक्तग्रहणादिति । नच तदभावे अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः । तयोरेवत्येव विवक्षाभावात् । नच प्रथमावाधनेन सप्तमौषाः प्रथमाया इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । अवस्थितविभाषया तस्य सुपक्षिचरत्वात् । तस्माद् युक्तग्रहणं सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतिषेधोक्तिरिति वा । तेन प्रथममन्तरमेवापि सिद्धम् । एवम् सम्बन्धमात्रविवक्षायां पट्टोवेति भावः ॥

३१८

॥ वि० ॥ ननु भाष्ये दयोरिति पठोद्विवचननिर्देशस्य द्वित्वाद् यान् णीति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते दयोरित्यनेन न केवले।
वर्गो निर्दिष्टो तथा सति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्तिः । किन्त्वसंज्ञितावपि । अत एव पठो । एवञ्च चयाणां समवधाने दयोः समुदाययो-
रवधित्वविवक्षणं दयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्तिहतां बहुत्वात् तदुपपत्तिः । अनन्तरा इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्गौ तौ यौ च समुदायावन्तरा
न विद्यते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषस्तत् सर्वमभिप्रेत्याह । यदा दयोरिति । अथयवकसमुदाययोरित्यर्थः । यान् वर्गान् दयोः समुदाययोरित्यर्थकपक्षे
पततिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः । अनन्तरा इत्यस्याच पक्षे व्यावर्त्ये दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनापपादयितुमाह । यदा हि बहूनामिति । नच स्त्रेत्यादौ

॥ के० ॥ यान् णीति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम् । बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा शिष्याद्यादौ दयोनं स्यात् । तस्याद्
योऽभावन्तरा स दयोर्भवति भवति यदुक्तं तथोच्यते । यदा दयोर्दयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति यदा हि बहूनां
मध्ये भिन्नजातीयोऽङ्ग भवति तदा साभूत् तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संयोगसंज्ञया समुदायविवेचनवदित्यर्थः । अन्त्यात् पूर्व इति । तच्चा-

॥ भा० ॥ यान् हि भवति न पक्षे प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्याप्येन भवितव्यम् । अस्तु
त्रिं समुदाये संयोगसंज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्तेरिति । नैष दोषः । व-
ध्यतेतत् । अन्त्यात् पूर्वो मस्तेर्मिदनुगङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति । अथवाऽविशेषेण संयोगसं-
ज्ञा विहास्यते दयोरपि बहूनामपि । तच्च दयोर्या संयोगसंज्ञा तदायुधे लोपो भविष्यति ॥

॥ के० ॥ नुपङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथादहः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्नम इत्यत्र नलोपो न स्यात् । कृतेऽपि संयोगादिलोपे तस्या-
सिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य । अविशेषेणेति । बहुवचनरेषु दयोर्दयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः । कार्यार्थत्वात् संयोग-
संज्ञाया विरोधाभावाद् कया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्ध्या विवेचनवैध्यादविशेषेणेत्युक्तम् । बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यङ्ग न पक्षे
आशीयमाणे मस्तेर्दोषोऽन्यात् पूर्व इति परिहृतः ॥

॥ वि० ॥ रेफसकारयोर्वियोरन्तरा कस्यचित् सत्त्वेऽपि सरी रघौ चेत्तिसमुदायौ तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्गयोरन्तरा विद्य-
मानत्वेनानन्तरत्वाभावात् । सर्वविधानन्तरत्वस्यैव तन्निमित्तत्वादित्याहुः । अनुपङ्गो नकारस्तस्मैपोऽनिदितामित्यनेन । बहूनामपीति । न्यायतः सूत्रात् संभव-
मात्रेणैवमुक्तम् । ननु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । अतः चेदमङ्गेन संयोगादितिग्रन्थेन भाष्ये । ननु विवेचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेत-
न्पक्षोऽन्यतमस्त आह । कथ्येति । विवेचनं हि अवगर्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो बह्ववयवत्वं युगपद्विहृत् च । एकैव हित्वेन सर्वानुग्रहयति विग्रहम् ॥

३१९

॥ वि० ॥ ननु पञ्चान्तरेण व्यवधानादासन्त्यभाव इत्यत आह । पाठेति । शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणात्वात् तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे
दुर्बल इति भावः । पदधात्ववयवेति । संयोगादेरित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भावः । कथमाशयः । अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्ज-
नवयाभावात् चयाणां फलाभावात् संज्ञाऽप्राप्तौ कथं दयोनं स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोगस्याशययो नान्यस्येति अङ्गेन संयो-
गादि विशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्यामः । अङ्गाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाऽऽशययणमित्यर्थ इति न दोषः । एवञ्च बहू-

॥ के० ॥ शेषान् दोषान् परिहर्तुमाह । यदप्युच्यते इति । पाठकमादार्थमसौ बलीयानिति मस्तेरन्त्यात् पूर्व
इत्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् । निर्गत्यादित्यादिषु यद्यपि चयौ हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञायास्त्रिषु च

॥ भा० ॥ यदप्युच्यते इह च निर्गत्यात् निर्गत्यात् निर्गत्यात् निर्गत्यात् वाऽन्यस्य संयोगादेरित्येवं
न प्राप्नोतीति । अङ्गेन संयोगादि विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत् सर्वमाङ्गं परि-
हृतम् । यदप्युच्यते इह च गोमान् करोति यवमान् करोतीति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न
प्राप्नोतीति । एतेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते इह च निर्गत्यात्
निर्गत्यात् । संयोगादेरातो धातयश्चत इति निष्ठात्वं न प्राप्नोतीति । धातुना संयोगादि विशेषयिष्यामः ।
धातोः संयोगादेरिति । स्वरानन्तर्हितवचनम् । स्वरैरनन्तर्हितः हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

॥ के० ॥ कार्यभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात् समुदाये कार्यभावे चावयवानां स्वका-
रभावाद् दयोरैव संज्ञा प्रवर्तते इति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वाज्ज्ञम् ॥

॥ वि० ॥ नामपीत्याश्रये फलाभाव इति स्पष्टमेवाह । क्लिष्टकल्पनया तादृशसंज्ञानवयवमन्तु न । अत्रभिधानादित्याशयः । अङ्गादिषु घस स्वप्ने इत्येव पाठो
ननु एत सक्ति स्वप्ने इति । एतद्वाच्यप्रामाण्याच्चित्त्यादिसूचक्यभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् । व्याख्यानान्तरमिति । पाठकमाचारार्थं व्याचक्षते न प्राप्नोतीत्येवेति
शब्दो यस्यादर्थ उच्यतेनयौ वक्ष्यादङ्गेन संयोगादिविशेष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवञ्च बहूनामेव संयोगस्य यः संयोगो नासाध्यावयवो यथाज्ञा-
वयवो नासौ संयोगस्तस्यादेत्वं न प्राप्नोतीति यद्यपि तदप्यसत् । यतोऽविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष इति तत् क्लिष्टं शेषपूरणात् । इति स्वरसंज्ञा वाक्यसमास-
यंतायाः प्रतीवमानत्वाच्च । एवं तावत् सर्वमाङ्गं परिहृतमित्यस्यास्मात्स्याच्च ॥

३२०

॥ वि० ॥ हल इतीति । तद्वि असावित्यादौ स्फोरिति सलोपवारणायावश्यकमिति भावः । नचेति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः । प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितौ चलेव प्रतियोगित्वेनाश्रयत इति बोध्यम् । भाष्ये उवापेति प्रसङ्गाच्चारितम् । तस्य विकल्पितामकत्वात् । उवापेति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः । इयायेति । इण् क् इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावादजादित्वमस्ति गुरुमत्तन्नु न । नचेयङि कृते

॥ कै० ॥ पचति पनसमिति । हल इति वचनादच्चा सह सकारसकारयोर्माभूत् संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसङ्गः ।

एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । यवानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । व्यवहितानां माभूत् । पचति पनसम् । ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि । व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति । यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् । एकस्य हलः संयोगसंज्ञा माभूदिति । किञ्च स्याद् यथेकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् । इयेष उवाप इजादेश्च गुरुमतोऽन्वच्छ इत्याम् प्रसज्येत । नवाऽतज्जातीयव्यवायात् । नवा एष दोषः । किं कारणम् । अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति । एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह नागन्तरे उपलकुलमनयोरन्तरेति । किं पुनः कारणं कचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति कचिन्न । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति ॥

॥ कै० ॥ भावः । एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादौ इजादेरित्यामो निवृत्तिः । गुरुमवचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । उपलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते ॥

॥ वि० ॥ गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति वाच्यम् । लिङ्धातुसन्निधौ संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तदिधातकत्वाभावादिति भावः । कुलमत्र गृहम् । ब्राह्मणकुलमपीति । तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्मापि विजातीयत्वादिति भावः । भाष्येऽनयोरन्तरेतिष्युपादानादन्यवहितयोरेवधित्वसूचनात् तत्तद्रूपेणाग्रहणबोधनाद् ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये । भिन्नजातीयेति । तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति भाष्येणेत्यर्थः ॥

३२१

॥ वि० ॥ ग्रामशब्दोऽयमित्यस्य तद्यः सारगद्यक इत्यस्य चाविरोधायाह । केचिदिति । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः । सामान्यश्च ग्रामशब्दत्वादिति । अन्ये त्विति । व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः । तत्र चेति । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः । एकैति । समवायैकत्वनये रसो रूपवानित्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोधकालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसंबन्धेन शक्त्यग्रहात् । तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव-

॥ कै० ॥ ग्रामशब्दोऽयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानान् सामान्यनिबन्धनम् । अन्ये त्वेकशब्दत्वम् । तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः । तत्र यदैकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारगद्यक इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदात्प्रयम् । भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोऽयं बहुवचन इति भाष्यमभिन्नसामान्यमिति कैकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः

॥ भा० ॥ ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्मिन् शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति ।

अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो

ग्राम आगत इति । अस्ति सारगद्यके समीपके सख्यण्डले वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति ।

तद्यः सारगद्यके समीपके सख्यण्डले वर्तते तमभिसमीक्ष्येतत् प्रयुज्यते । अनन्तराविमौ ग्रामाविति ।

सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥

॥ कै० ॥ सारगद्यक इति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानाञ्चान्तर्भावव्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोक्तव्यं । ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपे वर्तते । शुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् । ततश्च सामान्यधीयत एव ॥

॥ वि० ॥ ज्ञार इति भावः । तत्र यदेति । एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् । ग्रामशब्दोऽयं बहुवचन इति तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वोद्योगपितृहर्षीनां वर्तते इत्येकशब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः । तत्र वस्तुतया कालिक्रियायाः कर्त्रो शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य दक्षिणस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपो नाम शालासमुदायरचनायां सर्वतोऽसंगतिरूपकं यत् परितः विष्णुते तदुच्यते । सारगद्यकसमीपकवृत्तिरूपेण न गृह्यते इत्याह । शुचाविति । सामन्येति च ॥

॥ वि० ॥ मुखना । प्राग्यज्ञत्वादिति । यत्नेनैतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्युपासम् । अर्थ इति । अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः । सौत्रत्वादिति । कुतो नोक्तमित्यत आह । प्रसङ्गेनेति । अवापकवेति । पक्षे त्वित्यनेनावापकत्वस्वीकर्तृचित्तमन्तर्भवसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकुदसम्भतरूपापत्तेः । बाधकान्येव निषातनानीति सर्वोद्दिष्टे भाष्योक्तः । अस्मिन् पक्षे इति । आङ्गर्हितस्येति शेषः । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आङ्गर्हिततत्त्वद्वयचनपदार्थान्

॥ कै० ॥ मुखनासिकावचनं ननु नासिकः । प्रायश्चित्वात् समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वेन भाष्यम् । अवचनमिति नञसमा-
साध्यशेषे अर्थो न सङ्गच्छत इति प्रश्नः । किमिदमिति । निपातनादिति । प्रसङ्गनाश लौकिकगण्डशे साधुत्वं ज्ञायते ।
निपातनानाशे वाचकत्वपक्षे मुखनासिकावचन इति न भाष्यमवाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । ईदृशवचनमिति । भागस्य मखे-

॥ भा० ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखञ्च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । दशैवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्विधैर्त्वं भविष्यति । अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनम् । किञ्चिद्वचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥

॥ के० ॥ नोऽक्षरगङ्गाय च नासिकाया । अस्मिन् पक्षे मुखनासिकवचनमपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते
एव । यथेष्टकुलोऽपि शुक्त एव । मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसहायकव्याप्त्युपशब्देनोच्यते
मुखञ्च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनसंस्थितिः ॥

॥ वि० ॥ समासस्यानभिधानमेवेत्याहुः । ननु भागस्य सुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनसुच्चारणकरणं यस्य वर्णस्थेत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयो-
गस्तवाङ्मनोऽपि आह । यो ज्ञोति । सहायेति । अयुत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः । शकपाषाणैर्वादिवाद्युत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत-
आह । तरेति । परन्विदं चिन्त्यम् । आधुक्रुता एवं रेत्या तदप्रत्याख्यानान् ॥

॥ वि० ॥ मुखस्य चित्ति । उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भावः । यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचनः । मुखनासिकया वचन इति वा तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुल्यकलकत्वात् क्ररणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये । तत्राख्ययोर्नासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि डीपि नच्युतयेति कवापत्तिरत आह । पदसंस्कारेति । भागस्य मुखयोर्बाह्याणामनुभवाद्वाह । तत्रेति । तस्यादित इति स्वस्वरसादर्थानां सखण्डत्वमित्याशयः । ये तु तच्छब्देनैवास्मिन्नाख्यायकमिथास्य तत्तद्वर्णजनकत्वात् स्थानानां करणत्वमेव । स्थानथयहारस्य वर्णजनक

॥ कै० ॥ मुखेपसंहितेति । मुखस्य च नासिकायाश्चान्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्येति दर्शयति । तत्र सामीप्याव्युत्पन्नं तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते । पदसंस्कारपक्षे च मुखनासिकापदनिर्पेक्षं चचनमित्येतत् पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते पश्चात् स्त्रीत्वस्य पदान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानत्वाद् वहिरङ्गत्वाद् ङीप् प्रत्ययेन भवति । यदा तु स्त्रीत्वश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इति भवत्येव । अत्र चानेकं दर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागे मुखेनेत्याहृत्येते भागे नासिकया ।

॥ भा० ॥ मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मरुनासिकावचनः ॥

॥ कै. ॥ तत्र नासिकावचनभागानुरागवाङ्मयसुखचनेनापि भागा नासिकावचन इव लक्ष्यते । यथा सैन्धवेत्यवानुनासिकयकारानुरागवाङ्मयकारानुनासिक इव प्रतिभाति । अथ च प्रासदवाप्तित्यायो नासि भागस्यैव मुख्यं नासिकया शोचाराणां तु समग्रस्य । अन्येषामनु दर्शनं सूत्रनासिकास्तराणां स्थानास्तरसेवानुनासिकस्यति । अत्रापि नासि प्रासदवाप्तित्यायाः । यदा तु सर्वे स्व वर्णाः सुमेनावाच्यन्ते नासिकया च तदा प्रासदवाप्तित्यायेन भाष्यकारो मुद्राङ्गणं प्रत्याचष्टे । यथा आनुनासिक्या च पक्षः स्य उभाभ्यां च परिपश्यते ।

४ द्विः ॥ वायुसंयोगादात्मकोऽथान्वयस्यारोपः ॥ अतः सत्वात्मकस्यैवायस्यैवाद्यन्त्यनेन यथोक्तित्याद्यमिति कथं वाच्यमिति शङ्केतं भवति । तस्मात् प्राप्तादवाप्ति-
दृष्टान्तासङ्गतेरपि । आद्येयमिति । अतएव कथादिकमुच्यमानं नास्ति कालात् कृतमिति स्मृत्येकमपाक्यम् । अतः कथायस्यैवापि सति यथोक्तान्वयेनैव वापि नास्ति क-
थेयत्वमिति भवति किन्तु वायुनामप्यतः प्रकृत्यान्तरकारणमपि कथान्वयस्यारोपसिद्धयन्वायेन काव्यव्यक्तिरभवति इत्युक्तम् । यथा नाम वर्णपञ्चमे शरीरं यथा वाचस्पृ-
शान्मत्तमसदृशः यथोक्तः । आदित्यश्चतुरो यथोक्तः इति विधेरपि अतः प्रकृत्या अतः सदृशं लक्षणादिभ्याम् । अतः सत्वात्मिकादात्मनिपादकस्य अतः सत्त्वस्यावाप्यरीतिः ।

॥ वि० ॥ न्यायानवतारैति । कचटतपानामेवेत्येवकारोऽप्येव पक्षे नासिकाया आस्यवाद्यत्वपक्षे च बोध्यः । अप्रतिपत्तिरिति । अथ वि-
दुनोर्जम् इति वक्तुं शक्यम् । यरोऽनुनासिक इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र जमि अन्वेत्युक्ते सकलैष्टासिद्धेः । चकारलोपेति । निष्ठावत्वकृतयो-
रसिद्धत्वात् पचेरनुदात्तोपदेशवनतीत्यनेनेति भावः । ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत् सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह । अयमिति ।

॥ कै० ॥ यमानुस्वाराणामेवेति । प्रासादवासिन्यायानवतारपक्ष इति भावः । तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः ।

विदुनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसम्भवादप्रतिपत्तिः

॥ भा० ॥ अत्र मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनेऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुख-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचट-
तपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवच-
नार्ता भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तथा । केचित् प्रासादवासिनः । केचिद्भूमिवासिनः । केचिदुभयवासिनः ।
ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो
गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदु-
भयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना
गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ स्यात् । कचटतपानामिति । पक्षमिति चकारलोपप्रसङ्गः । ओदनपगिति अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः कितीति दीर्घ-

प्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देऽप्येव न रूढिशब्देषु ॥

॥ वि० ॥ योगेन ह्युभयग्रहणं स रूढिवृत्तास्तीत्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् । अनु पश्चाद्नासिका
व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य जमङ्गनेषु निरूपयितुमशकत्वाद् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्यापृतेः । एतेनानु पश्चाद्नासिकां गत इत्यर्थको नासिकानुगत
इति प्रयोगोऽपि परास्तः । यथाकथञ्चिद् योगोपादाने तु रूढिरेव फलितेति दिक् ॥

॥ वि० ॥ तुल्यास्यप्र । तत्पुरुष इति । तुल्यास्यशब्दयोर्मयूरखंसकादित्वात् पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रत्यक्षशब्दयोश्च साधनं कृते-
त्यनेन समासः । ननु स्थानादिकं न तुलया संमीयतेऽत आह । व्युत्पत्त्यर्थमेवेति । किं मुखमिति । अतश्चित्तान्ततद्वितान्तास्यशब्दविषयकसंदेश-
च

॥ कै० ॥ नैव दोष इति । अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावध्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न केवल-
नासिकावचनः । तुल्यास्यप्रत्यक्षं सर्वशम् । चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । विपदो बहुव्रीहिः । तुल्यास्यशब्दयो-
स्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्यप्रत्यक्षशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरितिपक्षे वार्तिकस्यावतार इति
तमेव पक्षं आप्यकारः पूर्वं दर्शयति । तुलया संसृतमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते रूढशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः

॥ भा० ॥ नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरैतराशयानु भवति । का इतरैतराशयता । सतोऽनुनासिकस्य
संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च नामानुनासिको भाव्यते । तदेतदितरैतराशयं भवति । इतरैतराशयाणि च कार्याणि
न प्रकल्पन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरैतराशये उक्तम् । किमुक्तम् । सिद्धान्तनित्यशब्दत्वादिति । नित्याः श-
ब्दाः । नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽनुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः श-
ब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तकत्वात् सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आङ्ग-
यविशेषणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सर्ववाननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तन्नानेन निश्चितः क्रियते । छन्दस्यचि
परत आङ्गोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गे अनुनासिकः साधुभवतीति । तुल्यास्यप्रत्यक्षं सर्वशम् । तुलया संसृतं तुल्याम् ।
आस्यश्च प्रत्यक्षस्यास्यप्रत्यक्षं तुल्यास्यश्च प्रत्यक्षमर्थं भवति । किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् ॥

॥ कै० ॥ कुण्डः पत्तिनोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाभाव एव तुल्याशब्दोऽपि । किं पुनरास्यमिति । किं मुखमत्र तत्र भवं तात्वाद-
ख्यानमिति प्रश्नः । लौकिकमिति । पशुरपत्यं देवतेत्यादिभूतं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि तात्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशा-
दास्यशब्दो वर्तते इति श्रुतिरिति न तत् प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमित्युक्तं तस्यैव च प्राथम्याद् ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ इत्याशयः । तद्वितान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह । पशुरिति । श्रुतिरिति । श्रुतिरिति । पशुरपत्यमिति नैवेद्यार्थः ॥

३२६

निमित्तवशात् । अवयवार्थवशात् । जातिस्फोटिति । वर्णानिति वर्णपदं बोधकपरं तत्र जातिबोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिव्यक्तिरसनम् । तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः । अत एव वर्णानिति बहुवचनं संगच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव । किंचित्तु व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिरिति पाठः । अयमेव सामादायिकः पाठः । एकैव व्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकन्तु

॥ कै० ॥ ओष्ठादिति । काकलकं नाम शीवायामुन्नतप्रदेशः । कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात् प्रवर्तते ततस्ता-
त्त्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः । अस्यन्यनेनेति । सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुख एव प्रवर्तते न तात्त्वादिष्वित्यर्थः ।
कृत्यस्युट इति करणे यश्चत् । अस्यनमव जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः । अन्नमेतदिति । आङ्-

॥ भा० ॥ ओष्ठात् प्रसृति प्राक् काकलकात् । कथं पुनरास्यम् । अ-
स्यन्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अन्नमेतदास्यन्दते इति वा आस्यम् । अथ कः
पुनः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद् यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः ॥

॥ कै० ॥ पूर्वान् स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः । एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तुं आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपेण मुखस्य
द्रवत्वोत्पादनात् । अथ कः पुनः प्रयत्न इति । किं प्रयत्नमथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः । भावसाधन इति ।
भावेऽभिधेये नङ् प्रत्ययः क्रियते । तेन नङ्शब्दस्यैव भावः साधनं भवति ॥

॥ वि० ॥ ध्वनिनिष्ठ ध्वनिविशेषव्यङ्ग्यं वा सा च नित्येति व्यक्तिस्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव । बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वादारीपतवङ्गत्वसादाय
नेयम् । व्यक्तयोऽनन्ता जन्माश्च तत्र जातिरेव शक्तेति जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थः । अन्येष्वपीति । दृशिग्रहणाद्वात्वनन्तरादपि स इति भावः । ननु
साधनशब्देन कारकाशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह । भावे इति । नङ् । यजयाचेत्यनेन ॥

३२७

॥ वि० ॥ ननु तुल्यावाक्यप्रथमावौ येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थानभङ्गदिनित्यर्थमास्यपदोपादानं स्यादत आह । नासिकापीति ।
एवञ्चास्यग्रहणे कृतेऽपि तद्व्याहृतिर्दुरुपपादेति भावः । वस्तुतस्तु अवधारणार्थसमाप्ते ज्ञाकारादिभिर्ज्ञाकारादीनां सावगर्हानापत्तिः ।
तज्जनकवायुसंयोगादीनामपि तुल्यात्वात् । अनवधारणार्थसमाप्ते त्वनुनासिकव्याहृतिरपि दुरुपपादेवेति भाष्याशयः । एवञ्च नासिकाया वाह्यत्वेऽपि न क्षतिः ।
अत एव मुखनासिकेति सूत्रे मुखञ्च नासिका चेति मुखद्वितीया नासिकेति च विशदप्रदर्शनं भाष्ये । नह्यवयववयवविपक्षे एवं प्रयोगः सचेतसाम् । सहस्रो
देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः । अत एव मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येतेति भाष्ये एवशब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा

॥ कै० ॥ किमास्योपादाने इति । आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादनादिति भावः । नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किन्तुर्ह्यास्थान-
श्चमं धिततमस्ति पणवचमेवत् तत्सम्बद्धा रेखा नासिका तस्या वाक्यभिधातादगोत्पत्तिः । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्थत्वात् सावगर्होभावेऽपि न
दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीचावसर इत्यर्थः । सर्वसंज्ञायामिति ।

॥ भा० ॥ यदि लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत् तुल्यम् । वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशे-
षणमास्योपादानमिति । सर्वसंज्ञायाम् भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् । सर्वसंज्ञायाम् भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो
भवति । जवगदृशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि सप्तानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्र-
यत्नं सर्वसंज्ञा । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्यं येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्वसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ इह प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात् मुखप्रयत्नयोस्तुल्यावाङ्मूलस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात् पठितः । अत्र
प्रत्याहारे जवगदृशानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विद्यतत्वात् स्थानानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । तत ऊर्गञ् इत्यादौ भरो भरीति लोपप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ यमादीनां उगदीनाञ्च मुखवचनत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्थानान्तर्गतत्वे तु न दोषः । मुखमात्रवचनत्वाभावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शक-
भाष्येणापि अनितमेतत् । कैश्टोक्तास्थानान्तर्गतत्वे तु सूत्रे मुखपदं मुखवयवपरम् । शास्त्रावसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् । एवकारश्चाप्यर्थः ।
दृष्टान्तोऽप्येकांशेन बोध्य इति । तन्वैवमपि विसर्जनीयव्याहृतये तत् स्यादत आह । विसर्जनीयस्येति । ततश्चान्येषां कण्ठादिस्थानमेवेति भावः । उरस्थ-
मतेऽप्याह । सावगर्होभावेऽपीति । ननु इदानीमेव किं नोच्येतत आह । नास्तीति । इह प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणादित्यस्योपयोगिस्तुल्यः । अचेति । एतद्वर्ण-
सम्बन्धाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः । ऊर्गञ् अन्नं तस्माज्जात ऊर्गञ्जः ॥

३२८

॥ वि० ॥ आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण ग्रन्थ इति भावः । नच नासिकाया आस्थानन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम् । अनुनासिकाकारादिषु कण्ठादिषु वाय्वभिधातादभिव्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिधातेनानुनासिकं धर्म उत्पद्यते इत्यनुभवेन हावरादैश्चत्स्वस्यादभेदकत्वाद् गुणस्येति वाच्यम् । आनुनासिकसंज्ञार्थं तद्यथैकोऽयमात्मव्यादिभाष्यकैवडात् तथैव नाम्न च तेषु नासिकाया देशत्वाभावस्य कृत्स्नत्वात् । आदिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन तात्वादिस्थानमेवोच्यते इति जवगडादिषु न दोषः । भाष्ये प्रयत्नविशेषणमिति । देशप्रयत्नमिति वृद्धस्तु

॥ कै० ॥ एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्याख्येन देशो विशेष्यते । तच्च व्यभिचाराभावादाख्येन देशस्य विशेषणसयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेष-

॥ भा० ॥ एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत् तुल्यम् । प्रयत्नविशेषण-

मास्योपादानम् । सन्ति हि आस्थाद्वाद्याः प्रयत्नाः । ते ह्यपि ता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि

सर्वसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारी श्लासनादौ घोषवदघोषता अल्प-

प्राणता महाप्राणतेति । तच्च वर्णाणां प्रथमद्वितीया विदतकण्ठाः श्लासानुप्रदाना जघोषाः ।

एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संदतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः ।

एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः । आनुनासिकवर्जम् ॥

॥ कै० ॥ गमिति । तस्य सक्षयव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नव्युत्पादाच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते स्पष्टतत्त्वकृष्टतासंरतताविदतताऽऽख्याः ॥

॥ वि० ॥ सौत्रत्वात् साधुरिति भावः । स्पृष्टतेत्यादि । आस्थान्तर्गततत्त्वस्थानेषु जिह्वाग्रादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शपक्षेर्षदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एतैः पदैरुच्यन्ते । तेषाञ्चास्थान्तर्गतत्वमास्थान्तर्गततत्त्वस्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् । आस्ये इत्यस्य यत् कार्यं तज्जनक इति शेषो वा । भाष्ये ते ह्यपि ता इति । सर्वसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन बाह्यान् प्रयत्नान् जहातीति तथा ते स्वनिमित्तत्वं ह्यपि ता इत्यर्थः । विवारसंवारी कण्ठ-विषय विकाससङ्कोचौ विदतः कण्ठो यैः स्वात्तोऽनुप्रदीयते वैरित्यर्थः । एके । उक्तवाक्ययोः प्रथमोपाक्षाः । नादौ वर्णात्यान्त्यनन्तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः । यथा तृतीया इति । अनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् ॥

३२९

॥ वि० ॥ देशविशेषणमास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह । भाष्ये आनुनासिकमेषामधिको गुण इति । अयं भावः । अत्र देशपदेन तात्वादि स्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूपा वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि तात्वाद्युच्यते । तच्च यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरैवाभिव्यक्तिहेस्तथापि आदीनां स्वरूपस्य न केवलतात्वादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात् तेषां नासिकाऽपि स्थानम् । नचैवं त्वं करोपीत्यादौ चरितार्थं परस्वर्गशास्त्रं सध्यन्तेत्यादौ न प्रवर्त्तते । उक्तरीत्या वादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम् । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेर्गर्भत्वात् । आनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकसामग्रीभेदात् कण्ठयोरिव स्वरूपभेदस्त्वेवापत्तौ अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिकैः सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवञ्च यावत्स्थानसाधो सर्वसंज्ञेति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात् कण्ठादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्ध्ये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्थान्तर्गतत्वेऽपि मुखनासिकेतिसूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुक्तस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यादचाप्यास्पपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः ।

॥ भा० ॥ आनुनासिकमेषामधिको गुणः । एवमप्यवर्गस्य सर्वसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रकान्तम् । नचैवं प्रयत्नविशेषणास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिककारादीनां आदिभिः सावर्ण्ये च व्यावर्त्यम् । तत्फलं च तच्छ्रुद्धये तत्प्रसतीत्यादौ अनुस्वारस्य ययीत्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोर्जनयोरैव प्रदर्शितः । अनुनासिकवादीनां तुक्तरीत्या न नासिका स्थानमित्यदोषात् । इदमेव स्वनयितुं गुण इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवादोऽय उच्यते । एवञ्च तत्साहचर्यादचापि गुणशब्दप्रयोगः । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपपन्नस्यामेऽनुनासिका न ज्ञापिति शिवायामुक्तम् । अत एवादितादिभिः सर्वैकादश बाह्याः प्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्यति । उदाहारादीनामपि हासिंसासुश्रुतिं गुणत्वेन व्यवहारान् । अत एव एवमप्यवर्गस्य संज्ञा न प्राप्नोति वाच्यं ह्यास्यात् स्थानसर्वसंज्ञा एवमपि व्यपदेशो न प्रकथ्यते आस्ये येषां तुल्यो देश इति भाष्ये स्वरमतः स्रज्जने । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमावश्योक्तदेशविशेषणत्वाभावेन तदसंज्ञातिः स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणमाभावात् दोष इत्येव वक्ष्यते सर्वसंज्ञेत्यादिसमाधानस्यापि निर्देकत्वापत्तिश्च ॥

३३०

॥ वि० ॥ शक्ते इत्यनेन सर्वमतं तु कष्टस्थानमिति ध्वनयति । व्यवहितस्येति । यद्यपि रूढिर्दोषापहारिणी तथाप्याश्रयपदोपादानसाम-
ख्याद्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः । तात्वादीति । शिखायां तेन रूपेणैव वर्गस्थानत्वकथनादिति भावः । एतेन तात्वादिषु ध्वनीधोभाग-
भेदादुदात्तादीनां सर्वसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यपास्तम् । आस्यभवशब्देन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् । ननु प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह । जिज्ञाया

॥ कै० ॥ बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्यापस्तुपजवु स्थानमवर्गस्यैक इच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसम्भवे तद्व्यवच्छेदाया-
स्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः । सर्वमुखेति । अवर्गनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता । एवमपीति ।
अवर्गस्यास्यैव देशो नत्वास्य देशः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते । देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था

॥ भा० ॥ बाह्यं ह्यास्यात् स्थानमवर्गस्य । सर्वमुखस्थानमवर्गमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशेन
प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्या देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । कुत्रं तर्हि
भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चेत्तं सर्वसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष
दोषः । नहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्विज्ञानमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्
यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नोऽविशेषिता भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः ॥

॥ कै० ॥ वर्गोत्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः । नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवहितस्य
ग्रहणम् । स्थानमिति । तात्वादि । करणमिति । स्फुटतादि । जिज्ञाया अगोपाश्रयमध्यस्थानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न क-
र्तव्यम् । तस्याप्यास्यभवत्वादास्यग्रहणेन ग्रहणात् । सत्यमेतत् । प्रत्येकान्तु व्यापारनिरासार्थमुभयोपपादानम् । तेन द्वयोस्तुल्यत्वे
सर्वसंज्ञा भवति । अविरोधित इति । आस्येनेत्यर्थः । इन्द्रपञ्च एवावस्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः ॥

॥ वि० ॥ अग्रेत्यादि । प्रत्येकं त्विति । प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः । यद्यपि सापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवे-
क्यविवक्षायां ब्रह्मदीर्घयोः सावगर्हानापत्तिः । तत्तज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानं करणं चेति भाष्ये
करणपदेन वायुसंयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । अत एव यावत्स्थानैक्यपरेण नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥

३३१

॥ वि० ॥ भाष्ये प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र यत्नस्येति निर्धारणे घट्टी जातावेकवचनम् । आरम्भ इति कर्मणि घञ् । यत्नानां मध्ये प्रथमं
वर्णोत्पत्तौ पूर्वमारम्भमात्र इत्यर्थः । अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्येति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयात्पन्नयत्ना-
न्नाभिप्रदेशात् प्रेरिता वायुर्वैश्वर्धपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिहत्ता यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिज्ञायादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिचनक्ति ।
ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविचरादीनां विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानानामभिधातका यत्नास्ते आस्थानान्तगततत्तत्कार्यकारित्वादास्ये प्रयत्ना
इत्युच्यन्ते आभ्यन्तरा इति प्रारम्भ इति च । गलविचरादिविकासादिकराश्यास्त्ववच्छिन्नभूतदेशे कार्यकरत्वाद्वाह्याः । एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमवच्छिन्न-
तमिति नाभिप्रदेशात् प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पवायु प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणारूपकार्यमास्यवाह्यदेशमिति तस्यापि पारित्यरास्य-

॥ कै० ॥ प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्फुटतादयश्चत्वारः पञ्चान्मूर्तिं प्रतिहते निहत्ते प्राणाख्ये वायौ विचारादयो बाह्या
एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । एवमपीति । सन्ध्यचरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात् सर्वसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः । प्रक्षिप्ता-

॥ भा० ॥ कथम् । नहि प्रयत्नं प्रयत्नः । किन्तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो
यत्नस्य प्रयत्नः । एवमप्यवर्गस्यैकोऽत्र सर्वसंज्ञा प्राप्नोति । प्रक्षिप्तावर्णोवेतौ । अवर्गस्य तर्हि
ऐकोऽत्र सर्वसंज्ञा प्राप्नोति । विहृततरावर्णोवेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सर्वसंज्ञा प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ वर्णोवेति । नात्र भागविवेकास्ति पौंसूदकवदित्यर्थः । अवर्गस्येति । विभागोऽत्र सुलच्छा इति प्रश्नः । ततश्च नास्य-
मित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः । एतयोवेति । ततश्च एत से इति औकारोऽपि स्यात् । भाव्यमानेनापि कश्चित् सर्वसंज्ञादर्शनात् ॥

॥ वि० ॥ पदेनोक्ता अग्रहणसूत्रे भाष्ये । मूर्तिं प्रतिहते वर्णोत्पत्तौ पूर्वं स्फुटतादयः पञ्चाङ्गित्तं प्राणाख्ये इत्यन्वयः कैयटे । अत एव सादोर्णौ मूर्तिमिहता
वृत्तमावयव भावतः । वर्णान् जनयत इति न शिखया विरोध इति दिक् । भाष्ये यदि प्रारम्भ इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः । अकारोऽस्येति । ततश्च स्वसवर्णोका-
रस्य तत्र सत्त्वेन तद्वारा तुल्यस्थानत्वेनावर्णोक्तोः सावर्ण्यं गम्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः । पौंसूदकेति । प्रक्षिप्तावित्यस्य प्रकर्षेण सिद्धौ मिलितावित्यर्थः ।
ततश्च तदनुसारेण केवलताख्यादिस्थानकत्वेन च न तयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः । विभागोऽस्येति । एवञ्च पूर्ववत् तयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये एत-
दुक्तं विहृततरावर्णोवेति । एवञ्च तद्वारा एतयोरेव विहृततरत्वेन प्रयत्नभेदादुच्येन न सावर्ण्यमाकारः ततोऽपि विहृततरत्वात् तन्मात्रेणैव सावर्ण्यं फला-
भावयेति भावः । एतयोरेवेति । यत्किञ्चित्स्थानमात्रे सर्वसंज्ञात्वमिमानः । कश्चित् । अदोसादोर्णौ दो म उदादी ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये नैतौ तुल्यस्थानाविति । तौर्लोतिपरसवर्गोरहिततदानीं सामिति निर्द्देशाद् यावत्स्थानसाध्यमत्र विवर्चितमिति भावः । यत्स्वेषां समुद्भूतं स्थानमिति । तत्र । दन्त्याद्यो वः स्मृतौ ब्रूयैः एते तु कथ्यतालव्याविति शिष्यायां प्रत्येकं तत्र भव इत्यधिकारस्थयदनापत्तेः । दन्तो-
द्यु इति पाठस्वसङ्गतः । शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगवच्छेदके कश्चादी स्वाधारत्वमा-
रोप्य कष्टे भव इत्याद्युपपत्तिः । शरीरे मे वेदनेत्यप्येवमेवेति दिक् । उदात्तादीनां तर्हि । यावत्स्थानैकवद् यावत्प्रयत्नैकविवक्षणादिति भावः । स्वशब्दा उदा-
त्तादिशब्दाः । एवञ्चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहणमिति भावः । भाष्ये उदात्तादीनां सर्वगंसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यस्य आस्येन प्रयत्नेऽविशेषित इत्यस्य च समाध्य-
न्तरमाहैकदेशी । अथवा किं न एतेनेति । नोऽस्माकमेतेन प्रारम्भो यत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रययोगेन किमित्यर्थः । क्लिष्टत्वादिति भावः । बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । एव-

॥ कै० ॥ अभेदका इति । लिङ्गेनैतत् प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्देऽपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्ते इति । तेन प्रार-
म्भभेदेऽप्युदात्तादीनां मिथः सर्वगंसंज्ञा भविष्यति । यत् समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वादन्योणां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सर्वगंसंज्ञा
भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदादिवारादिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात् प्राप्नोतीति प्रश्नः ।

॥ भा० ॥ नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सर्वगंसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः ।
अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयत्नमेव प्रयत्नः । तदेव च तद्विज्ञानमास्यं यत् समानं
तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सर्वगंसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदा-
धिष्ठाना हि सर्वगंसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात् सर्वगंसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

॥ कै० ॥ सत्येवेति । भरो भरीत्येवाव्यथा ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं तत्र सर्वगयत्तणं कृतम् । शिगरीत्यत्र डकारस्य ढकारे
परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सर्वगंसंज्ञा स्याद् डकारढकारयोर्भेदात् सर्वगत्वं नास्तीति सर्वगयत्तणमनर्थकं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ सुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सर्वगंसंज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह । भरो भरीति । भाष्ये
सत्येव हि भेदे इति । यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः । कुत एतदिति । सूत्राच्चरैस्तदन्ताम इति प्रश्नः । समाधत्ते । भेदाधिष्ठाना हीति । यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः ।
तत्र ज्ञापकमाह । यदि हीति । सर्वगंसंज्ञावचनमित्यस्य सर्वगपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञा त्वणुदित् सर्वगस्येत्याद्यर्थमावांश्चक्रेति बोध्यम् । भेदादिति । बाह्यप्रयत्न-
भेदादित्यर्थः । नन्वेवं यत्किञ्चित्स्थानैकवादेकारौ कारयोः सावगर्ह्योपत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकान् प्रयत्नांश्च यावत्प्रयत्नसमानत्वत्यागेऽपि स्थानांश्च तन्त्यांश्च मानाभाव
इत्याशयात् । यजुष्येकेषामित्यादिनिर्द्देशैः स्थानांश्च यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात् सर्वगंसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तत्र । तेन
सावगर्ह्यनिवासकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परं भेदत्वाभेदेऽपि वर्णयोः यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽन्ताभात् । स्थानानामन्ततस्तत्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये यदि तर्हि सति भेदे इत्यादि सिद्धान्तवचः । शकारच्छकारयोरिति । तस्मात् प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यकमिति भावः ।
ननु निश्छेद्येत्यत्र हलः परत्वाभावात् कथं लोपप्राप्तिरित आह । अनचि चेति । तत्रैकदेशी प्रीत्या समाधानमाह । एवन्तर्हीत्यादि । स्वाङ्गवा-
च्येवेति । अमूर्हेत्यादिपदोदासादेव स्वाङ्गे लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः । संज्ञावाचित्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये । नन्वेवं भिन्नस्थानानामपि

॥ कै० ॥ सर्वमिति । वर्णाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिष्यायां पठितम् अधोपत्त्यादि । करणान्तु भिन्नं वर्णाणां स्पृष्टत्वादुपपत्त्यां च
विटतत्वात् । सति च सर्वगत्वे निश्छेद्य निपष्टुरं निस्स्थानं मधुलिट्स्थानमिति भरो भरीति लोपः प्राप्नोति । छद्मनो निष्क्रान्त-
मिति प्रादिसमासः । अनचि चेति शकारस्य द्विवचनम् । तुल्य आस्य इति । तद्विज्ञान आस्यशब्दे न स्वाङ्गवाच्येवेति अमूर्हेमस्तकादि-

॥ भा० ॥ यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित् समानमिति कृत्वा सर्वगंसंज्ञा भविष्यति । शकारच्छकारयोः
षकारठकारयोः सकारशकारयोः सर्वगंसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां सर्वसम्यत् समानं करणवर्जम् । एवन्तर्हि प्र-
यत्नमेव प्रयत्नः । तदेव हि तद्विज्ञानमास्यं नत्वर्थे इन्द्रः । आस्यं च प्रयत्नस्य आस्यप्रयत्नमिति । किन्तर्हि ।
त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्यं प्रयत्न एषामिति । अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये
तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति । अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्य-
प्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तु-
ल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सर्वगंसंज्ञा यथा स्यादिति । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नेऽन्यस्य सर्वगंसंज्ञा साभूदिति ॥

॥ कै० ॥ त्यक्तुं न शक्यते । तद्विज्ञानास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते तेनैकात्म्यमेव स्थानं ययोरुल्लेखप्रयत्न इत्या-
श्रीयते । अथवेति । मयूरार्थसकादित्वात् सप्तम्यन्तात्परपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तद्विज्ञानास्यसम्बन्धादाह । यो यस्येति । अन्य-
था वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सर्वगत्वे लब्धे तदाश्रयसम्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भान्तु रेफोपपत्त्या आह्वयार्थः स्यात् ।

॥ वि० ॥ स्यादत आह । तद्विज्ञानास्येति । आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्वत् इति भावः । एकत्वं विवक्ष्यते इति । तद्विषयां विनापि प्रत्यासन्ता प्रय-
त्नयोरेकात्म्यमवर्तित्वलाभ इत्यन्ये । त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतिरुक्तत्वाद् भाष्ये लुनीव आश्रितः । रेफो-
पपत्तिः । रेफोपपत्तिं सर्वगो न सन्तीत्युक्तिरिति भावः ॥

३३४

॥ वि० ॥ तस्यावचनमिति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह । तस्येत्यमिति । तस्यावचनमित्यत्र पठितत्वरूप इति भावः ।
एवञ्च स्यो न विभक्तिरिति लुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्यशब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तम् । रेफस्यापीति रेफोष्णामि-
त्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तत्र रेफोऽपि तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव एव ऊष्णसु तु नाज्झलाविति निषेधादिति बोध्यम् । एवञ्च व्यावर्त्ताभावेन सव-
र्णसंज्ञावचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लक्ष्यत इति भावः । ननु सवर्ण इति संज्ञाशब्दस्य कथं सम्बन्धिशब्दत्वमत आह ।

॥ कै० ॥ तस्यावचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दः । तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । नच रेफोष्णस्याटन्त्यर्थे वचनम् ।
रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्णसु द्रष्टव्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह । सम्बन्धिशब्दैरिति ।
सम्बन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् तत्समानार्थोऽपि प्रदेशवाकोपपात्तः सवर्णशब्दः ।

॥ भा० ॥ तस्यावचनं वचनप्रामाण्यत्वात् । तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्यान भवति ।
वचनप्रामाण्यत्वात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि ह्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं
स्यात् । सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् । सम्बन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा । सम्बन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि
शुश्रूषयितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । सम्बन्धाच्चैतन्नस्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति ।
एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र सम्बन्धिशब्दावितौ । तत्र सम्बन्धादेतद्वगन्तव्यम् । यत् प्रति यत् तुल्यास्य-
प्रयत्नं तत् प्रति तत् सवर्णसंज्ञं भवतीति । कृत्कारलृत्कारयोः सवर्णविधिः । कृत्कारलृत्कारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया ॥

॥ कै० ॥ सम्बन्धिशब्दः । यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति अपितु आत्मना तथेहापीत्यर्थः ।
कृत्कारलृत्कारयोरिति । स्थानभेदान्न प्रामोतीत्यारम्भः । अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतिवारन्येन सञ्जति वाङ्मयम् ॥

॥ वि० ॥ तुल्यास्येत्यादि । स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्तः शब्दः सम्बन्धिशब्द इति भावः । परंतु अत्र सूत्रे इद्वन्निर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो
भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्यो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमुपक्रमापसंहाराभ्यां वैचल्येवाचितम् ।
उपक्रमे हि तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवतीत्युक्तमित्याहुः । कृत्कारलृत्कारयोरिति । अत्र कृत्यक इति प्रकृतिभावः । वार्तिकोऽप्येवमेव पाठ
इति प्रामाणिकाः । सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह । अत्र चेति ॥

३३५

॥ वि० ॥ भाष्ये षोडश्लुकारो षोडश्लुकार इति । लृत्कारशब्दो देवतावाचीत्येकं । विद्वत्स्य लृत्कारस्य दीर्घस्याभावदृकारो दीर्घ उदाहृत
इति बोध्यम् । नैतदस्तीति । सवर्णसंज्ञाया इति शेषः । नन्वीषत्पृष्टेन मुक्तेऽपि विद्वत्दीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभोऽत आह । तच्चेति ।
भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावर्णिकीत्याह । तत् सवर्ण इति । अस्माच्चर्येति । अनवव्याटन्त्यर्थमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभावात् सवर्ण इति
नानुवर्त्तत इति भावः । खण्डयति । यदेतदिति भाष्ये । सवर्ण इतीति । आद्यवार्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः । तेन लृतीति । सिद्धान्तेऽपि

॥ कै० ॥ वक्ष्यतेतदिति । तत्र लृत्वावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्त्तते तत्र कृति लृत्शब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति स च
भवन् लृवर्णस्य दीर्घाभावाद्वर्णान्तरतमो दीर्घः कृत्कारो भविष्यति । तत् सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्येत अस्माच्चर्य
कृति तत्कार्ये स्यात् । यथा दध्नुकार इति । तस्मात् सवर्णसंज्ञा विधेया । कृत इति वक्ष्यामीति । कृत्कारस्य कृत्कार एव सवर्ण इति

॥ भा० ॥ षोडश्लुकारः । षोडश्लुकारः । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णो दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यतेतत् । सवर्णदीर्घत्वे स्याति कृत वा वचनम् कृति लृ वा वचनमिति । तत्
सवर्णं यथा स्यात् । इह साभूत् दध्नुकारो मध्नुकार इति । यदेतत् सवर्णदीर्घत्वे कृतीति वतहत
इति वक्ष्यामि । ततः । कृति । लृत्कारे परत लृत्कारो वा भवति । कृत इत्येव ॥

॥ कै० ॥ कृत्येव भविष्यति । ततश्च कृति कृत इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन कृति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्सांज्ञितायाम् कृत्कारे
षोडश्लुकार इति रूपम् । संज्ञितायामपि कृत्यक इति शाकलप्रकृतिभावे वतदेव रूपम् । शाकलाभावे षोडश्लुकारो षोडश्लुकार इति रूप-
पदयम् । लृत्कारेऽसंज्ञितायां संज्ञितायां च शाकले षोडश्लुकार इति रूपम् । शाकलाभावे तु षोडश्लुकारो षोडश्लुकार इति रूपपदयम् ॥

॥ वि० ॥ व्यवस्थितविभाषाव्यभिचारेण वा षोडश्लुकारे पूर्ववार्तिके गम्भूतलृकारे षोडश्लुकारेऽपि न प्रवर्त्तते । एवं कृ इति दीर्घस्य कृत्कारे परे पूर्वस्य लृत्वैव
लृत्कारे लृत्कारस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः । रूपद्वयमिति । ईपरस्मद्वृत्तिर्न विद्वत्दीर्घवर्त्तते चेति भावः । तत्सांज्ञितायामिति । समासे संज्ञिता मित्या ।
असमासे लोडश्लु रूपं दुर्लभम् । षोडश्लुशब्दे विशिष्टवचनार्थः । षोडश्लुशब्दस्य अप्रत्ययके सम्बुद्धौ रूपमित्याद्यतिशङ्कामिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु षोडश्लुकार इति
दीर्घप्रवृत्तिर्योग्येष्टाकारणम् । इति स्थिते इति शेषः । एवं शाकले षोडश्लुकार इत्यपि चिन्त्यम् । सवर्णसंज्ञावचनवचनभावे इति शिष्टारम्भेन तत्र कृत्यक
इत्यवधारणः । इकोपसर्ग इत्यपि न समाप्त इति निर्दिष्टम् । नित्यवचनं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यानमित्याहुः ॥

३३६

॥ वि० ॥ सर्वसंज्ञावचनेनेकनेव सिद्धं तद्वर्णं न कार्यमित्याह । भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति । इतर आह । अवश्यमिति । अर्हत्तुतीयेति । तावतापि स्थानप्रयत्नसाख्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्युच्यते । ईषत्स्पष्टेति । विदितत्वाभावे उपस्थितरेणीयप्रयत्नान्ते मानाभावादिति भावः ।

॥ कै० ॥ तन्न वक्तव्यमिति । दावप्येतौ दीर्घौ ऋतृ इति तत्र ऋकारे कदाचिद् ऋ इति दीर्घः कदाचिद् ऋ इति । लृकारेऽपि ऋ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सर्वसंज्ञायामिति भावः । नचेति । अर्हत्तुतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः । अन्ये त्वीपस्पष्टकरणत्वादनयो-

॥ भा० ॥ तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् ।

ऊकारोऽञ्भ्रस्वदीर्घमुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । नच ऋकार

लृकारो वाजसि । ऋकारस्य, लृकारस्य चात्वं वक्ष्यामि ॥

॥ कै० ॥ ऋकारलृकारयोश्च विदितत्वात् ताभ्यां तयोरग्रहणादनत्वंमाहुः । अत्वं वक्ष्यामीति । सत्यत्वे दीर्घसंज्ञा तयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्हत्तुतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यत्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद्द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ ॥

॥ वि० ॥ ताभ्यामिति । असावगर्ह्योदिति भावः । भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाक्याह । ऋकारस्येत्यादि । सत्यत्वे इति । अयोगवाहेषु पाठादिति भावः ॥

३३७

॥ वि० ॥ नाचकार्यमिति । तस्य मुतसंज्ञा । तत्स्थाने मुतस्येति भावः । अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्ता ऋस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घादेः शान्ति-
रिक्तविषये आद्यस्य ऋस्वऋकारलृकारद्वयस्थानिकदीर्घादेः शान्तिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नातिप्रसङ्गः । पक्षयोस्तुल्यफलता चेति

॥ कै० ॥ तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवा वचनम् लृवा वचनमिति द्रवताऽचत्वमनयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्र-
मेवानयोः स्याद् नाचकार्यं मुतः । सति त्वत्वे ताभ्यां विमात्रयोरपि सावगर्ह्यग्रहणे सति मुतसंज्ञा भवतीति मुतसिद्धिः ।
किं पुनरिति । एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यम् । तच्चोभयपक्षे सिध्यति । तत्र सर्वसंज्ञायाम-

॥ भा० ॥ तच्चावश्यं वक्तव्यम् । मुतो यथा स्यात् । होट्ऋकारः । होत्ऋकारः । होत्ऋकारः ।

होट्ऋकारः । होत्ऋकारः । होत्ऋकारः । किं पुनरत्र ज्यायः । सर्वसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं

चैव किं सिद्धं भवति । अपि च । ऋकारग्रहणे लृकारग्रहणं सन्निहितं भवति । यथेह भवति । ऋन्य-

कः । खट्ऋकारः । मालऋकारः । इदमपि सिद्धं भवति । खट्ऋकारो माललृकार इति । वा सुप्यापि-

शलेः । उपकारीयति उपाकारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपकारीयति उपाकारीयतीति ।

॥ कै० ॥ सत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते । इह द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययु-
क्तत्वादिदत्तत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋकारो भवति कदाचिद्विदित ऋकारः । लृकारेऽपि कदाचिद्विदित लृकारः ।
कदाचिद् लृकारान्तरतम लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः ।

॥ वि० ॥ बोध्यम् । तदेव ध्वनयन् पृच्छति । भाष्ये किं पुनरिति । ऋकार इति । विदित इत्यर्थः । लृकार इति । ईषत्स्पष्ट इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घत्वं
चैव कीति । ईषत्स्पष्टविदितरूपे दीर्घो वक्ष्ये इत्यर्थः । तस्यापि । अपिचेत्यादिना । खट्ऋकार इति । होट्ऋकार इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥

३३८

॥ वि० ॥ वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह । व्याख्यास्यामीति । अन्ये तु लग्नमूलस्थाकारस्यानुनासिकत्वेऽतो नान्तस्थेऽपि भगवान् प्राणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । तस्मादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः । आन्तरिति । रभ्यते रपरो लभ्य-

॥ कै० ॥ लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इत्यत्र र इति लगिति लकाराकारेण प्रत्याहार आशीयते । तवान्तरतस्याद् लृकारस्याण् रपरो भवति लृकारस्याण् लपर इति । असत्यामिति । असत्यां सर्वगसंज्ञायाम् उरण् रपर

॥ भा० ॥ यदि तद्धृकारग्रहणे लृकारग्रहणं सन्निहितं भवति उरण् रपरः । लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । असत्यां सर्वगसंज्ञायां विधेयम् । तदेव सत्यां रेफवाचनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रपाभ्यां नो यः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चादितम् । स्नातृणां पितृणामित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्यति । अथासत्यामपि सर्वगसंज्ञा-यामिह कस्मान्न भवति प्रकृप्यमानं पश्यति । चुटुतुल्यशब्दायै निति वक्ष्यामि । अपर आह । विभिन्न मध्यमैर्गणैर्लशसैश्च व्यवाये निति वक्ष्यामीति ॥

॥ कै० ॥ इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्तव्यं भवति । प्रकृप्यमानमिति । कृत्यच इति शत्वप्रसङ्गः । विभिन्न्येति । पूर्वस्मादयं विशेषः । पूर्वच शरन्तर्भूताऽपि प्रकारः साक्षात्तन्मिच्छत्वाद्यवधायकत्वेन नाशीयते इह तु तस्यानुपादानमेव ॥

॥ वि० ॥ तैर्लपर इत्यर्थः । सर्वगसंज्ञावादी तद्भाववादिनं प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह । तच्चावश्यमिति । लृकारस्याण् लपर इत्येतत् । साक्षादिति । रपाभ्यामिति वचनादित्यर्थः ॥

३३८

॥ वि० ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह । भाष्ये वर्णैकदेश इत्यादि । अग्रहणपक्षे त्विति । प्रकृप्यमानमित्यत्र क्लृप्यमानमित्यत्र चेति भावः । आद्ये कृत्यच इति द्वितीये ऋवर्णाजस्येति प्राप्तः । भेदेनेति । ओष्ठ गन्तु इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः । नाग्लोपिशास्वृदितां पुषादिद्युताद्युदित इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः । नाज्झलौ । अकारेत्यादि । एवञ्च हरिरित्यादौ दीर्घः शयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः ।

॥ कै० ॥ वर्णैकदेश इति । अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु लुभ्रादेराकृतिगतास्वाभावाभावाभावाः । ऋदिताम् लुदितां च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद्भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्वातिकराभावः । नाज्झलौ । अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् सर्वगसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव च निर्देशादचाम्

॥ भा० ॥ वर्णैकदेशाच्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवि-ष्यति । यद्येवं नाथौ रपाभ्यां नो यत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाच्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसा-दकारे रेफलादाश्रयं यत्वं भविष्यति । नाज्झलौ । अज्झलौः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात् । अज्झलौः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सर्वगसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झलत्वात् । अत्रैव हि शकारो जल् च । कथं तावद्वृत्त्वम् । इकारः सर्वगग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमवृत्त्वम् । जल् चोपदेशावृत्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सर्वगलोपे दोषो भवति ॥

॥ कै० ॥ अज्झलौर्लौ जल्भिः सर्वगत्वानिषेधः । अज्झलौरिति । प्रकृतत्वात् सर्वगसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । विवचनान्तस्य समासः । भेदाधिष्ठानत्वात् सर्वगसंज्ञायाः । इकार इति । अत्र हि लोपेऽपि शकारो गृह्यमाणः सर्वगं गृह्णातीति शकारस्यापि शङ्कामस्ति ॥

॥ वि० ॥ अत एवेति । पूर्वसर्वगदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किञ्चैवं सति अकः सर्वगो भूरो भूरि सर्वगो इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् । भेदाधिष्ठा-नत्वादिति । व्यक्तीकं हि तुल्याद्यप्रयत्नत्वासम्भवं इति भावः । सर्वगग्रहणेनेति भाष्ये । सर्वगग्रहणेनाप्युदितसुबन्धैः । अत्र हि लोपे इति । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकतास्यत्वपूर्वपक्षो न जानाति प्रत्यायकित्वं जानितग्रहणमिति च न जानाति ॥

॥ वि० ॥ ननु सति सर्वगत्ये इकारः शकारं गृह्णीयात् तदेवच न नाजभलाविति निषेधादत आह । स्वात्मनीति । यद्यपि स्वाध्यायोऽध्यतश्च इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाद्यतश्चाकार्यबोधोत्तरमन्यत्र निषेधःपि स्ववाक्यार्थबोधान् प्राक् स्तब्धकपदार्थापस्थितिवेलायां स्ववाक्यार्थरूपसावयवभावज्ञानाभावान्नाचेकारशकारयोस्तदभावबोधनमिति भावः । अपवादस्यैवासम्पत्त्यति । अपवादस्य नाजभलावित्यस्यासंपत्त्या प्राग्बोधभावेन खविषयेऽप्राप्तौ तद्वृत्तकपदोपस्थितयोरिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः । वक्तुमिति । मयूरव्यंस्कृतिवात् सुसुपेति

॥ कै० ॥ स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्चैव सूत्रे इदं न व्याप्रियत इति सर्वगत्यनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यद्येतिचेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते । अनेन सर्वगत्यनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति । अस्ति च पूर्वण सर्वगत्यमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्ति । अपवादत्वस्यैवासम्पत्त्या । परश्रुतानीति । श्रुतात् पराणि

॥ भा० ॥ परश्रुतानि कार्याणि । भूरो भूरि सर्वगत्येति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् ।

सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्त-स्थानाम् । विटतमूष्णाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्तराणां च विटतम् । ईषदिति निटत्वम् ॥

॥ कै० ॥ श्रुताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात् समासः । पारस्करादित्वात् सुडागमः । सकारस्य श्रुत्वम् । अनचि चेति द्विवचनम् । भूरो भूरीति लोपाप्रसङ्गात् विशकारश्चवगप्रसङ्गः । श्रोऽचि अनचि चेत्यत्र च इकारेण शकारो न गृह्यते । अनेन सर्वगत्यस्य निषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विवचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यान-साधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादजभलोः सर्वगत्यंज्ञायाः प्राप्तयेव नास्तीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ वा समास इत्युचितम् । ननु कथं शस्य द्वित्वमनचि चेति श्रोऽचीति वा निषेधापत्तेरत आह । श्रोऽचीति । ननु प्रयत्नभेदेनानचत्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह । सूत्रेति । भाष्ये ईषदित्येवेति । रुडैचोः परस्परसावयवभावाय विटतत्वव्याख्यानामपि सर्वगत्यंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तद्व्याख्येय-सूत्रात्प्राप्तं एवं ज्ञायान् । किञ्च दीर्घभुताकारश्चकारयोः सावयवव्यालक्ष्ये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः ।

॥ वि० ॥ वाक्यापरिसमाप्तेरिति । अन्यथा नाजभलावित्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नापि प्रवृत्तौ तत्र पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः । अनिष्यादमुपपादयति । अस्मिन् हीति । सूत्रे निष्यन्ते इति । जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । प्रवर्तते इति । एते परस्परं सर्वगत्यंज्ञा इति

॥ कै० ॥ वाक्यापरिसमाप्तेरिति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीच्छेकारेण शकारो न गृह्यते ।

सर्वगत्यंज्ञाया अस्मिन् सूत्रेऽनिष्यादात् । अस्मिन् हि सूत्रे निष्यन्ते सति अपवादविषयपरिहारिणोऽपि विषये

॥ भा० ॥ वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वाक्यापरिसमाप्तेरिति पुनः सिद्धमे-

तत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावत् ।

उपदेशोत्तरकाला इत्येता । इत्येता उत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति

प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वगत्यंज्ञा । सर्वगत्यंज्ञोत्तरकालम-

नुदिनं सर्वगत्यं चाप्रत्यय इति सर्वगत्यंज्ञाया । एतेन सर्वगत्यं समुद्दिनेन

वाक्येनान्यत्र सर्वगत्यं शब्दं भवति । नचाचेकारः शकारं गृह्णीति ॥

॥ कै० ॥ सर्वगत्यंज्ञा प्रवर्तते । नन्वेतन्मूचनिष्यन्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्गेषूपदेशोत्तरकालाप्रत्याहारसर्वगत्येषु

निष्यन्तेषु असुदिनं सर्वगत्यं चेत्येतद् अस्य व्याख्यादिषु प्रवर्तते नन्वेतन्मूचेषूपदेशादिषु । नापि स्वात्मनि ॥

॥ वि० ॥ प्रमादपे निष्यन्तानि निष्यन्त इत्यर्थः । तदेव च अजभलावकमिति भावः । निष्यन्त्यवस्थायाम् । वाक्यार्थबोधवस्थायाम् । सर्वगत्येषु निष्यन्तेषु । तत्र सर्वगत्यनिष्यन्तिरिति विषये सर्वगत्यपदवाच्यत्वशङ्कः । नापि स्वात्मनेति । अनिष्यन्तेरिति भावः ॥

३४२

॥ वि० ॥ अज्ञानिष्यन्त्या । अङ्गस्थेष्टविषयसर्वोपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्यन्त्या । भाष्ये तावत् । प्रथमम् । उपदेशोत्तरकावेति । ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः । प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वोपसंज्ञेत्यादेरिष्टविषये सर्वोपसंज्ञासंज्ञित्वग्रहणं तदुत्तरकालमणुदित्येतदकारादिभिः स्वसर्वगत्येन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । अपरिसमाप्तिश्च सर्वोपनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः । तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसम्भावनोहिताऽप्राप्ता-
यदसम्भावनासत्त्वादिति तात्पर्यम् । यत्तु नाङ्गलावित्यतः प्राक् तुल्यास्थित्यस्य बोधाभावेन सर्वोपपदार्थज्ञानाभावाद् अणुदित्यस्य वाक्यार्थबोध इत्यर्थे इति । तन्न । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारुणतया तुल्यास्थित्यतः प्राग् निषेधवाक्यार्थाभावो न तु विपरीतमित्यदोषादिति दिक् । सिद्धमिति । अत्रत्याचपदार्थोपस्थिति-
काले वाक्यार्थबोधरूपसावयव्योभावज्ञानाभावादिकारशकारयोः सर्वगत्येनान्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नकारेणात्र शकारग्रहण-

॥ कै० ॥ ततश्चात्र सूत्रेऽज्ञानिष्यन्त्या अणुदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात् सर्वगत्येन शकारयोः सिद्धम् । एवमी-

कारोऽप्येवकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सर्वगत्येन स्तीति कुमारी श्रुते इत्यत्र सर्वोपदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुष्ठाना निवार्यते ॥

॥ वि० ॥ मिति भावः । ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन् प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्धशानुपपन्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च नाङ्गलावित्यादौ सर्वोपनिर्णयेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदादीनां बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञत्याख्यातपरम्परया लक्षणाया भविष्यतीति शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् । करिष्यमाणसंज्ञाय-
भिप्रायेण पाणिनिष्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव हलन्त्यसूत्रे इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना हल्यपदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात् तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोधबोधस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधानमनर्थकं स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहारा-
भावात् दोषः । उक्तार्थे ज्ञापकमप्युपन्यस्यति । एवमीकारोऽपीति । अत्र पक्षे दीर्घभुताकाराभ्यां हकारे सावयव्येवारणं तु प्रक्षेपाद्बोध्यम् । तत्र तात्पर्यग्रा-
हका वेत्तास्त्व्यादिनिर्दोषाः प्रागुक्तं भाष्ये चेति बोध्यम् ॥

३४३

॥ वि० ॥ प्रदर्शनाय । बोधनाय । भाष्ये यदेतदिति । तद्बोधवेलायां वाक्यापरिसमाप्तेरिति भावः । एकवेति । तुल्यादीनां विकल्प

॥ कै० ॥ तत्र क ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क नेति विषयविभागप्रदर्शनाय बोधं करोति । यथैव तर्हीति । इकारस्य ह्यचाशक्तत्वं दृष्टमित्यकः सर्वो दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः । अनन्तत्वेन वाक्यापरिसमाप्ता साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह । अपर आहति ।

॥ भा० ॥ यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते कुमारीहते अकः सर्वो दीर्घ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सर्वो दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारश-
रणम् । तत्र इकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति । अपर आह । अङ्गलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽङ्गल-
त्वात् । अङ्गलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सर्वोपसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अङ्गलत्वात् । अत्रैव हि शकारो हल् च । कथं तावदङ्गलम् । इकारः सर्वोपग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमङ्गलम् । तन्मप्य-
त्रोपदेशादङ्गलम् । तत्र को दोषः । तत्र सर्वोलोपे दोषः । तत्र सर्वोलोपे दोषो भवति । परग्रहणानि कार्यरिणि । अरी अरि सर्वो इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनन्तत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अनन्तत्वात् । कथमनन्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः । अस्मिन् पक्षे वेत्तातदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सर्वोपसंज्ञा सा वा भूत् ॥

॥ कै० ॥ अस्मिन् पक्षे इति । एकत्र हि साध्ये कतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेदः । सिद्धमनन्तत्वं जेतुः । अनन्तस्य वाक्याप-

रिसमाप्तिः । एतच्चेति । अस्तु वा शकारमकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पाद्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ इति न्यायादित्यर्थः । भावाभूदित्येतच्छ्रुतप्रतिज्ञाया आश्रयमाह । अस्तु चेति ॥

॥ वि० ॥ ननु व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह । श्रुतिकृतमिति । भाष्येऽसतिलोपे विश-
कारमिति वदन् प्रष्टव्यः किं विशकारकं न स्यादिति तत्राशय उत विशकारं स्यादिति । आद्ये आह । असत्यपीति । द्विसकारं भवत्येवेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ ननु चेति । श्रुतिकृतं भेदमभ्युपगम्योच्यते । स एष कथं भेदो नेत्येवच्छेदः । भेद एवेत्यर्थः । अथर आह स्या-
द्भेदः । यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा तु स लोप इति । ततो नास्ति भेद इत्यर्थः । द्विवचनमपि विभाषा । यरोऽनुना-

॥ भा० ॥ ननु चोक्तं परश्रुतानि कार्याणि । अरो अरि सर्वस्य इति लोपो न प्राप्नोतीति । सामृज्जोपः ।
ननु च भेदो भवति । सति लोपे द्विशकारम् । असति लोपे विशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकार-
मेव । कथम् । विभाषा द्विवचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद् द्विशकारं कदाचित् विशकारं सति लोपे
द्विशकारमेव । स एष कथं भेदो न । स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा तु स लोपः । यथाऽभेदस्तथाऽस्तु । इति
श्रीमद्भगवत्पुत्राचार्यविरचिते व्याकरणसहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

॥ कै० ॥ सिकेऽनुनासिको वेत्यनो वेत्यनुवर्त्तनाद् । लोपोऽपि विभाषा । अयो ह्योऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तना-
दित्यर्थः । इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

॥ वि० ॥ द्वितीये आह । एवमपीति । विभाषा द्विवचनेऽपीत्यर्थः । एवमपीत्यर्थेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते
नित्यो लोपः स्यादिति अतः प्रिच्छत्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति । स एष इति । विशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् । अयो ह इति । इदं उत्तरित्या । भाष्यरीत्या तु
वावसान इत्यत इति बोध्यम् । इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

॥ वि० ॥ ईदृदेद् । व्यक्तिपक्षे ईदृतोत्तरपरयोर्रूपादानं भिन्नकालनिवृत्त्ये वा गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह ।
ईदृतोरिति । श्वच्चाणुदित्यस्य प्राप्तिभावाद् न तदायकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽग्राहणानुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि
फलाभावान्न द्वितीय इत्याह । उदात्तादीनामिति ।

॥ कै० ॥ ईदृदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदृतोरनग्राह्यत्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोप-
पद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां ग्राह्यार्थमपि नोपपद्यते । जातिप-

॥ भा० ॥ ईदृदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृ-
ह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तात्कालस्येति तत्कालानां सर्वानां ग्राहणं यथा स्यात् ॥

॥ कै० ॥ चेऽपि दीर्घोच्चारणात् प्रत्ययधिकाद्भूतानां न भविष्यति भूतानां चेष्टत एवेति इष्टव्या-
घातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः । तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाच्च गुणा इति भावः ॥

॥ वि० ॥ ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे च तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह । जातीति । भूतानां चेष्टत एवेति । एतच्चाद्यं भाष्ये
एष म्भूतम् । इष्टव्याघातमिति । जातिपक्षे ईदृदंशेऽपि तपरत्वेनैव भूतव्यावृत्तिरित्यभिमानः । भेदकाच्च गुणा इति । भेदकत्वात् स्वरस्यैव वार्तिकीकर-
णमिदं भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनमीदृतोरेव नन्वेदंशे अणुदित्यस्यैव सिद्धे ॥

३४६

॥ वि० ॥ ननु तत्कालसर्वसंयुक्तार्थे तत्परत्वमुक्तं नातत्कालव्याप्यार्थं तत् कुतः श्रुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह । व्यक्तिपक्षेति । ईदृशे
इदम् । यदर्थे तु तत्परत्वादेव दोष इति बोध्यम् । ननु इतिशब्दादिसमभिव्यक्तिः कार्यार्थे प्रगृह्यसंज्ञाप्रत्यक्षरत्नत्वात् पृथं श्रुते तेन स्थानिनो
निरुक्तत्वेन श्रुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह । शास्त्रेति । प्रत्यक्षेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्त्ववृत्तिबुद्ध्याभावेन श्रुतबुद्ध्याभावाद् द्विमात्रविषयाया

॥ कै० ॥ केपामिति । श्रुतानामग्रहणप्रसङ्गात् प्रश्नः । उदात्तेति । क्वचिदनुनासिकग्रहणमप्यस्ति तद्ग्रहणप्रसङ्गेनोच्चारितम् ।
नहि प्रगृह्योऽनुनासिकः संभवति । अगोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकनिषेधात् । श्रुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षायययादयं दोषो न

॥ भा० ॥ केपाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति । श्रुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् ।

नहि श्रुतास्तत्कालाः । असिद्धः श्रुतः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति ॥

॥ कै० ॥ तु तत्परत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयाच्च श्रुतबुद्ध्यावसत्यं प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया
बुद्धिः प्रवर्तते । तथाहि वक्ष्यति असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणाभावाद्यर्थमादेः प्रलक्षणाप्रतिषेधार्थं चेति ॥

॥ वि० ॥ बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रत्यक्षौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः श्रुते तस्य तत्र स्यात् । नच
स्थानिवत्त्वम् । अनन्विधाविति निषेधात् । श्रुतस्थान्यल्लृप्तिधर्मत्वात् । एवञ्चागच्छतमस्मी इत्यादावगोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्राधान्यात्
कार्यासिद्धत्वेनैव स्याद्भूत आह । तथाहीति । उत्सर्गः स्थानी ॥

३४७

॥ वि० ॥ सामान्येनेति । तदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसंधिप्रकरणस्य स्वत्वाह । सोत्सर्गमिति । तदुत्सर्गनिरूपितापवा-
दत्वस्याद्यापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्यमेवेति भावः ।

॥ कै० ॥ यद्यमिति । असिद्धत्वे हि श्रुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते ।
सामान्येन च स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभाव एव यदा रोषत्वे एवं सोत्सर्गे सापवादं च प्रकरणमिति ।

॥ भा० ॥ सिद्धः श्रुतः स्वरसंधिपु । कथं ज्ञायते सिद्धः श्रुतः स्वरसंधिव्यति । यद्यं श्रुतः प्रकृ-
त्येति श्रुतस्य प्रकृतिभावं शास्त्रेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यणः कार्यण भवितव्यम् ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अश्रुतादश्रुत इत्येतच्च वक्तव्यं भवति । किमतो यत् सिद्धः श्रुतः स्वर-
संधिपु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः ॥

॥ कै० ॥ प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वेनेतुके सिद्धत्वमुच्यते । किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाश्रयात् सिद्धत्वमिति प्रश्नः ।
इतरो ज्ञापकं दर्शयति । अश्रुतादिति । सिद्धे हि श्रुते तच्च वक्तव्यं भवति । अतः इतीति तत्परत्वादेवोत्वाप्रसङ्गः । किमत
इति । यथोद्देशे संज्ञाप्रतिभावे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ प्रगृह्यत्वेनेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकृतिभाव इत्यर्थः । शब्दे एतस्येत्यस्य स्वरसंधिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ॥

३४८

॥ वि० ॥ कार्यार्थत्वादिति । तदेकवाक्यतापक्षं संज्ञापूर्वं तत्प्रकरणस्थिति भावः । प्रतिपिहे इति । अमुतवद्भावेन वाचिते इत्यर्थः ।

भाष्ये प्रगृह्यमुतप्रतिपेधेति । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे मुतप्रतिपेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाङ्गानां कार्यस्य च प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्यायत्वादित्यर्थः ।

उपस्थिते हीति । उपस्थितः अनार्थ इतिकरणः । अस्मी इतीत्यत्र मुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिपिहे

॥ भा० ॥ कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्ट-

व्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । ईदृदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति ।

किं पुनः मुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा

स्यात् । साम्भवेवं मुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः

स्यात् । अमुतवदुपस्थित इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः । वद्वचनं मुतकार्यप्रतिपेधार्थं

मुतप्रतिपेधे हि प्रगृह्यमुतप्रतिपेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति । तस्मात् मुतस्य

प्रगृह्यसंज्ञेयतया । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

॥ कै० ॥ प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इत्येते तदाह । पठिष्यतीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स मुताश्र-

यप्रकृतिभावप्रतिपेधविषयः । देवदत्ता इति देवदत्तेति ॥

॥ वि० ॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निरुत्तरित्वत आह । अन्येनेति । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः । नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति मुता-
श्रयप्रकृतिभावप्रतिपेधोऽमुतवदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह । यथेति ॥

३४९

॥ वि० ॥ न पुनस्तत्परत्वादिति । तद्वक्ष्यति भाष्ये दीर्घाणां चोच्चमाना मुतानां न प्राप्नोतीति । मुतानां क्विति । तत्परत्वाभावे इत्य-

र्थः । तत्परत्वे तु तत्परसूचस्य जातिपक्षेऽनस्यपि नियमादस्मात् स्यादिति भावः । ईत्वादि इत्याद्यनतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति ।

विना व्यक्तुच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तुच्चारणोपायां लाघवाय ब्रह्म एव प्रयोक्तव्यं गुरुदीर्घोच्चारणेन तल्लक्षेरूपलक्षणत्वं विज्ञाय विशेषणत्व-
स्यैवाश्रयणादिशिट्यक्तियैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगाया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे

॥ कै० ॥ यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् मुतानां न सिद्ध्यति न पुनस्तत्परत्वात् । अयमवाशयः । आकृतिपक्ष

आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्यादस्मानां न भविष्यति मुतानां तु प्रवर्तिष्यते इति । एवमपीति । अयं भावः ।

आकृतिपक्षे यथा ब्रह्मानां प्रयत्नाधिक्यात् भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिशिट्यक्तियैव जातिर्गृह्यत इति मुतानां

॥ भा० ॥ यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत एवमप्येकार

एवैकः सवर्णान् गृह्णीयात् । ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम् । किं

कारणम् । अनगत्वात् । यदि पुनर्ब्रह्मानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत ॥

॥ कै० ॥ न स्यात् । यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्थानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टेव दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत

इति । तथाचानगत्वादीदृशौ शङ्कौ न स्याताम् । यदि पुनरिति । ब्रह्मसाक्ष्यार्थोच्चारोऽपि ब्रह्मण्येनाभिधीयत

इति ब्रह्मानामिति बहुवचनम् । तत्र ब्रह्मनिर्देशेऽगत्वादाकृतिपक्षे यत्नाधिक्याभावादिस्वकारानां शङ्कणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः मुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् । एत्वजातेस्तु मुते सत्त्वान् तेन मुतवचनं भवेत्येव । ततो व्युत्पत्तेरभावाच्च । नन्वेवं
भाष्येऽनगत्वादिति केनुरसङ्गतोऽत आह । आकृतिपक्षेऽपीति । ईदृशे विषये तत्परत्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः । जातिप्राधान्ये
यत्नाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्यसम्बन्धाश्रयस्य गौरवञ्च तस्या व्युत्पत्त्या निर्दिष्टव्याप्यजातेऽप्यगत्वाभावाच्च तौ वाचकाविति भावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणांमिति । गुणान्तरयुक्तसंग्रहावासन्देहाय चेत्यर्थः । कर्मधारयभ्रमं व्युद्स्यति । भूतो भावीति । यद्यप्याश्रयात् सिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि शास्त्रबाधपिच्छया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ।

॥ कै० ॥ भूतभावीति । भूतो भावी यस्य स भूतभावी स्थानी प्रकृतः । तस्यैव प्रकृतिभावः । ननु भूतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि भूतभावित्वात् भूतच्यपदेशं कथं लभते । नैष

॥ भा० ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वन् अत्र अकुर्वन्नेति । तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना भूतानां न प्राप्नोति । एवं तर्हि किन्न एतेन यत्नेन यत् सिद्धः भूतः स्वरसन्धिष्विति । असिद्धः भूतः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत् तज्ज्ञापकमुक्तम् । भूतप्रगृह्या अचीति । भूतभावी प्रकृत्येवमेतद्विज्ञायते । कथं यत् तत्प्रयोजनमुक्तम् । कियते तद्व्यास एव । अनुतादशत इति ॥

॥ कै० ॥ द्रौपः । भूतोऽस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । नच भूतस्यासिद्धत्वम् । अन्यथा भूतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् ॥

॥ वि० ॥ प्रकृत इति । भूतशब्देन बोधित इत्यर्थः । बुद्धीति । शास्त्रीयं कार्योऽसिद्धत्वं नचायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं भावः । तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथक्बोधकत्वम् । पूर्ववासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किञ्च । पूर्ववासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्ववेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्सद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । सवच्च भूतदृष्ट्याऽनुनासिकविधरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तदृष्ट्याऽसि-

॥ कै० ॥ कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । एवमपीति । ततश्च अस्मी इत्यवाग्रहस्थे-

॥ भा० ॥ एवमपि यत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत् भूतस्य न प्राप्नोति । अगोऽग्रगृह्यस्यानुनासिक इति । सवन्तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति । यद्योद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । अत्र चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति ॥

॥ कै० ॥ अनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाने भूतस्य सिद्धत्वात् प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ इत्वेन भूतशास्त्रोक्तपक्षमाश्रित्येति । अत्र पूर्वग्रहणेन तद्वेददक्षो सादित्यस्य शीतुमशक्नोति । यद्योद्देशे नु स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात् तत् प्रति भूतसिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षोऽपि पाठकृतपूर्वत्वाच्चतिरित्यपास्तम् । भाष्ये यत्सिद्धे प्रगृह्येति । भूते सिद्धकापक्षे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या भूतः सिद्धस्तदिति यावत् ॥

॥ वि० ॥ यथोद्देशेति । नन्वेव पक्षोऽप्यीदृश्यादौ भुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव भुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः
भुते तं दिमावत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाद् अलिपित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न ।

॥ कै० ॥ यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं पुनरयं पक्षः । यावता कार्यार्थत्वात्
संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदाऽनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजन-
मात्रमभिसन्धाय भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं
पक्षो यथाश्रुतशक्तिप्रतिपक्षपक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपक्षपक्षस्तु कार्यकालपक्षः ॥

॥ वि० ॥ संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता भुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ती-
त्येवकारः प्रयुक्तः । भुतात् प्राक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थं इत्यलम् । प्रणीयते । बोध्यते ॥

॥ वि० ॥ ईदादय इति । प्राथम्याददसो मादित्यनेनेकरूप्याच्चेति भावः । तदेति । अन्तश्चोऽवयववचनसंदन्तस्येति बहुव्रीहियेत्यर्थः ।
अथेति । संज्ञाया आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः ।

॥ कै० ॥ कथं पुनरिति । ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति
द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्योदीदा-
यन्तं द्विवचनमिति पक्षः । तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात् प्रश्नः । पचेते इतीति ।

॥ भा० ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्विवचनमिति । आहोस्मिदीदायन्तं यद्विवचनमिति ।
कस्यात्र विशेषः । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्यस्य विधिः । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति
चेदन्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति पक्षे इति । वचनाङ्गविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् ।
किम् । कटे इति । माले इति । अस्तु तर्हीदायन्तं यद्विवचनमिति ॥

॥ कै० ॥ एकरोऽत्र द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः । वचनादिति । द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तियते इत्यर्थः ।
अस्तीति । मुख्ये सम्भवति शेषस्य शब्दसमन्वायमित्यर्थः । कटे इतीति । अन्तादिवच्चेत्यादिपङ्क्तादेकारो द्विवचनम् ॥

॥ वि० ॥ आप्युक्तस्येति । द्विवचनान्तस्य वर्तमान्यर्थः । शेषस्येति । अयमन्वयसामान्यान् आकाशिकमपि शेषपक्षेन गृह्यते इति भावः ॥

॥ वि० ॥ प्रथमोपस्थितेदृष्ट्याग्रेण शकारान्तोदाहरणदाने योजमाह । ईदूतोऽस्ति । स्थापितमिति । वार्तिककृतेति शेषः । तदन्त-

॥ कै० ॥ एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः । ईदूतोऽस्ति केवलयोरेव सम्भव इति वचनसामर्थ्यात् तयोरेव सिध्यति शकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचेति इत्यादौ सम्भवात् खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः । येन विधिसदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः । अथवेति । प्रत्ययशब्दो यस्मादिति

॥ भा० ॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति । माले इति । नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात् । नवा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एवं वक्ष्यामि ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ॥

॥ कै० ॥ द्विवचनेन तदन्तविधिः । प्रश्नाद् द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति । ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययशब्दो तदन्तविध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमित्यन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः । चतुर्थपक्षप्रतिषेधाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैदमपूर्वं बोधम् ॥

॥ वि० ॥ विधिरिति । अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादावेति भावः । इत्ययं तृतीयः पक्ष इति ॥ अपदेशवद्भाषानाश्रयणस्य बीजम् ॥

॥ वि० ॥ तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । ईदादिभिः श्रुयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येतत्पक्षसम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । आदेशेनेति । शकारार्थयुष्मदादेशविहितेन तत्पक्षावादेशेनेत्यर्थः । प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपन्नमानेनेत्यर्थः । एवं हि सिद्धान्ते

॥ कै० ॥ दोषान्तरेणैव पक्षं निराकर्तुमाह । लुकि प्रतिषेध इति । दोषसङ्गावेनैवास्त्र पक्षस्य निराकरणात् तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमाख्यागारमिति । कथं पुनरत्र द्विवचनान्तस्य समासः । यावता वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः ।

॥ भा० ॥ ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति चेत्तुकि प्रतिषेधः । ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्तुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमाख्यागारं कुमाख्यागारम् । बध्वोरगारं बध्वगारम् । एतद्दीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणम् । सप्तस्यासर्थशब्दो ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च । यदपसीदूतो च सप्तस्य इत्यर्थशब्दो करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥

॥ कै० ॥ यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथैवापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्यतेति दोषोपन्यासः । सप्तस्यामिति । ईदूतो सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अपि स्थित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थशब्दो ज्ञापयति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

॥ वि० ॥ प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वलक्षणाभावाद्यस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगेन च भगवतोऽन्वयेतापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकत्वेनैव बोधो ननु संख्यालक्षणेनैव भाष्यलक्षणम् । अतो वृत्तौ संख्यामन्त्रमेऽद्यनेकार्णवतीत्या नन्व विद्वज्ज्ञापकाभावा इति बोध्यम् ॥

546

॥ वि० ॥ सुतरामिति । अकरणात् करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाध्ययनमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः । ईदादिभिरिति भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन सम्बन्धो न्याय्य इति भावः । साक्षाद् । दिवचनमनपेक्ष्य ।

॥ के० ॥ तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकम-
र्यग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्त्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यवप्रसङ्गः ।

॥ भा० ॥ तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । ईदादिभिर्हिवचनं विशेषयिष्यामः ।

ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति ॥

॥ कै० ॥ नह्यत ईदृदेदन्तं दिवचनं किं तर्हि ओसिति सकारान्तम् । तदन्तमिति । दिवचनान्तमित्यर्थः । ईदा-
यन्तमिति । ईदादिभिः साक्षात् समुदायस्य सम्बन्धाभावाद्दीदादिष्वन्तेनायन्तमुच्यते तेनायन्तान्तमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ समुदायस्य । प्रत्ययान्तस्य । नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशिष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमित्यत आह । ईदादीति । तदन्तत्वे
पास्य अपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥

349

॥ वि० ॥ श्रूयते सूत्र इति । यत् श्रूयते सूत्रे द्विवचनं तद्दीक्षाशक्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः । अनित्यत्वेऽपि लुक् शीभावो नित्यश्चेद् श्रु-

॥ कै० ॥ शुक्लास्तमिति । शुक्लशब्दाद् दिवचनमौ । तस्य नर्पुसकाच्चेति शीभावः । ततश्चिन्प्रत्ययः । शीशब्दस्य
सुप् इति लुक् । अस्य ज्वागितीत्वं द्वितान्तात्वात्सुः । तस्याथ्ययत्वात्सुक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं दिवचनं तद-
न्त्य समुदायः प्रत्ययसक्तोनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च दिवचनमिति ।

॥ भा० ॥ श्वमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां । शुक्लास्तां वस्त्रे । अत्र प्राप्नोति ।

अथ जीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययसङ्घर्षेण । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति ।

इदमित्यसंप्रधार्यम् । लुक् क्रियतां शीमाव इति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाच्चीभावः ।

नित्यो लुक् । कृते ग्रीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक् । अन्यस्य कृते ग्रीभावे

प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुधन् विधिरनित्यो भवति । श्रीभाषोऽप्यनित्यः ।

न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्चीभावः । शोभावे कृते लुक् ॥

॥ कै० ॥ ईदादिशब्देन दायनमुच्यते । क्वचित् पाठः । ईदायन्तं च च्युते इति तत्रैव व्याख्येयम् । ईदायन्तं च
अयन्ते स्मृते तदन्तविभ्रीदादिभिर्जिवचनस्याङीयते इत्यर्थः । यस्मयस्य च्वावितीकारः स जिवचनस्य न कश्चिदिति
न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् ॥

॥ वि० ॥ लघ्वणत्वात् परत्वादिति पूर्वोक्तमनपपक्षसतो भाव्यं जीमिनीष्यन्ति इत्यकम् । कुते लवि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गकपक्षस्यैव भाव्यादिति भावः ॥

३५८

॥ वि० ॥ अमी इतीति । खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । द्वितीय इति । प्रत्ययान्ते तदन्तविधिसत्त्वेन पञ्चद्वयस्यैकत्वमुक्त्वा तस्य मध्य-
मत्वोक्तिरिति बोध्यम् । एतदिति । दृष्टिकारोक्तमित्यर्थः ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ अद्यापि कथञ्चिदिति । स्थानिविशेषान्ते चायां कृताकृतप्रसङ्गत्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्त्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन वा-
धकत्वं लभ्यते तेनान्तरङ्गानपीति प्रीभावस्य लुग्वाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्थोत्थानमेव नास्तीत्येतत्पक्षासम्भवं एव
दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयशमयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्तस्यान्तवङ्गावस्यास्मिन्नपि पक्षे अवश्यमाश्रयशमङ्गीकृतम् । अमी इत्यत्र

॥ भा० ॥ अद्यापि कथञ्चिन्नित्यो लुक् स्यात् । एवमपि दोषः । वक्ष्यतेतत् पदसंज्ञायामन्तवचन-
मन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणो तदन्तविधिसंज्ञार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञा-
विधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवङ्गाव एतित्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ ॐ ॥
अदसो मात् । मात् प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वाद्यावेकादेशप्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ हीकार एव द्विवचनं नत्वोकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य
इति भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्टुः इति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिसु-
च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्पन्त इति ॥ ॐ ॥ अदसो मात् । मात् प्रगृह्यति । अस्मिन् सूत्रन्यास इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अदसो मात् । अस्मिन्निति । मात्पदघटिते इत्यर्थः । यदि तु अदसो दादित्युच्यते दात् परश्च पूर्वोत्तरसाक्षचर्यादवर्गभिक्षोऽच् औकारैकाररूप
एव तदा न स्याद् दोष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तम् ॥

३५९

॥ वि० ॥ नन्वीच्छोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि अदसो मादित्यवेदुदिति निवर्त्य मात्परीकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसङ्गोऽत आह । चश-
ब्दान्मत्वस्येति । एवञ्चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः । नन्वीच्छादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथ-
मयादिप्राप्तिः किन्नायादीन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात् सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह । शास्त्रेति । नादेशलक्षणमिति । प्रकृ-
तिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं लघुनासिकपर्युदासिन चरितार्थमिति भावः । एकादेशः । एङः पदान्तादतीति । नाजानन्तर्ये इति । उत्तरकालप्रवृत्तिके अयादाव-

॥ कै० ॥ ऊत्त्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्यापि । शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्यया-
दिप्रसङ्गः । अमी आसते इत्यादेशः । अमू आसते इत्यादेशः । अमी अत्रेत्यवेकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाच्च-
हिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्ठीच्चादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्ववासिद्धमिति ईच्छादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः ।

॥ भा० ॥ मात् प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्त्वस्य ऊत्त्वस्य चासिद्धत्वाद्यावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति । तेषां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचन-
सामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे । नेदं वचनाङ्गभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । किम् । यत् सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत् स्यात् । अयोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति ॥

॥ कै० ॥ नाजानन्तर्ये इति वङ्गिणपरिभाषानिषेधात् । ननु चेति । यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषामितिपक्षे आश्रयान्
सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । वचनार्थो हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ जानन्तर्यादिति भावः । त्रैपादिकोऽन्तरङ्गो वङ्गिणपरिभाषाया अप्रवृत्तिसंज्ञनीयसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे । यद्योद्देशेति । नन्वा-
श्रयान् सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि मुक्तादेशसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्याद्वक्तव्यमाश्रयान्नायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयान् ।
भाष्ये जत सिद्धे इति । नच तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अविवचनं तदप्रवृत्तिः । पूर्वसूत्रविधये यद्योद्देशस्यैव भाष्यकृताङ्गीकारोऽह ॥

३६०

॥ वि० ॥ नन्वीदादुपजीवनायाव करणमित्यत आह । नचेति । के असुक्त असुक्ता इत्यादौ तु अदस इत्यावर्त्य न विद्यते दस स्थाने
सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये । प्रकरणोक्त्यर्थेति ।

॥ कै० ॥ नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुद्राद-
णित्यादि । तद्वैवायमिति । नच तदेतद्देदृशं कर्त्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोऽवसानेऽनुनासिको विधीयते पूर्वैरा-
च गकारेणाश्रयमिति असौ असुक्ते असुक्ताभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे

॥ भा० ॥ नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात्
तद्वैवायं ब्रूयात् । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिकोऽदसो नेति । विप्रतिषेधाद्वा ।
अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

॥ कै० ॥ प्रकरणोक्त्यर्थेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यायां सत्यसिद्ध्यर्थं बाधिर्यत इत्यर्थः । विप्रतिषेधा-
देति । अयाऽऽवेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यो विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः । नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु
परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्त्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः ॥

॥ वि० ॥ संज्ञाप्रकरणे उक्त्यर्थेण गुरुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । सर्वेति । प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः । भाष्ये विप्रतिषेधाच्चेति । अन्तरङ्गत्वान्मुत्पादौ
कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्त्वामर्थान्मुत्पादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धमाश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

३६१

॥ वि० ॥ ननु प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्त्तमानेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह । इष्टेति । भाष्ये परैवेति ।
पूर्वे पाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधभावेनेति भावः । कथमिति । पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति । कार्यकालमिति ।
तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधोपस्थितस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्त्वपरत्वमेव विप्रतिषेधस्तत्प्रसङ्गौ बीजमिति भावः । परैवेत्येवकारेण
पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानसपि विप्रतिषेधस्तत्प्रसङ्गौ न निगमकमिति सूचितम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तत्तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधस्तत्प्रसङ्गौ

॥ कै० ॥ नैष युक्त इति । इष्टसिद्ध्य इति भावः । करिष्यत इति । आश्रयिष्यत इत्यर्थः । इत-

॥ भा० ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वा च
प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्ययः कृतो
भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषाम् ॥

॥ कै० ॥ रक्षवग्नीताभिप्राय आह । सूत्रविपर्यय इति । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह । एवं तर्हिनेति ॥

॥ वि० ॥ पाठकृतमेव तत्त्वगमकमिति तान्तर्यम् । आकटारस्यभयदसंज्ञादिविषये तु यद्योद्वेगपक्ष इवेति तत्र परया पूर्ववाधसिद्धिः । व्यक्तः सम्यगा-
रवमितिस्त्वस्य भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं स्वकदेष्टुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परंतु परैवेत्यस्य संज्ञापदेन तत्त्वार्थं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः ।
आकटारमभिसंज्ञा प्रश्नः । कथमिति । एकदेशिन उत्तरं कार्यकालमित्यादीत्याहुः । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमशङ्कीनामिह । अन्यथा कसो कस्मा-
दपीत्यादौ विद्यादीभ्यो कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात् तत्र तत्त्वार्थित्वपरस्येवेति सिद्धमात्रमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परत्वात्कालादित्येवमित्युक्तम् ॥

३६२

॥ वि० ॥ द्वाभ्यामिति । योग इति कर्मणि षञ् । द्विकार्यशब्दस्य पातादन्तत्वात्स्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन कर्तृकरणे कुतश्चिन्ति
समासः । ईदृतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो वुज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाच्चिप्रतिषेधः । असम्भवोऽपीति । अस-
म्भव एव विप्रतिषेधः स तु कदाचिद् द्विकार्ययोगो भवति कदाचित् केवलोऽपि । तथाहि । सति सम्भवे द्विकार्ययोगो न विप्रति-

॥ भा० ॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युप-
स्थितमिदं भवति । अदसौ मारिदिति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ।
कथम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः ।
रचासयादयः । ईदृतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव
विप्रतिषेधः । किन्तुहि । असम्भवोऽपि । स चावास्त्यसम्भवः ।
कोऽसावन्नासम्भवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्त्तमानाऽयादीन् बाधते ॥

॥ कै० ॥ षेधः । यथा एकस्य दधतेरडागमद्विवर्चने भवतः । अदधादिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेऽपि असम्भवो भवति ।
यथा वपूषामित्यत्र नुसुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तस्थातात् । अयादीन् बाधते इति । प्रकृतिभावविधानात् ॥

॥ वि० ॥ कदाचिदिति । एवञ्च प्रकृते केवलासम्भवरूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह । तथाहीति ॥

३६३

॥ वि० ॥ ईत्स्मत्त्वं चेति । तद्विधानेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविधातः स्पष्ट एवेति भावः । केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्र-
तिषेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूलादितः पूर्वमेवायादिप्राप्त्या मूलाद्युत्तरञ्च संज्ञायां तत्वाख्या युगपत् प्राप्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञा-
शब्देन तज्जनकमूलादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयति भाष्ये । एवमपीति । कार्यत्वेनाश-

॥ कै० ॥ निमित्तमिति । ईत्स्मत्त्वं च । आश्रयात् सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यसंज्ञायां कार्य-

॥ भा० ॥ अयादयोऽभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विप्रति-
षेधोऽसम्भवः । सत्यसम्भवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि
विप्रतिषेधो भवति । नचात्रैकोऽस्ति स्तः । नापि सकारः । उभयमप्यसिद्धम् ।
आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा ।
रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति ॥

॥ कै० ॥ लेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्यादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते ॥

॥ वि० ॥ यस्मादिति । तस्मात्कार्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यद्योद्वेगं दृष्टम् । कथं कार्यकारणमिति तु प्रकृतिसंज्ञायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं
तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावादिति । ईत्यादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः । कामान्वयत एवासिद्धत्वाभावबोधनमित्यर्थः । तेषाम् । ईत्यादीनाम् ॥

३६४

॥ वि० ॥ परत्वादिति । ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति । प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृति-
भावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् । सतीरित्यस्य युगपत्प्राप्तिरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः
कृते त्वीत्वादावस्येति न तयोर्युगपत् प्राप्तिरिति भावस्तदाह । नचावेत्यादि । अत्र । अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः । उभयस्यसिद्धिमिति । पूर्ववासिद्धेनेति

॥ कै० ॥ तथाहि । सतीर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आक्षेपः ।

तवायादीनां चयनं लावकः । अमेऽवेत्यलावकाशः । ईत्वादीनां तु यवायादीनामप्रसङ्गः सोऽव-

काशः । अमी स्थिताः । अस्मि स्थितौ । अमीभ्य इति । अमी अवेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादी-

त्वादय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वाच्चोपन्यस्तम् ॥

॥ वि० ॥ शेषः । परिहरति । आश्रयादिति । पदसंस्कारपक्षे एवावाश्रीयत इति भावः । एवञ्चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः । प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः
सिद्धत्वाद्यादीन् प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति श्लोशः । परे त्वनुक्तेदादिविप्र-
तिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् । पक्षान्तरेऽपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

३६५

॥ वि० ॥ रोः सुपीत्यन्यन्तरमिति । नचैवं जगि चेत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्गोरीति दृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः । दो वे
लोपो रो रीत्यनयोर्योरोऽनुनासिक इत्यतः पूर्वे पाठः कार्य इत्याशयात् ।

॥ कै० ॥ न पुनर्यचेवेति । रोः सुपीत्यन्यन्तरम् अत उरतीति वक्तव्यम् । एवञ्चासिद्धत्वं न बाधितं

॥ भा० ॥ न पुनर्यत्नैव कः सिद्धस्तद्वैबोत्वमप्युच्यते । नैवं शक्यम् ।

असिद्धे ह्युत्वे आहुताप्रसिद्धिः । असिद्धे ह्युत्वे आहुतास्याप्रसिद्धिः स्या-

त् । दृष्टोऽत्र सुचोऽत्र । तस्मात् तदाऽऽश्रयात् सिद्धत्वमेवित-

व्यम् । यथा तदाश्रयात् सिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयात् सिद्धत्वं

भविष्यति । अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ॥

॥ कै० ॥ भवति । अत्र पाठकमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्यभावात् श्रुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात् तत्कालत्वाभावादनु-

तादश्रुत इति न वक्तव्यं भवति । अथवेति । यद्योद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते ॥

॥ वि० ॥ अनुनासिकपदुदात्तं आरितार्थं यावद्व्याहृतं । यद्योद्देशेति । अतएव । अथनसामर्थ्यादिति वार्तिकं तद्व्याख्यानमर्थं चेत्यर्थः ॥

३६६

॥ वि० ॥ पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह । अथवेति । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्मिसित्वेना-
अयगरूपवचनसामर्थ्याद्यादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति कार्यकालेऽपि न दोषः । किञ्च यद्योद्वेगोऽपि संज्ञां प्रति निसिक्तत्वेना-
अयगात् तदृच्छा मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमख्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपप्लवसामर्थ्याअयगो तु किं विशिष्य यद्योद्वेग-

॥ कै० ॥ कार्यकालतायामप्याह । अथवेति । अदस इति सम्बन्धसामान्ये पठ्यो । अदसः

सम्बन्धिन ईदृदेत इति । इहापीति । अदस् टा अदस् ओस् अत्वं टाप् सवर्गदीर्घत्वम् आडि-

॥ भा० ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । अदसः । अदसः परे ईदादयः

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो मात् । मात्र परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति ।

अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत् त्विद्वे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः ।

अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । असुया असुयोरिति ॥

॥ कै० ॥ चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादितिविशेषणा-

भावात् प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेः प्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ अयगो न । एवमुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः । भाष्ये योगविभागहेतिवार्त्तिकं व्याचष्टे । अथवेति । अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरच-
मादित्यस्य विशेषणानुपत्तिरत आह । सम्बन्धेति । यत् त्विद्वे इति । मूत्वे इति शेषः । यत्र कार्ये मूत्वं सिद्धं तत् प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । अपरो यदसिद्ध-
इति । यत्र मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

३६७

॥ वि० ॥ ननु समस्तत्वात् समुदायाऽनुरक्तिः स्यात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह । ईदूतोरेवेति । नान्यथेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव
साङ्गह्यमिति भावः । भाष्ये सार्थादीदाद्यर्थानां वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे । अथवाहेति ।

॥ कै० ॥ अमुकेवेति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति । शृदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अननुर-

क्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं साङ्गह्ये न कर्त्तव्यम् शङ्कह्यनिवृत्त्यैवामुकेऽवेत्युच्यते चाप्रसङ्गात् । नैतदसि । सति साङ्गह्ये योग-

॥ भा० ॥ किञ्च स्यात् यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत ।

नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । नचैष पदान्तः । शवमप्यमुकेऽत्र अपि प्राप्नोति ।

द्विवचनमिति वर्त्तते । यदि द्विवचनमिति वर्त्तते । अतो अत्र । अत्र न प्राप्नोति । शवन्त-

छादन्तमिति निवृत्तम् । अथवाहायमदसो मादिति नच ईत्त्वोक्ते स्तः । नापि मकारः ।

तत एवं विज्ञास्यामः । सार्थादीदाद्यर्थानामिति ॥

॥ कै० ॥ विभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमाह । अथवेति । सार्थादिति । सार्थ एव स्थानी मय-

ज्जेनोक्तः । ईदृदर्थेदृदिति । नचास्यां कल्पनायामसिद्धं भवति । बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् ॥

॥ वि० ॥ नन्वेवं सति अदे अदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मीत्वमूत्वयोः कुतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादितैवार्थम् अस्मिन्धित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति
अत्र । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि अयगया शङ्कणेनादोषात् ॥

३६८

॥ वि० ॥ द्वितीयेति । द्वितीयपदस्यैव चित्त्वित्कार्यं तत्त्वसिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु अथवा वचनसामर्थ्यादित्यादिभाष्ये भाष्यकृत
स्वीकृतित एव साम्प्रतपुस्तकेण वार्त्तिकपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्ये उक्तं वेत्यस्य वार्त्तिकत्वं मत्वा कोणे वार्त्तिकपाठो भूट इत्याहुः ।

॥ कै० ॥ उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिपिद्यमित्यर्थः । स्वर इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पटलचरण इति । द्विती-
यपदस्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदस्यवस्थितेऽपि असिद्धे ईत्त्वोच्चे । तेनामुयाऽमुयोरित्यत्राद्यादेशो भवत्येव । प्रगृह्य-
संज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः । तत्र सकि दौष इति । मातृर-

॥ भा० ॥ उक्तं वा । किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोच्चे स्वरं बहिष्पटलचरणं सिद्धे वक्तव्यं प्रगृ-
ह्यसंज्ञायां चेति । तत्र सकि दौषः । तत्र सककारे दौषो भवति । अमुकेऽत्र । नवा शृङ्ग-
गविशेषणत्वात् । नवा एष दौषः । किं कारणम् । शृङ्गविशेषणत्वात् । न सादृश्यज्ञेन
ईदाद्यन्तं विशेष्यते किन्तर्हि ईदादयो विशेष्यन्ते । मातृरे ये ईदादय इति ॥ ॥

॥ कै० ॥ यदीदाद्यन्तमिति दौषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्त्वैवानुवृत्तिरिति भावः । स्वरि-
तत्वेन शब्दमात्रमनुमीयते इत्युक्तेऽभिप्रायः । तत्र सादृश्यज्ञेन गृह्यमात्रमीदृद्विशेष्यते तेनामुकेऽत्रेत्यत्र अवधानादौ-
पाभाव एव । योगविभागे दौषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तद्विद्वत्त्वा न किञ्चित्त्वयोजनमिति नवा
शृङ्गविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥ ॥

॥ वि० ॥ सिद्धे इति । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यात् तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः । विशेष्याऽसन्निधाने कथं
तदन्तविधिरत आह । पूर्वसूत्रे इति । अर्थाधिकारादिति भावः । शब्दमात्रमिति । एवञ्च विशेष्याभावात् तदन्तविधिरिति भावः ॥ ॥

३६९

॥ वि० ॥ शे ॥ प्रत्यक्षमेवेति । इवञ्चेति भाष्यस्य इहैवेत्यर्थः । युष्मे इति । सुपां सुलुगिति विभक्त्यादेशः शेषश्च इत्यर्थः । शेषासाव-
र्थवांश्च तस्य शृङ्गादित्यर्थः । शक्तिशृङ्गनिरपेक्षप्रतीतिकल्पेनान्तरङ्गत्वम् ।

॥ कै० ॥ शे ॥ इह कस्यादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपं युष्मे अस्य इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्य-
रणादनुमेयमिति प्रश्नः । शेषैवङ्गुणादिति । स्वं शब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वाद्देश्यत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपव-
र्त्तस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपशृङ्गं कृतम् । अत्र च शेषशब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् । तयोः समुदायोऽर्थान्तरा-
प्राप्तुर्भावादुपलक्ष्यः । इवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव अवयवधर्मानुविधानात्

॥ भा० ॥ शे ॥ इह कस्यात् भवति । काशे कुशे वंशे इति । शेषैवङ्गुणात् । अर्थवतः
शेषशब्दस्य शृङ्गं नचैषोऽर्थवान् । एवमपि हरिणे वशुगे इत्यत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि लक्ष्यप्रति-
पदीकृतयोः प्रतिपदीकृत्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथवा पुनरुत्पद्यङ्गुणां नानर्थक्येति । कथं
हरिणे वशुगे इति । एकोऽत्र विभक्त्यर्थानार्थवान् अपरस्तद्वितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥ ॥

॥ कै० ॥ समुदायस्येति प्रश्नः । लक्षणेति । प्रतिपदीके हि भूटिति प्रतिपत्तिर्भवति लक्षणात् तत्त्वानुसन्धा-
नद्वारेण वृत्तिरिति न तस्य शृङ्गम् । अथवेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्याचिदानर्थक्यम् । यथा दश दाडिमा-
दिवाक्यस्य पदादीनां परस्परजन्यव्याभावात् । इहापि हरिशेषशब्दाच्चाहंनृत्वंस्थाधिकरणात्किमितिपादनाय प्रहस्ता
सप्तमी न शब्दस्यमात्रप्रतिपादनेनार्थान्वेतीति शेषशब्दानर्थक्यम् ॥ ॥

॥ वि० ॥ अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमर्थवत्त्वम् । शब्दात्कारैरप्रत्यायकादसाधारणत्वम् । अप्राप्तुर्भावेऽप्रतीतिः । मत्वर्थीयो कोमादिशः । आन-
येकमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्यायविशेषां रूपवत्त्वानुगतार्थवत्त्वविशेषा प्रतीति भावः ॥ ॥

३७०

॥ वि० ॥ निपात । आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः । तत्र हेतुः । कल्पितरूपत्वादिति । ततः किं तदाह । कल्पनाया-
दिति । अत एव केचिच्छ्रुतिपसन्धे शसिपौ वदन्ति तदेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाभावे एकाजितिव-
शग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याशयात् । गौणमुख्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः । पर्युदासिनेवाजूपत्वे लब्धे
एकाजग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात् । न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधानेऽनिरिभवद् ईश्वरभवादित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौणमुख्यावादिपरास्तम् ।

॥ कै० ॥ निपात एकाजनाड् । निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य
केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः । चकारातेति ।

॥ भा० ॥ निपात एकाजनाड् । निपात इति किमर्थम् । चकारात् जहारात् ॥

॥ कै० ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योत-
कत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अततेर्दः । अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥

॥ वि० ॥ अत एवोद् इत्यतैव च्यन्तप्रतिषेध आरब्धः । अन्वयेति । व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः । तस्यैव चास्त्वच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति
भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्तरोक्तौ भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थवत् एव ग्रहणमिति न नियमः । प्रश्नाशयस्त्वनाडितिपर्युदासात्प्रत्ययस्य ग्रहण-
मिति । उत्तराशयस्तु पर्युदासिन तथाप्ययमेव न मानम् । निपातग्रहणादेव तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति । अ आगच्छेत्यत्रापि भ्रुते प्रकृतिभावो
दुर्बल इति भ्रुताभावे कश्चिदुदाहरणत्वं यदि क्वचनदीर्घे तथा बोधः ॥

३७१

॥ वि० ॥ एकग्रहणमिति । स्वाङ्गत्वभावनद्वयसमुदायेऽन्वयभावनेकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थत्वाभावादिति भावः । अन्त-
रङ्गत्वे हेतुमाह । वर्त्ततेति । भाष्ये इह कस्मादिति । अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः । अजो य इति । निपातेनाजिग्रेषणादित्यर्थः ।

॥ कै० ॥ एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते । ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिर्दिष्टिर्न कृतेति
प्रश्नः । तत्पुरुषोऽयमिति । अन्तरङ्गत्वादर्शिपदार्थप्राधान्यादिति भावः । नैव दोष इति । ननु पुरोऽङ्गरिति

॥ भा० ॥ एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं चतुर्म् । एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ।
एषोऽपि श्लोकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः । एकोऽन् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति । किं
तर्हि । तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः । एकः । अच् । एकाच् । एकाजिति । यदि तत्पुरुषोऽयं
समानाधिकरणो नायं एकग्रहणेन । इह कस्मात् भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं चतुर्म् । अजो यो
निपात इत्येवं विचार्यते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गम्यते । अजग्रहणसामर्थ्यात् ।
यदि हि अज्ञान्यत्वं तत्र स्यात् अजग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्गन्तव्यं माभूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ अजन्तस्य प्रकृतिभावादोक्तत्वं न स्यात् । नैव दोषः । प्रगृह्यसंज्ञायै इत्यस्यासिद्धत्वात् । सकारस्य च
कार्यान्तराप्रसङ्गात् । उक्ते तु कत्वमाशयात्सिद्धम् ॥

॥ वि० ॥ किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्त्यभिप्रेत्याभावावेत्यर्थः । यदि हीति । अजन्तग्रहणेऽजग्रहणेऽप्यस्ति भावः । प्रगृह्यसंज्ञायामिति ।
ननु साक्षात् प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन साक्षात्पि तत्प्राप्त्यभिप्रायः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥

॥ वि० ॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति आख्यानऽध्ययग्रहणसामर्थ्यान्मुख्यजनपरिग्रहेण केवलाज्जपद्याट्ठिजग्रहणस्य फलं
३७२
स्यादिति मनसि निधाय दृच्छति । एवमपीति भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेष्यत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेव निवृत्तिः ।
विशेष्यत्वे त्वजितिविशेष्यसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणं मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः । विपर्ययः । निपातस्य विशेष्यत्वनाजन्तपरिग्रहः

॥ कै० ॥ एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽज्जग्रहणस्यैव त्वादज्जमात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति
विशेष्यभावात् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनौकौ । सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वा-
देवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः । ओरावश्यं त्वाथं धाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः । मिदचोऽन्यात्परः । तानि
यानीति । अत्र हि साचादन्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः । आचार्यप्रवृत्ति-

॥ भा० ॥ एवमपि कुत एतत् । इयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन्
येन विधिक्षुदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भविष्यति
येन विधिक्षुदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति ।
इयं च न भवति येन विधिक्षुदन्तस्येति । यदयमनादिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

॥ कै० ॥ रिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मुलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्त्तते । नैष दोषः ।
आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात् लिङ्गात् परित्यज्यते । अथवा लिङ्गादज्जग्रहणं निपातेन
विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि भाभूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपन्ना तूक्तं परिभाषा भविष्यतीति ॥

॥ वि० ॥ केवलाचो निवृत्तिरिति । इति विशेष्यभावादिति । अत्र कारणाभावादित्यर्थः । संज्ञा येन विधिरिति । अतिदेश आद्यन्तवदिति ।
साध्यमिति । उक्तं शब्दे इत्यत आवश्यं गृह्यतमिधानाच्चेति भावः । यदि तर्हीति । एवञ्च इयमिह भवतीति साध्यमनुपपन्नमिति भावः । ननु
पूर्वं प्रवक्तुं पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ आपवसित्यभिप्रेत्याह । अथवेति ॥

॥ वि० ॥ ननु एकग्रहणाभावेऽचसमुदायस्य स्यादिति तन्निरुक्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह । संज्ञाया इति १ गुणत्वादिति । संज्ञोपकारकत्वादि-
३७३
त्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम् । नहि यागः पशवर्गोऽपि तु वागर्थः पशुः । ग्रहं संमार्गीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वात् संमार्गस्य ग्रहस्य
प्राधान्यमिति न तद्वत्संज्ञा विवक्षितेति भावः । परे तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संज्ञोपकारिका ननु संज्ञी संज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गीर्थः स्यादिति
विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्यादैव ज्यायसी भाष्यसंमता चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात् स्वाज्ञसमुदाये स्वाज्ञत्वाभाववदचस-

॥ कै० ॥ एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वान् पशुना यजेते-
तिवत् संस्थाविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अचसमुदायग्रहणशङ्कानि-
रासायं षोडशग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद् यथवाचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते ।

॥ भा० ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्जग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं
करोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र वर्गग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति ॥

॥ कै० ॥ इह अ इ उ अपेक्षीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाऽपि-
वनवदित्यन्यस्यैव प्रकृतिभावादयमादेशो न स्यात् । पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात् । अचसमुदायपरिग्र-
हानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याचसमुदायस्याभावात् ॥

॥ वि० ॥ समुदायेऽचत्वाभावात् तद्ग्रहणप्रसक्तिर्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तत्ज्ञापकमिति आध्याशय इत्याहुः । जातिग्रहणमित्यस्य तज्जात्याचयानेक्य-
क्रियग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातिरेकैक्यक्रियग्रहणतयाऽसंगतिरेव प्रवृत्तिरिति सतया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावकथात्वाच्च । इत्येत्यादि ।
अत्रेदं चिन्त्यम् । समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुसङ्गात्वाच्च निर्धनमन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वाज्ञसमुदायस्य स्वाज्ञग्रहणेनैव एकैकत्र
सुवच्यतेत्यादिति । तस्मात् तत्तदशब्देकदेशे अउशब्दानुक्रमेण उक्तसमुदायानुक्रमेण आगतिपरि विधानसंज्ञेऽह आकरोतिद्वयादौ प्रशङ्क्यं स्यात् । तदा-
रसायैक्यग्रहणमिति तत्तम् ॥

३७४

॥ वि० ॥ भाष्ये दर्शयति । दर्शने सनि दक्ष इत्येतीच्चे सनीयन्तेतीहभावपक्षे इक्षुसमीपो नकारो न ततो अक्षादिः सन्धरः यतश्च भाष्यः सन् न स इक्षुसमीप इति हलन्ताच्चेति किञ्चाभावेऽनिदितामिति नलोपो न स्यादिति चोद्ये आत्माश्रयानेकस्यैकसमीपत्वं सनश्च तस्मात्परत्वमिति किञ्चे धिक्तीतिसिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमन्वयविते एवेति सूचितम् ।

॥ कै० ॥ अनाङ्गिति किमर्थमिति । डिङ्ङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्यादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे । आ उष्णमोष्णमिति । अङीपदर्थे इति चोक्तम् । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । आदिषु हि डिङ् पठ्यते । आङ् मर्यादाभिधोरिति समासविधौ डिङ्ङिर्दिष्टः ।

॥ भा० ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दर्शयत्युच्यते जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदु-
पपन्नं भवति । अनाङ्गिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह कस्यान् भवति । आ
एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्योदसाकारस्य ग्रहणम् । अननुबन्धकत्वात्ऽऽकारः ।
क पुनरयं सानुबन्धकः क निरनुबन्धकः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधौ च यः । एतमातं डिङ्
विद्याद् वाक्यस्वरणयोरङ्ङित् ॥ ३७

॥ कै० ॥ आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अहिच्छत्वात् अहिच्छत्वादिति । विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिधिः ।
पूर्वप्रमानस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वमसंख्याः सम्प्रति मन्यसे इति वाक्या-
रम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्यतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति ॥ ३७

॥ वि० ॥ प्रदर्शनाय । प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः । किञ्चिद्विधानाद्योपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानद्वयाभावाद् एतमित्ये-
नादेशो न कृत इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा आ काशीं दृष्टो देव इत्यादौ काशीमभिधाय काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥ ३७

आकारः

३७५

॥ वि० ॥ ओत् । दर्शनादिति । जेदे आदीनां पादपुराणार्थानां च लोकेऽपीत्यादिः । अर्थभेदाभावेऽपि । तन्नात्वाभावेऽपि । अव-
यवा अनर्थका निपातसमुदाय एवार्थवानिति भावः । उग्रब्देऽत निरनुबन्धकः । तेन उक्त इत्यनेन सिद्धिरिति न भवेत्तत्त्वम् । पर्यु-
दासं त्विति । वस्तुतः पर्युदासोऽपि दोषः । आङ्भित्वस्याशास्त्रीयत्वात् । नच स्वाश्रयमाङ्भित्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तावच्छेनातिदेशेऽतिदृष्टमानविरुद्धस्या-

॥ कै० ॥ ओत् । निपातसमाहारोऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमोऽपिदु इत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपा-
तसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । आदिषु तथा पाठादिति भावः । ओ पु यातमिति । आउओ इत्यन्तवद्भावाद्भवत्ययमा-

॥ भा० ॥ ओत् । किमुदाहरणम् । काशी इति उताही इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

निपातसमाहारोऽयम् । आह उ आही इति । उत आह उ उताही इति । तव निपात

एकाजनाङ्गित्वेव सिद्धम् । एवं तर्हीकनिपाता इमे । अथवा प्रतिचिदायोऽयमारम्भः ।

ओ पु यातं भवतः । ओ पु यातं इत्यती प्रकृरी च । ओ चित्स्वायं सख्यावदन्त्याम् ॥

॥ कै० ॥ इति अनाङ्गिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पर्युदासो नु कति न दीपः । तव आङ्भित्वस्याकारस्याङ्ग सङ्कादेश आदि-
पङ्क्त्यादुकारसंज्ञकेन यद्यत इति सिध्यत्येव प्रशङ्कासंज्ञा । तस्यान्ये प्रयोजने ङङ्ङित्वावाच्यो अयातमिति पाठे प्रकृतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अयमर्थमदुक्तकार्यस्य निदर्शयतिदेशभावसिद्धत्वात् । नचास्तवकमेव दुर्लभं काशीयकाशीभावादिति वाच्यम् । अत्रापि प्रतिषेधस्य न्यूनता आका-
शात्प्रतिषेधेन प्रशङ्काभावस्य आकाशीयताभावस्यप्रदर्शयति वाच्यम् । तस्याङ्गिति । अङ्ङित् पु पदवादे इतिवन्त्युपलक्षणवशादपि ङङ्ङित् विधेयौ वाच्यः ॥

३७६

॥ वि० ॥ भाष्ये ओतश्चीति । पूर्वमूलवदन्नाप्यर्थाधिकारात्तौमुखन्यायस्याप्रष्टितिरित्याशयः । प्रतिपिहार्थत्वादिति । प्रतिपिहसंज्ञाकं पदं प्रतिपिहपदेनोच्यते । परत्वादिति । निषेधाच्च वक्षीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेषां सच पाठात् तन्निषेधकत्वादिति भावः ।

॥ कै० ॥ अदोऽभवदिति । च्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । उर्यादिच्चीत्यत्र निपाताधिकारात् । प्रतिपिहार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् । उभयार्थत्वाददोपः । तथाछोदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभवदित्यत्रापि

॥ भा० ॥ ओतश्चित्प्रतिषेधः । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अनदः । अदः । अभवत् । अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति । एवमपि अगौः । गौः समपद्यत । गोऽभवत् । अत्र प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ भवति ओ पु यातमित्यत्रापि परत्वाद्नाडितिप्रतिषेधं बाधते इति प्रतिपिहार्थमपि स्यादिति को विरोधः । ओका-
रस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति । गमेडौ इति साचादुच्चारणात् ।
यस्य हि साचादुच्चारणं नास्ति आहुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्वृषं निष्पाद्यते तल्लाक्षणात्मकमुच्यते ॥

॥ वि० ॥ प्रतिपदोक्तस्येति । नच प्रतिपिहार्थोऽयमारब्ध इति पूर्वभाष्यासंगत्याऽद्वैतपरिभाषाया अप्रष्टितिरित्यादिनामुच्यतेति वाच्यम् । अस्यैकदेश्युक्ति-
त्वात् । तद्वचनयन् भाष्ये आह । एवमपीति । तनु कक्षणेन प्रतिपादितत्वादित्यपि लाक्षणिकमत आह । यस्य कीति ॥

३७७

॥ वि० ॥ प्रधानत्वात् । अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वञ्च बोध्यम् । गौ-
णमुखन्यायवीजं दर्शयितुमाह । तत्र स्वं रूपमिति । प्राक्स्यमेवोपपादयति । गौणे हीति । आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकैति
भावः । मुख्यारोपेणेति । आरोपितसिंहत्ववान् साणवकादिसमभिधायारे सिंहशब्दार्थ इति भावः । मुख्यत्वेन ग्रहणे युक्तान्तरमाह । अनियतस्येति । सिंह-

॥ कै० ॥ एवन्तर्हीति । गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य आद्यादिगुणानिमित्तोऽर्थो वाचीकः । मुखमिव प्रधा-
नत्वान्मुखम् । तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य आपितत्वादर्थवतः कार्येण अवितव्यम् । स चार्थः प्राथम्यान्तु-

॥ भा० ॥ एवन्तर्हि गौणमुखयोर्मध्ये कार्यसम्बन्ध इति । तद्यथा । गौरनुबन्धोऽजोऽ-
श्वोऽश्वीय इति । न वाश्वोकोऽनुबध्यते । कथन्तर्हि वाचीके दृष्टान्ते भवतः । गौस्तिष्ठति
सामान्येति । अर्थोऽयम् एतदेवं भवति । यद्वि शब्दाश्चयं शब्दमात्रे तद्वति ॥

॥ कै० ॥ अथ एव गृह्यते । गौणे शब्दोऽर्थः प्रवर्तमानो मुख्यारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतस्य गौणोऽर्थः ॥

॥ वि० ॥ शब्दस्य सात्विककर्मवीर्यद्विषयप्रयोगादिति भावः । एतेन कर्मव्यवहारे सात्विकप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रष्टितिरित्यादिनामुच्यतेति वाच्यम् ।
पाकम् । अथैव तस्यापि वारणात् । आवासाद्येतादिसंज्ञापकस्य लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनियतस्य आपत्तत्वात् कर्मव्यवहारे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ आनामावाह ॥

॥ वि० ॥ नचेयमपि अर्थवत्परिभाषामुक्तत्वात् तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णशब्दो प्रवृत्तः तद्वैवाच्योपस्थितिः सक्ता-
दिति वाच्यम् । निपात इति विशिष्टरूपोपादानसम्बन्धः । निपातसंज्ञा हि चादिप्रदोपस्थितवादीनां सति सक्तावर्णवृत्तामेवेति ये सार्धकालेभ्यो
निपातपदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थानिपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव शङ्कया न तु गौणार्थकानामिति भावः । एवञ्च कार्यकाण्डप-
द्यपि च्यवना निपाता इत्यस्याननुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते । प्रकृते गौणत्वमुपपादयति । जाड्यादिनेति । आरोपे

॥ के० ॥ तस्यालौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति । गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मगो गौणमारोपित-
मिति गौणत्वमर्थस्य । गोऽभवदित्यत्र एतौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ
च गौणमारोपितं ननु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः ॥

॥ वि० ॥ बीजमाह । प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । एवञ्च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगौरूप-
प्राप्तिसत्त्वं चिन्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः । ननु स्वर्गोपियदः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्ये विज्ञेतेरपि
कर्तृत्वदर्शनादुक्तम् । एतावति । एवञ्च च्यवने प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह । संघीभवन्तीति ॥

॥ वि० ॥ ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्यार्थरहितवर्णभावाश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः सर्वनामस्थानाम्प्रसाच्चिसंप्रातिपदिकस्यौत
इत्यनेन विशेषसादनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह । स्वार्थ इति । स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्थस्य
पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भावः । आक्षेपे आचिसस्य वा शब्देऽन्वये मानाभावाच्च । गौणापेक्षयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया
सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य बुद्धान्निधाने मुख्यपददेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः । एवञ्च शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यपददेशरहितस्वार्थबोध-
कप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदश्रयदेशरहितस्य कार्यत्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् ।

॥ के० ॥ शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे एतान् प्रातिपदिकानिभक्तवृत्त्यायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तर-
सन्निधानाज्ञेयत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यपददेशे नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्य-

॥ भा० ॥ शब्दाश्रये च दृष्टान्ति ॥ ॐ ॥

॥ के० ॥ पदशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं नत्ववार्थो नापश्यते । तत्र यथा श्रुतं
छागमात्मतेति गुणद्रव्ययोः श्रुतः क्रियासम्बन्धः । वाक्कीयास्तु न्यायान् पञ्चान् परस्परशः ॥

॥ वि० ॥ ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाक्कीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वि-
तीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् प्रत्येकं प्रवृत्तं तस्य पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत आह । तत्रेति । श्रुतः क्रियासम्बन्ध इति । द्वितीयाश्रयानुपपन्ना
कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यनेन हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्भावे साक्षात्परम्परासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात्क्रामान्वतः क्रियाजन्यकलाश्रयत्वादिवि-
षययोर्भवत् विभक्तिरिति भावः । वाक्कीयाश्चायान् । आकाङ्क्षादिभूतकशब्दाः । पञ्चान् । विभक्त्यनुपपन्नानाम् ॥

३८०

॥ वि० ॥ श्वमिति । द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात् तद्विज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाचीकान्वयः पश्चा-
देव । श्वञ्च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावो नतु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः । यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयोः सम्ब-
न्धबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं ग्रहन्त्या प्रथमं तयोरेवबोधः पश्चाद्गुणद्वययोः परस्परान्वयबोध एवं गां वाहीकमानयेत्यादावपीति कैयटार्थे
व्याख्याय दूषयन्ति । गां वाहीकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावो विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाङ्गनापत्तिरिति तदेतेन परास्-
म् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमावर्धने पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोधयस्य कल्पने गौरवाच्च ।

॥ के० ॥ श्वं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसम्बन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाकीयात् न्यायात् सामाना-

धिकरण्याङ्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥ ३८ ॥

॥ वि० ॥ अनुभवाभावाच्च । किञ्चापदस्याप्रयोगेण बोद्धुमिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण अत्र त्वं सम्पद्यते अमहान् महान् भूतः त्वद्भवतीत्यादौ भाष्यप्र-
योगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यसातविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपविषयत्वं चेत्यपि बोध्यम् । अत एवात इजित्यादेः स्वशुरसदृशस्यापत्य-
मित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किञ्च । गमित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्त्याद्यर्थवत्पदस्य भाष्यवलात् संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पद्यन्ते तेषां यद्येष्टमभिसम्बन्धो भवतीति दृष्टि-
मूलस्थभाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन सदुक्त्याख्यैव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुखे गौणे वा प्रयुज्यन्ते ॥ नतु
प्रातिपदिकादिकसंज्ञेति सुष्ठुच्यते पदकार्येष्विति । सामानाधिकरण्यादितोदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥ ३९ ॥

॥ अथ यत्पदकर्तुरेव प्रमादेऽयत् परस्मैपदम् ॥

३८१

॥ वि० ॥ उज्जं । प्रत्य इति । श्वञ्चान्जं चादेशः प्राप्नोतीति भावः । संज्ञासिद्धिरिति । निपात एकाजित्यनेनेत्यर्थः । स्मृतिवद्भा-
वेन तु नैतल्लभ्यम् । एकादेशस्यान्यसृत्तिधर्मत्वात् ।

॥ के० ॥ उज्जं । इह कश्चादिति । निपातसमाहारं भत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे कृते आदिव-

॥ भा० ॥ उज्जं । इह कश्चात् भवति । आहो इति उताहो इति । उज्ज इत्युच्यते नचावोचं
पश्चात् । उज्जोऽयमन्वेन सहेकादेश उज्जग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति नोज्ज एकादेश
उज्जग्रहणेन गृह्यते इति । यदयमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शक्तिः । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
उक्तमेतत् । प्रतिषिद्ध्यर्थोऽयमारम्भ इति । दोषः स्वल्पेन स्याद् यद्युज्जकादेश उज्जग्रहणेन न गृह्येत ।
जानु उ अस्मि रुजति । जान् अस्मि रुजति । जान्वस्य रुजति । मय उज्जो वो वेति वत्वं न स्यात् ।
एवन्तर्होकिनपाता इमे । अथवा शत्रुकाराविमो । एकाऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः । तयोऽ-
ननुबन्धकस्यैव एकादेशः ॥

॥ के० ॥ ज्ञावात् संज्ञासिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ एकादेशस्यान्यस्यावसृत्तिधर्मस्य नायम् । उचितिसमुदायेऽपि सत्त्वात् । तेषाम्नादिवद्भावैव साङ्ख्यावृत्तिर्देहेऽपि न दोषः । आस्यं यद्युज्ज
इति । सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । यत्नाभावपक्षे चादेशो न स्यादित्यापि दोषो दोषः ॥

३८२

॥ वि० ॥ नित्यैवेति । आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः । न तु वितीति । नच उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यम् । मयः परत्वे किञ्चित्तीत्यादौ सकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिरूपसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाभावे मय इति बलस्यासिद्धत्वेनेको यगचीति बलानुस्मारापत्तिः । उ इतीत्यतः सानुबन्धकरोपस्थापी-
एतेन तदनापत्तेरिति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँआदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतद्देशविकल्पे

॥ कै० ॥ इह रूपद्वयं साध्यम् । उ इति । विति । ऊँ इति । तच्चैकयोगेन सिध्यति । एकयोगे क्वा इति युति-
रादेशेन युतत्वात् सम्बध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङ्गिति नित्यैवास्ति भवति शाकल्ययुत्यनुवृत्त्या आदेशे

॥ भा० ॥ उक्त्वा इति योगविभागः । उक्त्वा इति योगविभागः कर्त्तव्यः ।

उक्त्वाः शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उ इति विति ॥

॥ कै० ॥ विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति । ऊँ इति । न तु वितीति । तदर्द्धमाह । उक्त्वा इति योगविभाग
इति । उक्त्वा इत्यत्र शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति चालुवर्त्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति
स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा सम्यक्ते । उ इति वितीति ॥

॥ वि० ॥ ऊँ इति वितीति सिध्यति ननु उ इति । अतो योगविभागः । नचापवादे विप्रिष्टे ऊँआदेशे हि असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् ।
अप्रवर्त्तमानापवादस्योक्तगवाधकत्वाभावात् । अत एव पारे मध्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासे भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपक्षस्य सर्वत्र
साचादुद्देश्यसम्बन्धस्य कृतत्वेनात्र विधेयविशेषकत्वे मानाभावात् सङ्ग विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊँ इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् ।
एवञ्च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्याद्येतदभावे निपात इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः ॥

३८३

॥ वि० ॥ प्रगृह्यस्येति । अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्धे उक्त्वात्वस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊँभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन
प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैवर्थापत्तेरनुवर्त्तमानं प्रगृह्यपदं घञान्ततया विपरिणामस्य स्थानिना सम्बध्यत इति भावः । हे एवेति । नच उ इतीति
रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे किञ्चित्तीत्यादौ सकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिरूपसङ्गात् ।

॥ कै० ॥ ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्थोको नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च विति ऊँ इति एते

॥ भा० ॥ तत ऊँ । उक्त्वा ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य

मतेन । दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः ॥

॥ कै० ॥ हे एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति खीणि रूपाणि सिध्यन्ति ॥

॥ वि० ॥ यस्तत्तु उक्त्वा इत्यस्यावानुवृत्तस्याधिकादाप्रगृह्यपरतैव । प्रगृह्यमिति आदेशविशेषणमेव तत्रैव भाष्यस्वरसादिति ऊँ इति उ इति च रूपे
स्यातो ननु वितीति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः । ऊँ इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इति सर्वसम्बन्धतम् । किमर्थो योगविभाग इति । प्रगृह्यत्वादे-
शयोः शाकल्यमते एव प्राप्ता एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्याद् एवञ्च ऊँ इति वितीति च रूपे ते वैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवञ्चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति
प्रागुक्तकैवटखिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

३८४

॥ वि० ॥ शाकल्येति । श्वञ्च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्न यथाश्रुतं किन्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । श्वञ्च शाकल्यमत एव विकल्पः फलितस्तदाह । भाष्ये शाकल्यस्य विभाषेति । शाकल्यमते ऊँआदेशविकल्पो यत् फलति तद्दर्शयति । प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्चेति । तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः । ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुच्य इत्यनेन घट्टान्तेनान्वय इत्यत आह । यद्यपीति । फलरूपतयेति । फलं संज्ञाया बोधतया संज्ञिनः । तेन च तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः । द्विव-

॥ कै० ॥ ऊँ वा शाकल्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो

॥ भा० ॥ ऊँ वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ ॥

॥ कै० ॥ द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहोच इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः सम्यग्गते ॥ ॥

॥ वि० ॥ चनाद्यभिधेय इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दवद्भिन्नं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । स्वरूपपदार्थक इति । उचो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्ववापि शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात् सामानाधिकरण्यं पटः शुक्ल इतिवत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्येवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनान्वय इति न कश्चिद्बोधः । केचित्तु प्रदेशे दृष्टिपदाभिन्ना आदेच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शब्दबोधः । द्विवचनाद्यभिधेय इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥ ॥

३८५

॥ वि० ॥ ईदूतौ च । ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भवं सत्वाह । सप्तमीसंज्ञादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च त्वचरेति भावः । सप्तम्यां वेति । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः । जयन्त्यटक्तिकल्पनापेक्षयेदं न्यायमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । न लुप्त- ततिनिधेयस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थोऽपीति भावः । ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरीति

॥ कै० ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिष्ठित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्यय-

॥ भा० ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमीत्येव । ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नाशौऽप्यग्रहणेन । लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्त । सोमो गौरी अधिष्ठितः । इष्यते चादापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥

॥ कै० ॥ निमित्तं यद्वान्यस्य कार्यं विधीयते तदैव प्रत्ययलक्षणसंज्ञावाद् गौरी इत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थ- ग्रहणे सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययग्रहणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ तत्वाह । संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितत्वाच्छक्तत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारस- सप्तमोरसम्भव एव तत्र मानं तथापि यचनादित्यादिना तद्व्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । असत्याश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृ- तिभावः । लुप्ते पठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात् तत्कार्याभाव इत्यर्थः । तदेवाह । प्रत्ययनिमित्ताभिधेयानि ॥

॥ वि० ॥ पूर्वसवर्णे इति । स च सुपां सुलुगित्यनेन । एकादेशमिति । परत्वादागौदाङ्गस्य वलीयस्वाच्चेति भावः । एवञ्च यन्ते गौरी-
त्यादौ लुक् आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् । सर्वत्रैवेति । ननु यथोक्त्यादिभ्यो ङी दीर्घं तन् इत्यादौ ओःसुपोः पूर्वसवर्णादेशे
च ईदृदन्तसप्तमीसम्भवात् कथमेतदिति चेन्न । ईदृक्सप्तमी प्रगृह्यम् । अदसः । एव द्विवचनमित्येव सिद्धे स्थानान्तरे ईदृतौ सप्तमीति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमी-

॥ कै० ॥ पूर्वसवर्णे इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवङ्गावाङ्गवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडामभाव
इति । एकादेशं बाधित्वाऽऽडामी स्याताम् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन
सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्तर्यकल्पनाऽसम्भवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याशयद्वयात् सिध्यतीति भावः । मुख्यकल्पना

॥ भा० ॥ नात्र सप्तमी लुप्यते । किन्तर्हि । पूर्वसवर्णोऽत्र भवति । पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडासभावः
प्रसज्यते । यदि पूर्वसवर्णे आट् आसभावश्च प्राप्नोति । एवन्तर्हि आहायमीदृतौ सप्तमीति । नचास्ति
सप्तमी ईदृतौ । तत्र वचनाङ्गविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् । नेदं वचनाङ्गभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । इति न शुक्लं सरसी शयानमिति ॥

॥ कै० ॥ सम्भवत्येव्याह । यत्वेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य डिःशब्दस्येयाडिडाजीकाराणामुपसंख्यानमि-
तीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्थानं तु गौरीत्यवेति भावः ॥

॥ वि० ॥ सहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित् । तन्न । न चास्ति सप्तमी ईदृताविति भाष्यासङ्गतः । तस्मादेतद्वाच्यप्रामाण्यात् तेषाम-
नभिधानमिति तत्त्वम् । सरःशब्दादिति । सरसुशब्दस्यासुन्नन्तत्वेनायुदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययादुक्तिश्च शुक्लं सरसी शयानमित्यत्र सरसीत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ निराकर्तुः संशयार्थो यदिशब्दोऽनुपपन्न इत्यत्र आह । सम्भावनायामिति । शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरितिवदसन्दिग्धे
सन्दिग्धवद् वचनमिति भावः । सरसीशब्दो यदि ङीपन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वाद् ङीवन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव

॥ कै० ॥ सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्य-
तीति नार्थोऽर्थग्रहणेन । ज्ञापकमिति । ईदृदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपञ्चयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्यव-

॥ भा० ॥ सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति । सोमो गौरी अधिश्चित इति । तत्रापि सरसी यदि ।
तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः ।
कथम् । दक्षिणापथे हि मज्जन्ति सरसि सरस्य इत्युच्यते । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । एवन्तर्हि ज्ञाप-
यत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमारगौरगरं
कुमारगौरगरम् । वज्जोरगरं वज्जगरम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

॥ कै० ॥ लक्षणं स्यात् तदेदृतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति
प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति ॥

॥ वि० ॥ तत्त्वम् । एवञ्च ततो लुक्लोकप्रयोगसिद्धे इत्यादिति वार्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याङ्गुत्सेपि
निर्दिष्टः । सप्तमीसहचरितत्वं प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ संज्ञायामितीति । अत एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वार्था उत्तरिति संगच्छते । नच बाक्येन संज्ञानवगमादस्य नित्यसमासत्वे बाध्या-
मशब्द इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । बाक्यात् संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि न तद्विधायके बाध्यासम्बन्ध इति समासा-
घटकोभूतानां तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनितं चेद् द्वितीयवृत्तेत्येतस्यैव भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते । सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययल-

॥ कै० ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह । सा चेति ।
बाध्यशब्दो नद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थम्-

॥ भा० ॥ सा वा पूर्वपदस्य भूत् । अथवा पूर्वपदस्य साभूदित्वेवमर्थमर्थग्रहणम् ।
बाध्यामशब्दो बाध्यशब्दः । नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवान्न न
भवति । जहत्स्वार्था उत्तरिति । अत्राजहत्स्वार्थायां उत्तौ दोष एव ॥

॥ कै० ॥ धर्मग्रहणम् । अथेति । अस्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तर-
पदयोर्वर्णवदानर्थकात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ क्षणेनेति भावः । वर्णवदानर्थकादिति । संज्ञायामिति समासेऽस्य कृडिगञ्ज्वाद्वावयवार्थाप्रतीतेरिति भावः । बाध्यामशब्द इति विग्रहप्रदर्शनं तु
रघन्तरादिपदानां रथेन तरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्वाच्यम् । अत एव जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र कृडिर्विरोधिनीति दृष्टैरुक्तम् । भाष्येऽत्राजहत्स्वार्थायामिति ।
सुस्पष्टमिति समासेन केवलयोगिक इत्यर्थः ॥

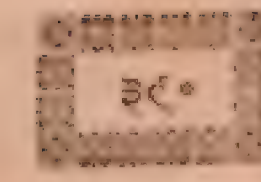
॥ वि० ॥ प्रधानार्थमपीति । अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाङ्क्षापीपदात् स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितिरित्यर्थः ।
तत्र समुदायशक्तिः संसर्गाग्र एव । तदाह । स्वार्थसंख्येष्टस्यादि । विवेकानवगमात् । पृथगनुपस्थितिरित्यर्थः । पार्सदकं मिलितं यथा संख-
टमेव ज्ञानविषयो ननु पृथक् तथा समासात् संखट एवोपस्थितिविषयो ननु पृथगित्यर्थः । यावानित्यस्य विवरणं केवल इति । केवलं विदुषोति । असंखट
उद्भूत इति । असंखटत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराविशेषणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपोऽर्थः पूर्वपदार्थाविशिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभि-

॥ कै० ॥ समुदायार्थ इति । उत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंख्येष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधा-
नात् पार्सदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो उत्तौ संखटरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो

॥ भा० ॥ अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थोऽभिधीयते । इदूतौ सप्तमीत्वेन
लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥ वचनाख्य
दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे सा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥ ॥

॥ कै० ॥ बाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंखट उद्भूतस्तस्यैवैव ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥

॥ वि० ॥ धाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपक्षवत्त्वार्थग्रहणमिति भावः । गौरीत्यादौ त्वस्यैव
गौरीदिपदानां सप्तम्यर्थप्रत्ययसंज्ञत्वम् । समभिव्याहृतपदान्तराद्यौ नन्वित्यन्तोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थप्रत्ययसंज्ञत्वरूपत्वात् । नन्वाद्यर्थग्रहेऽपि गौरीत्या-
द्यसिद्धिः सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थेऽनु दुर्लभो विशेष्याभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावान् ॥ ॥

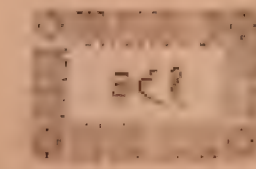
॥ वि० ॥ दाधा ख्व । दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगश्चदाधारुपागामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः । दोदेङ्घेठामेजन्तानामिति । येषां चाल्प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतिन्यायादशितेति प्रसज्यप्रतिषेधाख्ययाच्चाऽऽत्वमिति भावः । अत्र च पक्षे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा निरनु-

॥ के० ॥ दाधा ख्वदाप् । दाधाशब्दयोर्युसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्घेठां न प्राप्नोतीत्याह । युसंज्ञा-
यामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्घेठामेजन्तानामनुकरणानि

॥ भा० ॥ दाधा ख्वदाप् । युसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्शम् । युसंज्ञायां प्रकृति-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो युसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ॥

॥ के० ॥ अत्रस्थाप्याऽऽत्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते हन्निर्दिष्टात् सिद्धा दोदेङ्घेठामपि
युसंज्ञा कृतात्त्वानां चेषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ वन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्मासम्भवेनेह हृष्टइत्यन-
योरनुपास्तत्वात् । दीङ्घेऽपि नेह ग्रहणम् । यन्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्मासम्भवादिति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ नन्वात्त्वभूतानामित्यस्य जातानामित्यर्थे दाधादीनां संज्ञा न स्याद् निहायाः पूर्वनिपातस्य स्यादत आह । भवतीरिति ।
प्राप्तानामित्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छोपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे सम्भवति अनुपस्थितेजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव
इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । दीङ्घेऽनुपादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र नेर्गदनेति शत्वानापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ।

॥ के० ॥ आत्त्वभूतानामिति । भवतः प्रात्यर्थादाधृवाच्चेति विभाषितशेषः कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं
भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । न लक्षणं कृतात्त्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः । एजन्तानुकरणत्वे

॥ भा० ॥ आत्त्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्त्वभूतानामेव स्यात् । अनात्त्वभूतानां
न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि युसंज्ञाकार्याणि आर्हधातुके तत्र चैत आत्त्वभूता दृश्यन्ते ॥

॥ के० ॥ प्रमाणाभावात् प्रक्रियगौरवाच्च प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः ।
सामान्यानुकरणे वा दा इति धा इति धृक्पदं निर्दिष्टमिति ॥

॥ वि० ॥ एकशेषस्य सर्वदाधारुपागामानन्त्येन ज्ञानासम्भवादुक्त्यत्वेऽप्याह । सामान्येति । ननु समाहारद्वन्द्वं दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत
आह । धृक्पदमिति । सो क्वं यत्वे लोपे च निर्विसर्गो साधु । विकृतानां दो दृक् योरिति सूत्रे धेनिलवन्त्यर्थदाधृक्पदयोर्लोचनया धृत्वं सुबभूवमिति सत्त्वा
वार्तिके शिदर्शयितुम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विकारासम्भौ न प्रति विकृतत्वमित्यप्युक्तम् ॥

॥ वि० ॥ प्रणिदातित्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति । द्यतेर्देङो वेति । प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह । ईत्वादेरिति ॥

॥ कै० ॥ प्रणिदयत इति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेतिगत्वं भवति । प्रणिदातेति द्यतेर्देङो वा रूपं प्रणिधातेतिधृष्टः ।

लक्षणेति । लाक्षणिके हि लक्षणासुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्वहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति

॥ भा० ॥ शिद्दर्थम् । शिद्दर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । शित्वात्वं प्रतिपिध्यते तदर्थम् ! प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शिद्दर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणेप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्त्वभूतास्तेषामेव स्यात् । लक्षणेन ये आत्त्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणोऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विदाधां प्रकृतय इति ॥

॥ कै० ॥ षष्ठीसमासः कर्त्तारयो वा उभयवाच्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतय इति । दीयत इत्यादावीत्वादेः ॥

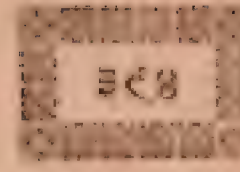
॥ वि० ॥ दाणिति । आत्त्वभूता इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते । तद्विलक्षणास्वनान्त्वभूता इति भावः । प्रत्यासन्त्येति । एव-
चैषामिति नापूर्वमिति भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्यम् । नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थ-

॥ कै० ॥ आत्त्वभूतानामिति । दाण्दाण्धाञ्चाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासन्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति ।

॥ भा० ॥ किञ्चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्त्वभूतानामेव स्यात् । अनात्त्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति । अनात्त्वभूतानामेव स्यादात्त्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्त्तते । कं प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति । ततो वक्ष्यामि दाधाञ्चदाप् । अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाङ्गुः । तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ एतद्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थं यो वर्त्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ कथादन्त्यर्थमेव तत् स्यात् त्वन्यत्राप्यपकमत आह । एतद्वितीयमिति । अर्थवत्यभिप्रायैवानर्थकथादन्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यमे-
दाह्येति भावः । माध्ये प्रीणातीति । यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ ॥

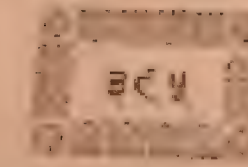
॥ वि० ॥ ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्तव्यत्वेव करणं युक्तमत आह । तदुभाभ्यामिति । पुप्रकृतिसाशब्दानां इन्द्रे सन्निधा-
नाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत इति ।

॥ कै० ॥ तत्पुरस्तादिति । नेगदिति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भनस्यते । प्रति-

॥ भा० ॥ तस्माज्ज्ञेयं शक्यम् । नचदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमेव । न कर्त्तव्यम् । शिदर्शनेन तावन्मार्गः
प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र सार्धं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । प्रणिमयते प्रत्युमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्ता-
दपक्रुष्यते पुप्रकृतौ साप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रणिमिनोति प्रणिमीनाति । अत्रापि
प्राप्नोति । अत्राक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रणिमाता प्रणिमातुं प्रणिमातव्यमिति ।
आकारान्तस्य डिन्तो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डिन्तो ग्रहणं
विज्ञायते ॥

॥ कै० ॥ सिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीडो ल्यपि चेत्याहविधानाद्भवति साप्रकृतित्वमनयोः ॥

॥ वि० ॥ प्रणिमयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि आत्वं निधत्तीत्यर्थः । आहविधानादिति । शक्तिपथे इकारान्तानामाहविधानादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये शब्दं क्रियमाणेऽपीति । आहविधौ साङ्ख्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनाति-
मिनोत्यादेशानां श्रवणाभावात् वक्तुं शक्यस्तथापि भेदोऽग्रहणवारणाय सामादाग्रहणेष्वविशेष इत्युक्तेर्मात्रग्रहणे तदप्रवृत्तिर्मात्रे इत्यस्य योगे
सात्ववारणाय च डिन्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् । सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परिभाषादयापेक्षया चेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ सामादाग्रहणेऽपि । अस्वचार्यस्य दैपः पितृमदाविति पितृतिपेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् ।
अन्यथाऽस्य आहविगत्वादेन ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पितृनेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण
इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषादयानुपस्थानमिह आपयतीति धेटोऽपि सिध्यति । दो दद् धोरित्वेन

॥ भा० ॥ शब्दं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डिन्तो ग्रहणं विज्ञायते ।
विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोप रवेतस्याः परिभाषायाः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति । सामादाग्रहणेऽपि विशेष इति ॥

॥ कै० ॥ सा इ इत्येव धेटो निरुच्यते सद् धेटो घुसंका आपयति न हि दधाति निरुच्यते इ इत्येतन् । तस्य
दधतिर्निरिति आदेशविधानाद्भावः प्रसज्यते ॥

॥ वि० ॥ निरनुबन्धेति । स च दोषवत्त्वमन इत्ययम् । धेटोऽपीति । अन्यथाऽस्य आहविगत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यत्त सामान्यकत्वादिति ।
तत्र । निरनुबन्धकस्य भा इत्यस्याप्रसिद्धान् । ये तु दाविपथमेव तज्ज्ञापकं मन्मते तन्मते धेटोऽपि आपकाकारमाह । दो इति ॥

३८६

॥ वि० ॥ समानत्वं नार्थत इत्याह । श्रुतीनामिति । तौ चेति । एतेनानर्थकत्वात् तयोर्धुत्वं नित्यपास्तम् । पश्चादिति । प्रणिदाप-

॥ के० ॥ समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृङ्धुङो-
र्गोचि दृङ्वाकारे कृते दाधाशब्दौ सम्पद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणागमभूतत्वादित्यत्वं न
करोतीति प्राप्तिः । अर्थवद्गुणहतादिति । अर्थवद्गुणहते नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन चापितत्वात् । उरगा-

॥ भा० ॥ समानशब्दप्रतिषेधः । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति ।
प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्गु-
णहतात् । समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न
भवति । अर्थवद्गुणहतात् । अर्थवतोर्दाधोर्गुणहतात् । नचैतावर्थवन्तौ ॥

॥ के० ॥ रपर इति चाखिपीयमान एव रपरो भवतीति दृङ्गः क्रियमाणा रपरा भवतीति दारधा-
रोरेवाद्यत्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ॥

॥ वि० ॥ यतीत्यत्र पुनितेतिभावः । आगमभूतत्वात् । आगमस्वरूपत्वात् ॥

३८७

॥ वि० ॥ अभ्युपगम्यति । अदाविति प्रतिषेधात्तर्जनेन देयः पिच्छेन दो ददित्यनेन च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसंज्ञादिति भावः ।

॥ के० ॥ अनपसर्गादिति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नैव परतो
मत्वं विधीयते । अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किन्तु दाधोरोरपेक्षयेत्यदोषः । दृङ्गापि तर्जोति । अत्रापि पुकि

॥ भा० ॥ अनुपसर्गाद्वा । अथवा यत्किंवायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।
नचैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् । दृङ्गापि तर्जि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति
प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाथेतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

॥ के० ॥ कृते प्रकारान्तोऽर्थवान् न केवलौ दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं गतीति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ किन्त्विति । तयोरेव क्रियावाचित्वादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये तदुक्तं भूत इति । यमुद्विष्टाऽऽगमो विहितः स तदुक्तं भूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तदुक्तं भूतं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं
धर्मेण गृह्यते बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थस्तदाह । तद्व्याप्तकस्येति । तेन दार्थारोप्येति सूचिता । अपचय इति दृष्टान्ता-
र्थम् । अन्तरङ्गत्वादिति । इदं यथोद्देशे । कार्यकाले तु गत्वदेशा संज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वे पुनःप्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन

॥ कै० ॥ नवाऽर्थवत इति । तद्व्याप्तकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशकानि न कृततः । यथा देवदत्तस्य-
ज्ञापिकाहोदौ । इत्याप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दार्थारोप्येति सूचिता । पश्चादुक्तः पुनरागमो व्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थव-
त्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशकानि न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणद्विव्यपदेशकानि । इह

॥ भा० ॥ नवाऽर्थवतो ह्यागमस्तदुक्तं भूतस्तदुक्तं भूतं गृह्यते यथाऽन्यत्र । नवा एव
दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तदुक्तं भूतं तदुक्तं भूतं गृह्यते । यथाऽन्यत्र ॥

॥ कै० ॥ त्वर्थवतो यत्तदादर्थवत इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः । गद्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य
दापो प्रत्यनुपसर्गत्वात् न भवत्येव । तदुक्तं भूत इति । प्रयोगसम्पादन उपकारक इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ शब्दाद् ध्रुवं सुलभमेवेति चिन्त्यम् । व्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमिति । स्वविशिष्टे तयोरानवयनादिति भावः । अकाराकारयोरिति ।
रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । इह त्विति । सुसंज्ञासूचं इत्यर्थः । अचेदं बोध्यम् । अज्ञावयवाकारस्य सुविधायकाने सुगितसुचारुसामर्थ्येन केचिद्वर्गशब्दो नास्याः
प्रवृत्तिः । तेन द्वितीय इत्यादौ शब्दादिकं न । अयमेवार्थो भाष्येऽर्थवदुक्तं ध्वन्यत इत्याहुः । प्रयोगेति । इदं चिन्त्यम् । आगमवत् प्रत्ययादेरपि प्रयोगस-
म्पादन उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिशब्देन शब्दापत्तिः । सूक्तयुक्तेऽनुवृत्त्यात् । अस्य सूक्तयुक्तत्वाभावे तु कथनवैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद् मनुक्तत्वाख्येव व्यावसी ॥

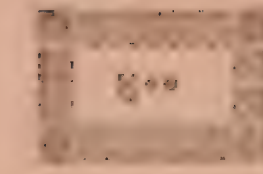
॥ वि० ॥ भाष्ये यन्नित्येति । विद्यदादिवद्गोपकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्युक्तिकोत्पत्तिमन्तः प्रत्ययकालिकनाशकस्येति पक्षे
इति भावः । दाशब्द एवाऽर्थवान् दाशब्द इति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवञ्च ध्रुवाभावे तदवस्थो दोष इति भावः । श्रौतस्थानपद्य-
भावात् स्थानवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

॥ कै० ॥ युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्टागमविरोधात् तद्वारेणाऽऽदेशविधानाद्दाशब्द एवार्थवान् दाशब्द इति तद-
वस्थो दोष इति भावः । अथ युक्तमिति । तदापि स्थानिनमपनोयाऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यथोभवोद्देशो

॥ भा० ॥ तद्यथा । अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवदुक्तं भूतं गृह्यते । क्ताऽन्यत्र । कविता चिकीर्षि-
तेति । युक्तं पुनर्व्यक्त्येषु नाम शब्देष्टागमशासने स्यात् । न । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभि-
र्वर्गैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्टा-
देशाः स्युः । वादं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

॥ कै० ॥ न तमेकशेषः । वादमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दाः
बुद्ध्यन्मज्जनमिज्जनवारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमश्चवस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुद्ध्यति ॥

॥ वि० ॥ कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्येऽविचालिभिरिति । तद्विवरणमनपायेत्यादि । इन्द्रान्तवर्षेति पश्चादनुसमासः । नन्वेतावताऽपि स्वपक्षास्थापनाकैतद्विषय-
त्वमस्य स्यादत आह । यथेति । प्रसङ्गवाचीति । यद्येष्टागम इत्यवयवः । प्रसङ्गश्च बुद्ध्यति भावः । सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । आदेशकया इत्यर्थः ।
बुद्ध्यन्मज्जनमिज्जनने यथाक्रममादेशस्य स्थानिनश्च । भाष्ये यज्जान्तरैरिति । तद्वद्द्वौ शास्त्राधिकार्यः ॥

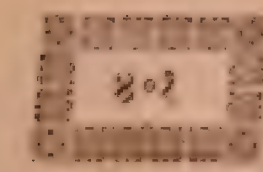

॥ वि० ॥ आदेशास्तर्हिमे इति । इमे आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्कदा भविष्यन्तीत्यर्थः । आद्य-
न्तावित्याद्येकवाक्यतयाऽऽर्थात्कृत्याऽऽद्यावयव इदित्यर्थः । इत्थं नित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतत्त्वबुद्धौ प्रसक्त्याम् । इकारादिः
साधुरिति बोधः । तेनात्रापि बुद्धिपरिणामभावत्वेन सत्त्वेन न नित्यत्वचानिर्दिष्ट भावः । यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात् प्रसिद्धापद्यतीत्यादौ न
दोषः । यत्न एते आगतत्वं नास्तीति वदन्ति ते मान्याः । अनागमकानामित्यादिष्ववधारणसङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्यान्मज्जेनाऽऽग-
मत्ववधारस्यापि निर्वापत्वात् । तत् कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह । सर्वे सर्वपदेति । यथा एकरित्यादौ अवयवयोः औतस्थान्यादेशभावोऽपि नित्यत्वानु-

॥ कै० ॥ आदेशास्तर्हिमे इति । इह भवतीत्येतद्वारेण तथ्यस्तथादेशः क्रियते ॥

॥ भा० ॥ आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः ॥

॥ वि० ॥ उपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्पते एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्धौ विपरिणामभावे-
नाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यते इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्यान्यादेशभावेन औतावयवस्यान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एवाचः परस्मिन्नित्या-
दीनामुक्तिरसम्भवः । तथाऽत्रापि औतावयववाक्यविभावस्य न त्याग इति यदागमा इत्येतत्प्रत्यक्षस्याहतेवेति । ईदृशस्यान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः ।
स्थानिवदित्युक्तेः औतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्यान्यादेशभावो एकरित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव लाव-
स्यायामिति पक्षेऽडादिविशिष्टस्याऽपि वदित्यादौ न पिवाद्यादेश इति दिक् । तदेतदाह । इह भवतीत्येतद्वारेणेति ॥

॥ वि० ॥ आगमा अपीत्यर्थ इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवमे वक्ष्यति बुद्धिपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियते इति ।
एतेनाऽऽगमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशविकारे हीति वाक्यशेषविरोध आदेशत्वोपपादिकाया विकारव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूप-
नित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षादस्तित्वादित्यपास्तम् । पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः । सर्वपदेत्यत्र घञर्थः कः । सर्वशब्दश्चात्रावयवका-

॥ कै० ॥ सर्व इति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेश इति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपि
तु कार्यं प्रति पद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारेऽप्य-
नित्यत्वं यथा पिठरस्यस्य पयसः पाकादिषु । तथापि विकाराभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिपरि-

॥ भा० ॥ तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य
पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

॥ कै० ॥ गाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियते इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्श-
ब्द आदेशः क्रियते इति दाशब्दस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः । नैप दोषः । नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आ-
श्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायासागमाऽऽगमिभाव एव । अन्यथाऽऽगमादेशयोर्मैदेन व्यवहारी न स्यात् ॥

॥ वि० ॥ तन्मन्वाची । यथेवमिति । एवञ्चैतदवयवस्यानर्थक्यान् संज्ञा । एकाः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकापक्षे संज्ञाया शब्ददेशस्थत्वेन पुनर्गृह्याऽमिह-
त्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । नच पुनर्विशिष्टस्य दाशब्दमेव यथारम्भम् । यदागमा इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः । आदेशपक्ष इति । बुद्धि-
परिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमत्वादिव्यवहारत्याग इति यदागमा इत्यादेः सत्त्वेनाद्यापि पक्षे न दोष इति भावः ॥

४०२

॥ वि० ॥ सन्निपातपरिभाषया दीङ् आत्वे दारुपाश्र्वयुत्वं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् तन्निबन्धनमपीति गृहाशयः दृच्छति भाष्ये कुतः पुनरिति । आशयमविदुष उत्तरं रूपग्रहणादिति । इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणस्य दोषो जायतेऽतस्मात् प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः । अथैकदेशो एनं दोषं परिहर्तुमाह । नचेयमिति । तद्वाच्ये । एवमेवेति । मीनातीत्यस्योपदेशकाले प्रकृतिसमो न जानाति । एवञ्च साक्षाद्वा प्रकृतिसमत्वे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिकल्पगुत्वाच्चेत्यनेन दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्किं वार्त्तिकमतं नचेत्य-

॥ कै० ॥ दीङ् इति । उपादी स्त इति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते दारुपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति ।

॥ भा० ॥ दीङ् प्रतिषेधः स्वाध्वोरित्त्वे । दीङ् प्रतिषेधः स्वाध्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ताऽस्य स्वरः शिचकस्येति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते स्वाध्वोरित्त्वेतीत्त्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते उपदिदीपते । सनि मीमापुरभलमेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते । नचेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः । एजन्तानामपीकारान्ताः । नच प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥

॥ कै० ॥ एषो विषये आक्षेपविधानाद्दीङ् इह एव दाप्रकृतिरिति दोषः । नचेयमिति । एव एव स्थाने आक्षेपविधानादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ चोऽवदानमित्यादावादनत्वनिबन्धनयुजायसिद्धिः । तत्कारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरितिवचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेति वचनप्रत्याख्यानार्थे विषये आक्षेपसिद्धान्तमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्यानुपलब्धाद् विपरीतं मीनातीतिसूत्रे उपदेशवचनं कर्त्तव्यं यावच्च्युत्सिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिकं तत्रोपदेशे एव इति विरुद्धमित्याशङ्का एवमेव इति भाष्यकृता व्याख्यातं न तु भवदुक्तं वार्त्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवञ्च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्त्तिककारोक्तं दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः । न ह्येकदेशकृतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किञ्चित्फलमित्याहुः ॥

४०३

॥ वि० ॥ अकिञ्चेति । एषो विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भावः । किञ्चमिति । तदभावे सन्नियोगशिट्वादित्यस्यैव निति कार्यभावाद् घुसस्याऽप्रकृतिरिति भावः । प्रणिदातेति । ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यगत्वप्रसङ्गः शत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न । इष्टापत्तेः । अन्येत्वाहुः । अकारुचिवीजं तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्ययप्रसङ्गाभावादित्यर्थः । इत्यस्यैवेति ।

॥ कै० ॥ सन्निपातेति । अकिञ्चसन्निपातेनात्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्वाध्वोरित्त्वे किञ्च स्यादित्यकिञ्चस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः । दीङ्मुजादावात्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति शत्वं भवति अत एव वार्त्तिके कारणे स्वाध्वोरित्त्वं इति विशेष-

॥ भा० ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्यान् भवति । सन्निपातलक्षणे विधिरिति मितं तद्विधातव्यत्वेन न भविष्यति । दाप्रतिषेधे न दैष्यः नेजन्तत्वात् । दाप्रतिषेधे दैष्ये प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ घोनिर्दिष्टः । अन्येत्वाहुः । निर्देश एवेजन्तानामनुकरणानामात्वे कृते दाण्दाङ्धायां चैकशेषे वन्ने च दाया इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः । न हि तदनुकरणस्याऽऽक्षस्य अगुणं विषयत्वात् । दाप्रतिषेध इति । दाप् लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु दैपत्यर्थः । तस्य प्रकारेण्यमागे आत्मायोगादिति भावः । ननु प्रकारे कुत्सेऽपि कथमात्मे उपदेशकाले एजन्तत्वाभावात् । नानुबन्धकृतमित्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । उपदेश इति पक्षे सप्तम्यात्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यैव न कुत्से आक्षप्रसङ्गः । सति तु तद्विधातव्यम् एजन्तत्वाभावात् । यच्चात्परो नास्ति तथैवासाधद्वयवर्त्तित इति ॥

४६

॥ वि० ॥ आद्यन्तव । बहुलप्रीति । यद्यप्युत्तरा संस्था पूर्वसंस्थाबाधिका । तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाभावे बहुमध्यस्थोपेक्षायाः काराक्ष द्रोणः । यथा शते पञ्चाशदिति भावः । किमेकस्मिन्वित्तेनेति । तद्धि समासनयने भव इत्यर्थे भाकारस्याऽऽदित्वे तस्य इहत्वेन प्राप्तच्छाभावाप्यम् । दूरिद्रातेरिवशान्तलक्षणाचोऽभावाप्यञ्च अत्र च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वं सप्तस्वन्तादितौ मानमात्र इत्येति । प्राकारपदवाच्येनेति शेषः । आधाराऽऽधेयसंबन्धेति । आधारत्वाऽऽधेयत्वकृत्पुरुषसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । न गच्छेनेति । उपमानप्राकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्ति-

॥ कै० ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । एकशब्दोऽसहायवाची न संस्थावाची । बहुध्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्वित्तेनेन कृतं स्यात् । एकस्मिन्वित्पुपमेयेसप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तस्वन्तादितिर्वाचयते यथा सद्युरावत् पाठलि पुत्रे प्राकार इति । इयोऽपुपमानोपमेययोराधारऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते यदि च तथोभिरुचिभ-

॥ भा० ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । किमर्थमिदमुच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति पूर्वमस्ति कोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादन्तस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति ॥

॥ कै० ॥ किकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गच्छेत् । सर्वातिदेशानां कार्याऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तत्रैवैवाऽऽश्रयणम् । किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैवसिद्धत्वात्कर्त्तव्यमित्यर्थः । इतरां मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह । सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्यभावात् प्रवर्त्तनादित्यर्थः । क चिदाद्यन्तभावादिति पाठः ॥

॥ वि० ॥ कालस्य सत्त्वादिनि भावः । सर्वातिदेशानामिति । रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकायातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः । प्राधान्यादिति । सर्वेषां कार्यापेक्षाविति भावः । मुख्ये । व्यपदेशिनि । गौणे । व्यपदेशिसदृशे । नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः सत्यन्यस्मिन्मुखाद्यन्तत्वात् । नापि सत्पु । आद्यन्तवद्भावादेवैवसिद्धत्वात् प्रवर्त्तव्यत्वात्तत्वेन सत्यन्यस्मिन्नित्यस्यापेक्षादत्तं नाह । आद्यन्ताविति । आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । प्रवर्त्तव्यत्वात्तत्वादिन्य-
कार्याऽऽद्यन्तवद्भावादेवैवसिद्धत्वात् तदर्थः ॥

४७

॥ वि० ॥ सर्वकार्येति । आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः । स तेनेति । तेन तुल्यमिति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावानुत्तीयान्तादितिरुक्त इति बोध्यम् । भाष्ये तस्मिन् क्रियमाण इति । तस्मिन्नाश्रियमाण इत्यर्थः । पपाचेति । नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज् न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न ।

॥ कै० ॥ तत्रव्यपदेशिवद्वचनमिति । सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावान्मुखो व्यपदेशो यस्याऽस्ति

॥ भा० ॥ इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण यन्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किन्तु हीति । तत्रव्यपदेशिवद्वचनम् । तत्रव्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीतिवक्तव्यम् । किंप्रयोजनम् । एकाचो द्वे प्रथमार्थम् । वक्ष्यतेकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिरुद्ध इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठः । इयाय आर इत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । यत्वेचाऽऽदेशसम्यक्त्यर्थम् । वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवपठोवेति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति करिष्यति ॥

॥ कै० ॥ स व्यपदेशो यस्म्य व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते ॥

॥ वि० ॥ आदिपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तदत्र व्यपदेशिवद्भावात्तस्य मुख्यं प्रयोजनमित्याश्रयान् । इयार्थत्वादौ तु ध्रुवचनेऽपीति रूपस्यानि-
वकादकृत्यतिरिक्ताभावेन नैकाचत्वमिति बोध्यम् । अवयवपठोवेति । प्रत्ययदेशे इति भावः । एतस्मिन् क्रियमाणे इति । अवयवपठोवेत्याश्रियमाण इत्यर्थः ॥

४०८

॥ वि० ॥ विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह । व्यवहारादिति । तत्फलितव्याख्यानं भाष्येऽन्तरेणैवेति । यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । इतो गा कुङ्कि शौ गमिरवोधन इत्यादेशौ । एकोऽच् । असहा-

॥ कै० ॥ वचदिति । वच् लोट् तिप् इतथलोपइतीकारलोपो लोटोडाटावित्युदागमः सिप् कुत्वम् । अव सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति पत्वं न स्यात् । अवचनादिति । अवचनं वचनरहितं यज्ञोक्तविज्ञानं तस्माज्ज्ञोक्त्य-
वहारादित्यर्थः । इहतावदियायेति । इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहु रूपः । इति । इतः । यन्ति । अयनम् । आयकः ।
अगात् । गमयतीति । तस्यायमेकोऽजवयवइव लच्छते । अथवाऽर्थवतो धातोरयं वर्गरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां

॥ भा० ॥ इह न स्याद् इन्द्रो मा वक्तु सदेवान्यच्चदिति । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं
भवतीत्यवापि सिद्धं भवति । स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अवच-
नाज्ज्ञोक्तविज्ञानात् सिद्धम् । अन्तरेणैव वचनं लोक्तविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा लोके
शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति ॥

॥ कै० ॥ भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं
शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्युच्यते इट् सहितोऽपि इष्टो जोषिपदित्यादौ वचदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार
इति व्यपदिश्यते । लोकनिरुद्धस्यायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहाराज्ञौशसुखन्यायोऽव नावतरति ॥

॥ वि० ॥ योऽजित्यर्थः । नन्वेकाचोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्याऽयमवयवस्तस्य बहु रूपस्य भवितव्यं चित्तेनेत्यत आह । अथवेति । काल्पनिकभेदेन
व्यवहारो दृष्टान्तमाह । भवमिति । व्यपदेशः । भेदनिवन्धनसंजन्यव्यवहारः । शास्त्रेऽपीति । लोकाप्रसिद्धत्वमेव तन्त्यागे वीजं तज्ज न प्रकृते इति भावः ॥

४०९

॥ वि० ॥ पादपर्याय इति । वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव । पदादीनामिति । एकवर्णं पदमित्यादौ । ननु अर्थस्य

॥ कै० ॥ पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथाचैकपदा कृगिति पाद एव विवक्षितः । न तु स्रजः कस्याश्चिदप्येक-
मेव पदं भवति । अत्राप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्वपदार्थइत्यर्थः । अमेदोपचाराच्चायं एव पदादिभिरभिधीते । अय-

॥ भा० ॥ विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्मैव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध
इति । अस्ति वाटपरिकेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो-
ग्राम आगत इति । अस्ति सारथ्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारथ्यके
ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमोश्चैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति । यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं
पदसमुदाय कृक् कृक् समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवतिचैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदम् एकपदा कृक् एकवर्णं
सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः कृङ्नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति । यथा तर्हि । बहुषु
पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति । अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि
अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति ॥

॥ कै० ॥ मेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाध्वनयान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जितेति बुद्ध्या
कनीयानिति व्यपदिश्यते ॥

॥ वि० ॥ पदत्वं कथमत आह । अमेदिति । तदुपचाराच्च शब्दाद्योरनादिरिति बोध्यम् । पदादिभिः । पदशब्दादिभिः । प्रथमेति । तस्मात्पूर्व-
स्याभावादिति भावः । मध्यमकार्यं तस्मैव्यजुर्गादिकम् ॥

४१०

॥ वि० ॥ बहुकृत्वोऽपीति । यथा परशुरामेण रणकुला । तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्राऽपि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सान गर्भेण कृता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण कृतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह । अपत्यपर्याय इति ।

॥ कै० ॥ असूतायामिति बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्व्यतिरेकतया या प्रसोष्यते साऽपि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण चन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नाऽपि प्रसूता नाऽपि प्रसोष्यते कुचिस्थेनैव गर्भेण कृता प्रथमगर्भेण कर्तव्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्वसायेन भाविगर्भविवक्षा प्रथमगर्भेण कर्तव्यते स्मृन्तरेषु बहुपुत्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेत्येति । बहुकृत्वोऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यवहारं

॥ भा० ॥ तथाऽसूतायामसोष्यमाणायाश्च भवति प्रथमगर्भेण कर्तव्य-
ति । तथाऽनेत्याऽनाजिगमिपुराहेदं मे प्रथममागमनमिति ॥

॥ कै० ॥ तत्र मुख्यं करोत्येव आजिगमिपुत्र भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं यस्तु सक्तदेवागतः सोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिपुरित्युपात्तम् । तत्रान्वयसम्बन्धिषु बहुष्वप्यागमनेषु आद्य-
स्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्प्यागमने प्रथमव्यवहारः ॥

॥ वि० ॥ तत्रोदरस्थं वह्निर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह । तस्या एवेति । स्मृन्तरेषु । बहुप्रसववतीषु । तथाविधस्येति । अविद्य-
मानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः । नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह । बहुकृत्व इति । अनेत्येत्य-
स्येतः पूर्वमिति शेष इति भावः । तथाविधत्वादिति । अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

४११

॥ वि० ॥ परे तु षट्कृतादिपदानि अर्थशब्दकमुदाहरणानि तस्य शब्दमात्ररूपवर्णोपाद् कृताद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शुद्धोऽर्थो-
ऽन्यपदार्थ इति तत्राऽप्रतीतिः एकैकं सूक्तं षट्कृतादिव्यवहारानामपेक्षया । एवमर्थवती धातोरयमेकोऽज् वर्णरूप इत्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां
भवति व्यपदेश एकजिगीति कैयटोक्तं चिन्तयम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽविषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्ध्यर्थस्यान्यपदार्थत्वेऽपि
तथैवास्तु । शब्दार्थयोरसंज्ञां शब्दोऽपि तत्त्वमिति अत्राऽपि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किञ्चैकजितिवहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणं तस्य
चानर्थक्यमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ । एतदेव ध्वनयता पदं नामार्थ इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वन्तु कैयटोक्तरीत्या वर्तुं शक्यम् । अत एव

॥ कै० ॥ इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह । अपूर्वमिति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वान्यतः प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्व-

॥ भा० ॥ आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुम् । कथम् । अपूर्वानुत्तरलक्षणादाद्यन्तयोः सिद्धमे-
कस्मिन् । अपूर्वत्वलक्षणं आदिरनुत्तरलक्षणोऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरलक्षण-
त्वादन्तस्यात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि काव्योणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥

॥ कै० ॥ आद्यमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ॥

॥ वि० ॥ बहुव्रीहिरिति शानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याशयसंकीर्णमुक्तम् । अत्राप्यर्थेनेति भाष्यस्य पदादिशब्दादस्मात्तत्र युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयव-
त्तपदवस्तुत्वादीत्याशयः पदस्यार्थ इत्यादेरर्थोपीत्यर्थः । यथातथेति । यद्येकस्मिन्तत्त्वमोरोऽपि युगपच्छेष्टत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्प्राप्तोपितानेकाऽव-
स्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपणैकाव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीयं तृतीयं च दृष्टान्तं प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यऽपि तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यव-
हारान् । आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः । वस्तुतस्तु ईदृशेषु प्राप्तोक्तं विवक्षात्मकं वस्तुव्यवहारानमित्यारोपा-
नुपयोग एव लोकव्यवहारवत् तेषां शक्योऽप्यव्यवहार इति तत्त्वम् ॥

॥ वि० ॥ गोनदीयपदं व्याचष्टे । भाष्यकारइति । अनपेक्षितप्रतियोगिनोः । अनपेक्षितपरपूर्वयोः । आद्यन्तयोः । आद्यन्तर-
पार्थयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपीति । वस्तुतो लोकानिरुद्धत्वाद् गौणत्वमेवावनास्तीत्यर्थः । कथमिति ।

॥ कै० ॥ भाष्यकारस्वाह । सतित्वन्यस्मिन्निति । नह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेकस्मि-
न्मुख आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्त्तव्योऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति ।
तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगोऽयमारब्धव्यः । प्रत्ययचिन्ताद्युदात्तत्वं इति । प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वं चिन्ति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्वः । उच्यते । प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि वि-

॥ भा० ॥ गोनदीयस्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । आ-
दिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययचिन्ताद्युदात्तत्वे । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात् कर्त्तव्यं तैत्तिरीयः ।
औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात् । चिन्त्यादिनिवृत्तिरिति । इहैव स्याद् अक्षिप्तुम्बकायनिः । आक्षिपेष्टः ॥

॥ कै० ॥ यय इति प्रत्ययोऽपि तदुच्यते । यद्वा । चिन्ति यदाद्युदात्तत्वं तज्जिन्तोऽपि सम्बन्धि भवतीति नास्ति भिन्न-
विभक्तिरित्यम् । न्हृदोरवित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थोत्पत्त्याक्षिप्तादेकाचोऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव
किङ्ग स्यादित्येकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् । विशेषणार्थं वा पितृकरणं स्यात् आद्यादिसूते इत्युच्चापकं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति । उपाधिश्चिकीर्षुरित्यादौ । सामान्यापेक्षानापकत्वेऽप्याह ।
विशेषणार्थं वेति । अक्षिप्तुम्बकात्माचामडहादितिपि न । अक्षिप्तुम्बकादिवच ॥

॥ वि० ॥ स्वरविधाविति । नन्वस्य खरोद्देशके विधावित्यर्थो वा हलः स्वरप्राप्तावित्यर्थो वा उभयथाऽपि नेह प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम् ।
अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्षमेवाऽऽदित्वं गृह्यते । अन्यस्याच श्व तद्भावत्येनोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात् । किञ्च स्तैणमित्यादावाद्युदात्तत्वान्न
स्यादिति दोषः । जिह्वन्तु उद्गृह्यतया सावकाशं बोध्यम् । किन् इति । अनेकाज्ज्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् किन्नभाव इति भावः । ननु तदन्तस-

॥ कै० ॥ गार्ग्य इति । अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदिवाभावात्कृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ
स्यानिबद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति ङात्त्वम् । स्वरविधौ यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वात्किं हलपेक्षमप्यादित्वम् । कृतिरिति ।
किनो निवृत्ते तादौ च निरति कृत्यतावित्वेवमर्थं स्यात् । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाथित्वैतदुक्तम् । जोषि-

॥ भा० ॥ गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् । वलादेराङ्गधातुकस्येत् प्रयोजनम् । आङ्गधातुकस्येङ्गुला-
देरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिपद् मन्दिपदित्यत्र न स्यात् । यस्मिन्विधिसदादित्वे
प्रयोजनम् । वक्ष्यति यस्मिन्विधिसदादावल्गुहण इति । तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्रुधातुभुवा
व्योरियङ्गुलङौ इहैव स्यात् श्रियः भुवः । श्रियौ भुवौ इत्यत्र न स्यात् । अजाद्याट्वे प्रयोजनम् ।
आडजादीनाम् इहैव स्याद् । श्रेष्ठिष्ट श्रेष्ठिष्ट । श्रेष्ठ अध्येष्टित्वं न स्यात् ॥

॥ कै० ॥ एदिति । लिङ्गर्थे ङेट् । इट ईटीति च चापकं सिञ्चिषयमेव स्यादिति सिप इत्यत्र स्यात् । यस्मिन्वि-
धिरिति । स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्त्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । अजाद्याट्वे इति । सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयो-
जनोपन्यासः । वार्त्तिककारस्तु अजादीनामट् सिइमित्याह ॥

॥ वि० ॥ प्रसीत्वे गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य इत्यादिः सम्भवतीति न दोष इत्यत्र आह । सौवर्य इति । अङ्गिति । सिञ्चिष्यन् ङेटोति सिप । इट
ईटीति । नच इमरमनसातामित्यत्र वलादेरित्यस्य सम्बन्धे फलाभावात् कथमेतदुच्चापकम् । रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादेरित्यस्य सम्बन्धसम्बन्धे मध्येऽपि
सम्बन्धोक्त्याख्यातात् । अत एव सप्तमे भाष्ये एकाचसौ वकीति त्वेवमुक्तम् ॥

४१४

॥ वि० ॥ येन विधिरिति । तेनैव हीदृदेद् दिवचनमित्यत्र तदन्तविधिरिति भावः । अर्थवन्तेति । तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः
सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वात्तेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थवि-
रोधात् सूत्रकारेण तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चार्थवन्तेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणं सहायस्य प्रायोगानर्थकत्वात् तदज्ञाकारश्चासहाय एव । येन सहा-

॥ के० ॥ अन्तर्वादि । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्योऽयमुपन्यासः । कुरुते इति । अर्थवता व्यपदे-
शिवद्भावात् तदज्ञाकारस्थानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्यामिति । अत्र हे अन्तवत्त्वे उपयुज्यते । अका-

॥ भा० ॥ अद्यान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद् दिवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । ईदृदेद्
दिवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् । मिदचो-
ऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् । इहैव स्यात् कुण्डानि बनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादि
टि प्रयोजनम् । टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न
स्यात् । अलोऽन्त्यास्य प्रयोजनम् । अतो दीर्घो यजि सुपि च इहैव स्यात् षटाभ्याम् षटाभ्यामिति ।
आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । अचो यद् इहैव स्यात् चैयम् जेयम् । ययम्
अध्येयम् इत्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवद्दर्शित्वान् कार्यसम्भवतीत्यत्रापि सिद्धमवति ॥

॥ के० ॥ रान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यास्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । ययमिति । ईडो रूपम् । इगा-
स्तु इत्यमिति भवति ॥

॥ वि० ॥ येनाचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तदज्ञसहायाभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात् । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेऽप्येकपुत्र-
स्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिश्रवणकाराद् ईदृग्रन्थेनोपि लोकासिद्धत्वमित्याहुः । इत्यमिति । एतिसुशास्त्रिणोऽपि क्वपो विधानादित्यर्थः ॥

४१५

॥ वि० ॥ तरसम् । प्रकरणोक्त्यर्थेणेति । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उक्त्यर्थेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । स्वार्थे इति । अनातिशायनिकस्याऽपि
संज्ञाविधानार्थमेव सूत्रं । सचानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तरमित्यादौ किमेतिहव्ययवादित्याम्सिद्धिरितिभावः ।

॥ के० ॥ तरसमपौषः । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव ताद्री घः पितौ घ इति वा कर्त्तव्ये प्रकरणोक्त्यर्थेण संज्ञा-
करणं स्वार्थेऽपि तरवस्तीति सूचनार्थम् । तेनात्याचतरमिति सिद्धमवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेर्हृदोर-
वित्यप् । सर्वत्र चाऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यमिति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्रप्तिः । साहचर्यञ्चैव व्यवस्थाहेतुः

॥ भा० ॥ तरसमपौषः । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ।
घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः ॥

॥ के० ॥ सर्वत्र नास्तीयते । तद्यदि । द्विस्त्रित्युक्तिं कुत्वर्थे इति कुत्वर्थेयवृत्तं चतुष्पाद्विशेषणार्थं कृतम् अन्यथा
द्विस्त्रित्युक्त्याहचयीचतुष्पाद्विदोऽपि कुत्वर्थे एव ग्रहीयते इति किं कुत्वर्थेयवृत्तमेव ॥

॥ वि० ॥ इत्याहुर्निति । अत्राहचयीचतुष्पाद्विदोऽपि नास्तीति । सन् नद्यन्तरवित्यत्र आह । सर्वत्रचेति । ननुतत्राप्याहचयीचतुष्पाद्विदोऽपि नास्तीति । सन् नद्यन्तरवित्यत्र आह । साहचर्यमिति । प्रत्यक्षाप्रत्यययोरिति परिभाषाऽपि नास्तीति बोध्यम् । इह । शास्त्रे ॥

४१६

॥ वि० ॥ वक्ष्यमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । असन्देह इति वत् प्रतिषेधस्याऽभाव इत्यर्थको नञ्समासः । एवञ्चानर्थक इति भाष्यो-
क्तमध्यमपदलोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः । तरव्यग्रहणम् । तरपशब्दः । औपदेशिकम् । उपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य ।

॥ कै० ॥ अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेध इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वक्ष्यर्थं व्याचष्टे

॥ भा० ॥ घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसं-
ज्ञा कस्मान्नभवति । तरव्यग्रहणं ह्यौपदेशिकम् । औपदेशिकस्य तरपोग्रहणम् ।
नचैष उपदेशे तरप शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानङ्गस्यते ।
इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते ॥

॥ कै० ॥ अनर्थकः प्रतिषेध इति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम् ॥

॥ वि० ॥ तदाह उपदेशः प्रयोजनमिति । प्रयोजक इत्यर्थः । नचैष उपदेशे तरप शब्द इति साध्यस्वरसादाह । तत्र वा भवमिति । उपदेशे इति
भाष्ये भव इति शेषः । सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेष्विति भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणं स्वं रूपमित्यनेन रूपाद्ययणादिति बोध्यम् ॥

४१७

॥ वि० ॥ यवाख्येति । यवाख्येतद्रूपं तत्र घसंज्ञेत्यर्थः । एतज्जोपदेश एव घसंज्ञा प्रयोगे तु स्थानवज्ज्वलिन सति बोध्यम् । काव्य-
निकमिति । कृदोरिति सूत्रपयोजनोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः । स्वार्थकत्वात् । प्रकृत्यभिहितस्योक्तत्वात् । समानाधिकरणः ।

॥ कै० ॥ यवाख्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः । नचैष इति । काव्यनिकमस्य तरपत्वं न तु साक्षाज्जिह्वम् ।
समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकस्य स्वार्थकत्वात् समानाधिकरणः । यदा तर्हीति । ननु तीक्ष्णिरिति भवित-

॥ भा० ॥ यवाख्येतद्रूपमिति । रूपनिर्गच्छ शब्दस्य नास्तिरूपं लौकिकं प्रयोगम् । त-
स्मिन् लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानामयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।
कोऽसौ । उपदेशो नाम । नचैष उपदेशे तरपशब्दः । अथवाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः ।
घादिषु नद्या ऋस्वो भवतीति ऋस्वत्वमसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवमात् ।
यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ व्यम् । एवमर्हि तीर्थेति इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चाच्चया विशेष्यते इति न दोषः ॥

॥ वि० ॥ प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । समानाधिकरणस्यैकविशेष्यकबोधकत्वमिति बोध्यम् । ननु तीक्ष्णिरिति । कृतः परस्मै कृत् नो विष्ठावध-
नमात्मत्वम् । सामान्येनेति । अनिर्धारितवर्गविशेषेत्यर्थः । अत एव पूर्वस्य यन्त्रणः पूर्वोक्तः ॥

॥ वि० ॥ महिपीरूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाद्यः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्तेः । किञ्च रूपश-
ब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव महिपीतिसाकाङ्क्षं स्यात् । नाक्यः । पठितव्यं येषु वैयधिकरणयाम्नाप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपात-
वैपरीत्यापत्तिः । तस्माद्रूपमागर्भसमासस्य विशदवाक्यमिदं स च समासो न उपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मावा-

॥ कै० ॥ स्त्रीलिङ्गेऽपि । स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः । महिपीरूपमिवेति । इवशब्दे ।

॥ भा० ॥ स्त्रीलिङ्गेषु धादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयम् ।

समानाधिकरणेषु धादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत । महिपीरूपमिव ब्राह्म-

णी रूपमिवेति ॥

॥ कै० ॥ भिन्नक्रमः । तेनाऽयमर्थः । महिपी इवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्पुपेति समासे कृते ब्रह्मत्वं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ चकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसृज्यत्वादिः । नाऽप्युपमितं व्याप्रादिभिरिति । रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः ।
तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य साधेयत्वादृष्टिर्न स्यादत आह । इवशब्द इति । सुप्पुपेति च । ब्रह्मत्वं स्यादिति । अप्रत्यययोरपि वत्वे
तस्माद्वचनोद्भादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा तद्यापि प्रधानस्य साकाङ्क्षात्वात् दोषः ॥

॥ वि० ॥ बहुगुण । संख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकेत एव सिद्धिराह । एकादिकाया इति । संख्यासंप्रत्ययेति वार्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः ।
एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेष्विति शेषपूरणं बोध्यम् । संख्येत्येव इति भाष्यस्य संख्येत्येच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः । शब्दार्थप्रत्ययाना-

॥ कै० ॥ बहुगुणवतुर्दति संख्या । संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु

॥ भा० ॥ बहुगुणवतुर्दति संख्या । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं

कर्त्तव्यम् । बहुगुणवतुर्दतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् । संख्यासंप्रत्ययार्थम् । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येव संप्रत्ययो

यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति ।

श्वमपि कर्त्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकाऽपि संख्या गृहीष्यत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ मितरेतराभ्यासात्सङ्कर इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः । नारद इत्येवोधि इत्यादावप्येवमेव । श्वश्व
कर्मेत्याप्रसक्तिरेव । संख्याशब्दजन्य इत्यर्थे संख्याकारक इत्यर्थे च श्वशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् । संख्या गृहीष्यत इति । सूत्रं
त्वधिकसंज्ञायेति भावः ॥

॥ वि० ॥ न्यायोऽयमिति । अभ्यासास्त्रेडितादिसंज्ञाविषये चैतन्म्यायोपयोगो द्रष्टव्यः । नियम्यते इति । सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके

॥ कै० ॥ कुचिमाऽकुचिमयोरिति । न्यायोऽयम् । तथाहि । सर्वार्थोऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टो संख्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र । नदीपौर्णमासीति । यू. स्मृताख्यौ नदीति संज्ञा-

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसम्प्रत्ययोऽकुचिमत्वाद्यथा लोके । अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येव संप्रत्ययो न स्यात् । किं कारणम् । अकुचिमत्वात् । वज्रवादीनां कुचिमा संज्ञा । कुचिमाकुचिमयोः कुचिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । यथा लोके । तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति । यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । यदि तर्हि कुचिमाऽकुचिमयोः कुचिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ विधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य । अशब्दसंज्ञेति निषेधात् ॥

॥ वि० ॥ तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शतग्रहणे चाधिकसंग्रहार्थत्वाद्गृहीतशक्तिशब्दकत्वाच्चाऽस्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायवीजन्तु प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति ॥

॥ वि० ॥ नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्यानादतो गौर्योद्यन्तेऽपि न दोषः । नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्रादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह । ऊकारग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनियमाऽपेक्षया नदीशब्दे कुचिमाकुचिमन्यायवाधसाधनमेव ज्ञायः । भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति प्रासङ्गिकी शङ्का तां व्याचष्टे । गङ्गादिभ्य इति । अपगङ्गं परियमुनमित्युदाहरणे । अत्र हि ठचि अलोदात्तत्वं

॥ कै० ॥ पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत् । एवमप्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहच-

॥ भा० ॥ पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यद्यं विपाट्शब्दं शरत्पक्षेतिपु पठति । इह तर्हि प्राप्नोति । नदीभिश्चेति ॥

॥ कै० ॥ योजनीयते । तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः । यद्यमिति । नित्यायः पाठः स्यादिति चेत् । व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यत्वं भविष्यतीत्युदाहरणः ॥

॥ वि० ॥ तदभावे परिप्रत्युपाया कथ्यमानाहोरात्रावयवेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपमित्याहुः । नित्यायः इति । नदीपौर्णमासीत्यत्राऽन्यतरस्याग्रहणानुद्धमेति भावः । व्यवस्थितेति । अत्र च सापेक्षपरमिदमेव भाष्यं सारम् । कश्चिद्व्याख्यायाकदीतिर्नृपऽन्यतरस्यां शङ्कं निवसंशका ॥

॥ वि० ॥ बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्ययस्थाने त्वयमेव हेतुः । अतो-
ऽस्मान्निषेधान्दीपोयमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्ययस्थानसामर्थ्येन तस्याऽवाप्रवृत्तेः । नदीभि-

॥ कै० ॥ बहुवचनेति । अन्यथाऽऽगलद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् । नचेदमकृतमिति । अनाश्रि-

॥ भा० ॥ बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति । स्वरूपविधित्तिर्हि प्रामोति । बहुवचननिर्दे-

शादेव न भविष्यति । एवञ्च नचेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति ।

न च कश्चिद्दीपो भवति । उत्तरार्थं च । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । पणान्ता षट् ।

प्रकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह माभूत् । पामानो विपुष इति ॥

॥ कै० ॥ तमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ॥

॥ वि० ॥ श्रुत्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवास्यग्रहणेन तदाचकानां ग्रहणमिति दिक् । अस्य न्यायत्वादकृतमित्ययुक्तमन्त आह । अनाश्रितमिति । स्वरू-
पमिति । नचैवं वङ्गादितामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । शब्दार्थयोरभेदोपेक्षया तदुपपत्तेरिति भावः । संज्ञिनिर्देशेनेति । संख्याशब्दबोधधर्मादिशब्दपरेण
संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ सामान्येति । अर्थशब्दोक्ततामान्वं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः । भाष्येऽर्थादित्यादि । लोके कृत्रिमग्रहणे न
कृत्रिमत्वं कारणं किंत्वन्यदेवेति भावः । अर्थः सामर्थ्यं तदेव दर्शयति । अर्थो वास्येति । अस्य वाक्यस्यार्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन
भवति तत्रास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः । प्रकृतं चेति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्त्तव्यमिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमन्येषामपि

॥ कै० ॥ इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । आतथ्येति । इतथ्येत्यर्थः ।

अर्थः सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय सागवकमध्यापयिष्यतीति यद्विहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम् ।

॥ भा० ॥ इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो-

ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणादा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः

कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति ।

इदमेवंसंज्ञकेन कर्त्तव्यमिति । आतथ्यार्थान् प्रकरणादा ॥

॥ कै० ॥ प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्यवसानयेति लवणे प्रतीतिर्गसनप्रकरणे लवणे ॥

॥ वि० ॥ पदार्थानिवासकानामप्युक्त्यर्थम् । यद्यपि कृत्रिमयोगाप्रकारिणीत्युक्तं संभवति तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यभिप्रेत्येदमे-
वोक्तम् । अन्यथमुक्ता व्यतिरेकेणाध्यवर्तित्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये आतथ्येति ॥

४२४

॥ वि० ॥ उभयगतिरुभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह । किं संज्ञेयमिति । वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः । ननु रुढेर्योगापचारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूपार्थस्त्वेव योगापचारकत्वं गान्यस्यतिभावात् । तदेव ध्वनयन्नाह । साधीय इति । क्रियाविशेषशमन्यं वा संस्यगर्हकम् । यष्टिहस्तं गमिष्यति । तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थ-

॥ कै० ॥ ग्राम्यमिति । कृत्तुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरौपितम् । अत एवाऽप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति ।

किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिद्विदिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति सन्देहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञानि नियम्यमानः संचयन्तरं निवर्तयति क्रिया-

॥ भा० ॥ अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीत् गोपालकमानय कटजकमानयेति ।

उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्विमाऽकृत्विसयोः

कृत्विसे कार्यसंप्रत्ययो भवति । एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ वज्रादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्वाऽपि नावश्यमिहैव ॥

॥ कै० ॥ निमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति । एवमिहापीति । वज्रादय एवाऽत्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः । न यथा लोके इति । संख्याशब्दो हि वज्रादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो नत्वेकादिसंख्यानिरासाय । अधि- कार्यप्रतिपत्त्यर्थत्वादित्त संज्ञाकरणस्य ॥

॥ वि० ॥ प्रतीतिः श्रोतृत्वेन इत्यत आह । लोके चेति । इदमपि स्वरीत्या । अत्र । शास्त्रे । प्रकृताः । बुद्धौ सज्जिताः । अनेनाऽत्वापि प्रकर- गामस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसन्निधिरिव प्रकरणम् । संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिश्च इत्यर्थः । अत एव न नियमार्थतयाह । नत्विति । तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः । इह । संख्याप्रदेशे । अधिकार्यत्वादिनाऽन्वेति । भाष्ये न यथेत्यादि व्याख्यातृपस्यरावगतवक्तृ- तात्पर्याऽनुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्वे ॥

४२५

॥ वि० ॥ कर्मणि संख्यायामिति । कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः । नचेति । तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भावः । यद्यपि रूपवादिस्त्वस्वभावादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकं शक्तिमदृष्टम् । साक्षात् क्रियायामित्यस्य क्रिया-

॥ कै० ॥ कर्मणि द्वितीयेति । ज्ञापप्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । नच क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य शङ्कणम् । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां दृष्ट्या क्रियाया एव शङ्क- णम् । कश्चमेवेभ्यः करण इति । तथादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तथादयः साधने उत्पद्यन्ते इति

॥ भा० ॥ तद्यथा । कर्तुरीक्षिततमं कर्मेति कृत्विसा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्विसस्य शङ्कणम् । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्राऽकृत्विसस्य । तथा साधकतमं करणमिति कृत्विसा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्त्तृकरणयोः कृतीयेति कृत्विसस्य शङ्कणम् । शब्दैरकचहा- भ्रकश्चमेवेभ्यः करणे इत्यत्राऽकृत्विसस्य । तथा आधारेऽधिकरणमिति कृत्विसा अधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्र- देशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्विसस्य शङ्कणम् । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृति- मस्य । अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगणवत्तुतयः संख्याबहुवचनोति । स तर्हि वतिनि- देशः कर्मणः । न कर्मणः । नष्टान्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते ॥

॥ कै० ॥ सामर्थ्यात् क्रियाशङ्कणम् । विप्रतिषिद्धमिति । इन्द्रावयवानां शब्दानभिधाविवादाधिकरणं द्वयं गृह्यते । तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्यतिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विभुभादिज्ञावद्कारणं क्रियेत तस्मात्तौ- क्रियायाभिधायी संज्ञाशब्द उपादीयमानोऽतिदेशाकृतस्य बोधयति ॥

॥ वि० ॥ यामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः । कस्यशा साक्षान्पदप्रयोजनं विन्यस्यद् न हि धातोः यदस्यरावऽपि कारके दृष्टिरस्ति येन तस्याऽन्वा कारि- त्वार्थं स्यादित्याहुः । धातुसंज्ञा अङ्गन्तस्य सनायन्ता इत्यनेन । साधने । कारके । तथादयोऽन्तःकारकापिचितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्ते इत्यन्वयः ॥

॥ वि० ॥ एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतविषये समाधानान्तराग्राह्यवेति । ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोटयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति । एष ब्रह्मदत्त इति । असंख्यां संख्येत्याह । नियतविषयपरिच्छेदचेतुर्ह संख्या । एवञ्च बहुत्वादेरसंख्या-
त्वमिति भावः । बहुत्वं हि व्यादिसंख्याप्रापकमखण्डोपाधिरूपम् । गुर्विति । नन्वतिशदन्ताया इति किञ्चात्कन्विधौ कृत्विमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रवा-

॥ कै० ॥ अद्वेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति किङ्केनाप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत
इति । ननुभयसंज्ञके इयं परिभाषोपतिष्ठते । उत्यन्ता च कृत्विमास्ति । उतेच्य तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्या-

॥ भा० ॥ तथापि । एष ब्रह्मदत्तः । ब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्वामहे ब्रह्मदत्तवदयं
भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह । संख्यावदिति गम्यते । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिं प्रीयति । भवत्ये-
कादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कश्चित् तिश-
दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा प्रापकम् । नहि कृत्विमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्याऽस्ति । ननुचे-
यमस्ति इति । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननुचोक्तं
उत्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्गुह्यो नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं नच उतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥

॥ कै० ॥ दित्युच्चापकस्यास्याः प्रतिषेधः । नैष दोषः । अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहण-
मिति प्रतीतिरिति प्रापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

॥ वि० ॥ धर्मेच्छयोभयग्रहणप्रापकत्वस्यैवैवित्यादिति भावः । नैष इति । अतिशदन्ताया इत्यस्य बहुव्रीहिरुभयतत्पक्षेन संख्याविशेषणतया विशिष्ट-
वृत्तिं विशेषणज्ञानस्य कारणात्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोस्तत्पक्षेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्गतिं पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवेकायां जायमाना-
ऽनुपपत्तिज्ञानेन प्रापकत्वमेव कल्पयत इति भावः । एतत्पक्षेन महासंज्ञाया अनुशासकत्वं वक्तुमशकम् । तन्मूलकपञ्चानरस्याऽग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये संज्ञा च नामेति । नाम प्रतिष्ठेतत् । यतोऽन्यत्तुल्यधीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थानुगतानामिति । संख्यान-
करणात्समानाधिकरणसंख्याशब्दवदभिन्ना वृत्तादय इत्यर्थादिति भावः । कथं स्यादिति । महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्विमन्यायवापे

॥ कै० ॥ अद्वेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वोदीनामेव
सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवाचिनोस्तंज्ञा सामूदेकादीनां तु कथं स्यात् । नैष दोषः ।

॥ भा० ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कृत एतत् । लघ्वर्थं
हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् । अन्यर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत ।
संख्यायते अत्रयेति संख्या । एकादिकया चापि संख्यायते । उत्तरार्धेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन ।
इदं प्रकृतमुत्तरत्वाऽनुवर्त्तिष्यते ॥

॥ कै० ॥ इहाऽन्यर्थसंज्ञाकरणेन तावदुत्तररूपः संज्ञी सर्वं आक्षिप्यते ॥

॥ वि० ॥ सानाभावादिति भावः । सर्वं इति । नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः । आक्षिप्यत इति । संख्येति विभक्तस्ये इति शेषः । एवञ्च संख्यान-
करणीभूताः संख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायास्तत्त्वाकाङ्क्षतया तदाचकं पदमुपस्थितान्यर्थवाचकमेव कल्पयत इत्ययमन्वाऽत्राऽक्षेप इति भावः ॥

४२८

॥ वि० ॥ नियमार्थमिति । बहुगणतिद्वितीयसूत्रे संख्येतिवर्तते । अनियतसंख्यावाचिनां चिह्नानादीनामेवेति भावः । अत एवेति । अन्व-
र्थत्वाद्ययगादेवेत्यर्थः । संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवाभावादिति भावः । संख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । नियमावेति ।
नियमफलक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाहचर्यात् संख्याव्यापकार्यवाचिनोरेव बहुगणयोग्यं ह्यगम् । नतु संधवैपुल्यवचनयोरिति व्यर्थोऽन्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु
लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्याऽपि ग्रहणार्थं सङ्गती संज्ञेति भाष्याशयः । असंख्यां संख्येत्याहेति भाष्येण बह्वादिषु संख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागे

॥ कै० ॥ तेनैकादीनां तावद्बहुगणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्या-
यते । अत एव संधवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्तंजा न भवति । तद्वदतिदेशपक्षोऽपि परस्परसाहच-
र्यात् संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमायाऽतिदेशः कियत इति अतिप्रसङ्गो न भवति ॥

॥ वि० ॥ व्यर्थः । एकादिकया चापि संख्यायते इत्यस्य एकादिकया संख्यायते सापि संख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चस्त वाक्पाल-
ङ्कारे उभावपि वाक्पालङ्कार एव । यद्वा । बह्वादिकयाऽपि संख्यायते स्वव्याप्यत्वित्वादिद्वारेत्यर्थः । बलन्नाडत्यन्तयोर्विचदादिशब्दकतिशब्दयोर्व्यपि साक्षात्संख्या-
नकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रत्ययार्थकत्वेन तत्त्वम् । एवं बलन्तोऽप्युक्तमित्याहुः ॥

४२९

॥ वि० ॥ भाष्ये संज्ञार्थमिति । संज्ञा शब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः ।
ननु षण्णान्तेन संख्या विज्ञेय इति संज्ञिविशेषणं संख्याशक्त्यमित्ययुक्तमत आह । शान्तेति । भाष्ये संज्ञी घटसंज्ञासंज्ञी विशेष्येति स्वेतर-
व्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु स्वरितत्ववलेनानुसौयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन नचान्वार्थमित्ययुक्तमत आह । एवेति । यस्य
स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाश्रयितस्तदर्थस्य चायोग्यत्वादित्यसन्बन्ध इति भावः । इत्या-

॥ कै० ॥ संज्ञिविशेषणार्थ इति । षण्णान्तेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । नचान्वार्थमिति ।
एकशब्दत्वदर्शन इति भावः । भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह । न खल्वपीति । यथा गोधा देशा-

॥ भा० ॥ इदं वै संज्ञार्थमुत्तरं च संज्ञिविशेषणार्थः । नचान्वार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति ।
न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादिति भवति । यत्ता-
वदुच्यते नचाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्य-
था । शाक्यं कुल्वाः प्रणीयन्ते ताम्बय पानीयं पीयते उपस्यग्रते च शाक्यश्च भाष्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ न्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः । अन्यार्थमपीति ।
पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् ॥

॥ वि० ॥ चेति । इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये न खल्वपीति । प्रकृतमनुवर्त्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खल्वित्यन्वयः । यद्येति । सर्पणास्योभयत्र
नृत्यत्वेन प्रसक्तसत्त्वे गोधायां वार्यते इति त्वार्थः । सर्पणस्याऽङि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । रूपा-
नरम् । अर्थभेदम् । पदार्थानामिति इत्यर्थः । शक्तिवैचित्र्यात् । अनेकशक्तत्वादित्यर्थः । शब्दश्च पूर्ववत् तथा शक्त्या स्वरूपपरस्यापि उत्तरत्वाऽन्यथा शक्त्या
योग्यतावशादर्थपरत्वे तावकाभावः । शब्दाधिकारोऽत्र लक्ष्यानुगोधादाश्रीयत इति भावः ॥

॥ वि० ॥ भवेद् द्रष्टव्येन देवं स्यादिति । स्यादिति संभावनायां लिङ् भवेदिति प्रार्थनायां । द्रष्टुं विषये पूर्वोक्तार्थकटुका संभावना सत्ता भवत्वित्यर्थः । शब्दभेदेन येऽपि न क्षतिरित्याह । शब्दस्त्विति । येन येन विशेषेणेति । विशेष्यत इति विशेषः परिच्छेद्यः । तस्य तस्य

॥ कै० ॥ शब्दस्त्विति । स्वरितत्वादाकान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थाऽनुशास्त्रवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सादृश्यास्तु तच्चाऽध्यवसाय इत्यर्थः । सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तत्र प्रकृतत्वादन्वयपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाऽध्यपेक्ष्यत इत्यर्थः । अर्थाद्व्यग्रहणञ्चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्च शब्दः । विध्यर्थश्चेद् व्यग्रहणम् । अर्थाद्व्यग्रहस्य वि-

॥ भा० ॥ यदप्युच्यते न शब्दप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नञि शोभा सर्पन्ती सर्पणादहर्भवतीति । भवेद् द्रष्टव्येन देवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसम्बध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । अथवा सापेक्षोऽयं घातनिर्देशः कियते । नचाऽन्यत्किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षित्यामहे । अर्थाद्व्यग्रहणञ्च समासकन्विध्यर्थम् । अर्थाद्व्यग्रहणञ्च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम् । कन्विध्यर्थञ्च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्थाद्व्यग्रहणम् । कन्विध्यर्थम् । अर्थाद्व्यग्रहणम् । लुकि चाऽग्रहणम् । लुकि चाऽर्थाद्व्यग्रहणञ्च कर्तव्यं भवति ॥

॥ कै० ॥ भागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्थाद्व्यग्रहणैकदेशवाची न संख्यावाची । एकदेशादिशब्दवत् । तस्याऽधिग्रहणेन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या । अर्थाद्व्यग्रहणमिति । अर्थाद्व्यग्रहणं कौतमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तमाने तद्वितार्थेति समासः । ततः शूर्पादनन्तरस्यामिति अजठजो वा अर्थाद्व्यग्रहणमिति लुक् । अर्थाद्व्यग्रहणमिति । संख्याया अतिशब्दत्वायाः कन्वितिकम् ॥

॥ वि० ॥ विशेषकः परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकार्यवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति । स्वरितत्वेनेति । अर्थाद्व्यग्रहणसंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयत्यर्थः शब्दश्चेति ॥

॥ वि० ॥ ननु समासकन्विध्यविधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्तमत आह । समासेति । समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकार्यत्वात् । तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह । तेन द्विग्विति । भाष्ये अधिकग्रहणञ्चेति । लुग्भिन्नसंख्याकार्यसिद्ध्यर्थम्-

॥ कै० ॥ द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः । अर्थाद्व्यग्रहः संख्यावाच्येव । तथाहि गण्यते । एकोऽध्यर्था चो अर्थाद्व्यग्रहो अर्थाद्व्यग्रह इति । तन्मते नियमार्थमध्यर्थाद्व्यग्रहस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् साद्व्यग्रहो माभूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वञ्च कार्यान्तरार्थमित्यर्थः । अधि-

॥ भा० ॥ अर्थाद्व्यग्रहो लुगसंज्ञायामिति । द्विगोरित्येव सिद्धम् । अर्थाद्व्यग्रहपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः । अर्थाद्व्यग्रहपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थञ्च । समासविध्यर्थतावत् । अर्थाद्व्यग्रहपदश्च कर्तव्यम् । कन्विध्यर्थम् । अर्थाद्व्यग्रहपदकम् । अधिकग्रहणञ्चालुकि समासोत्तरपदद्वयार्थम् । अधिकग्रहणञ्चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदद्वयार्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदद्वयार्थञ्च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकपाठिकः । अधिकपाठिकः । उत्तरपदद्वयार्थम् । अधिकपाठिकः । अधिकसाप्तिकः । अलुकीति किमर्थम् । अधिकपाठिकः । अधिकसाप्तिकः ॥

॥ कै० ॥ कपाठिक इति । अधिकया पक्षा कौत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम् । तद्वितार्थे-तिसमासः । प्राक्तेष्ठञ् । अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्थाद्व्यग्रहपदमित्युक्तं न भवति । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्येति उत्तरपदद्वयः । ननु उत्तरपदद्वयमिति वचनाल्लुक् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अर्थाद्व्यग्रहो परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रोत्तरपदद्वयः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ अधिकग्रहणं संज्ञासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः । नन्विति । किञ्चादित्युक्तं धातुवदिति भावः । परेष्वर्थेष्विति । तत्रापीह इत्यादिमित्यर्थः ॥

४३२ ॥ वि० ॥ नियतसंख्यावाचित्वमिति । नियतविषयपरिच्छेदरुतत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये यदयमिति । नच वैपुल्यादिवाचि-
नामपि संख्याकार्योपपत्तिः । संख्यापदार्थसम्बन्धिवद्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभा-
वात् पूगादिभ्यो लङर्थे बहुगणति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः । केचित्तु वतोरिङ्गुत्यनेन संख्यानकरणाभाववतामप्यन्वेषां प्रयोगेषु दृश्यमानसं-
ख्याकार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह । योगापेक्षमिति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः श्रसादिप्रसङ्गोऽपि वारित

॥ कै० ॥ ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवाच्यतसंख्यावाचित्वं वङ्गादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः । योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य
प्रत्याख्यानोद्देशयोगापेक्षमिति न बोद्धव्यम् । किन्तु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदर्थं बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिष्ठकृष्णतीति लटि

॥ भा० ॥ बहुव्रीहौ चाग्रहणम् । बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । संख्यायाऽप्ययासन्नादूराधिकसंख्याः
संख्येय इति । संख्येत्येव सिद्धम् । वङ्गादीनामग्रहणम् । वङ्गादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासम्भ-
त्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । ज्ञापकं किम् । यदर्थं वतोरिङ्गुति संख्याया विहितस्य कनो वलन्तादिदं शास्ति ।
वतोरिव तज्ज्ञापकं स्यात् । नैत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् । ॥ । षणान्ता षट् । षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् । षट्संज्ञा-
यामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे पकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति । ॥ । षणान्ता । षट्संज्ञाशामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन
प्रतिपादनं गुणैः प्रापशामुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या पकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ इत्याहुः । ॥ । षणान्ता षट् । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यवोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह । प्रकृतीति ।
प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यङ्गैः प्रापणं तदुपदेशपदेनाह गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैवोपदेशेऽजिति सूत्रे वध्यति सङ्गीर्णबुद्धेः उपदेशाविति ।
प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिनाऽऽगमः । यथा सप्तनादौ सप्यश्रुर्था तुट् चेति । प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या षणान्ता संख्या निष्पन्ना भवति सत्यर्थः ।
यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसंख्यानप्युत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिनि-
मित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥

४३३ ॥ वि० ॥ तत्रेति । नुसुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वनरङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया
आत्वस्याऽसिद्धत्वाच्च निवर्त्यतेत्यत आह । कार्यकालेति । सुप उदात्तत्वेति । अष्टन इति प्राप्तेत्यर्थः । आद्युदात्तत्वेति काचित्कोऽपपाठः ।
यथा दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाऽऽन्यग्रहणस्यैव ज्ञापकं तद्वारैव च षट्संज्ञाज्ञापकत्वं तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्यैव । स्पष्टं
चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे । किञ्च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं खानिवद्भावेनापि सुलभं नकारान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-
धर्मत्वेन तन्निमित्तकनुदादेरखिधित्वाभावादिति बोध्यम् । नचाऽऽत्वस्य नित्यत्वाद् अष्टस्वितिप्रयोग एवासङ्गत इति वाच्यम् । तच्चैकल्पिकत्वस्याऽपि ज्ञापनात् ।

॥ कै० ॥ नुसुट् इत्यमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिरुक्तिः प्रयोजनम् । नुटि तु विधीयमानं
षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वाच्चित्वाच्चाऽऽत्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नाख्यन्तरङ्गत्वम् ।
अष्टनो दीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिरुत्पत्त्यर्थं क्रियते । यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात्

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । शताद्यष्टनोर्नुसुट् इत्यम । शतानि सप्तस्त्राणि । नुमि कृते षणान्ता षडिति षट्संज्ञा
प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च भवति । अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति ।
उक्तं वा । किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सप्तस्त्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्येति । अष्टनो-
ऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति ॥

॥ कै० ॥ षट्स्वरो भक्त्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कृतञ्च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञा ज्ञापयति ततश्चाऽपवादत्वान्
षट्स्वरानेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षोऽपि विभक्तः स्वरः स्यादिति कर्त्तव्यं दीर्घग्रहणम् ॥

॥ वि० ॥ यावता विनाऽनुपपन्नं तत्कर्त्तव्यं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात् । परत्वादिति । अष्टनस्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । नच तत्पक्षेऽनुपपन्नमष्टस्वित्यादौ
अष्टनस्वरः स्यादिति वाच्यम् । सङ्गतिरन्यायाश्रयमातु । अपवादत्वादिति । नच स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्तेर्नाहिनूपरमित्यादिदुष्य-
भाष्यसंस्तुतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टनस्वरचरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो नुमादिवादन्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्वात्तोदात्तत्वसिद्धेः । यथाहावस्य पाठे
चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वरऽष्टनस्वरयोः प्रवृत्तिरस्यैव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कट्टनशब्दोऽप्यनुपपन्नप्रकृतिस्वर-
योऽद्युदात्त इति कट्टावित्यस्यैकादेशस्वरस्याऽसिद्धेस्तथाऽष्टनस्वरः सावकाश इति पराक्रमः । तस्याप्यनभिधानात् ॥

४३४

॥ वि० ॥ ननु संख्यावाचित्वे एका इति बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्संज्ञायाः प्राप्तरेव नैव्यत आह । संख्येति । षट्स्वर इति । षट्विचतुर्भ्यो हलादित्यनेन । नच पान्तान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त एव गृह्यते इति नायं दोषः । साहचर्यस्य न सर्वत्र

॥ कै० ॥ एकास्ता इति । संख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् । इह तर्हीति ।

॥ भा० ॥ अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते पकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादौशुभ्र एकास्ताः । एका इति । नैघ दोषः । एकशब्दोऽयं वक्तव्यः । अस्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एको द्वौ वचन इति । अस्यसहायवाची । तद्यथा । एकाश्वयः । एकहत्त्वानि । एका-
किभिः चुद्रकैर्जितमिति । असहायेरित्यर्थः । अस्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्युर्जमेकेति । अन्य-
त्यर्थः । सधमादौ शुभ्र एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तथोऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति ।
डाभ्यामिदमे विंशत्या चेति । एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश । ततः षड्भ्यः । षड्भ्यश्च
यदुक्तम् अष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति । षड्भ्य इति । अथवा उपरिष्ठाद् योग-
विभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादगो भवति ॥

॥ कै० ॥ डाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् । सप्तम इति । अष्टाभ्य इति । कृत्वात्वानुकरणादौश्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते ॥

॥ वि० ॥ व्यवस्थापकत्वमित्याश्रयात् । कृतात्विति । ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षोऽसत्यपि षट्वेतिदेशानुवृत्तिरित्यर्थः । औश्वेति । अत एव विभक्ते
जशसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवातिदिश्येतेति तच्चेयर्थं स्पष्टमेव विपरीतमु न व्याख्यानात् ॥

४३५

॥ वि० ॥ ततश्चेति । नच सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्वं न स्यात् । अष्टानामितिरूपं तु नुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपे च सिद्धमिति वाच्यम्
असिद्धस्यापि तद्विधातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिर्विरोधेन लोपस्याप्यनापत्तेः । अत एव पुनः ह्रस्वत्वाऽनिमित्तं स्यात् । अदीदपदिति भाष्ये कृन्मे-
जन्तपूर्वे उक्तम् । जानातेर्मिस्त्रेन सापकेन ह्रस्वविषये तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुनर्लया ह्रस्वस्य बहिरङ्गसिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्याद्य-
सङ्गतिः स्पष्टेव । किञ्चातिदेशिकनिमित्तविधाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः । एवं हि लङ्घीत्यादौ सम्बुद्धिश्च कृते सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमि-

॥ कै० ॥ हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति ।

जशसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति । कृतात्वस्य

॥ भा० ॥ हलीत्युभयोः शेषः ॥

॥ कै० ॥ हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्नात्वं तलौश्वं यथा स्यादिति । यदि

कृतकृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्यात्साधवार्थमष्टभ्य औश्विति ब्रूयात् ॥

॥ वि० ॥ सन्निपातभावात् तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपरतत्त्वस्वभाष्यविरोधः । किञ्च गत्यन्तेत्यादौ सन्निपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यत्रोपस्य
बहिर्भूतवृत्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्वसन्निपातनिमित्तको नुट् नच तस्य सन्निपातस्याऽत्वं विधातकं नापि नलोपः स्थानिवद्भावेन
तयोः कृतयोरपि षट्वसत्त्वात् । अत्र पक्षे दीर्घपक्षो पुनः पञ्चमपक्षो अष्टभिरित्यत्र षट्स्वरि कृतेऽष्टनस्वरशाब्दस्य सदात्वविकल्पसाधनमिति बोध्यम् ।
अतिदेशविषयेऽपि तत्पक्षौ तु सिद्धं न इष्टम् । अत्राद्योऽष्टसोस्त्वष्टात्वं न स्यादत आह । जशसोरिति ॥

४३६

॥ वि० ॥ भाष्ये प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वोरत्वेन भाष्यासङ्गतेः । ननु जसि ज्ञापकसिद्ध्यस्तत्प्राप्तेरौशब्द प्राप्तेराह । यत्नेति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । पदभ्य इत्येतत्साहचर्यादस्य प्रधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः । तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिभूते उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणोक्तचक्षुष्कस्याऽव पूर्वपक्षत्वमिति

॥ कै० ॥ यद्येवमिति । हलादावुच्यमानमात्मनोऽसौ प्राप्नोति यत्ताऽष्टार्थस्य प्रधान्यं तद्वैश्वेन भवितव्यम् । तत्रैव चोश्वेनाव्यमनुमीयत इति जस्यप्यात्वमव ज्ञापकान्न प्राप्नोति । विभक्तिमात्रे त्वात्वं

॥ भा० ॥ यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ विधीयमानमौजसोः सिध्यति अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेतितदन्तविधिसङ्गादाहबहुवचननिर्देशाभावाङ्गभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाष्यमित्यत्राऽपि सिध्यतीतिप्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ तात्पर्यम् । औश्वेनेति । औश्वेत्यर्थः । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम् । आत्वत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औश्वेनेति । तद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्देशेत्यर्थः । अत्र । गौणे । ज्ञापकादिति । अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । कश्चित् ज्ञापकादिति न दृश्यते । नन्वपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्रे कथं तदन्ते स्यादत आह । पदाङ्गेति । बहुवचननिर्देशाभावादिति । साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥

४३७

॥ वि० ॥ लक्षणोक्तचक्षुष्कस्योत्तरमिति मत्वा आचष्टे । तत्र मामुदात्वमिति । पक्षान्तरेऽपि अत्रभिधानादात्वाभाव एव बोध्यः । यत् भवत्येवादात्वमित्यर्थ इति । तत्र । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तस्तथा हि सतीष्यत एवेतिद्वित्वं ब्रूयात् किञ्चाऽप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यानमितिभाष्योक्तेश्चेत्यत्रचेराह । नैव वेति । लक्षणस्याभावः । अलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्ययमीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता नतु लक्षणास्त्यर्थः । एवञ्च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किञ्च भाष्यकारस्य लक्ष्योक्तचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवञ्च हरदत्तादीनां प्रियाष्टनृशब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यत्र

॥ कै० ॥ यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न ख्ययते नाऽपि प्रयोगनिषेधस्थितिः ।

तथालक्षणमनुगन्तव्यम् । तद्वद्वामुदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते । प्रयु-

॥ भा० ॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ ॐ ॥ इति च । इदं इति-

शङ्कणं द्विः कियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शङ्कामकर्तुम् ।

कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां कियते षट्संज्ञायां न करिष्यते ॥

॥ कै० ॥ ज्ञानमेव लक्षणोऽन्वाख्यानम् ॥ ॐ ॥ इति च । यदि तावदिति । तत्र

बनुना साहचर्यात्तद्विधेय एव इतिर्ज्ञेयते न तु पातं इतिः कृत् ॥

॥ वि० ॥ तत्प्रयोगविचारः प्रासादिक एवेत्यवधारयम् । एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति किञ्चाद्यव्याख्यानव्ययमयुक्तम् । किञ्च अष्टाभ्य इति निर्देशात् कृताकारादेवाष्टनो जस्यसोरौमितितद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति साप्तसिकभाष्ये शक्यवचननिर्देशात् प्रधान एवौश्वेने इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपाकम् । गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्व्याख्यानम् । अत्रत्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेः ॥ ॐ ॥ इति च । भाष्ये यदि तावदिति । व्याख्या च इति स्मृते पाठ्यं तत्र चकाराद्यव्याख्यानमिति ज्ञातुं ननु तद्विषयं संख्यमन्वय इति भावः । न तु इतिरिति । एवञ्चा-श्रीधकारादिषु तद्विषयं शक्यमिति भावः । संख्येतिमहासंज्ञासामर्थ्याच्च संख्याप्रत्ययविषयकतेरेव शक्यमित्यादि बोध्यम् ॥

४३८

॥ वि० ॥ भाष्ये इति चेत्थेति । चकारात्पटसंज्ञानन्तरं करणाच्चाऽनेन संज्ञादयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्वर्थत्वाच्चेति । संख्यायतेऽ-
नयेति हि सः । नच तस्यार्थस्य उत्पत्तेः संभवः संख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थं इति चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तत्र इतिरिति
तस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पात्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र इति नियम इति बोध्यम् । संख्याप्रश्नेति । सन्नियोगशिटन्यायाच्च पटसंज्ञाऽपि तस्यै-

॥ कै० ॥ अर्धेति । तत्र संख्याया अनुवर्त्तनादन्वर्थत्वाच्च संज्ञायाः संख्याप्रश्नविषय एव इति गृह्यते न त्वौणादिको
इति ॥ ॥ ॥ क्तवत् निष्ठा । इहऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते । प्रयोगस्त्वेषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र च
सारूप्यं तत्र सन्देहः । कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतम् अस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यन्ते ।

॥ भा० ॥ कथम् । णान्ता षडित्यत्र इतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ पटसंज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न
करिष्यते । इति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥ ॥ ॥ क्तवत् निष्ठा । निष्ठासंज्ञायां
समानशब्दप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त्त इति । निष्ठासं-
ज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ अधुनेगानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते । तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां
कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लच्छाजः कर्मभूतकालाऽवग-
मात् क्तप्रत्ययं मन्यन्ते । यदा तु लोतमालभेतेतिप्रयोगस्तदा मेघवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यन्ते ॥

॥ वि० ॥ वेति भावः ॥ ॥ ॥ क्तवत् । अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वेन तशब्दभावस्योपलक्ष्यत्वं मन्वानो वार्त्तिकभार-
भत इत्याह । इहेति । साकष्यम् । प्रयोगे इति शेषः । मन्यन्ते इति । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियते सन्निधानं येषामिति विशदः । कारकेति । न तशब्दमात्रं
लक्ष्यं किन्तु विविधेषां च वक्तव्यमिति भावः । तद्दर्शनादिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः । तन्प्रत्ययान्त इति । ककाराऽनुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥

४३९

॥ वि० ॥ भाष्ये नष्टं गृहमिति । अज्ञातमित्यर्थः । नष्टः प्रत्यय इति । अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । सानुबन्धकस्येति ।
पूर्वेषु यः ककारवांस्तस्येत्यर्थः । उद्देशम् । ऊर्द्धदेशम् । सिद्धविपर्ययस्येति । स्वस्वार्थे सिद्धस्तु विपर्ययस इत्यर्थः । यद्यपि विपर्ययसो

॥ कै० ॥ सिद्धविपर्ययस इति । सिद्धो विपर्ययसः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृहमिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमेनेन प्रति-

॥ भा० ॥ निष्ठासंज्ञा कस्याच्च भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते । सोऽन्यत्वं
करिष्यति । अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् । अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तत्र । किं कार-
णम् । लोपात् । लुप्यतेऽत्रानुबन्धः । लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भवति । तद्यथा । कतरद्देवदत्तस्य
गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः
प्रत्ययो भवति । यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति । तद्यथा । इतरत्रापि
कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति ।
अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति । सिद्धविपर्ययस्य । सिद्धश्च विपर्ययसः । यद्यपि जानाति सन्देहस्तु तस्य
भवति अयं स तशब्दो लोतो गर्त्त इति अर्थं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि
कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पत्तिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तस्य
भवति इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति । एवन्तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम् । कारककालविशेषावु-
पादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्त्तरि भावे चेति ॥

॥ कै० ॥ पाद्यते । नन्वेतद् द्विवचनं वीष्मार्थभावात् ॥

॥ वि० ॥ अस्मात्कारनिश्चयस्तथाप्यथाशक्तसाक्षादिव संशयोऽभिप्रेत इत्याह । संशय इति । बुद्धेरनवस्थितत्वमिति । सन्देहाभिभव इत्यर्थः । वीष्मा-
दीति । पदार्थविषयत्वासीच्छा प्रयोक्तृभर्त्ता इति बोधेति भावः । भाष्ये कारकेति कारातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ॥

४४०

॥ वि० ॥ वेदिकां पुण्डरीकं वेति भाष्ये । एवञ्च साक्षादितरथावर्त्तकं विशेषणं स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरथावर्त्तकमुपलक्षणमिति भावः ।
प्राकीर्ण्येति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेन निघात्वकृतो विशेषस्तथापि यन्माप्रकीर्ण्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि निघातैर्यद्यदीति निघाते
निघाते निघा च ह्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते आदिः सिच इति विकल्पविवक्षित इति भावः । सिचोऽत्र लुप्तत्वेना-

॥ कै० ॥ प्राकीर्ण्येति । अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः । दृश्यन्तेऽवेति । सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्राभिन्नं घटं
देवदत्त इति प्रयोगे कर्तृकत्वाद्यवगमात्तुल्यत्वायं प्रयोगो न निघान्तस्येति प्रतिपद्यते । अस्त्रिष्टुष्टिभ्यः क्त इत्यस्य निघा-

॥ भा० ॥ तद्यथा । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रक्षापूर्वकारी भवति सोऽधुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमि-
त्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा । एवमपि प्राकीर्ण्यत्रापि प्राप्नोति । लुङि सिजादिदर्शनात् ।
लुङि सिजादिदर्शनाच्च भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते । प्राभिन्नं चेति । दृश्यन्तेऽत्रापि
सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्थते । यथैवायमनुपदिष्टान् कारकका-
लविशेषानवगच्छति । एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पञ्च-
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमसार्हिकम् ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ संज्ञा न भवति । उणादीनामश्रुत्यक्तत्वाद्वाहुलकाद्या अन्यथा निघा च ह्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ इत्यु-
पाध्यायजेयटपुलकैयटकृते महाभाष्यप्रदीये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमसार्हिकम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ दर्शनादाह । आदिशब्द इति । अस्त्रिष्टुष्टीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् कोऽयमित्यवगतिः । एवञ्च
सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे संन्यत इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः ।
अत एवाऽऽटश्रुत्यादेः सार्थकम् । अन्यथा यत्र श्रुते आट् न तत्र दर्शयिष्यते । यत्र चेष्टते प्रयोगे न तत्राहिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिसर्वमवदातम् ॥ इति
शिवभट्टसुतसतीगर्भजनार्जुनभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोदयोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमसार्हिकम् ॥ ॐ ॥

४४१

॥ वि० ॥ सर्वादीनि सः । नन्विति । आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्ववहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः ।
प्रवृत्ते तत्पुङ्गवः कर्मधारयः । दृष्टान्ते पठितत्पुङ्गवः । नत्वस्येति । कर्मधारययटकस्येत्यर्थः । बहुव्रीहिरेश शेषे युक्तिमाह । तत्र नपुं-
सकमिति । तत्पुङ्गवान् पुंस्त्व इति भावः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरैश्च विस्तृताणां सरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थः । कर्मधारयः

॥ कै० ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । कोऽयमिति । ननु नपुंसकवहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनित्यथासमासान्तराशङ्कैव
नास्तीति प्रत्यानुपपत्तिः । एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेशोऽस्मिद्बहुव्रीहितत्पुङ्गवयोरकशेषः । यथा कतन्तेभ्यः कस्तादिभ्य
इति चेति प्रश्नः । तत्र साकष्यार्थं सर्वथासावादिभ्यः सर्वादिरित्यत्राऽऽदिशब्द उपादीयते नत्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र

॥ भा० ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वादीनीति को-
ऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विशदः ॥

॥ कै० ॥ नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्यात्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेशोपः । वक्ष्यमाणेन
न्यायेन विनाऽप्येकशेषः सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति सत्याह । बहुव्रीहिरिति । एवमपि सन्विहः किं प्राथमकमित्यको बहु-
व्रीहः । अथ बहुव्रीहितत्पुङ्गवयोरकशेषेण बहुव्रीहिरिति शृङ्खलति । कोऽस्य विशद इति ॥

॥ वि० ॥ समासस्यैवन्तोदात्तः । परन्तु बहुव्रीहौ प्रकृतेति । परशास्त्रिणाऽन्तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति । अन्ये
तु सिध्यन्तीति विशेषः । वक्ष्यमाणेन । तदुक्तसंविज्ञानेन । प्राथमकमित्यकोः । एकवचनरूपत्वेन प्रथमप्राप्नोति । वक्ष्यमाणान्याधानभिन्नस्य प्रश्न इति भावः ॥

४४२ ॥ वि० ॥ विश्वप्रज्ञोत्तरे तानीत्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह । अन्यपदार्थस्येति । नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानीत्येव सिद्धे इमानीति व्यर्थमत आह । सर्वनामइवेति । सर्वनामद्वयोपादानेन तद्गुणसं-
विज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्ययेति । उद्धृतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात्तत्र च सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिति भावः । गुणत्वं दर्शयति ।

॥ के० ॥ तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्शयते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तत्र विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाऽप्यवगम्यते । अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्निरूप्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन

॥ भा० ॥ सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थं वर्त्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय शोभितोष्णीषा कृत्विजः प्रचरन्तीति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥

॥ के० ॥ प्रत्यक्षविषयत्वाद्विशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्याऽन्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् ॥

॥ वि० ॥ उपलक्षणानीति । प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थः । कार्ये संविज्ञानमिति । तच्च वेधा क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियायां सन्निधानमात्रेण । यथा क्रिया-
योगाभावेऽपि शुक्लवाससं भोजयेति । क्वचित्तु विशेषणस्याऽपि क्रियायोगेन शुक्लवाससं पश्येति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । यत्र तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्यैतरान्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्यैव भेदः । अयं शब्दशक्तिस्वभावगम्यः ॥

४४३ ॥ वि० ॥ अन्तर्भावः कार्यित्वं कार्यसन्नित्वे वा । एवञ्च यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः । अन्यदा-
स्तद्गुण इत्युत्तरं इति गौलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नाऽपि समवाय इत्यत आह । द्रष्टापीति । एवञ्च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदा-
र्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः । बहुवचनोपपत्तये आहोद्धृतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्याऽऽरोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा
स्यादत आह । तस्य चेति । युगपत्संयोगाभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । पृथक्प्रयोगत्वादिति

॥ के० ॥ तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिसम्बन्धः पल्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवान्वयने न तु गवाम् ।
दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनं कार्यं विज्ञायमाने उपलक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो
भवति । इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वाद् उद्धृताऽवयवभेदस्य समुदायस्येत्यस्यार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपत्पक्षे प्रयोगाभा-
वात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । यथा देवदत्तशालायां
ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्यश्च तदा संऽप्यानीयत एव ॥

॥ वि० ॥ पाठे बहुव्रीहेरुक्तो दोषः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धविशेषात्वाभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमत
आह । यथेति । स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धविशेषोऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य
इति भावः । अन्यपदार्थत्वादिति भाष्यस्यान्वः पदार्थो यस्य तत्कारित्वार्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु सर्वनामशब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्तिकारम्भानुपपत्तिर्नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् पूर्वपदा-
दिति शब्दाऽप्राप्तिरत आह । राजेति । सन्तमुन्वर्थसंज्ञायाम् । असन्तं शुद्धरुढे रथस्तरादौ । आश्रित्येति । द्वितीयविषये आरो-
प्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य प्रकृतेऽपीति न वार्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि
शब्दाप्राप्तिरिति भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो शब्दस्याऽऽपादनमत आह । प्रयोगे चेति । ननु संज्ञा चेत् कृत्रिमा तदा शब्दार्थसम्बन्ध-
नित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न शब्दाप्राप्तिरत आह । सर्वार्थेति । शक्तिनियमनं शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः । नच शब्दोऽसंज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये यदेतत्संज्ञायां

॥ कै० ॥ शब्दं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य
व्युत्पाद्यन्त इति शब्दप्रसङ्गः । प्रयोगे च सगृत्वा अगृत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सगृत्वा एव

॥ भा० ॥ इह सर्वनामान्नीतिपूर्वपदात्संज्ञाया-

मग इति शब्दं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ साधवोऽसंज्ञायाम् अगृत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराशब्दं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थोभिधानयोग्यशब्दस्य
शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः ॥

॥ वि० ॥ विधीयते । तत्र न संज्ञायामभिधेयामित्यर्थः कित्तिर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यते इत्यर्थ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथं शब्दाप्राप्तिः । न हि
कृतशब्देन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादिशब्दे न शब्दमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव
महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्त्वयोजनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ शब्दाभावो-
ऽप्यपरिसारासंज्ञाभूतगम्यतिशब्दे च न वक्ष्यते संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ॥

॥ वि० ॥ सौवत्वादित्येव कृतो नोक्तमत आह । लोकेति । साम्यं दर्शयति । सर्वदेवेति । निपातनं चेति । भावाभावयोरिकव

॥ कै० ॥ निपातनादिति । लोकेऽप्ययं शब्दरहित एव प्रयुज्यते तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । किमेतदिति ।

भवत्वस्य साधुत्वं शब्दप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावादिकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं

॥ भा० ॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाशब्दाभावः । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाशब्दं न भवि-

ष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किञ्चिदुक्ता विशेषेण

नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । निपातनमध्येवजातीयकमेव ।

अविशेषेण शब्दमुक्ता विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भव-

तीति । ननु च निपातनाच्चाऽशब्दं स्थात् यथाप्राप्तं च शब्दम् ॥

॥ कै० ॥ पर्यनुयुक्तं । अथ क इति । सर्वत्रैव ह्यप्राप्यनुमानं बाधः । निपातनं चाऽपि शब्दाप्राप्यनुमानमिति भावः ।

ननु चेति । प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम् । निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने न तु रूपान्तरनिवृत्तावेति भावः ॥

॥ वि० ॥ विरोधादिति भावः । नत्विति । प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः ॥

४४६

॥ वि० ॥ भाष्ये किमन्येऽपीति । अन्ये विधयः किमेवम् एवं जातीया इति वक्ष्यमाणाऽभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति । भवन्तीति । यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथाप्राप्तस्याऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः । शङ्कते । इको यणिति । अस्य यदि भवन्तीत्यादिः । ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाभावे इति भावः । प्रसीर्यन्त इति ।

॥ कै० ॥ इको यणचोति । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते नन्विद्विचित्रित्वर्थः । पठ्याऽवेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः पठोनिर्देशेन प्रतिपाद्यते । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रसीर्यन्ते ।

॥ भा० ॥ किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति । इको यणचोति वचनाद् यण स्यात् । यथाप्राप्त्यर्थे चूयते । नैष दोषः । अस्त्वत्र विशेषः । पठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते । पठो च पुनः स्थानिनं निवर्तयति । इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादिभ्यः श्रद्धितिवचनाच्च श्यन् स्यात् । यथाप्राप्त्यर्थे शप् चूयते । नैष दोषः ॥

॥ कै० ॥ इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धानुसार्य-धातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात् ॥

॥ वि० ॥ किन्तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रसीर्यन्त इति शेषः । तथाच स्थानपठोनिर्देशे उभयवापि तात्पर्यमिति भावः । विकल्प इति । स्थानपठुभावेनोभयत्र तात्पर्योभावादिति भावः । परदेशस्येति । विकरणविधौ धातोः परस्वेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थोऽदिति भावः । ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यनि विहिते पठ्यात् श्रद्धिति स्यात् तिङ्श्रुविकरणवत् सार्वधातुक इति विषयसप्तमी स्यादत आह । धात्विति । साहायकम् । साहायकार्यम् ॥

४४७

॥ वि० ॥ ननु श्यन्नादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्वे करोतीत्यादौ विकरणस्याऽनुदात्तत्वं स्याद् नच सतिशिटस्वरवर्णीयस्वस्य विक-रणाव्यविप्रयत्वेनोपत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वार्थं सार्वधातुकस्वरपेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह । श्यनश्च शिक्करणमिति । नच शिक्चं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शिक्चस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशवाच्यैर्बौचित्यात् । अतिदेशवाच्यं तवाप्यावश्यकं च । कश्चित् निलकरणमिति पाठः । तद्वि प्रत्ययायुदात्तत्वाधेन झित्तीत्यनेन निदन्तस्यायुदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात्पित्वेनानुदात्तत्वं तु नसार्वधातुकस्याऽपि

॥ कै० ॥ श्रवादेश इति । श्यनश्च शिक्करणं आपकं स्थानिवद्भावाभावस्य । तेन करोतीत्युपत्ययस्याऽपि स्यादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोन्वित्यमिति नुमागमो न भवति । आदित्यधिकाराद्वा । रुधादिभ्यः श्रमिन्त्यत्र रुधादीनां

॥ भा० ॥ श्रवादेशाः श्रवणादयः करिष्यन्ते । तत् तर्हि शपो श्रवणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि श्रविति । तच्चै प्रथमानिर्दिष्टम् । पठोनिर्दिष्टेन चेत्कार्यः । दिवा-दिभ्य इत्येषा षष्ठमी श्रवितिप्रथमायाः पठोर् प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरवम् । न च प्रत्ययविधौ षष्ठ्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नार्थं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्यानुवर्तते ॥

॥ कै० ॥ श्रुतत्वात्तथासिवाख्यादयः परः श्रम भवति न तु शपः परः । यथा च श्रुत्वा रोपधयोरसन्धतरस्यामिति रमागमो रोपधयोरनिवर्तकः एवं शपः श्रमः ॥

॥ वि० ॥ अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद् व्यर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति भावः । परन्त्ययं पाठः स्थानिवत्स्वस्यैवटविरुद्धः । आदि-त्यधिकारादेति । तुदतीत्यादौ नित्यनुस्यूतादयः पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः । शप्श्यनोरिति सूत्रस्य श्यनश्रवणमप्युक्तार्थं आपकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शपः परः श्रमः स्यादत आह । रुधादिभ्य इति । सार्वधातुक इति सप्तम्या रुधादिभ्य इति षष्ठ्याः पठोर्कल्पनात्तथासिवाख्यादयः परः श्रमिति भावः । श्रवण इति निर्देशश्च रुधादीनामागमिति चिह्नम् । नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह । यथा इति । शप इत्यस्य पठोर्कल्पनसामर्थ्यादिति भावः । भाष्ये विहितः प्रत्यय इति । श्रमः प्रत्यय इत्यर्थः ॥

४४८ ॥ वि० ॥ एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरेकेन चोतितत्वाच्च दयोस्समुच्चय इति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीनां बाधकत्वे परेगोके सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह । निपातनमपीति । भाष्ये एतदिति । सततं सन्ततमित्युभय-मित्यर्थः । श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा सातत्य इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः । नत्विति । निपातनेन सततमिति न

॥ कै० ॥ इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाभावेऽपि काऽकचोरेकार्थत्वादिकल्प एव चोच्यते न समुच्चयः । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । लुप्त्यदवश्यम् इत्यर्थं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं, पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ इह तर्हि अथयसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तस्य कः श्रूयते । नैष दोषः । नाप्राप्ति हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमर्थवैजातीयकमेव । नाप्राप्ति एवेति निपातनमारभ्यते तच्चाधकं भविष्यति । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवजातीयकानि भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो चितततयोर्वेति । सततम् । सन्ततम् । सहितम् । संहितम् । इह पुनर्भावादिपातनाच्च लोपमिच्छति । अपरस्यराः क्रियासातत्य इति । यथाप्राप्तस्य लोपम् । सन्ततमित्येतच्च सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

॥ कै० ॥ सान्त्वयित्वानभिधानात् यजन्तस्य प्रयोगाभावः । पुराणशब्देन परातमशब्दस्य बाधः प्राप्तः छुपोदरा-दित्वाच्च भवति ॥

॥ वि० ॥ साध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सन्ततात् यच्च सान्त्वयित्वमपि स्यादत आह । इतिज्ञानभिधानादिति । कृत एव भगवता संततमिति न सिध्यति इत्येवोक्तं ननु सूत्रोच्चारितसंज्ञातीयं सान्त्वयित्वमिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । पुराणश्लोकोवित्यत्र निपातितेनेत्यर्थः । छुपोदरा-दिति । एवञ्च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं ननु निपातनेनेति भावः ॥

४४९ ॥ वि० ॥ च्विप्रत्ययेति । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थकमिति शङ्काश्रुदासाय भाष्ये च्विप्रत्यय इति भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत् तत्तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति च्वेकपपत्तिरिति तात्पर्यम् । पदकार्येति । न च संज्ञा तथेतिभावः । इदमेव वास्तविकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमितितत्पर्यम् । अत एवाभिव्यक्तपदार्थो ये इति न्यायस्याप्यत्राप्यतिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणमत आह । प्रसिद्धीति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमवापि तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति

॥ कै० ॥ संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषयान्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येति शब्दाश्रये च दृष्ट्यात्वे इत्येवोक्तमिति प्रसिद्धाप्रसि-द्विवशात्सम्भवदपीह स नीकः । समासकृत्तद्धिताथ्यसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रति-

॥ भा० ॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः । संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रति-षेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्सर्वैः सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥

॥ कै० ॥ षेपः । तत्र छुपेति परया पूर्वो संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्प्रसङ्गाभावः । अतिसर्वायति । प्रादिसमासोऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाथ्यसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परम-सर्वस्या रत्याश्रय आश्रितः ॥

॥ वि० ॥ वक्ष्यत्याकटारसूत्रे तदनपेक्षया संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशिनीति । कौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषया-स्विदमव्याप्तमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वाय श्लोके पाठाभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह । प्रयोजनमिति । शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरितिभावः । एतत्तदन्तविधिफलत्वेन परमस इत्यम्योपन्यासः क्वचिदुच्यते स चिन्त्यः । त्वदादीनाम इत्याहुवाङ्गविशेषणत्व-मन्वकतदन्तविधिना सिद्ध्यताम् । कैभावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

४५०

॥ वि० ॥ यथेति । यथा तत्पूर्वं निवातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशेषणञ्च तथेहापीत्यर्थः । यद्यविशेषणेत्यस्य सर्वकाथ्यार्थमित्यर्थस्तर्हि
नेत्याह विशेषेण चेत्युत्तरादभ्यासस्तद्विरतिरत्र आह । किं यत्सर्वेषामिति । यद्यपि न्यायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम् उभयभवादावसम्भवात् ।
तथाप्यन्तर्गणान्तरागणेन विधीयमानं कार्यमिति तदर्थो बोध्यः । न सन्निवेशेति । न सामान्यविशेषसन्निवेशापेक्षमित्यर्थः । अविशेषेणेति । संज्ञोपसर्जन-

॥ कै० ॥ पाठादिति । यथा तितडो गोलादीनीत्यत्र कुत्सनाभीच्छाशरणं गोलादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादि सन्निवेशो
विशेष्यतः असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं
तदर्थमवेति प्रश्नः । विशेषेण चेति । अशब्दादिविशेषेणेत्यर्थः । ब्रह्मपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्वदादीनामः अदु इत-

॥ भा० ॥ स कथं कर्त्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् । पाठादेव पर्युदासः कर्त्तव्यः ।
गुडानां पठितानां संज्ञा कर्त्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वा-
दीनि । किमविशेषेण । नेत्याह विशेषेण च । किं प्रयोजनम् । सर्वान्तर्यकार्यार्थम् । सर्वादी-
नामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां माभूदिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं इतरादी-
नामद्वारे । इतरादीनामद्वारे प्रयोजनम् । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्म-
णकुलमिति । त्वदादिविधौ च । त्वदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्मृतितत्त्वं ब्रा-
ह्मण इति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा-
पराधराणि व्यवस्थायाम् ॥

॥ कै० ॥ रादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं युष्मदस्मदभ्यां ऊःसोऽशित्वादि स्वरूपमात्राश्रयं न
सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितत्वोप्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौगादिकयोः ॥

॥ वि० ॥ नयोरपीत्यर्थः । न यणेति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः । भाष्ये सर्वादीनाम् । तदन्तर्भूतानां त्वदादिप्रसूतीनाम् । चानन्तर्येण ! आन-
न्तर्योपलक्षितत्वदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

४५१

॥ वि० ॥ असंज्ञायामिति । योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायोश्च तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् । स्वमज्ञातीत्यादावपी-
दमनुवर्त्तत इति न दोषः । सर्वादीनीत्येवं वानीति । सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविशेषादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि
तानीत्यर्थः । प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि सूत्रं तच्चानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः । नन्विति । अन्यथा समा-
सप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् शुद्धमाणादेव प्रातिपदिकात् स्यात् । प्रत्ययशङ्के च प्रत्ययशङ्कपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यात् तदन्तादिति भावः ।
अनेन चोत्तरव तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् । कौश्लकारेय इति । अणन्तत्वेन कारशब्दादेव ङीपि
कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत्र एव स्त्रीभ्यो ङकि तस्यैव ङकसङ्गत्वावृद्धिः स्याद् न कुशस्यति भावः । तदन्तविधौ तु समुदायाद् ङीपि तत्र एव ङकि

॥ कै० ॥ अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौश्लकारेय इति यथा स्यादिति नचाशिति
कुशस्य तद्विज्ञाप्यमस्तीति । नैतदस्ति । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुश-

॥ भा० ॥ ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं वान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ।
उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्त्तव्यः । अनुपसर्जनादित्येव योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसम्बन्ध्यामः ॥

॥ कै० ॥ कारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ङगिति ङगविध्यति ॥

॥ वि० ॥ समुदायस्याज्ञत्वात् कुशशब्दे ङङि सिध्यति । ननु कुशशब्दे गतिकारकपूर्वेस्यापि शङ्कास्तदन्तविध्यभावोऽपि कौश्लकारेयः सिद्धोऽत आह ।
नचेति । कृत एव शङ्को सा न तु कृतकुशशब्द इति भावः । नैतदस्तीति । नच कदाचिच्छारीशब्दादपि स्यात् । कुशनेकार्थीभूतस्य सिध्युध्यापत्वेना-
न्यथाभावात् । नन्वेवं कुशकारीत्यत्र ङीपेच न स्यात् । कुशनेकार्थीभूतस्यानन्तर्यत्वेन ङीपेच न स्यात् । अत एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दाद्
ङीप् । यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदन्तमिति चेन्न । अस्मत्पूर्वशङ्केन तदन्तशङ्कसापत्नात् । नचेवं बहुकुशचरेत्यादावतिप्रसङ्गपरशा-
याय निवेष्टोऽपि सार्धक इति वाच्यम् । टिङ्गणान्यादी उपात्तस्य टिङ्गादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादीषात् । पूर्वबोधात् तदन्तश्च स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरव
बोधात्तमेवत्यत्र आख्यानमेव ग्रन्थमिति वदन्ति ॥

४५२

॥ वि० ॥ परे तु प्रत्याख्यायते इत्यस्य वार्त्तिककृतैतिशेषः । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्वीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः । अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं घठति । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृद्वतारणेनाचत्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वप्रतीतिः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकत्वं पूर्ववत् तदन्तताप्रतिषेधस्थातिधीवरी । पूर्वसूचनिर्देशो वाऽऽपिशला ब्राह्मणोति तच्चाचार्यदेशीयस्य । तच्चाद्यस्य पूर्ववत् तदन्तताप्रतिषेधेऽपि उत्तरच तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थकानुपपादनात्तदुक्तित्वम् । अन्त्यं तु स्त्रियामित्यस्याश्लेषणत्वात्स्त्रियां योऽश्लेषित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वं बोधितम् । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तत्तुच्छम् । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्याच्चेतः । विशिष्टसम्बन्धपत्ये विशेष्यसम्बन्धस्याव्याहतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थं तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्मक्ये परमगार्ग्यायण इति येन विधिरितिसूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । नच तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीच् दुर्वारः । अनुपसर्जनादित्यतस्मासर्थेन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च । नच स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्सत्त्वादपि कदाचिद् ङक् स्यादेवेति वाच्यम् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य अस्यापत्यमिः । शरपत्यमित्यर्थं यजिजोश्चेति फक्तोऽनापत्तेः । शवश्च तन्निर्घेधानेन तस्यैव संशयो नत्वतद्वावर्त्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यर्थं ज्ञापक इत्याहुः ॥

४५३

॥ हि० ॥ एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह । सुपामिति । अ अ अदित्यत्र अ इति सुपपञ्चम्यन्तत्वात् । अकारादिति । अकारान्तादिति भाष्येऽन्तग्रहणान्तु फलितार्थपरं यथाकथञ्चिद् न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमिनश्यम् । विशेष्यासन्निधानान् । प्रायेण भाष्येऽपि अकारादकारात्कारावित्येव पाठः । शेषे लोपस्थान्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्कारत्वसम्भवादाह । विधीयत इति । तदुक्तं भाष्ये शिष्यमाणाविति ।

॥ के० ॥ अनुपसर्जन अ अदिति । सुपां सुलुगिति पद्यां लुक् । अ अ अदिति । अकारात्कारात्कारौ विशेष्येते । अकारात्कारौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः । पञ्चम्या अदित्यवन्तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनस्यापि भवति । तदादीनाम इत्ययमकारात्कारस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारान्तात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति । एवन्तु प्रियौ दावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधा-

॥ भा० ॥ अनुपसर्जन अ अदिति । किमिदम् अ अदिति । अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति । प्रशिष्टनिर्देशोऽयम् । अनुपसर्जन अ अ अदिति । अकारान्ताद् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥

॥ कै० ॥ नात्यभिधानुपस्थानादत्वस्याप्रोति । तदोक्तस्याविति च सत्वस्मविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति । तवार्थ समाधिः । तदादीनाम इत्यत्र तदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तस्माच्चयौद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तत्राविधानासंबानुत्तरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्वोपस्थादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव ॥

॥ वि० ॥ अपरिहृतमेवेति । शवश्चैतदपरितोषाद्भाष्ये पञ्चान्तरमिति भाव इति केचित् । परे तु इदं समाधानं सर्वान्तरन्यकार्यार्थमितिपक्षे वक्तव्य इत्यर्थेवार्थस्य उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तोपपत्तिरिति विशेषं बोधयैस्तद्वारकयुक्तोपसर्जनस्य व्यावृत्तिरित्येवरीत्या तत्कलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुं संशयो पञ्चान्तरमाह । अथवेति । अन्त्यं समाधानद्वयान्तु साधारणमित्याहुः ॥

४५४

॥ वि० ॥ स्वार्थहारेणोत्यादेर्विवरणं तदर्थगतेत्यादि । गृह्यमाणविभक्तैरिति सन्ध्यासामान्ये पृष्ठी तिनं विभक्तौ विधीयमानत्वाद्यत्वस्यापि संग्रह इति भावः । पृष्ठ इति पृष्ठार्थं पञ्चमीति मन्वानः प्रकृते । यद्येवमिति । कनः । संख्यायाः संज्ञासंघेत्यनेन विहितस्य । कनीति । कनि कृते कनन्त एव संख्यावाची न प्रकृतिः स च न नान्त इति षट्त्वाभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः । पृष्ठ इति पञ्चम्येव पृष्ठः परयोः प्रत्या- सन्त्या षड्वर्गगतसंख्याभिधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः । अनुपदस्ये वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु गृह्यमाणविभक्तिरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तिरित्येवार्थः । अद्विषयमेतत् । कतरान्तदानभिधानमभिप्रेत्य तच्चादृशभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा । तुल्यन्यायात् पृष्ठ इत्यत्रापि

॥ कै० ॥ गृह्यमाणविभक्तैरिति । गृह्यमाणानां त्यादादीनां उत्तरादीनां च स्वार्थहारेण सन्ध्यानी या विभक्तिस्तदर्थ- गतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिता या विभक्तिरित्येव सन्ध्या मन्वानस्य प्रश्नः ।

॥ भा० ॥ अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त पृष्ठो लुगिति लुग् न प्राप्नोति । नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः ॥

॥ कै० ॥ आर्थः सन्ध्याऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति । उच्यते । कनि कृते शब्दान्तरत्वान्तात्वाभावाच्च षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मदभ्यां जसोऽशित्वत्वं लङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ विहितविशेषणमेवेति तत्रातिप्रसङ्गं प्रकृते । यद्येवमिति । परमपञ्चेत्यादेर्लोके गणनायां व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव गणनायाम्यसिद्धानामेव संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । पञ्चस्यन्तस्य त्वदुक्तसन्ध्यानेन विभक्त्यन्वयो दुरुपपादः । आष्टौ मानाभावश्च । षट्प्रधान इत्यस्य त्वदभिसतषड्वर्गप्रधानोऽतः समुदायोऽपि षट्संज्ञक इत्यर्थः । षट्प्रधानस्यापि विहितत्वसन्ध्यानेनान्य इत्याशयेनाशङ्कते । इह तर्जति । त्रैष्वमुपपादयन् स्वाश्रयमाह । इह तावदित्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः ॥

४५५

॥ वि० ॥ शक्येति । स च न स्वाङ्गमिति भावः । अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाङ्गम् । एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्यवहितपरा- मर्शोऽपिनाऽव्यवहितस्य चेत्याह । गृह्यमाणेत्यादि । अर्थशङ्कमिति । उत्तरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकसमोरित्यर्थः । तदर्थ- कप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः । उत्तरादिभ्य इत्यस्य पृष्ठार्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः । परे तु विधानस्य सर्वज्ञानाद्ययगेनार्थ- हारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रन्थविरोधस्तस्याद्विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यं परमकतरदित्यत्वाद्वादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यन्तु

॥ कै० ॥ प्रियसकुशेति । सन्ध्याशब्दशकटावयवचनोऽवेति बहुव्रीहौ सकथ्यणोरिति समासान्तो न कृतः । प्रकृतविभक्ता- विति । अङ्गार्थसन्ध्यान्यां विभक्तावित्यर्थः । तच्चापीति । गृह्यमाणविभक्तैरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च । उत्तरादिभ्यो

॥ भा० ॥ इह तर्हि प्रियसकुशेति आह्वयेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवं अतितद् अतितद् अतितद् इति अत्र प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् उत्तरादिभ्यः पञ्चम्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति पृष्ठी तत्रा- शङ्कं भिन्नविभक्तित्वाद् उत्तरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छब्दं विशेष- यितुमन्यदतो विहितात्त्वयाद् उत्तरादिभ्यो यो विहित इति ॥

॥ कै० ॥ यो विहित इति । अर्थहारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । युष्मदस्मदभ्यां जसोऽ- शित्वत्वं तु प्रक्रमे ऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत अर्थहारेण युष्मदस्मदभ्यान् परत्वमन्तेत्येति युष्मदित्यादावपि कार्यं भवति ॥

४५६

॥ वि० ॥ विपरीतत्वदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः । त्यादादिप्रकृतविभक्तावित्यर्थं सत्त्वा प्रकृते । यद्येवमिति । उक्ताशयेनाह । त्यादादिप्रधान इति । अङ्गस्येति सूत्रेऽतो भिन्नमेवेत्यादौ विविभक्तित्वादसन्ध्यासाङ्गाङ्गनिमित्तं यो भिसति सन्ध्या वक्ष्यति । तेन न्यायेनाद्यापि सन्ध्यासंख्याद्वयमेकदेशुक्ति- स्त्याङ्गानुसारान् पञ्चम्यो उत्तरादिभ्य इति सूत्रेण विहितविशेषणं भाष्यसम्मतं तस्यार्थस्य अस्त्वविरोधेन भाष्यकृता दृष्टाकाङ्क्षादित्याहुः ॥

४५६

॥ वि० ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधानं वक्तुमाह । इहेति । इह तावदिति । लघ्वानुसारश्च तत्र तत्र तथा व्याख्याने बीजम् । अङ्गस्य विभक्तावित्यादेशाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्यर्थः । पष्ठान्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भावः । नञ्समासेऽपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः । अतिकतरदित्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अचापि पक्षे अतिसर्वायेत्यादौ दोष एव परमसर्वत इत्यादिस्तिष्ठे तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नो विहितस्य डेः स्त्री इत्यर्थेऽपि स्त्रीभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोऽप्येकदेश्युक्तिरिदं पक्षद्वयमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह । भाष्येऽथवा नेदमिति । इदं चेत्यादिभिश्च सर्वोदित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रायुक्तकार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदतः

॥ कै० ॥ अतिस इति । शोभनः स इति प्रादिसमासः । नञ्समासेऽध्यसः । अपट् । अकतरदिति भवति । सर्वेषां यानीति । स्वविषया-

॥ भा० ॥ इहं दानीमस्मिदधिसकृच्छाप्तामनङ्मुदात्त इति । त्यदादीनामो भवतीति । अस्थ्यादीनामित्येषा पठौ अङ्गस्येत्यपि । त्यदादीनामित्यपि पठौ अङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः । इह तावदस्मिदधिसकृच्छाप्तामनङ्मुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अस्थ्यादिभिरनङ्म् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति । इहं दानीन्त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति । यद्येवमस्ति सः । अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि ॥

॥ कै० ॥ पक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति । भिन्नार्थत्वात् ॥

॥ वि० ॥ आह । स्वविषयेति । लोकनिरुद्धप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तवन्ताः स्वविषयः । ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वादुदायं व्याख्यानक्षेत्रेऽत आह । न त्विति । नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षं सर्वनामत्वाद् घटायेत्यादौ स्त्रीभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तदिधायकेषु सर्वनामशङ्कणसामर्थ्येन सकृद्भूतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानीति बहुवचनान्तापूर्वपदको विशिष्टो दर्शितो भाष्ये ॥

४५७

॥ वि० ॥ भाष्ये संज्ञोपसर्जने चेति । संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वाच्च सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नामपदस्वरस्येन तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनांशे विशेषे इत्यस्य विशेषणं इत्यर्थः । भाष्ये एतेषां चापीति दूषणान्तरम् । एतेषां चापि । घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य । तस्य तस्यापि । स स विषयः । सर्वार्थार्थो विषयः । तस्मिंस्तस्मिन्विषये । सर्वार्थरूपे विषये । यो यः शब्दः ।

॥ कै० ॥ एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्मोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । सामानाधिकरण्यादनयोः ।

॥ भा० ॥ संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनामः स्त्री ।

आमि सर्वनामः सुष्ठिति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम उत्तरस्य

डेः स्त्री भवति । सर्वनाम उत्तरस्यामः सुष्ठु भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्येवापि प्राप्नोति । एतेषां

चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः । तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वसते तस्य तस्य तस्मिन्

स्मिन्वर्त्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । एवमस्तुभयमनेन क्रियते पाठस्यैव विशेष्यते संज्ञा च ॥

॥ कै० ॥ ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितम् ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ घटादिशब्दो वसते । तस्य तस्य । घटादिशब्दस्य सर्वार्थार्थं वर्तमानस्येत्युत्तरार्थः । तद्वाच्ये । ततश्चेति । पदेः पदादीनामिधायऽऽकाङ्क्षादिभ्यः सकृद्विभक्त्यास्मृत्वाङ्गार्थप्रतीतिर्जन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते । नन्वेति । गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताः शब्दानाभिनिवेशित्वाङ्गार्थकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः ॥

४५८

॥ वि० ॥ योग्यतरान्विते पदानां शक्तेः स्वाध्वत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति । तत्रेति । अवग्रहः । कोटीकारः । न प्रतिपद्यते । निश्चिततयेति शेषः । रूपसादृशादिति । ओदनशब्दतिरिक्ताध्वान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रतिपन्नार्थम् । निर्द्धारितविशेषप्रतिपन्नार्थम् । अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः । यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्यश्रयां केयटेनोक्तम् ।

॥ कै० ॥ तत्रेदं दर्शनम् । सर्वशब्दोऽपि ओदनाध्वान्वयहेतुं प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि सर्वशब्दा-
ध्वान्वयहेतुः । प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृशान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रति-
पन्नार्थमुभयोरुपादानम् । तच्चैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्थिति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः ॥

॥ वि० ॥ तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शतश्रीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थान्विते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इतीग्यता इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जूपायां निरूपितमित्याहुः । अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । नच सर्वनामः स्त्री इत्यादौ सर्वादेः स्त्री इत्याख्ये सूत्राणि सन्ति न कृत्स्नादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः । भाष्ये स्वक्तृर्भयमिति ॥

४५९

॥ वि० ॥ सत्तेति । एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्तात् साहित्यविवक्षाभाव इत्यर्थः । अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिह तत्त्वम् । अचोच्चारणं तन्नेण बोधुबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाऽऽवृत्तिर्विति । आटसिद्धेत्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निरा-
कृतमित्यर्थः । प्रसिद्धप्रवृत्तिमिति । तच्च सर्वशब्दस्य थावत्सम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां

॥ कै० ॥ एकशेषनिर्द्देश इति । ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः । एकशेषफलत्वात्तन्वन्याय आटसिर्वैकशेष-
व्देनोच्यते । अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशब्दं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासम्पादनार्थं
भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः । संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृ-

॥ भा० ॥ कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् ।
एकशेषनिर्द्देशोऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्व-
नामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां याति च नामानि तानि सर्वादीनि ।
संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठते ॥

॥ कै० ॥ चिन्तिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते । उपसर्जनस्यैव जहत्स्वार्थस-
जहदा अतिक्रान्ताद्यविशेषणतामापन्नमतिक्रान्ताद्येष्ट भवत्यतिसर्वायेत्यत्र । वाक्ये त्वसंमृष्टायांत्वात् स्वाध्वमात्रं प्रतिपाद-
यतो न विशेषेऽवस्थानम् ॥

॥ वि० ॥ प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थः । स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्तिमिदं इत्यर्थः । अतिक्रान्ताद्यविशेषणतामिति ।
एवञ्च प्राधान्येन न सर्वाध्वोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥

४६०

॥ वि० ॥ भाष्ये अथवा महतीति । अयं भावः । अनेकार्थसाधारणशक्तिसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमा-
नाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव शक्तेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न
प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वरस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हीतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचक-
त्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्राधान्यसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्विति दिक् । ततोऽपि

॥ के० ॥ यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां
विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि । यतस्तदगुरुत्वात् तेषां संज्ञा कृतेति सर्व-

॥ भा० ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं
हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । अन्यर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत ।
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां नामानीति ज्ञातः सर्वनामानि । संज्ञापसर्जने च विशेषेऽव-
तिष्ठते ॥ अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः । उभस्य सर्वनाम्नेऽकजर्थः । उभस्य सर्वनामत्वेऽ-
कजर्थः पाठः क्रियते । उभस्यौ । किमुच्यतेऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ॥

॥ के० ॥ नामकार्यमनर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम् ॥

लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यलघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये । यदा संज्ञा च नामेतिपर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यलघीयस्तत् ।
एवञ्च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयत्वं सिद्धम् । लघ्वर्थमित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थसंज्ञात्वं नाम योगरूपत्वं तत्र योगार्थस्य
सुख्येनैवान्वयनियमात् पृथग् उद्देशेनान्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह । अनुमीयत इति । नूनमेतानीति । गणपठितानीत्यर्थः । भाष्येऽद्या-
भस्येति । उभयत इत्यादेशमयशब्दपाठेनैव सिद्धिरिति भावः ॥

४६१

॥ वि० ॥ द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन
वृत्तिविषये इत्युक्तम् । क इदानीमिति । अस्त्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तत्सत्ताद्विविधये द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः । ननु
टावन्ते सर्वनामः स्वाडित्याद्यन्यसर्वनामकार्यसम्भवाऽस्त्येवेत्यत आह । टाव्विषयत्वमपीति । अन्याऽभाव इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवञ्चोभशब्दः
केवलद्विवचनविषयतासहितद्विवचनविषयो वेत्यर्थ इति टाव्यग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् । द्विवचनटाव्विषयत्वे उपपत्तिमात्रं । तत्रेति ।

॥ के० ॥ अन्याभाव इति । टाव्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रह-
णस्यैवं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो भाव्यते । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति द्विदृग्गच्छा-

॥ भा० ॥ अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात् । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः ।
किं कारणम् । द्विवचनटाव्विषयत्वात् । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयः । अन्यानि
च सर्वनामकार्याण्येकवचनवहुवचनेष्वन्यन्ते । यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्विषयः
क इदानीमस्यान्यत्र भवति ॥

॥ के० ॥ दिव्यशैत्यत्र निपातनादुभावाच्चीत्यादयः साधवः ॥

॥ वि० ॥ द्विविधमिति सुवचनवत्त्वात्स्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयपस्थानिकत्वेनाऽयच्चस्वदिकल्पेनैव वाक्कासिद्धौ कलाभावेन महाविभाषाया अप्यसम्बन्धमिदौ
प्रत्ययान्तरत्वपक्षं तत्रिदृशौ दोषाच्च नित्यशब्दो योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादिशभूतायचप्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाक्यार्थविरोधादि-
कस्याऽननुवृत्तिः । अयमप्याशुदान एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तशब्दानुवृत्तः । वृत्तिविषय इति । अत एवोभौ साभ्यामस्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदञ्च
सर्वं योगविभागेऽसिद्धार्थत्वाद् उभाविति निर्देशाच्च उभयोऽन्येतिवर्तिकाच्च द्विवचनाश्वयं यत्र तत्रैव प्रवर्तते नान्यत्र तेन नातिप्रसङ्गः ॥

४६२

॥ वि० ॥ उभयोऽन्येति । द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनायामितिभावः । लुगिपये लुका विषयस्यैवापहरात् दोषः । संभावना-
निवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्याहसिद्धिः । अन्यथोभाससिद्धिः कर्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायज-
नापत्तावुभयत इत्याहसिद्धिः । मम तु यद्यत तसिद्धादिः स्यात् तर्हि लुगपि स्यादितिसंभावनाया विषयाऽभावसंभावनाऽस्येवेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं
विषयपदमुपात्तम् । उभयोऽन्येति वार्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः । रूपे इति । नन्वकचि उभयशब्देन
तद्विशिष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थ उभकयो मणिरितिप्रयोगः सिध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थोऽकचि उभकयघट

॥ कै० ॥ कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरं च नास्ति विशेषः । अवयवे च नास्त्यादरो नहि लक्षण्येन पदकारा अनुवन्तः ।

उभकाभ्यां हेतुभ्याम् उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात् ।

॥ भा० ॥ उभयोऽन्यत् । उभयशब्दोऽस्यान्यत् भवति । उभये देवमनुष्याः ।

उभयो मणिरिति । किञ्च स्याद् यद्युदाकञ् न स्यात् । कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं

काकोविशेषः । उभयशब्दोऽयं द्विवचनटाव्यपय इत्युक्तम् । तत्राकचि सति अकच-

स्तत्वाप्यपतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति ॥

॥ कै० ॥ उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभयशब्देन साधुना भाष्यं न लुप्ते न व्यर्हते ॥

॥ वि० ॥ इति रूपम् । के अयचि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न । भाष्यप्रासाद्वेनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा । उभ-
योऽन्येतिवार्तिकमूलभूतम् उभयशब्दस्य द्विवचनं टापु च लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूचमुदाहृतम् । तन्मते श्रेयां प्रयोगाशामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् ।
स्वरे चेति । चिरस्वरप्रत्ययस्वरभ्यामुभयचाऽपि अन्तोदात्तत्वस्येव सिद्धिरितिभावः । उभकाभ्यामित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रचिप्तः । पुनरग्रे दर्शनात् ।
श्रूयमाण इति । विषयशब्दस्यभ्योऽयमर्थः । श्रूयमाणत्वञ्च साक्षाद्भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत् ॥

४६३

॥ वि० ॥ व्यवधानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः । उभयघटावित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय
कविषये इति । एवञ्चेतदचनाकराणामवयवार्थमुभयशब्दपाठ इति भावः । भाष्ये एवमाप्यपीति । टापा व्यवधानादिति भावः । अन्तरेणा-
पीति । दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्वद्वापिनोभयशब्दत्वमिति भावः । आवन्तादेकवचनाद्यापचित्सु नैत्याह । स्वार्थिकत्वादिति । एवञ्च तत एकवचनादौ द्विव-

॥ कै० ॥ के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय
उभयशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् । यद्येव तर्हीति । ननु द्विवचनटाव्यपयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोचानुपपत्तिः ।

॥ भा० ॥ के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या । यद्येव तर्हि के

सति नायं द्विवचनपरः । एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या ।

अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् ।

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन ॥

॥ कै० ॥ एवन्तश्चि टाव्यपयत्वमेकवचनवहुवचनयोर्मौढित्वोभयमप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् । अवचनादिति ।

स्वार्थिकत्वादाप उभयस्याज्ञानादापि सिद्धा द्विवचनपरतैत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अन्विषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः । किं वक्तव्यमेतदित्यादिरन्तादिवद्भावेनैत्यन्तोऽपाठः । अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं
वक्तव्यमिति प्रश्नासङ्गतः । तथा अममूनको वा पश्व इति बोध्यम् ॥

४६४

॥ वि० ॥ इति । कुविमाऽकुविमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिस्तस्यैव शास्त्रेऽनान्ययस्य संस्थासंज्ञासुवे भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकासिद्धयवस्था-
बोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तयेति भावः । ननु भकावितिवद् उभयत इत्याद्यपि प्रसज्येत्यत आह । उभयत इत्यादि । तयोरेव्यत्येन विभ-
क्त्यन्योयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वञ्च संस्थाप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वम् । अभेदविषयः । दृष्टिविषयः ।
उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये कथं स्वार्थिका इति । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधजनका अतः प्रकृतिर्गृह्यतेऽनेनेति

॥ कै० ॥ केऽपि तुल्यमिति । द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्वाधौऽभिधानसमर्थ-
इत्यर्थः । उभयत उभयवेति ततसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते नतृभशब्दः ।

॥ भा० ॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम् । अवचनादापि तत्परविज्ञा-
नमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृ-
तितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

॥ कै० ॥ एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभयशब्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठीतृतीयाथः पाठ इति केचित् । निमि-
त्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्त्तव्य इत्यन्ये ॥

॥ वि० ॥ प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभयशब्दग्रहणेन द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्व्यापृतिः ।
प्रकृतिग्रहणेत्यनेन कुविमाकुविमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनञ्च टाप्ताहचर्थात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाव्ग्रहणं तेनोभयोर्भावित्यत्र समासे भव-
त्येवायजित्याहुः । एवं प्रत्याख्यात इति । किञ्चाकज्मात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनामकजित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च
संज्ञादिव्यापृतिरिति बोध्यम् ॥

४६५

इदं त्विति । भाष्ये आदिपदसंज्ञाप्रमित्यर्थः । भावतायनिरिति । सति पाठे त्वदादीनि चेति वृद्धत्वे उदीचां वृद्धादिति फिज् । भवाद्युक्तिः ।
विष्वग्देवयोश्च टेरिति चेन्न सर्वनाम्नोऽनुकर्षणाद्वाद्देशः । भवन्मय इति । नित्यं वृत्तेति मयट् । भवन्मिन् बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्योरिति
पूर्वनिपातः । भवतठगिति । शब्दन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्ताऽनुवृत्तं इत्यर्थः । गुणवचनेति । एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा

॥ कै० ॥ अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् श्वायाश्च भावात्मन् । शेष इति । पाठे सति त्वदादित्वाच्छेषो भवति ।
तृतीयादयोऽपीति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्षेतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् । भावतायनिः ।
भवाद्युक्त्वं भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च । भवन्मिज्जः । भवतठक्कुसाविति वृद्धत्वाद् ठक्कुसौ । गुणवचनसंज्ञावाचनञ्च ।

॥ भा० ॥ अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि । भवतोऽकच्छेपात्त्वानि । भवतोऽकच्छेपा-
त्वानि प्रयोजनानि । अकच् । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् । भवादृगिति ।
किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि वृश्यन्ते ।
सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥ ७ ॥ विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ ।
दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहोक्तिरिति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न जायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति ।
दिग्ग्रहणे पुनः कियमाणे न दोषो भवति । दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ भवतो भावो भावत्वमिति साभूत् ॥ ७ ॥ विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति ।
एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्साम्योद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तराणां भिन्नतो विषयभेदो
न लभ्यत इत्युत्तरम् ॥

॥ वि० ॥ सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ ७ ॥ विभाषा दि । एकस्मिन्विषये । सर्वत्र परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्ये सर्वत्र वा विकल्पे भावाभावयोस्तनैव
सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति भावः । भाष्ये दिगुपदिष्टे इति । दिक्प्रमासीञ्चारणेन विहित इत्यर्थः । बहुव्रीहोरिति शेषः ॥

४६६

॥ वि० ॥ व्याप्यधर्मातिदेशो व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह । मुख्य इति । दक्षिणदक्षिणस्यै इति । आवाधे चेति द्विवच-
नबहुव्रीहिवद्भावो । नावयवानामिति । न बहुव्रीह्याविति वदन्ने चिकीर्षति नेत्यर्थो न । यद्यपि इन्द्रेऽपि उज्जुतावयवभेदसमुदायस्य
प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहिरिव इन्द्रेण गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्वदादीनां इन्द्राभावेनादन्ते काकचोरविशेषेण फलाभावान् । अन्यपर्याय-

॥ कै० ॥ समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।

॥ भा० ॥ अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव यो बहुव्रीहस्तत्र यथा स्याद्
बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र साभूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । अथ बहुव्री-
हिसङ्गणं किमर्थम् । इन्द्रे साभूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
इन्द्रे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यद्यैव न बहु-
व्रीह्यावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं इन्द्रे चेत्येतमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् ॥

॥ कै० ॥ इन्द्रे चेत्यनेन सर्वोद्यन्तस्य इन्द्रेण सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति सर्वनाम्नो दक्षिणमात्र इति पुंस्त्वद्भावः ॥

॥ वि० ॥ त्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन मानम् । बहुसंज्ञतत्वात् । गणे तत्पाठस्य विभाषा जसोत्वस्याऽसङ्गतेत्येति भावः । एवञ्चेद् सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानु-
वादकमेव सूत्रकृता तदनभ्युपगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुकुटमयूरीवित्यादावुपसर्जनद्वयवारणाय इन्द्रे नेतिवचनमारब्धं गोस्त्रियोरिति कृत्वे भाष्ये इति
बोधम् । पुंस्त्वद्भाव इति । इदं चिन्त्यम् । सात्वराक्षणेन सिद्धेः ॥

४६७

॥ वि० ॥ ननु यथा बहुव्रीहौ इन्द्रे चेत्यप्राप्तावधीपं प्रवर्तते तथा इन्द्रे न बहुव्रीह्यावित्यप्राप्तेऽपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह ।
अयमत्रार्थ इति । एवञ्च न चाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीह्यावित्यादिः । इन्द्रे चेत्यस्य तु इन्द्रे इत्यादिः । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्ति-
रिति तु इन्द्रे चेत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति भावः । सर्वः स्वविषय इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः । न ख्याप्त इति । सर्वो दिग्इन्द्रे

॥ कै० ॥ येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः । न बहुव्रीह्यावित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । इन्द्रे चेत्यनेन तु न व्याप्तः ।

॥ भा० ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीह्यावित्येति स्मिन्प्रतिषेधे
इयं विभाषा आरभ्यते । इन्द्रे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादो
अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीह्यावित्येतं प्रतिषेधं बाधयति ।
इन्द्रे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधयति । अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति ।
या पूर्वो सोत्तरा अस्योन्मुख्यस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुख्यः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति ॥

॥ कै० ॥ विभाषा जसोति जसि विकल्पविधानात् । यदि चानेन इन्द्रे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत ।
बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्थो सती परत्वादियं विभाषा इन्द्रे चेत्यनेन बाधते ॥

॥ वि० ॥ इति शेषः । युक्त्यन्तरमप्याह । यदि चेति । भाष्ये या पूर्वो सोत्तर इति । यद्यपि शास्त्रे यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते । या पूर्वत्वमकार-
कचानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्त्येवमिति । एवञ्चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्ताति तत्रापि समासे तदप्राप्तेऽपि पूर्वपदस्य ज्ञानविशेष्यत्वं कश्चिन्नान्तेन गुणवा-
चकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् ।

४६८

॥ वि० ॥ तत्र दिक्शब्दोऽस्तीति । नच शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोऽपि प्रतिपदोक्तः । स्पष्टं चेदमान्तरत इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक्शब्दाभावादिति भावः । भाष्ये अवयवभूतस्याऽपीति । प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य समूहत्वं प्रति गुणत्वादिति भावः ।

॥ कै० ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्प्रमास इति व्यपदेशे दिङ्गामानीति विहितस्य न्यायः । तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति । वस्त्रा-

॥ भा० ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेति । यद्येवं नाथो बहुव्रीहिश्रहणेन । इन्द्रे कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेति । उत्तरार्थे तर्हि बहुव्रीहिश्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहिविति । द्वितीयं कर्त्तव्यम् । बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र भाभूत् । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहिः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह भाभूत् । वस्त्रमन्तरमेपां त इमे वस्त्रान्तराः । वस्त्रमन्तरमेपां त इमे वस्त्रान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वस्त्रान्तराश्च वस्त्रान्तरवस्त्रान्तराः ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ स्मरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहवित्पारम्भात् तन्मतेनेदम्ययोजनमुक्तम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वावतिपदार्थस्येति बोध्यम् । वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनासत्वेऽपि परनिपातो राजदन्तादित्वाद्धोध्यः । तन्मतेनेति । किन्वावयवयोः सर्वनासत्वेऽपि इन्दस्य तत्त्वाभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेशुक्तिरिदं भाष्यम् ॥ ॐ ॥

४६८

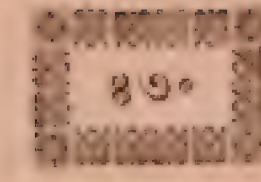
॥ वि० ॥ न बहुव्रीहौ । नियमः कथमिति । संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । प्राप्ते इति । सप्तमीविशेषेण इत्यनेन । नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः ।

॥ कै० ॥ न बहुव्रीहौ । प्रियविश्रयायि । प्रियशब्दस्य विश्रविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । ध्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वादिशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते । विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते

॥ भा० ॥ न बहुव्रीहौ । किमुदाहरणम् । प्रियविश्रयाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्त्वोच्यन्तस्य बहुव्रीहिः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्योरूपसंख्यानमिति । तत्र विश्रविश्रयायि भवितव्यम् । इदं तर्हि ध्याय्य चान्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यतेतत् । संख्यासर्वनाम्नोर्धो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्रयाय । तनु चोक्तं विश्रविश्रयायि भवितव्यमिति । वक्ष्यतेतत् । वा पियस्येति ॥

॥ कै० ॥ प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति । वक्ष्यतेतदिति । नैष वाक्यार्थो यस्यया कनिष्ठत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नचैव वार्तिके संख्याश्रहणं अर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वस्य विशेषणत्वात्तत्राऽपि संख्यायाः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये दृष्टिकारोक्तं सूत्रार्थमाह । न खल्वपीति । अस्याऽर्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते । बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय पदान्तरव्यादि ।
वर्त्तिपदार्थविशेषयति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिरिति । ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेतिशेषः । सामान्येनेति । न लुग्विषयमे-

॥ कै० ॥ व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । द्विकपुत्रो द्विकपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् । कथं
पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तनाऽकचा तावद्भाष्यं पश्चात्पदान्तरसन्निधाने वर्त्तिपदार्थविशेषणा-

॥ भा० ॥ न खल्वप्यवश्यं सर्वोद्यन्तस्यैव बहुव्रीहिः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि ।
असर्वोद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकञ् माभूदिति । किञ् स्याद् यद्य-
ताकच् स्यात् । को न स्यात् । कथं दानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं
पिता अह्य मकत्पितृकः । त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मकत्पितृकः ।
त्वकत्पितृक इति चेष्टते । कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गे विधिः
शक्यो बाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गे विधिर्बाधते । गोमन्त्रिय इति यथा ॥

॥ कै० ॥ ऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिरित्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चेति सामान्येन ज्ञापकम् । बहिरङ्गेऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येतिभावः ॥

॥ वि० ॥ वेतिभावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकम् । अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः । गोमन्त्रिय इत्यत्र लुका
हल्वादिक्तोपो बाधते । तेन नुसृदीर्घो नेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये ननु चेहापीति । वैयधिकरणेन सम्बन्धाश्रयसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सा-
मानाधिकरण्येनैव सम्बन्धो ननु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह । अस्त्यन्यदिति । अत्र हीति । बहुव्रीहिर्बिभक्तव्यत्वात् सर्थनासकार्यस्यायादिप्राप्ते-
रितिभावः । तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्याऽपि बाध इति तत्तात्पर्यम् । ननु शतत्वकरणस्थसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्था अत एव चन्दे चेतिनिषेधः समुदायस्यैव
एवञ्च वाच्यदन्त्याऽसवाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह । भाष्ये अयं खल्वपीति । एतेन बहुव्रीह्यावित्यत्र विकीर्षिते द्रव्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिरपिदृष्ट

॥ कै० ॥ क्रियते तदेति । लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ
समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते । अयं खल्वपीति । सूत्रोपाकृत एवायमर्थ इति प्रतिपा-

॥ भा० ॥ क्रियते तत्र यज्ञः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीह्याविति ।
अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्रवाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतस्मिन् । अयं
खल्वपि बहुव्रीहिरस्यैव प्राथमकत्वात् । यस्मिन्नेकपक्षमेकत्वयमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यथादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

॥ कै० ॥ दयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हः ।
तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात् ॥

॥ वि० ॥ लक्षणा व्यर्थेति परास्ते तदाचष्टे । सूत्रेति । भाष्ये ऐकपक्षमेकार्थीभाव एककारकशक्तियोगो वा एकविभक्तिकत्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यद्
या लभते तस्येदं यज्ञसमित्यन्वयः । तस्य तादर्थ्यादितिपाठः कश्चित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अपाया तन्मध्यपदप्रत्ययान्ते लक्षणा बोध्या । तदेतद्वहुव्रीह्या-
र्थानि यदानीन्वनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधेदत्तकं पितृतिप्रयोगो न स्यात् किञ्च सुपरत्वाभावात्वाक्यौ न स्यातामेत आह । अपायेनेति ॥

४७२

॥ बि० ॥ तद्वैतवृत्तिकारोक्तं दूषयति । अकचस्वरौ त्विति । एषा स्मृतिरविशेषात्सर्वप्रकरणाविषया । सूत्रप्रत्याख्यानं । समुदाये नि-
पेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवञ्च महासंज्ञासिद्धान्तानुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं द्रष्टुं चेत्पि सूत्रमिति
सुवक्तुं हृदयम् । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरस्य बहुलशब्ददर्शित्वात् । स्पष्टं चेदं धिक्कुतयोरितिसूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्या-

॥ कै० ॥ गोनर्दीयस्त्विति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनिवयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः स्वाङ्गशिष्टा-
मदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम् । आद्यपूर्वायेति । अवहृत्प्रौद्यर्थं वचनम् । नचाऽनेति । प्राधान्येनेति भावः । अत्र

॥ भा० ॥ गोनर्दीयस्त्विति । अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकर्त्तव्यत्वं कर्त्तव्यत्वं
इत्थं भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
आद्यो भूतपूर्व आद्यपूर्वः । आद्यपूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानान्तर्यकां पूर्वादीनां
व्यवस्थायामिति वचनात् । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्था-
यामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते नचाऽत्र व्यवस्था गम्यते ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ हि पूर्वत्वमाश्रित्य विप्रपणम् । यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिमान्तर्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति
संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चाऽत्र समासः ॥ ॐ ॥

॥ बि० ॥ नमेव प्रवर्त्तमानास्त्विति । शिडिति सर्वनाम स्वरौदाहरणं विप्रप्रियायेति । भाष्ये भूतपूर्वस्येति । भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः ।
प्राधान्येनेति । प्रयोगकाकरूपस्यापि भूतपूर्वस्योपसंख्यानत्वात् भवतीति भावः ॥ ॐ ॥

४७३

॥ बि० ॥ तृतीया । अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः । प्रयोगार्हस्येति । मासेन पूर्वाय देहीति
भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये तादर्थ्यादिति च लोकदृष्टोक्तम् । लोको हि तस्मादेव वाक्याणां वृत्तिं निष्कर्त्तुं मन्यते । नन्वेवं सति
समुदायस्य निषेधा न लभ्यतेऽत आह । वाक्यभेदेन चेति । आहन्त्येति भावः । भाष्ये अथवेति । योगाङ्गमिति । योगरूपमङ्गमष्टाध्याया इत्यर्थः । तृतीयासमासे
सर्वादीनीति ! तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधोऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मृते स्यात् । अवयवस्य तत्त्वोऽपि ततो

॥ कै० ॥ तृतीयासमासे । अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्दनामे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य शङ्कणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः

॥ भा० ॥ तृतीयासमासे । समास इति वर्तमाने पुनः समासशङ्कं किमर्थम् । अयं तृतीयासमा-
साऽस्त्वैव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्कैपयमेकस्वर्थमेकविभक्तित्वञ्चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।
तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तत्सिद्धं ग्रहणम् । अथवा
समास इति वर्तमाने पुनः समासशङ्कस्येतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गं
योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय
देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततोऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न
भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि । संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ सापुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाद्ययानात्समाससदृशस्य वाक्यस्य शङ्कणम् । पूर्वसदृशेति
च प्रतिपदोक्ततृतीयासमासो गृह्यते ॥ ॐ ॥

॥ बि० ॥ विभक्तेरविहितत्वात् दोषः । सप्तभ्युच्चारणे तु सुवानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वादीनीति । तृतीयासमासपराणीत्यर्थः । तद्दीजं दर्शयति ।
पर्युदासिति । भाष्ये पञ्चभ्युपादानात्पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः । सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् । प्रतिपदोक्त इति । तेन मासेन
कृत्याय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थकं मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः । अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्त्यान् सर्वादीन् विहाय पूर्व सर्वादाहृत इति बोध्यम् ॥ ॐ ॥

४७४
॥ वि० ॥ विभाषा ज । इकारोऽस्ति । तद्रूपस्य सर्वनामकार्थस्याऽभावादिति भावः । सूत्रे जसीति च कुसुससमीकं कुसुक्षितोऽयान्तं वा । अन्ये खिति । जसीत्यस्य च जस्पठिते सर्वनामकार्थविधायकसूत्रे इन्दे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपनिष्ठते इत्यर्थे इत्यभिमानः । भाष्येऽ-
कञ्चित् न भवतीत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकञ् न भवतीत्यर्थः । कुताऽकञ्चा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वाद्भेदेन विकल्पो भवत्येव समुदायस्य कुत्सावि-

॥ कै० ॥ विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकाल-
त्वात्संज्ञाया जसः शीत्यतैवोपस्थानं मन्यन्ते ॥ ॥ पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभा-
षार्थे पठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विग्रहानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पश्यन्ते । तत्र पूर्वादीनि नवेत्येव सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा

॥ भा० ॥ विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रति विभाषा अकञ्चित् न भवति । इन्दे चेति प्रति-
पेधात् ॥ ॥ पूर्वपरावरद्विगोत्रपराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां । अव-
रादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणो पठितत्वात् । अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहण-
मनर्थकम् । किं कारणम् । गणो पठितत्वात् । गणो ह्येतानि पश्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ चेयं भविष्यति तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानाद् गण एवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्स-
नाभीच्छाग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्त्तिककाराऽभिप्रायः । अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्यते ॥

॥ वि० ॥ वक्ष्यामीं केनायं विकल्पः । इन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ ॥ पूर्वपरा । भाष्ये पुनः सूत्रपाठे इति । गणपाठोक्त-
रकाविके सूत्रपाठे इत्यर्थः । ननु पूर्वादीनि नवेत्येतावत्युक्ते गणस्यग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यकत्वेन गौरवाद्वर्धनान्तरे एवाप्राप्तविभाषा स्यादत आह ।
तेषामेवाऽस्तेति । नन्वेवमर्थविशेषणलाभो न स्यादत आह । गणो एवेति । प्रकारार्थं इति । वस्तुतो लज्जचरत्वादजाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात
उचित इत्याशयेनावरादीनामित्युक्तिर्वातिककृत इति बोध्यम् ॥

४७५
॥ वि० ॥ ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वता निश्चीयतेऽत आह । आदिशब्द इति । ननु गणपाठस्य निर्देशनार्थत्वे आदि-
पदस्य प्रकारार्थता स्यात् तदेव कुत इत्यत आह । तत्र वेद इति । प्रकारेति । सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः । छान्दसः प्रयोग
इति । एवञ्च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः । अत्र वदन्ति । तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरादी-

॥ कै० ॥ कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसन्निवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो
व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्राऽऽदिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि सम्भवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् ।
योग्यादयः पश्यन्ते कुतादिराकृतिगण इति । कुतादयश्च उत्तिकारेनिर्देशनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प-

॥ भा० ॥ कथं पुनर्जायते स पूर्वः पाठः । अयं पुनः
पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि ॥

॥ कै० ॥ कारणार्थताऽऽदिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र सम्भाव्यत इति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दो-
द्भिधीयते । तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे किं कुत्सादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्य-
येन छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवयवकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नीति व्यर्थम् । अथ हि पूर्वादीनीत्यर्थः कैयटाक्षिप्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः । किञ्च इमान्यहि पूर्वादीनीतिशब्दाऽप्यनुपपन्ना
त्यदुक्तरीत्या त्रितोरभिधानात् । एवञ्च तैत्तिरीयमन्त्रेणैवपि चिन्त्यमेव । तस्मादत्राऽऽदिशब्द आत्मवक्ताची भीष्मादिश्च सुयोग्य इतिवत् । तानि गण-
पठितानि पूर्वकालाभ्यायानि । इमान्यष्टाभ्यायोपठितानि अवयवकालाभ्यायानीत्यर्थः । एवञ्च तत्सत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥

४७६

॥ वि० ॥ तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते । इमान्यपि । अष्टाध्यायीपठितान्यपि । पूर्वादीनि । पूर्वकालाश्रयासीत्यर्थः । अत्रापिरेवा-
र्थाऽन्यथोभयोः परस्परपक्षयोः पूर्वकालत्वासम्भवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्यवच्छेदने च
सादृश्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्येदितिसूचे भाष्ये इति । नवैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्यां पूर्व्यादिष्वसूचीपठितानीत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशङ्कोऽयमर्थः प्रतिपत्तिमित्याह । इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्र-
हणं त्वदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसन्निवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् ।

॥ भा० ॥ इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्युच्चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः । अथ
पुनः पाठ इति । यदयं पूर्व्यादिभ्यो नवग्रहो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ।
इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
एवंविशिष्टान्येवेति गणो पठ्यन्ते ॥

॥ कै० ॥ इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः । एवंविशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं
गणोऽर्थनिर्देश इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीतिसूचेऽष्टाध्यायीसूचपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः । प्रतिनियतेति । पूर्वादिस्तत्कालस्यैव व्यवस्थाया-
मित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञानीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव वक्तव्येति गत्यादि विशेषणानभिधानायेत्यर्थः ॥

४७७

॥ वि० ॥ अष्टाध्यायीपाठेन यथा ह्यादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति । तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानद्वारा
ह्यादिपर्युदासां बाध्यत इत्यर्थः । इति पुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत
आह । वाक्यभेदेन चेति । विभाषा जसीत्यनुवृत्त्येत्यर्थः । जशभावादिति चेदुत्तरवेति । ङो ङे ञोप इति सूचे वार्त्तिकमिदम् ॥ शब्दिकं सूत्रवार्त्तिकप्रयो-

॥ कै० ॥ ह्यादिपर्युदासेनेति । त्वदादीनि पठित्वा गणं कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राह्यादिभ्य इति तसिलादीनां
प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन ह्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा अनुकूलचण इति
पुनर्विधानेन चतुर्त्विया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथाऽमि पूर्वः संसारणाञ्चत्यत्र वाक्यभेदेन

॥ भा० ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ह्यादिपर्युदासेन पर्युदासो माभूदिति । एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैषां ह्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति ।
यदयं पूर्व्यासिद्धमिति तिपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जशभावादिति चेदुक्त-
रत्नाभावादपवादप्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ वाक्यभेदेनेति संज्ञाभाष्ये विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यद्वि पूर्वादीनि नवैवत्येते तदा
गणपाठोऽर्थनिर्देशकः नित्यसंज्ञाविधानं सर्वोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयसंज्ञान्तरे पूर्वादीनां जसि
विज्ञापनम् । प्राप्तविभाषावामुक्तानुवादोपप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायासपूर्वविधानात् ॥

॥ वि० ॥ शब्ददादितः पूर्वमेव गणो पूर्व्यादिपाठ इति बोध्यते इति भावः । पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । आशयान्तरिकप्रमाणाभावादिति भावः ।
तत्रा आशयान्तरं बाधकमाह । उक्तानुवादिति । भाष्ये इत्यर्थः । अभावतात्पर्यवत्तेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् ॥

४७८

॥ वि० ॥ नन्वप्राप्तविभाषात्वारणायाऽर्थमात्रनिर्देशः कियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह । प्रतिपदेति । असङ्करेणेति । सप्तस्वेव
व्यवस्थासम्बन्धः स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवंरूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूते पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येव कुतो न

॥ कै० ॥ विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणाऽसङ्करेणाऽर्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण
प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥ ॐ ॥ स्वमज्ञा । आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आत्मिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची ।
अख्याग्रहणमिति । स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो

॥ भा० ॥ जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥ ॐ ॥ स्वमज्ञातिधनाख्या-
याम् । आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा
स्याद् इह माभूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह माभूदिति । असत्याख्याग्रहणे
स्वे पुत्रा इत्यादौ स्वादेव प्रतिषेधः । अवाप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते पुत्रादिभिः सामा-
नाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यवात्मीयस्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरितिविधिः सिद्धः ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ स्वितम् । सप्तानामेव व्यवस्थायां एतेरिति चिन्त्यम् ॥ ॐ ॥ स्वमज्ञाति । आत्मीयत्वमेवाहति । आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न
तु धनत्वादिनेत्यर्थः । ईदृशविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् । प्रतिषेध इति ।
अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः । न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातिधनत्वयोरित्यर्थः ॥ ॐ ॥

४७९

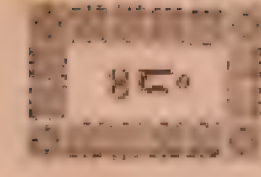
॥ वि० ॥ अन्तरं । भिन्नार्थ इति । नानार्थ इत्यर्थः । ततः सर्वथेति । कर्मणि द्वितीयव्याख्यानं करणे आद्यव्याख्याननेति बोध्यम् ।
नन्वल्पमत्रपरिमाणमभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो

॥ कै० ॥ अन्तरं । बहिरित्यत्राहतदेश उच्यते । तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्या-
न्तरेणाह गृहा उच्यते । यदा तु बहिरशब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहान्त उच्यन्ते ।

॥ भा० ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । उपसंख्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृत-
त्वात् । उपसंख्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योग
इत्येव सिद्धम् । नवाष्टकयुगाद्यर्थम् । नवाऽनर्थकम् । किं कारणम् । षाष्टकयुगाद्यर्थम् ।
षाष्टकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यत्नेतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥

॥ कै० ॥ उभयत्राऽपि स्वयते । उपसंख्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाङ्गिकार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह ।
उपसंख्यानं निति । नवेति । समानप्रमाणे षाष्टकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भविष्यतीत्यत आह । समाने इति । षट्शतमपि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वयः ॥

॥ वि० ॥ तृतीयचतुर्थयोरिति । शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वयं भावः । वह्नियोग इति स्वयंते । तेन परम्परया बाह्यसम्बद्ध-
स्याऽपि सिद्धिरिति । ननु जसि विकल्पविधाय-

॥ कै० ॥ अत्रापीति । यथोपसंख्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा वह्नियोगोऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्त्तिके शाटक-
युगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्वये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्वह्नियोगाभावादुपसंख्यानशङ्कणं कर्तव्यम् । अपुरीति । गणसूत्र

॥ भा० ॥ अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्जातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्त-
रीयमिति । अपुरीति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अन्तरार्या पुरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य डिःसूपसं-
ख्यानम् । वाप्रकरणे तीयस्य डिःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीयायै तृतीयस्यै ।
विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति । द्वितीयाय द्वितीयस्यै । तृतीयाय तृतीयस्यै ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ एतत्कर्त्तव्यम् । किङ्कर्वादिपरिभाषया ग्रन्थप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः । अत इति जसः श्रीविधानादावन्त्याप्य-
भावात् । एः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते कचित्प्राकारादहिरिति अस्ति पुरो वह्नियोगः ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ कसूत्रस्यवार्त्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तस्ययुक्तमत आह । गच्छेति । पृश्नाब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । तच्च स्त्रियामेव तदाह इह त्विति ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ खरादि । क्रियाप्रधानमिति । क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा हिङ्गादि । एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किञ्चिदिति ।
यथोच्चैरादि । अनेकशक्तीति । स्वस्तिष्ठति खरागत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः । भाष्ये सत्त्वव-
चनानामसत्त्ववचनानां चेत्यस्याऽव्ययसंज्ञेय इति शेषः । लोहितेति । अव्ययीभावश्चेति खरादिषु पठ्यत इतिमते इदम् । नन्वसत्त्ववाचित्वाभावाच्चादिषु

॥ कै० ॥ खरादिनिपातमव्ययम् । किमर्थमिति । खरादिषु किञ्चिद्विधप्रधानं किञ्चित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव
खरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । खरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचि-
त्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्वाक्यमेव सत्त्ववाचित्वम् । न निपातसंज्ञेति । प्राग्गीश्वराच्चि-

॥ भा० ॥ खरादिनिपातमव्ययम् । किमर्थं पृथग् ग्रहणं खरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पथेरन् ।
चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा खरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च । अथ किमर्थ-
मुभे संज्ञे क्रियते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङ्किति प्रश्नश्चसंज्ञोक्ता सा
खरादीनामधिकार्था प्रसज्येत । तत्र इव क्षेत्र । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम् ॥

॥ कै० ॥ पाताः खरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । खरादीनामिति । किमोऽदिति अत्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच्
केनप्रसृतयस्तु कृत एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाऽशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्याम् अव्ययमेकाजनाङ्किति सूत्रं कर्त्तव्यं ततश्चात्रा-
सतीनामपि प्रश्नश्चसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चादय एकाजनाङ्किति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वाविशेषणमनभ्यम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह । प्राचीति । किमोऽदिति । तद्विहितेति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव भवति । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवला-
नामपि तेषां संज्ञा स्यादिति भावः । भाष्ये एवं तर्ह्यव्ययेति । प्राग्गीश्वरादव्ययं खरादीनि चादयोऽसत्त्वे इतिपाठ्यमित्यर्थः । तदा चादीनामिति । यदि तु चा-
दयः । असत्त्वे इति योगविभागेनासत्त्वं इति पाठविशेषणं क्रियते तदा नार्थं दोषः । तस्माद्वाच्योक्त एव दोषः । न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम् । खरादी-
नामसंज्ञापक्षः । एवं निपाता आद्युदात्ता इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥ ॐ ॥

४८२

॥ वि० ॥ तद्विषयः । यद्यपि केवलस्येति । एवञ्च केवलतद्विषयत्वात् अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्तिरिति विशेषणमव्यावर्तकमिति भावः । वाचनिक इति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । किञ्च केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च । अन्यर्थसंज्ञा-
योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् । वार्तिकोक्त्यानाय सूत्रार्थं दर्शयति । तत्र एत्तिकारेणेति । सर्वा विभक्तिरिति । सर्वव्यविकेत्यर्थः । प्रतिनिधयेति ।

॥ कै० ॥ तद्विषयः सर्वविभक्तिः । इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र एत्तिकारेण व्याख्या-
तम् । असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदाऽयमर्थः । यस्य तद्विषयः सर्वविभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्विषयोऽप्यसौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः ।

॥ भा० ॥ वक्ष्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तद्विधौ यसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् ।

तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥ ॐ ॥ तद्विषयः सर्वविभक्तिः । असर्व-
विभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् । असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तस्थेवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति नहि विनञ्प्रामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह । असर्वविभक्ताविति । अतिव्याप्तिस्योऽस्मिन् सूत्रार्थे दाचिरिति चः पष्ठेन निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति । अव्ययमात्राविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यत्प्रेष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ॥

॥ वि० ॥ एवञ्च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः । ननु सुवन्ताच्चदितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्त्वद्वितीयाप्रस-
ङ्गोऽत आह । अव्ययमाकेति । तन्निमित्तस्येति बहुव्रीहिः ॥

४८३

॥ वि० ॥ ननुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनात्प्रविशे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्यावर्तकम् आह । क्रमव्यतिक्रम इति । प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः । अविशेषेणेति । व्येकयोः रित्याद्येकवाक्यतामनपेक्षेत्यर्थः । उत्प-
न्नानां नियम इति । उत्पन्नानां शास्त्रवलाच्चियमेत लोपेनैव निश्चितः कियत इत्यर्थः । इदमप्यर्थनियमे सजातीयोपेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् । विशेषस्येति ।

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विना नानेत्यत्रापि असर्वा विभ-
क्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः कियत इत्यव्ययात् सर्वा विभ-
क्तय उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः । तन्नादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकार-

॥ भा० ॥ विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् । सर्वविभक्तिर्ह्यपि
भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् । तन्नादीनां चोपसंख्यानम् । तन्नादीनां चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् । तत्र । यतः । यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिन् सप्तम्या-
स्तसिन् । वक्ष्येतद् इतराभ्योऽपि दृष्टव्यं इति । यदि पुनरविभक्तिश्चादोऽव्ययसंज्ञा भवतीत्युच्यते ॥

॥ कै० ॥ वाचित्वात्तसिन्पि गृह्यते । वक्ष्येतदिति । भवदादिप्रयोग एवाऽप्राप्तिसिद्धयत इत्यर्थः । यदि पुनरिति ।
प्रयोगे योऽव्ययमात्राविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । नच दधि मध्वित्वातिप्रसङ्गो दधीत्यादौ विभक्तिव्यवसात् ॥

॥ वि० ॥ व्येकयोः रित्याद्येकवाक्यतामनपेक्षेत्यर्थः । सापकाद्विभक्तिरिति पक्षे इयमेवेति विशेषस्त्यर्थः । ननु तन्नादीनामित्युक्ता तन्नाः प्राक् पठितस्य तसिन् कथमु-
दाहरणदानमत्र आह । आदिशब्दस्येति । ननु विनेत्यादावपि पठित्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकेत्यत्र आह । प्रयोग इति । दधीत्यादाविति । प्रयोगमात्रे
विभक्ताभावे विवक्षित इति भावः ॥

४८४

॥ वि० ॥ अथयत्वादिति । अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वेऽव्ययादापुन इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । ननु पूर्वसंज्ञास्य दूषितत्वाद्वाश-
ब्देऽसङ्गतोऽत आह । अविभक्तिरिति । वाशब्द इति । प्रयुक्त इति शेषः ।

॥ कै० ॥ अविभक्ताविति । अथयत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादथयत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसंख्यमिति । अविभक्ति-

॥ भा० ॥ अविभक्तावितरेतराऽऽथयत्वादप्रसिद्धिः । अविभक्तावितरेतराथयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः ।

का इतरेतराथयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते । तदेतदितरे-
तराथयं भवति । इतरेतराथयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अलिङ्गमसंख्यमिति वा । अथवाऽलिङ्ग-
मसंख्यमथयसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराथयमेव भवति । का इतरेतराथयता । सत्यलि-
ङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराथयं भवति । इतरे-
तराथयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभि-
कमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थयुज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः
कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ रथयमित्यस्य लक्षणास्य दूषितत्वाद् अत्राऽपि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासंख्यत्वस्य

लौकिकत्वाच्चावितरेतराथयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् कश्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः ॥

॥ वि० ॥ एवमप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । अलिङ्गमित्यपि यद्युच्यते एवमप्यन्योन्यास्य इत्यर्थः । शास्त्रादेवेति । तदुच्यते कविभक्तिभक्त्युक्तं शास्त्रादेवेति भावः ॥

४८५

॥ वि० ॥ वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यद्येति वक्तुमर्हति । अथवा पाठः स्वरादिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पञ्चतक-
त्वादिव्याहृतये तद्वितथेति सूत्रारम्भेऽप्यावश्यक इति भावः । प्रलेत्यादिस्थान् न परिगणितमध्यवर्त्तयित आह । स एवेति । प्रकारवचन
इत्यत्र प्रकारः सादृश्ये विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात्मत्वादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते । किमादिभ्यस्थान्ना तु विशेषः । एवञ्च प्रलेपूर्वैति सूत्रं व्यर्थमेव ।
लौकिकप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः । अमुं चच्छन्दसीत्यम् । किमेत्तिष्ठ इत्याम् । प्रतियोग इति तसिः शस्त्रप्रस्थितिष्वस्तीति तदुक्तं चिन्त्यम् । दृष्टान्ता-

॥ कै० ॥ सिद्धं लिखति । वार्त्तिककारस्येतराथयदोषः स्थित एवेति तु शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराथयदोषः

परिहृत इति वाशब्दार्थस्तु शब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने खान् स एव प्रलेदिभ्यो विधीयते इति नाऽव्याप्तिः । मान् इति ।

॥ भा० ॥ सिद्धन्तु पाठान् । पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्त्तव्यः । तसि-

त्वादयः प्राक् प्रागवः । शस्त्रप्रस्थितयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान् । तसिवती ।

कुलोऽर्थः । नानाभाविता । अथवा पुनरस्वविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव ।

ननु लौकिकमविभक्तावितरेतराथयत्वादप्रसिद्धिरिति ॥

॥ कै० ॥ आम् अम् । तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्मसिः तेनैकदिकृतमिथेति । कुलोऽर्थः । कुत्वमुक्तमुक्ताः । अथवेति । दृष्टव्य-
वहारदेव शब्दार्थसम्बन्धाऽवशमादेकत्वादित्यवधारदलिङ्गासंख्यत्वमप्यवधार्यमा प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ धर्मसिद्ध्यर्थः । भाष्ये वृत्तिरूपेण नूतनमिति विहितो ननुपसर्गाच्च न्वसीति विहितः । उच्यते निवृत्त इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्यावन्वयदर्शनादि-
त्याहुः । एकत्वादिव्यवहारवदिति । पठान्दिपदानामिति शेषः । अलिङ्गासंख्यत्वमिति । तत्रात्र संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति व्याप्ति-
ऽप्यदुष्ट इति भावः । अथवादापुन इति सूत्रम् । न्यायसिद्ध्यर्थं । अनुत्पत्तिरेवास्याप्यपकं प्रत्ययव्यवहारपतिपतिहारा पदत्वादिसम्यादवधार्यमिति तात्पर्यम् ॥

॥ वि० ॥ नन्ववैयाकरणैः संख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह । भाष्येऽभिज्ञाद्येति । पठ इत्यादौ तैरपि एकव-
चनादिप्रयोगकरणादिति भावः । युक्तान्तरमप्याह । आतस्याऽभिज्ञा इति । वक्षो मूल्यम् । अचैवेति । अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः । उप-
पत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमानमित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति । किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः । तस्माद्वाहुत्येति ।

॥ कै० ॥ अचैवोपपत्तिमाह । तज्जापीति । किञ्चिदिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेतिप्रतिपाद्यते अलिङ्गासंख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये
त्वाहुः । किञ्चिद्व्ययं क्रियाप्रधानं किञ्चित्साधनप्रधानम् । अन्यं तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम् । यथा स्वः पश्य । लोहितग-

॥ भा० ॥ नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपसारभमाणा
अविभक्तिकौञ्चव्दान्प्रयुज्यते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकौञ्चव्दान्प्रयुज्यत
इति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतस्याभिज्ञाः । अन्येन हि वक्षेनेकं गां
कीरन्ति । अन्येन हावन्मेन चीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयुज्यते । तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूपमेवै-
तदेवज्ञातीयकं येनाऽच विभक्तिर्न भवतीति । तज्जाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किञ्चिद्व्ययं
विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित् क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् ॥

॥ कै० ॥ ऋम् उन्मत्तगङ्गं देह इति । तद्याचाऽच नपुंसकत्वम् अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वञ्च भाष्यकारेणोक्तं खरादीनां पुनः सत्त्व-
चनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्वाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गसंख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति । सत्त्वर्थं वर्त्तते इति साधनप्रधानता ॥

॥ वि० ॥ एवञ्च तादृशवचुमध्यपाठेन खरादीनामप्यलिङ्गासंख्यत्वमनुमीयते । अनेकारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः । उन्मत्तगङ्गादीनां
वाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञयाऽपि सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु इदं स्वरिति सर्वनाम्ना परामर्शात् । रत्नान्वाद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥

॥ वि० ॥ ननु तदर्थं कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह । क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । ज्ञात-
तुमुन्नत्वादिवदिति भावः । खरादीनां घटादीनां च स्वःपतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्
क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् । अत एवेतदर्थं न कारकाणामन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साधत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् । क्रियाऽऽक्षेपादिति । स्थित्या-

॥ कै० ॥ हिक् पुष्टगति । क्रियाविशेषणत्वादिपरी क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पुष्टगु देव-
दत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभावाच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिञ्च्य-

॥ भा० ॥ हिक् पुष्टगति क्रियाप्रधानम् । तद्वित्तस्याऽपि कश्चित्
विभक्त्यर्थप्रधानः । कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र वचेति विभक्त्यर्थप्रधानः ।
विना नानेति क्रियाप्रधानः ॥

॥ कै० ॥ गतसोर्भिन्नधर्मत्वम् । तत्र पौलुमुल्लसिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते । पौलुमुल्लत इति तु द्रव्यो-
पसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ॥

॥ वि० ॥ टिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्रव्यं प्राधान्येनेति । पौलुमुल्लसमानदिकस्यमिति हि तत्र बोधः । द्रव्योपसर्जन इति । तस्यप्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः
प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पौलुमुल्लेनेकदिक् पौलुमुल्लतः । एकदिकस्यपौलुमुल्लसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये तु पौलुमुल्लेन
समानादिश्रीत्यर्थकम् अधिकरणशक्तिप्रधानं पौलुमुल्लत इतीत्याहुः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये नचैतयोरप्येति । यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूपपुस्तके भाष्ये उक्ता पञ्चतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च त्रयसकत्वयोग उक्तस्तथापि अथयवाच्ययोरितयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् । सूचारम्भकाले इति । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति वक्ष्येव तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पादस्य सूचस्याप्यानर्थक्यमित्येतत्सूचपाठकाले एतत्सूचसहितं एकस्मिन्नित्यति बहु अर्थं क्रियत इति एकग्रहणे

॥ कै० ॥ अद्यत्व इति । सूचारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तरेऽऽशयेन सूचं प्रत्याख्यातम् । अति-
बल्लिति । एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूचं कर्त्तव्यम् । ततो द्विवृद्धोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्त्त-

॥ भा० ॥ नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते । एव-
मपि न दोषः । कथम् । इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते । एकस्मिन्नेकवचनम् । द्वयोर्द्वि-
वचनम् । बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विवृद्धो-
रर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥

॥ कै० ॥ व्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलि-
ङ्गासंख्येभ्योऽप्येभ्यश्च ॥

॥ वि० ॥ त्यक्त्वाऽप्य सार्धकं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाशयेनाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वित्यर्थः । भाष्येऽतिबल्लिति । बहुशब्दो
नैपुल्यवाची अतिबहु श्राव्यं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गासंख्येभ्य इति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवृद्धग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोधकत्वाभावेऽपि
एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः ॥

॥ वि० ॥ कथमेकवचनमिति । प्रथमाऽपि सावग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मात्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः । अप्राप्तेति ।
द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थोत्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मात्वाद्यभावप्रयुक्तैव
ननु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्ताऽपि । सुव्धिमेकवाक्यत्वात् । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किञ्च सर्वथाऽप्राप्तावेवाऽस्य विधायकत्वमिति
पञ्चतकत्वमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे

॥ कै० ॥ ननु कर्माणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् ।

नैप दोषः । एतदर्थमेकैकवचनमित्येतत् क्रियते अप्राप्तप्राप्यार्थम् । तेन कर्माणामपि भवति ।

द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते ॥

॥ वि० ॥ एकत्व इव द्वित्वादौर्वाप प्राप्तिरित्याशयेनाह । बाध्यत इति । कथं पक्षे द्वैकयोरितिसूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अन्वयात्म-
नैविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यासो दृषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्यनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्येदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थकोपपाद-
नमिदम् । इवञ्चैतदेव तद्योरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यान्वित्वमित्यस्य च सापेक्षमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् ॥

४८०
॥ वि० ॥ तन्मतमिति । दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरितराभ्योऽपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितचत्वादिविषयेऽप्याप्तयेति भावः । दक्षिकारान्तर-
रूपो विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासंगतिरतो भाष्ये नचापीति । तद्व्याचष्टे प्रकारेति । सर्वा विभक्तय इत्यस्य सर्व-

॥ कै० ॥ न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन दक्षिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं
दक्षिकारान्तरमतं विशेषप्रदर्शनेन संस्क्रियते । नचाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्म्येऽपि वर्त्त-

॥ भा० ॥ नचाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वाः ।

असर्वाः । असर्वा विभक्तयो यस्मादिति ॥

॥ कै० ॥ नादेकवचनमावोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताख्येभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् ॥

॥ वि० ॥ प्रकारा इत्यर्थः । अवयवकात्म्ये तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकात्म्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्या-
प्तिरपि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । भावे पञ्चतिकात्म्यादौ च क्रियायाः स्वर एवेकत्वादिकवचनमेव तच्च भावे प्रत्ययपुरुषस्यैव ज्ञानसमाना-
धिकरणयुष्मादाद्यभावादिति रूपप्लवे भाष्ये स्पष्टम् ॥

४८१
॥ वि० ॥ अख्येभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह । यदा त्विति । प्रथमेति । अनेकनियमवाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु भष्योक्तपक्षे
ऽख्येभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वे परस्मैयुक्तेः किन्तु यत्किञ्चिदेव तस्य लुकि तावतैव पदत्वसम्पादनादिभक्त्यन्तरोत्पत्तौ
मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह । खले कपोतीति । वाचः क्रमदक्षित्वाद्युगपदुच्चारणासंभवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः ।
विनिगमनाविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रियादशायां च बुद्धिरेव मुखा । असाधुच्चारणाऽयोगात् । यदा । प्रधानानुरोधेन गुणादत्तेस्तावत्प्रकृतयः स्फुरिति भावः ।

॥ कै० ॥ कथं तर्हीति । द्रव्यकात्म्ये दक्षिः सर्वशब्दः । एकवचनमावोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति
भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्राथम्या एवेकवचनमख्येभ्य उत्पद्यते इति
तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रह आश्रिते न दोषः । यदा तु खले कपोतिकाख्यात्वेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्ष-
स्तदतदुक्तम् । अख्ययोभावादप्येकवचनमावमेवोत्पद्यते । तावतैव तृतीयासप्तस्योर्वहुलमित्यस्योपपादनात् । एवं गत

॥ भा० ॥ कथं तर्हि । न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् । एवं गते
कृत्यपि तुल्यमेतन्मानस्य कार्यं यच्च न तत्र । ततः परे चाभिमतं न कार्योऽस्यः कुदर्थो यच्च गेन योगाः ॥ १ ॥

॥ कै० ॥ इति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रित्यते । तदैवं विज्ञाते सत्येतावज्ज्ञानमस्य सर्वविभक्त्यख्य-
मिति । पञ्चभूमी न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम् । यस्य कुन्नेजन्त इत्यनेनाऽख्ययसंज्ञायते । मानस्येति ।
मूर्त्योपपन्नम् । ततः पर इति । कुन्नेजन्त इत्यस्मात् सुवाच्यरे कुदर्थोः कुत्संज्ञाविषयाः त्कालोऽनुकसुन इत्यर्थः ।
यच्च गेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमख्यमित्येवमादयः पञ्चैतूपसंज्ञाः ॥

॥ वि० ॥ परं तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्वियामकमिति प्रथमातिक्रम इत्याद्युसंगतं तच्च व्याख्ययणे निजा
व्याख्यामित्यत्र त्रयात्मित्यस्याऽऽद्युदात्तचत्वादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः । तावतैवेति । आद्योदितिवक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः ।
इदमेव ध्वनयितुं पञ्च योगान् प्रत्याचष्टे । एवं गते इति भाष्ये । प्रतिपदमितीति । असर्वविभक्त्योतिव्याप्तेः सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्ये लोके तर्हि । अख्य-
यसंज्ञाविग्रहित्यर्थः । पञ्चेति । स्वरादीत्यादिरख्ययोभावेनैव दत्तम् ॥

४८२ ॥ वि० ॥ ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाक्षात्त्वादाह । तच्चिदन्त्यर्थमिति । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वाचिकोक्तं सिद्धन्तु पाठादि-
तत्त्वनाश्रितं स्यात् । एवञ्चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति । ननुभयेति । अत एवोभयोऽन्यत्वेत्यस्योदाहर-
णम् उभये उभया इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम् । गोदावित्वादौ वरणादिभ्यश्चेति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात् प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् । इत्याहिति ।

॥ कै० ॥ इदानीमतिशक्तिपरिहारार्थं तद्विग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कुन्वोजन्त इत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति । कृत्त-
द्वितानामिति । संख्याविशेषमिति । तच्चिदन्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति तद्विग्रहणे एकादीनामतद्वितानामास्य-
सर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्विग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् कृते स्वरादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । स्वरादीनामतद्वि-

॥ भा० ॥ कृत्तद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चितं ये । तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्त-
व्यम् । इह माभूत् । एको द्वौ वचव इति । तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्वितानां ग्रहणं च
पाठे ॥ २ ॥ पाठेनैवमव्ययसंज्ञा क्रियते संह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति ॥

॥ कै० ॥ तान्तात् । ननुभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा इति तत् एवमपि तद्विग्रहाऽस-
र्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह । कृत्तद्वितानामिति । प्रतिपदं तद्विताः पठितव्या येपामव्ययसंज्ञेभ्यत इत्यर्थः । तस्माच्च-
रापाठ एवाव्ययितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूदारभः ।

॥ वि० ॥ इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः । भाष्ये चक्ष्वर्थे कृत्तद्वितानामित्यत्र कृत्तद्विग्रहेन कृतमव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि ग्रन्थे पाठ्ये इति सूचितम् । कुदित्युपल-
क्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि तदाह तस्मादिति । तदेवं गणपाठमाश्रित्य तद्विग्रहाऽसर्वविभक्तिरित्युदाध्यायीपाठः प्रत्याख्यातकदाह । प्रपञ्चार्थद्विवृति । शङ्कते
भाष्ये पाठेनैवमिति । स्वरादिनिपातसम्बन्धमिति त्वर्थः ॥

४८३ ॥ वि० ॥ नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्ते कथमुच्चैः शब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तरेण समास इत्यत आह । शक्तीति । द्वितीयान्तस्थेति ।
अतितान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्थेत्यर्थः । दोषामन्यमित्यत्र कर्मणीत्यधिकारे आत्ममाने खश् । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः । प्रश्नेऽपीति ।

॥ कै० ॥ तदन्तविधिनेति । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः । अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधाना-
न्यव्यययानि दृष्टिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दोषाभूतमहरिति । तत् उच्चैःशब्दस्य

॥ भा० ॥ तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैस
इति । उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सर्वनाम-
संज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते । स चैतत् प्रत्याख्यायते । यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि
तथा शब्दाः प्रत्याख्यातुम् । कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते । महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इहापि च
महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र
महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् । अन्यथा संज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति ।
क पुनर्नेत्येति । स्त्रीपुंनरुपसंज्ञां सत्त्वगुणाः । एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वियन्ति
केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

॥ कै० ॥ प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः । क पुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशान् प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा ॥

॥ वि० ॥ व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः । केत्यस्य किंविषये इत्यर्थ इति भावः । अन्योत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उच्यते । अत एवाऽयं उक्तम् ।
एतानर्थान् केचिद्वियन्तीत्यादि । विपूर्य्येणो रूपम् । ये न वियन्ति । एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकाश्च प्राप्नुवन्ति । तत् । तदाचकमव्ययसिन्धुः ।
द्वित्वादेशार्थमस्मादिति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह । कारकत्वमिति । विषयसंज्ञस्य रताः । सादृश्यं तत्तत्किङ्गा-
वभावानुयोगित्वेन । नन्वेवं स्तरादिवाच्यानां कर्म्मत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावाऽनुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह । तत्र
प्राप्नोति । साधनस्य । शक्तिः । तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्यन्तरायोगात्सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्त्वित्यर्थः । शक्तिः । कर्म्मत्वादिः ।
वचनादिति । शब्दादीभाष्येति वचनादित्यर्थः । संस्थाभावादिति वार्थः । मशकार्य इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य कारकत्वमिति बोध्यम् । यथेति ।

॥ कै० ॥ सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सासंख्याभावात् । विभक्तिष्विति । कारकेषु । तत्र यानि साधनप्रधानानि
अर्थयानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानाञ्च शक्तिरुत्पत्त्याभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचनेष्विति । एकत्वा-
दिषु । अर्थयतीभाष्यस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वत्वादीनां कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूता-

॥ भा० ॥ सदृशं विषु लिङ्गेषु सर्वानु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र वेति तदव्ययम् ॥ ३॥

॥ कै० ॥ वीर्यभाष्येति न्याययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः । तेषां द्रव्यधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभावात्त-
दयोगो यथा शुभ्रदृष्टदार्ढ्यायोगः । केचित्तु लिङ्गादिविशेषेणाऽयोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् ।
लिङ्गादिसामान्यसङ्गावे प्रमाणाभावात् । यत्र वेतीति । नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्माच्च गृह्यतीत्यर्थः ॥ ३॥

॥ वि० ॥ क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषस्योक्तका हि अन्यर्थत्वात् कर्म्मप्रवचनीयाः । स्वत्वोत्पत्त्याभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेषस्योक्तकयोरपि यथा
संज्ञा तथा प्रकृत्यर्थयतीभावादीनामित्यर्थः । सत्त्ववचनानामपीति । स्तरादीनामितिशेषः । तदयोगः । लिङ्गसंख्याऽयोग इत्यर्थः । सदृशमित्युक्तं सादृश्यं
निरूपयितुं यत्र वेतीत्यादि । अत्राऽपि लिङ्गेष्वित्याद्यादृश्या सम्बन्धेति । नानात्वमिति । एतेषु यत्र वेति । एतद्विषये यकानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः ।
केचित्तु ज्ञानं न गच्छतीति पाठस्तदा वक्तव्यमनैकपकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३॥

॥ वि० ॥ कुम्भेजन्तः । किं मेजन्तेति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्क्यार्थः प्रयोजनं सर्वनामाख्यसंज्ञा-
यामिति तदन्तविधेरित्याशयः । पश्चात् त्विति । मेजन्तो यः कृत् तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि-
धिनिषेधादाह । प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनप्रत्ययांश्च चरितार्थमत आह । अथवाऽन्वर्थेति । एवञ्चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्यये-

॥ कै० ॥ कुम्भेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात् कृता तदन्तविधिः । आहोस्वित्यर्थं कृता
तदन्तविधिः पश्चात् कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यते इति प्रश्नः । प्रयोजनं सर्वनामाख्यसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः ।

॥ भा० ॥ कुम्भेजन्तः । कथमिदं विज्ञायते । कुथो

मान् इति आहोस्वित् कृदन्तं यद् मान्मिति ॥

॥ कै० ॥ अथवा अन्यसंज्ञाऽऽव्ययतात्प्रात्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । न हि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयो-
गार्थं नानागमनमनानागमनं वा सम्भवति ॥

॥ वि० ॥ अत्राभावात् तदन्तविधिरिति भावः । अनर्थेन रीत्या नवीदृशयो उत्तरद्वयसंज्ञां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनविधाऽनानागमनमपि न सम्भ-
वति । सम्यक्प्रतिप्रयोगिदृश एव तदभावबुद्धेः शब्देन अनन्तं सम्भावितप्रतियोगितायाम्बेदक एवाऽज्ञातस्य इत्यादिना भेदबुद्धिर्नित्याश्रयः ॥

॥ वि० ॥ लिङ् च कृदिति । लिङ्भावित्वाभावेनाऽतिङिति न कृत्प्रतिषेध इति भावः । प्रतामाविति । तमेः क्तिप् । अनुनासिकस्थिति दीर्घः । युत्या चेति । तथाचाऽव्ययत्वान्मुक् स्यादिति भावः । दिवचनेत्यादि । ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाऽभि-
व्यक्तत्वात् कथं दिवचनादिप्रसङ्ग इति चेद् । उपलक्ष्यमिदं सकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपो लुगितिज्ञापकात्-

॥ कै० ॥ कारयाञ्चकारेति । लिङ् च कृत् स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्तिपि लुप् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमे-
तद्भवति युत्या च मान्तम् । अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्प्रालोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयो-

॥ भा० ॥ किञ्चाऽतः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति । कारयाञ्चकार हारयाञ्चकारेत्यत्र न
प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति । प्रतामौ प्रतामः । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि
तथास्तु । अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति । कथं कारयाञ्चकार हारयाञ्चकारेति । किं पुनरवा-
ऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति ॥

॥ कै० ॥ गवशाद्ब्रह्मत्ववहुत्वाऽवगतिस्तदाऽस्ति दिवचनवहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेधितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमासा-
र्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च ॥

॥ वि० ॥ वैविभक्तिरिति पक्षे च । अकजर्थेन्तर्ह्योमन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह । अकच् त्विति । अपरिसमासार्थत्वञ्च संख्याकारकादिविषयकोत्थि-
ताऽऽकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चाथान्तरेण सम्बन्ध इति भावः ॥

॥ वि० ॥ ननु तरवाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह । अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पत्ततरपैवेतद्वतप्रकर्षप्रतीतिः ।
कारकादिवदित्वर्थः । भाष्ये लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः । धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह । धातोरिति । तस्य क्षिप्तस्येति ।
अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । प्रशान्नाविति तु शान्तिमहाचकस्य शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तापाठः प्रयोगे

॥ कै० ॥ इष्यते चेति । पूर्वोक्तावेतोत्तरवाद्यनुत्पादादनुप्रयोग एव तरवाद्युत्पत्तिः । समासार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्वर्थः ।
तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह । आतस्येति । तत्र श्रुतं व्यवहितनिवृत्त्यर्थेति । प्रशान्शब्दमिति । तस्य सो नो धातोरिति नत्वस्याऽसिद्ध-

॥ भा० ॥ माभूदेवम् । आम् इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्राऽनुव-
र्त्तते । लिङ्ग्रहणं तत्र निवर्त्तिष्यते । यदि निवर्त्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते
च प्रत्ययमात्रस्य । आतस्येति । एवं ह्याह । कृत्वाऽनुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्य-
यमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रता-
मौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति । यद्यं
प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति ॥

॥ कै० ॥ त्वात्किदमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातौर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयाञ्चकारेति भवत्येव मान्त-
स्याव्ययसंज्ञा । शान् तेजन् इत्यस्य तु प्रशान्नितिरूपं न भवति । तस्य क्षिप्तस्य प्रयोगादप्राप्तात् । लावयतेर्निरित्यस्यापि न भवति ।
अस्मादेव ज्ञापकाङ्गावधिकत्वादौकारस्य ॥

॥ वि० ॥ एव तु नत्वं यथा कुरादीनां गणे रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विसर्गादीनि भाष्याश्रयः । अस्मादेवेति । धातुमात्राऽपेक्षं ज्ञापकमिति भावः ।
आचक्षिप्तत्वादेति । वसंश्रवणोऽपि तद्वदन्तेति ताव्यर्थम् ॥

४८८

॥ वि० ॥ भाष्येऽनिकारोकारेति । यस्मिन्तद्व्यञ्जित्ययोगवहुव्रीहिकोपदेशे रजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति । तन्न । परिभाषयेव सिद्धेऽन्तर्गतं न कार्यमिति तदाशयात् । गुणे कृते इति । तत्र कृते सुवनपेक्षेनाऽन्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञा सुषम्वन्धजपेक्षत्वाद्यादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गादेवेति । ननु वर्णमात्राऽपेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनाऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक् इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनानेनैव गुणोऽयादीन् बाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् । तद्विधातस्येति कर्मण्युक्त्याह । तस्मिन् । नचाऽनया लुको

॥ कै० ॥ अनिकारोकारेति । एव एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्याऽसम्भवात् । आधय इति । गुणे कृते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्थान्त्वयादयः । अन्तरङ्गादेव सुबलुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतद-

॥ भा० ॥ कुन्मैजन्तान्निकारोकारप्रकृतिः । कुन्मैजन्तान्निकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् ।

इह माभूत् ! आधये आधेः । चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा । अथवा

अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वच-

नमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

नवा सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥

॥ कै० ॥ नाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव शङ्कणं न्याय्यम् । सन्निपातलक्षण इति । सन्निपातः संश्लेषः । तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विधातस्याऽनिमित्तं तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाभावः । साक्षात् परस्परया वा तद्विधातकमात्रस्याऽनया प्रतिवन्धात् । अत एवोपादास्तेत्यत्र किञ्च न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्जिष्यसन्निपातविधातककृतिचेतिनिषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च तु स्यादेव । तत्फलं तु सन्नियोगशिष्टेऽस्तिद्विरेव । एवञ्चोपादेस्तेतिरूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्योतिदेशः । इत्थकाले तत्कार्योऽसम्भवात् । तस्याह्यपदेशातिदेश एव । तस्मात् सन्निपातविधातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अध्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अकलाद्यर्थसंज्ञा तु न । अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

४८८

॥ वि० ॥ पूर्वोत्तरेति । अधिकृतनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादितिभावः । अवयवेति । तथा प्रतीतिरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविधातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविधातस्येति भाष्याशयः । एवं दृढहभिरित्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्निपातविधातः । नान्तस्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोके पागुल्यवयवामुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारालौक्येऽटोक्तं चिन्त्यम् । किञ्च । भवितेत्यादौ

॥ कै० ॥ शामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं लुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोर-

॥ भा० ॥ नवा वक्तव्यम् । किं कारकम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः

पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा कियेत । अनन्यप्रकृतिरिति बोध्यते । अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । वचून्मेतस्याः

परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि । प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुविधेर्ग्रामणिकुलम् । शामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र

ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति लुगिति तुक् प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति ॥

॥ कै० ॥ नन्तरविधातः । यदातु ह्रस्वमात्रस्य लुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवस्य समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं न त्वन्यथा ॥

॥ वि० ॥ तामवयवेऽटो लपुपधात्तावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य दोषोऽवबोटास्मिन् निषेधो व्यर्थः स्यात् । नच ह्रस्वावयवत्वे लुको यदागमा इति न्यायेन-मुपगमेन तुविशिटस्य यद्यथाव सन्निपातविधातः । आने मुगितिसापकेन तद्वनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवोऽपि अवयविना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमेततया वायुहचसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्वम् । भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैव फलवत्ताकारणत्वेनाऽऽहतेः । संयोगप्रत्यक्षे तु यावदावयवप्रत्यक्षमेव हेतुः फलवत्तादिति दिक् ॥

॥ वि० ॥ असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह । यदपीति । अर्थाश्रयत्वादिति । इदं त्रयादेशे स्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्थानिवत्स्वत्वेन
वार्तिकेन तत्प्रात्याख्यानपरं भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह । वर्णाश्रयत्वादिति । इयं च बहिरङ्गत्वेन
सिद्धिर्ज्ञानान्तर्य इति निषेधसनाश्रित्य । कुलं ग्रामाणि इत्यत्र नर्पुंसकह्रस्वत्वे सन्निपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्विघातक-

॥ कै० ॥ बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नर्पुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रय-
त्वाद्बहिरङ्गम् । तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्यरङ्गः । यदि तु सन्निपातलक्षणा इत्याश्रीयते तदा ग्रामाणि च्छवमित्यत्रापि

॥ भा० ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्गं । नलोपो छवह्रस्वः । छवह्रस्वस्य ह्रस्वत्वेन नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति
तुक् प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति । उदुपधत्वमकित्वस्य निकृचिने ॥

॥ कै० ॥ तुम्भ स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्वं साम्यादन्यरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति च्छलक्षणास्तुक् सिद्धो
भवति । असिद्धो नलोप इति । नलोपः सुप्स्वरित्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा ॥

॥ वि० ॥ त्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्पिच्छज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नर्पुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि
सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह । यदि त्विति । अत्रापि वर्णाभावाश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्तदोषेष्वाऽऽगमनाच्च तस्यादत्र तुम्भ
भवत्येवेत्यन्वे । छवह्रस्वित्यादौ षट्संज्ञाकारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् । असिद्धमिति । सुप्स्वरित्यनुपदमेव यदत्वकारा तदपेक्षानलोपो बहिरङ्ग इति भावः ॥

॥ वि० ॥ यदीधत्वं प्राप्नोतीत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थ इति शेषः । तत्वेत्यस्य च एवञ्चेत्यादिः । क्वचित् प्राप्नोति तत्र तथाच
तदेति पाठः । असिद्धत्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः । कृतेऽदसोऽसेरिति । ननु मुत्वाऽसिद्धा उकारे एवाकारबुद्धौ कुपि केवल-
रतमे दीर्घ आकारे मध्य स्वत एव सत्त्वाद्वात्परत्वाभावेन कथमनेन दीर्घोत्तरप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकासिद्धसन्निधौ गणित्यायेन सत्वस्यापि निवृत्तेर्दीर्घ-

॥ कै० ॥ निकृचित इति । कुञ्चर्भावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र किञ्चनमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादि-
त्यकिञ्चनानिमित्तमिति गुणो न भवति । अमुनेति । न मु न इत्यस्यायमर्थः । ने कर्त्तव्ये सुभावः सिद्धो भवति न तु ने

॥ भा० ॥ उदुपधत्वमकित्वस्यानिमित्तम् । क । निकृचिने । निकृचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधा-
द्वादादिकर्म्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्वं प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो
भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अद्वयवाकित्वम् । न धातुलोप आर्हधातुक इति प्रतिषेधो
भविष्यति । नाभावो यजि दीर्घत्वस्यामुना । नाभावो यजि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क । अमुना ॥

॥ कै० ॥ परतो यदीधत्वं प्राप्नोति तत्र तथाच सुभावस्यासिद्धत्वाद्वाकान्तत्वादीधत्प्रसङ्गः । तस्मिन् कृते अदसोऽसेरिति दी-
र्घस्य दीर्घ लकारः प्राप्नोति ततश्चामुनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्यानिमित्तमिति सिद्धममुनेति ॥

॥ वि० ॥ त्वसत्त्वात् । नचात्र परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादीधत्स्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्ववासीद्धीये न स्थानिवदिति निषेधात् । अथो लकारस्येति
न्यायस्तु न । लक्ष्यमेवादित्यभिमानः । क्वचित् लक्षणा अदाना इति वापत्तिरित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥

५२

॥ वि० ॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह । अनेकेति । अनेकविभक्तान्तपूर्वपद इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यपट्टा समास इति तात्पर्यम् । किञ्चस्येति ।

॥ कै० ॥ न मु टादेश इति । अनेकविभक्तान्तस्तव समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । शन्विषय

॥ भा० ॥ नामावे कृते अतो दीर्घो यजि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यतेतत् । न मु टादेश इति ।
आत्वं किञ्चस्योपादास्त । आत्वं किञ्चस्यानिमित्तं स्यात् । क । उपादास्तास्य खरः शिञ्चकस्येति ।
आत्वे कृते स्थाण्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । ङीङः प्रतिषेधः स्थाण्वोरित्वे इति । तिङ्चतस्यत्वं ङीङ्प्रतिषेधः ।
तिङ्चतस्यत्वं ङीङ्प्रतिषेधरनिमित्तम् । क । तिङ्चस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिङ्चतस्यभावे कृते ऋद्धेभ्यो
ङीविति ङीप् प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति । एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति न तिङ्चतस्यभावे कृते ङीव भवतीति ॥

॥ कै० ॥ आत्त्वविधानादकिञ्चसन्निपातनिमित्तमात्वं स्थाण्वोरित्वेति किञ्चस्यऽनिमित्तं किञ्चसन्निधुक्तं चेत्त्वमिति किञ्चाभावे न भवति ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽपि स्थाण्वोरित्वेति किञ्चं प्राप्नोतीति पाठः । इत्त्वमिति पाठे किञ्चसुचितमित्त्वमित्यर्थः । किञ्चवारणेऽपीत्वं स्यादत आह । किञ्चेति ॥

५३

॥ वि० ॥ नास्ति ङीप इति । यत्स्वरङ्गत्वात्समासात्पूर्वमेव ङीविति । तन्न । अन्तरङ्गानपीति न्यायेनाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याययतिस्वा-
देशाऽऽप्रवृत्तेः । आपकमेवेति । व्यस्ते तु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽऽश्रयात् । नन्वेवं स्वस्वादपाठो व्यर्थः स्यादत आह ।
आपकादेवेति । एवञ्चैतन्नापकपरभाष्यप्राप्त्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इति भावः । विभक्तिलुक् इति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् । अन्तर्ग्रहणमिति ।
तत्सामर्थ्यादिति मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः । संख्येति । बहुव्रीहेः फलं संख्यासम्प्रत्ययः । विभक्त्येति । घेः परस्य ङेरीत् घेरन्ताऽऽदेशश्चाकार

॥ कै० ॥ यदयमिति । ननु समसार्थमेतत्स्यात् । प्रियतिङ्ख्यां ब्राह्मणानामिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्त्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्ति-
रिति केचित् । तदयुक्तम् । न हि ङीङ्प्रतिषेधोऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्रऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तिवाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यते इति आपक-
मेव । आपकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्वाद्विनयोः पाठो न कर्त्तव्यो भवति । शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञा-
हेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम् । णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत् । संख्यासंप्रत्ययार्थं बहु-

॥ भा० ॥ यदयं न तिङ्चतस्य इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति । इमानि
तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सप्तस्राणि । नुमि कृते णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति ।
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति । शकटौ षड्भौ ॥

॥ कै० ॥ श्रीछर्थे तत् स्यादित्यदोषः । शकटाविति । विभक्तिसन्निपातकृतसत्त्वं यदि टापो निमित्तं स्याद् आनन्तर्यं विहन्येत ।
शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिबहुव्रीहौ नाऽऽनन्तर्यं लौकिकं । टापि च सति शकटायामिति स्यात् । अत्र घेरिति तपरकरमेनाऽप्यत्र टाव निव-
र्त्तयितुं शक्यते इदुतीर्षे स्थाने साविक एवाकारो भविष्यति भाष्यमानत्वात् सवर्णस्याकारो शास्त्रको न भविष्यतीति अक्षणात्तरणाऽपि
प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरां सम्प्रयते ॥

॥ वि० ॥ इति सूचार्थाद् आदेशगौत्वसन्निधौ न विधीयमानमन्त्रमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशेऽन्तर्ग्रहणात् टाव व्यवधानकोऽत आह ।
शास्त्रीये चेति । ननु टापि षड्भावादेशे शकटाविति सिध्येत आह । टापि चेति । षड्भावादेशात्वात् यादामाविति भावः । सम्प्रयते इति ।
तपरत्वाच्च सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् टासु स्यादेव । किञ्च शकटावित्यादौ षड्भिरप्येवं न स्यादिति चिन्तयामिदम् ॥

॥ वि० ॥ लुक् स्यादिति । लुगभावेऽपि शकटावितव्यत्सन्निपातेन गुणो जातस्त्वागन्तव्यविधातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः ।
ननु पविदेत्याखिपानादुबोधेत्वंगतमत आह । उपविदेति । तव न द्विवचनात्प्राग्गुरुमस्त्वितिभावः । प्रतिपदविधेरिति । कचिद्गुणे
कचिद्विधेकादेशे गुरुमस्त्वादजादेरित्येतत्प्राप्तमितिभावः । परत्वादिति । तदुक्तस्य कपतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोलेतिकवर्गद्वितीयान्तो
भाभाय्ये पाठः । उपोर्विकल्पेन पक्षे आमभावेऽपि कृतवित्वाद् उवोषाद् आम दुर्वार एव । रूपे चाऽस्त्येव विशेष उवोपात्तकारेति । उपेक्षामि ओपा-

॥ कै० ॥ इयेति । आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य विधातः स्यात् । उपविदेतिविकल्प ओपाच्छक्तुः
कृतवित्वादौ सावकाश इत्युवोपेति नित्य आम् प्रसज्येत । प्रतिपदविधेस्तु वचनवत्त्वात्परत्वाच्चापि विकल्पेनैव भाव्यमि-

॥ भा० ॥ अत्ते कृते अत इति टाप् प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति
न दोषो भवति । इयेष । उवोष । गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽन्वच्छे इत्याम् प्राप्नोति । सन्नि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति । तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचा-
लस्य । तस्मैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् । क । अत इज् ।
दाक्षिः । श्वाविः । न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः ॥

॥ कै० ॥ त्वनुदाहरणमेतत् । गुरुमत इति नित्ययोगे मतुवाश्रयणादपि शक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम् । दान्तिरिति ।
प्रयोगे अवस्थितस्यैवकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति सन्निपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सम्भाव्यते । न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृ-
तिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानान्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पद्यत इत्याशयः ॥

॥ वि० ॥ च्कारेति परे । नित्ययोगे इति । इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि अन्वच्छे इतिप्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुवश्चणार्थेतिभावः । परे त्वेवं
लक्ष्यत्वे इत्यन्वयार्थोपापत्तिः । तुगुत्युक्तेः प्राग्गुरुमस्त्वाभावात् । उस्मादीनां गुरुमतामसनापत्तेश्च । तेषामाशीर्लिङि गुरुमस्त्वाभावादिति भाष्याशय-
माहुः । नन्विज्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह । प्रयोगे इति । अन्वाख्यानं साधुत्वेन । प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य ।
अविद्यमान एवेति । मन्वसन्धानं तथैव प्रसीते । साधुत्वान्वाख्यानोऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येतिभावः ॥

॥ वि० ॥ सत्यामिति । यस्यादित्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिति तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इतिभावः ।
यद्यङ्गसंज्ञानिमित्तं कथं तर्हि वार्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह । तत्रेति । आदेयेति । इतश्चानिज इति ङक् । परे तु वार्तिकसंज्ञायामाशयः ।
निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धविशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धोऽपि सन्निपातः । एवञ्च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसम्बन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधातस्याऽनिमित्तमिति ।
इममाश्रयमजानानः प्रकृते । न प्रत्यय इति । एकदेश्चरयति । अङ्गसंज्ञा तर्हीति । युक्तं चैतद् उपजीव्यविरोधस्याऽन्वाख्यत्वं हि एतज्ज्ञायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि
सत्तात् । अतिप्रसङ्गस्तु एतज्ज्ञायस्याऽनित्यत्वेन सुशकवारणः । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकङ्गत्वे तुम् । उपजीवनस्य प्रातिपदिकान्तात्वसम्ब-

॥ कै० ॥ अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविधातः । तव वर्णविचालस्याऽनिमित्तं
स्यादिति अङ्गसंज्ञादारेणेत्यर्थः । अत केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते । तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् । अन्ये त्व-

॥ भा० ॥ अङ्गसंज्ञा तर्हीनिमित्तं स्यात् । आत्वं पुग्विधेः
क्रापयति । आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् । क । क्रापयतीति ॥

॥ कै० ॥ वर्णाश्रय इत्यकारप्रक्षेपमाहुः । क्रापयतीति । किञ्च ङङ्गो कृतायामात्वं पुङ्गो न निमित्तं स्यात् ।
अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुङ्गं सत्वा दोषोपन्यासः ॥

॥ वि० ॥ न्यस्य विधातान् । अक्षिरङ्गपरिभाषासिद्धत्वं तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । शैवो राज्ञेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञायां लोपनिमित्तत्वानापन्था वर्णाश्रय
इत्येवमर्थवार्तिके वैयर्थ्योपपत्तेश्चेत्याहुः । आत्वंम । कोङ्जीनो गाविति । स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह । आकार इति । श्रुतत्वात्तस्यैव पुगितिभावः । परं तु
पुङ्गोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः । यादृशयोऽस्त्वितिः पुग्विमित्तं तस्य विधातमस्त्वाद् यदागमा इति परिभाषया तदङ्गत्वेन शङ्क्योऽपि स्वयमुत्पन्नविधातस्याऽभावात् ।
अत वेदस्य भाष्ये मानम् । इत्येवमर्थवार्तिकेऽपि । सिद्धान्ताश्रयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः ॥

५०६

॥ वि० ॥ भाष्ये पुग् ह्रस्वत्वस्येति । ययाकारसन्निपातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विधातः स्पष्ट एव । नच ह्रस्वस्य चङ्परिणामित्तस्य
णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किञ्च तथा

॥ कै० ॥ अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं कियमाणं पूर्वस्य निधातं न कुर्यात् । परमवाचेति ।
अन्योदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिधातस्याऽनिमित्तं स्यात् । माभूदिति । हल्ङादिसूते

॥ भा० ॥ पुग् ह्रस्वत्वादीदपत् । पुग् ह्रस्वत्वाऽनिमित्तं स्यात् । क । अदीदपदिति । त्यदाद्यका-
रणाभिधेः । त्यदाद्यकारणाभिधेरनिमित्तं स्यात् । क । या सति । इङ्गिधिराकारलोपस्य ययिवान् ।
इङ्गिधिराकारलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । ययिवान् तस्मिन्निति । मतुपिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिधातस्य ।
मत्तुपिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिधातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति ।
नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । नदि कुमारि किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मवन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते णङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सम्बुद्धिलोपो न प्राप्नोति । माभूदेवम् ।
यन्तादित्वेवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ दीर्घशङ्खमट्टेदमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीतिभावः । ब्रह्मवन्धुशब्दापे-
क्षया च नैतदुच्यते । तस्याद्यावन्तत्वात् ॥

॥ वि० ॥ शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् । भाष्ये इङ्गिधिरिति । वस्त्रेकाजादित्याकारान्तलक्षण इट् । नियमशास्त्राणां च
विधिसुखेनैव प्रवृत्तिरितिभावः । पूर्वमिति । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यन्तोदात्तादित्यनुङ्गोरितिभावः । ह्रस्वत्वमन्वयित्यनेन ॥

५०७

॥ वि० ॥ ननु ह्रस्वग्रहणान्निवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषावाचकं स्यादत आह । सम्बुद्धिलोपस्येति । भाष्ये एते दोषाः समा इति ।
वार्तिककारोक्तसकलप्रयोजनपेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यदाऽन्यत्रापि दोषः
समाख्यत इत्यभिमानः । तन्मूकदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह । दुष्टत्वेति । अन्ये तूक्तपु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थित-
प्रयोजनवशापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति । ध्यायतेर्वाचि पक्ष्येकवचने आतो धातोर्लितलोपे दुरो दाशनाशदभ्येष्टित्वे उत्तरपदाद्दुष्टत्वे दूष्य इति तदाह ।

॥ कै० ॥ नित्य इति । कार्यन्तावन्नित्यम् । तथेन केनचित्तत्वेन भवत्वितिभावः । सम्बुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति ।
भूयसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वोदिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्सुखवाचिनोऽत्र समा

॥ भा० ॥ इदमिह समधार्म्यम् । ह्रस्वत्वं कियतां सम्बुद्धिलोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्-
स्वत्वम् । नित्यसम्बुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि । अनित्यः सम्बुद्धिलोपः । नहि कृते
ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । सन्निपातलक्षणां विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति । एते दोषाः समा
भूयसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणां वा न प्रणे-
यम् । नहि भिक्त्याः सन्तीति स्वात्मेनापिधीयन्ते । नच सग्रास्यन्तीति यवा नाप्यन्ते । दोषाः खल्वपि
साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति ॥

॥ कै० ॥ इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वसन्तं सर्वेषां राज्यं वसन्त इत्यर्थः । वेदेऽपि मानः
समस्य दूष्य इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामन्वयत्वात्तान्वयैवोपसंख्यातव्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्धिरितिपदद्वयो नोऽस्मान्मावधीदित्यर्थः । दुर्धियता धीर्येषामितिबोधे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाद्यन । तस्मान्नार्थ
इति पूर्वपक्षाऽऽशयसाह । तत्रेति । सिद्धान्तो समाधत्तः । भाष्ये नहीति । परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वे युक्तान्तरमप्याह सिद्धान्तो । दोषाः लक्षणीति ।
लक्षयमिति । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः ॥

५०८

॥ वि० ॥ तत्र विधानेति । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्तऽङ्गसंज्ञा तादृशसन्निपातविधानं विना यथेति लोपस्य चारितार्थाभावा-
दिति भावः । कष्टायेति । अकारसन्निपातनिमित्तो ङ्यो यञादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । नचैवं दोषाः साकल्ये-
नेति भाष्यविरोधः । कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्येति शब्दो भाष्यपुस्तकेषु अष्टोऽतो न दोषः । श्वञ्च समा इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः । लिङ्गादिति ।
इत्तनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः । न त्वपूर्व इति । क्तादिनियमादाहं धातुकस्थेऽङ्येवेष्ट सिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः । परे तु नियम-
शास्त्राणां विधित्वमेव आर्षो त्वितरनिरुक्तिरित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः । आकारान्तेति ।

॥ कै० ॥ प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति । कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति । न
यास्योरिति लिङ्गादाव् भविष्यति । ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययन्नियम इतो न त्वपूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य लोपः । क्राप-
यतीत्याकारान्तभक्तः पुंस्य व्यवायकः । अदीदपदिति लिङ्गाद्वस्वः । यद्यं मारगतोपपत्तेरिति जानातेर्मिच्छमुपधाह्वयार्थं शास्त्रि

॥ भा० ॥ तस्माद्यान्तेत्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ ॥

॥ कै० ॥ तज्ज्ञापयति पुंकि कृते उपधाह्वयत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुंकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अस्मिन्निति अनु-
दात्तस्य दन्तेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया सन्निपातपरिभाषां बाधते । णङ् ह्रस्वादित्यपि गुणात्सम्बुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वशङ्कसा-
मर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाऽभावः । दर्वात्यवच्छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति ॥ ॥

॥ वि० ॥ अङ्गस्थित्यनेन सामानाधिकरण्यास्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तद्विशेषोक्तम् । तज्ज्ञापयतीति । अत एव भरञ्जपीति निर्देशः सङ्ग-
च्छते । सितां ह्रस्वे चोपधाया इत्यनुवर्त्तत इति भावः । ह्रस्वभाविनीति । अचक्षेत्युपस्थितेरिति भावः । अचक्षेत्यस्य श्रुतत्वेन तद्वाधकत्वापेक्षया-
ऽस्यैवानुमितस्य लोकाभ्यासिद्धस्य बाधकत्वनोचितेति तात्पर्यम् । बाधते इति । ह्रस्वनुह्रस्वमित्युचोपस्थिततयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । गुणा-
ऽभाविति । जसादिपुच्छन्दसि वाक्चनमितिवचनादिति भावः ॥ ॥

५०९

॥ वि० ॥ अव्ययीभावश्च । उपचारी नाम अतः कृ इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम् । यथा मशकार्थ इति । यतदेव निरुक्तिकारणमिति
पातञ्जलैर्यवज्ज्ञयते । अनेनेति । कृष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनश्चय उक्ता इत्याहुः ।

॥ कै० ॥ अव्ययीभावश्च । प्रयोजनमिति । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्तमानौ प्रयोजनम् । यथा मशकार्थो धूम इति ।

॥ भा० ॥ अव्ययीभावश्च । अव्ययीभावेत्याऽव्ययत्वे प्रयोजनं लुगमुखस्वरोपचाराः । अव्ययीभावस्याऽव्य-
यत्वे प्रयोजनम् । किम् । लुगमुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाधि प्रत्यधि । अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति ।
मुखस्वरः । उपाधिसुखः प्रत्यधिसुखः । नाव्ययदिकगन्धगोमहत्त्वलुमुष्टिष्ठुवत्सम्भ इत्येव प्रतिषेधः सिद्धो
भवति । उपचारः । उपपयःकारः । उपपयःकाम इति । अतः कुकर्मिकसंज्ञापातकृष्णकर्णोऽप्यनव्यय-
स्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह । अपि
खल्वप्याहुः । यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्ग-
वद्भावः । पराङ्गवद्भावोऽव्ययप्रतिषेधश्चादितः । उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति ।
उपागम्यधीयान प्रत्यागम्यधीयान । अकव्यययययय कियते उच्चैर्नीचैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति ।
उपागमिकं प्रत्यागमिकमिति । मूमि अव्ययप्रतिषेधश्चोच्यते । दोषामन्यमहर्द्धवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् ।
स इहापि प्राप्नोति । उपकुसंमन्य उपसगिकमन्य इति ॥

॥ कै० ॥ अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन इष्टीकियते । उपागम्यधीयानेति । अपिसमीपे
अधीयानेत्यर्थः । तत्र षष्ठ्यामन्वितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति ॥

॥ वि० ॥ किमुक्तत्वरङ्गवदित्यादिना तस्मैवोदाहरणप्रदर्शनम् । यद्येति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य पाठसामान्यतया चेत्वाहुताः सत्वम् ॥

५१०

॥ वि० ॥ भाष्ये यदयं नाव्ययीभावादिति । स ह्यनन्तरत्वादयथादास्य इत्यस्यैव निषेधो न तु सुपो धात्वित्यस्येति उपमणिकमुष्ण इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न भ्रमितव्यम् । नचोक्तमिति । भाष्ये यदीत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । वेदाः प्रमाणं चेदिति वत् । तस्मात्तत्र शक्यं कर्त्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् । अन्ये त्विति । ज्विना ह्यारोपितमव्ययत्वं वास्तवमनव्ययत्वञ्च प्रतीयत इति यथालक्ष्यं किञ्चिदव्ययकार्यं

॥ कै० ॥ नचैकमिति । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । नचोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणाऽत्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानाङ्गस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः कृतेत्येति ।

॥ भा० ॥ अस्य च्चौ । अव्ययप्रतिषेधश्चोच्यते । दोषाभूतमहर्द्वाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुक्षीभूतम् । उपसणिकीभूतम् । यदि परिगणनं क्रियते नाथोऽव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति । भवत्यव्ययीभावाङ्गुगिति । यदयं नाव्ययीभावादत इतिप्रतिषेधं शास्ति । उपचार इति । अनुत्तरपदस्यस्येति वर्त्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । नचैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं द्रव्यान्वाव्यादव्ययीभावाच्चेति ॥ ३० ॥

॥ कै० ॥ केचित्तु स्वरादिपाठास्तिद्वायामव्ययसंज्ञायामुनर्वचनसन्तित्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः ॥ ३० ॥

॥ वि० ॥ भवति किञ्चिन्नेतोष्टं सिद्धमिति भावः । विशेषे । कार्यविशेषे । किञ्च द्विर्वहं सुवडमिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्कञ्चित्तिररदत्तायुक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् । अन्ये तु मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सूत्रञ्च कृतं तस्यादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकुक्षमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादीत्याहुः इति मतं त्रिटीकार्यां स्पष्टम् । तदपि खल्वप्याहुः इत्यादिमाप्याऽननुगुणम् ॥ ३० ॥

५११

॥ वि० ॥ शि सर्वनामस्थानम् । भाष्येऽसमर्थसमासस्येतिदूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्यमसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्याऽपि संशयः । पर्युदा-
सति । एवं हि समर्थसमासिकवाक्यते लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधाऽपेक्षया लघुरेवेतिभावः । वस्तुतो

॥ कै० ॥ शिसर्वं । सुडनपुंसकस्येतिचेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुदस्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन् न्यासे न दोष इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ शि सर्वनामस्थानम् । सुडनपुंसकस्य । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येतिचेज्जसि शिप्रति-
षेधः । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येतिचेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि
तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चाऽयं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति । नहि नचो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ।
केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्येति । किन्तर्हि । पर्युदासोऽयं
यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्व्येण च प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ प्रसज्यप्रतिषेधाशयेन पूर्वपक्षः । पर्युदासाशयेन सिद्धान्तः ॥

॥ वि० ॥ नचो निपातत्वेनानेकार्यत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचः । पर्युदासपक्षे सुहित्वेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आशङ्क्याप्राप्तौ न भ्रान्तमिति
तात्पर्यम् । भाष्ये नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येति शेषः ॥

५१२

॥ वि० ॥ अप्राप्तेरिति वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविरहितसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्युच्यते । भाष्यं तु वस्तुवै उच्यते । अन्यथेति । कुडि-
त्यनपेक्ष्य नपुंसकसम्बन्धिभावस्य विषेध इत्यभिप्रायः । नृदसम्बन्धे तु ददं चिन्त्यम् । प्राप्तेः शौ चरितार्थत्वात् । ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैर्वा
विरोधाभावात्कथं परत्वमत आह । प्रतिषेधेति । अस्ति सावकायत्वात् । एवम्भीभावोर्वागपचासम्बन्धो विरोधोऽस्तीति भावः । पूर्वोपस्थापितमिति । एवञ्च

॥ कै० ॥ अप्राप्तेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः । तत्र कुडित्यनेन वा प्राप्तिरिति निषिध्यते न तु शि सर्वनामस्थानमि-
ति प्राप्तिः । अन्यथा शि सर्वनामस्थानमिति निर्वकाशं स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः सम्भवति । ननु चेयमिति । परत्वा-
दित्यर्थः । प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसङ्गाहः । तत्र परत्वात् कुडिति प्राप्तिः पूर्वो प्राप्तिस्त्वाधत्ते तामपि प्रतिषेध इति

॥ भा० ॥ अप्राप्तेर्वा । अथवा अनन्तरा वा प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वो प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयमिति । पूर्वोपस्थापितत्वाधत्ते । नोत्सृजते
प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यदप्युच्यते । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति । यद्यपि वक्तव्यः । अथवेति हि वक्तुं
प्रयोजनानि । कानि । असूर्यम्यस्यानि मुखाणि । अपुनर्गयाः स्त्रोकाः । अत्रादुभोजी ब्राह्मण इति ॥ ६ ॥

॥ कै० ॥ द्रोणः । नोत्सृजते इति । अपवादविषयपरिहारेणऽस्याः प्रवर्त्तनादित्यर्थः । अथवेति चेति । इदानीमित्यर्थः ।
तत्र स्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न च समासोऽस्तीति ॥ ६ ॥

॥ वि० ॥ सङ्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तते इति भावः । अपवादेति । एवञ्च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यवाधिकेति तन्वायावसरो नेति भावः । इदानीमित्यर्थ इति ।
तथापीत्यर्थ इत्युचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् । स्त्रीपुंसयोरिति । भावाधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पुंसियोरिति तु वक्रमुशङ्कं तस्यासाधुत्वा-
दिति बोध्यम् । अत्र पूर्वोदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समवायकत्वात् शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति सीमासंकोकं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन वाधस्त्वैवै-
चित्यात् । स्वाऽप्येव सम्भावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि संशङ्काया विस्तरः ॥ ६ ॥

५१३

॥ वि० ॥ नवेति विभाषा । ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह । समुदाय-
स्येति । वार्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानावन्तत्वात्कथं याडादीत्यत आह । स्त्रीप्रत्यये चेति । स्त्रीप्रत्यये चानु-
पसर्जने नेति थङः समाससारणमित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु हल्ङाविति दीर्घग्रहणादिति । तन्न । बहुश्रुत्येसीत्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण इति
तदन्तविधिना द्यन्तेत्यर्थं तस्य स्वादिप्रत्ययलक्ष्यस्याद्विहितस्तदादेरित्येतद्विशेषणतया द्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्ब्यादिसंज्ञे दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

॥ कै० ॥ नवेति । नवेति विभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति
विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाद्याडामौ भवतः । अथवा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामित्याख्या ।

॥ भा० ॥ नवेति विभाषा । नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् । नवेति विभा-
षायामर्थस्य संज्ञा कर्त्तव्या । नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ तत्र लोके क्रियापदसन्निधाने नवाशब्दयोर्व्योऽर्थो भवित्येव विकल्पप्रतिषेधलक्षणाः संज्ञाः । अन्यथा विभा-
षापदेशेषु नवाशब्दावेवाऽऽदेगौ स्याताम् ॥

॥ वि० ॥ अनुकरणस्यावन्तत्वं नु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् । अथवेति ।
कृता । उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वसमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः । नामपदसन्निधाने नवा आदीत्यादौ प्रत्यया-
द्योऽप्यगतेराह । क्रियापदेति । अन्यथेति । प्रकरणदिवाकाङ्क्षाविवेकाऽवसाय इति भावः ॥

५१४

॥ वि० ॥ ननु दाधा च्चिदादीनां पुशब्दादिनां दाधादीनां प्रत्ययः किन्तु दाधाशब्देरेवेत्यत आह । प्रदेशेऽपि । भाष्ये पुशब्द-

॥ कै० ॥ पुशब्दोऽपि । शब्दस्य संचाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव सम्प्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरण इति । क्रियत इति
करणः कर्मणि ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति समासः । क्रियत इति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः । शब्दाधिकादिति ।

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । शब्दसंचायां ह्यर्थोऽसम्प्रत्ययो यथाऽन्यत्र । शब्दसंचायां हि
सत्त्वार्थस्याऽसम्प्रत्ययः स्यात् । यथाऽन्यत्र । अन्यत्रापि हि शब्दसंचायां शब्दस्यैव सम्प्रत्ययो
भवति नार्थस्य । काऽन्यत्र । दाधा च्चदाप् । तरसमपौ घ इति । पुशब्दोऽपि च्चदाप्
च शब्दस्य सम्प्रत्ययो भवति नार्थस्य । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणोऽर्थनि-
र्देशार्थः । इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना । आहो-
स्विच्छब्दाधिकादर्थधिकम् । गतमित्याह । कुतः । लोकोतः ॥

॥ कै० ॥ उपहासपरमेतद्वेदकस्य वचनम् । अशब्दार्थस्याभावादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ शेषित्वादिषु प्रदेशेष्वित्यर्थः । करणल्युटि अर्थोऽस्तिराह । कर्मणीति । बाहुलकादिति भावः । सामान्येति । पाकं पचतीतिवत् ॥

५१५

॥ वि० ॥ भाष्ये स्वस्वात्पदार्थात्प्रत्ययः शब्दपदार्थकः सम्प्रत्यय इत्यन्वयः । स्वस्वात्पदार्थादित्यस्य विवरणं याऽसाविति । दाहोक्तिके
च शब्दपदार्थकता स्वरूपमिति वचनात् । तस्या इत्यस्य प्रत्यय इति शेषः । कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तथाह । नवेति यद्व्यतिरेक इति । तद्वि-
द्योति । नवेति यत्प्रतीयते इति । स लौकिकोऽर्थ इति शेषः । यद्यपीति । एवञ्च स्वस्वात्पदार्थादित्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् प्रत्युतिश्चाऽनुपप-
न्नोति भावः । त्यागो नास्तीति चार्थान्तरग्रहणाऽभावस्याऽप्युपलक्षणम् । प्रसिद्धिश्चादिति । लोकप्रसिद्धौ तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारस्तेषामेवास्याऽर्थं प्रसिद्धौ-

॥ कै० ॥ गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे उपात्तास्त्यार्थस्य त्यागो नास्ति । तथापि प्रसिद्धिश्चादेतदभि-
धीयते । अर्थपदार्थकतायाः प्रत्यय इति । तत्तत्स्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात् तमर्थमनभि-

॥ भा० ॥ तद्यथा । लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं
स्वस्वात्पदार्थात्प्रत्यावयति । सोऽसौ स्वस्वात्पदार्थात्प्रत्ययो याऽसावर्थपदार्थकता तस्याशब्द-
पदार्थकः सम्प्रत्यय इति । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्वात्पदार्था-
त्प्रत्यावयति सोऽसौ स्वस्वात्पदार्थात्प्रत्ययो याऽसौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्या-
वयति । नवेति यद्व्यतिरेक इति । यत्प्रतीयते इति ॥

॥ कै० ॥ व्यक्रिमिति शब्दो योतयतीति पदार्थविपर्ययसङ्कटितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । सम्बन्धे भावप्रत्ययः । सम्ब-
न्धात्प्रत्ययोऽपि प्रत्ययो भवति ॥

॥ वि० ॥ अर्थस्तुकोऽपि सिद्धय गच्छति इति प्रसिद्धा भाष्ये प्रत्युत्पत्तीकारावुक्ताविति भावः । वस्तुनो न प्रत्युत्पादिकमित्याह । तच्चत इति । सादृश्यादिति ।
वस्तुमेवाच्छब्दमेव इतिपक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वमेवादिति बोध्यम् । वस्तुनः प्रत्युत्पत्तीकारौ तयोर्थयोर्बोधाविषयत्वबोधविषयत्वे एव न तु सुखाविति
बोध्यम् । पदार्थविपर्ययसङ्कटिति । लोके शब्दविपर्ययकाऽर्थमतीति । आशब्दोऽर्थविपर्ययकशब्दस्य । इति शब्दसमभिव्यक्त्या विपर्ययमिति विपर्ययः ।
भाष्येऽपि स्वस्वात्पदार्थात्प्रत्यय इत्यस्य विशेषभूतादिति शेषः । अन्यार्थार्थमतीतिशब्दान्तरादिति भावः । एतद्व्यतिरेकः स्यादिति विष् ॥

५१६

॥ वि० ॥ इतिकरणस्याऽर्थनिर्द्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरत आह । समान इति । प्रत्ययेति । यद्यपि नचैव वयं विभाषाग्रहणेन सर्वोदीन्यभिसम्बन्धीम इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात् प्रत्ययत्वं समासविशेषणमयुक्तं तथापि दिग्वाचकसर्वोदीनामर्थस्य दिशो नवपुराणत्वाऽसम्भवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र सर्वोदीन्यनेन तद्वृत्तिसमासो लक्षणीय इति भावः । तन्निमित्त इति । लक्षण-

॥ कै० ॥ समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्प्रमास इति । विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याख्यते तत्र प्रत्ययवाची यो दिक्प्रमास इति सम्प्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुरा-

॥ भा० ॥ समानशब्दप्रतिषेधः । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका नवा घटिकेति । किञ्च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्प्रमास वक्तु-
ग्रीही । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां सम्प्रत्ययः स्यात् ॥

॥ कै० ॥ शालासम्भवात्तन्निमित्तो यदा शालायां अपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञा-
कार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्ययत्वं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ येत्यर्थः । तदा संज्ञेति । न बहुव्रीह्यावितिनिषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये अचिरकृतायामिति । तस्यां बोधायामित्यर्थः । सम्प्रत्ययः स्यादित्यस्य संज्ञाया इति शेषः ॥

५१७

॥ वि० ॥ ननु प्रदेशे विभाषा दिगित्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो नवेतिविभाषेति सूत्रे तु न किञ्चिद्विधायोक्तं पूर्वोत्तरसाहचर्यास्य संज्ञा-
सूत्रत्वादित्यत आह । प्रदेशेति । इयं संज्ञेति । नवेतिविभाषेत्येतत्संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः । कर्वाणि । सर्वनामसंज्ञादीनि । नवार्थम् । नवा-

॥ कै० ॥ नवा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्यणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपाताधीनगतिर्भवति । ननु प्रत्ययार्थाऽवगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं

॥ भा० ॥ नवा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके । नवा शेष दोषः । किं कारणम् ।
विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किञ्चिद्वेत्युच्यते । तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके ।
ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः सम्प्रत्ययो
भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गेन निर्देशः
क्रियतां प्रत्ययवाचिनः सम्प्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः । प्रत्यय इति गम्यते ॥

॥ कै० ॥ व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ॥

॥ वि० ॥ शब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । अचिरं तथैव पाठः । भाष्ये नवेत्युच्यते इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः । प्रतिषेध-
वाचिन इति । प्रतिषेधवाक्यं शब्द इतिप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । न त्विति । यद्यप्य प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्ययवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः । भिन्नं इति । अथ
समानलिङ्ग इति दर्शनादिशब्दो भिन्नार्थ इतिभावः । न त्विति । अन्यत्वादितिभावः ॥

४१८

॥ वि० ॥ नैवेति । भाष्ये कचित् कियत इत्येतच्चैव न जानीम इत्यन्वयः । नवा विधीयुक्तवतोऽयं शब्दः । एवञ्च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य कायभावान्न कापि प्रत्यशार्थावगतिरित्याशयः । ननुभयविधाऽन्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह । तत्रेति । अप्राप्ते यवागभोजन

॥ के० ॥ एतच्चैवेति । नैव कचिद्याकरणे समानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः ।

तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्यादिशेषावगतिः । यदा अप्राप्ते यवागभोजने वाक्-

॥ भा० ॥ एतच्चैव न जानीमः । कचिद्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः कियत इति । अपिचात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसम्बन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा । यदा यवागूशब्दो भुजिना सम्बध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः सम्प्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा । नतिगम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसम्बध्यते न भुजिना तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते । नचेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्धमि- सम्प्रप्रीमः । दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि । भवतिरभिसम्बध्यते । दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥

॥ के० ॥ सुदीर्यते तदा प्रत्यशार्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति यवागभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । नचे- चेति । क्रियायाः प्राधान्यात्तैव विभाषाग्रहणेन सम्बध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । नवा विधिपूर्वकत्वादिति ॥

॥ वि० ॥ इति । अकर्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । प्ररोचनायेति शेषः । ननु तदङ्गमिति । भवतिक्रियाकर्तुं रुद्धेष्टरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये विभाषा अव- न्तीति । अत्र विभाषेत्ये सर्वनामानोतिशेषः । भवन्ति विभाषेत्यस्य सर्वनामानोत्पादः ॥

४१८

॥ वि० ॥ ननु दिक्प्रमासेऽपि नित्यनिषेधे न बहुव्रीहविति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे विभाषा दिगितिस्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यत आह । परि- चारान्तरेति । इति सिद्धे विभाषा दिगित्यसम्बन्धं स्यादित्यर्थः । ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह । प्रतिषेधादिति ।

विभाषा श्लेखिनादी पितृपथे विधेरनुमानं कल्पित इत्यर्थः । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येतिवार्तिकार्थ इति भावः । एवञ्च षोडशीयहृणाग्रहणावदेक-

॥ के० ॥ विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्यैवोपादानादिति भावः ।

॥ भा० ॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । विधेरनित्यत्वं नापपद्यते । शुभाव शुभ- वतुः शुशुबुः शिशुवाय शिश्वयतुः शिश्वयुः । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्यैव संज्ञा कियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । सिद्धन्तु प्रसज्य प्रतिषेधात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्य प्रतिषेधात् । विधाय किञ्चिद्वैयर्थ्ये । तेनोभयं भविष्यति । विप्रति- पिद्धन्तु । विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति ॥

॥ के० ॥ परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहवित्यसम्बन्धं स्यादिति नोक्तम् । सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमा- स्यते ततो विकल्पः संव्यतीत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविधयोरपि विप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ विषयत्वादिकल्पसिद्धिरिति नाम्नाभ्यं । तत इति । अन्यथा कल्पितशब्दं व्यर्थं स्यात् प्रत्याक्षनाद्धीतिन्यायविरोधान्न निषेधाश्रमेव तदितिभावः । ननु विकल्पो विकल्पविषय इवेति किमुच्यते विप्रतिषिद्धं त्विति अत आह । शक्येति । युगपदितिशेषः । विप्रतिषेधोपापादकं भाष्यम् अत्र नेति । प्रसजति । भावमितिशेषः ॥

५२०

॥ वि० ॥ प्रसज्यते इति प्रसज्यो विधिः प्रतिषेधविषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टास्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यान्वोऽयमर्थः । सामर्थ्यान्वतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह । प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति । इदमपि पूर्ववद्वाक्ये तद्वन्नयनाह । पर्याय इति । भाष्ये या हि प्राप्ते इति । केवलोभयत्र विभाषारूपा वृत्त्यर्थः । कृतसामर्थ्य इति । पूर्वमेव । कृतसामर्थ्येव । विधिः कृतसामर्थ्या

॥ कै० ॥ नवा प्रसज्येति । सामर्थ्यान्वतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन दावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् ।

॥ भा० ॥ नवा प्रसज्यसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । नवा शेष दोषः । किं कारणम् । प्रसज्यसामर्थ्यात् । प्रसज्यसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति । अन्यत्र विधिविषयात् । तदेतत् क सिद्धं भवति । या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यास्तत्र पूर्वमेव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कृत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत । नेति च वेति च ॥

॥ कै० ॥ तत्र समुदायस्य संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपपत्तिरिति । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्यभावात्प्रतिषेधस्याप्यपारादिकल्प एवोपपत्तिरिति ।

॥ वि० ॥ विहितविकल्पकानिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः । एवञ्च तत्र विकल्पनाभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्वाक्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पवदन्तो मीमांसकाः परास्ताः । महत्यासंज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव न कर्तव्येति विवक्षितं न तु लघ्वी कर्तव्येतीत्याह । यदि हीति । समुदायस्येति । प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः । विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः । विकल्प एवोपपत्तिरिति । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोः ग्वत्वाहितीयस्यैवोपपत्तिरिति भावः । अप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषाच्यते ॥

५२१

॥ वि० ॥ युगपदिति । अतवगतसंज्ञिदयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः । भावाभावाविति । इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ । भाष्ये पूर्वस्योत्तरेणेति । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्धः किन्तु तत्फलस्याभावादिउत्सार्वकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोध्यम् । नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेशः स्यात् तत्रार्थपरत्वे मानाभावादत आह । इतिकरण इति । एवञ्चोभयवापीतिशब्दाऽन्यत्र

॥ कै० ॥ एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चादिकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः । यदि तु पूर्वं विकल्पः

॥ भा० ॥ तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेधं नास्तीति कृत्वा वृत्त्येन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति । नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषेधे वृत्त्येन विकल्पो भविष्यति । एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपदचनाऽनुपपत्तिः । विधिप्रतिषेधयोर्युगपदचनं नोपपद्यते । शुभाव शुश्रूवतः शुश्रूवुः । शिष्याव शिष्यवतुः शिष्यवुः । किं कारणम् । भवतीति चेन्न प्रतिषेधः । भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः । नेति चेद्विधिर्न सिध्यति । सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिसुत्तरो विधिर्वाप्यते । इतिकरणोऽर्थेनिर्देशार्थ इत्युक्तम् ॥

॥ कै० ॥ प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थकैव स्यात् । आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येऽप्युच्यते ।

॥ वि० ॥ इति भावः । एवञ्चावैयर्थ्यसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्येनैव कर्मणान्वय इति भावः । एवञ्च केवलप्राप्तविभाषावामुभयत्र विभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोश्चपत्तिरिति । शुद्धाप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्च विकल्पोपपत्तिरिति तावदर्थम् । एवं विकल्पाप्रवृत्तौ केवलप्राप्तविभाषायां पूर्वोक्तिरिति ॥

५२२

॥ वि० ॥ अनुपयोगादिति । उभयगतिरित्युक्तैर्लोकगृहीतविकल्पशब्दैव सिद्धेरिति भावः । पक्षे निरुत्तरिति । एवञ्च तत्र निषेधतात्पर्यक-
तयैव प्रवृत्तिरिति भावः । अप्रामेति । तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः । पितृत्वेति । तत्राप्तेरिति भावः । एकस्योभयत्र तात्पर्यं न

॥ कै० ॥ उभयत्र विभाषार्थं चेयं संज्ञा । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्थान-
प्रयोगात् । तथाहि । प्राप्तविभाषासु पक्षे निरुत्तरिः कियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु
च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः कियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् । विभाषा
श्वेतित्यत्र तु यदि विधिसुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पितृत्वेव सम्प्रसारणं विभाषा स्यात् । किन्तु यजा-
दित्वान्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधसुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्त्वेव विकल्प इति पितृत्वं न स्यात् । संज्ञा-
करणे तु पूर्वं प्रतिषेधे किन्तु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिसुखेन सर्वत्र पक्षे सम्प्रसारणस्य प्रवर्तनादित्थं सिध्यति ।
यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेतित्यस्य व्यापारः कश्चिद्विधिसुखेन क्वचित्प्रतिषेधसुखेन तदा संज्ञा-
करणमन्तरंगाऽपि सिध्यतीति अशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते । अशिष्यो वा विदितत्वादिति ॥

॥ वि० ॥ सम्भवतीत्याशयः । भावतात्पर्यकतालोभेन पिद्विषयतेव स्यादिति तत्त्वम् । अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये विभाषा श्वेतित्यस्यैवोदाहरणादानेन
बोधितम् । एवञ्च तदर्थमायस्यैऽस्मिन् अन्यदाऽपि स्तत्रास्मिन् गीतसङ्केतेनैव बोधान् या किं प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याशुक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥

५२३

॥ वि० ॥ साधुत्वप्रतिपादनच्छास्त्रस्येति पाठः । शास्त्रस्येति कर्तुः शेषत्वे षष्ठी । कश्चित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्येति पाठः ।
प्राधान्यादिति । यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदङ्ग-
भूतानामिति । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्ये यस्य विभाषा कियत इति । यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यत इत्यर्थः । समासश्चैव हीति । हि यतः समासो

॥ कै० ॥ साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्यादिकल्पेन सम्बन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूता-
नां समाससंज्ञादीनामिति भावः । तत्रैव विभाषा श्वेतित्यस्यायमर्थः स्यात् । विभाषा श्रव्यतेसाधु सम्प्रसारणं भवति पक्षे त्वसा-

॥ भा० ॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् । साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे
यस्य विभाषा कियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि विभाषा कियते तेन समासस्यैव विभाषा
साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोष्यते । असाधुर्न प्रयोष्यते । नचैव हि कदाचिद्याकरणे
राजपुरुष इत्येतस्यासवस्यायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च द्वेषाऽप्रतिपत्तिः । द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः
स्यात् । इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेण द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति । तत्र न सिध्यति ॥

॥ कै० ॥ त्विति । अस्तु यः साधुर्न । यथा भव्याऽभक्त्यसन्निधौ भक्त्यमेवोपादीयते । नचैव हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नो-
भयरूपत्वमित्यर्थः । द्वेषाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पेन विभाषापक्षगस्योपयुक्तत्वात् कियतयतुर्त्वादिरूपं न सिध्यतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ विभाषा कियते समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वञ्च जातिविशेषः । समासपक्ष-
रस्यैवविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानोदाह । विभाषा श्वेतिति । साधुत्वविकल्पे दूषणमात्र । भाष्ये नचैवेत्यादिना । तद्व्याचष्टे । सर्वदा त्विति ।
सादृश्यादसाधुव्यागपूरणं साधुपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥

५२४

॥ वि० ॥ तत्र साधनशासन इत्युक्ता शब्दनित्यत्वपक्ष एवाऽयं दोषो न तुकार्यत्वपक्षे इत्युक्तं तदुपपादकं यस्य पुनरित्यादिभाष्यम् । प्राधा-
न्यासाधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति ददुक्तं तत्राऽऽह । साधुत्वस्येति । संज्ञायाः श्रुतत्वेन साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेर्नैव सम्बन्धस्य न्यायत्वा-
त्प्रयोगाऽसमवायित्वादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्याऽवश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । पशुत्विति । साक्षाच्छ्रुतमागोऽप्ययोग्यत्वाद्युदा न सम्बन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रुतमागोऽयोग्ये
सम्बन्धो नैतीत्यर्थः । अन्यचेति । समर्थसूचे । मुख्यः प्रधानः । अभिन्नाऽर्थत्वमिति । एवञ्च तदर्थं कश्चित्साधुत्वेनाऽन्वाख्यमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य

॥ कै० ॥ यस्य पुनरिति । एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्प्रसारणमेव विकल्प्यत

इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः । यस्यापीति । साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वाद्द्विकल्पत्वात्तदज्ञानामेव विकल्पः । तद्यथेति ।

पशुत्वानुपुन्ययोग्यविकल्पस्याल्लिया विकल्प्यते । नन्वन्य शोक्तं नच संज्ञाया भावाभावाविध्यते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसम्बध्यत इति ततश्च

॥ भा० ॥ यस्य पुनः कार्याः शब्दाः । विभाषाऽसौ समासं निवर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो

न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसम्बध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसम्बध्यते । समास

इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेधाः पशुर्विभाषितः । मेधोऽनङ्गान् विभाषित इति । नैतद्विचा-

र्यते अनङ्गानङ्गानिति । किं तर्हि । आस्तस्यो नालस्य इति ॥

॥ कै० ॥ विरोधः । नैव दोषः । इह एतिवाक्ययोर्मुख्यार्थभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यच्च तु व्यपेक्षेकार्थीभावभेदाङ्गि-

न्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ॥

॥ वि० ॥ निवर्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थे विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये व्यपेक्षा परस्पररूपेणाङ्गारूपा पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषय-
त्वमेकार्थीभावो एतद्विषयः । एवञ्च एतिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वाच्च वाक्यानुष्ठानाय विभाषाग्रहणं किन्तु एतद्विषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यं नच एतौ संज्ञायाः
स इष्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैव सम्बन्धमुपपाद्य स विशेषणमिति तत्रोक्तान्तर्यमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये समाससंज्ञेत्यस्य तद्विषयेकार्थीभाव इत्यर्थः ॥

५२५

॥ वि० ॥ ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य सप्तस्यर्थेऽन्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं बन्ध इत्यत आह । युगपद्भावे इति । कार्येषु शब्देषु
यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्यं युगपत्प्रयोगः प्राप्नोतीति वार्तिकाक्षरार्थः । भाष्ये युगपद्वचनतेति बहुव्रीहस्तत्त्वं । अन्वाचयेनेत्युक्त्वा
एकचेति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह । समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा काश्यादिभ्यश्चञ्चिठाविति वर्तमाने वाहीकशमिथ्येत्यत्र । नित्यश-
ब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्यनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यावस्याद्यन्तावितिसूत्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् । व्यवहितेऽपीति । लोके

॥ कै० ॥ नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह । कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति बन्धः कुतः । अन्वाचयः

समुच्चयोऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तस्यादीनां

युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति । नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्वमनपेक्षयाऽनन्तर्यमा-

॥ भा० ॥ कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम् । कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते

तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तद्व्यस्यानीयरः । दक्ष मण्डूकादिति । यस्य पुनर्नित्याः

शब्दाः प्रयुक्तानासौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यस्तस्याप्येष दोषः । कथम् ।

प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते नचैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्प्रत्ययेन सम्भवोऽस्ति ॥

॥ कै० ॥ रोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टपक्षेण त्वानन्तर्यमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तत्पुनर्नित्याः प्रकृ-

तिर्वक्ष्यते यत्र इति । तत्र यत्राऽऽकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्योच्चादोषः । तत्रादायस्त्वैकाऽऽकृतिर्युक्ता न भवति ॥

॥ वि० ॥ तथा दर्शनादिति भावः । आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानासम्बन्धित एव ग्रहणित एव व्यवहितत्वाच्चेति सूत्रं सार्थकमिति भावः । शास्त्रे तु

सर्वेषां न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह । निर्दिष्टपक्षेण इति । सूत्रार्थः । अन्यसि परेऽपि परस्त्वैवादावपि उच्यते इति कालतस्मादिति परिभाषायाः ग्रहणमिति भावः ।

कथं तर्हि । सकृपस्य इति भावः । एकाऽऽकृतीति । आनुपूर्वी किं एकाऽऽकृतिरत्र ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये नापि ब्रूम इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः । अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह । तद्यदिति । प्रत्ययादि सञ्ज्ञा तद्यत्तत्त्वानीयर् इति बहुवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव भावार्थकत्वमिति भावः । पुनः पुनस्कोर्त्तनमिति । अत्र पुनः पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मि-

॥ कै० ॥ नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वं भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याच्चेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्तिते करणी-
यादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थगत्यर्थ इति । तद्यत्तत्त्वानीयर् इत्यस्मादाकाङ्क्षायां नारायणपुत्रवन्ते । तत्प्रतिपादकानि धातोस्तथ्यद्भवति

॥ भा० ॥ नापि ब्रूमः प्रत्ययमात्रा प्राप्नोतीति । किं तर्हि । कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य
तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थशब्दप्रयोगः । अर्थं सम्प्रत्याययिष्या-
मीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयता । आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य
तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वो ष्यो गालवस्य । प्राचामदृहात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव
ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राचु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्
तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति ॥

॥ कै० ॥ भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्त्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते । आचार्येति । आचार्यस्य
देशस्य च पुनः पुनः सङ्कोर्त्तनमाचार्यदेशशीलनेन तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ पञ्चावत्तदभावाच्च । तस्मात्सङ्कोर्त्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यम् । तेन यत्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकेऽन्तरार्थः । अत एवाग्रे भाष्ये तत्कीर्त्तनं चेत्येवो-
क्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति । सर्वप्रयोक्तृति । इको ह्रस्वो भवति तत्प्रयोक्तृत्वं गालवस्येत्यादिकमेवार्थः । भाष्ये प्राचु चैवेति । प्राचदेश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अनादित्वादिति । एवञ्च गालवातिरिक्तशिष्टेषु प्रयुज्यमानत्वान्नियमासम्भवः । किञ्चित्पक्षे शास्त्रं रेखाश्रयवन्त्यायेन कल्पि-
तशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमाऽसम्भव इति भावः । शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवञ्च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति
भावः । तदेवात्र शास्त्रस्य होति । भाष्ये देशग्रहणञ्चेति । चेनाचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं नु वक्तुमशक्यं देशस्य स्मृत्वाद्यभावादिति भावः । स्थिरं

॥ कै० ॥ यस्य पुनरिति । अनर्तित्वाच्छब्दश्चवद्वारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः किञ्च गालवः स्मृत्वेन निर्दि-
ष्टोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति पादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणं शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थमिति पादकत्वात् पूजा भवति । कीर्त्तयामिति ।

॥ भा० ॥ यस्य पुनर्नित्याच्छब्दा गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम् । देशग्रहणञ्च कीर्त्तयामिति । ननु च यस्यापि
कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात् । देशग्रहणञ्च कीर्त्तयामिति ॥

॥ कै० ॥ कीर्त्तयामिति । तत्र देशकीर्त्तयामिति स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तद्विहितभावः । ननु नित्यशब्दादेः शास्त्रादिपक्षस्य पूजार्थत्वं
शङ्काभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनेन न स्यात् तत्पक्षे सङ्गपक्षेन साधुसाधुविषेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः स्मृत्वा नान्य इति स्मृत्यकाराऽनुसन्धानादत्रैव विकल्प-
सिद्धेः । वाच्यस्य एव कर्त्तव्यं गालवग्रहणं भव्यमिति शङ्कानिवासार्थं नु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥

॥ वि० ॥ भवतीति । तत्र देशकीर्त्तयामिति स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तद्विहितभावः । ननु नित्यशब्दादेः शास्त्रादिपक्षस्य पूजार्थत्वं
शङ्काभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनेन न स्यात् तत्पक्षे सङ्गपक्षेन साधुसाधुविषेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः स्मृत्वा नान्य इति स्मृत्यकाराऽनुसन्धानादत्रैव विकल्प-
सिद्धेः । वाच्यस्य एव कर्त्तव्यं गालवग्रहणं भव्यमिति शङ्कानिवासार्थं नु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥

५२८

॥ वि० ॥ भाष्ये तत्कीर्त्तने चेति । आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थः । यस्य कार्यशब्दास्त्येतिशेषः । तदेवाह । इदानीमिति । प्रयुक्तमिति ।
कृतमित्यर्थः । नित्यपक्षे त्विति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं यतो शालवेन कृतोऽतः कर्त्तव्यो नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य इति । अन्येन कृतस्य
पुनः करणवैयर्थ्यात् । नष्टान्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाकृतस्याकरणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनान्येन कृतस्याऽनुवादोऽन्याकृतत्वबोधनद्वारा

॥ कै० ॥ इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह । तत्कीर्त्तने इति । कार्यपक्षेऽयमर्थस्तथाद् यस्याज्ञातवेन हस्तत्वस्य युक्तनस्तथात्-

॥ भा० ॥ तत्कीर्त्तने च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः । तत्कीर्त्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुन-
राचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिस्तदादिति । तच्च न सिध्यति । अग्रिण्यो वा विदितत्वात् ।
अग्रिण्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्राप्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात् ।
येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषेत्युक्ते अनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा
विभाषेत्युक्ते अनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा । मेधः पशुर्विभाषितो मेधोऽनङ्गान् विभाषित इति । जाल-
अथो नालञ्च इति गम्यते । आचार्यः खल्वपि संज्ञामनारभमाणो भूविष्टमन्वेरपि शब्दैरेतमर्थं सम्यग्व्याय-
यति । बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा शक्यमिति ॥

॥ कै० ॥ योक्तव्यमिति । ततश्च हस्तत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यपक्षे तु शालवो हस्तस्य स्पर्शोऽन्यो दीर्घस्येति
भूत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पस्थितीति नित्यपक्ष एव श्रेयान् ।

॥ वि० ॥ विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिजुतानामपि पक्षो व इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च तस्मात् कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ।
ननु लोकोक्तोऽनित्यत्वार्थनामोऽपि निषेधविकल्पयोरन्ताम इत्यत आह । भाष्ये आचार्यः सत्यपीति । एवञ्च हकारित्वाद्युभयव्यभिचायां यथा तव तयोर्लोभस्तथा
विभाषादपठितेऽपि भविष्यतीति नार्थः स्तरेतिभावः ।

५२९

॥ वि० ॥ वाशब्दो विकल्पो इति । यत्तु कथस्य संज्ञितवर्द्धिभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम् । तत्रापीतिः सम्बन्धात् । नच पदजन्यपदार्थोपस्थि-
त्यभावेनान्वयासम्भवः । विकल्पवाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाऽभ्युपगमात् । एवञ्च लक्षणातात्पर्यथाहकमिदं सूत्रम् । अर्थेन संज्ञात्वमिति चेत्तद-
र्थोक्तिसंशयमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसम्बन्धसामर्थ्यादिति । तत्र । एकस्याऽनेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात् । अनाकृतिः संज्ञेति दृष्टिसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च ।
तेनाकृतीति । तत्पक्षे लिट्त्वजातो विधिसुखेन प्रवर्त्तौ पितृव स्याद् निषेधसुखेन प्रवर्त्तौ कित्वेव स्याद् न तु सर्वेति सूत्रं कर्त्तव्यं सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य
निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानस्यैव सिध्यतीति भावः । प्रत्याख्यानाऽऽशयमाह । व्यक्तिपक्षे त्विति । क्वचिद्विधिसुखेनैत्यन्वयः । किञ्चित्तत्त्वम् । उभयव
विभाषारूपम् । उत्तरव तु क्वचित्प्रतिषेधसुखेनैव पाठः । परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्यायसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम् । उत तज्जात्याययत्किञ्चिद्विषयम् ।

॥ कै० ॥ अग्रिण्यो चेति । वाशब्दो विकल्पो । तेनाकृतिपक्षे उभयव्यभिचारार्थं सूत्रं कर्त्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन
लक्षणभेदात् क्वचित्किञ्चित्तत्त्वम् विधिसुखेन प्रवर्त्तते क्वचित्प्रतिषेधसुखेन प्रवर्त्तते इतीदृशसिद्धा सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नाहः । सूत्राख्येऽपि नपदपठितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता वाच्यतस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् ।
नाह्योऽपि । न शास्त्राग्रे हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वविषयताया एव दृष्टत्वात् । किञ्च । तत्र विधिसुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं निषेधसुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वेत्यत्र
विनिगमनाविरहात्सुखं विनाप्युभयसुखेन प्रवृत्ताविति सिद्धेः । नच भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वं विनिगमिका । विभाषोपयमने इत्यादौ विसंशयताऽनुपपत्तेः ।
भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव सम्भवात् । विप्रतिषेधशास्त्रवलासोऽवभावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत्तज्जात्याऽपि तुल्यम् । तस्मान्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्यानं
भाष्यतात्पर्यम् । किञ्च सूत्रं कृते विसंशयाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैव तत्त्वदर्शितः स्यादिति शोचिकेतैव । अत्रानुसारादपठितौ तु सूत्रं कर्त्तव्यमेवेति शोचिकाहः । एतदेव
अन्यत् विसंशयाप्राप्तविभाषा दर्शयति । विसंशयाप्राप्तविभाषात्वमेवेति शोचिकेतैव निराकारवितरयोऽपि कल्पनमित्याहुः ॥

५३०

॥ वि० ॥ इत उत्तरमित्यस्य लाभे युक्तिमाह । अधिकार इति । संशयचयस्य काव्यभावादाह । विवृति । इन्द्रे च विभाषा जसी-
त्युक्तोभयशब्दोदाहरणमसङ्गतमत आह । उपलक्षणेति । विभाषा जसीत्यस्य इन्द्रविषयतया इन्द्रे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञीयाप्राप्तवि-

॥ कै० ॥ अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् । विसंशया इति । विषयेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः । इन्द्रे चेति ।

॥ भा० ॥ अप्राप्ते विसंशयाः । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः । अप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । वि-
संशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति । इन्द्रे च । विभाषा जसि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र
वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाऽप्राप्ते कथञ्चोभयत्रेति । उभयशब्दस्त्वर्वादिषु पठ्यते तयपश्चादयजा-
देणः कथितं तेन वा नित्यं प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अयत् प्रत्ययान्तरम् । यदि
प्रत्ययान्तरम् । उभयोतीकारो न प्राप्नोति । माभूदेवं मावच इत्येवं भविष्यति । कथम् । मावजिति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । मावचशब्दात्प्रसूति आ
अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वक्तव्ये ॥

॥ कै० ॥ प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तं प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः । तत्र तयशब्देन

॥ वि० ॥ भाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा विसंशयत्वाभावादिति भावः । इन्द्र इत्यस्यासम्बन्धे पूर्वादीनां जसि विकल्पाऽऽरम्भो व्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । ननु तयशब्देऽपि कथं संशयः प्रथमादिमूलेण प्रत्ययमावचस्य संज्ञा सर्वादिसूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभा-
षात्वनिर्णयान्न आह । तत्रेति । तयशब्देनेत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वयः ।

५३१

॥ वि० ॥ अन्वयत्वेन कथं तदन्तविधिरित आह । केवलस्येति । सर्वनामत्वसम्भवात् । सर्वार्थबोधकत्वसम्भवात् । तथाच तस्य सर्वार्थबोधक-
त्वासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति आह । पूर्वविप्रतिषेधेति । सर्वादित्वनिवन्धना संज्ञा जन्मिन्ने
सावकाशा दितयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जसुभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । नच नित्या संज्ञाऽन्तरङ्गा । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रदृष्टः । तथाहि । नान्तरङ्गं वलीय

॥ कै० ॥ प्रयोजनं सर्वनामावयवसंज्ञायामिति वा अन्वयसंज्ञाविधानाद् वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसम्भ-
वान्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वार्थबोधकत्वेन तयान्तं विशेष्यते नेमशब्दोऽव्यभिचारात् प्रथमादयस्त्वसम्भ-
वाच्च विशेष्यन्ते तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यते इति प्राप्तविभाषा स्यात् । अथ सर्वार्थबोधकत्वेन निमित्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च
तदाऽप्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयवद विभाषा । प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपूर्वं पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति
प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र तदस्येति नानुवर्तते इति प्रत्ययान्तरमयम् भवति ॥

॥ वि० ॥ इत्यस्या अत विषयः । ग्रगप्राप्त्यभावात् । जसादेश्वर्जनाच्चो विहितत्वसम्बन्धे तस्याऽपूर्वमेव प्रदृष्टिरस्यास्तु जसुभयान्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्य-
सिद्धं अन्तरङ्गमन्तरङ्ग इत्यस्याः । अन्तरङ्गोत्तरं अन्तरङ्गप्राप्तेनया तत्प्रदृष्टोत्तरादितुमशक्यत्वात् । वक्तुमशक्या सत्त्वात् । तदुत्तरमप्येतत्तदन्तं पक्षे तदभावाविशिष्टस्य
माधुल्यबोधनम् । पूर्वार्थविषय विसंशयत्वस्य भाष्योक्त्याऽसङ्गत्वापत्तेरिति द्रिक् । आद्ये तेन वेत्यादि । तेन नित्यं प्राप्ते वा अन्यथाप्राप्ते निवन्धनः । प्रत्ययान्तरमिति ।
उभयोभयशब्दोदाहरणप्राप्तप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ॥

५३२

॥ वि० ॥ न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक इतरथावर्त्तकः । समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावादिति भावः । प्रमाणे इति । सट्शस्यैव तत्सन्निवेशे सत्तादिति भावः । भाष्ये ऊर्णोतिर्विभाषेति । ऊर्णोर्धातोः कित्त्वविषये विभाषेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेत्यस्य

॥ कै० ॥ तैलमाचति । प्रत्याहारे सति चकारेण सावशब्दो न विशेषित इति ह्युपमाश्रुवसिभसिभ्यस्तन्निवृत्ति चन्तादपि सावशब्दाद् डीप्प्रसङ्गः । सट्शस्यापीति । प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो सावन्विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यत इत्यर्थः । ऊर्णोतिर्विभाषेति । विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसंयोगात्किं द्विदित्यचानुवर्तते ऊर्णस्यासंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणादाकाशभेदे-

॥ भा० ॥ एवमपि तैलमाच घृतमाच अत्रापि प्राप्नोति । सट्शस्याऽप्यसन्निविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् । ऊर्णोतिर्विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । असंयोगात्किं द्विदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अन्यत्र कित्त्वम् । अन्यत्रिं डित्त्वम् ॥

॥ कै० ॥ नोर्णोः परस्यडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्ते विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा । इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् । अथ तत्र सूत्रं नानुवर्त्तते परविप्रतिषेधश्च ततोऽप्राप्तविभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयवेतिसंशयः । अन्यद्वीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति कित्त्वडित्त्वयोर्भेदः ॥

॥ वि० ॥ विकल्प्यते इत्यनेनाऽन्वयः । इदं सर्वं डित्त्वकित्त्वयोरेकाभिमानेन । किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह । इडुपेति । शङ्कने भाष्येऽन्यद्वीति । तद्व्याख्या । भेद इति । तद्याच्च चित्तप्रयत्नानुपपत्तिरिति भावः ॥

५३३

॥ वि० ॥ गुणनिषेधस्येति । यद्यपि डित्त्वित्वाख्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथाप्यूर्णोतावन्याऽसम्भव इति भावः । इत्यवेति । इत्यवेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति । पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधे त्विति । विज इडित्यतोऽर्धाधिकारादन्वेडागम एव गृह्यत इतिपक्षे त्वित्यपि बोध्यम् । यमो गन्धने विभाषोपयमने इत्येते सिचः कित्त्वविधायके । यदेति । गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्वीकारः । गन्धनाङ्गमिति बहुव्रीहिः ।

॥ कै० ॥ एकश्चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्येकत्वादेकत्वमनयोऽर्थः । प्रौढीति । लङ् उत्तमैकवचनम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र यदि विभाषोर्णोरित्येतदाकाशभेदेन सम्बध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अद्यासम्बन्धः पूर्वविप्रतिषेध-

॥ भा० ॥ एकश्चेत् डित्त्वितौ । यद्येकं डित्त्वितौ ततः सन्देहः । अथ हि नाना नास्ति सन्देहः । यद्यपि नाना एवमपि सन्देहः । प्रौढीति । सार्वधातुकमपिदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेतिसन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धन इति निवृत्तम् । अनुपसर्गाद्वा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । इतिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते इत्यादिष्विति निवृत्तम् । विभाषा इत्यस्यादीनाम् ॥

॥ कै० ॥ धञ्च तत्र उभयत्र विभाषा । परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमने इति । यद्वा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते परविप्रतिषेधे तु उभयवेतिसंशयः ॥

॥ वि० ॥ तत्र गन्धनपूर्वके स्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः । ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः । परभूतासु डीपजननेतिभिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविप्रतिषेधेतिः पूर्वविप्रतिषेधोक्त्याप्राप्तविभाषात्वे योजयितुमिष्टम् । इतिसर्गतायनेषु क्रम इति । इतिसर्गतायनेषु क्रम इति । इतिसर्गतायनेषु क्रम इति ।

५३४

॥ वि० ॥ ननु स्रगादीनाम्यागित्वाद्प्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्तं स्रगादिविषयके एव च विसंगतत्वाद्गत आह । चर्मादीति । प्रत्य-
यान्ता इति । प्रत्ययः सनादिरन्तावयवो वेधामित्यर्थः । उपादयश्च तदेकदेशा न प्रत्ययान्तरूपा इतिभावः । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इति । अत
एव कञाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिराद्युक्तौ तु गौरवमिति भावः । केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उपादिभ्यः कर्तृक्त्विबन्तप्रकृतिकाचारक्त्वन्तेभ्य एव स्यादितिप्राप्तविभाषा

॥ कै० ॥ जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा स्रगादयो शास्त्राः । निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौशत्वाच्चर्मादिमयानामयज्ञात् ।
प्रत्ययान्तादितिचेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उपादिव्यपदेशं लभन्ते । उच्यते । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य

॥ भा० ॥ प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेतिसन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । जातिरप्राणि-
नामितिवा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् । उपवि-
दजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेतिसन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । प्रत्यया-
न्तादितिवा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि । दीपादीनां विभा-
षा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र ॥

॥ कै० ॥ यदा अयमर्थो व्याख्यायते । धातवः सनाद्यन्ता भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति । यथा समासान्ता-
टजादयस्तदा पूर्वोक्तदोषाभाव इतिभावः । प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयवेतिभाष्याशयः । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । अस्यायं भावः । चत्वेभ्य आ-
चारिभ्योऽभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तास्तु नोपादव इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥

५३५

॥ वि० ॥ एकपरिहारः कर्मस्थभावकत्वाभावरूपः । ननु कर्त्तरीत्यनुवृत्तिरर्थार्थी कर्म्मणि भावे कर्म्मकर्त्तरि च परत्वाच्चिन् भावकर्म्मणो-
रित्यस्य प्रवृत्तिरिति चेन्न । विप्रतिषेधलब्धार्थस्यैव स्फुटत्वाद्यानुवृत्त्या प्रदर्शनादितिदिक् । त्वन्नादीनामिति । आक्रोशे च संज्ञायां विभाषा

॥ कै० ॥ भावकर्म्मणोरिति वेति । चिन् भावकर्म्मणोरित्यत्र सूत्रे यदि दीपजन्त्येतत्सुतसन्वयं वाक्काभेदेन सम्बन्धः क्रियते
पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा । अथ नानुवर्त्तते परविप्रतिषेधश्च तदाऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे लभयवेति सन्देहः ।
अकर्म्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिसकर्म्मकः । तथाप्येकपरिहारोपन्यासायमविशेषेणैतदुक्तम् । सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्ति-

॥ भा० ॥ भावकर्म्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते कर्त्तरीति हि वृत्तिः ।
एवमपि सन्देहः । न्याये वा कर्त्तरि कर्म्मकर्त्तरि वेति । नास्ति सन्देहः । सकर्म्मकस्य कर्त्ता कर्म्मवद्भवति ।
अकर्म्मकाश्च दीपादयः । अकर्म्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्म्मका भवन्ति । कर्म्मोपदिष्टा विधयः कर्म्मस्थ-
भावकानां कर्म्मस्थक्रियाणां च भवन्ति । कर्म्मस्थभावकाश्च दीपादयः । विभाषाशेषप्रथमेषु । प्राप्ते अप्राप्ते
उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । आभीक्षा इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र
वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते आभीक्ष्य इति निवृत्तम् । त्वन्नादीनां विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र
वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । आक्रोश इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते
उभयत्र वेति । अप्राप्ते आक्रोश इति निवृत्तम् ॥

॥ कै० ॥ त्वानुभवतिवदिति भावः । कर्म्मस्थभावकाश्चेति । अथः कर्म्मयकीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतम् । तस्य स्वयं-
वृत्तित्वात्कर्म्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तत्रास्य विरोधः । आभीक्ष्य इति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधेतिभावः । त्वन्ना-
दीनामिति । आक्रोश इत्यत्र यद्युक्तौ इति नानुवर्त्तते ततोऽयं संग्रहः ॥

॥ वि० ॥ त्वयस्त्वतोऽनुवृत्तिरिति सूत्रे इत्यर्थः । यद्यप्येकविधि । अर्थावयवशक्तवित्यतस्तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषातिभावः । अर्थावयवविरोधाच्च
तदावयववित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

५३६

॥ वि० ॥ यङ्लुकीति । अचि विभाषा इत्यत्र यङीतिवर्त्तते तत्रोभयोर्यङ्गाद्योरव्यवहितपरत्वासम्भवात् अतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङ्लुक् पूर्वो यो यङीति न भवति । न लुप्तने-
तिनिषेधानित्यत्वेन पृथग्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । यङीत्येतन्निरुक्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यत्वं समुदायलुक्पि

॥ कै० ॥ एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उद्गपनमिति । चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याऽप्राप्तविभाषा स्थाप्यते विधेस्तु

॥ भा० ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभ-
यत्र । उद्गकस्योद्गङ्गायामिति नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते संज्ञायामिति निरुक्तम् । श्वादेरिति । यदा-
न्यतरस्याम् । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । इचीति वा नित्ये प्राप्ते
अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते इचीतिनिरुक्तम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेतिसन्देहः ।
कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते चादि-
भिर्योग इति निरुक्तम् । शो वडिः । अचि विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेतिसन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते
कथञ्चोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते यङीति निरुक्तम् । प्राप्ते च । इत उत्तरं या
विभाषा अनुकर्मिण्याः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । तिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति । विभाषा विप्रलापे ।
प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र ॥

॥ कै० ॥ प्राप्तविभाषैव । यङीति वेति । यङ्लुकि कृते अजादिपरः सम्भवति जेजिह इति । अत्र च पचाद्यचि यङोऽचि चेति
यङ्लुक् । प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यतिष्ठते ॥

॥ वि० ॥ न लुप्तनेतिनिषेधाच्च तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । उभयत्रविभाषात्वे त्वयमुपपत्तिः । यो यङीत्येतत्पुति प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति
विभाषाया असिद्धत्वाभावः । लुक् पूर्वो यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुक्स्तत्परोजकाच्चप्रत्ययस्य च पूर्वस्याहतेः । नच लुकि न लुप्तनेतिनिषेधे
यङ्परत्वाभावाद् यो यङीत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्रविभाषात्वमितिवाच्यम् । दन्तोत्तरत्वादितिदिक् ॥

५३७

॥ वि० ॥ अथ त्विति । तत्राच स पच शतङ्गाप्यविरुद्ध इतिभावः । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि व्यतिलुनीते गार्ग्यावशीत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य
श्रवित्वाद् द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽप्यात्मनेपदप्रवृत्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति चिन्त्यमेतत् । भाष्ये गतिबुद्धीतिनित्ये

॥ कै० ॥ अन्यत्र वेति । विप्रवृत्तिः शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीतिभावः । विभाषोपपदेनेति । कर्तृभिप्राये क्रियाफले विषये

॥ भा० ॥ व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते व्यक्तवाचामिति हि वर्तते । विभाषोपपदेन
प्रतीयमाने । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्ते
अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते स्वरितञित इति हि वर्तते । तिरोऽन्तर्द्धौ । विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति
सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते अन्तर्द्धाविति
हि वर्तते । अधिरीश्वरे । विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । अधि-
रीश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ईश्वर इति हि वर्तते । द्विस्तदर्थस्य । विभाषोपसर्गे । प्राप्ते
अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र
वेति । प्राप्ते तदर्थस्येति हि वर्तते । उभयत्र च । इत उत्तरं या विभाषा अनुकर्मिण्याः । उभयत्र ता द्रष्टव्याः । तिसंशयास्तु
भवन्ति । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति । ह्यङ्गोरन्यतरस्याम् । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते
कथञ्चोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोऽकर्माकाशमणिकर्मा स गाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति ।
उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्यवान् अभ्यवहारयति सैन्यैः । विकारयति सैन्यवान् विकारयति सैन्यैः ॥

॥ कै० ॥ आत्मनेपदं भवतीत्यर्थे प्राप्तविभाषा व्यतिष्ठते अथ न तदर्थद्योतनायाऽऽत्मनेपदं क्लृप्तं तदोपपदेनैव द्योतितत्वाद् प्राप्तविभाषा
स्यात् । गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वा वृत्तिर्गन्तव्योऽभ्यवसर्गः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः कश्चिदकर्मांकः । यथा विकुर्वते सैन्यवा इति ॥

॥ वि० ॥ प्राप्ते इति । नियमप्राप्तायां विधिसम्बन्धे प्रवृत्तिरितिभावः । तत्र विपूर्वं इति । विवृत्तिरिति गाम्भिर्यादौ मन्त्रमौल्यार्थमप्यस्मादितिभावः ॥

५३८

॥ वि० ॥ भाष्येऽप्राप्ते हरति भारमिति । ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरख्येवेति चेन्न । प्रापगार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाभावात् न गतीति सूत्रे
वक्ष्यमाणत्वात् । दैवयज्ञीत्यादीति । अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिनाऽपि सन्देहसम्भव इति भावः । आदिना विभाषा पुरुषे इति ॥

॥ कै० ॥ यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । लट् तु यदि प्रतिषिद्धः । दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं

॥ भा० ॥ अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः । हारयति भारं देवदत्तम् । हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं
देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तम् । कारयति कटं देवदत्तेन । न यदि । विभाषा साकाराङ्गे । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र
वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति ।
उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामो यत्कश्मीरेष्ववसाम यत्तद्वौदनं भोक्ष्यामहे यत्तद्वौ-
दनमभुङ्महि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम तद्वौदनं भोक्ष्यामहे तद्वौद-
नमभुङ्महि । विभाषा श्वेः । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । कितीति वा
नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । शुश्रूवतुः शुश्रूवुः । शिश्रिवतुः शिश्रिवुः । अप्राप्ते ।
शुश्राव शुश्रूविष । शिश्राव शिश्रूविष । विभाषा संघुपास्त्रनाम् । संघुपाद्घुघेः । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः ।
कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । घुघिरविशब्देन इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र ।
प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते । संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह । आङ्पूर्वास्त्रनेः । प्राप्ते
अप्राप्ते उभयत्र वेति सन्देहः । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते कथञ्चोभयत्र । मनसीति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते
उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । आस्त्रान्तं मनः आस्त्रनितं मनः । अप्राप्ते । आस्त्रान्तो देवदत्तः आस्त्रनितो देव-
दत्त इति । इति श्रीमद्भगवत्पुत्राचार्यविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ॥

॥ कै० ॥ कृतम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

॥ वि० ॥

इति शिवभट्टसुतसतीर्गर्भजनागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

५३८

॥ वि० ॥ इत्यणः । किङ्गिति । प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञाया अन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञाया किङ्गमिति भावः । ननु तर्हि
किङ्गादुभयोरपि संचित्वमस्त्वित्यत आह । युगपज्जेति । अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदन्यपस्थितेरिति भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु
तस्यैव विधानं स्यादत आह । वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य इत्यण इति सम्प्रसारणसंचित्वयौदिति भावः । स्वं रूपमित्युक्तेः शास्त्रे णञ्दपरत्वस्यौत्स-
र्गिकत्वेनेतिसमभिवारं विनार्षपरत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् । ननु यणस्थानिकत्वापत्तित इमेव वाक्यार्थ इति वर्णयज्ञादस्य को भेद इत्यत आह । भवतीति ।

॥ कै० ॥ इत्यणः सम्प्रसारणम् । पञ्चदशस्यापि किङ्गदर्शनायुगपज्जोभयोः संचित्वस्यैकस्मिन् वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाऽऽश्रयणो सर्वकार्यासि-
द्धिप्रसङ्गात्यन्तः । किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते इत्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योऽयं वाक्यार्थस्तस्यैवं संचित्वर्थः ।

॥ भा० ॥ इत्यणः सम्प्रसारणम् । किमियं वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञा क्रियते इत्यण इत्यत आह
सम्प्रसारणसंचं भवतीति । आचोस्त्रिदशस्य इत्यो यणाः स्थाने वर्णः स सम्प्रसारणसंचो भवतीति ।
कञ्चाव विशेषः । सम्प्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेदार्थविधिः । सम्प्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा
चेदार्थविधिर्न सिध्यति । सम्प्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । नकिं वाक्यस्य
सम्प्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः सम्भवोऽस्ति ॥

॥ कै० ॥ अथवा वाक्यस्यैवं संज्ञा तत्प्रातिपादितम् वाक्यं स्वार्थं प्रतिपादयति यणाः स्थाने य इववर्णः स सम्प्रसारणसंचो भवतीति वर्णसंज्ञापक्षः ।
वर्णविधिरिति । वर्णोच्यो विधिर्दीर्घादिः । नकीति । वाक्यार्थेन पूर्वोपयोभावात्तस्य चाऽसत्त्वभूतस्य स्थानित्वाऽसम्भवादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ एवञ्चैवमनं वाक्यार्थ इति भावः । तत्प्रातिपादितमिति । संसर्गोपस्थितस्यानर्थकत्वं तदर्थानुपयोगे वा संसर्गोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानम् । नचैत-
दुभयमप्यवेति भावः । प्रतिपादयतीति । पञ्चदशः सम्प्रसारणमित्यादौ । उच्चारितस्यैव प्रत्याशकत्वमित्याहुः किदिति । भूतस्वभावाच्चकिङ्गमित्युक्तम् । वर्णविधिरित्यस्य
वर्णविधिरिति सत्यर्थः सिद्धेरभावात् । वर्णोच्य इति । सम्प्रसारणसामान्यपक्षा समसो विधिरिति कर्मणि किरिति भावः । आदिना ककारादिः । वाक्या-
र्थेनेति । किञ्चाप्येत्यर्थः । नाप्येत्येति भावः आचोऽस्ति । तस्य वेति । योऽसम्भवादित्युक्तं योऽयं । यार्थोऽयं योऽयं । पूर्वोपयोऽयं योऽयं ।

॥ वि० ॥ स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुचितेत्यत आह । कार्यपक्षे इति । अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविवक्षितानयोरप्रत्या-
 ५४० सत्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदस्मिन्नुपाया नामार्थवादे । नित्यपक्षे त्विति । अनेनाद्यापि कथञ्चिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ।
 शास्त्रेति । सितमित्यादौ यगस्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः । भाष्ये केनासाविति । केन स्मनेन यगः

॥ कै० ॥ दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इमेव नित्य-
 म्यायोगेऽस्ति तस्य यगस्थानिकत्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावद्वोक्तम् ।

॥ भा० ॥ अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्दिष्टाः । वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्दिष्टिर्न सिध्यति । ध्यः
 सम्यसारणमिति । स एव हि तावदिदं दुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते । अद्यापि कथञ्चित्तुल्यत केनासौ यगः
 स्थाने स्यात् । अनेनैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराश्रयसम्भति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि
 न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु सापेक्ष उभयसंज्ञात्वस्य । यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति सम्य-
 सारणात्परः पूर्वो भवति सम्यसारणस्य दीर्घो भवति ध्यः सम्यसारणं भवतीति । तेन ज्ञायते उभयोः
 संज्ञा भवतीति । यत्तावदाह । सम्यसारणात्परः पूर्वो भवति सम्यसारणस्य दीर्घो भवतीति । तेन
 ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह । ध्यः सम्यसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि संज्ञा भवतीति ॥

॥ कै० ॥ उभयसंज्ञात्वस्थिति । उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्नाट्येकशेषाणाम-
 न्यतमाश्रयेणोभयोः संज्ञा सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ स्थाने इति ज्ञातः स्यात् । अनेन । सम्यसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासावित् यगः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः । उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी एकस्यैव
 संज्ञात्वादेन आह । उभयोः संज्ञेति । एकस्यैव इति पदमनेकस्यैवमुद्दिष्ट्येकस्याः संज्ञाया एककाकारतयैव विधानं शास्त्रेणासावितिः क उभयोः इति चिकित्सा ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये यथा काकादिति । अज्ञात एव काकत्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदवापीत्यर्थः । तत्र शङ्कते । नन्विति । अन्यत्वं ।
 ५४१ एको गोव इत्यत्र । यदानुपपत्ति । न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । कथन्तर्हि तथा व्यवहार इत्यत्राह ।
 निज्ञातमिति । एवञ्च तस्माज्जातत्वेनाऽभगते तच्छब्दप्रयोग उभयवापीति दृष्टान्तलोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वाभिसम्बन्धाज्जाक एवं सम्भासा-

॥ कै० ॥ यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसम्बन्धाज्जाकः । अन्यत्वं चोक्तं येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवाऽपरोपीति । नैष दोषः ।
 यदाऽनुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म भवति तदेतदुक्तम् । एवमिदं सम्यसारणाज्जात-
 त्वादुपचारादुक्तं ताच्छब्दं लभते इति भावः । प्रविशति । प्रवेशनक्रिया कर्म योग्यमाक्षिपति तत्र पिशङ्गो प्रवेशनाऽसम्भवाद्गृहप्रतिपत्तिः ।

॥ भा० ॥ अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं सम्यसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिरिति । नैष
 दोषः । यथा काकाज्जातः काकः । स्थानाज्जातः स्थानः । एवं सम्यसारणाज्जातं सम्यसारणमिति । यत्तत्सम्य-
 सारणाज्जातं सम्यसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति । अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्
 प्रयुञ्जानाः पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावदाक्यैकदेशान् । प्रविश पिशङ्गो प्रविश तर्पणमिति । पदेषु पदैक-
 देशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यमामा भामेति ॥

॥ कै० ॥ एवं पिशङ्गमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद्गृहक्रिया प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं सम्यसारणादित्येतन्निर्दिष्टार्थमात्रेण-
 नित्यर्थः । यथाच पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

॥ वि० ॥ यथाज्जातोऽपि सम्यसारणत्वादीपाक्षप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः । शास्त्रेति । स्वार्थबोधनाय भाष्येषु प्रयोजकत्वमित्यर्थः । योग्यक्रिया दृष्टाना-
 दिरपीत्यत आह । प्रकरणेति । तत्तद्व्यवस्थया वाक्यार्थे शक्तिवत्त्वात् तत्पदैकदेशस्यापि तत्तद्व्यवस्थया शक्तिवत्त्वं पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति ज्ञातव्यं बोधः । पूर्वप-
 रिहारं सम्यसारणपदस्य तज्जातवर्णं उपचारात् प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदस्तदाह । आशेषातीति । आशेषातीति बोधनमेव ॥

५४२

॥ वि० ॥ भाष्ये इत्येतस्य वाक्यस्यार्थ इति । अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरम् । इत्येतस्त्वित्येतदर्थकस्य सम्प्रसारणादुत्पन्नो यस्यस्यादिति सम्प्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यस्यार्थ इत्यर्थः । पूर्वभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह । यथा ब्राह्मणेति । एवञ्च यथा तत्र संख्याऽन्वयसंख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्निह्यत्तद्वारेति भावः । तदेवाह । तत्फलस्येति । यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय समर्प्यते तद्वदिति भावः । भाष्ये

॥ कै० ॥ अथवेति । यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि सम्प्रसारणादित्युक्ते वाक्या-

॥ भा० ॥ एवमिहापि सम्प्रसारणनिर्दृष्टात्सम्प्रसारणनिर्दृष्टस्येतस्य वाक्यस्यार्थ सम्प्रसारणात् सम्प्रसार-
णास्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते । तेन निर्दृष्टस्य विधिं विज्ञास्यामः । सम्प्रसारणनिर्दृष्टात्सम्प्रसारणनिर्दृष्ट-
स्येति । अथवा आहाऽयं सम्प्रसारणात्परः पूर्वो भवति सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । नच वाक्यस्य सम्प्र-
सारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपन्नः । नाप्येतयोः कार्ययोः सम्भवोऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति । अथवा
पुनरुक्तं वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चानिर्दृष्टातिरिति । नैष दोषः । इतरतराश्रयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणि
चेतरतराश्रययोग्यकत्वेन परिहृतानि । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरतराश्रयैः । नहि
तत्र किञ्चिदुच्यते अस्य स्थाने ये आकारेकारोकारा भाव्यन्ते ते दृष्टिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते द्रव्यो
यणः स्थाने वर्णः स सम्प्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥

॥ कै० ॥ येन पौर्वापर्यासम्भवात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥

॥ वि० ॥ एकत्वेनेति । साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः । नेदं
तुल्यमिति । नित्यशब्दत्वादेऽपि यन्मर्थान्निकत्वस्य प्राक्कैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ॥

५४३

॥ वि० ॥ भाविसंज्ञेति । सम्प्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भावः । अयं समाधिर्दृष्टादिविषयेऽपि बोध्यः । बुद्धीति ।
तदयं मूलार्थः । यणः प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः सम्प्रसारणसंज्ञ इति । तज्ज्ञानश्च यज्ञाद्युपदेशज्ञानमात्रेण संचित्वपीत्येतज्ज्ञानं विनापि
जातमिति तान्योन्याश्रय इत्यर्थः । संचित्वपीत्यादेशाऽयमर्थः । एतत्सम्बन्धियणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिति भावः । यन्मात्रोः साधुत्वं ब्रह्मसाधु-
पादकितुमशक्यमिति आह । प्रागिति । एतदेव धनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् । ननु दुर्लभेति उक्तसमुप-
पत्तिस्तस्य सम्प्रसारणत्वेऽदुहितराश्रित्यादौ कल इति

॥ कै० ॥ भाविसंज्ञेति । अहः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थमाह ।

अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थानादेशभाव इत्यर्थः । असाध्यमिति स्येति । प्राक् सम्प्रसारणाश्रयादिति भावः । यथासंख्यसम्बन्धादु-

॥ भा० ॥ एवमेति भाविसंज्ञेति संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कश्चित् तत्पुत्रायमात्रं अस्य पुत्रस्य शाटकं वयेति
स पश्यति यदि शाटको न वातयः । अथ वातयो न शाटकः । शाटको वातयश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविसं-
ज्ञास्य संज्ञाभिधेया स मन्वे वातयो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्व्यतिरिति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्या-
भिनिर्दृष्टस्य सम्प्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यज्ञाद्युपदे-
शास्तु इजादीनिर्दृष्टाः प्रसक्ता । प्रयुक्तं च पुनर्लोका इष्टम् उत्तमिति ते मन्वांसं अस्य यणः स्थाने इमसिकस्ययु-
क्तं इति । तत्र तस्यासाध्यमिति संज्ञा साधुत्वमन्वाध्यायते किं साधुर्भवति इति साधुर्भवतीति ॥ ४॥

॥ कै० ॥ कितराभिति इकारस्य सम्प्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव उदित्युक्ते यणादेशे कृते कल इति दीर्घत्वं तपरकरणात् भवति

बुद्ध्याभिति । अथयुवाचित्यत्र सम्प्रसारणादिति पूर्वकादेशो न भवति अथः पञ्चाकस्मिन्नाह । अथवा आशीर्वाकस्य कर्त्तव्यतात् ॥ ४॥

॥ वि० ॥ दीर्घः सादत आह । यथासंख्येति । एवं हि यथासंख्येति लकारोपदेशस्यायस्यत्वे लकारोपदेशः किमर्थ इति युक्तं युक्तसम्प्रसारणादिति
किञ्चिद्विदम् । तस्यात् सम्प्रसारणत्वाद्दीर्घात्पुनरुक्तत्वात्तथायस्यत्वाद् दीर्घः । अन्वितश्चैव वाक्यसंज्ञासंज्ञापने वाक्यैकदेश्यात् वदता भवता । अनेन युक्तम-
कदुपचितमिति विदुम् । अथः पञ्चादिति । समानाहवकस्य करिष्यतासत्वादीकारस्य आनङ्गत्वादित्यर्थः । तस्यान्वयान्वाह । वाक्येति । आह्वयः ॥ ४॥

४७६

॥ वि० ॥ आडजादीनामिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्येतो वुसंचासूत्रोपपादितमेव पक्षं सिद्धान्ताह । भाष्ये
अथवेति । परिभाषापक्षोऽपीति । परिभाषात्वेनाऽऽगमत्वपक्षोऽपीत्यर्थः । भाष्ये तेनाऽयं विशेष्येति । ततः पश्चादिकारमित्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दान्तरं
तव्यापेक्षया भिन्नसमुदायस्य इत्यादिरूपमित्यर्थः । प्रतिपद्यते तच्चबुद्धिनिवर्तनेनेत्यर्थः । नित्यं पदमिति । व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यते इति । क्रमेण
सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धिपरिणामद्वारा प्रत्याख्यते इत्यादेशश्चल्य इवात्रापि बुद्धिपरिणामान्न नित्यत्वहानिः । तदेव दर्शयति । न तत्र

॥ कै० ॥ अथवेति । परिभाषापक्षोऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तस्यस्य पश्चादिकारोऽवयव
आगच्छति येनाऽनित्यत्वं स्यात् । किं तर्हि । नित्यं पदमनेनोपायेनाऽन्वाख्यते । खदिरवर्चुर्योरिति

॥ भा० ॥ अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो
वत्तावार्हपातकं ततः पश्चादिकारं तेनाऽयं विशेष्येण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा ।
खदिरवर्चुरयोः । खदिरवर्चुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपयोः । ततः पश्चादाह । कङ्कटवान् खदिर
इति । तेनाऽसौ विशेष्येण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते ॥

॥ कै० ॥ निर्वृत्तौ षष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदा
नीमारोप्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवाऽयमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ कङ्कटा इति । कङ्कटः सन्नाह उपरितनमुष्कत्वचः । भाष्ये खदिरवर्चुर्योरिति सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी । सामान्यमेव
दर्शयति । खदिरवर्चुरौ गौरकाण्डाविति । द्रव्यान्तरं कङ्कटाङ्गिनं तदवयवकं समुदायमिति पतञ्जलिमते गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादितिभावः । तत्र यथा गौरका-
ण्डत्वादिना खदिरैऽपि प्रसक्ता ववर्चुरवृद्धिं कङ्कटवानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र तत्त्वबुद्धौ प्रसक्त्यायाम् इवबोधकविशेषेणागमि-
त्वबोधनद्वारेण इत्यबुद्धिः स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितत्वेतद् वुसंचासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रमाणा व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्याऽनेन
साक्षाद्बोधनेन तत्र च बोधकस्यास्यस्य बोधनमिति भेदः ॥

४७७

॥ वि० ॥ रूपाद्यन्वयाभावादिति । व्याकरणेन यस्य असितिरूपस्यार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगेष्वन्वयाभावः स एधी-
त्यादौ अभिचारादित्यर्थः । असत्येति । शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पि-
ताऽवयवसदृशाऽनवयवानां तत्राऽन्वयात् तत्रापि सत्यस्यदमललभमेव । एधीत्यादौ शास्त्रकृत्वान्विताऽवयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्तच्च निष्कर्षः । सत्यस्य पद-

॥ कै० ॥ अथवेति । एतदाह अस्ति स एधीति तत्त्वतो रूपाद्यन्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वययतिरेकाभ्यामर्थवत्सामान्यत्वाऽस्तत्त्वप्रकृतिप्रत्ययोप-

॥ भा० ॥ अथवा एतयाऽऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति । प्रकृतिं ततो वत्तावार्हपातकं ततः पश्चा-
दिकारं यस्मिंस्तस्याऽऽगमबुद्धिर्भवति । टाकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः । टाकितोराद्यन्तविधाने
प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा साभूदिति । चरेष्टः । आतोऽनुपूर्वगो क इति ॥

॥ कै० ॥ देशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादने क्रियते रेखागवयेनैव सत्यगवयस्य । प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपक्षत्वस्याऽवयवमपवादः प्राप्नोतीति भावः ॥

॥ वि० ॥ स्येति । एवञ्च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रं तत्रागमेऽपि न चतिर्नैव तल्लोके प्रयुज्यमानं किन्तु तत्तत्तात्पर्यमेव पदं तच्छेति भावः ।
अन्यथा हि भाष्यस्यायमर्थः । एतया कल्पसाधनाऽऽनुपूर्व्या अयं पाणिनिः शब्दान्तरं बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं रेखागवयवत्कालीनम् उपदिशति प्रतिपादयति ।
तत्राऽऽगमबुद्ध्यापि न शब्दानित्यताजानिरिति । ननु टाकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत्र आह । एतदवयवत्वस्यापीति ।
अपिना आनेमोक्तस्य ॥

४४८

॥ वि० ॥ भाष्ये युक्तं तवेति । नुम्नमादीनां मिश्रमनवकाशम् । उभयम् । प्रत्ययसम्बन्धि टित्वं कित्वं च । स्वव्वागमटित्वकित्वयोरन-
वकाशत्वात्प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सावकाशत्वाच्च न प्राप्तासन्ध्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः । सति परत्वे इति । टिट्ठान् ङीवि-

॥ कै० ॥ परवचनादिति । पुरस्तादपवादव्यायेन स्थानेयोगत्वमेवाऽनेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः । नापवादत्वादिति ।
बाध्यमावापेक्षार्थं पुरस्तादपवादव्यायो नास्तीति भावः । सर्वापवादवाद्याह । प्रयोजनमिति । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्क्यात्

॥ भा० ॥ परवचनात्सिद्धम् । परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति । परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवा-
दत्वात् । परवचनात्सिद्धमिति चेन्न । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽर्थं योगः । तद्यथा । मिट्-
चोऽन्वात्पर इत्येव योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं
मिक्कराणां स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वञ्च बाधते । इदं तु पुनरुभयं सावकाशम् । कौऽवकाशः । टित्करणास्याऽवकाशः । टित
इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणास्याऽवकाशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्त्रियो-
गतः स्यात् । यद्विचार्यं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् टित्करणादयं परो भवि-
ष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति ॥

॥ कै० ॥ परत्वमेव त्वन्वमित्यर्थः । टित्करणादिति । ङीवर्थादित्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् ॥

॥ वि० ॥ धातात् किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः । टित्परो भवतीति वचनाऽभावादाह । ङीवर्थादिति । यद्यप्युभयथा टित्वस्य सावकाशत्वे
परत्वात्परत्वेत्यस्य प्रत्यया पर एव भविष्यति तथापि सिद्धचोऽन्वादिनि सावकाशार्थाऽप्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यन्ते ॥

४४९

॥ वि० ॥ अभ्युपगम्याऽपि परत्वेत्यस्य परत्वात्प्रवृत्तिमाह । टितः खल्वपीति । एव परिहारो युक्तं तवेत्यादिनोक्तद्वितीया यथाकथञ्चि-
ज्जवेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूपविरोधसद्भावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति भावः । तत्र दोषमाह । नोडित्यादि । अवयवत्विति ।
अन्तश्चोऽवयववाचीति भावः । पूर्वोक्तम् । कुतो नु खल्वित्यादिनोक्तम् । अधिकम् । ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । भाष्ये स्यादेव हीति । बाध्यमासा-

॥ कै० ॥ प्रयोजनमभ्युपेत्याह । टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परस्य स्याद-
न्तश्चेति । नैष दोषः । परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते । यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव

॥ भा० ॥ टितः खल्वप्येव परिहारः । यत्र नास्ति संभवः । यत्परस्य स्यादादिश्च । कितस्त्वपरि-
हारः । अस्ति हि संभवो यत्परस्य स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गो योः किः । आधोः प्रथोः ।
नोडित्यादौरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाऽप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क
र्ता ई इदानीमिदं स्यात् टित ईकारो भवतीति । य उभयवान् गापोऽगिति । सिद्धन्तु पशुधिकारे
वचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । पशुधिकारेऽयं योगः कर्त्तव्यः । आद्यन्तो टित्कृतौ षष्ठीतिर्हिट्ठेति ॥

॥ कै० ॥ समर्थयते अधिकं वक्तुम् । गापोऽगिति । अत्र किन्वात्परत्वादन्तत्वमिति टितन्तमेतज्जवेतीति ङीपोऽयमवकाशः ।
ततश्च षष्ठे इत्ययमादिः स्यात् । पशुधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता ततोऽप्यन्तत्वमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय ॥

॥ वि० ॥ न्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यन्ते । परत्वादिति । शब्दपरमिति विधात् । आद्यन्तावितिसु च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । भाष्ये गापोऽगित्युपलक्ष-
णम् । नदट्ठोरङादीनाम् । बाध्यमासाव्यचिन्तामप्यपि दोषाभावमाह । सिद्धमिति । पशुधिकार इति । तत्राऽनुवर्त्तते व्याख्येयम् । तत्राप्यषष्ठीपदं बाधोप-
कटयमिति भावः । प्राप्ति । एतदुपस्थिते प्रागिति शेषः । नञिति । प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्यानपशुभावादित्यर्थः ॥

५५०

॥ वि० ॥ भाष्ये षष्ठीपदान्त्वन्त्येऽपि समाधानमाह । आद्यन्तयोर्वेति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची षष्ठ्यर्थत्वादितिवहुव्रीहिरित्याह । षष्ठ्याः प्रयोजकाविति । षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यान्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्वौध्यम् । यद्यन्तावयवभूताद्यन्तरूपोऽर्थः स्यात् तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षात्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च षष्ठीप्रयोगो न च सोऽस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरितिभावः । भाष्ये षष्ठ्या

॥ कै० ॥ आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाऽऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्द-
भावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम् । चापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वथा

॥ भा० ॥ आद्यन्तयोर्वौ षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसम्भवः । आद्यन्तयोर्वौ षष्ठ्यर्थत्वा-
त्तदभावे षष्ठ्या अभावे असम्भवः स्यात् । आदिरन्तौ वा न भविष्यति । युक्तं
पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ।
अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवाऽत्र षष्ठी पश्यामः ॥

॥ कै० ॥ सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादितिभावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय
शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चाऽऽनुमीयते नूनम् अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अभावे इत्यस्य तदर्थभावे इत्यर्थः । षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थभावास्तदर्थभावाच्चाऽऽद्यन्ताभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का । भाष्ये युक्तं पुनरिति ।
नार्थत्वत्वात्काकुः । शब्दभावेति । षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः षष्ठ्यभावे तदर्थोऽभावादाद्यन्ताभाव इत्युक्तेरितिभावः । कारकत्वे बाधकमाह । सर्वथा ।
रत्नादिशब्देन । सर्वस्य । रत्नादिरूपस्य । भाष्ये समाधत्ते । अर्थनिमित्तक एवेति । तच्छाचष्टे । अर्थ एवेति । अनुमीयत इति । कार्यभावेन
कारणाभावोऽनुमीयते यथा तदोपराभावेनोपरिदेहे षष्ठ्यभाव इति भावः । भाष्ये आद्यन्तयोर्वौ षष्ठ्यर्थकारा षष्ठीप्रयोजकावित्यर्थः ॥

५५१

॥ वि० ॥ एवं कार्यभावात् कारणाभावाऽनुमाने कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति निगमयति । भाष्ये तयोरभाव इति । ननु प्रत्ययविधावपि क्वचित्
षष्ठी दृष्टव्यत आह । चरेष्ट इत्यादि । नत्विति । एतत्सर्वोपस्थानेनेतिभावः । तत्र हेतुमाह । प्रत्ययेति । आकाङ्क्षेति । देशांश्च इत्यर्थः ।
अनर्थित्वात् । एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्यधिकाराऽनुपपत्तिरिति भावः । धात्वादित्यर्थः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् । न कार्यका-
लेति । एतत्तत्त्वमिको गुणदृष्टौ इत्यत्र निरूपितम् । वस्तुतस्त्वाश्रित एव परवचनात्सिद्धमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वाद् नापवादत्वादित्यादेः पूर्वपक्षेकदेशिसिद्धान्त्येक-

॥ कै० ॥ चरेष्ट इत्यत्र परस्त्वधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोट्श्च ग्रीहिशाल्योर्द्विगित्यादावप्यनन्तर्यसम्बन्धे षष्ठी नत्ववय-
वावयविसम्बन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं सन्निहितनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादव्यायस्तु
यद्योद्देशपक्षे सम्पत्तिरिति न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ॥ ॥ मिदचोऽन्यात्परः । किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यत

॥ भा० ॥ तेन मन्वामने आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तस्ययोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥ ॥ मिदचोऽन्यात्परः ।

किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोऽन्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्याऽपवादः । मिदचोऽन्यात्पर इत्युच्यते स्थानियोगत्वस्य प्रत्यय-
परत्वस्य चापवादः । स्थानियोगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पर्याप्ति यथासि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति
छिनत्ति । भवेद्विदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति सस्यस्यो यद्वयमचोऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति ।

॥ कै० ॥ इति प्रत्ययः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्याऽपवाद इति ।
कुण्डानीति । नपुंसकस्य भ्रूणश्च इत्यत्र भ्रूणश्चापुंसकस्य तदन्ताविधिरिति अस्ति स्थानियोगत्वस्य प्रसङ्गः । सिच्चात्
त्वस्थिमुपस्थिते नपुंसकस्याऽऽश्रयत्ववयवषष्ठी सम्पद्यते ॥

॥ वि० ॥ देशिनोरुक्तित्वादितितत्त्वम् ॥ ॥ मिदचो । प्रयोजनप्रत्ययपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह । किमिति । किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः ।

किं स्थानियोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः । उभयापवादत्वे बीजानु तत्र तत्र मिच्चैवैवर्त्यकपस्यैवैवर्त्य एवोक्तम् । ननु नपुंसकस्थितिसुवे भ्रूणश्च
रहितपञ्चमीति च स्थानियोगत्वप्रसङ्गोऽत आह । नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि तस्मादितिपरिभाषोपस्थाने यथासि स्थानानुसङ्गोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येतिभावः ॥

५४२

॥ वि० ॥ भाष्ये नैवेश्वर इति । ईश्वरो वेदः । धर्मसूत्रं धर्मशास्त्रम् । भाष्येऽपवादैरित्यस्याऽसम्भवे इत्यादिः । कश्चित्थैव पाठः । बाधन्तामिति लोट् । मये मस्तेर्जात्पूर्वकुमि अनिदितामिति लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुल्व निष्ठान्तत्वे रूपम् । अन्यथाः परं तु सति अविशेषण

॥ कै० ॥ स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र उद्व्यवहारा-
दीदृश्येव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । सृजि

॥ भा० ॥ इदं त्वयुक्तम् पर्याप्तिर्यथासीति । अस्ति हि सम्भवो यदयमचोऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । इतदपि
युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आत्तापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । अपवादैकत्वेना बाधन्तामिति । किं तर्हि । लौकि-
कोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि सम्भवे बाधनक्षवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तर्को कौशुडन्यावेति । सत्यपि
सम्भवे दधिदानस्य तददानं निवर्तकं भवति । श्वमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्यात्परत्वं स्थानेयोगत्वं बाधयति । अन्या-
त्पूर्वो मस्तेर्मिदनुपपन्नसंयोगादिलोपार्थम् । अन्यात्पूर्वो मस्तेर्मिदक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुपपन्नसंयोगादिलोपार्थम् ।
अनुपपन्नलोपार्थे संयोगादिलोपार्थश्च । अनुपपन्नलोपार्थे तावत् । मयः । मयवान् । संयोगादिलोपार्थम् । मङ्क्ता
मङ्कुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च । भर्जिमर्च्योश्चाऽन्यात्पूर्वो मिदक्तव्यः । भरूजा मरीचय इति । स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । भरूजाशब्दोऽङ्कुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो वाह्यादिषु ॥

॥ कै० ॥ भर्जन इत्यस्यौणादिकोऽपि कृते गुणो रपरत्वे च जकारात्पूर्वं ऊमागमः । मर्चशब्दार्थे इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्य-
च इति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्व ईमागमः ॥

॥ वि० ॥ संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽसिद्धत्वान्नस्योपधात्वाभावाकलोपो न स्यादिति भावः । संयोगादिलोपस्तु वक्तुनां समवधाने वक्तुनामेव
संयोगमसति पक्षे कल्पनेन बाध्यः । मङ्क्तव्यादि त्वनुपपन्नलोपाभावेऽप्युदाहरणमुक्तं भाष्ये । जमीमावौणादिकौ ॥

५४३

॥ वि० ॥ ननु च अन्यादचः परत्वं तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह । सङ्गतेति । अन्यादित्यनेन समुदायाच्छेषस्य समु-
दायस्योपस्थितत्वात्समुदायावयवसंज्ञिषौ समुदायग्रहणस्य न्यायत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वासम्भवाच्चेत्याशयः । नन्वादित्यनुवृत्तौ पूर्वोदित्वं
कृतो नेत्यत आह । नहीति । परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं उः सीति धुडादेरित्येति भावः । अभक्ते इति चार्त्तिकस्येति न सिध्यतीति

॥ कै० ॥ पूर्वोक्त इति । सङ्गातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि सम्भवोऽस्ति यदचोऽन्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य
चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानोति । नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिदुमर्थ-

॥ भा० ॥ किं पुनरयं पूर्वोक्तः । आहोस्ति परादिः । आहोस्तिदभक्तः । कथं वाऽयं पूर्वोक्तः स्यात् कथं वा
परादिः कथं वाऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्त्तते ततः पूर्वोक्तः । अथादिरिति वर्त्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं
ततोऽभक्तः । कश्चाऽयं विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरगात्वाऽनुस्वारशीभावाः । यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।
कुण्डानि वनानि । नोपधायाः । सर्वनामस्थाने चासन्नुदाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घः । नलोपः । नलोपश्च
न सिध्यति । अमे दी ते वाजिना दी पृथक्ता ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति ।
नलोपः । स्वरः । स्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतीर्षि । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरः ।
गात्वं । गात्वश्च न सिध्यति । माववापाणि शीहिवापाणि । पूर्वोक्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ
विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो यङ्गो कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ नित्युक्तम् । यद्यन्तर्हि तत् स्पर्शस्य भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वासीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ शेषः । नन्वभक्तजेषि नान्तमस्तेवेत्यत आह । नान्तमङ्गमिति । दीर्घविधायकाधिकारादिति भावः । गौरवापत्तिरिति । प्रतिपत्तिगौरवा-
पत्तिरित्यर्थः । सी ते इति । अङ्कुल्यादि वङ्कुल्यादि नलोपः । वीणि वाजिनानि तानि तानोन्वयः । नुमेति । अङ्कुल्यादिमानवङ्कुल्यादि वङ्कुल्यादि
स्वरविधायकविधायकौ वा नान्तमिति भावः । सुपीति न तदन्तमङ्गमोत्वभिधानेनेदम् ॥

॥ वि० ॥ उत्तरपदस्येति । एवञ्च सर्वपक्षेष्वपीदमावश्यकमिति भावः । भगवद्वादिनौ तन्त्रकारः प्रातिपदिकाऽन्तो भवतीति भगिनी-
त्यत्रानुव्यमाने उत्तरपदस्येत्यस्मिन् शब्दप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च द्यन्तमुत्तरपदं न नान्तम् । सूत्रन्तु माघवापिणावित्यादौ चरितार्थमिति
भावः । स हीति । नुस्विधावङ्गस्येति अधिकारादित्यर्थः । एवञ्च माघवापाणीत्यादिसिद्ध्यर्थं नुमृग्यगमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगि-
नीत्यस्य व्यापत्तौ माघवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रवृत्तिरित्याद्यर्थं नुमृग्यगमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विपन्तपादौ द्विपत्तरयोस्तापिरिति खच् । खचि द्वस्वः ।

॥ कै० ॥ क्रियते एतज्ज्ञास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र शब्दं साभूदि-
त्यवश्यं कर्त्तव्यं नुमो गृह्यम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विपन्तप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि

॥ भा० ॥ क्रियते एतज्ज्ञास एव । प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु चेति । शत्व । ऋनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति ।
द्विपन्तपः परन्तपः । सोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । साभूदेवम् । नञ्यापदान्तस्य भलीत्येवं भविष्यति ।
यस्तर्हि न भन्तपरः । वल्लिहो गौः । अर्ध्वलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति ।
वपुणी जतुनी तुंवहणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवन्तर्हि परादिः कारि-
ष्यते । परादौ गुणद्वहौचदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधः । यदि परादिः । गुणः प्रतिषेधः । वपुणे
जतुने तुंवहणे । धेर्हितीति गुणः प्राप्नोतीति । गुण । दृष्टि । दृष्टिः प्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ तन्मध्यपतितस्त्रङ्गणेन गृह्यते इति मुमो द्विपङ्गुण्येन गृह्यगमस्ति । वपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यव-
धानमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ अर्द्धिपदिति मुम् । प्रसङ्गति । द्विपङ्गुण्येन मुस्विशिष्टस्य यङ्गणे तस्य पदत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विपमित्यस्य भान्तस्य
पदत्वात्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याध्यायनानां च दनायवेनेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं विपाद्यां नेति तन्नोक्तम् । वल्लिहो वहास्ते लिह इति कश् ।
परादावितिभार्त्तिके शीभावेनकारप्रतिषेध इति पाठः । शीभावे इत्यनुगार्थः । एते दोषस्थानान्तीति शेषः ॥

॥ वि० ॥ टञ्जभावाय नपुंसकावाय चाह । बहुव्रीहिरिति । भाष्येऽप्येवौ त इति । ननु परादिपक्षे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्याप्राप्तावपि
शेषक्यसि बहुलमित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न । निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽलोक्त्वपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्तेरित्याशयात् । तद्वक्त-

॥ कै० ॥ अतिसखीनेति । बहुव्रीहिः । द्विपन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य सकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति सका-
रोपि तद्वक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्वक्तत्वात्तकारप्रत्ययेनाऽस्य यङ्गणं भवतु न तु पदान्तत्वम् ।

॥ भा० ॥ अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सखुरसम्बुदाविति शिखे अचो ज्ञितीति दृष्टिः प्राप्नोति । दृष्टि ।
कौत्स । औत्सश्च प्रतिषेधम् । वपुणि जतुनि तुम्बुहणि । वदुह्यामौदञ्चधेरित्यौत्सं प्राप्नोति । औत्स । दीर्घ ।
दीर्घत्वञ्च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । साभूदेवम् ।
अतो दीर्घो यत्र सुपि चेत्येवं भविष्यति । इत्त तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ।
नलोपः । नलोपश्च न सिध्यति । अस्ते खो ते वाजिना वीथयस्या ता ता पिखडानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
नलोपो न प्राप्नोति । नलोपः । अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विपन्तपः परन्तपः । सोऽनुस्वारो हलीत्यनु-
स्वारो न प्राप्नोति । साभूदेवम् । नञ्यापदान्तस्य भलीत्येवमभविष्यति । यस्तर्हि न भन्तपरः । वल्लिहो गौः ।
अर्ध्वलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभावेनकारप्रतिषेधः । शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वपुणी जतुनी
तुम्बुहणी । सनुमृकस्य शीभावः प्राप्नोति । नैप दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ न हि इयोमकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । शीभावेनकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने
नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्येति । यथा पादः यदिति पङ्गावः प्राच्छन्त्येव भवति न तदन्तस्य ॥

॥ वि० ॥ स्वात्पदान्त इति । यदागमा इत्यस्य तद्वाङ्मयेन शब्देनागमस्य गृह्यमित्याद्यर्थ इति भावः । न हि इयोरिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्त्येव
स्य पदान्तत्वमित्येदुक्तमेतत् । न तदन्तस्येति । पादन्तस्यानुस्वारमितिभावः ॥

५५६

॥ वि० ॥ श्रुतिसन्निपातीति । उच्चारितमितियावत् । धानाशक्नुलिनी इति । समाहारशब्दे तद्विविधवायां द्विवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्व-
स्वतो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह । नित्यत्वादिति । इदञ्च पदस्य विभज्याऽन्याख्यानपक्षे बोध्यम् । अनजन्तत्वादिति । अत्र इत्यनेन प्राति-
पदिकस्य विशेषादित्यर्थः । परत्वादिति । यद्यपि कार्येणैव यौगपद्यसंभवेन विरोधाऽभावे परत्वादित्यसङ्गतं तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः संभवसत्त्वे-

॥ कै० ॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तन्कारिण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो
व्यवहितमित्यर्थः । धानाशक्नुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाश्विनी इति ।

॥ भा० ॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्यात् । नुमा व्यवहितत्वात् । एवन्तर्हि पूर्वान्तः
कारिष्यते । पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वे दिगुस्वरश्च । यदि पूर्वान्तः कियते । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वे दिगु-
स्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशक्नुलिनी । धानाशक्नुलिनी । निष्कौशाश्विनी ।
निर्धाराश्विनी । दिगुस्वर । पञ्चाराश्विनी दशाराश्विनी । नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।
नवा वक्षिरङ्गलक्षणत्वात् । नवा एष दोषः । किं कारणम् । वक्षिरङ्गलक्षणत्वात् । वक्षिरङ्गो नुम् अस्तरङ्गा
एते विधयः । अनिहं वक्षिरङ्गमस्तरङ्गः । दिगुस्वरे भूयान् परिहारः । संघातभक्तोऽसौ नोत्सृजते अवयव-
स्योगन्ततां वित्तनुमिति कृत्वा दिगुस्वरो भविष्यति । मिदचोऽन्यात्परः ॥ ३॥

॥ कै० ॥ नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्धाते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति । नवेति । नित्यादृष्टान्तरङ्गो
वर्णीयानिति स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादनन्तरङ्गौ तद्वन्न निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थितः ॥ ३॥

॥ वि० ॥ नच न भाष्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वमिति संक्षिप्तमेवोक्तमिति बोध्यम् । तथैवेति । अनजन्तत्वादितिभावः ।
अन्तरङ्गो वर्णीयानिति । असिद्धं वक्षिरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकर्तृविरङ्गासिद्धत्वबोधकं पूर्वजानवक्षिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वेतिभावः । अत एव भाष्येणाऽविरोधः ।
अकृतस्युचपरिभाषा तु नास्तीतिभावः । पञ्चाराश्वि शब्दे समाहारे दिशुः । प्रसङ्गे सादृश्यात् ननुमा ॥ ३॥

५५७

॥ वि० ॥ एच इग् । विनापीति । वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेतिभावः । एच इति वक्तव्ये एङ् इति अनुचितमत आह । एङ् इति ।
प्रक्षिपेति । पांशुदकवदित्यर्थः । प्रक्षिप्यावर्णत्वादिनाप्यान्तरस्यं गृह्यत इतिभावः । ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह । नत्विति । ऐचौ त्वद्वौ न
स्त एवेतिभावः । सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थमित्येवद्विपयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मवचनसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णकदेशस्य वर्णत्वाभा-

॥ कै० ॥ एच । किसर्थमिति । विनापि सूत्रेणैव सिद्धिरितिप्रश्नः । एङ् इति । एङ्ः प्रक्षिप्यावर्णत्वात् प्रक्षिप्यावर्णा-
वर्णैकारौकारौ प्राप्नुतः । न तु विक्षिप्यावर्णवोरैचोरितिभावः । समाहारवर्णाविति । समाश्रियमाणावयवत्वात् ।

॥ भा० ॥ एच इत्यप्रत्यादेशे । किसर्थमिदमुच्यते । एच इत्यवचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् । एच इत्यवतीत्युच्यते
सवर्णनिवृत्त्यर्थसकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् । एङो ह्रस्वादेशासनेषु अहंकारो अहं ओकारो
वा माभूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च । इमावैचौ समाहारवर्णौ । सादावर्णस्य सादेवर्णवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशा-
सनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदवर्णवर्णौ वा कदाचिदवर्णं भूदित्यवर्णमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमे-
तत् । किन्तर्हि । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घोश्चिवकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

॥ कै० ॥ सादावर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नसादावर्णस्य सादावयवभेद इति भेदसङ्गावात् घञा निहृशः । दीर्घास्त्विति ।
स्वतन्त्रमिदं निर्वसंकामितिभावः । भाष्यमानस्यापि सवर्णशब्दो दृश्यते अस्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः ॥

॥ वि० ॥ वाटत आह । समाश्रियमाणावयविति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । सादावर्णस्येति भाष्यस्य सादाकाणावर्णोदिसदृश मेचीरञ्चव इति
तात्पर्यम् । सादावयव इति । तत्सदृशमेतदोरवयव इत्यर्थः । नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेयत्वात्तथा कर्म दीर्घप्राप्तिरत आह । स्वतन्त्रमिति । निवृत्त्यर्थे-
ऽनुवादादिदोषाद्विधिवत्त्वेन न्याय्यमित्यभिमानः । भाष्यमानस्येति । सम्बन्धासादावै एङो ॥

५५८ ॥ वि० ॥ देवति । देवदत्तेत्येतद्विधयकगुरोरन्वत इत्येतत्पुनर्विधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः । नन्वेनेन दीर्घं पुनस्तेन कस्येन ह्रस्वः स्यादत आह । ह्रस्वस्येति । अपवादस्य प्रष्टव्या तद्विधये उत्सर्गाग्रहत्वेतिभावः । एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावो नामैव इगित्यस्य ह्रस्वे शेषभावो न तु परस्परवियोगाभावः । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदजानानो नोदयति । यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोच्यते । पूर्वं ह्रस्वस्येति । एवं हि परि-

॥ कै० ॥ ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः । एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति । विधयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवाप्योपस्थानं यथा स्यात् । देवदत्तेति पुनर्वादिधिवुपस्थानं माभूद् अस्मिन्धोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वादीर्घेषु कुतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः । निवर्त्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैव इगेव

॥ भा० ॥ ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विधयार्थमेतत् स्यात् । एचां ह्रस्वप्रसङ्गे इभ-
वतीति । दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्त्तकत्वात् । दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्त्तकत्वात् । नानेनेको निवर्त्त्यन्ते । किन्तु हि । अगिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकस्थानिकश्च । तवानेनानिको निवर्त्यन्ते । सर्वाणि-
इत्यर्थेन तावन्नार्थः । सिद्धमेकः सत्त्वानत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । एङः सत्त्वानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः ॥

॥ कै० ॥ ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्ह्येकवाक्यता एज्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वस्युत्थाऽच उपस्थानाद्वस्त्वत् क्रियते तत्रैवोऽप्यन्तर्भावाद्भस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम् ।
सिद्धमेक इति । एकारस्य तालयस्य तालय इकार ओकारस्योद्यस्योकार ओद्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ भाषाव्यस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः । एकारस्येति । यत् कस्यताम्वादित्यनत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वोच्यते न स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः किन्तु परा-
वयव एवेति न दोष इति । तत्र । कस्यतपरत्वसादाय विप्रतिषेधश्चास्मात्प्रसङ्गः स्वानियत्यकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरतमत्वेन पूर्वोच्यते एव तथेति बोध्यम् ॥

५५८ ॥ वि० ॥ भाष्ये अहं एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । तयोरेकत्वादितिभावः । इतरस्तु सत्त्वानत्वाभावादितिचेतुरनेनोक्त इति सत्त्वा
नोदयति । ननु चेति । सत्त्वान्तराविति । कस्यतानुस्थानमिति पक्षेऽपि तानुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोधयितुं नानिर्दिष्टः । स्वाशयस्यकटयति ।

॥ कै० ॥ ऐचोश्चेति । ऐकारः कस्यतालय ओकारः कस्योद्यः । नच तवाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन

॥ भा० ॥ अहं एकारोऽहं ओकारो वा न भविष्यति । ननु च एङः सत्त्वान्तरावहंकारोहंकारौ । न
तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्रुन्दोगानां सात्वमुगिराणायनीवा अहमे-
कारसहंकाराधीयते । भुजाते ए अश्रुमुच्यते अह्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए कन्यश्चजन्ते ए
कन्यदिति । पाघदृक्कृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव श्लोके नाऽन्यस्मिन्नेदे अहं एकारः अहं ओकारो वास्ति ।
अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चेत्तरभूयस्त्वा । ऐचोश्चेत्तरभूयस्त्वादवर्गो न भविष्यति । भूयसी
सावेवर्गोवर्गयोरेकपीयस्ववर्गीय । भूयस एव यज्ञगानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्यु-
च्यते तत्र चावरतः पञ्चकाशको भवति ॥ ॥

॥ कै० ॥ भाष्ये भूयसा तावयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदुतावेव भविष्यतः ।
ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां शास्त्रस्यैव उदाहरणं नतु स्वात्मत्वे ॥ ॥

॥ वि० ॥ न तौ स्त इति । तावेवेति । प्रत्याहारमुख इतिभावः । एतच्च ऐचोऽहमेति निरूपितम् । पाघदिति । तत्र भवतां या परंपरशा तत्र भवेत्यर्थः ।
भाष्ययोगादेव तस्यकत्वात्तत्वे औद्यम् । भूयस एवेति । भूयसीश्रुत्याऽऽन्तरतम्यप्रतिपत्तिरितिभावः । ब्राह्मणग्रामिकग्रामस्य भूयसा अपदेशे इदानी-
त्वाऽसङ्गतेराह । वास्तव्ये इति । वास्तव्यः कर्त्तरि तन्वात् । कृत्वात्मकसौहार्दकृत्वापितरजकाः पञ्चकाशको ॥ ॥

५६०

॥ वि० ॥ घटी स्थाने । युक्तिरिति । पट्टीतिस्त्रीलिङ्गविशेषस्यत्वादिति भावः । निपातनादिति । तृतीयायाः समासे तृतीयायाः लुक्स्थैत्व-
मित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्यस्य स्यात् लुक्बाधे मानाभावाच्च दृष्टापत्तेश्च । अत एवेत्वं
नाकमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादयः पद्यार्थसम्बन्धनिरूपका न तु पद्यार्था इति न मतुषूतस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तस्थलेन तृतीयायाः
वा समासो दर्शितः । न तु समानाधिकरणबहुव्रीहिः । तद्वनयतोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः इति । ननु आदेशविधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः

॥ कै० ॥ पट्टी । किमिदमिति । समुपे विभक्तिश्रवणाप्रसङ्गः । असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेतिप्रश्नः । स्थाने
योगोऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति बोध्यम् । यथा देवदत्तस्य यजदत्त इति पुत्र-
त्वाद्विद्वारकसम्बन्धोऽवगम्यते । एवमस्तेभूरित्यत्रापि अस्याभ्यासिमाध्यायां सत्यां स्थाननिमित्तः सम्बन्धोऽवसीयते । स्थानमर्थः इति

॥ भा० ॥ पट्टी स्थानेयोगा । किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ।
सप्तस्थलोपो निपातनात् तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति ॥

॥ कै० ॥ केचिद्राहुः । तिष्ठन्त्यस्मान् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेभूरित्यर्थः । अन्ये त्वान्तुः ।
अस्ते रोपधवोरन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याङ्गावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ
भः प्रयुज्यते इत्यर्थः सम्पद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्तुधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगेऽनेन प्रकारेणान्वाखायते ॥

॥ वि० ॥ सम्बन्धोऽत आह । यथेति । तथाच देवदत्तस्य यजदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारस्य
वाक्यैकदेशान्वायेन वा बोध इति भावः । अर्थे चेति । वाचकत्वसम्बन्धेनेतिभावः । अस्तेः प्रसङ्ग इत्यस्य व्याख्याऽस्तेः प्राप्ताविति । प्रयोग इति । स्वाभाविक इत्यनु-
पपद्यते शब्दनिवृत्त्यन्तरावप्यत्र स्थानशब्दो निर्दिष्टवाची नोपपद्यते इति भावः । तस्मिन् रोपधवटितस्यार्थे रम्बटित इत्यर्थे न आतिरिक्तत्वात्किंच ॥

५६१

॥ वि० ॥ आरभ्ये चेति । तत्रातिप्रसङ्गवारणाय व्याख्यानत इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः । पट्टीदण्डकपाठो
ग्रन्थविशेषः । भाष्ये पद्यार्था इति । पट्टीप्रयोजकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः । यदा पद्यार्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं
बोध्यम् । एकशतमिति निर्णयेनाभिधाय पुनः सन्दिग्धाभिधानमयुक्तमत आह । शब्द इति । वाशब्दो वाक्यान्तरा । भाष्ये प्राप्नुवन्तीति । तेषां सर्वेषां

॥ कै० ॥ किमर्थमिति । विनापि सुवेणैष्टं सिध्यति आरभ्येऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एकशतमिति । पट्टीदण्डकपाठाश्रयेणेतदु-
क्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावन्तां सङ्ख्येय इत्यर्थः । अवयवेति । नियमेन सम्बन्धान्तराणां निवर्त्तनादिति भावः । उपधासावस्य

॥ भा० ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पट्टीस्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । एक-
शतं पद्यार्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे पद्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या पट्टी सा स्थाने-
योगैव स्यादिति तत्राऽन्तरेण यत्र न सिध्यतीति पद्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । अवयवमिदमुच्यते ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अवयवपद्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोक इति । अवयवपद्यादयस्तु
न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्ङ्लोरिति । शासिज्ञान्यस्य स्यादुपधासावस्य च । ऊदुपधाया
गोक इति गोकज्ञान्यस्य स्यादुपधासावस्य च । अवयवपद्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् । अव-
यवपद्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासन्दिग्धत्वात् ॥

॥ कै० ॥ चेति । शासिना सम्बन्धाभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत्र उपधाया इत्यनुवर्त्तते । असन्दिग्ध-
त्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे ॥

॥ वि० ॥ बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः । नियमेन । प्रकृतसूत्रेण । शासिनेति । तस्य स्थानपट्टीलेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याभावादिति भावः । आरभ्येऽवयव-
पद्यादीनामिति । अवयवपद्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिकार्थः ॥

५६२

॥ वि० ॥ दक्षिणो यस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अन्वजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमाऽन्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् । विशिष्ट इति । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्यऽव्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः

॥ कै० ॥ हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः । अधोगेति । योग-

॥ भा० ॥ सन्देहे नियमः । नचावयवपट्टादिषु सन्देहः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गम्यते । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कश्चित् कञ्चित् पृच्छति । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मादाचष्टे अमुस्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीतव्यः । अमुस्मिन्नवकाशे हस्तवास इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् सन्देह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि सन्देहे नियमः । नचावयवपट्टादिषु सन्देहः । अथवा स्थाने अयोगा स्थानयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगा अयोगा । अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् । भूषि हि मनुक् भवति । विशिष्टा वा पृष्ठी स्थानयोगा । अथवा किञ्चिद्विज्ञप्तासज्य वक्ष्यामि इत्यंलिङ्गा पृष्ठी स्थानयोगा भवतीति न च तद्विज्ञप्तासज्यपट्टादिषु करिष्यते । यद्येवं शास्त्र इदङ्गहस्तोः । प्राज्ञौ शास्त्रपहणं कर्त्तव्यं स्थानयोगार्थं लिङ्गमासङ्ख्यामीति । न कर्त्तव्यम् । यदेवाऽदः पुरस्तादवयवपट्टार्थं प्रकृतम् । एतदुत्तरवाऽनुवृत्तं सत् स्थानयोगार्थं भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ मन्त्रेण पट्टा एवाऽभावादिशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते । योगवतीति । पट्टा अवश्यभावी योग इति भूषि सामर्थ्याद् मन्त्रार्थोऽकारः । किञ्चिद्विज्ञप्तिमिति । कलादिकम् ॥

॥ वि० ॥ कर्मश्रुत्यन्या सत्त्वन्धिपरः । योगवतीतिपक्षेऽप्येवमेव । स्थानरूपसम्बन्धिनियमार्थत्वादस्य । विशिष्टा इति वार्त्तिके व्याचष्टे । अथवा किञ्चिदिति ॥

५६३

॥ वि० ॥ भाष्ये कश्चिदेकदेशस्य इति । इदं च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव कार्यकालपक्षोऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रे कथाकालादेवमुक्तिः । पठितदेशस्यैव तत्र तत्र तदुद्दिजननात् । दीपो यथा प्रभाशारा सर्वशृङ्गप्रकाशक एवमेतत्सुवुद्दिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विज्ञाय तद्देशं गमनमस्तीतिबोधम् । पठितदेशस्यैव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्युक्तम् । तस्यानिर्देशार्थं इति । अधिक्रियमाणस्यानुज्ञारणार्थं इत्यर्थः । यदेवाद् इति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः । अनुमानमिति । उच्चारित एव प्रत्यायक इत्यनुदिशुब-

॥ कै० ॥ अधिकारो नामिति । पाराख्यसांख्यान्तरिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परिभाषारूप इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ कथम् । अधिकारो नाम द्विप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्यः सर्वे शास्त्रमभिव्यजयति । यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वे वक्ष्यामिभिव्यजयति । अपरोऽधिकारो यथा राज्ञा अयमा वा वरुं काष्ठमनुकुर्यात् तदनुकुर्यात् चकारेण । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योगे उपलिखते । तद्यदैव पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति । तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवपट्टार्थम् एतदुत्तरवाऽनुवृत्तं सत् स्थानयोगार्थं भविष्यति । सम्यग्ययमावमेतद्भवति । नचानुज्ञार्थं शब्दं लिङ्गं शब्दमासङ्कृतम् ॥

॥ कै० ॥ उच्चारणेति । यथा अक्षय्य अ इत्यविवेकेण यस्याऽन्तागमिके कित्वादानुक्रियते । सम्यग्ययमावमेति । स्वरितत्वंपतितानादुत्तरं योगेण तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु विज्ञासङ्गमदनुच्चारितस्य कर्म आदिदिव्यः ॥

॥ वि० ॥ अभाष्यविषयमिदम् । तस्यादीदृशमनुमानपूर्वकमुच्चारणस्य त्वार्थस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कालविज्ञासङ्ग इति तस्यास्यप्रत्यययोगी नात्यक्तोऽतिप्रसङ्गात् । पालिनिमा यमुच्चारणस्यैवमवयवकाले लिङ्गाऽऽसङ्गः कर्तुमशक्य इति भावः । भाष्यं सम्यग्ययमावमेति । स्वरितत्वंपतितानादुत्तरं योगेण तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु विज्ञासङ्गमदनुच्चारितस्य कर्म आदिदिव्यः ॥

॥ वि० ॥ यदि नियम इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धार्थकत्वनियम इत्यर्थः । कनेक विधेयम् । प्रसङ्गप्रत्ययवक्तृत्वत्वात् तत्राद्यं वा कति-
त्यादौ सन्त्यन्तु भाष्ये एव वक्ष्यति । तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसम्बन्धार्थकत्वे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्रापीति । अत्र इति सूत्रे स्वर्गीये
दीर्घात्वात्त्वर्गसङ्घर्षस्यापि सम्बन्धादिति भावः । तत्राद्योक्त्यस्येत्येकवाक्यतया अज्ञावयवाद्वाक्यं परं यदज्ञान्यावयवाद्वाक्यं सम्प्रसारणं तस्य दीर्घ इति सुवाच्यः ।

॥ नै० ॥ एवं तर्हीति । आदेशे लिङ्गाऽऽसङ्गात्तस्य च वक्ष्यभावात्तत्त्वान्वितः स्थानिनो लिङ्गकार्ये फलिष्यतीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ सर्वं तद्भांदिहं तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्त्रान्वस्यति । यदि नियमः करिष्यते । यतैका पृष्ठी अनेकेषु विशेष्यं तव न सिध्यति । अक्षय्यं वक्तुः । अग्नः सम्प्रसारणस्येति । हलपि विशेष्योऽग्नौ विशेष्यः सम्प्रसारणस्यपि विशेष्यम् । असति पुनरित्येवं कामचारः । एकया पद्या अनेकं विशेषयितुम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्यान्वयायैव नियमेन । ननुचोक्तम् एकशतं पद्यार्थाः । यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे पद्यामुच्चारितायां सामुपनीति । नैष दोषः । यद्यपि लोके बहवोऽभिलम्बन्धा आर्या यौनाः भौखाः स्त्रीवाख्येति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽर्थोऽभिधानेनो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनान्तरादयोऽभिलम्बन्धाः ॥

॥ कै० ॥ यदीति । अत्राप्येति स्थानपट्टीत्वाद्विशेषाविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः । देवदत्तस्येति । सम्बन्धसा-
मान्यमुपपन्नते पश्चात्पदान्तरसंस्क्रियान्ताद्विशेषावसायः ।

॥ वि० ॥ तत्तादृशस्यैव शास्त्रावित्यादौ स्वातन्त्र्येति तत्तादृशस्यैव पितृत्वव्यवधानेति न सिध्येदित्यर्थः । स्यानेति । तत्तादृश इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषशक्तिशेषभावो न स्यादित्यर्थः । विशेषावसाय इति । तत्तद्व्यवधानेनैव पितृत्वव्यवधानेति भावः । आर्षाः । स्वस्वामित्वादेयः । यौनाः पितृत्वादेयः । मौख्ये मुक्तित्वभावाः । स्त्रीणां । कुलस्वामित्वेति ॥

४ वि० ॥ स्थाने अनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसम्बन्धिसन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवधानम् । सामीप्यं साधारणम् । अन्तरङ्गत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसङ्गवाची बोधयव्यान्तरङ्गत्वं स्थानिवदादेश इतिचापकस्यप्यत्र बोध्यम् । निर्दिष्टमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिष्टमानं प्रयुक्तमेवेत्यनयः । निर्दिष्टमानपदस्य चाध्याहार इतिभावः । न बाधते इति । किन्तु स्वयमवस्थापकत्वात्ऽऽश्रीयत इत्यर्थः । एवमनेकालस्य

॥ कै० ॥ स्थान इति । अन्तरङ्गत्वाद्भूतत्वापेक्षयादेतिभावः । यतः पठ्येति । तेन पादः पदित्यस्याऽवसर्गः । पादन्त्याऽङ्गस्य बोऽवयवः । पाच्छब्दः सूत्रे धृष्टान्तिर्निर्दिष्टस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्त्यस्य । ऊर्ध्वेव सूत्रस्य निर्दिष्टव्यमानस्याऽऽदेशः ।

॥ भा ॥ अस्मैर्भवंतीति सन्देहः स्थाने आनन्तरं समीपे इति । सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु पदमुपनिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादसङ्गतामिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमथ योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । पद्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः पद्युत्थारिता । किं कृतं भवति । निर्दिष्टवसानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्त्तव्या भवति । पद्यो स्थानयोगो ॥ * ॥ स्थानान्तरतमः । किमुदाहरणम् ॥

॥ कै० ॥ भवनीत्यवस्थाः । पठेति पशुनां गृह्यते तेन पशुनामेव निर्दिष्टमानं स्थानेन पुज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अत्रोक्त्यादेः परस्येत्येतत्पुञ्चनसामर्थ्याद्वा वाच्यते ॥ ३॥ स्थानेः किमुदाहरणमिति । कश्चिन्नवमान्तरेणैव सिद्धमिति पशुः ॥

॥ वि० ॥ सर्वोपेक्षितप्रभावावधिपतय गच्छते । पश्यन् इत्यादायपि सात्वतैः पाणिनिकृतस्याम्बुसारात्मनामादायसमाख्याया न दीष्टः । यत्सर्वोपेक्षितमादिः परस्मैत्यम् वतहाप्रकाशितं तत्तु उदयम् । इति पादः पदिनिसूत्रभाष्यविकृतम् । यद्यप्यत्र पदस्य कश्चरति वाधक्यकस्यमनौचित्यपक्षस्य ॥ ३ ॥ सामेवम्बर । इति प्रथम इति । अथवा परीक्षाद्वारगृह्णायाम्प्रथमो ननुद्वारगृह्णायाम्प्रथम इतिभावः ॥

५६६

॥ वि० ॥ उदाहरणप्रश्ने इको यणचोत्यस्रोक्तौ व्यर्थोऽत आह । अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदु-
दाहरणमितिभावः । यट्पटिरिति । लवणस्य दीर्घाऽभावात् दीर्घभुतकृकारस्य भुतलकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽदर्शनाद्विचित्र्यम् । सप्तेति ।
रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादितिभावः । इदञ्चिन्त्यम् । अगुदित्सूत्रेऽग्यहणसामर्थ्येन यणश्रे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् ।
तत्प्रत्यास्थानेऽपि आरम्भप्रत्यास्थानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाऽऽवयगेन तेषामग्रहणम् । अत एव सतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति । संख्यातानुदेशः ।

॥ के० ॥ इको यणचि दध्यवेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोप-
न्यासः । इको ह्रस्वादिभेदात् षट्पटिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ इको यणचि दध्यव मध्यव । तानुस्थानस्य तानुस्थानः । ओष्ठस्थानस्य
ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

॥ के० ॥ नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतत्साम्यमस्तीतिभावः । वस्त्रादेश इत्यादौ
लकारोपि लकारस्यादेशे दृश्यत इति लकारस्य स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः ॥

॥ वि० ॥ क्रमेणान्वयः । शब्दत इति । अयं भावः । यथा स्थितासी लुटोरित्यत्राऽर्थवैषम्येऽपि बोधकशब्दसाम्याद् यथासंख्यं तथा इक्षुपदयणपदाभ्यामने-
कोपस्थितावपि बोधकशब्दतः साम्यमस्येवेति न दोष इति । नच कृकारे लकारस्य लकारे रेफस्य चाऽऽपत्तिः । कृदिस्तुदितोर्भेदेन निर्देशात् सावगर्हानि-
त्यत्वेनाऽत्र कृत्वभ्यान् कृकारलकारयोश्चक्षुमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु लकारोदाहरणभावात्कथं यथासंख्यमत आह । वस्त्रेति । वस्तुतः
प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव यथासंख्यप्रवृत्तिनिवामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहारपठके भाष्ये स्पष्टत्वाच्चायं दोष इति बोध्यम् ॥

५६७

॥ वि० ॥ अनुनासिकस्थाने सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेवेऽणि गुणभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः । आदेशानां तत्रथा-
नापन्नत्वेन न तदर्थत्वं किन्तु स्वभावत एव शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये एकार्थ इति । तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति यत्स-
न्नामपीत्यत आह । सादृश्येति । उत्तमे प्रत्यङ्गरूपोऽहङ्काराख्यदचेतनधर्मो मध्यमे अहङ्कारानाख्यदचेतनधर्मः पराङ्गं प्रथमे त्वनियतम् । भाष्ये क्रानुवर्त्तमानस

॥ के० ॥ एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यङ्गादयोऽपि धर्मो गृह्यन्ते । यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुव-
र्त्तमाने वाक्यभेदः क्रियते । स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवाऽन्तर्यसाधीयत इति । वाक्यभेदस्य च

॥ भा० ॥ इदन्तर्ज्ञे तस्यस्यमिषां तान्ताम इति । एकार्थस्यैकार्थः । द्वार्थस्य द्वार्थः । बहुवचस्य बहुवचो यथा
स्यादिति । ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनेव सिद्धम् । इदन्तर्ज्ञाः सर्वार्थं दीर्घ इति । दृग्दृशम् । सुपायम् । दधीन्द्रो
मधुनाः । कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तानुस्थानयोस्तानुस्थाने ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात् । अथ स्थान इति
वर्त्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं वक्ष्यो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता
क्तेता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारोकारो । पुनः स्थानग्रहणादेकारोकारौ भवतः ॥

॥ के० ॥ तमवग्रहणमेव शिष्टम् । स्थानकृत एव हि सादृश्यं गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमवग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ॥

॥ वि० ॥ इति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिकारोदिति भावः । वाक्यभेद इति । अनुवृत्तप्रवृत्तिवत्स्थानग्रहणेनैकं वाक्यं तावदादिवाचीत्यस्य स्थानग्रहणपरम् ।
अथ च स्थाने इति तृतीयार्थो मत्तमितिभावः । तमवग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गः स्थानकृतान्तर्यवर्त्तमानत्वेनैव विधेः स्थानेवग्रहणं न वाक्यभेदं वाक्यभेदोपपत्त्यर्थं तत्रै-
कवाक्यतायाम् स्थानकृतान्तर्योऽभावे तद्वस्तुतोदाहरणव्यवस्थैव स्यात् वाक्यभेदे नु सादृश्यान्तरमादाय तत्र अर्थस्येति भावः ॥

५६८

॥ वि० ॥ ऊष्णत्वेति । सङ्गशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मापर ऊष्णशब्द इति भावः । नन्वनन्वयासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रशानुपप-
त्तिरत आह । यदीति । सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः । वहव इति । एवञ्चैकत्वेनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः ।

॥ कै० ॥ सोष्ण इति । ऊष्णत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके सट्टशब्दव्यवहारदर्शनादित्
तमवग्रहणं कृतम् । किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः । स्थानिन इति । यद्यपि अक इत्यनेन

॥ भा० ॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम् । भयो ह्योऽन्यतरस्थामित्यत्र सोष्णः सोष्णाण इति द्वितीयाः प्रस-
क्ताः । नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमग्रहणाद्ये सोष्णाणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थीः ।
वाच्यमिति त्रिष्टुभसति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थानिन एकत्वेनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्त-
स्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनान्नियमार्थम् । स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते
दीर्घ इति । स्थानिन एकत्वेनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्रामुवन्ति इष्यते चान्तरतमा
एव स्युरिति तच्चान्तराण यत्नसिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनान्नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

॥ कै० ॥ स्थानिनो वहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पथ्यीयेण वहवो दीर्घा आदेशाः प्रामुवन्तीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ प्रयोग इति । अक इत्येतद्वाच्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशेष उच्चार्येत इति भाष्याऽचरार्थः । यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्ययुक्तं तथापि
तत्समुदायाभिप्रायेणैतदम् । युगप्रत्येककृतैकं सर्वोच्चारणसमयकमस्य आह । पथ्यीयेति ॥

५६९

॥ वि० ॥ येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति पाठः । अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् । अस्तु तर्हि विच्छिन्नपाठोऽत आह ।
पदप्रकृतिरिति । पठितव्युत्पत्तिः । बहुव्रीहिरित्यन्वे । तत्प्रकृतयन्मानुगुणम् । भाष्ये सा किं प्रकृतित इति । सेति इवमित्यस्य प्रतिनि-
र्देशः । इदंशब्दोऽपि यच्छब्दार्थः क्वचित् । केचित् यत्पूर्वे यथापुनरिति अध्ययसमुदायं वदन्ति । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं

॥ कै० ॥ यथा पुनरिति । येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं विच्छिन्नपाठे संशयाभावः । पदप्रकृतिः संहि-
तसि संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदार्थोद्गारे क्रियमाणेऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽप्युच्यते अथ प्रसमान इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्य-
न्तपक्षे पठ्यति वचने अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव पठ्यी यत्रैव पठ्यी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रसमानपक्षे तु अन्तरतम

॥ भा० ॥ अन्ति प्रयोजनमेतत् । किन्तुर्ह्येति । यथा पुनरियमन्तरतमनिर्दिष्टः सा किं प्रकृतितो भवति
स्थानिन्यन्तरतमे पठ्यति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं वि-
चारणा । उभयथा हि तुभ्यां संहिता । स्थानेऽन्तरतम उरगु रपर इति । किञ्चातः । यदि प्रकृतितः ।
इको यणचोति यणो ये अन्तरतमा इकस्तत्र पठ्यी यत्र पठ्यी तत्रादेश भवन्तीतीहैव स्थान् । दृष्टव्य मध्वव ॥

॥ कै० ॥ आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते । इहैवेति । यणामहमाविकाणां सट्टा इको माविका न तु दूरविपकृष्टा दीर्घा
इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन द्विषत् प्रकृतिनियमपक्षे न भवत्येवैतदुदाहरणम् ॥

॥ वि० ॥ सौवस्थानशब्दस्य तिष्ठन्वास्मिन्नादेश इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानिनोत्पत्तौ स्थानिनमिति उताऽऽदेशमतीत्यर्थः । पठ्यति वचने इति ।
अन्तरतमोदादेशस्य स्थानिन पठ्यी उपसंभस्येत्यर्थः । यत्रैव पठ्यीत्यादि तु पथ्यीतितायं कथनम् । ननु भाष्ये संख्यातानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दृष्टित्वात्प-
न्नपन्नासोऽप्युक्तोऽत आह । आदेशेति । भवत्येवैतदिति । दीर्घाश्चक्षुः इत्यर्थः ॥

५७०

॥ वि० ॥ भाष्ये इको गुणवृत्ती इति । विधेकवाक्यतापन्नस्य खलु इति बोध्यम् । नन्वि को गुणवृत्ती इत्युक्ता चायक इत्युदाहरण-
मसङ्गतमत आह । अच इति । केचित्तु इको यत् गुणवृत्ती इष्टे तत्वेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः । ननु ऋकारस्येव चोक्तर्थावान्ता-

॥ कै० ॥ चायक इति । अचो ङिणीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः । ऋवर्गस्येति । ऋकारस्य ऋस्वस्यैव गुणः स्यात्

॥ भा० ॥ कुमार्यर्थे ब्रह्मवन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी
यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा इको गुणवृत्ती गुणवृत्तौ अन्तरतमा इकस्तत्र
षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता सविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः
स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति
सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा ऋवर्गस्य गुणवृत्तिप्रसङ्गे गुणवृत्तौ यदन्तरतमस्य सर्वत्र तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रा-
ऽऽदेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता कर्ता । आस्तारकः । निपारक इति । आस्तरिता निपरिता कारको
हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति
सर्वत्र सिद्धं भवतीति । आदेशतोऽन्तरतमनिर्दत्तौ सत्वामर्थं दोषः ॥

॥ कै० ॥ दीर्घस्यैव च ण्डिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्गस्य एव उपन्यासः ॥

॥ वि० ॥ नरूपन्यासो द्रष्टव्यत आह । ऋकारस्येति । एवम् सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्याऽसिद्धा दुष्ट इति भावः ॥

५७१

॥ वि० ॥ यादृश इति । अचोत्पन्नवृत्त्याऽचि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्ये दृष्टार्थस्याऽन्ताभाद्
यि प्रत्यय इति दृष्टाऽचोत्पन्नवृत्त्याऽसम्बन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्ञाय इत्याहुः । भाष्ये चिञ्चोरेवेति । ऋस्वनिर्देशात् की इति दीर्घान्तस्य जे जय

॥ कै० ॥ वान्तो यीति । एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं
दृष्टस्तदृशो यि प्रत्यये भवति । ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः । उभयत इति ।

॥ भा० ॥ वान्तो यि प्रत्यये । स्थानिनिर्देशः कर्त्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारौकारयो-
र्मौभूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एचु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी
तत्राऽऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् ।
वान्तग्रहणं न करिष्यते । यि प्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते । चेवं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ।
लक्ष्यजस्यै शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । चिञ्चोरेवैव इति । तयोर्लक्षि शक्यार्थोऽन्यत्रापि प्राप्नोति ।
क्षेयं पापं जेयो दृष्टव्यः । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । चिञ्चोरेवैवस्तयोश्च शक्यार्थं भवेति । इहापि तर्हि
नियमान्न प्राप्नोति । लक्ष्यं पथम् । अवश्यलाभ्यम् । अवश्यपाठ्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कथं
तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः चिञ्चोरेच् । कथञ्चातीयकः चिञ्चोरेच् । एकारः ॥

॥ कै० ॥ योगविभागेनेति भावः । इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः । तुल्यजातीयस्येति । कथञ्चानाप्तव्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् । योगविभागेनेति । विनिगमनाविरहाद् ब्रह्मभूतेत्यादिविधौ भवतो नियम इत्यन्ये । भाष्ये तुल्यजातीयस्येति ।
अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिवेयस्ये स्यादिति भावः । तत्त्वं च यद्येतेन तर्हि एकारे आवादेशः स्यादत आह । कथञ्च इति । भाष्ये एकारश्च ऋवर्गस्यैव लक्षणास्ति भावः ॥

॥ वि० ॥ एतदनभिन्नः शङ्कते भाष्ये रायमिच्छतीति । तदाह । एकारस्येति । एकारस्य तात्पर्यत्वमेवेति भाष्याशयः । क्वजनेति । रा० रैशब्दोऽपि यकारादिप्रत्यय इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गश्चित्त एव पाठः । एतेन रायिरित्युक्तम् आत्वस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दात्त्विकं दुर्लभ इत्यपास्तम् । नास्ति प्रयोग इति । अनभिधानादिति भावः । क्वच् त्वित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्व इति सखे वाच्य-

॥ कै० ॥ रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्याहृतिः कृता नत्वेकारस्येतिप्रश्नः । छान्दस इति । क्वजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः । अन्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते । क्वच् त्वैकारान्ताच्चास्ति गोसमानाच्चरनान्तादितिवचनात् ।

॥ भा० ॥ एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि ग्रामोतीति । रायि छान्दसः । दृष्टानुविधिप्रचन्दनि भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यामुपधाशङ्कनं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यामूकारस्य गोहोऽन्तरतमा प्रकृतिसूत्रं पठो यत् पठो तत्राऽऽदेश भवन्तीत्यन्तरेणोपधाशङ्कनं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतद्व्यास एव ॥

॥ कै० ॥ अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति पष्ठान्तरतमे स्थानिन्युपसंज्ञियते । न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्थित्यनेन गोह इति पष्ठान्तेऽन्युपसंज्ञियेतेति भावः ॥

॥ वि० ॥ तीतिभाष्ये प्रयुक्तम् । अन्ये त्विति । अत्राचिबीजन्तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । नहि विग्रहप्रचन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यीत्यस्य वेयर्थ्याच्च । भाष्ये गोहः सम्बन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानिन्युपसंज्ञियत इति । एवञ्च गोह इति गोहावयवत्वाच्चणिकमूकारान्तरतमस्य गोहावयव-स्योदित्यर्थ इति भावः । ननुपधाशङ्कनाकरणात्तावदेव दर्शिते क्रियते इत्युत्तरमसङ्गतमेतन्न आह । अन्यथेति । परत्वादलोऽन्त्यस्थित्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवञ्च पष्ठान्तेऽप्युपसंज्ञियतेति भावः ॥

॥ वि० ॥ ननु तद्वहणाभावे चरितमित्यादावपि रेफान्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह । चरितमिति । रदाभ्यामित्यस्य प्रधानविशेषण-ताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासम्बन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः । आदेः परस्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थे इकारस्याऽन्तरतमत्वाभावेन तकारस्य चादित्वाभावेनाप्राप्तिरिति परे । पचान्तरैःपि तुल्यत्वाच्च गौरव-मित्याह । अन्यथेति । दकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया परिभाषयेति भावः । वस्तुतस्तु आदेः परस्येत्यनेनाऽन्त्यस्याऽप्राप्तिः । नत्वं तु उभयाविरोधेन

॥ कै० ॥ रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठाया इति । पष्ठान्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवाऽऽनन्तर्येण

॥ भा० ॥ रदाभ्यां निष्ठानो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिसूत्रं पठो यत् पठो तत्रादेश भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्दत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतद्व्यास एव ॥

॥ कै० ॥ नत्वविधानात् । क्रियते एतद्व्यास एवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्वामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुस-दृशः । यथा तृतीयस्तथा पञ्चमा इति वचनात् ॥

॥ वि० ॥ भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगेन स्यादेव नत्वमित्युभाभ्यामपि तद्वहणं कर्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । एवञ्च प्रथमास्तच्छेदो निर्द्धार्यः । सप्तम्यस्तच्छेदस्तु दृष्ट एव । अत एव न भुविधिरित्यादि चरितार्थम् । न्वनरयोर्द्विवेति शार्ङ्गैरवाच्यत्वेनासत्त्वं यथापि तदा सरः अ इति व्याख्यानादाद्याका-रस्यैव इद्विरिति न तत्र दोषः । तत्र न्वनरयोर्द्विवेति एकत्र पञ्चम्यर्थे पठो प्रथमपि वा तौ गते पञ्चेति इति बोध्यम् ॥

५७४

॥ वि० ॥ अथेति । वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पञ्चदशमेद् इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति । भिन्नरूप इति । पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमकाऽभावादुभयोः स्थानित्वमादेशत्वञ्च वाच्यम् । तथाच सूत्रमनारम्भसमं स्यादिति भावः । शास्त्र-प्रवृत्तौ चेतुर्वचनसामर्थ्यम् । सट्टादेशे चेतुःशब्देति । भाष्ये यदि चेन्निति । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्रैव दोष इत्यर्थः । नहि तदेति ।

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् । आहोस्त्रिस्तुल्यचाराऽन्तरेणाभिनिर्दृष्टानामनेन नियमः कियते अथ लक्षणान्तरशेष-भूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिर्दृष्टिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः कियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वाददेशस्तदर्थस्या-

॥ भा० ॥ किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्त्रिस्तुल्यचाराऽन्तरेणाभिनिर्दृष्टानामनेन नियमः कियते अथ लक्षणान्तरशेष-भूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिर्दृष्टिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः कियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वाददेशस्तदर्थस्या-

॥ कै० ॥ ऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद् एवेति भावः । अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः । क्वचित्त्रैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा पत्वं नास्ति न हि तदा सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेश-स्तदा पत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तुभूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वाद्स्य बाधकाः ॥

॥ वि० ॥ आदेशरूपसस्यैव तेन पत्वविधानादिति भावः । यदा त्विति । तद्धनयन् भाष्यकुडव्यति । इमे वशी इत्यादि । तन्वस्य निर्वर्तकत्वे आह-प्राप्तिकेऽप्यस्यादीनामस्यायादेशाः स्मृतिरिति कुतो नोक्तं किञ्चानेन सिद्धं तद्यर्थं चेत्यत आह । अस्तरिति । विद्यतिनिर्दृष्टितत्त्वकत्वमिति भावः ॥

५७५

॥ वि० ॥ सट्टाऽऽदेशविधयेऽपि दोषमाह । भाष्ये अपि चेष्टेति । ननु सट्टाऽऽदेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरत आह । पुनरिति । ननु लक्ष्ये लक्ष-णास्येतिन्यायविरोधोऽत आह । प्रयोजनमिति । सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्दीर्घं नचेद् प्रवृत्ते इति भावः । भाष्ये व्यवस्थेत्यस्य सापेक्षत्वादाह । साधुत्वस्येति । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात् साधुत्वस्येति भावः । एवञ्च दोषान्तमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् । निर्दृष्टेति चेति ।

॥ कै० ॥ अपि चेति । पुनरन्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निर्दृष्ट्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते । अस्तु तर्हीति । निर्दृष्टेषु लक्षणाऽन्तरेणाऽऽदेशेषु नियमोऽनेन कियते

॥ भा० ॥ अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पते । तद्यथा । तस्मै आदौ तिलाः प्रविष्टा मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते यवमिमे वशी मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् । अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्दृष्टानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्दृष्टप्रतिपत्तौ निर्दृष्टः । निर्दृष्टप्रतिपत्तौ निर्दृष्टिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते । निर्दृष्टिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्दृष्टः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्दृष्टिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पते । न सर्वे सर्वत्र सिध्यन्ते । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च । अनर्थकमेतद्व्यात् । यो हि भुक्त्वन्तं ब्रूयाद् माभुक्त्वा इति किं तेन कृतं स्यात् ॥

॥ कै० ॥ तवान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः । निर्दृष्टिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टा व्यवस्थेति । अकः सर्वार्थं दीर्घ इत्यनेन लक्षणो न यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं तच्चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं ज्ञायं प्रतिपादयितुमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ अन्येन निर्दृष्टानां सप्रयोजनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः । अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यमादुभयोरपि याचिकसाधुत्वाऽऽपत्तिरिति भावः । दीर्घादीर्घा इष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह । अक इति । एकप्रमाणावधारितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणात्तरेण आत्यन्तिको विरोधोऽज्ञातः कर्तु-मिति भावः । ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वं इदं व्यर्थं स्यादिति चेच्छ्रुति । इदमिदानीमिति । उत्तरमिति । अनर्थकमिति । भुक्त्वा इति । विरनुस्वारः पाठः ॥

५७६

॥ वि० ॥ आनर्थक्यं परिहरति । उक्तं वेति । तृतीयपक्षाद्देवमुपपादयति । एकवाक्येति । एवञ्चैतरस्याविधानमेवेतीदृशव्यासिद्धिरिति भावः । परे तु उत्पन्नानामनेन निर्दिष्टिर्गुणादिनेवेति भावः । एतदाशयमज्ञानान् आह । निर्दिष्टिर्न किञ्चित्तीति । तदभ्युपेत्य समाधत्ते । उक्तं वेति । भुक्तवतो भोजनफलवृत्तेर्जातत्वाभिप्रेतस्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रे दृष्टिरादैचसूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिर्दिष्टिरिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ।

॥ कै० ॥ उक्तं वेति । इको गुणदृष्टी इत्यत्र यत्र पृष्टी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यतःनेन सृष्टेः विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतम आदेशो विधीयते । प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीतिसमासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ उक्तं वा । किमुक्तम् । सिंहं तु घृष्टाधिकारे वचनादिति । घृष्टाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः पृष्टीनिर्दिष्टेति । प्रत्यात्मवचनं च । प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने साभूदिति । प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् । प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते ॥

॥ कै० ॥ स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्यास्थानायैतदुक्तं न तु सम्बन्धिप्रवृत्तादिति । समाजेष्विति । समाज उक्तवेषु संघातः । समाशः सहभोजनम् । समवायः कास्यान्विक्त्रियायां मिलनम् ॥

॥ वि० ॥ आत्मानमिति । अनश्नेतिटच् । स्थान्यात्मन इति । स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थः । नन्वन्तरतमशब्दस्य सहशार्थकत्वेन तुल्यस्य प्रत्यक्षमित्येव सम्बन्धिप्रवृत्तादिति कुतो नोक्तमन्त आह । तुल्येति । प्रत्यात्मं चासते इति । स्वस्वसमाजेष्वेवास्ते इत्यर्थः । कस्यान्विदिति । धर्मेनिर्गत्यादिक्रियायामित्यर्थः ॥

५७७

॥ वि० ॥ अर्थकृतान्तर्ये सति तदेव प्रयोजकमित्याह । गुणेत्यादि । पाण्डुत्वं गुणः । कृशत्वादि प्रमाणम् । विशादीति । आदिनोक्तवाशनायार्थत्वब्राह्मणत्वादजातिधनादिसंघः । एवञ्च अन्तरतमो भवतीति यद्वानेकविधमिति च न्यायसिद्धमिति भावः । दृष्टान्ते विवक्षितार्थ-

॥ कै० ॥ नैव कृश इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विशाद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति । तिरश्चास्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणाः । एवं चोदनायां

+ अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् इत्यपि कथितम्

॥ भा० ॥ अन्तरतमवचनं च + । योगस्याप्ययमशिष्यः । कृतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यं तेरेव सहासते । तथा गावो दिवसं चरितवन्तो यो वस्त्राः प्रसवोभवति तेन सह शेरते । तथा वान्येतानि गोयुक्तकानि संयुक्तकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावज्ज्ञेयानावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा खोष्ठः खिस्रो बहुवेगं गत्वा नैव तिथ्यगच्छति नोद्धमरोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या यता आन्तरिक्षः सूक्ष्मा आपत्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवसति नैव तिथ्यगच्छति नाऽर्वागवरोहति ॥

॥ कै० ॥ संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्यन्ति । तथा यामीति । यथा तत्र सादृश्यब्रह्मणोऽभवनं बिम्बिकसाज्जवर्णानामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्णोऽभवन्मिथ्यार्थः । अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् ॥

॥ वि० ॥ माह । संकीर्णानामिति । भाष्ये प्रसवो वत्सः तेन सह स्तनप्रसवेन सह शेरत इति श्रुतिः स्थितौ । एवं चोदनावामिति । अन्यथा रीत्या विधि-शास्त्रेऽपीत्यर्थः । युक्तकशब्दो युग्मवाची । संयुक्तकशब्दस्तस्य युगवचनादिनाऽन्यथापरिचितवाची अनेनापि शब्देन यद्वानेकविधमित्यर्थः साधित इत्याहुः । सादृ-म्यादिति । तस्य युगवचनाद्यत्र सादृश्यम् ॥

५७८

॥ वि० ॥ अन्तरिक्ष इति । अन्तरिक्षे भवा अन्तरिक्षः । अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलभः । तस्यैव च रविकिरण-
सम्पर्केण मेघरूपतया वायुयोगादृष्टिः । अन्तरिक्षीणामपाम्परस्परया धूमो विकार इति दर्शयति । तद्विकारः सर्वा इति । सूर्यविकार
इति । अत एव दावास्त्रेर्मधाहादौ सूर्यकरसम्पर्कात् क्रौञ्चीतिशयो दृश्यते । तदनाशयेति । मन्दमध्यबुद्ध्यासित्यर्थः । ननु नार्हमाविक इत्यत आह । इद-

॥ कै० ॥ अन्तरिक्ष इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामभिसंयोगाद् धूमो विकारः ।
सूर्यविकारोऽग्निः सूर्यमेव गच्छति । लोकव्यवहाराऽऽश्रयणेन प्रत्याख्याते सृते तदनाशयेण योगारम्भे दोषमाह । व्यक्तनिति । व्यतिक्रमः ।

॥ भा० ॥ अन्तरिक्षोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव
तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्का-
लप्रसङ्गः । व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् । उप्तम् । आन्तर्यतो-
ऽर्हमाविकस्य व्यञ्जनस्याऽर्हमाविक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे अर्हमाविक इगस्ति । कस्तिर्हि । माविकः ।
योऽस्ति स भविष्यति । स्वरव्यतिक्रमे । दध्यव मध्यव कुमार्यर्थे ब्रह्मवर्ध्वर्थम् । आन्तर्यतो माविकस्य द्विमाविक-
स्येको माविको द्विमाविको यम् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे माविको द्विमाविको वा यगस्ति ॥

॥ कै० ॥ स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रे निर्वर्त्तकमितिभावः । नैव लोक इति । नित्याशब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्देष्टिपक्षेऽप्युच्चा-
रणाऽऽश्रयत्वादिति भावः । नैव लोक इति । कुकुटादिषु द्वे व्यञ्जने न त्वेकमाविकमितिभावः ॥

॥ वि० ॥ मेवेति । काशीः शब्दा इतिदर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्गनिर्वर्त्तकमित्यर्थः । एवञ्च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इतिभावः ।
यदुक्तमिदमेवेति तत्राह । नित्या इति । निर्देष्टिपक्षेऽपीति । शास्त्रकाव्योः शब्दा इति दर्शनेऽपीत्यर्थः । उच्चारणस्येति । तस्य लोकाधीनत्वादितिभावः ॥

५७९

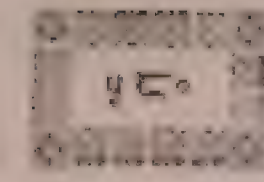
॥ वि० ॥ इदमस्त्रिमाविकत्वेनाऽर्हद्वितीयमाविक इत्युक्तमत आह । अत्रेति । परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेश इतिभावः । भुताभ्युतेति ।
तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन भुतविधौ विपादोऽस्यभुतस्याऽसिद्धत्वाच्चविषयेऽप्यनेनैव भुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वसम्बन्धे विधित्वमिति

॥ कै० ॥ अर्हद्वितीयमाविकमिति । अत्रेकादेशयोः कृतयोरिष्टभाव इति यदा प्रक्रियेति भावः । भाव्यमानेनेति । नैव लोक
इत्यर्थे परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविवक्षितत्वाद्विभक्त्याभावेन बाध्यते इतिन्यायसदा विभावस्य विभावसम्भवात्स्यादेव

॥ भा० ॥ कस्तिर्हि । अर्हमाविकः । योऽस्ति स भविष्यति । अचु चानेकवर्णादेशेषु । अचु चानेकवर्णादेशेषु
तत्कालता प्राप्नोति । इदम इष्टम् । आन्तर्यतोऽर्हद्वितीयमाविकस्येदमः स्थानेऽर्हद्वितीयमाविकमिवर्गे प्राप्नोति ।
नैष दोषः । भाव्यमानेन सवर्णानां यज्ञगो नेत्येवं न भविष्यति । गुणद्विगुणभावेषु च । गुणद्विगुणे भावेषु च
तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः । खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकम् । खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊवा
खट्वोवा । खट्वा एलका खट्वेलका । खट्वा ओदनः खट्वोदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा
औपगवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमाविकचतुर्माविकाणां स्थानिनां विभावचतुर्मावा आदेशाः प्राप्नुवन्ति ।
नैष दोषः । तपरे गुणद्विगुणे ॥

॥ कै० ॥ भुतः । भुतभुतपसङ्गे च भुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते । अत्र न भुतस्यैव प्राप्तिः । खट्वेन्द्र इति । संज्ञयाऽत्र
गुणद्विगुणभावने संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेतिपरिहारस्याऽत्रासम्भवः ॥

॥ वि० ॥ शास्त्रवैकल्यापत्तिस्तर्हीजम् । शास्त्रं त्वभुतविधानेन चरितार्थमिति । भुतमाविकविधाने न तु तद्विषयककल्पसर्वैयर्थ्यापत्त्याऽनुवादत्वकल्पना मोक्षणीय ।
सामर्थ्याऽन्तरतमपरिभाषाविकल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेतिभावः । संज्ञा चेति । कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमानताभावसंशयोपपादितं वर्तुमंशमात्रे ॥

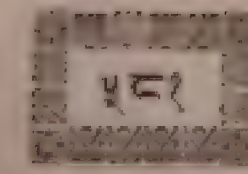
॥ वि० ॥ प्रत्याहार इति । वार्त्तिके गुणद्विजभावेति वन्दो न तु कर्मधारयो भाष्यविरोधादिति भावः । तत्र कीति । प्रमाणात्
आन्तर्यामिनिभावाः । नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गस्याऽनुपपादनाद्वर्गमात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह । समुदायापेक्षया । कृत्वर्गस्य-

॥ कै० ॥ एज्भावेति । प्रत्याहारः पूतकतोरैव मनोरौ वेत्यादिसंज्ञार्थः । तत्र हि मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् । कृत्वर्गस्येति ।
अत्र ह्रस्वस्याऽकार एव गुणः स्यात् सचेष्टत एव दीर्घस्य त्वेकौ स्याताम् । तुल्यप्रमाणात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे दृष्टिसंज्ञकाः प्राप्नु-

॥ भा० ॥ ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादृपि परस्तपर इति । यदि तादृपि परस्तपरः । कृदोरिति
द्वैवे स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ
किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः । दकारोऽपि । अथ मुखमुखार्थस्तकारः । दकारोऽपि । एज्भावे । कुर्वन्ति कुर्वीये ।
आन्तर्यामिनिद्वितीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्द्धद्वितीयमात्र एव प्राप्नोति । नैव लोके नच वेदे अर्द्धद्वितीयमात्र एज्जि ।
कृत्वर्गस्य गुणद्विप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । कृत्वर्गस्य गुणद्विप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वगुणद्विप्रसङ्गः । सर्वे गुणद्वि-
प्रसङ्गक कृत्वर्गस्थाने प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवञ्चातीयको गुणद्वि-
प्रसङ्गक कृत्वर्गस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । नवा कृत्वर्गस्य स्थाने रपरप्रसङ्गाद्वर्गस्थान्तर्यम् ॥

॥ कै० ॥ वन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते । नवेति । उरग् रपर इत्यनेन गुणद्विप्रसङ्गस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाग्
रपरो भवतीति कृत्वर्गस्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणद्वि भवत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ह्रस्वादि समुदायापेक्षयेत्यर्थः । गुणद्विप्रसङ्गस्येति । प्रतिलक्ष्ये लक्ष्यभेदाद्वर्गविषयगुणादिप्रसङ्गस्येत्यर्थः । अङ्गान्त्यस्यैक कृत्वर्गस्य रपरोऽग्-
रूपो गुण इति लाक्षाधे इति भावः । कृत्वर्गस्थानेनैकदेशादारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

॥ वि० ॥ कृत्वर्गस्येति । कृत्वर्गान्ताङ्गस्येत्यर्थः । सर्वादेशाविति । तत्त्वेषु समुदायान्तवर्त्तित्वात् वर्गस्य तदादेशत्वमपि खट्वर्थ इत्यादाविव
वक्तुं शक्यमिति भावः । पूर्वमेवेति । अन्यथा कृत्वर्गस्थानिकत्वाभावाद् रपरत्वमेव न स्यात् । नच समुदायान्तःपाति कृत्काराश्रयेण रपरत्वम् ।
प्रत्यये कृत्वर्गस्थानित्वे चरितार्थस्याऽनुमानिके प्रत्यययोगात् । खट्वर्थ इत्यादौ तु पूर्वपरयोरित्यधिकारात्प्रत्ययचमेव स्थानित्वमिति भावः । पूर्वप्रत्ययमिति । उपजी-

॥ कै० ॥ सर्वादेश इति । कृत्वर्गस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ लोऽन्त्यस्येत्येतदधेनानेकान्तात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः । नवेति । अङ्गस्येति पृष्टी
पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंख्यते ततश्च कृत्वर्गस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमातुपूर्था सिद्धत्वात् पूर्वप्रत्ययलोऽन्त्यस्येत्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ।
अथवेति । निर्दृष्टस्याऽगो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । अनान्तर्यमेवेति । न हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरे-

॥ भा० ॥ नवा एष दोषः । किं कारणम् । कृत्वर्गस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने अग् प्रसज्यमान एव रपरो
भवतीत्युच्यते तत्र कृत्वर्गस्याऽन्तर्वतो रेफवन्तौ रेफवानकार एवान्तरतमौ भवति । सर्वादेशप्रसङ्गस्यैककाल्पत्वात् । सर्वा-
देशस्य गुणद्विप्रसङ्गक कृत्वर्गस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकान्तात् । अनेकान् शिखर्येति । नवानेकान्त्वस्य
तदाश्रयत्वाद्वर्गोद्देशस्याविधानः । नवा एष दोषः । किं कारणम् । अनेकान्त्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदायसुः स्थानेऽग्
तदाऽयमनेकान् । अनेकान्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्गोद्देशस्य विधातो न भविष्यति । अथवा अनान्तर्यमेवेतयोरान्तर्यम् ॥

॥ कै० ॥ शापि सादृश्यसम्भाव्यारिषथावेति भावः । कृत्वर्गस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्विति चेत् । तदर्थस्य अलस्याऽकारशाब्दोप-
पन्नः । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणादकारोकारान्तरतमौ स इति चेत् । अत्रेदेतद्वदा भेदापेक्षा क्रियते । कृत्वर्गमात्रस्य ह्रस्वाद्यन्तरभेदानपेक्षायां
स्थानकृतमानार्थं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याशुक्तम् ॥

॥ वि० ॥ अर्थेऽपि बोध्यम् । न बाधत इत्येवानेकान्तात्सर्वस्येतिमूर्त्तं कर्तुं । रेफवन्तौ रेफवानन्तरतम एवेत्यर्थेऽप्युक्तमत आह । निर्दृष्टस्येति । परिषदा-
वेति । सादृश्यत्वाद्दौ स्थानादेशभावमते वर्गोऽप्यङ्गत्वमिति भावः । सादृश्यसम्भाव्यारिषथावेति । साधारण्यस्यैकस्य सादृश्यमिति तात्पर्यम् । अत्रावेति । परि-
षदाकाराभिधानरूपस्येत्यर्थः । स्थानकृतमिति । आन्तर्यमिति आश्रय्य स्थानकृतान्तरतमात्र इत्यर्थः ॥

५८२

॥ वि० ॥ नष्टाऽश्वदग्धरधवदिति । बहुव्रीहिर्गर्भवन्दाद् वतिः । पूर्वोक्तेनाऽश्वत्वेत्यनेन पौनःपुन्यमपरिहरति । यदेति । केचित्तु तत्प्राख्या-
स्थानेऽपि लोकन्यायेन सदृश एवादेश इत्यर्थः साधितो भगवतीति प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मादनान्तर्गताऽऽभावकपस्य सादृश्यत्वा-

॥ कै० ॥ सम्ययोगो वेति । यदा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्राख्यातमित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि

॥ भा० ॥ एकस्याऽप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति अपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति । एतदेवैतयोरात्तर्यम् ।
सम्ययोगो वा नष्टाश्वदग्धरधवत् । अथवा नष्टाश्वदग्धरधवत्सह सम्ययोगो भवति । तद्यथा । तवाऽश्वो
नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ सम्ययुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तर-
तम आदेशो नास्ति अस्तु नौ सम्ययोग इति । विषम उपन्यासः । चेतनावरस्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके सम्य-
योगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः । तत्र किंकृतः सम्ययोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः । यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते
स चेतनावान् । एजवर्णयोरदेशेऽवर्ण स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् । एजवर्णयोरदेशे अवर्ण प्राप्नोति । खट्वेकका
मालौपगवः । किं कारणम् । स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यवावर्णप्रधानः । सिद्धान्तभयान्तर्वात् ।
सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्वर्णान्तरतमस्तेन भवितव्यम् । नचऽवर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥ ॥

॥ कै० ॥ न्यायमाश्रित्योक्तमेवोच्यतेऽन्तरतम इत्यर्थः । उभयान्तर्वादि । इत्युक्तं चेद्यः समुदायान्तरतमाभा-
वादौच्येत्युक्तम् इह तु सम्भवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥ ॥

॥ वि० ॥ नङ्गीकारेऽप्याह । नष्टाश्वेति । एजवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन यद्वाक्यसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावो यथा नष्टाश्वदग्धरधवयोरत्यन्तभि-
न्नयोरपि असदृशयोरपि सम्ययोग इति तात्पर्यमित्याहुः । प्रधानत्वं भूयस्त्वेन । न्यायस्तर्हि केत्यत आह । इत्येति ॥ ॥

५८३

॥ वि० ॥ उरण् । भाष्ये उरण् रपरवचनमिति । मूलस्य विसर्गप्रारम्भात्पुनरुक्तो न पठ्यतेऽस्मात् । नन्वन्यशब्देन न स्थानी आदेशस्य स्थानि-
निवर्तकत्वस्य भावत्वाद् न स्थानित्वेतिरिक्त उरगित्येतावतः स्थानित्वेतिरिक्तनिवर्तने सामर्थ्याभावादत आह । पठ्यति । यत्र पठ्या सुवर्णस्या-
देशप्रसक्तित्वेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्वं तु इको गुणट्टो इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन तदाऽप्यसतमेतदिति

॥ कै० ॥ उरण् । किमिदमिति । पठ्योपकरणायत्र पठ्यो तदेदमुपपठिते तत्र किमादेशान्तराणां बाधकमर्थं
निवर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् । आहोस्त्रिद्वपरत्वमावसनेन क्रियते उः स्थाने खस्यान्तरेण निष्पन्नो योऽण्

॥ भा० ॥ उरण् रपरः । किमिदमुरण् रपरवचनस्य निवृत्त्यर्थम् ।

उः स्थाने खस्येव भवति रपरश्चेति । आहोस्त्रिद्वपरत्वमावसनेन विधीयते ।

उः स्थाने खण् च अनण् च । खण् तु रपर इति । कस्यात्र विशेषः ॥

॥ कै० ॥ स रपर इति प्रश्नः । तत्र किमाश्रित्यादौऽण् भवति रपरश्चेति तत्राऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां
बाधकः । अन्येषां तु पाठोऽणोव भवतीति । तत्र सामर्थ्याद्वाऽन्यनिवृत्तिः । सैवैवकारणं प्रदर्शयते ॥

॥ वि० ॥ वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह । तदेति । अपूर्वं इति । वाक्यभेदेन द्वित्यादिभिरुक्तो भवति स्ववर्णस्य त्वम् भवति स च र-
पर इत्यर्थः इति भावः । तत्र सामर्थ्यादिति । विशेषविधेः सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थो नतु वाक्यद्वयाऽस्य नियमपरत्वमित्येतावत् ॥

५८४

॥ वि० ॥ सचोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षेऽन्तरस्योत्पत्त्येनाऽन्तरतमपरिभाषाया कनेन बाध इति भावः । नचेति । यतोपस्थिति-
स्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः । भाष्ये कृतिर्निस्त्वेरेणाद्युदात्तः । कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरेणात्मादात्तत्वे शेषनिघातेन सृकारोऽनुदात्तः । प्रकृते
गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त इत्यादिषु पठ्यन्तमत्र इत्यनुवर्त्तते इतिपक्षे जित्वादिरित्यादावत्र

॥ के० ॥ उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाधकोऽयं प्रसज्यत इति भावः । स चोदात्तादिगुणो नवे-

तिसर्वथा दोषः । नृःपाठेति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसर्वगं सृकारो न लभ्यते तथापि नृन् पृ इतिनिपा-

॥ भा० ॥ उरश्च रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमितिचेदुदात्तादिषु दोषः । उरश्च

रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः । उदात्ता-

ऽनुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः । कृतिः । कृतं कृतं प्रकृतं प्रकृतं नृःपाठे ॥

॥ कै० ॥ तत्राङ्गवति नकारस्य तु कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽग्रेव स्यात्तु सृकार इतिदोषः ।

प्रतिपदविकृतेरित्त्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात् ॥

॥ वि० ॥ इत्युपस्थितेः पठोसङ्गावातुरगित्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमवाप्याकृष्य दर्शयति । प्रतिपदेति । तेषामिति ।
प्रत्यासत्त्योरगित्यनेन विधीयमानस्यागो विधीयमानमितिशेषः ॥

५८५

॥ वि० ॥ दुर्लभ इति । ह्रस्वस्य गुणाकारलाभेऽपि दीर्घस्याऽकारगुणालाभः । ह्रस्वस्य नियमेन अण् न लभ्यत इत्यर्थः । कर्तव्याद्यु-
दात्तरणं भाष्ये दीर्घान्तस्याऽप्युपलक्षणम् । किमित्यस्य विशेष्यमात्रं । कारणमिति । भाष्ये असर्वगं सदृशाभावे इत्यर्थः । ननु नियम-
काभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णोऽप्रतिपत्तिरत आह । ततश्चेति । दोषपरिहारायाच्चेपवाद्येवाऽन्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमात्र-

॥ कै० ॥ गुणहृत्कारिति । भूतस्य चेदगो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणहृद्विधावग्रेव दुर्लभ इति दोषः । किं हि साधीय इति । किं
साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । अथ मतमिति । स एव पक्षाच्चेपवा-

॥ भा० ॥ अस्तुतद्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति । य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद्गुणहृ-

त्कारवर्णोऽप्रतिपत्तिः । य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद्गुणहृत्कारवर्णोऽप्रतिपत्तिः । कर्त्ता कर्त्ता

वार्त्तगण्यः । किं हि साधीयः । स्रवर्णस्याऽसर्वगं यदवर्णं स्यात्तु पुनरेहैवौ । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे षष

दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि स्रवर्णस्यासर्वगं यदवर्णं स्यात्तु पुनरिकारोकारौ । अथ मतमे-

तत् । उः स्थाने अण्वाऽनन्यश्च प्रसङ्गे अग्रेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः ॥

॥ कै० ॥ आह । तानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वोऽयं विधीयते । किन्त्ववर्णोऽप्रसङ्गेऽग्रेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः । न च
गुणहृत्प्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः ॥

॥ वि० ॥ इच्छा दृषयति । भाष्येऽथ मतमिति । मतदृष्टमात्रं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति कर्त्तव्यं सत् सङ्गतं विवक्षितमित्यर्थः । विद्धा पूर्वस्मिन्नपि ।
अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । स चेति । आत्माभेदेन्यर्थः । नचैवसिकारोकारावपि स्यातामस आह । नच गुणेति ॥

५८६

॥ कि० ॥ भवानिति । नियमपक्षवादीत्यर्थः । स रवेति । विचारक एवेत्यर्थः । शङ्कते भाष्ये यद्यप्यगोऽपीति । परिहरति कुतो न्विति । तस्य वचनसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनाय भाष्ये ह इत्युक्तम् । उरगं रपर इत्यस्यावकाश इति । गुणविधौ स्थानेऽन्तरतमपरिभाषा-

॥ कै० ॥ यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यत इति विचारयति । स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति जायत इति । कुतो नु खल्विति ।

॥ भा० ॥ यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनागोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनगोऽपि । यद्यपि अगोऽपि प्रति- निर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽन्तरतम इति उरगं रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनश्च उरगं रपर इति । अतः किम् । अत एव दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति ॥

॥ कै० ॥ अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सर्वो दीर्घः । भवो होऽन्यतरस्यामिति । उरगं रपर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्ता । इहोभयं प्राप्नोति । कुतिरिति । परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः ॥

॥ वि० ॥ नुपस्थितिः । स्तवर्गसमुदायान्तरतमगुणाभावादिति भावः । यद्यपि भाष्यादिनिगमनाभावो लभ्यते । तथापि दोषो जायत इत्युत्तरपन्था- सङ्गतैर्विनिगमकं प्रदर्शयन्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिसुपपादयति । परत्वादिति ॥

५८७

॥ वि० ॥ भाष्ये ये चाप्येत इति । बहुवचनेनाऽऽप्तपृथगिति ईत्वसंज्ञः । विधीति । स्तवर्गस्थानिकाऽगुविधिवार्त्तिकैरित्यर्थः । एकवा- क्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः । ननु उरिति पद्या स्थानेयोगत्वस्य लाभः स्यादत आह । नहीति । एवञ्चाऽयमनुवाद इति भावः । विध्यङ्गिति । विधेयेन साचाद् यत्तु सम्बन्धस्तत्र परिभाषेत्यर्थः । उदात्तस्वरितयोर्वशः सः परस्मैपदमित्यादावनुवादेऽप्यस्याः प्रवृत्तैर्वैवर्तित्यादि

॥ कै० ॥ ये चाप्येत इति । यत्तु नियमप्रसङ्गस्तत्त्वानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रति- पदविभावित दोषः । सिद्धं त्विति । विधिवार्त्तिकैरस्यैकवाक्यतायां विधानकाल एवागो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः । यद्येवमिति ।

॥ भा० ॥ ये चाप्येत स्तवर्गस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । वृत्त इहातीकदेशाद्युपलब्धेति । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने अगु प्रसज्यमान एव रपरो भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गच्छते । स्थान इति वतते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

॥ कै० ॥ न हानेनोः स्थानेऽगु विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानयोगेति परिभाषा नोपति- ष्ते तथाचोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानशब्दोऽनुवृत्तम् । तत उः समीपे योऽगु तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानशब्दाऽनु- इत्या उः स्थाने य आदेशोऽगित्येतावन्नभ्यते न तु प्रसज्यमान इति ॥

॥ वि० ॥ भाष्यमेकदेशेनोक्तमिति विधीयते । उः समीप इति । तथाच कृतीषु इत्यादावप्यगो रपरत्वप्रसङ्गित्यर्थः । समीपे च षष्ठी व्यवहितेऽपी- तिभावः । स्थाने य आदेशोऽगिति । अनुवर्तमानस्थानेन च समीपेऽगित्यस्य सम्बन्धित्वमनुवर्तमानस्य सम्बन्धित्वमिति ॥

५८८

॥ वि० ॥ तन्वयमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति आदेशोऽविशेषित इति भाष्याऽसंगतिरित्यत आह । प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवा स्थानेति । स्थानशब्दस्य प्राधान्यात् रपर इत्यनेन सम्बन्ध इतिभावः । तत इति । अगः स्थानपदार्थेनाविशेषणार्थः । एवञ्च नाऽऽदेशान्तराणां बाध-

॥ कै० ॥ आदेश इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथवा स्थानग्रहणाऽनुवन्त्या प्रसज्यमान इत्येवार्थो लभ्यते ननुः स्थान इति । ततश्चाग आदेशरूपता नियमेन न लभ्यते इति सामीप्यलक्षणोऽपि सम्बन्धोऽवगम्येत्यर्थः । द्वितीयमिति । तच्चावार्तात् प्रथमान्तं सम्पद्यते अथवा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्मध्यमर्थो भवति प्रसज्ज एवाऽत्राग रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दोषो

॥ भा० ॥ आदेशश्च विशेषितः । कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते । उः स्थाने अग स्थान इति । उः प्रसज्जे अग प्रसज्यमान एव रपरो भवति । अथागग्रहणं किमर्थं न ऊ रपरो भवतीत्येवोच्यते । रपर इतीयदुच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात् ॥

॥ क० ॥ नास्ति स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादाहकारस्य कृकार एव प्रवर्तते इत्यगः प्रसज्ज एव नास्ति । गुणद्वयो च कृकारस्य विधीयमाने अग एवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति ॥

॥ वि० ॥ कोऽग विधीयते नाऽपि नियमो नाऽपि विहितस्य रपरत्वे प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किन्तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्येति वाऽस्येति बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसज्जकालो लक्ष्यते इतिभावः । कृकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपत्वञ्च सदृशत्वादितिभावः ॥

५८९

॥ वि० ॥ ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्योच्चात्तत्त्वस्य चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह । बहुवचनेति । सौधातकौ सुधातुरकङ्क्षति इज्पैतृष्यसेय इति लोपस्तत एव ढक्च । ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनापि यगादेशेन तत्साध्वरूपसिद्धिरत आह । लोपेति । रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याऽभिहितमितिभावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थाने नेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् ।

॥ कै० ॥ रीरिविधिविति । बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति । कै पुनरिति । पैतृष्यसेय इति । लोपवचनन्तु सर्वादेशार्थं स्यात् । ज्ञेतापोतारविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वात्तलोपो न स्यात् ।

॥ भा० ॥ यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । आदेशो रपर इति चेद्वैरिविधेषु रपरप्रतिषेधः । आदेशो रपर इति चेद्वैरिविधेषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कै पुन रीरिविधयः । अकङ्क्षोपाऽऽनङ्क्षरीऽरिङादेशाः । अकङ्क्षः । सौधातकः । अकङ्क्षः । लोपः । पैतृष्यसेयः । लोपः । आनङ्क्षः । ज्ञेतापोतारौ । आनङ्क्षः । अनङ्क्षः । कर्ता ज्ञेता । अनङ्क्षः । रीङ् । साद्वीयति पिद्वीयति । रीङ् । रिङ् । क्रियते ज्ञियते । रिङ् । उदात्तादिषु च । उदात्तादिषु च किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः । कृतिः । कृतं जतम् । प्रकृतम् । प्रकृतम् । नुः पाठः । तस्यादगग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेशस्योपसंस्थानम् ॥

॥ कै० ॥ एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चादितत्त्वस्य च कृत्वस्य रूपत्वाऽभावादितिभावः ॥

॥ वि० ॥ तस्यालोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तच्चम् । आनङ्क्षकौ आनङ्क्षो इत्येकदशनेतिविहितौ । रेफस्येति । अन्वयवशाऽपकर्षावयवः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्याद्रेफवयवस्य दोषोऽवेति बोध्यम् । समुदायस्येति । इन्द्रस्य सत्त्वादिति भावः ॥

५८०

॥ वि० ॥ उद्धृतेति । अत एव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः । नन्ववयवभेदस्योद्धृतत्वविवक्षा नाम तद्वतस्तत्त्वा-
याः समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह । अवयवावेव चेति । इतरंतरयोग इति शेषः । एवञ्च तत्र समुदायस्यावयवाभेदेन

॥ कै० ॥ अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्धृतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावेव
चाऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्यवयववर्णस्य स्थान इति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनङि-

॥ भा० ॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्थः । मालार्थः । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । उः स्थाने अणुं प्रसज्यमान एव रपरौ भवतीत्युच्यते ।
नचायसुरेव स्थाने अणुं शिष्यते । किन्तुर्हि । उच्यन्वस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् ।
यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिथ्या
अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः । अवयवग्रह-
णात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ ॥

॥ कै० ॥ विधीयमाने आकारस्याणोऽभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापक-
त्वाच्च साक्षादवर्णस्याऽणुं विधीयते तत्रैवेदमुपनिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

॥ वि० ॥ बोधनाद्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभोऽवयवभेदः समुदाय इत्यस्याऽर्थ इति भावः । भाष्येऽगृहीताभिप्रायः समुदायस्याऽतिरिक्तस्य
स्थानित्वस्यैव तदन्तर्गतत्ववयवस्याऽपि स्थानित्वसादाय स्वस्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ।

५८१

॥ वि० ॥ ऋवर्णान्तेति । शब्दरूपप्रस्तावात् शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाङ्क्षे विशेष्यमाणे तदन्तविधेः-
वर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह । अङ्गस्येति पठ्येति । इगन्ताङ्गान्यस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः । भाष्ये लक्ष्यासिद्धिदोष ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे
उक्तः । स्वयंतदर्थोऽसम्भवमप्याह । नचेहेति । भूतानुवादादिति । स्वप्नानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः । यदा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहि-
तभूतानुवादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षादर्थोऽपि विशेष्यसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं विना शब्दरूपविशेष्यमादाय तु न

॥ कै० ॥ यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणादवर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं
खट्वर्थ इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्त्तव्यं । अङ्गस्येति पठ्येति अन्त्यमलमुपसंजुतेति ऋवर्णस्य

॥ भा० ॥ यथैवीक्षाऽन्यस्य च स्थानेऽणुं रपरौ भवतीति । एवं य उः स्थानेऽणुं चान्यस्य सौमिपि रपरः स्यात् ।
यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्थः । मालार्थः । नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत । कर्त्ता
नर्त्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते नचैतदवर्णान्तम् । ननु च एतदपि व्यपदेशिबद्धानि ऋवर्णान्तम् ॥

॥ कै० ॥ गुणेन भाव्यम् । नच ऋवर्णं ऋवर्णान्तो भवतीति दोषः । नचैव तदन्तविधिरन्ति उरगिति भूतानुवादात् ।
नच प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् । अन्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ तदन्तविधिरिति भावः । नच प्रदेशेष्विति । इह तदन्तविध्यभावेऽपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य पठ्येति निर्देशेन स्थानित्वं स्थापनस्तदन्तरोपेक्षानुवादे-
यैकदेशकारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं तदपि साक्षीति भावः । इदं चिन्त्यम् । उद्धृत्यस्याङ्गादौ द्विवचनमित्यादौ चानुवादेऽपि संज्ञाप्रवृत्तिः । वर्णविधीश्च सर्वेति
च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधी गमकसतो भाष्येऽह एव शेषः ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽर्थवतेति । इदमसहायत्वोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादावनर्थकेनाऽपि सः । तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवे-
तिदिक् । भाष्ये इह चेति । एकादेशस्योपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसंख्यानान्तिव्याप्तिरि-
तिभावः । मातुरिति । उ रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधादत उदिति तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् । उक्तेऽर्थे गमकमात्र ।

॥ कै० ॥ अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रैकाचत्वम् । अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते ।
इह चेति । उपसंख्यानस्याऽन्तिव्याप्यत्वार्थः । मातुरिति । रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य कृत्वं पूर्वस्य रोरीतिलोपः । द्रलोप
इति दीर्घत्वम् । तत्र मातुरितिप्राप्नोतीतिभावः । इयोरिति । अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं

॥ भा० ॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । नचैषोऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् । नचैदेवमुपसंख्यानं कर्तव्य-
म् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति । उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । यो इयोः
षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति । लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्ताया
पुत्र इति । कथं मातुः पितुरिति । अस्वव रपरत्वं का रूपसिद्धिः । राक्स्येति सकारस्य लोपः । रेफस्य
विसर्जनीयः । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति यत्वं प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ स्थानिभेदादादेशभेदनिरुक्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तत्तिः । तद्यथेति । एकः
पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेष्टापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकडादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं
नाण इति रपरत्वाभावः । प्रत्ययेति । असित्ययं समुदायः प्रत्ययो नत्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अत एवेति । पञ्चम्यन्तात् तसित्ययस्योऽसंगतेराह । तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । प्रत्येकसादेशत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । भाष्ये राक्स्येति ।
सलोपे कृत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । असित्ययमिति । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थः इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अकारोऽपीति । सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवै लाक्षणिक इतिभावः । उल्ले च कृत इति । नचैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोत्सित्यस्य
प्रत्ययतया लोपे एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वमस्येवेतिवाच्यम् । विपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तादिवद्भावाऽ-
प्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन त्वनिर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु मातृअसित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानि-

॥ कै० ॥ प्रत्ययेति । प्रत्ययाऽवयवत्वाद्कारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इतिभावः । लुप्यत इति । सकार सन्नि-
धिकालोऽकारेण नैव लब्ध्वा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कृतस्तदादेशस्यो लप्यते । उल्ले च कृतेऽवशिष्टः सकार

॥ भा० ॥ अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो राक्स्येति । एवन्तर्हि
भातुप्युवग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् यत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कक्षादिषु भातुप्युवग्रहणं पठति तन्ज्ञापय-
त्याचार्यः । नैकादेशनिमित्तात् यत्वं भवतीति ॥

॥ कै० ॥ एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्या तस्याऽपरस्येत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ त्वान्ताभात् । भाष्ये लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इतिपाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तत्राऽभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते न दृश्यते आगमिनः यत्त्वय्येष
लोपादित्यर्थः । एवं तर्हि भातुप्युवेति । विपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिगूढोऽभिप्रेत्यः । कर्मधारये विनिस्तपदवैद्यस्येति ककुलीहिकेकादेशपदं
लक्षणां च दर्शयति । एकादेशशास्त्रमिति ॥

५८४

॥ वि० ॥ यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति । रपरशब्दात्तात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवञ्च पूर्वान्ता-
वयवभूतरेफपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे रपर इति समासश्च सौवत्वात्प्राधः । नन्वरादिरूपेण विधानात्कथमसक्तत्वादिशङ्केत्यत आह । यद्यपीति ।
अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्येति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति । रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः । यत्तु अयमपि विचारो

॥ कै० ॥ यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया
प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि असंख्यमान एवाण् रपरो विधीयते । तथा-

॥ भा० ॥ किं पुनरयं पूर्वान्तः । आहोस्वित्परादिः । आहोस्विदभक्तः ।
कथञ्चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् । कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त
इति वर्त्तते । ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्त्तते । ततः परादिः ॥

॥ कै० ॥ ध्यानङ् इव साक्षाद्वार् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवला-
ऽवस्थानात्पक्षतयविसर्गः ॥

॥ वि० ॥ भूतस्याऽस्यो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्रयन्यायेनाऽनान्त्यमेवान्त्यमिति कृत्कारस्याकाराकाराविव गुणलट्टी भविष्यतः । अरादिरूपेण विधानमिति
पक्षे तु आनङ्गादौ नकारविषयो यत्रा न विचारस्तथाऽत्रापीति तत्त्वमिति तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्यास्थितत्वादयुक्तम् ॥

५८५

॥ वि० ॥ वार्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवर्तनञ्च आद्ये स्यादिति शेषः । द्वितीये वक्तव्य इति । गृप्तोः क्विपि गीः पूः कृत इत् उदोऽष्टोतीत्वाच्च ।
आद्ये पदमिति । पदस्थेत्यनुवर्तमानमित्यर्थः । अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहितवाची । स्वरविधाविति । यद्यपि ह्रस्वस्वरप्राप्तौ

॥ कै० ॥ सत्त्वं चेति । य इत्यवयवपठौति चोद्यम् । पिपक्षरिति । पू लङ् भिः प्रप् सुष्टिर्वचनमर्तिपपत्त्योऽन्तेत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेतिगुणः ॥

॥ भा० ॥ अयोभयं निवृत्तम् । ततोऽभक्तः । कञ्चाव विशेषः । अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहृत्वादिः शेषविसर्ज-
नीयप्रतिषेधः प्रत्ययाऽव्यवस्था च । यद्यभक्तः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न
प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते । रेफकारान्तस्य पदस्थेति । नैवं
शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अक्षिर्वापुर्निति । एवं तर्हि रेफकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफकारान्तस्य
पदस्थेको धातोरिति । एवं प्रियं घास्यति कुलस्य प्रियशसनिः प्रियसेनानिः । अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धानुर्वेव विशेष-
यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः दीर्घः लत्व । लत्वं च न सिध्यति । निजैगित्यन्ते ।
यो यङीति लत्व न प्राप्नोति । नैष ङीष् । य इत्यनन्तरयोगेणा पठौ । एवमपि स्वर्जैगित्यन्त इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं
तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथवा य इति पञ्चमी । लत्व । यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीयन्ते स्वय-
मेव पुर्यन्ते स्वयमेव । अथः कर्तव्यकीर्त्येव स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष ङीष् । स्वरविधौ अक्षरमव्यव-
मानवद्वयतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अथ्यस्तस्वर । अथ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । सा हि स्मृते पिपक्षः । सा हि
स्मृते विभक्तः । अथ्यस्तानामादिकृदास्तौ भवति अजादौ लसार्धधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् ॥

॥ वि० ॥ स्वरोऽव्यवहितवाची चेदम् । अतः अथ्यस्तः कर्तव्य इति सूत्रेऽपि इति चरितार्थम् । तथाऽपि तदनाद्यप्रयोगैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् । आद्ये साङ्-
प्रयोगोऽत्र भावः । तस्मिन् हि अट्स्वरः स्यात् । विप्रयोगे हि चेति निपातनिर्वाहः अथ्यस्तोऽव्यवहितः ॥

५८६

॥ वि० ॥ अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि तद्दृशङ्गणेन ग्रहणे तन्मध्यपतितन्यायेन न त्वेतावतावयवत्वमिति भ्रमिति भ्रमिति भावः । यद्वा कृ-
वर्णान्ताभ्यासस्येत्यर्थं पूर्वं तकारस्य हलादिः शेषेण निरुत्तावुरद्वन्द्वतः पुनर्हलादिः शेषो न स्याद् अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं लक्ष्ये लक्षणस्ये-
ति न्यायेन पुनर्हलादिः शेषानापात्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् । ननु कुटीशब्दासु भवादावगम् । न्वपतेर्द्वित्यादित्येत्यतिगम् । ननु रेफान्तान् सुविधिरिति कथं तदन्तस्य

॥ कै० ॥ वहत इति । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निरुत्ता भावमिति रेफस्य निरुत्तसिद्धिः । नाकुट इति । यस्मात्सु-
पतिङ्बिधिसदादि सुवन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाविसर्जनीयप्रसङ्गः । किरत इति । एकवचने किरतीति नित्य-
त्वात्पूर्वं विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृतेत्वच्चमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि

॥ भा० ॥ नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः
शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । वहते वहधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष ।
विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाकुटो नार्प्यत्वः । स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः
प्राप्नोति । विसर्जनीय । प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते । किरतः गिरतः ॥

॥ कै० ॥ नित्यत्वात्परत्वादित्वं तत्र रेफोऽभक्तत्वात् धात्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते
अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽप्ययः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते अथ व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि
समोहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता ॥

॥ वि० ॥ प्रत्ययलक्षणोपपदत्वमत आह । यस्मादिति । यस्माद् विधिसिद्धिः न्वशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन तदादित्वं च रेफान्तस्य मुख्यं सुवन्तत्वं च प्रत्यय-
लक्षणेनेति भावः । एकवचनान्ताऽनन्तद्वयस्य बीजमाह । एकेति । नित्यत्वादिति । विकरणविधौ सार्वधातुक इति विषयसाम्यं अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाऽभावेन
विकरणाप्राप्त्यनित्यत्वं व्याकृतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । तस्यो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेः । न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्यदिति भावः ॥

५८७

॥ वि० ॥ न्वकल्पेति । न्वशब्दात्कल्पः प्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन यद्यसौ कल्पशब्दावयवस्येति तदा स्वावयवभूतरेफान्तस्य ना-
रित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यवान् स सर्वोऽपि गृह्यते न तदवयवोऽपीति तात्प-

॥ कै० ॥ गीर्ष्विति । परादौ सुवृत्तशब्देन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति
कर्तव्यमवधारणं कल्पपदस्य न्वकल्पशब्दादि च दृष्टौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य ।
ततश्च न्वशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च

॥ भा० ॥ रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्हि पूर्वान्तः कल्पिते । पूर्वान्तं ध्वधारणं
विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च । यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोःसुपि रोरव सुपि कान्यस्य सपिष्ठु ।
यनुषु । इह माभन् । गीर्षु पृषु । परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्विधत्वमर्थम् । विसर्जनीयप्रतिषेधः ।
विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाकुटः । नार्प्यत्वः । स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ।
परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नाकुटिरित्येवमर्थम् । कल्पपदसंज्ञातभक्तोऽसौ नोक्तपक्षेऽवयवस्य
पदान्ततां विहङ्गुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव
इति तयोः पर्यायमर्थमनुवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहङ्गुं नोक्तपक्षे इत्यर्थः । कल्पिषु कल्पपदसंज्ञातभक्त इति शाङ्कः
तदायमर्थः । कल्पशब्दस्य सम्बन्धि यत्पदं नाकुटिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंज्ञातः कल्पशब्दकाल्पक इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ न्वम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमत आह । पदशब्देनेति । कल्पिरूपः पदसंज्ञातः पदसमुदाय इति भावार्थः । तस्मात्प्रत्ययस्यैव विसर्जनीय-
प्रतिषेधो वक्तव्यता भाव्यं होष इति भावः । उच्यते किरतस्यैव तु नोक्तं विधादीनोऽभक्तं तन्मार्गभावात् च प्रवृत्तेः ॥

५८८

॥ वि० ॥ भाष्ये उपदेश इति वर्तते इति । अचः कर्तृत्वत्वात् तास्यमुदात्तत्वे इत्यर्थः । भाष्ये ऽथवा पुनरस्तु परादिरिति । र्वधाराग-
विसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्तृत्वतायाः पूर्वान्तपरादिपक्षयोस्त्वमेवात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः पूर्वान्तो वेत्यत्र न विरोध इति चेत्काश्चिद् ब्रूयात् तत्राह
वार्तिककारः परादावित्यर्थः । परादावितिवार्तिके पुनस्तद्वन्त्य प्रतिषेधपदेन पठितव्युक्तो वक्तव्य इति शेषः । चक्षुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यमग्रे सर्वदासमेव शेषो

॥ कै० ॥ धिनुत इति । एकवचने अस्त्यकारलोपे आहुयेन वा विकरणास्य वा गुणै पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृतम् ।
आर्हधातुकोपदेश इति । सन्धियोगेन आकारस्य विधानादाहधातुकप्रतिपत्तिकालोकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति ।

॥ भा० ॥ यक्स्वर । यक्स्वरस्य न सिध्यति । गीयते स्वयमेव स्वीयते स्वयमेव । अचः कर्तृत्वकीत्येष स्वरौ न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । अथवा पुनरस्तु परादिः । परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चक्षुपधाह्रस्वत्वमिदो-
वस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिभ्यो दीर्घत्वञ्च । यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेधः । कर्त्ता हर्त्ता । अतो लोप आर्हधातु-
क इत्यकारलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते । धिनुतः कुगुतः । अत्र लोपो
न प्राप्नोति । लोपदेशशङ्कान् प्रकृतिरभिसन्ध्यते । किं तर्हि । आर्हधातुकमभिसन्ध्यते आर्हधातुकोपदेशे यदकारान्त-
मिति । अकारलोप । औत्वं । औत्वं प्रतिषेधम् । चकार जहार । आत औ शल इत्यौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाष्यम् । नैष दोषः । शल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्त-
रस्यादेशः प्रवर्तते सरफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याख्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते ॥

॥ वि० ॥ बोध्यः । उपदेश इति वर्तते इति । अतो लोप इत्यजानुदात्तोपदेश इत्यत इत्यर्थः । पररूपेण । अतो गुण इत्यनेन । नन्विति । आदेः परस्येति
निर्दिश्यमानपरिभाषावाक्यमित्यभिमानः । तस्यैवायमनुपसंकार इत्युक्तम् । ननु कृते उच्चारितस्य शलो नादेशः किन्तु तत्प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशा इत्ययुक्तं स्यादत आह । प्रत्याख्येति । निर्दिश्यमानस्यैवाय प्रतिपादितस्यैव नु पादन्तव्यापि पदादेशपरिचितिवोधम् ॥

५८८

॥ वि० ॥ यदि त्विति । तथा तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्रादेशपरिचितिवोधः । कथन्तर्हि इडपीत्यादि भाष्यमत आह । प्रवृत्तौ वेति ।
नेडुशीत्यतोपदेश इत्यपक्रुष्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भावः । भाष्ये वदते इति । कृत्वणान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थे पूर्व तलोपे पञ्चाद्रेफ-
स्य लोप इति पक्षे इदम् । वज्रे इत्यप्युदाहार्यम् । प्रकृतेति । लृन् । षष स्वरः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कृदुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं तादावितिसूत्रे

॥ कै० ॥ रेफेति । यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवा-

॥ भा० ॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्वं । पुक्प्रतिषेध । पुक् च
प्रतिषेधः । कारयति हारयति । आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेध । चक्षुपधाह्रस्वत्वं । चक्षुपधाह्रस्वत्वं
न सिध्यति । अजीकरत् अजीहरत् । गौ चक्षुपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वञ्च प्राप्नोति । इटोव्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न
कल्पते । आस्तरिता निपरिता । इहपि परादौ रेफोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । अभ्यासलोप । अभ्यासलोपश्च
वक्तव्यः । वदते वदधे । अभ्यासस्य वृत्तादिषो न प्राप्नोति । अभ्यासलोप । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सि-
ध्यति । मा हि स्म ते पिपकः । मा हि स्म ते विभक्ः । अभ्यस्तानामादिकृदात्तो भवत्यादादौ लसार्धधातुक इत्येष
स्वरौ न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर । तादिस्वर । तादिस्वरश्च न सिध्यति । प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुम् । तादौ च निति कृत्वा-
वित्येष स्वरौ न प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिदमिति । तादिस्वर ॥

॥ कै० ॥ देशः । आस्तरितेति । नित्यत्वाङ्गणे रपरत्वं च कृते नेडुशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणोऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात्पूर्व
इति अनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ कृदुपदेशमिति भाष्योदाहृतवार्तिकार्थः । तादावितिसूत्रेण गतेः स्वरौ विधीयते क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची च धातुः । तत्र तिङन्ते
पूर्वपदाभावेन कृदन्ते एव सिद्धमिति कृदुपदेशमुक्तार्थम् । नच कृदुपदेशाभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विनिर्णयः स्यात् तत्रा च प्रतरितेत्यादावेक स्यादिति तस्य कुत्रिणे-
परात्वाय तदितिव्याच्यम् । न्युतनित्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥

६००

॥ वि० ॥ लनु रेफस्य परादिस्तेऽपुन्यत्वाभावाद्दिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमन आह । अन्तरङ्गत्वादिति । तदानीं सुपोऽभावादाह । कल्पनायामिति । पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानमिति भावः । पूर्वान्तेति । नार्कुटादौ वचनेनैव निर्वर्त्तौ भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । स्वच्छ रपर इति अवयववाचिपरशब्देन पद्यार्थं बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् । अवयवत्वञ्चावयवसादृश्वे पर्यवस्यति न हि वयस्य वयान्तरमवयवो भवति अत एव प्रसङ्गाऽवस्थायां रपरत्वे गुणादिशब्देन विधानं यदागमा इति न्यायेन विग्रहस्य गुणादित्वात् । स्वच्छ ऋवर्णादिषु पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनऽरारोपणस्याभावे तु कृत्कारस्य गुणरुद्धौ अरारावेवेति नियमो न स्यात् । गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यस्मात्सादृशस्य विधानं गुणादिकञ्चा-

॥ कै० ॥ गीरिति । अन्तरङ्गत्वादिलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इतिकल्पनायां राक्स्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न

॥ भा० ॥ दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । रेफकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ ॥

अलोऽन्त्यस्य । किमिदमन्त्यस्यमन्त्यविशेषणम् । आहोस्वित् आदेशविशेषणम् । किञ्चातः । यद्यन्तविशेषणम् । आदेशोऽविशेषितो भवति । तत्र को दीपः । अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ श्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्र स्थितः ॥ ॥ अलोऽन्त्यस्य । किमिदमिति । षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साध्यात् प्रत्यः ॥

॥ वि० ॥ कारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तर्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामितिसूत्रे भाष्ये गुणो भवति दृष्टिर्भवतीति रेफश्चिरा गुणरुद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तत इति वक्ष्यति । अत एव यद्यन्त इति वक्तुं ततः पूर्वान्त इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तथाहि सति यथा परादिपक्षे नार्कव्यतिरिक्त्यादौ रेफस्य कल्पयितुमुदायावयवलोपपक्षे परत्वपर्याय्यधिकरणादित्यवस्तथा पूर्वान्त इत्यस्य पूर्वत्वपर्याय्यधिकरणान्त इत्यर्थोपसौ उक्तदोषो रदाभ्यामितिसूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥ ॥ अलोऽन्त्यस्य । भाष्ये प्रसज्येतित्यनन्तरं तच्छब्दस्य अनेकाल् सर्वस्येति वाच्यं स्यादिति शेषः । मन्त्रस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह । प्रसज्येत । बहुत्वस्याविष्यत्तत्वे दृष्टीयितुमशक्यमिति भावः ॥

६०१

॥ वि० ॥ प्राप्नोतीति । लोपस्याभावरूपत्वेनाऽलूपत्वाभावाद्दिति भावः । स्वच्छायं पक्षो दुष्ट एव । कस्योऽपीति लोपे प्रकृते लुग्वा दुहेति लुग्यहणस्य प्रथमान्तपक्षोऽल्यहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थोच्चापकत्वमिति नाऽयं दोष इति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये इदं नियमार्थमिति । इदमा सूत्रं न परास्त्वते । अप्राप्तान्यादेशविध्यर्थात्तस्य किन्त्वल्पदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति । अन्यस्येति । अलोऽपीति । अलात्मकादेशस्याऽपीत्यर्थः । अपिनानेकालोऽपि । नत्विति । षष्ठी स्थान इत्यनुवन्त्ये स्थानषष्ठीबोधितान्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः । यस्तु यथा तथा यथापुरयोरिति सूत्रे न यथातथाऽयथातथा

॥ कै० ॥ यदि पुनरिति । प्रथमावहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायितेत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे रहोरजसां लोपश्चेति लोपः सर्वोद्देशः प्राप्नोति । विरजीकरोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्यस्याऽऽदेशा अवलोच्यलोऽप्याच्चेपादल्ब-

॥ भा० ॥ यदि पुनरन्त्यस्येत्युच्यते तदाऽयमप्यर्थः । अनेकाल् शिस्तस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलवान्त्यस्य भवति नान्य इति । स्वस्यन्त्योऽवि-
शेषितो भवति । तत्र को दीपः । वाक्यस्याऽपि पदस्याऽप्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ अगमनान्यादित्यर्थमिति भावः । वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादिवसक्तम् । न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानहुद्गमिन्त्यत्राऽनहुच्छब्दस्याऽन्त्यस्य सर्वस्य दत्त्वं प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ अयथातथाभावोऽप्याख्यानमिति भाष्यदर्शनात् । तस्याभावेन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपातसमुदायेन लक्ष्यमात्र इत्यङ्गीकार्यम् । तदावधान-
याज्जातस्यैव यद्येति लोपोऽवस्थायाऽस्य असंज्ञकस्य जायमानस्यदन्त्यस्य यकातयेति पदसमुदायस्य स्यादिति । तत्र । निर्दिष्टमात्रपरिभाषया विद्धः । तदनासेयस्य वा तदुक्तिः । पदस्य त्विति । कथिक्तस्य पदस्येत्यस्य वस्त्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ यदि खल्विति । परासिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति । अवश्येति । असौ योगः । अनेकान् शिदिति-
योगः । अतो भित्त इत्यादावादेः परस्वोत्पादिविषयार्थ इति भावः । नन्वस्वावश्यकत्वेऽन्यविशेषोऽपीत्यादिशब्दोऽसङ्गतोऽत आह । अवेति ।
अनिति प्राथमान्तं मसृङ्कानुवृत्त्यादेः परस्वोत्पाद सन्वधत्ते इत्येतादौ न दोषः । तातव्यपि सापकात्तर्वादेशत्वभाविष्यतीतिभावः । आद्ये हि देवानेकान्तव्यस्येति ।
अक्षरपठित्वस्य पक्षाभावादानेकालितिलब्धम् । इत्यन्त्याऽस्य सूत्रस्यानेकान्तादेशेऽप्येतत्साहचर्यादादेः परस्वोत्पादस्यनेकान्तादेशेऽप्येतिरितिदिक् । किमर्थं

॥ शै० ॥ यदि खल्वपीति । अवश्यकर्त्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ साधवसाने आदरत्वाद्युच्यते ।

॥ भा० ॥ यदि कस्यप्येवमभिप्रायस्तत्र क्रियेतेति अन्यविशेषोऽपि नति तत्र करिष्यते ।

कथम् । हिन्व अतोऽन्यस्येतिविषयमर्थं भविष्यति । हिन्वनेकान्तव्यस्य भवति नान्य इति ।

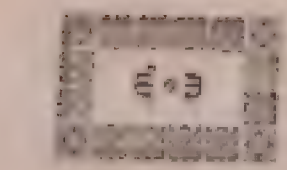
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अतोऽन्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहारः । अतोऽन्यस्येत्युच्यते स्थाने

विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते । स्थाने प्रसक्तस्येति ॥

॥ शै० ॥ अन्यविशेषोऽपीति । स्थाने विज्ञातस्येति । पृथी स्थानेवोक्तमनुसंहारः । तेन या पृथी स्थानेयोगत्वेन

विज्ञाता सा नान्यमनुसंहारः । आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्यस्यास्य स्थाने इत्यनुसंहारः ॥

॥ वि० ॥ पुनरिति । किं स्थानपृथीनिर्देशविषयमुत पृथीमात्रविषयमिति प्रश्नः । स्थानेविज्ञातस्य कस्यत्वपेक्षायामाह । पृथीति । स्थाननिरूपितसन्वधार्थ-
कत्वेन ज्ञातस्य पृथीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह । आदेश इति । स्थानपृथीसन्वध्यादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः । अन्येन
अतोऽन्यस्येति वदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्येऽन्यनुसंहार उपसंहारस्तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याचार्यः । स्थाने
विज्ञातस्येत्यस्य आस्था स्थाने प्रसक्तस्येति कैवटशास्त्रिणेन प्रतर्जयत्यस्मातीत्याहुः ॥

॥ वि० ॥ पृथीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत् । पृथीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्पि बोध्यम् । ततो यदुक्तमिति । आकारावयवत्व
प्रणिदापयतीत्यादौ शब्देन स्यादित्यर्थः । नचावयववाचकः समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्यावयवत्वतस्तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मव-
द्विस्तद्विशिष्टावयवत्वस्य समुदायावयवत्ववृद्धिर्लोकसिद्धा यथा भुजावयववाङ्मत्यादिविशिष्टे भुजत्ववृत्तिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्ववृत्तिरङ्गुल्यादौ । नचैवम-
तोऽकारावयवपकारादिविशिष्टे वर्णत्ववृद्धिः । अथैवत आगमेन तु तद्विशिष्टे तदवयवत्ववृद्धा तद्वृत्तिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्व-
सम्भवतीति इटो गुणनिषेधचारितार्थमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिकं गौणं तत्र यावद्वचनं वाचनिकमितिन्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः ।

॥ कै० ॥ इतरथेति । यदि पृथीमात्रमनुसंहियेत्यर्थः । तत्र क्वचित्ति त्वच्चकारात्पूर्वमिदं प्राप्नोतीति दोषः । दापय-
तीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तत्र युज्यते । यदि पुनरिति । पृथी स्थानेयोगत्वेनेनाऽस्मैकवा-
क्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं हिन्वेत्यादेः सन्वधार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या पृथी साऽन्येऽपि सा च स्थानेयोगैवेति न

॥ भा० ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टिक्लिङ्गितोऽप्यन्यस्य स्युः । यदि

पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च । किम् । अनिष्टं प्रसज्येत । टिक्लिङ्गितोऽप्यन्यस्य स्युः ॥

॥ कै० ॥ तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादितिभावः । अनिष्टमिति । आद्यन्तो टिकितौ मिदचो-
ऽन्यत्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सन्वधस्य सन्वधान्तरेण बाधोपपत्त्या । पश्चात्तु यद्वपं तदन्व
श्चाऽन्यवस्थितमितिपूर्ववदोपप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्याऽनेकान्तशस्त्रस्येतिनेन बाध्यते ॥ ॥

॥ वि० ॥ सन्वधार्थमिति । अन्यस्येत्यनेनेतिभावः । शास्त्रे येति । या पृथी सा स्थानेयोगैव सा चाऽन्तोऽलीति तु नार्थः । स्थानेयोगेतिपदाऽऽहत्यापत्तेः ।
इदमेव प्रतिपत्तिगौरवं तस्माच्छास्त्रे या पृथी सा स्थानेयोगैवाऽन्येऽन्येव चेति वाक्याह इतिभावः । सा चेति । सा पृथी स्थानेयोगैव चेत्यन्वयः । स्थानेयोगत्वमेव
बाध्यत इति । अत्र हेतुसन्वध्यादिरूपपत्त्यन्तः । सन्वधस्येत्यादि । सन्वधनिरूपकस्य सन्वधनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । सन्वधयोगादित्याद्यस्तु न परितोषाविषयः ।
तस्मिन्नित्यादेवराज्ञविकलायास्तत्र तत्रोपस्थितस्वीकारादित्याशयः । इत्यनेन बाध्यत इति । नत्वाद्यन्तो टिकितावित्यनेनेतिभावः ॥ ॥

६०४ ॥ वि० ॥ डिञ्च । भाष्ये कस्मान्न भवतीति । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्थानेकानित्यस्यापवादत्वादितिभावः । उत्तरस्य त्वयं भावः । नेदमपूर्व-
विधायकं किन्तु तत्र तत्र डिङ्करणसामर्थ्यसिद्धान्तेकालित्यतद्वाधानुवादकम् । अनुवादफलान्तु डिङ्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिर्हतिः । एवञ्च
प्रकृते नास्य प्रहतिः । प्रहत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवञ्च यत्र सर्वादेशे डिङ्त्वस्य वैयर्थ्यन्तव्यं तद्वापः । यत्र तु न तत्र न तद्वाध इतिभावः ।
विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशडिङ्त्वेऽपि प्रहतिः स्यात्तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथाचेतत्
तद्यानुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । विप्रतिषेधे परमितिशास्त्रपरत्वे तु डिङ्त्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्तत्रसावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजन्तत्वस्य सूत्रस्य

॥ कै० ॥ डिञ्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोऽनेकांशदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।

॥ भा० ॥ तस्मात्सुष्ठुच्यते । अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहार इतरथा छानिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ३ ॥

डिञ्च । तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति डिङ्वाऽलोन्त्यस्येति प्राप्नोति । तातङि डिङ्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः । तातङि डिङ्करणं सावकाशम् ॥

॥ कै० ॥ नैतदस्ति । डिङ्त्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात्सन्दिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विपद्येऽस्य नास्ति ॥

॥ वि० ॥ सर्वादेशप्राप्तिविषये क्वचिच्चारितार्थम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किञ्च । विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्र-
यावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य दृश्यते नचाऽत्र तथोक्तसङ्गता । यद्यप्यन्यवानुवादत्वं दोष उक्तशास्त्रस्य तथाऽपि परिभाषायास्त्रियमरूपत्वेन तासु गुण एव तत्र
हि प्राप्तानुवादादेवेतरनिर्हतिरर्थात् । यथा ग्रीहीनवहन्तीत्यवधायानुवादेन नखविदलनादिनिर्हतिः । यथाच तस्मिन्नित्यादौ प्राप्तपूर्वस्वेत्याद्यनुवादेन परादिनि-
र्हतिः । किञ्च उपपञ्चवादिष्वनन्यार्थपित्तपु चरितार्थस्यानुदात्तौ सुप्तितावित्यस्य जित्वरीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थापत्तेः क्वपि अन्तरङ्गेण प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन
बाधापत्तिस्तदाह । दौर्बल्यादिति । परिभाषात्वभङ्गकृतमिति भावः । सन्दिग्धेति । आपाततः सन्देहः । यद्यौचित्येन त्वनुपस्थितिरितिभावः । तदाहाप-
वादत्वमेवेत्यादि । डिङ्त्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमितिभावः ॥

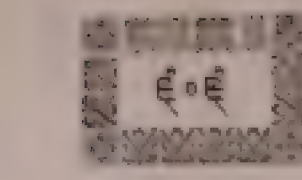
६०५ ॥ वि० ॥ ननु डिङ्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणवाधनाद्यर्थं वोताऽन्त्यव क्लृप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेतिशङ्कते । भाष्ये प्रयोजनं नामेति । सति
सर्वादेशत्वे इति । अन्त्याऽऽदेशत्वे तु तत्सम्पादनेनैवाऽवयवे डिङ्त्वस्य चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य डिङ्त्वाऽभावेन

॥ कै० ॥ प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे डिङ्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमन्त्यं डिङ्त्वादन्त्य-
स्यैव प्रसङ्गादितिभावः । डिङ्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादितिभावः । एवन्तर्हीति । अन्तरंगाऽपि डिङ्त्वमेकरित्यत्र

॥ भा० ॥ कोऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधाद्यौ डङ्कारः । तातङि डिङ्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषे-
धात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि कार्यं नियोगतः सर्वादेशः
स्यात् तत्र शतव्ययोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् डिङ्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य
स्यादिति । एवन्तर्ह्येतदेव चापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति । यदेतं डितं करोति । इतरथा हि
लोप्यं प्रकरण एव श्रूयान्तिह्योलादाशिष्यन्यतरस्यामिति ॥ ३ ॥ आदेः परस्य । अलोऽन्त्यस्यादेः
परस्थानेकाल् शित्सर्वस्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः । अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्थानेकाल्
शित्सर्वस्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्यादेशत्वं सिद्धमिति डिङ्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं डिङ्त्वमिति विज्ञायते ॥

॥ वि० ॥ न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः । डिङ्त्वादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वं तस्मिन् तत्त्वमिति अन्त्योऽन्याद्येव सर्वादेशत्वाऽन्त्या-
स्यैव स्यादिति भावः । अन्तरंगापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनायत्वमेवाऽस्तीतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अनेकाल् शि । ननु शित्पादाभावे कथं शिक्करणादेवेति भाष्यमत आह । सतीति । शकारोच्चारणसासण्याद् भूतपूर्वाऽनेकाल्त्वमादाय
शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । यत्तत्सामर्थ्यात्फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्ये इति भाव इति । तन्न । असुदिहस्ते इति सव-
र्गप्रवृत्त्यापत्तिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् । नन्वेवं शकारादित्वेव वक्तुं युक्तं किमित्युदेनेति चेत् । न । फलान्तराभावेऽपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोज-

॥ कै० ॥ अनेकाल् । शिक्करणादेवेति । सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसंपादनेन च कृतार्थः शकार

॥ भा० ॥ आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । ह्यन्तरूपसंगर्भोऽप ईत् । हीपम् । अन्तरीपम् । अनेकाल् शित्स-

र्वस्येत्यस्यावकाशः । अस्तेभ्यः । भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतो भिस् ऐस् । अनेकाल् शित्सर्वस्ये-

त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इष् । इतः । इह । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः स

एव । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औष् । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य ।

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम् इष् । इतः । इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शिक्करणादेवाऽत्र सर्वादेशो

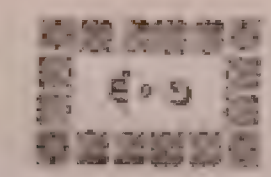
भविष्यति । इदं तर्हि अष्टाभ्य औष् । ननु चात्रापि शिक्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । जसः

शी । जश्शसोः शिः । ननु चात्रापि शिक्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्य न्यच्छिक्करणे प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ इतीत्संज्ञकत्वाज्ज्ञेय एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः ॥

॥ वि० ॥ नत्वालोप एवेत्कार्यमिति शस्येत्त्वं प्रवर्तत इति सूचयितुं तयोक्तेः । तदाह । अनेकाल्त्वेति । भाष्ये ननु चात्रापि । अपवादविप्रतिषेधादिति भावः ।

अस्य न्यदिति । एवञ्च तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याऽऽव्ययेनानाभावेन नऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमपितु शिच्चादेवेति शिद्ध्यज्ञं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ सर्वादेशात्प्रत्ययादित्वाभावेन नैत्वमिति प्रतिपादयितुमन्यस्याऽयमित्यादि भाष्यं तदाक्षिपति । नन्वेति । ततश्च सर्वादेशत्वं
विनापि प्रत्ययादित्वाज्ज्ञेय एवेत्वमिति भावः । षष्ठीमिति । सर्वनामसम्बन्धिना जसः शी । नपुंसकार्द्धितयोजंश्शसोः शिरिति चार्थः । एवञ्च
परशब्देन परस्य विधानाभावाच्च तत्प्रवृत्तिरिति भावः । तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह । अथवेति । असत्यपि सूत्रे शिद्ध्यज्ञ इत्यर्थः । श्वाद्यो यावन्ना-

॥ कै० ॥ अन्यस्याऽयमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भावं तत्किमुच्यतेऽन्यस्याऽयं भव-

न्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठीं मन्यते नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शिक्करणस्य । अथवाऽसत्यपीह

॥ भा० ॥ किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् । विभाषा डिश्येरिति । शित्सर्व-

स्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्यस्याऽयं स्थानं भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्या-

मित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे अनेकाल् । यदानेकाल् । तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः । तदा प्रत्ययः ।

यदा प्रत्ययस्तत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः ॥

॥ कै० ॥ शिङ्गहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिङ्गहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिङ्गहणम् ॥

॥ वि० ॥ देशस्तावन्नेत्सलोपौ । आदेशाच्च परत्वात्सर्वस्येति भावः । नानुबन्धकृतमिति । एवञ्च शीपक्षतीनामपि शिच्चादेव सर्वादेशत्वं तस्यायनुबन्धत्वात् ।

नञ् विधानकाले उक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाभावः । तद्योग्यतयैव तच्चात् । अन्यथा कप्रत्ययादीनां कादेशीक्यार्थेनोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञान इत्संज्ञालोपाविति विधान-

काले कस्याऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन नानुबन्धकृतमकार्ष्यामित्यस्याऽप्राप्तौ विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापीत्संज्ञायोग्यशकारवान् सर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति ॥

॥ वि० ॥ अख्येरा परिभाषेति । अनुबन्धानामन्वयवहाराभावस्य ज्ञापनादितिभावः । अत एवानुबन्धकार्येणान्वयिधाविति स्थानिवत्त्वनिर्देशो
न । अन्यथा क्लो ल्यपः कित्त्वं न स्यात् । नच पूर्वमनुबन्धकोपे तद्वहितस्यैव स्थानिवत्त्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् । स्वे स्थानिपद्या निर्दिष्टस्यैव
स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्तात् । अन्यथाऽग्रहीदित्यादाविष्ट ईटीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्स्वे निरूपयिष्यामः । भाष्ये तत्राऽसकृपेति ।

॥ कै० ॥ अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नाख्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ।

॥ भा० ॥ अख्येरा परिभाषा । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाका-
रान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमसाहस्रिकम् ॥ ३० ॥

॥ कै० ॥ इत्युपाध्यायजैयठपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमसाहस्रिकम् ॥ ३० ॥

॥ वि० ॥ असरूपे कविषयेऽणप्राप्तिर्दोषः । सर्वादेशे दिव औदिति सर्वादेशः स्यादितिदोषः । प्रतिषेधे । द्वौ भेदेन निर्देशः कार्यः । तृतीये चतुरनाका-
रान्तत्वादित्यर्थः । ज्ञापकमनावश्यकमित्याह । अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषु चेति । अयमेव मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । इति कालोपनाम
मशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमसाहस्रिकम् ॥ ३० ॥

॥ वि० ॥ स्थानिवदादेशः । स्थानिरूपमिति । नच सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन स्थान्यादेशरूपं प्रतिप-
द्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसिद्धस्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रोक्तन्यायेनाव्यव-
स्थापनेत्यस्य न्यायस्य सूत्रकृताऽप्यत्र त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता स्थानी संज्ञेत्येवोक्तं नत्वादेशः संज्ञेतीति बोध्यम् । वा लिटीति । नच चक्षिडः स्थानित्यने-
नाऽनेन च सर्वदार्ढ्यातुके स्थानो विकल्पे सिद्धे लिष्टोव चेति नियमार्थे स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमाऽपेक्षया एतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्वात्ज्ञापकताया एवौचि-

॥ कै० ॥ स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङित्किदितिभावः । नच स्थान्यादेश इत्युच्यमाने
स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता । अस्मिभूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच वचनद्वयप्रामाण्या-

॥ भा० ॥ स्थानिवदादेशोऽनख्यधी । वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशोऽनख्यधाविनीयत्युच्यमाने
संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः ॥

॥ कै० ॥ द्विकल्पः । वा लिटीतिविकल्परक्षात् । संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः । तत्र को दोष इति । आदेशे
कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः । तत्राऽऽदेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेनापि सिध्यतीति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ त्वात् । भाष्ये स्थानी आदेशस्येति । नवेतीत्यत इतिशब्दाऽनुदत्तेः स्थानिशब्दार्थो हनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः । स्थानिशब्दस्यादे-
शशब्दसंज्ञात्वे वैयर्थ्यामितिभावः । ननु स्वरितलिङ्गाऽनुदत्तिरूपपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह । प्रस्ताव इति । प्रस्तावः प्रकरणम् । धुङ्गिसन्धि-
धिरितियावत् । पूर्वोत्तरतः प्रायेण संज्ञाया दर्शनादितिभावः । परिभाषात्वं त्वमुक्तिसम्बन्धयस्तस्मिन्ति तत्रोक्तम् ॥

६१०

॥ वि० ॥ भाष्ये वधेरेवेति । नचैवमाङ्गे वधयम इत्येवाकारविषययोगेन स्वतन्त्रवधियाहसौ चतुर्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । आजग्न इत्यादि-
सकवचन्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्तात् । हन्तेर्न स्यादिति । आहनिष्यत इत्यादौ । नन्वत्र पादे वति विनाऽतिदेशानवगतौ कथं बहुग्रहणं-
वातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह । वञ्छिति । संख्येतीति । संख्यापदस्येत्यर्थः । लौकिकार्थग्रहणादिति । संस्थानकरणरूपेत्यर्थः । एवञ्च तद्वाधापत्त्या संज्ञात्वाऽसम्भवा-

॥ कै० ॥ वधेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्त्तते ननु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इतिभावः ।
बहुग्रहणं तु संख्येत्यन्वर्थताऽऽश्रयणाह्नौकार्थग्रहणादिनाऽपि वतिनाऽतिदेशपक्ष उपन्यस्तः । वत्करणात्त्वितिदेशेन स्थानि-
कार्यागयादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्त्यन्त इत्यदोषः । डिङ्किदिति तु संज्ञा न भवति न ज्ञा संज्ञिति प्रतिषेधात् । न हि

॥ भा० ॥ आङ्गे यमजनः । आत्मनेपदं भवतीतिवधेरेव स्यात् । हन्तेर्न स्यात् ॥

॥ कै० ॥ ज्ञः कित्सज्ञा विहिता या प्रतिपिध्येत । किङ्किनौ लिङ्गुत्वत्वं तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः । स्थानिकार्य-
मित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यात्वादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ दतिदेश इति भावः । इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । संज्ञा नेति । उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि डिङ्दादिग्रहणेन चङादीनामपि ग्रह-
णम् । नहीति । अनुवृत्तकिङ्ग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेधा न च सा ज्ञौ विहितेत्यर्थः । किञ्च । किदित्यादेः संज्ञात्वे किति चेत्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात्
संज्ञास्वरूपानुच्चारणादित्येवमर्थम् । तथा निष्ठा षीङ्गित्यादिनिषेधोऽप्यसम्बद्धः स्यात् । कित्सहचर्वाद् डिङ्दित्यप्यतिदेशः । कार्यातिदेशोऽयमिति । एवञ्चाऽन-
पेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमनेनैव क्रियत इतिभावः ॥

६११

॥ वि० ॥ भाष्ये यः स्थाने इति । स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युत्पद्यति । स्थानीति । नन्वादेशशब्दौ क इति
प्रश्नानुपपत्तिरिति तत आह । द्विविध इति । केचित्तु स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वमज्ञानतः प्रश्नः । क इति । सम्बन्धिशब्दत्वाऽभिप्राय-
मुक्तं यः स्थाने इति । समाधत्ते । आदेशमात्रमिति । अस्याशयः कैयटोक्त एव । कैयटोक्त्यास्थानेऽपि यः स्थाने इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिचयकृतयेव

॥ कै० ॥ आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेशो लभ्यत एव यथा पित्रवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः । क इदा-
नीमिति । द्विविध आदेशः प्रत्यक्षस्यास्मैरित्यादिः । आनुमानिकश्चेरित्यादिः । अत्र हि इकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारे-

॥ भा० ॥ वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते शुक्वद् शुक्पुत्र
इति यथा । अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदनस्विधावितोयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिव-
त्वात् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानि-
वयथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंस्थानं बोधयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । अथ विधियहणं किमर्थम् ॥

॥ कै० ॥ योकारान्तश्चादेशः । ततस्तेसुरितिसम्पद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नाऽनुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति ।
प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । श्रुतिव्यव प्रत्यक्षमुक्त्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । नच किञ्चिद्विचारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्यते ।
तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ योज्यमानत्वादित्याहुः । नन्वत्राऽपि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्तिव्यत आह । नचेति । पदत्वेति । अत एव देवदत्तः पचत्वव्यव पदस्थियधि-
कृत्य विधीयमानो निशतः सिध्यति । पचतु ते षोडशमित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिष्य सिध्यति । भाष्ये विधियहणं किमर्थमिति । विधावि-
त्यध्याकाराज्जन्त इति प्रश्नः ॥

६१२

॥ वि० ॥ ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव ग्रहणेन सर्वविभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह । अवयव इति । पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्यार्थप्रदर्शनेन सर्वैत्यनुपपन्नमत आह । बहुत्वेति । द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्थान्यलः सूत्रेऽनिर्द्देशादिति भावः । ननु सकृच्छ्रुतेऽख्लिधिपदे कथमल्पदस्यानेकविभक्त्यन्ततेत्यत आह । तत्रेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनाल्सम्बन्धकार्ये इत्यर्थः । प्रौढ्या पदान्तरमाह । अथवेति । अल्शब्दात्परो विधिशब्दोऽख्लिधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लभ्यत इति भावः । एवञ्च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वांशान्ययान् सर्वविभक्त्यन्तत्वे यत्फलं

॥ कै० ॥ सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थोऽङ्कारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । न ह्यत्र सप्त विभक्तयः सम्भवन्ति तत्र सम्बन्धमात्रे पद्युपादानेनैकविभक्त्यर्थान्तरभावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता सम्भवति । अथवाऽख्लिधिशब्दवाच्योऽख्लिधिरिति विधिप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो

॥ भा० ॥ सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः ।

अख्लिधिः । अलो विधिः । अख्लिधिः । अलि विधिः । अख्लिधिः ॥

॥ कै० ॥ यद्विभक्तिरुच्चार्यते तदर्थोपचय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः स इति । सुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः । शुक्राम इति । लोपो व्योर्वसीति लोपो न भवतीति । उल्वे त्वऽबलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति ॥

॥ वि० ॥ तत्कलसिद्धिरिति तात्पर्यम् । समासभावादिति । उपदर्शितपञ्चदशोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थः । यद्विभक्तिरिति । पद्युपादानेऽपि स्थानसम्बन्ध एव बुध्ये-
तेति भावः । तदर्थोपचय एव स्यादिति । तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः क्तः । यद्यपि क इष्ट इति रूपसुबिधि सिध्यति तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात्कविष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्रैतत्तद्वारितिनित्यो लोपः स्यादिति च बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य शुक्रामः । दिव उत् । यद्यपि वक्तृत्वं हत्वा-
द्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकृतस्थान्यादेशभावमादायैव ह्येतत्कृतवाक्योपभव इति दिक् ॥

६१३

॥ वि० ॥ उपदेशादिति । सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वादिसर्गस्य चाट्स्वपदेशेनाट्त्वादिति भावः । केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह । अत्रेति । विवक्ष्यत इति । तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थोऽन्वयायोग्यत्वादिति भावः । लिङ्गेति । अत एव भूतिरि-
त्यादिसिद्धिः । सप्तम्यर्थस्तु तत्र विवक्षित एवेतिलिङ्गसंख्ये इत्येवोक्तम् । भाष्ये अर्थतन्त्रा इति । स्तार्थमात्रबोधकविभक्त्यपीना इत्यर्थः । प्राधान्येन । विभक्तिं विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थे नाश्रयन्ति । निर्दिष्टे । बोधिते । पञ्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थोकाङ्क्षायां यद्यविभक्त्यर्थमन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसारादुक्ति-

॥ कै० ॥ अत्रा विधिः । मञ्जरुस्तेनेति । अयोगवाहानामाट्स्वपदेशागत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्द्देशाश्वेति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराव केवलं प्रथमा विभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति ।

॥ भा० ॥ अत्रा विधिरख्लिधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्द्देशोऽयम् । प्रातिपदिक-
निर्द्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति । न काश्चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे वां यां विभ-
क्तिमाश्रयितुं वृद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत ॥

॥ कै० ॥ अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्वातन्त्र्येणाकाशोच्यते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीप्येत्यादौ इष्टः प्रतिषेधो न स्यात् । नवींष्टिपौ वक्तुः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं यत्तादेरित्यन्वयपदार्थस्य प्राधान्याङ्गणभावाद्बलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वाद्विधिः प्रतिषेधसिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ उपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या साधुत्वार्थमुत्पन्नविभक्तिस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न क्वापि इष्ट इत्यपास्तम् । माभिमर्मा संविक्त्वा इति पुरोडाशावदानमन्त्रस्य धानासमूह मा भैष्ट मा संविग्धमित्यादौ दर्शनाह । तत्तद्विधयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नचानलितप्र-
थमानिर्द्देशेनकात्मक आदेश इत्यर्थे लोपोऽनकात्मकत्वेन प्रपञ्चेत्यादावपीदं स्यात् । उत्तरमपुनरपि कवचने ऽत्रेत्वस्य आश्रयितव्यभावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न । आदौ अश्रित्यित्यर्थे अत्रपुनरादेशविशेषणत्वाभावात्ताप्रमादित्यदोषः । स्वातन्त्र्येण । प्राधान्येन । सकलविधिरिचकार्यविधिष्वङ्गेन प्राधान्यात्परो बाध्यत इति भावः ॥

६१४

॥ वि० ॥ एवं हीति । कर्मगुणा पचाद्यचो बाधादितिभावः । शब्दानित्यत्ववारणाय वार्तिकप्रत्याख्यानं चाह । अप्रयोग एवेति ।
भाष्ये यत् प्राधान्येनेत्यस्य विधिग्रहणाभावेत्यादिः । प्रतिषेधो न स्यादित्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेषः । ननु पुष्टकमङ्गीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या

॥ कै० ॥ अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलमाश्रय इति स्यात् । तस्मादाश्रयत इत्याश्रयः । एरच् । अलाश्रयो
यस्येति अलाश्रयो विधिरित्विधिः । अलाश्रयत्वादिधिरैवास्त्वित्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः । किमर्थमिति ।

॥ भा० ॥ अलमाश्रयते अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिः । अस्त्विधिरिति । यत् प्राधान्येनालाश्रयते
तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत् विशेषणत्वेनालाश्रयते तत् प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीप्य प्रसी-
येति । वलादिलक्षण इड् माभूदिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थान्यादेशपुष्टकादादेशे स्थानिवदनु-
देशो गुरुवङ्गुपुत्र इति यथा । अन्यः स्थानी अन्य आदेशः । स्थान्यादेशपुष्टकादेतस्मात्कारणात् स्थानिका-
र्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेन स्यात् ।
द्रष्टृते च वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थसिद्धमुच्यते
गुरुवङ्गुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवङ्गुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तङ्गुपुत्रे अतिदिश्यते । एवमि-
हापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकोत्तरत्वं सिद्धम् । तद्यथा । लोके
यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि ॥

॥ कै० ॥ तत्स्थानापत्त्या तद्वर्त्मनामात् स्थानिकार्यागयादेशः प्राप्यन्तीतिभावः । स्थान्यादेशपुष्टकादिति । स्थानिस्वरूपाश्रयं
यत्कार्यं तद्विन्नरूपत्वादादेशे न सिध्यतीतिभावः । लोकोत्तरं इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्वर्त्मनामो दृष्टः ॥

॥ वि० ॥ तद्वर्त्मनामोऽभिहिते स्थान्यादेशपुष्टकादिति चेतुरसंगतोऽत आह । स्थानिस्वरूपेति । स्वं रूपमित्युक्तेन स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्कार्यनाम इतिभावः ॥

६१५

॥ वि० ॥ अभिचाराभावादिति । तत्स्थानापत्त्या तद्वर्त्मनामो दृष्टान्तोऽसंगतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सर्ववेदाध्यापकरूपाचार्यशि-
ष्यव्यावृत्तये उपाध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वेदेकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायस्तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणोदमिति बोध्यम् ।
अत्र भाष्ये लोकोत्तरत्वं सिद्धमित्युक्त्वा स्वं रूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्युक्तम् । तेन स्वं रूपमिति शास्त्राविषये लोकान्यायेन सिद्धमिति सूचितम् ।
अनस्त्विधाविति निषेधोऽपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिन्नोक्त्यायाश्रयणेन परिहरणीयः । एवञ्च लोनुव इत्यादावनादिष्टादयः

॥ कै० ॥ उपाध्यायस्येति । प्रसङ्गापेक्षेयं पठ्यते ननु शिष्यस्य विशेषणमेतद् अभिचाराभावात् । प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।

॥ भा० ॥ तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो वाञ्छुकुलानि गत्वा अशासनादीनि लभते । यद्यपि तावन्नोक्त
एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारक्षो निवर्तको भवति । अस्ति चेह काश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह ।
कः । स्वरूपविधिनाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेन स्यात् । एवं तद्व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति स्थानिवदादेशो भवतीति । यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यादेशे प्रतिषेधं शास्त्रिः । कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् । पश्यति त्वार्च्यः स्थानिवदादेशो
भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्त्रिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनस्त्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।
इह माभूत् । सौः पत्न्याः स इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । अस्त्विधौ
स्थानिवद्भावो न भवतीति । यदयमदो अस्त्वित्येत्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे लब्धग्रहणं करोति ॥

॥ कै० ॥ नष्टप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्नो विघातुमितिभावः । एवं तावज्ज्ञेनाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम् ॥

॥ वि० ॥ पूर्वत्वं लोकान्यायेन भवत्येवेति चेत् । अप्रदर्शितविषयः । अप्रदर्शितप्रतिषेधः । ननु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपमित्यस्य
लोकान्यायवाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकान्यायेन प्राप्ततद्वर्त्मनामप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवाद्गुणो वधेत्यादौ दोषवारणार्थं
स्वमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाशामेव सुसंज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञकत्वेन तत्र तत्र तत्स्थानापत्त्या तद्वर्त्मनाम इतिचौ-
क्तिकन्यायाप्रवृत्तिरित्याशयान् ॥

६१६

॥ वि० ॥ क्रियमाणोऽपीति । मन्दमत्यनुग्रहायेत्याशयः । न पदान्तेत्यत्र निषेधसमर्पणाय चावश्यकं तद्विबोधम् । अनन्विधाविति न कर्तव्यमित्यस्य विधिपदघटितं न कर्तव्यमित्यर्थः । असत्यपीति भाष्ये छेदः । अन्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैतद्विशेषणम् । अप्राधान्येनासाध्ययोगोऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यर्थः । वार्तिके अविशेषणे इतिच्छेदः । खल्वे विशेषणाभावे इतितदर्थस्तदाह । विशेषणे समाश्रीयमाण इति । विधाविति शेषः । असतीत्यादेः प्रयोग इतिशेषः । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इतिहेतुं व्याचक्षाणो बलादित्यस्य विशेषत्वं दर्शयति । तच्चेति । अविवक्षितत्वादिति ।

॥ कै० ॥ इदानीं क्रियमाणोऽपि सूत्रेऽनन्विधाविति न कर्तव्यमित्याह । अन्विधौ प्रतिषेध इति । प्रदीक्ष्येतीह न भवति इद्विधौ बलादेरिति विशेषणमाश्रितम् । तच्च क्लो खवितिवस्तुस्थित्या संहितमपि बलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनश्रितम् ।

॥ भा० ॥ तस्मान्नाथोऽनेन योगेन । आरभ्यमाणोऽप्येतस्मिन् योगे अन्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणोऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् । अन्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः । प्रदीक्ष्य प्रसीध्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । बलादेरित्युच्यते नचात्र बलादिं पश्यामः । ननुचैवमर्थं रवायं यत्नः क्रियते । अन्यस्य कार्यमुच्यमान-मन्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः ॥

॥ कै० ॥ तथाहीडादिरपि क्का भवत्येव क्का केवलोऽपि आकारान्तोऽपि स्वात्मीतीकारान्तोऽपि इत्यायेति च यगन्तोऽपि इष्टी-नमितमान्तोऽपि तत्र क्कामात्रप्रतिवचं यत्कार्यं कुत्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशोऽतिदिश्यतां न तु बलादित्वमिति खपो न खतो नापि स्थानितो बलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ विवक्षाकारणयत्नविशेषविपर्ययीकृतत्वाभावादित्यर्थः । उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षा हि यत्ने सत्येव भवति । अत एव सनि भीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनु-वर्तितम् । नच तथा कश्चिदत्र प्रकृते । एवञ्च बलाद्यादेशो बलादिवदित्वेवं वाक्यकल्पनात् नेतिभावः । तत्र बलादित्वस्य क्काव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह । तथाह्येति । आकारान्तोऽपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः । क्कावत् खवित्येव वाक्यकल्पनेतिभावः । सामान्यातिदेशे इत्यादि वार्तिकखण्डमवतारयति । ननुचेति भाष्ये । एवमर्थशब्दं व्याचष्टे । अन्यस्येति ॥

६१७

॥ वि० ॥ अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्कावदित्यन्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याघ्रिन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिव-द्याप्योपस्थितौ समानाभाव इतिभावः । यत्र त्विति । गीतो णिदित्यादौ । अथ सिद्धान्तो विशेषानतिदेशे दूषणं वदन् तज्ज्ञापनार्थमेवानन्विधा-

॥ कै० ॥ ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वादिशेषाभ्ययकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषानतिदेशो भवत्येव । अथहीदिति । यच्चोऽतिदि दीर्घ इतिदीर्घे कृत इतिभावः । दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषोपस्थानादत्र एव स्थानित्वम् । इदं त्वन्तराणां व्यावर्त्तिक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वाच्च प्राप्नोति । तथा

॥ भा० ॥ सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तथाचा । ब्राह्मणवदस्मिन् क्तविये वर्तित-अस्मिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्तवियेऽतिदिश्यते । यदिशिष्टं माठरे कौसिन्धे वा न तदतिदिश्यते । एव-मिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यदिशिष्टं बलादेरिति न तदतिदिश्यते । यथैवमग्रहीत् इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति । अनन्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति । प्रदीक्ष्य प्रसीक्ष्येति । विशिष्टं ह्योऽलसाध्यते वर्णं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति ॥

॥ कै० ॥ प्रदीक्ष्येतिशेषप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्व्यादावकितोऽपि क्काप्रत्ययस्य संभवात् किञ्चस्यापि बलादित्ववन् स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्योतिदेशज्ञापनार्थमनन्विधाविति कर्तव्यमितिभावः । अनुबन्धकार्येषु चानन्विधावितिप्रतिषेधो न प्रवर्त्तते स्थानिन्य-नुबन्धस्यासिद्धानादसक्ता एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इतिसिद्धान्तव्यवस्थापनात् ॥

॥ वि० ॥ वित्यावश्यकमित्याह । भाष्ये यथैवमिति । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः । दीर्घं कृत इति । दीर्घदृष्ट्या सिञ्जलोपस्थानितृत्वादितिभावः ॥

॥ वि० ॥

ननु दीर्घस्येष्ट इति समुदायस्थानिकत्वेन तदुत्तीर्तत्वाद्ययो लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानी चादेशविधावुपात्त एवेत्यत आह । दीर्घेति । नन्वत्र एव स्थानित्वे ग्रहणमित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह । इदं त्विति । भाष्ये लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य तस्मादनन्विधाविति वक्तव्यमिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणात्तरमाह । तथेति । अकितोऽपीति । न क्ता सेडिति किञ्चननिषेधादिति भावः । तस्मादिति । नच क इष्टो युष्माभित्यादिभ्यश्च तस्य चारितार्थार्थं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । अग्राधान्वेनाप्यलाभ्ययो आर्हं धातुकस्येडित्वाद्दौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणे विधिग्रहणं प्रकृतज्ञापकम् । विशेषानतिदेशे तेषामसंश्लेषणं तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । वार्तिकेऽपि विधिपदघाटने प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विशेषातिदेशेऽनन्विधावित्यस्य चारितार्थं दर्शयति । भाष्ये इहापि प्रतिषेधेत्यादि । ननु किञ्चनस्थानिकत्वेन कृति चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिदीर्घत्वाद्दौ गुणः स्यादत आह । अनुबन्धेति । स्थानिनोति । स्थान्यलाभ्ये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । न त्वपीति किञ्चनमध्यव बोध्यम् । नन्वेवमप्यश्लीदिति दीर्घस्थानिभूताज्जरूपकाराभ्य एव सिज्जलोपोऽनुबन्धस्तु उपदेश एव लुप् इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये विशिष्टं श्लेष इति । एवञ्च दीर्घे कृदित्येवातिदेशकत्वात् । स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव तच्च नाल्पमिति इष्ट इत्यादि न स्थान्यलृत्तिधर्माश्रयम् । एवञ्च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो योऽल् स्थानिसम्बन्धी वा योऽल् तस्मात्तदृत्तिधर्माश्रयतां तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनलमाश्रयते वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः । सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकानुवादेन विहितादेशविषयम् । कौ ल्यवित्यादौ सानुबन्धानुवादेनादेशविधौ तु यथानुबन्धकार्यस्याल्लिधित्वाभावस्याऽनेकाक्षरित्वत्वेन निरूपितम् ॥

॥ वि० ॥

अत्रापि एव स्थानित्वमिति । अन्यथा स्थान्यलृत्तीदृश्याश्रयस्य लोपस्याऽल्लिधित्वात् तत्र स्थानिवत्त्वानापत्तिविशेषातिदेशेऽपीति भावः । एवञ्च तदुदाहरणे विशेषाऽनतिदेशेऽपि न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य स्वयं प्रदीक्ष्यति गुणापत्तिविशेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ एव । तत्रापि अनन्विधावित्यस्याभावे प्रायोगिकस्थानिनस्मादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्वै हि निवर्त्येवादेशवृत्तेर्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्वैवमित्यस्य विशेषाऽनतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाकरणे इत्यर्थः । एवञ्च दीर्घस्थान्यलृत्तरस्य कार्यं लोप इति स्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिरिति

॥ कै० ॥ विशिष्टं श्लेषोऽनलमिति । इष्ट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाऽऽश्रयगान्नृत्तोऽकिञ्चिद्दीर्घ इत्यत्रापि इष्ट एव स्थानित्वं नाचः । अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अक्षपरिभाषाया अनुपस्थानात् । सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्याश्रयः । यथा वलादित्वमिद्विधौ ।

॥ भा० ॥ विशिष्टं श्लेषोऽनलमाश्रयते इदं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्वते विशेषश्च सत्याश्रये विधिरिष्टः । सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् । अरुदितम् । अरुदितम् । अरुदितम् । किमतो यत्सति भवितव्यम् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति अल्लिधित्वात् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्लिधित्वात् । अल्लिधिरयं भवति । तद्वानन्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ तत्रेडागमस्याल्लिधित्वादनन्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितमिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः । शास्त्रोपात्तस्याशास्त्रोपात्तस्यादेशभावस्य निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्लिधिरित्युत्तरम् । तदेतद्वैषोऽनलमित्यनेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अत एव भो भगो अथो इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यलृत्तिधर्मकत्वाश्रये कार्यं नाल्लिधित्वादित्युक्तम् । भाष्ये यदि तर्हि सामान्यमिति । अनन्विधाविति ज्ञापकासंज्ञापनार्थं बाऽनन्विधाविति यदि क्रियत इत्यर्थः । आश्रयशब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्वे इति तद्विवरणमसंगतं स्यादत आह । आश्रीयत इति । स्थानिकार्यमिति । सार्वधातुकत्वाभावादिति भावः । भाष्ये प्रतिषेधश्चेति । आदेशः स्थानिवद् अकाराश्रये विधौ तु नैति सूचार्थ इति भावः ॥

६२०

॥ वि० ॥ समाधत्ते । नवेति । स प्रयोजनं प्रयोजको यस्य वलादित्यर्थः । करोत्युद् । पदसंस्कारपक्षाऽऽशयेन तु अतिदेशः प्रयोजनमिति प्रयुक्तम् । शङ्कितोऽऽह । नैतद्विवदामह इति । ननु सार्वधातुकत्वस्याऽन्धर्मत्वाभावात् कथं प्रतिषेधप्राप्तिरत आह ।

॥ के० ॥ नवेति । अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदनुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वलादित्यस्याश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमिति विधास्यते । तत्राऽनन्विधाविति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इदृचाऽन्विधिरिति अनन्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधा-

॥ भा० ॥ नवानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः । नवा एष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अथवाऽऽनुदेशिकस्य वलादित्यस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति । नैतद्विवदा-सक्तं वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वसंनिधत्तम् । तत्राऽनन्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्यस्याश्रित्यमात्रे प्रतिषेधो भवति । आश्रित्यविशेषेण आदेशे चादेशिनि च । कस्याऽत्र विशेषः । आदेश्यन्विधिरिति कुर्वधपिवा गुणद्वयोः प्रतिषेधः । आदेश्यन्विधिरिति कुर्वधपिवा गुण-द्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वम् । तत्र गुणः प्राप्नोति ॥

॥ के० ॥ तुकत्वस्याऽपीड्यत्वादित् न प्राप्नोतीति । इदानीं यथाऽत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह । किं पुनरिति । आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशो स्थानी । किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथान्मादाश्रय इति विचारः । किं प्रत्यास-त्तिराश्रयते अथवा व्याप्तिरिति भावः ॥

॥ वि० ॥ इडागमेति । उक्तदोषपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह । इदानीमिति । प्रतिपादयितुमिति । वादिसुखेनैव प्रतिपादयि-तुमित्यर्थः । आदेशोऽस्येति । आदेशिनीत्यनीत्यनेन व्यधिकरणं स्थानिसम्बन्धलाश्रय इत्यर्थः । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविषया संसमी । अत एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् । सन्देहवीकं दर्शयति । किमिति ॥

६२१

॥ वि० ॥ स्थानिवद्भावादिति । अत्र परस्मिन्निवनेन । एवञ्चोपधात्वाभावो ज्ञातृत्वत्वाभावश्चेति भावः । अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थोक्त-इति गत आह । आदिष्ट एवेति । सुवादीनामादेशेष्वित्यर्थः । तेषु दीर्घत्वे इति उवाचि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । तद्वित्तत्त्व-

॥ के० ॥ वधक इति । हन्तेषुर्बुलि वक्तुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् । अत्र वधकग्राहविषयत्वाजिराश्रयमिति वधादेशः । स च कलन् इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावादङ्गभावः । सुसिद्धकृदिति दिष्टेति । आदिष्ट एवातिदिष्टो

॥ भा० ॥ वधक इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपपत्तं तत्र इति प्राप्नोति । पिवित्यत्र स्थानि-वद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयश्च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशे आदेशिनि च । आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदिति दिष्टेऽप्यसंख्यानम् । आदेश्यादेश इति चेत् सुप्तिङ्कृदिति दिष्टेऽप्यसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सुप् । इच्छाय भुञ्जाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयश्च यच्चादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् । तिङ् । अरुदितम् अरुदितम् अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयश्च वलादित्वम् । तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिङ् । कृदिति दिष्टम् । भुञ्जनं सुवनं युवनम् । स्थानिवद्भावात् प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयश्चा-जादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र व्यायः ॥

॥ के० ॥ विवक्षितः । उपलक्षणं चेत् तत् तद्विदेशेष्वपि न प्राप्नोति लौगवायन इति । अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्तद्वित्वम् । किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ मिति । भव्य तद्विदेशे ओगुणविधानादिति भावः । ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तः कस्यापि प्रशस्तत्वाभावाद् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह । न्यायित । युक्तीत्यर्थः । का युक्तिः प्रकृत्यत्र प्रशस्तत्वर्यमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ प्रत्यासत्येति । अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवञ्च प्रत्यासत्ताययगमेव न्यायमितिभावः । भाष्ये विग्रिष्टं स्थानिकार्यमिति । स्वरूपेणासत्त्वमानमित्यर्थस्तदाह । यत्कार्यमिति । तच्छेषोऽतिदेशशेषः । तद्वारके । अतिदेशद्वारके । यद्वेति ।

॥ कै० ॥ आदेशिनीति । प्रत्यासत्येतिभावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्वारक एवाऽन्त्यार्थं युक्तः । अस्मदितमित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्याह तत्वातिदेशाकाङ्क्षा सार्वधातुकत्वं तस्य

॥ भा० ॥ आदेशिन्याऽल्याऽऽश्रीयमाने प्रतिषेध इत्येतद् ज्ञायः । कुत एतत् । तथा ह्ययं विग्रिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदेशति गुरुवङ्गुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवङ्गुपुत्रे वर्तितव्यमन्यतोच्छिष्टभोजना-
त्यादोपसंग्रहाच्चैति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्त्तव्यं भवति । अस्तु तद्व्यादेशिन्यत्याऽऽश्री-
यमाने प्रतिषेधः । ननु चोक्तम् आदेश्यस्त्वधिप्रतिषेधे गुरुवधपिवां गुणद्विप्रतिषेध इति । नैप दोषः ।
करोती तपरिर्देशास्तिदृश्यम् । पविरदन्तः । वधक इति नायं गुरुत् । अन्योऽयमकशब्दः किदौशादिकः ॥

॥ कै० ॥ स्वतो नास्तीति तदेवाऽतिदेशेन प्रार्थ्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशसंप्रसूते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्मदतिदेशोपसंग्रहावता दृष्टान्तः । सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्येवाऽतिदेशापेक्षा । करोताविति । अकारस्य ह्युकारो मातृक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योऽयमिति । हनो वधचेति कुम्भत्ययः ।

॥ वि० ॥ एवञ्च यथा तत्वातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं न तु स्वाययगुरुत्वप्राप्त्येवमलंशेऽतिदेशप्राप्तोच्छिष्टपरेव वर्जनमितिभावः । भाष्यमानस्य सवर्णशब्दत्वस्वीकारेऽपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह । अकारस्येति । अन्तरतमत्वादिति भावः । अकारस्यालिकाऽवयवविकारोऽवेति चत्वेमेदानीदोषोदासिति-
वङ्गुत्वे लक्षणास्तेति न्यायेनात्र निर्वोच इत्याहुः । कुन् कौशादिकः ॥

॥ वि० ॥ बहुश्रीर्हो निष्ठान्ता एवनिपातः स्यादत आह । तृतीयेति । आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्प्रवृत्तिर्बलव्येतेतद्वार्तिकतात्पर्यम् ।
चोक्तन्यायाऽऽश्रयेणैतद्व्याचष्टे । अनन्यत्वात् सिद्धमिति भाष्ये । नन्ववयवविगमे जात्यभिन्नश्रुताभावात् कार्यं प्रेतित्यवधारोऽत आह ।
छिन्नेऽपीति । तद्यथा । कोपस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंस्थानेऽपि ततोक्तरीतिरेवावप्रकीर्तित भावः । अर्थेत्यादि दृष्टान्तार्थम् । अन्यथा शक्तता-
वङ्गोदकाऽऽनुपूर्वज्ञानादोषो न स्याद् एतदर्थं च तद्व्याख्यातृकार आवश्यक इति भावः । अवस्थिते इति । नच प्रसङ्गे उरिति वाच्यमिति नानित्यत्वम् । अतर्क-

॥ कै० ॥ एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयोक्त्यामः । तद्यथा । छिन्नेऽपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः प्रत्यजातरभिन्न-
श्रुतः । एवं पञ्चान्वयविकारस्य विकारेऽपि तकारसिद्धत्वस्य व्यञ्जकः । तद्यत्तैकारलोपेऽपि अपचदिति तकारमात्रस्य तिङत्वमर्थप्रतीतिसेतुत्वं
चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि प्रत्यनैवेत्यर्थः । अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे इकारस्य

॥ भा० ॥ चचक इति यथा । एकदेशविकृतस्योपसंस्थानम् । एकदेशविकृतस्योपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोज-
नम् । यच्चतु पञ्चतु इति । तिङ्प्रत्ययेन प्रत्ययं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योऽनन्वयसिद्धम् । एकदेशविकृतस्य-
नन्वयवङ्गवतीति तिङ्प्रत्ययेन प्रत्ययं भविष्यति । तद्यथा । श्वा कर्णो पुच्छे वा छिन्ने श्वेव भवति नाश्वो न गर्दभ इति ।
अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसंस्थानम् । अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च नास्य शब्देषु कूट-
स्थैरविचारिभिर्वर्गैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु नोपपद्यते ॥

॥ कै० ॥ उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंस्थाने तु कियमाणे नास्तीत्यत्वम् । अक्षरितस्यान्यादेशार्था तिग-
व्युत्पन्नव्योपनूमीयमानत्वात् प्रसङ्गे तोर्विधानात् । तत्वादेशप्रयोगात् उपसंस्थानाहाऽऽनुमानिकस्योऽप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः ॥

॥ वि० ॥ कल्पेनाऽर्थबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तृमशकत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे लवयवान्तरप्रादुर्भावापूर्वावयवापगमाभासमित्यत्वं स्यादित्यर्थः । स एवास्मिति प्रत्य-
मिज्जया भाष्ये नित्यत्वमुपपन्नितम् । अत एव विकृत इत्यनेन विरोधः । अनित्यत्वाभावे चैतुस्तेः प्रसङ्गे इत्यादि । अस्य ह्यर्थवत्त्वात् प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नोपसम्भवे-
त्यर्थः । तदुपपादकम् । अक्षरित्यादि । एवञ्च कार्यशब्दपादे न्यायेन विद्धं नित्यशब्दपादे तु नैतिवचनामस्मादित्युक्त्यर्थम् । वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वमु-
द्विषायेण तस्मादतिरिक्तवत्त्वं वाच्यमन्याथा विकृतयोऽप्यमङ्गत्वं स्यात् तदा तथैव रीत्या चोक्तन्यायप्रवृत्तिरपि स्पष्टादेति । अनित्यविज्ञानं त्वित्यादिपदश्रुतिः ॥

६२४

॥ वि० ॥ कात्यायनीयाङ्गारङ्गाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहुवचनं च विशेषः । एकरित्येति । प्रत्यच्चादेशत्वं चेह निषेधमिति भावः । लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय रूपाऽन्यत्वाच्चेति । तद्याचष्टे । यदीति । इदमोम इत्यादिर्वादिता भावः । अर्हस्याऽन्यथाभावेन जात्वभिध-
न्यकाऽभाव इति तात्पर्यम् । एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि संयहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये वचनं खण्डयति । इमेऽपीति ।
आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः । इममाशयमजानानः एच्छति । कथमिति । उक्तैर्नैवाऽभिप्रायेणाऽऽह । आदिग्रन्थ इति ।

॥ कै० ॥ नचैम इति । तुशब्दादयः । एकरित्यत्वं साक्षात् समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्यऽयमवयवादेशो रूपं न
भिरव्याख्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मात्तास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योऽवादेश इति । इकारस्य उकारः ।

॥ भा० ॥ तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वात् । आदेशः स्थानि-
वदित्युच्यते । नचैम आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्वं खलु रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति । इमेऽप्यादेशाः ।
कथम् । य आदिग्रन्थे त आदेशाः । इमे चाप्यादिग्रन्थे । आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् । आदेशः स्थानि-
वदिति चेत् तत्र । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् । योऽवादेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः ॥

॥ कै० ॥ नाऽसावाश्रीयते । पदसंज्ञायाम् । सा हि तिग्रन्थनिबन्धना नाऽवयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः साक्षाद्विधानाद्वादेशः
पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ इमे चेति । तुशब्दादयः । आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह । आदेश इत्यादि । प्रत्यच्चादेशस्यैव ग्रहणं न्यायमित्यभिमानः । तदाह ।
योऽवेति । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणोऽपि यथा स्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवमुक्तारस्यापीत्यत आह । सा चेति । तेन नायमादेश इति भावः । तिङ्त्वं
समुदायपथोऽस्मिन्नितात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वकारापि नायमुक्तारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयत इति भाष्यार्थः । आश्रीयत इत्यर्थे इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ॥

६२५

॥ वि० ॥ ततोत्तरमाहेति । एकदेशीतिशेषः । भाष्ये समुदाये इत्यादि । सुसिङ्गन्तमित्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रि-
तेऽवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तत्कारिकारान्तं पदमित्यर्थः । एवञ्चकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारपुट्टौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं

॥ कै० ॥ ततोत्तरमाह । नैतदिति । तिप्तस्भीतिसंनिवेशे इकारतकारावपि संनिविष्टाविति इकारस्य तिङ्त्वान्तदादे-
शस्याऽऽप्युक्तारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अस्त्वितिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वात्तिङ्त्वमिति पदसंज्ञा स्यादि-

॥ भा० ॥ नैतन्मन्त्रं समुदाये आश्रीयमाणे अवयवो नाऽऽश्रीयत इति । अभ्यन्तरस्य समुदा-
येऽवयवः । तद्यथा । दक्षः प्रचलन् सञ्जावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदस्त्वितिप्रसङ्गः । आश्रय
इतिचेदस्त्वितिप्रसङ्गं भवति । तद्वानस्त्वितिप्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदन-
स्त्वितिः स्यात् । उच्यते चेदसन्त्वितिप्रतिषेधः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधोयो योऽस्त्वितिप्रतिषेधः ।
कथं साधोयः । यत्र प्राधान्येनाऽऽश्रीयते यत्र हि नान्तरीयकोऽऽश्रीयते नाऽसावस्त्वितिप्रतिषेधः ॥

॥ कै० ॥ त्वर्थः । यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादन् निर्दिष्टस्त्व प्रतिषेधो नानुमीयमाने संभवमानेनाऽलीत्यर्थः ।

प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ॥

॥ वि० ॥ सिद्धमितिभावः । तिङ्त्वान् । तदवच्छिन्नावयवत्वात् । तिङ्त्वम् । तदवच्छिन्नावयवकारित्वमित्यर्थः । यथायुक्तं हि पचतीत्यादौ तान्तराऽपि
पदत्वापत्तौ जगत्वाऽपत्तिरिति बोध्यम् । ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ पदोक्तौ न सिध्येत आह । यदेति । प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकत्वार्थः ॥

६२६

॥ वि० ॥ इदानीं सिद्धान्ती एकदेशकसंन्यमान इव पञ्चान्तरत्वेन स्थाशयं प्रकाशयति । भाष्येऽयमेति । सर्वविकार इति । अस्मिन्परिवादी । यो भूत्वादिभाष्यस्य आगभावाऽप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वं नित्यत्वमिति तत्पर्यम् ।

॥ कै० ॥ आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि यत्र नित्यत्वज्ञानितत्वं सर्वविकारे

॥ भा० ॥ अथवा उक्तमादेशशब्दस्य प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् । स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम यो भूत्वा भवति । यतश्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेषु भूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् । सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु अभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावत् । उपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि । सोमस्य स्थाने पूतीकृत्यान्वभिषुषुषादित्युच्यते न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् । अथवा कार्यविपरिणामात् सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणाम्यते । ननु च कार्यविपरिणामादिति भवितव्यम् ॥

॥ कै० ॥ कुतो नित्यत्वं यथाऽन्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमसृगविशेषः । तदसन्निधौ पूतीकृत्यानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्याऽत्र विपरिणामासम्भवात् सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः ॥

॥ वि० ॥ स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युक्तम् । तदसन्निधाविति । नित्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादाऽऽरब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वादिति भावः ॥

६२७

॥ वि० ॥ संज्ञाच्छब्दस्त्वयोरभावाद्वाह । बहुलमिति । भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगसम्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्थाने इत्यादावभूतपूर्वं एव प्रयोगदर्शनादिति यदि भूतपूर्वं इत्यादिभाष्यतात्पर्यम् । नचेति । भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति भाष्ये । कथमिति । उत्तरमाह । बुद्धेति । प्रतिपत्तृवशादिति । प्रतिपत्तृशब्देन

॥ कै० ॥ सन्तीति । ज्ञापयित्वं बहुलप्रसङ्गात् । भूतपूर्वं चापीति । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिपर्यायः केवलमर्थेषु

॥ भा० ॥ सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि श्रुतत्वादि । अपिच । बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः । कार्यविपरिणामादिति । परिहारान्तरमिदं मत्वा पठितम् । कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भूतपूर्वेषु स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वं चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चिच्छब्दोऽपिदुपदिशति । प्राचीनं शमादास्मा इति ॥

॥ कै० ॥ प्रतिपत्तृवशादप्युच्यते न तु तद्वशादर्शनां तथाऽवस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाश्चरदिकं स्त्रियमिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता ॥

॥ वि० ॥ तदीया प्रतिपत्तिर्नश्यते तद्वशात् । प्रतिपत्तृणां तथा ज्ञानव्यवहाराभ्यां बुद्धिपर्यायोपस्तवानुमीयते स्वतन्त्रवत्त्वस्य तत्र बाधव्यतिभावात् । कश्चित् प्रतिपत्तिवशादिति पाठः । तदाह । नत्विति । आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्न नित्यत्वज्ञानिरिति भावः । ननु प्राचीनमित्यस्याऽद्याधिक्यप्रतिपादकत्वात्सप्तमी स्यादत आह । प्राचीति । सप्तम्यन्तादुत्पत्त्याऽन्तरेणैव भूतिनाम् ॥

६२८

॥ वि० ॥ भाष्ये तस्य सर्ववेति । प्रादेशहत्ववाचिक्त्वा इत्यर्थः । स तत्र । न्ययोधिषु । नन्वाऽऽस्त्वबुद्ध्या इति न तृतीया अर्थाऽसङ्गतः । नापि पठौ संबन्धिनोऽनुपस्थितेरत आह । तस्या अनन्तरमिति । अनन्तरपदार्थाकारेण पठौतिभावः । केचित्तु आस्त्वबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ

॥ के० ॥ आस्त्वबुद्ध्या इति । तस्या अनन्तरमित्यर्थः । अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इतिभावः ।

॥ भा० ॥ तस्य सर्वत्वास्त्वबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये चौरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्ययोधा इति । स तत्तास्त्वबुद्ध्या न्ययोधबुद्धिं प्रतिपद्यते स ततः पश्यति बुद्ध्या आस्त्वापकृष्यमाणान् न्ययोधांश्चोपाधीयमानान् नित्या एव च स्वस्मिन् विषये आस्त्वा नित्याश्च न्ययोधाः । बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मादविशेषोपदिष्टः । तस्य सर्वत्वाऽस्तिबुद्धिः प्रसक्तास्तेभूरित्यनेनाऽस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिष्ठापकृष्यमाणं भवति चाधीयमानं नित्या एव च स्वस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् । अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मसंयुक्त आतोऽनुपसर्गं क इति । केऽपि अणि कृतं प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् ॥

॥ के० ॥ कर्मसंयुगिति । अणिति सर्वत्वाऽणो बुद्धिः प्रसक्ता आतोऽनुपसर्गं क इति कबुद्ध्या निवर्त्यत इति केष्यऽङ्कतप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ इत्याहुः । भाष्येऽपकृष्यमाणानिति । तत्र यथा बुद्धेरवापकर्ष उपधानं चाऽऽस्तेषु न्ययोधिषु आरोप्यते तथाऽतापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थान्यादेशभावस्तु च तद्वैध्वरोप इतिभावः । आपानसूचिः । ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह । बुद्धीति । अङ्ककृतेति । इतीप इत्यर्थः ॥

६२९

॥ वि० ॥ भाष्ये उक्तं वेति वार्तिकस्यमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे । विषयेण त्वित्यादि । अइउगुसुते एकैऽकार इतिपञ्चऽनुबन्धसंकरः प्राप्नोति केऽप्यङ्कतं प्राप्नोतीतिपूर्वपक्षं विषयेण तु नानाविज्ञकरणात्किदृशमित्युक्तम् । विषयेऽङ्कादौ भिन्नविज्ञकरणात् । इह सुखो भव इह तृती भवेति लोकव्यवहारे यथा यज्ञको यतोच्यते तत्र तद्वग एव भवति । तथा यज्ञिणो यतोच्यते तत्र तत्विज्ञकार्यमेव नाऽन्यान्यनुबन्धकार्यमिति तदर्थेऽङ्कः । एतच्च सामान्यापेक्षत्वाक्रियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तत्वाऽपि व्यावृत्तिरितिभावः । वार्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविषयया तृतीया । केयटोक्तव्याख्यानं तु अथवा यदयं श्रवणादीनितिवश्यामापञ्चे एतत्पञ्चादौलक्ष्ये दुर्लभं शब्दसर्वादया वार्तिकान्तदर्थोऽन्वाभश्च नु शब्दस्य पुनरर्थत्वेऽपि नानापदानन्वयस्तदवस्था । किञ्च केयटोक्तार्थकं

॥ के० ॥ विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थं यदर्थं गापोऽगिति आपवादस्य टकः किञ्च शास्त्रि तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादं भवतीति । पठौनिर्दिष्टस्येति । नचाऽपवादः पठौनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं

॥ भा० ॥ उक्तं वा । किमुक्तम् । विषयेण तु नानाविज्ञकरणात् सिद्धमिति । अथवा सिद्धं तु पठौनिर्दिष्टस्य स्थानिवत्त्वचनात् ॥

॥ के० ॥ चेत्तादौ पद्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति पठौ । विश्ववसरवसोतिन् शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं वाक्यार्थो विदुरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति । विश्वः शब्दाच्चनभिधानात् प्रत्ययाभावः ॥

॥ वि० ॥ विषयेण तु पुनर्विज्ञकरणात्किदृशमिति भाष्ये तत्र पठितं न नलेवमितिदिक् । तत्रत्यं वेत्यंशं व्याचष्टे । अथवा सिद्धं त्विति । अनुवर्तमानं पठौतिपदं पठौनिर्दिष्टमाद्यमिकं यद्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह । पठौनिर्दिष्टस्येति । नन्वेवं नाभि नभमित्यादौ पठौनिर्दिष्टाभावात्स्थानिवत्त्वमाभिविन शब्दत्ववसतिपुक्तमस्य अन्वाहत्वयोरभावाद्येति तापो न स्यादत आह । ताभौति । विधानात् । करणात् । यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमतयाह । विश्ववसोति । प्रत्ययविषयम् । शिवाद्यविज्ञपयम् । शास्त्रेति । वेद्वयस्य विदुरात्क यमभः किन्तु वाक्यार्थादिति विदुराद् अय इत्यस्याऽसङ्गतौ इदं वार्तिकं वाक्यार्थो विदुरस्यापचर्निःशाब्दान्तरकः । यथा वाक्यार्थार्थवाचको विदुरोऽन्य एव अपत्ययविषय इतितर्हः । ननु विश्वः शब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह । विश्व इति ॥

६३०

॥ वि० ॥ विधेयोऽस्तीति । निचं हि प्रत्ययाद्युदात्तत्ववाधेनाद्युदात्तत्वात् । स्थानिकत्वात् पिच्छेनानुदात्तत्वे तु कसार्थात्तुल्याप्यनुप-
देशादित्यनुदात्तत्वे धातोश्चात्तत्वं सिद्धमेवेतिभावः । आद्युदात्ताद्येति । इष्टमपि विश्वप्रयुक्तानुदात्तत्वं बाधित्वेवार्थः । अन्यत्र विकरसंभ-
वत्यपि निचसाभ्योदाध्यत इतिभावः । किञ्च बाह्यतु इत्यस्यानेकाचो द्विबाह्यौ सञ्चन तदाऽपि निचपिच्छयोर्विशेषः । कैयटस्वरसक्तु तस्य धातोर्द्विबाह्यभाव इति-

॥ के० ॥ यद्यमिति । नच पिच्छनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शिक्चम् । खनो निचत्वात् चापकात् पिच्छनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । न
छाव पिच्छस्य निचस्य वा विधेयोऽस्तीति केचिद्वाहुः । तद्युक्तम् । ताच्छीत्यादौ विषये चानाग्रि खनो निचं प्रकृतेराद्यु-

॥ भ० ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । पठोनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तच्चार्त्ति पठोनिर्दिष्टप्रत्ययं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । पठो स्थानेयोगेति । अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति
नाऽपवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यद्यं शब्दादौ कौशिकितः करोति खन् न्दम् आ णः मुरिति । तस्य
दोषस्तयादेश उभयप्रतिषेधः । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनु-
ष्याः । तयोर्ग्रहणेन ग्रहणाद् जसि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्त-
रम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति । माभूदेवम् । मावच इत्येवं भविष्यति । कथम् । सात्वजिति नेदं प्रत्ययग्र-
हणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । मावशब्दात्त्वमिति आ अवचयकारात् ॥

॥ के० ॥ दात्ताद्ये स्यात् । तस्यादिष्टिद्वये सामान्येन चापकं शिक्चमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ॥

॥ वि० ॥ तिबोधम् । इष्टसिद्धये इति । वैयर्थ्यान्नियमत्वं वा चापकत्वं वेत्याद विनिगमकाभावाच्चिन्तयाम्युदात्तत्वं विकरसंभ-
वत्यपि निचसाभ्योदाध्यत इतिभावः । सामान्येति । न विकरसंभविषयमेव नापि पिच्छविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये शब्दादीनि । उत्सर्गसंज्ञातीत्यानु-
वच्य इतिवादानामुपलक्ष्यम् ॥

६३१

॥ वि० ॥ प्रत्ययानुकरणमिति । टिङ्गाणञ्स्वे साधचर्यादितिभावः । नन्वेकास्मिन् बहुवचनमित्युक्त्वा घञ्भावात्प्रत्ययमादेशत्वमते आह ।
एकस्मिन्निति । भाष्येऽर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्ययपरः किरत्यर्थपर इति भावः । व्याघ्रग्रहणे अदीर्घ इति भाष्ये । अनुगङ्गाया ईर्गङ्गी
गङ्गीवतेः किपि गङ्गीरित्यादौ स्थानिकत्वनिषेधो न स्यात् । नच तत्र स्थानिकत्वे इष्टापत्तिरस्तु सुबोधश्चास्त्वितिवाच्यम् । आकारकारप्रज्ञेयमादायैतत्प्रत्ययानप-
रभाष्यविरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः । प्रत्यासत्त्या व्याप्यदोषस्थितईकाराकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादितिचेन्न । तेषामनभिधानात् । नचेदं विशेषणं

॥ के० ॥ कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसङ्गावाक्यशब्दस्वादिभ्य इतिप्रतिषेधोऽत्र नोक्तः । तैलमादेति । चकारस्य
प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मावशब्दमावग्रहणप्रसङ्गः । सदृशस्येति । प्रत्ययानुकरणं मावशब्द इति

॥ भ० ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमादा
घृतमादा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् । जात्याख्यायां
बहुवचनादिदेशे स्थानिकत्वावप्रतिषेधः । जात्याख्यायां बहुवचनादिदेशे स्थानिकत्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
श्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्वादिदेशात्कुर्तुमिति ।
व्याघ्रग्रहणेऽदीर्घः । व्याघ्रग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिकदितिवक्तव्यम् ॥

॥ के० ॥ प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे
बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽशयेन दोषोपन्यासः ॥

॥ वि० ॥ अर्थम् । सङ्गा इत्यादौ सर्वग्रहणे परत्वेन परादिबद्धावपाया स्थानिकत्वस्यैवाभावादितिवाच्यम् । न स्थानिकदित्यस्य स्थानिकार्थं न सभवे इत्यर्थे
येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्थस्य निषेध इतिदीर्घाद्याप्लवप्रयुक्तकार्योभावशङ्कावारणार्थं तत् । अस इति नोक्तम् । चित्वायां जातश्चिन्न इत्यादौ जातार्थमुक्ति
टापो भुक्तपि प्रत्ययनक्षणे न हन्त्यादिनाप्यपत्तेः । सम तु भुक्तोऽपि दीर्घमिच्छत्वात्तत्रापि न स्थानिकप्रयुक्तकार्योतिदेश इति दिक् ॥

॥ वि० ॥ अतिशब्द इति । नचात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्वतमात्रमस्ति धिरिति वाच्यम् । गोपितयोरुपसर्जनस्यैत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रतिप-
दिकान्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचक्षेति तु नोपतिष्ठते । अनियमाप्रसक्तः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाङीत्यादिबिभ्रिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सुबोपा-
त्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव गोटाङ्घ्रिणं कर्त्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितत्ववशात् स्त्रियासिति प्रकृत्य ये विहितस्त्रीषां ग्रहणमिति भा-
ष्यकृतोक्तम् । विधानानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् । अतिशब्दाधेति । नचावन्तादङ्गात्परस्य याङिति तदर्थः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनिधेयान्

॥ कै० ॥ भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्यं सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्वा इति च रूपसङ्गावात् ।

॥ भा० ॥ किं प्रयोजनम् । निष्कौशान्तिः । अतिशब्दः । ङाच्प्रसङ्गेन ग्रहणात्सु-
लोपो माभूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तत्र वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्ञायः ।
स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्ञायाम् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिशब्दाय अतिमा-
लाय । याङाप इति याङ् न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते
पिङ्गासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याद् कस्यान भवति । लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो-
क्त्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् ।
नैत्याह । न तर्हीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् । तर्चाह वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ लक्षणेति । अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धिर्बिम्बदः ॥

॥ वि० ॥ नैतद्वद्भावमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न यादृप्रत्ययिनिवाच्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषयो आवन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थान्न
दोषः । अत एवाहंखदायामित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावनापत्त्ये स्यादेवाऽयं निषेधस्तु न दीर्घत्वादत आह । अत्र चेति ।
एवञ्च स्थानिवद्भावेन तदन्तावन्तस्थानिन्यसत्त्वादिति भावः । भाष्ये ननु चेदानीमिति । वार्त्तिककारणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशान्तिरित्यादौ ॥

॥ वि० ॥ प्रक्षिष्टनिर्देशादिति । अतिशब्दाधेत्यादौ आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोषः । शब्दाधे इत्यादौ प्रकृत दोषो यतो लक्षण-
प्रक्षिप्तिं विना यद्रूपाऽसम्भवस्तदेव लाक्षणिकं परिभाषाया निषेधविषयः । नचैत तच्चा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः । अथच
प्रक्षेपो याङाप लाङिचाप औङ आप डंरान्वाप लृङ्वावित्येतेषु । ह्रस्वनचाप इत्यत्र तु प्रक्षेपे न मानमिति दिक् । ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिशब्दस्य अः ।
अतिशब्दा इत्यत्र सुलोपो भवति वार्त्तिकमते तु न । अतिशब्दे आवन्तत्वस्य विच्छेदादपि प्ररोहाऽसम्भवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषां प्रयोगागामभावात् । यदा
स्थानिवद्भावस्य कार्यावच्छेनाऽतिशब्दशब्द आकारप्रक्षेपे फलाभावात्तदप्रदत्तौ स्थानिन्यात्वबुद्धेरभावात् तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः ।

॥ कै० ॥ भलादिरिति । भलादिषु यत्नेव भूतपूर्वो भलादिरिति भावः ॥

॥ भा० ॥ प्रक्षिष्टनिर्देशात् सिद्धम् । प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम् । डी ई ईकारान्तात् । आ आप् आकारा-
न्तादिति । आङिभुवोरीट्प्रतिषेधः । आङिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य अभूत् । अस्ति वृथ-
च्छेतेन यत्तदादीद् प्राप्नोति । आङेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रक्षिप्तिर्ज्ञापयति । नाऽऽहेरीट् भवतीति ।
यदयमाहस्य इति भलादिप्रकरणे यत्वं शास्त्रि । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति छान्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ।
किम् । भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । भलादियौ भूतपूर्व इति । यथेवं यवचनमनर्थकं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ परस्परया कार्यमादायाऽऽवस्थानिवत्त्वप्रदत्तौ मानाभावात् । यत्तु वार्त्तिकमते लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि ईकारादिप्रक्षेपान्तराण्य लोपाभाव एव
वाच्यः । एकप्रक्षेपयोगाऽतिशब्दवाच्यौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते तत्प्राप्त्याख्याय कृतप्रक्षेपान्तराश्च नियमायें न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्तौ यौ व्यापयति
एवञ्च न दोष इति । तत्र । मानाभावात् । अतिशब्दाधेत्येव वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदृष्ट्याऽऽकारप्रक्षेपेण किं तत्प्राप्त्याख्यातम् । भाष्ये आङिभुवोरिति । भुव
इति अस्तिषिचोऽपृक्त इत्याभ्यां प्राप्तिः ॥

६३४

॥ वि० ॥ द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिस्सिच इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे तु आदेशैरपहारात्सद्व्योच्चारणाभावेन निर्देश इति भाष्यास्सारस्यम् । अत एव वार्त्तिककृता सिञ्जुक्तः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययस्यस्य वा प्रतिषेधो नारब्धः सकारस्य सिञ्चिप्रत्ययत्वमित्याशयेन । तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसाम्प्रतिप्रति प्रत्ययस्यस्यस्य विधार्थत्वेऽपि न दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमगिन्यायेनोभयसम्बन्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम् । नायं खलुति । यद्यपि इद्विषयस्याऽदन्तत्वेनाऽपि वारयितुं शक्या तथापि तत्त्वप्रत्याख्यानार्थेदमावश्यकमिति भावः । इद्वि-

॥ कै० ॥ आश्रमिति । तिवादयो हि सर्वे भेदादय इति गालादयो भूतपूर्वा भेदादय इति भावः ॥

॥ भा० ॥ आधिमैवायमुच्चारयेत् । भुवः पञ्चानामादित आद्यो भुव इति । भवतेऽपि न वक्तव्यः । अस्ति सिचाऽ-
युक्त इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति । बध्नादेशेऽद्वितित्वप्रतिषेधः । बध्नादेशेऽद्वितित्वत्वाः प्रति-
षेधा वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद्द्वितित्वे प्राप्नुतः । नैप दोषः । उक्तमेतत् । नाऽयं खलु अन्योऽयम-
कशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथेति । इद्विधेयः । इद्विधेयः । आवधिपीठ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्तीट्
प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैप दोषः । आयुदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।
एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधते ॥

॥ वि० ॥ धिञ्छेति । यधेङिधः सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इद्विधेय इत्यस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधश्चेति शेषः ।
आवधिपीठेति । आद्यो यमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वेनाऽङ्गतया निषेधः प्राप्त इद्विधेयरूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषे-
धनाङ्गत्वाभावात्त्वर्थः । वधेरपि सूत्रे स्थान्यस्योपाऽनुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं बोध्यम् । प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य ।
प्रत्ययस्वरम् । तन्मनुकनिघातम् ॥

६३५

॥ वि० ॥ नन्वलोदाहरणे तिङुक्तिः इति निघातेन भाव्यमत आह । यदा यदिति । यदेत्यस्य तदेतदुदाहरणमित्यनेनाऽन्वयः । मध्ये भवति
तदेत्यपाठः । भाष्ये आर्हधातुकसामान्य इति । आर्हधातुक इति वार्त्तिककृतायापि विषयसम्बन्धेति भावः । एवञ्चायुदात्तनिपातने उपदेशिवद्भा-
वारक्षगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनाऽनुदात्तत्वाऽभावात्स्थानिवद्भावेनाऽङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् । आकारान्तादिति । विभाषा

॥ कै० ॥ आवधिपीठेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिपीठेति तदा तिङुक्तिः इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति

॥ भा० ॥ आवधिपीठेति । नैप दोषः । आर्हधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु ।
तवार्हधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तायुक्पुक्प-
तिषेधः । आकारान्तायुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भाषयते । लोभीयहणेन ग्रहणायुक्पुको
प्राप्नतः । लोभियोः प्रक्षिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लोभियोः प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम् । लो ई ईकारान्तस्येति । भी
ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावाधित्वल्लोपेत्वप्रतिषेधः । रणां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

॥ कै० ॥ प्रतिपिठस्तदेतदुदाहरणम् । कचित्तु यदावधिपीठेतिपाठः ॥

॥ वि० ॥ लीयतेः । विभक्तैर्ननुभये इत्यात्वे लीकोर्ननुगुणकविति भियो जेनुभये इति च नुक्पुको । प्रक्षिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र प्रक्षिप्ये शकादेशस्य
कृदतिङ्मुखभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यके इत्यङ्गविधौ अपः परस्मिन्प्रतिस्थानिवत्त्वेनेयद् दुर्लभस्यथाऽपि सौख्यत्वात् इति बोध्यम् । चिथो निष्ठाया-
मित्तिदीर्घविधावितिदिक् । शाभावेत्यादि । शा जी हन्तेर्लः पुष्करमर्थः उक्तस्य प्रत्ययाद् भवतिरे इतिरित्येतेः ॥

॥ वि० ॥ परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्मिन्निमित्तानन्तर्याभावरूपासंभवस्य सत्त्वात् । तादृशाऽसंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी
स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेतिभावः । एवमप्येऽपि । परत्वात्तिष्ठभाव इति । नच क्लृप्तविशेषवि-
भक्तिसंज्ञाऽपेक्षया प्रत्ययविशेषाऽपेक्षयाऽप्यन्तरतद्गत्वाच्चादेः प्रापत्तिः । किञ्च । स्वरूपेणोपादाने विशेषाऽपेक्षत्वकृतवहिरङ्गत्वं नेत्यर्थस्य पादः पदिति सन्नस्वभावे

॥ कै० ॥ उकारात् प्रवृत्तीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वसुरन्तर्भूतः ॥

॥ भा० ॥ शिष्टात् । कृतात् । भित्तात् । कुवतात् । स्नात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं
हिलोप इत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियताम् एते
विधय इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वालोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्
कस्मान्न भवति । सकृद्वर्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्तन्त्रप्रति-
षेधः । त्रयादेशे स्तन्त्रस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठभावे कृते तेष्वय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष
दोषः । इदमिह संप्रधार्यं तिष्ठभावः क्रियतामाहोस्वित्तेत्यय इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात्ति-
ष्ठभावः । अथेदानीं तिष्ठभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्वर्तौ विप्रतिषेधे
यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । आम्बिधौ च । आम्बिधौ स्तन्त्रस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्त्रस्तिष्ठति । चत-
स्त्रभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ ध्वनितत्वेन सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अथेदं संचाकृतवहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् । संतेन चतस्त्र इत्यपि व्याख्यातमिति दिक् ।
विदुष इत्यात्र विदेः शतृर्बभूविति शब्दादेशो वक्तुः । शतृर्नुम इत्यादि । अनुम् शतः तदन्तात्परा नदी अत्रादिष्व शसादिर्विभक्तिदात्तैवर्थः ॥

॥ वि० ॥ यदि प्रत्याहार इति । उल्लिखितशब्दोक्त्यर्थ इत्यभिमानः । अनुम्क इति । वसोरपि व्यपदेशिवद्भावोक्त्यर्थः । आगमग्रहणे
इति । हिरण्यं । तद्ग्रहणोऽपीत्यर्थः । कैयटेऽनुमेव शतैति । यद्यपि शतापि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथाऽपि सामर्थ्याच्चिद्विषयैव

॥ कै० ॥ यदीति । आप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावत् । शता य इति । नचात्र शतः कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शब्द-

॥ भा० ॥ नैष दोषः । इदमिह सम्प्रधार्यं चतस्त्रभावः क्रियताम् आहोस्वित्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्या-
मिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाच्चतस्त्रभावः । अथेदानीं चतस्त्रभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् आम्
कस्मान्न भवति । सकृद्वर्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । स्वरं वस्वादेशे प्रतिषेधः । स्वरं वस्वादेशे
प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतृर्नुमो नवजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अनुम् इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम् इत्युच्यते नचाऽत्र नुमं पश्यामः । अनुम् इति नेदमागमग्रहणम् ।
किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रत्यया नुमो मकारात् । यदि प्रत्या-
हारग्रहणं नूनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुमग्रहणेन शब्दन्तं विशेष्यते । किं तर्हि । शतैव विशेष्यते
शता योऽनुम्क इति । अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्यते । मुञ्चता मुञ्चत इति ।

॥ कै० ॥ नस्य समुच्चय इतिभावः । तस्यादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेऽपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमितिभावः । व्यापकत्वात्प्रायस्याच्च तनादीत्युक्तारं प्रत्याहार इति तात्पर्यम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति । अतः बार्त्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते । भाष्ये सर्वत्रेति चावडिति सूत्रस्याप्युप-
लक्षणम् । अत्रितं चेदमवडुसूते भाष्येति पठे निरूपयिष्यामः । अनन्तरं तिन्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यगमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः ।
यत्तु केयटेन तस्यादेङ् इत्यादिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तं तत्तु चिन्त्यमेव रुङ्ः पदान्तादितिसूते रुङ्पदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असंभवदुक्तित्वात् । भाष्योक्ते त रुङ्प-

॥ कै० ॥ सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्यादेङ्ः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा

॥ भा० ॥ गोः पूर्वशिच्चात्स्वरपु । गोः पूर्वशिच्चात्स्वरपु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्तगुणं शवलगुणम् ।
सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । रुङ् इति वर्त्तते तदाऽनन्विधाविति प्रतिषेधो
भविष्यति । एवमपि चेच्चिदगो अयम् इत्यत्र प्राप्नोति । शिक्त्वम् । चित्तगुः । चित्तगू । चित्तगवः । गोतो
णिदिति शिक्त्वं प्राप्नोति । आत्त्वम् । चित्तगुं पश्य शवलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः ।
तपरकरणात्किदुम् । तपरकरणासामर्थ्यात् शिक्त्वात्वे न भविष्यतः ॥

॥ कै० ॥ इत्यप्रकृतिभावस्तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वत्विधित्वात्स्यानिवत्त्वाभावः ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ दाभावादनुवृत्तिमजानतः शङ्केतुक्तिसंभवात् । भाष्ये एवमपीति । लाक्षिकत्वादस्य गोशब्दस्य स्तः प्रकृतिभावाऽप्राप्तार्थं स्थानिकेन प्राप्नोतीति
तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्स्वभाष्योक्तरीत्या वर्णप्रयोगोऽपि प्रतिषेधोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते तदेदं वचनं न कार्यम् । रुङ्गे लाक्षिकत्वात् । तदंशे स्थानि-
वत्त्वाऽनपेक्षत्वेनाऽतिदेशवचने तदप्रवृत्तिरित्यपि नैत्याहुः । भाष्ये तपरकरणासामर्थ्यादिति । एवञ्च गस्याविशिष्टत्वेनऽन्विधित्वात्स्यानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ॥ ॐ

॥ वि० ॥ अचः परः । पूर्वमेव सिद्धे इदं किमर्थमत आह । अत्रिति । उरदत्त्वे इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वनिमित्तके इति शेषः ।
किञ्चाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वेनापि यद्वाहः चलादिः शेषात्माक् सस्यसारणे वस्य सस्यसारणात्तन्निषेधाच्च प्राप्त् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्त्वमिति भावः ।
एवमचितीति । उत्तरपदस्याधिकृतस्य अस्तेन विशेषणान्तदन्तप्रसङ्गे लब्धे अस्मान्ते इत्यन्तस्य धर्मेण भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् ।

॥ कै० ॥ अचः परस्मिन् । अन्विध्यर्थमिदम् । तथाहि । वदन्त्येति उरदत्त्वे कृते न सस्यसारणमिति वकारस्य सस्यसारणनिषेधः
स्थान्यलान्यथः । एवमचितीकः । सुचितीकः । बहुवचितीक इति चिरेः कपीति दीर्घे कृते अस्मान्तेऽन्वयात्पूर्वमिति स्थान्यलान्यथः

॥ भा० ॥ स्वरः । बहुगुमान् । न गोशब्दस्याववर्ण इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । करोतिपिबन्धोः प्रतिषेधः ।
करोतिपिबन्धोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिव इति । स्थानिवद्भावात्तृपृथगुणाः प्राप्नोति । उक्तं च । किमुक्तम् ।
करोतीति तपरकरणादिदेशात्किदं पिविरदन्त इति ॥ ॐ ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । अच इति किम-
र्थम् । प्रश्नो विश्वः । खूला । खूला । आकाशम् । आगत्य । प्रश्नो विश्व इत्यत्र ऊकारस्य शकारः परनि-
मित्तकस्य स्थानिवद्भावाच्चैति तुक् प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ स्वरऽस्माच्चनान्नुवति । वास्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छब्दप्रतिविधानानीति प्रश्नः । अच इति किमिति ॥

॥ वि० ॥ तस्य । तदभावे अस्मादाधित्वार्थोपपन्नः । अस्मान्ते इत्यत्र नञ्मुभयामित्यनुवृत्तावपि बहोर्नञ्चिदिति वचनाद् बहुवचितीक इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाह-
रणादिभिन्ना वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोऽत आह । वास्तानीति । इत्युदाहृतानि । भाष्ये शकारः । अङ्गोः शङ्किते विहितः ॥

६४०

॥ वि० ॥ अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्गत्वेन तुक्ः प्रादेशात् प्राक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः । अत्रान्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्तिकत्वरूपम् । युगपदिति । वलावलाविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव सखावादिति भावः । यथेति । कारकः किरतोत्पादवन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकादेशवि-
करणाविति भावः । सतुगिति । यद्यप्युक्तव्यूहपरिभाषया तु-व्याहृतिः कर्त्तुं शक्या तथापि तदभावस्याऽपि तुम्हिर्देशो जापकः । नच वाञ्छतेः किपि वाञ्छावि-

॥ के० ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्दार्ढ्यादां वलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवर्णयोः प्राप्त्यर्थया कारकमिति दृष्टव्यादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यन्निष्पत्योक्तत्वेतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः । स्त्रोः श्रुतिरिति तकारच्छकारयोः

॥ भा० ॥ अत्र इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि अज्यग्रहणे अवश्यमतः तुग-
भावे यत्नः कर्त्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद् इत् तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृत्त्या स्मृत्वा । वकारस्य ऊर्ध्व-
परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादपीति यथादेशे न प्राप्नोति । अत्र इति वचनान्न भवति । नैतदप्यस्ति
प्रयोजनम् ॥

॥ के० ॥ समुदायनिर्देशात्सुक् लकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चातोऽन्त्यस्येत्यस्याऽनुपस्थानमनर्थकत्वात् । एवञ्च नडो
टिल्लारसं विभ्र इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ॥

॥ वि० ॥ त्वादौ शाभावाय सतुक्निर्देश इति वाच्यम् । प्रादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः प्रयोगाभावात् । अत एव सतुक्निर्देशसामर्थ्यात्सर्वोद्देशः श्र इति
पाठभाष्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुक्निर्देशोऽपि तेनाङ्गविशेषणान्तदन्तविधौ अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्यैव स्यादत आह । समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक्य-
इति निवेष्टादिति भावः । सतुक्निर्देशो लिङ्गमाह । एवञ्चेति ॥

६४१

॥ वि० ॥ नहीति । अयोगवाच्येण ह्यत्वाऽचूत्वयोस्त्वसापेक्षदर्शनेन तयोर्विरोध इति भावः । ननु स्वाश्रयाऽनिरुक्तौ वाञ्छोरित्यत्र दोषोऽत
आह । वाञ्छोरिति । असिद्धत्वनियेधादिति । ऊठ इति शेषः । बहिरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ते । योऽनादिष्ठादश्च इति । अज्यग्रहणे
सिद्धान्तरीत्या स्वाश्रयपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् । स्वापयिष्यमाणत्वादिति । व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्याभावात्तिदेशस्याऽपि
सिद्धान्तियिष्यमाणत्वाद्वाच्ये परिहारान्तरम् । अथवा योऽवेति । अयं भावः । अभावातिदेशोऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेशप्रयुक्तं नैत्यर्थ इति तदाह । समुदायेति ।

॥ के० ॥ स्वाश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्रयार्थं धर्मा निवर्त्यन्ते । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् चविये वर्त्तितव्यमिति चवियस्य चविय-
धर्मोः । वाञ्छोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वृत्त्ये बहिरङ्गत्वाद्यतोऽसिद्धत्वाद्वालि लोपाभावः । वृत्त्येव तु नाऽजानन्तर्यं इति असिद्धत्विनि-
षेधाद् यत्नः प्रवर्त्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाल्लोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । योऽनादिष्ठादश्च इत्येवमर्थस्याऽज्यग्रहणस्य स्वापयिष्यमाणत्वात् ।

॥ भा० ॥ स्वाश्रयमत्वाऽत्वं भविष्यति । अथवा योऽनादेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावा-
देशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आकाष्टात् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् षष्ठोः
कस्मीति कत्वं प्राप्नोति । अत्र इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतत् पूर्ववासिद्धे
न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य ॥

॥ के० ॥ योऽनादेश इति । समुदायरूप ऊर्ध्वः यश्चाश्रीयत इति । यन्निषेधावक् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् ।
नचाऽऽदेशस्याऽवयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणस्याऽयुक्तत्वात् । स्वाश्रयादीनां तर्ह्यनुबन्धविमुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशवयव-
त्वात् प्राप्नोति । यथादेशस्य लङ्निष्ठादङ्ङात् जापकाद्धानुकार्यमि भविष्यतीत्यदोषः ॥

॥ वि० ॥ यथा स्तु न स्तुवन्त्यकपङ्क्तौ तस्याऽनित्यधित्वे स्थानित्वे च नान्वयस्याऽऽदेशत्वमपि सुलोपात्तस्येति भावः । एवञ्च यत्नादेशप्रयुक्तः किन्तु तदवयवम-
युक्त इति नास्ती वायत इति तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यत इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । स्थानिवत्त्वेनेति शेषः । भाष्ये आगत्येतिमलोपस्यापि
ग्रन्थस्य पितृकृत्ययपरत्वसम्पादकतया तुनिष्ठावाश्रयमित्यर्थः । अभावातिदेशे चैतत् फलम् । अत एवाभावातिदेशे षट्पत्तीत्यादौ कृत्विर्नत्वपे सार्धं सङ्गच्छते ॥

६४२

॥ वि० ॥ ननु स्वाश्रयवत्त्वादित्वा यलोपासद्वावोप आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह । अद्युत्पन्न-
त्वादिति । आकारलोप इति । आतो लोप इत्यनेन । जनरौशादिके यकि ये विभाषेत्यात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वोत्पन्नत्वादावर्धधातुकत्वेन युव-
तिशब्देन बहुव्रीहौ निडादेशे यलोपेऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्त्वात् । यातिरिति वदिति भावः । ननु आभीयत्वेनाऽऽत्वस्यासद्गुत्वान्नोपो नेत्यत आह ।

॥ कै० ॥ युवजानिरिति । अद्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति । अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः

स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । नचऽसिदुवदवाभादित्याकारलोपे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्य । आश्रयत्वात् । पुनरिति । यत्स्थिति लोपे

॥ भा० ॥ अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भवत्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् अपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्चलिति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदर्त्तं प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वत्त्वं भविष्यति । अथवा योलाऽऽदेशो नाऽसावाश्रयते यश्चाऽऽश्रयते नाऽसावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका द्विपदिका । पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पञ्चावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः ॥

॥ कै० ॥ सिद्धे पादशतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचने स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः कार्यं नाऽऽश्रयते इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नचेति । स्वाश्रयत्वादिति । ये आत्वमास्थानिके निङि लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वाद् आश्रयता । भाष्ये द्विपदिकेति । हो हो पादौ ददातीति तद्विस्तार्येति समासे पादशतस्येति नुलोपो । परस्मिन्निति । सच विधाने परनिमित्तकत्वव्यवहारऽभावादित्यर्थः । पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्ताभावस्तथाऽभिनयति । पुनर्लोपे इति । भाष्ये वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गमोदित्वाच्च पादः पदिति वद्भावे न व्याश्रयित्वैव ॥

६४३

॥ वि० ॥ ननु स्थानिवत्त्वादित्ययुक्तं तेन विनापि टितं एत्वात् प्राग् यीवर्णयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह । इट इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । नित्यत्वादिति । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानात् प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्तेः सोऽपि नित्यस्तथापि विकरणासम्भारणामादाऽभिप्रायेणैदम् । ननु परस्मिन्नित्यस्याऽभावे शब्दलुक् स्थानिवत्त्वेन सरनेकाच इति यम् स्यात् तत्र च कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपर-
न

॥ कै० ॥ ननु चाऽवापीति । यत्स्थिति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः । आदीध्ये इति । इट एत्वे कृते

॥ भा० ॥ ननु चाऽवापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न व्याघ्रपात् प्रथेनपादिति । इदञ्चाऽप्युदाहरणम् । आदीध्ये आविष्ये । इकारस्येकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोरदीधीवयोरिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्नितिवचनाच्च भवति । अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । वासवीयाः । नैधयः । हेगौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्स्वात्संबुद्धेरितिलोपः प्राप्नोति । पूर्वविधावितिवचनाच्च भवति ॥

॥ कै० ॥ लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र नित्यत्वादिकरणस्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन सरनेकाच इति यम् न प्रवर्त्तते ।

किलुगुपधालचङ्परनिङ्गोसकुलेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् ॥

॥ वि० ॥ त्वाऽभावान्न लोपप्राप्तिर्यलोपे लोपरूपाज्जादेश एव भवति नियमस्य निमित्तभूताऽज्जादेशविषय एवाऽस्तु परस्मिन्निति च न कार्यमत आह । सरनेकाच इति । एतेन शब्दलुक् स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाद्यीवर्णयोरित्यस्याप्राप्तिरित्युपास्तम् ॥

॥ ४४ ॥ वि० ॥ इत्यादित्वेति । संस्मृतोऽन्त्योदावधेयम् । यत् स्थानिवत्त्वेऽपि न इत्यान्ता तत्राऽऽह । खट्वे इति । लोपः सिद्ध इत्यनुपपद्यते ।
स्थानिवत्त्वादेवकाराकारप्रत्ययेऽपि न दोषः । नैवेभ्य इति । एवं दीर्घकारान्तप्रकृतिकसं इत्यादीनामेकाराकारोऽपि बोधितस्य रा इत्यस्य च संवृद्धा-
वभिधानाभावो बोध्यः । अतएव चित्तम् । ओषहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घकारान्तप्रकृतिकओकारान्तावभिधाने मानाभावः । गोऽर्थमिति भाष्यं तु शोऽन्त्यस्य

॥ कै० ॥ यदयमिति । अये वायो इति स्थानिवत्त्वात् इत्यादित्वेन लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्गावृद्धः ।

॥ भा० ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संवृद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति ।
यदयमेङ् इत्यादित्वेन ह्रस्वङ्गं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहार्य-
हणं करोति इतरथा ह्योऽन्त्यादित्वेन वृथात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् ॥

॥ कै० ॥ इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे न लो इति कथं संवृद्धिलोप इति चेन्नेतस्यो विच् दृश्यते ॥

॥ वि० ॥ सर्वसंमततया ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वे । किञ्च संवृद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना कृत इति । अपरे तु पूर्वविधा-
वित्यस्याऽभावोऽयं विचारः । तत्र दीर्घान्तप्रकृतिक एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनेङोऽभावाद् विनातिदेशवार्थं प्रत्याहार्यहणचारितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न
मानम् । नचैदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तिमिति वाच्यम् । अथवा योवाऽऽदेश इति भाष्येण तदाश्रयत्वात् । आगत्य वैवाङ्मयश्च इत्यादिः प्रत्युदाहरणेन
तदाश्रयत्वाच्चेत्याहुः । भाष्ये गोऽर्थमेतदिति । अनिटलोपसिद्धावमेव तत् । स्थानिवद्भावेनेङ्त्वादिति भावः ॥

॥ ४५ ॥ वि० ॥ वाञ्छवीया इति । मधुवभ्योरिति यजि दृष्टावोर्गोऽपि दृष्टाच्छे यस्तिलोपे हलस्तद्धितस्येति सूत्रादुल इत्यनुवर्त्तमाने आपत्यस्येति
सूत्रेण यलोपः । ननु सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह । सन्निपातिति । भाष्ये नैधेय इति ।

॥ कै० ॥ वाञ्छवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां
प्रतिपद्यते । योऽन्तादेश इति । वान्तः समुदायः । यथेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः । नैधेय इति । स्थानिवद्भावात्

॥ भा० ॥ वाञ्छवीयाः । माधवीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्दुलस्तद्धितस्येति यलोपो
न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्थाय्यमत हल्त्वं भविष्यति । अथवा
योऽन्तादेशो नासावाच्येति यथाऽऽच्येति नाऽसावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः । आकारलोपः
परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् ह्यजलक्षणे ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । अथ विधिपहणं
किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तस्मासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति ॥

॥ कै० ॥ अचत्वपदस्य सति विरोधात् स्थाय्यं ह्यचत्वं न सम्भवेति । यद्विचरं स्थाय्यं तदतिदेशेन न बाध्यते विचरं तु
बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । न हि त्रिपुत्रा हिपुत्रव्यपदेशं सम्भवेति । अथेति । अचः
परस्मिन् पूर्वस्येति यथा विध्यर्थ आचिप्तः पूर्वस्य कार्यं कर्त्तव्य इति कार्यस्य विधिरिति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ निपूर्वाद्वाच्यः किप्रत्यये आतो लोपे गतिसमासं वाच्य इत्यनित्यं इति वाच्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननु च वेभिदितेत्वत्वाज्ञोपयणोपाभ्यां प्रागेव परत्वादित् न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह । नित्यत्वादिति । तत इत्यनेनेटोऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतदिवचनं नैकाजत आह । उपदेजेति । ननु भिद्यभिद्य इतिदिवचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेशे उपदेश इतिरुपदेशे एकाक्षत्वमत आह । द्विः प्रयोगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव वेभिदित्वस्य उपदेश इति भावः । परे तु एकाच उपदेश इत्यत्र एकाचोद्वे इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या

॥ कै० ॥ वेभिदितेति । वेभिद्यशब्दानुच् । नित्यत्वादज्ञोपयणोपाभ्यां । तत एकाच इतीदृप्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेश-
ग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विः प्रयोगश्च दिवचनम् । अज्ञोपस्य तु स्थानिवत्त्वे

॥ भा० ॥ कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । वेभिदिता चेच्छिदिता । माथितिकः ।
अपीपचन् । वेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाक्षत्वस्य इदं प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न
भवति । माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्त्व इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

॥ कै० ॥ व्यवधानादित्प्रतिषेधाभावः । माथितिक इति । यदा ठस्येक इति संघातपक्षगं तदा स्थानिवद्भावदिकस्य
कादेशः प्राप्नोति वर्गनिर्देशे त्वत्विधत्वात् कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्येतदुक्तम् ॥

॥ वि० ॥ विहितविशेषणाऽऽश्रयणादङ्गसंज्ञायामज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वेन लजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य वेभिदितिसमुदायेऽभावाच्च पञ्चमीसमासं विनापि न तद्वानुपप-
त्तिरित्याहुः । वर्गनिर्देशे त्विति । स्थानिवत्कारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानी ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव आदेशे च विवक्षित इति ठत्वाऽभावात्वा-
न्तिरेव नेतिभावः । सन्निपातेति । इदं च ठक्कसोश्चेतिवार्तिकभाष्ये स्पष्टम् ॥

॥ वि० ॥ न भवतीति । नचाऽपीपचनित्यत्र न पदास्तेति निषेधान्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इतिवाच्यम् । पदचरमाऽवयवे कर्तव्ये आदेशस्य पदा-
न्तरस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थकाशः । केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्यभाष्यस्तस्य भावरूपादेशानपङ्क्त-
विकरणस्य ग्रहणादत्र प्रत्येपिपचनित्यादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुत ईदृशसाहचर्याश्रयणाऽपेक्षया पञ्चमीसमासाऽऽश्रयणे गौरवाभाव इत्यपीपचनिति तदु-

॥ कै० ॥ अपीपचनिति । भेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति भिरैवाऽयम् । तवान्तादेशे कृते चङ-
कारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावोऽपि प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिचोपस्य पररूपस्य च व्यवधावाद् न भवति । ननु पूर्व-

॥ भा० ॥ अपीपचनित्येकादेशे कृते अभ्यस्तावर्भर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न
भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न काचि-
त्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिस्पृजायते सा सा
आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यत्र स्यात् ॥

॥ कै० ॥ स्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं ज्ञेयैरित्यादि सिध्यति । उच्यते । अत्रो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादि-
त्याश्रयणात् । तथाहि । गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति । विधिमत्र इति । अत्रः परस्मिन् पूर्व-
स्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधावितिवचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्याद् माभूत् स्वाश्रयमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ दाहरणमेव बोध्यम् । न च तस्मादिति । निमित्तत्वेनाश्रितादिति विशेषः । वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रितादित्वव्यवधानोपलक्षणम् । न च तस्मादिति ।
ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः । तदंशे निर्दिष्टपरिभाषावाचे सानाभावादित्दमेव युक्तम् । निमित्तत्वेनेत्यादेशाब्दसर्वादयाऽन्ताभावाच्च । अत एव तथाहि गोशब्देत्यादि
सार्धकमन्यबोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यं निमित्तत्वेनाश्रितादित्येतद्वहितस्य युक्तत्वं चेत्त्यन्ये । ननु विधिश्रवणे कृतेऽपि कसं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनइति-
रत आह । अत्र इति । अत्रः परस्मिन् पूर्वस्योको वीर्यः पूर्वतिलुप्तविभक्तिः । विधिविहितोऽयः । तेन स्थानिवदेवेतिनिघमाश्रयणमितिभावः ॥

६४८

॥ वि० ॥ भाष्ये विधिसाक्षे इत्यस्य विवरणमनाश्रीयमागायासपि प्रकृत्याविति स्थानिनीत्यर्थः । वाच्योक्तिः । अत्र न विवरणमिदम् ।
उभयोर्वर्णनमित्येन समत्वात् । पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्ते पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनियामके न तु जातस्यासिद्धत्वे इतिभावः । भाष्ये
स्वगर्भेन स्थान्यादेशश्चोच्यते । अपरविधाविति तु वक्तव्यमित्यारभ्य कथं वानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्यन्ता एकदेश्युक्तिः । आद्यन्तासन्नित्यनयोरसि-

॥ कै० ॥ अनाश्रीयमागायासिति । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः । आयन्निति । अजादेरेवाङ्गिधानात्स्वविधिराट् । दध्यवेति । पूर्ववाऽसिद्धे
न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वमित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् ।

॥ भा० ॥ अनाश्रीयमागायासपि प्रकृतौ वाच्योरप्यर्थोर्लोपोर्वर्त्तते यलोपो माभूदिति । अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो
यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आद्यन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति । दध्यव
मध्वव । चकतुः । चक्रुः । इह तावदायन्नासन्निति । इगस्त्वोर्वणलोपयोः कृतयोरनजादित्वादाजजादीना-
मिति आङ् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाङ्गवति । धिन्वन्ति कृण्वन्ति । यथादेशे कृते वलादिलक्षण इदं प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावान्न भवति । दह्यन्न मध्वव । यथादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति ॥

॥ कै० ॥ पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्प्रकृत्यापदान्तः ॥

॥ वि० ॥ तुवत्स्वेण सिद्धेः । धिन्वन्तीत्यादावुकारशब्ददृष्ट्यार्हधातुकत्वस्याऽल्प्रमत्वेन तस्य दुर्लभत्वादित्योऽप्राप्तेः । सिद्धान्तिनामि भावसाधनविधिप्रवृत्त्याऽप्यु-
पादानमवेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् । भाष्ये धिन्वन्तीत्यादि । यद्यप्यङ्गात्परस्य वलादेरिङित्यर्थीत्यूर्वाविधावितुकावपि पञ्चमीसमासनेदं सिध्यति तत्राऽपि
अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यर्थ इत्यभिप्रायेणोक्तमित्याहुः । उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमवत्ययन्ययोजनमात्रं नत्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवादिपदं चरितार्थं
प्रतिषेधो वाच्य इतिवदितदसन्नात्यन्तमितितत्त्वम् । पदान्ते विधातव्ये इति । पदचरमात्रयवे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥

६४९

॥ वि० ॥ ततश्चेति । एवञ्च तत्सुवाऽकरणलाघवाऽनुरोधेनापरविधावित्वेव वक्तव्यमितिभावः । निन्यतुरित्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वाच्च-
त्वादिदम् । भाष्ये तु सम्भवमात्रेणोदमुदाहृतम् । उरदृक्त्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा
कैयटाशयः । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षयापरत्वमाश्रित्य गृह्यते । नन्विति । निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं तदीयं ग्राह्यम् । कित्त्वदस्युक्तम् ।
एतस्यासम्बन्धनायापे भगवता निमित्तस्याऽवधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयेवेतद्भाष्यमृष्टेः । अपरविधावितिन्त्यासोऽपि पञ्चमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्संय-
ज

॥ कै० ॥ चकतुरिति । अत्र साच्कस्य दिवंचनमितिस्वविधिर्भवति । ततश्च दिवंचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपर-
विधावित्युच्यमाने कथं वेभिदित्यादयः संगृह्यन्ते । उच्यते । निमित्ताऽपेक्षापरत्वविज्ञानात् । तद्याह वेभिदित्येवाऽका-

॥ भा० ॥ चकतुः । चक्रुः । यथादेशे कृते अनचकत्वाद् दिवंचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाङ्गवति ।
यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाभ्यां देयं लवनम् । अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्राच्चस्य
स्थानिवद्भावाद दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाङ्गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य
स्थानिवद्भावाददेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः ॥

॥ कै० ॥ रलोपस्य निमित्तमाहेधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेतिस्मिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं भाषितकः ।
अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । जैगौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त इतिप्रत्याहारग्रहणान्न भवति । वाग्भवीया इत्यत्र योऽवादेशो
नासावाश्रीयते इतिपरिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः ॥

॥ वि० ॥ इत्युचितम् । वार्तिकं तु स्वविधिसंवहार्थमिति स्पष्टमेव । नचाऽत्र पञ्चमीसमासे जैगौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादितिवाच्यम् ।
पञ्चमीसमासाऽनित्यत्वेनादोषात् । प्रत्याहारग्रहणादिति । संस्कृतो हत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् । ननु वाग्भवीया इत्यत्राऽऽपत्यस्यैतलोपेऽवादेशस्य स्थानि-
वत्त्वं स्यात् । अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसम्बन्धिन एव विधिस्त्वान् । नच नपदान्तेतिनिषेधः । स्वरदीर्घलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह ।
वाग्भवीया इति । ढको विधिरिति । विधिप्रवृत्तौ भावसाधनः । सम्बन्धसामान्यपक्षेण समासः ॥

६५०

॥ वि० ॥ चयोरैकस्येति निर्देशात्स्वविधौ स्थानिवक्तृत्वमिति वाच्यं यन्निर्देशयोरने दोष इति परे । भाष्येऽथेत्यादिना संगृहीतमित्यनेन काणा प्रश्नः । तदेवाह । व्यवधानात्प्रश्न इति । सत्तादिति । एवञ्च उत्तरस्येत्यादौ अनुपस्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपपत्तित इति भावः ।

॥ कै० ॥ स्वाश्रया इति । विधियर्थं स्वाश्रयनिर्णयार्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रय इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन प्रापकाश्रया इत्यर्थः । द्वयोरैकस्य उत्तरच् देयस्येति किरतौ लवन इत्यादि प्रापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य । निमित्तमिति ।

॥ भा० ॥ स्वाश्रया अस्मिन् विधयो भविष्यन्ति । तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्ववि-
धावित्येव सिद्धम् । कथम् । न पूर्वग्रहणेनाऽऽदेशोऽभिसम्बध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भवति कुतः पूर्ववादेशादिति । किन्तर्हि । निमित्तमभिसम्बध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति । अथ निमित्तोऽभिसम्बध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्तौ-
भिधिकमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पट्टा स्रज्येति । बाढं संगृहीतम् । ननु च ईकारयथा
व्यवहितत्वाच्चाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तच्चथा । पूर्वं मधुरायाः पाट-
लिपुत्रमिति । अथवा पुनरुदादेश एवाभिसम्बध्यते । कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ।
नैतानि सन्ति । इह तावदायन् । आसन् । धिन्वन्ति कुस्वतीति । अयं विधिग्रन्थोऽस्यैव कर्मसाधनो
विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनः । विधानं विधिरिति ॥

॥ कै० ॥ आयनित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्तौभिधिकमिति । सर्ववृत्तिपुदाहृत-
त्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयथादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः । नन्विति । व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षाद्निर्दे-
शात्साक्षात्निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः ॥

॥ वि० ॥ तस्मिन्निति । तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवक्तव्यमिति निर्दिष्टस्येत्यर्थः । वरैश्चकणाच्च किङ्गादव सूत्रे तदनुपस्थितिविधौ ॥

६५१

॥ वि० ॥ सम्बन्धसामान्ये इति । न तु कर्मणीत्यर्थः । तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः । भाष्ये पूर्वः स्यादिति पूर्वो न स्यादित्यस्याऽप्युपलक्षणं
तदाह । स्वाश्रयनिवारणार्थमिति । एवञ्च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम् । कैवटे भावसाधन इवेति । एवशब्दोऽप्यर्थ इति केचित् ।
न पदान्त इति सूत्रे एतत् स्पुटं वक्ष्यते । भाष्ये परिहारं वक्ष्यतीति । दध्यवेत्यत्र यथाः प्रतिषेधारम्भं चकुरित्यादौ द्विवचनेऽपीति । चरत्यर्थे इति । पङ्गावे इके

॥ कै० ॥ भावसाधनस्येति । भावसाधन एव विधिग्रन्थो व्यापकत्वादाश्रयते पूर्वस्येति च षष्ठी सम्बन्धसामान्ये विज्ञायते । इदं च
नेति । विधियर्थं स्वाश्रयनिवारणार्थमितिोऽभावः । स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीतिठन् ।

॥ भा० ॥ तत्र कर्मसाधनस्य विधिग्रन्थोपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कुत्वा भावसाधनस्य विधिग्रन्थोपादानं
विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति । एवमाह भविष्यति । इदं च न
भविष्यति । दध्यव मध्वत् चकतुश्चकुरिति परिहारं वक्ष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । स्तोष्याभ्यं
पादिकमौदवाहं ततः श्वोभूते शतनीं पातनीं च । नेतारावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्वस्येति ध्वंस्यते
च । इह तावत् पादिकमौदवाहं शतनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति । अकारलोपे कृते पङ्गाव जड अलोपः टिलोपः
इत्येते विधयः प्रामुख्येन । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्वस्येति ध्वंस्यते । गिलोपे कृते अनिदितौ हल उपधायाः कुनीति
नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवतीति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ॥

॥ कै० ॥ दीव्यत्यादिषु शार्ङ्गेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्यादित्वात् । पङ्गावे इके चरतावपसंस्थानमिति पङ्गावः ।
उदकं वक्ष्यतीत्यर्थः । संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इच् । श्वोभूतिनीम शिष्यः । तस्याऽऽसम्बन्धम् । शतनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद्
कुनीप् । नेताराविति । शिष्यगौरामन्त्रणम् । नयेते शुभमुखात् शस्त्रार्थमिति नेतारी । धारणरावणशब्दाभ्यामिज् ॥

॥ वि० ॥ चरतावित्युपसंस्थानादिति भावः । गौरादित्वादिति । शदेर्गन्तायुजिति भावः । टित्वाद् कुनीविति सप्तमे आकारः । शतनीमित्यादावलोपोऽन
इत्यलोपप्राप्तिः । धारणिमित्यादौ रुक्भ्यां यङ्गन्ताभ्यां ल्युटि शत्वस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धिर्न इत्यस्य प्राप्तिः ॥

६५२

॥ वि० ॥ भाष्ये यजादिभ्यो विहित इति । एवञ्च वयादिभ्यो गत्यन्तेभ्यः किपि संप्रसारणं न भवत्येव । किञ्च भाव एवेत्यन्ते । नित्यादपीति । नाजानन्तर्य इति निषेधस्तु अनित्यो नाख्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्तकार्यत्वमन्तरङ्गत्वं विवक्षितम् । उदाहरणत्वादी आह । भाष्ये

॥ कै० ॥ असिद्धं वहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गे वक्षीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण इति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाऽऽश्रयणोऽपीत्यर्थः । कर्त्तुं ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण । तत उदात्तयणोऽनन्तर

॥ भा० ॥ असिद्धवदत्वाभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वाप्यते । शिखीपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावाच्च भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेष्यम्यामः । यजादीनां यः किदिति । कञ्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । नचाऽयं यजादिभ्यो विहित इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पञ्चा खद्योति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणाः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्तुं हर्च्यति । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्येष स्वरौ यथा स्यात् । अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः । कथम् । आरभ्यमाणे नित्योऽसौ । आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

॥ कै० ॥ आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदा त्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्याऽपि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अनेनाऽपीति । सति स्थानिवत्त्वे इति । एवञ्च कथोरपि नित्यत्वेनाच्चारणकमे प्राप्यत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः ॥

६५३

॥ वि० ॥ इतरः । उदाहरणत्वात्पठनवादी । शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्रादुर्भावस्य शास्त्रेण बाध इति भावः । तस्मिन् व्याप्तिन्यायेन मूलपाठतः शब्दतत्त्वोभयविधमपि परत्वं शृणुत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं कार्यं परमित्युच्यते तत्त्वधर्मभेदे स्यादत आह । एकमपीति । व्यक्तिपक्षे प्रतिपक्षं लक्षणभेदादिति भावः । विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिर्योग्यं नचास्ति यौग्यमेवेति भाष्यविशेषितं विरोधमुपपादयति । एकस्य चेति । प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वं निमित्तत्वं च सत्त्वे सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद्विषये । एवञ्च द्वयोर्योगावैगपद्याऽसम्भावः । भाष्ये वहिरङ्गेण सिध्यतीति । तेनैव कर्त्तुं सिध्यति न सूचयेत्यर्थः । एवञ्च शब्दतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्ति-

॥ कै० ॥ इतर आह । परयणादेशोऽपीति । स एवाऽऽह । परस्याऽसाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यणलक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यत्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्ग-

॥ भा० ॥ परयणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । परस्याऽसौ व्यवस्थया । व्यवस्थयाचासौ परः । युगपत्संभवो नास्ति । नचास्ति योगपक्षेन सम्भावः । कथं च सिध्यति । वहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यनेन सिध्यति । एवं तर्हि योऽलोदात्तयणं तदाश्रयः स्वरौ भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नाऽस्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्त्तव्या । ननु चेयमपि कर्त्तव्या असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या । साचाऽप्येषा लोकातः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते ॥

॥ कै० ॥ शब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यवयवीभावः ॥

॥ वि० ॥ इति तात्पर्यम् । उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाऽऽश्रयणं विनाऽपि स्वरं साधयति भाष्ये । एवं तर्हीति । स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यं कविधित्वादिति भावः । अवश्यमेवेति । एवञ्च तत्रैव सिद्धत्वाच्चैतदुद्देश्योदाहरणमिति भावः । सा चाप्येति । प्रकृतादाहरणविषयपूर्वनिमित्तकमन्तरङ्गमित्येव न्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमङ्गकमिति भावः । ननु प्रत्ययवयवर्त्ती लोकरूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नार्यः प्रकृताऽनुपयोगादित्यत आह । प्रत्यासन्नैति । अङ्गानामिति । अङ्गानं प्रतीति शेषः । अङ्गमङ्गमिति । प्रत्यासन्नवर्ती तत्कार्यमभिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः । प्रत्यासन्नत्वं च प्रथमोपस्थितत्वरूपम् ॥

६५४

॥ वि० ॥ भाष्ये शरीरं प्रतीत्यन्वयः । प्रतिबोधे द्वितीया । भोगः सुखादिसाक्षाकारः । आसक्तिः प्रथमोपस्थितिः । यगपदुपस्थिताविदम् ।
कर्मोपस्थितावपि आसक्तिवशादेव पूर्वं सुखदासुपस्थितिरिति बोध्यम् । ननु अन्वितस्य बाह्यार्थेन धर्मो भवतीत्युक्तं शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्य-
त्वात् शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाद् युगपदेव सकलार्थप्रतीतिः कलाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत आह । नित्योपीति । असत्तामपीति । असत्यमपीति पाठान्तरम् ।
शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्यासत्तादित्यर्थः । किन्तु शास्त्रवासनाकल्पिताऽयं प्रक्रियादशायां कर्मः । अर्थवदुद्देश्यकप्रतिपदिकसंज्ञाद्देश्यकङ्गीवायुद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधा-
नादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रकृतितत्त्वव्याप्यत्वमेव कृतकत्वमेऽस्य सत्यमेत्यत आह । प्रकृत्यार्थं चेति । असत्यमपीत्यनुकृष्यते । भाष्ये सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते इति ।

॥ कै० ॥ प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । ततः सुखदामिति । सौख्यार्थस्यासक्तिहेतुत्वात् । ततः सम्बन्धनामिति । अवश्यकर्त्तव्य-
त्वात् । सामान्यभूत इति । नित्योपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनासत्यमपि कर्म प्रकृत्यार्थं चाऽऽश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र
नाऽऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धितत्त्वगत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभि-

॥ भा० ॥ तद्यथा पुरुषाऽयं प्रातस्तस्यायं यान्यस्य प्रति शरीरं कार्यणि तानि तावत्करोति ततः सुखदा ततः सम्बन्धना-
म् । प्रतिपदिकं बाष्पपट्टिष्ठं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरूपजायते व्यक्तस्य सत्ता लिङ्गसंख्याशक्तामन्वितस्य

॥ कै० ॥ धातयम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते । व्यादिसंख्या हि वस्तुवन्तराधेकोपजायते । एकत्वसंख्याऽपि वस्तुवन्तराधेक-
द्वित्वाद्विषयद्वन्द्वं करोतीति बहिरङ्गा । साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षात्वादनन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्वहिरङ्गाकीति न्यायप्राप्तकर्मः ॥

॥ वि० ॥ वर्त्तनं तस्य सामान्यमभिधानम् । विशेष्ये । विशेषणाविष्टे तद्वैव विशेष्यत्वात् । विष्टिबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । तदनुरक्तिः ।
सामान्यस्य कार्यानर्त्तत्वात्क्रियासदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्पयते इति भावः । भाष्ये उपजायत इत्यस्या स्ववोधविषयो भवतीत्यर्थः । व्यक्तस्य सत्ता बुद्ध्या-
कृतसंख्यार्थः । तत्पूर्वमिति । आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षादिति भावः । वस्तुवन्तरिति । स्वसमवायिकारणानावस्थपेक्षेत्यर्थः । एकत्वस्य तस्याऽभावादाह ।
एकत्वमिति । एवञ्च प्रवेक्षणाऽपेक्षया सापि बहिरङ्गत्वार्थः । सजातीयेति । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजातीयत्वम् । ननु लिङ्गादिभिरकार्यसमवायाविशेषात्कर्त्तव्यं शक्ते-
र्वाह्यत्वमत्र आह । कर्मादीनि त्विति । न्यायप्राप्तः कर्म इति । शास्त्रकृतकल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशायामित्यर्थः । अनेन विशेषबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि
तान्त्रिककल्पितमिति सूचितम् ॥

६५५

॥ वि० ॥ भाष्ये यथैवेति । अर्थानां लिङ्गसंख्याकारकाणां प्रादुर्भावो ज्ञानं । शब्दानामपि । तद्वोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य प्रादु-
र्भाव इतिशेषः । तद्वत्कार्यैरपीत्यस्य तथैवानुपूर्वत्वार्थः । येन क्रमेण शब्दोपस्थितिरुनैव क्रमेण कार्यमितिपूर्वमीकारनिमित्तको यशितिभावः ।
तत्र पदस्यैव विभक्त्यान्वाख्यानं सर्वेषां युगपत् प्राप्तवानया व्यवस्था । क्रमेणान्वाख्यानं तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयगादेशस्य परयगादेशस्य बहिरङ्गत्वं तु
निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम् । अत एव वाच्योरित्यत्र नासिद्धत्वम् । सर्वविधान्तरङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिवत्त्वेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं चेद् बाह्यजडसूते

॥ कै० ॥ बाह्येनेति । कर्मत्वादिना । तद्वि क्रियापेक्षणात् बाह्यम् ॥

॥ भा० ॥ बाह्येनार्थेन बोधो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि
तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पठयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः ।
पठयतिलघयतीति शिञ्च टिष्ठोपे कृते अत उपधाया इति दृष्टिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावाच्च भवति ।
अवधीदित्यकारणोपे कृते अतो हलादेशलोपिरिति विभाषा दृष्टिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ।
बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामितिद्वन्द्वं कृते द्रव्यान्तेऽन्यात्पूर्वमित्येव स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावाच्च
भवति । इच्च वैयाकरणः सौवश्व इति व्योः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्तस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

॥ वि० ॥ कैयटे । यच्चनया रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति । तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् । अवधीदिति ।
यद्यप्यतो लोप इत्यवार्हधातुक इति विषयसप्तमीत्वञ्चो यदितिसूत्रस्यभाष्यात्प्रतीयत इत्यपरनिमित्तकत्वात्तत्र स्थानिवच्चं तथाऽपि विषयसप्तमीत्वेऽपि परबुद्धिनि-
मित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वमस्यैवेत्याशयः । स्वभाववधधातुस्तु नाख्येव अदन्तत्वे अनिवध्योद्यतिवधिवधकणमपि न कर्त्तव्यमेवेतिबोध्यम् । बहुखट्वक इतिभाष्ये ।
यहोर्ननुदुस्तरपदभूमीत्युक्तेरितिभावः ॥

॥ वि० ॥ नन्वादेशस्य सत्त्वादेनादिष्टादित्यनुचितमत आह । अकृत एवेति । उपलक्ष्यमेतदितिभावः । ननु सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनु-
पादानात्कथमेतत्तन्मात्रेऽत आह । अजपेक्षयेति । सत्त्वानुरोधादितिभावः । कर्मणि के अनादिश्यमानादित्यर्थः स्यादत आह । आदेशन-
मिति । बहुव्रीहौ निष्ठेतिपूर्वनिपातस्तु न । तत्प्रकरणानित्यात् । नन्वचः पूर्वस्य विज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषणान्नयवेत्युक्तमत आह । यथेति ।

॥ कै० ॥ योऽनादिष्टादिति । अकृत एवाऽऽदेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्याप्ययथात् । आदेशनमा-
दिष्टं तद् यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च जलादेशोऽपि स्थानिवत् स्यात् । यदेवाद् इति । सादृश्यादेवमुक्तं

॥ भा० ॥ अचः पूर्वविज्ञानादौचित्यमुक्तम् । योऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदि-
ष्टाशेषोऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गच्छते । अच इतिपञ्चमी । अचः पूर्वस्य ।
यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् पठोनिर्दिष्टमज्जहं तत्पञ्च-
मीनिर्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि । अन्यत्कर्त्तव्यम् । अन्यच्च न कर्त्तव्यम् । यदेवाऽदः पठोनिर्दिष्टमज्जहं
तस्य दिक्शब्देयोगे पञ्चमी भविष्यति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कृतः पूर्वस्य
अच इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिक्शब्दयोगे पञ्चमी भवति ॥

॥ कै० ॥ शब्दात्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति । यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आचोयसाणे विभक्तिविपरिणामसंस्था
स्थान्यपेक्षयाऽपीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यलोकारात् पूर्व यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितविधिरितिसिद्धः स्थानिवद्भावः । वैवाकरण
इत्यत्र तु तत्र भवति । न लोकारात् पूर्वो यो वकारः स कचिन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितः ॥

॥ वि० ॥ परमतेन दृष्टान्त इतिभावः । पूर्वविधभावादाह । धिन्वन्तीति । अन्यथेडापत्तिरिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाऽऽश्रयेण
वैवाकरणे दोषमाशङ्क्याह । वैवाकरणेति । ऐविधानसामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमितिपरे ॥

॥ वि० ॥ विधियङ्गं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात् तत्राऽऽदेशकक्षणेत्यसंगतमत आह । भाष्यकारेण त्विति । इदं धातुत्वमिति न विरोध
इतिभावः । निवर्त्यते इति । उत्कृष्यते निवर्त्यते इत्युत्सर्ग इतिभावः । नत्वानन्तर्ये इति । पूर्वविधावित्युक्तेः शास्त्रोक्त्ये कार्योऽतिदेशप्रवृत्तिरिति

॥ क० ॥ तत्वेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु विधियङ्गं स्वाश्रयकार्याभावः
साधितः । उत्सर्ग इति । उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादनेव निवर्त्यते । नन्वीकारयोगोऽसिद्धत्वाद् विभक्त्येव यत् भविष्यति ।

॥ भा० ॥ अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कृतः पूर्वस्य आदेशादिति । तत्रा-
देशकक्षणेतिपेक्षः । तत्रादेशकक्षणे कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । बाध्योः । अप्रवृत्त्योः । लोपो
व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति । असिद्धवचनासिद्धम् । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवती-
तिवक्तव्यम् । असिद्धवचनासिद्धमितिचेदुत्सर्गलक्षणात्तन्मात्रेऽत आह । असिद्धवचनासिद्धमितिचेदुत्सर्गलक्षणा-
मनुदेशः कर्त्तव्यः । पक्ष्या शब्देति । ननु चेतदप्यसिद्धवचनासिद्धम् । असिद्धवचनासिद्धमितिचेन्नान्यस्यासिद्ध-
वचनादन्यस्य भावः । असिद्धवचनासिद्धमितिचेन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ।
नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो
भवति । तस्मात्स्थानिवद्भवनासिद्धत्वञ्च । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । पक्ष्या शब्देति स्थानि-
वद्भावः । बाध्योरप्रवृत्त्योरित्येवासिद्धत्वम् ॥

॥ कै० ॥ नैतदस्ति । पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते नत्वानन्तर्ये सौक्तिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तिरानन्तर्यम् । अनु-
देश इति । अतिदेश इत्यर्थः । ननु चेतदपीति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रययात् । नान्यस्येति । कार्योऽसिद्धत्वाश्रयमेतत् ॥

॥ वि० ॥ भावः । प्रयोग इति । उच्चारणे इत्यर्थः । भाष्ये न हि देवदत्तस्येति । हतेऽपि न जीवने च किं वक्तव्यं तद्वारोप इत्यर्थः ॥

६५८

॥ वि० ॥ उक्तं वेति । घत्वतुकोरित्यत्र वचनव्यकरणशोऽपेक्षो विकल्पः । तदेव नामेति । इको यणचोत्यस्मिन्नित्यर्थः । चिणो लुकि तयङ्गना-
भावे किं ततराम्शब्दस्य लुक् उच्यते उत तेषां क्रमेण । नाद्यः । संघातस्याप्रत्ययत्वात् । नान्य इत्याह भाष्ये । तलोपस्य चेति । एवमसिद्धवच-

॥ कै० ॥ उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । तदेवेति । सङ्गत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदात् भदाश्रय-
शादसिद्धत्वमाश्रयीयते । नेह भारोऽस्तीति । न ह्यभावादिदेशेऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति । अधीनमिति ।

॥ भा० ॥ उक्तं वा । किमुक्तम् । स्थानिवद्भवनानर्थको शास्त्रासिद्धत्वादिति । विषय उपन्यासः । युक्तं तत्र
यदेकादेशशास्त्रं तु क्छास्ते असिद्धं स्याद् अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनर्युक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन् असिद्धं स्यात् ।
तदेव चापि तस्मिन् असिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तयङ्गनानर्थको संघातस्याऽप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चाऽ-
सिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुकोवासिद्धो भवति । काममतिदिश्यतां वा सञ्ज्ञासञ्ज्ञापि नेह भारोऽस्ति । क-
ल्योहि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तव्यधीनं हि । अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् ।
तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । माटवदस्याः कथाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि
स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पद्या खल्वेति यथा स्थानिनि यथादेशो भवति
एवमादेशोऽपि भवति । इहेदानीं वाञ्छोरध्वर्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशोऽपि न भवतीति ॥

॥ कै० ॥ अधुनरपदात् खविधानादुत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने यवानां सत्ताऽवगता स सन्तीति
वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्ताऽवगतौ न सन्तीति । एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिपत्त्ये भेदात् कचिद्भावेऽतिदिश्यते कचिदभावः ॥

॥ वि० ॥ नमावेण निर्वोचमुक्ता सूत्रकृतः स्थानिवच्चं समर्थयति । काममिति । न ह्यभावेति । इहेत्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इतिभावः । ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिग्रन्थेन
साधितत्वात् कथं तत्करणरूपो न भार इत्यत आह । विधिशब्दं चेति । अथाकारमात्रेणेतिभावः । भाष्ये एवमादेशोऽपि न भवतीति । आदेशनिमित्तकोऽपीत्यर्थः ॥

६५९

॥ वि० ॥ यद्यपि व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तं तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्तिकमवतारयितुं पृच्छति । भाष्ये किं
पुनरिति । अव्यवहितसम्भवे इति । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्रयत्वेन पूर्वपरशब्दयोरव्यवहितार्थं मुख्यत्वोपनादिति भावः । तस्मिन्निति सूत्रे
निर्दिष्टग्रहणाद्यवहिताश्रयवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्तिः । अन्यथात्पूर्वमानयेत्यादि तु तात्पर्योऽनुपपत्त्या विशेषेण लक्षणा । छन्दसि परेऽपीत्यादौ तु पराङ्गवि-

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्यथात्पूर्वमानयेत्यनन्तरं पूर्वशब्दो दृष्टः । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित
इति प्रश्नः । तत्र यदा विषयभेदात्तत्वेन भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं सम्भवति तादृशं तत्राऽऽश्रीयते इति व्यवहितस्याऽपि ग्रहणम् ।
यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसम्भवे व्यवहितमाश्रीयत इति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाष्यम् । लुनीछलेति । हेरपिस्वादुदात्त-

॥ भा० ॥ किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आशेषित्वपूर्वमात्रस्य । कस्यात् विशेषः । अनन्तरस्य चेदेकाननुदा-
त्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् । अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकाननुदात्त ।
लुनीछल पुनीछल । अनुदात्तं षडमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति । द्विगुस्वर । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः । इगन्तकालित्येष
स्वरो न प्राप्नोति । गतिनिघात । यत्र लुनीछल यत्र पुनीछल । तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ त्वम् । तत्र यथादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्धर्मानस्वरो न स्यात् । स्थानिवद्भावानु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादे-
शोऽपि सिद्धः स्वरो । पञ्चारत्न्य इति । जसादिषु छन्दोवाचनं प्राङ्गौचव्युपधाया इति जसिचेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वाच्च भवतीति
यसि कृते इगन्तत्वाऽभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः । यत्र लुनीछलेति । यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यसि कृते उदा-
त्तवत्त्वाऽभावात्प्रतिनिघाताऽप्रसङ्गः । एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गवर्तिरङ्गभावमुक्तम् ॥

॥ वि० ॥ कलायास्तस्यादिति परिभाषया उपस्थितेरव्यवधानांशलाभ इह तु वरेशहणाक्षिप्रादनुपस्थितिरितितत्त्वम् । भाष्ये एकाननुदात्तशब्देन तत्त्वयुक्तः
शेषनिघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरण । निघातप्रतिषेधेति । निघातैर्यद्यदीत्यनेनेति भावः । अनाश्रित्येति । पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यथा
वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ श्लेषः इति । असमनुष्यकर्तृकेति ठक् । ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात् कथं स्थानिवत्त्वं किञ्च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिरव्यवहितस्य सत्त्वादत्त आह । कार्यार्थत्वादिति । ततश्च मुनिकारा व्यवहितपूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः । ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनन्तरग्रहणं संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह । यथोद्देशेति । तदा कार्यधर्मीत्वोक्तं विनाऽपि भविष्यति किञ्चिदित्यभिहितमिवावात्तत्वेतिरित्यर्थः । नन्वेवमपि पूर्वपरविधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह । प्रत्येकं चेति । समुदाय इति । एवञ्चानन्तर्याऽऽश्रययोगे

॥ के० ॥ श्लेषः इति । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्याऽत्र भूतविधिरिति पूर्वपक्षः । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च

॥ भा० ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य । पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाहस्वत्वम् । पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाहस्वत्वं वक्तव्यम् । वादि-
तवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदहीनां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । योऽसौ गौ गिर्युज्यते तस्य स्थानि-
वद्भावोऽस्वत्वं न प्राप्नोति । गुरुसंज्ञा च । गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेषश्च पितृश्रेष्ठं दृश्यं मृगं मृगं । हलो-
ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे भविति गुरुसंज्ञा गुरोरिति भूतो न प्राप्नोति । ननु च यस्याऽप्यनन्तरस्य विधिं
प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याऽप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया । नवा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात् । नवा एष दोषः ।
किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः । किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

॥ के० ॥ संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः । नवेति । समुदायः संज्ञीति भावः । पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः ।
अवीवददिति तु चङ्परनिष्ठासंस्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ॥

॥ वि० ॥ यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवञ्च पूर्वमात्रग्रहणेऽपि श्लेषे न दोषः । यथोद्देशाऽऽश्रयणादेव कार्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा
स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्धकत्वं तस्य पूर्वमात्रप्रवृत्तित्वे एव स्थानिवत्त्वमिति गृह्यतात्पर्यम् । भाष्ये किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपरविधौ स्थानि-
वत्त्वाभावादेव च आरतुरित्वाद्दोषोऽस्त्वित्युक्तमिति गुणस्य सर्वगोदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । विधियग्रहणसामर्थ्याच्चेतदर्थलाभ इत्याहुः । पूर्वमात्रेति ।
दीर्घादिप्रवृत्त्याहिति भावः ॥

॥ वि० ॥ ननु भयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वस्येवेत्यत आह । परस्मिन्नितीति । अवधारणार्थमिति । पूर्वविधिगच्छे पूर्वशब्दस्येवास्यापि
विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वादिति भावः । लभ्यत एवेति । अवशिष्टात्सर्वत्र ग्रह्येति भावः । आयासावित्यत्र देविकाशंशपेत्वात् ।
तस्यादिवद्भावोऽस्ति । नन्वादिवद्भावो नैव इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि आयासित्यस्याङ्गत्वाभावात्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादिवहितत्वात् आयासित्यस्य षष्ठीनिर्दि-
ष्टादेशत्वाभावाच्च स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न । लिङ्गपुच्छश्रवत् एकदेशविकृतानन्त्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यभावात् । भूयोऽवयवसाभ्यात् लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रययोगे

॥ के० ॥ एकादेशस्येति । परस्मिन्निवृत्तद्वधारणार्थमुपात्तं तद्याद्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्निवृत्त्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिव-
द्भावो लभ्यत एव । तदनेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैवाग्रपक्षः आदीष्य इति एवं परस्मिन्नेव च आदेश इत्य-
वधारणादुभयनिमित्तस्य प्राप्तिरिति भावः । आयासादिभ्योऽङ्गन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावानुमासौ प्राप्नुतः । पादे

॥ भा० ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आवसौ गौमतौ चानुरौ आनडुहौ पादे
उदवाहे । एकादेशे कृते नुमासौ पद्माव कडित्वेति विधयः प्राप्नुवन्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । उभयनिमित्तत्वात् ।
अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते उभयनिमित्तकार्यं । उभयादेशत्वाच्च । अच आदेश इत्युच्यते अचोऽयायमादेशः ।
नैप दोषः । यत्तावदुच्यते । उभयनिमित्तत्वादिति । इह यस्य शमे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्य-
तरतो व्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति । यदुच्यते । उभयादेशत्वाच्चेति ॥

॥ के० ॥ उदवाहे इत्यत्र ङविक्कादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्माव कडित्वं प्राप्नुतः । अचोऽस्ति । अच इति गुणवादे-
कत्वसंख्यायाः पशुना यजेतितिवद्विचितत्वात् । इह यद्येति । अन्ययथतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाङ्गत्वेन परस्य निमित्तता ।
अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषणम् ॥

॥ वि० ॥ बीजाभावात् । सूत्रमपि वस्नसाद्यर्थमावश्यकमितिदिक् । भाष्ये न सिध्यतीति । निवर्त्यतेत्यर्थः । नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छे-
दकत्वेऽपि हलां व्याहृतिः स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह । गुणत्वादिति । आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतः चोरादेशस्याचलपर्याप्तधिकरणादेशत्वाभाव इति
भाष्याशयः । उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति । नाह इत्याह अन्येति । नान्य इत्याह अयोगेति ।
विशेष्यसंगतएवायोगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ भाष्येऽयं हलचोरिति । अत्र इत्यपि परस्मिन्निवदयोगव्यवच्छेदकमुत्तमयोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः । अत्तरराजदिति । राजानमतिक्रान्तवानित्यर्थः । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति शिञिष्ठवद्भावाद्भिलोपस्थितिवोधम् । पूर्वस्य विधावित्यनाशित्वेदम् । भाष्ये एकादेश इति । अतो गुण इति पररूपमित्यर्थः । यस्येति चेति तु न । तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादिति भावः । विशं शतमित्यस्य विशतिरधिकास्मिन्नित्यर्थः । विशं इति

॥ के० ॥ द्वयोरेति । वर्गनिर्देशे तावज्जातिशब्दास्ति संख्याविधौ भवतु वा तथापि न दोष इति भावः । अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रः । उत्तरपर इत्येताऽगणनसमुदायोऽकडादिरादेशो रपरो न भवति । नास्तीपीत्यत्र त्वत्तराज-दिति हलचोर्लोपे अस्तीपित्वाय यणादुपधास्त्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति । विशंकमिति । विशतिविंशत्यामिति बुन् । विशमिति । शदन्तविशतेत्येतिङः । विशं इति । तस्य पूरणे ङङ् । स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः

॥ भा० ॥ इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गो भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तच्च शा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति । अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति उताहो न । कथाऽत्र विशेषः । हलचोरादेशः स्थानिव-दिति चेद्विशतेस्ति लोपे एकादेशः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशतेस्ति लोपे एकादेशो वक्तव्यः । विशंकं विशं शतं विशः । स्थलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः । स्थलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् । केकयमित्यव्योरियादेश एत्वम् । केकयमित्यव्योरियादेशे एत्वं न सिध्यति । केकेयः । मैतेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति । उत्तरपदलोपे च । उत्तरपदलोपे च दोषो भवति ॥

॥ के० ॥ पूर्वत्वमिति चेत् । स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्वारेण गुणस्याऽपि भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः । केकेय इति । नन्वज्मावे गुणो विधीयते नत्वजादौ तेन योवाश्रीयते नाऽसावादेशः । यथादेशः समुदायो नाऽसावाश्रीयत इति न्यायान्नाऽस्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावादिदेशाऽऽश्रयपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्नैतन्न्यायतम् ॥

॥ वि० ॥ तु प्रचिसम् । शतसहस्रयोरेव ङङ्गत्वात् । स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं तद्वर्णात्विसूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् । केकयमित्यव्योरिया-दिना दवादेशे आहुताः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत्र काङ् । परिहारान्तरस्थितिः । पक्षान्तरस्थित्यर्थः । एतत् । पूर्वोक्तम् ॥

॥ वि० ॥ लोपस्थितिः । समानाधिकरणेन सुपेत्यधिकारात् परसंनिधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः । वस्तुत एतावता परनिमित्तत्वे पादशतस्थिति लोपस्य परसंनियोगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्तिः । इदमपि चिन्त्यम् । परिहारान्तरस्थित्येवात्रापि समाधिरितितत्त्वम् ।

॥ के० ॥ दधिसक्तव इति । समानाधिकरणाधिकारोक्तस्मृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपस्थिति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदानाविधौ नैति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् । केच्यः । नेन्य इति ।

॥ भा० ॥ दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति यणादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङ्बुवङ्गः । यङ्लोपे यणियङ्बुवङ्गो न सिध्यति । केच्यः । नेन्यः । केचियः । केकियः । लोलुवः । पोपुवः । अचीति यणियङ्बुवङ्गो न सिध्यति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणद्विप्रतिषेधः । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणद्विप्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीसृज इति । मैप दोषः । न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

॥ के० ॥ उतोऽचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हि । अत्र इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनोपा-सकस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्थित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ उपादानादिति । यद्यप्यागत्येतद्वारणार्थमापन्नकं तत् तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि आस्थानादच एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदकमात्र इति बो-ध्यम् । साक्षादेवेति । अचो यत्र स्थानपङ्क्तिनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एवं हि शिञिष्ठलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तस्मादच एवादेशः प्रयोग यत्तत्पर्येण तद्वारणमुचितम् ॥

६६४ ॥ वि० ॥ किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते उत्तानाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यतेऽपीतिप्रश्नः । यद्युच्यते विचारः प्राक् कृत एव भावाऽभावातिदेश इतिसिद्धान्तश्च कृतस्वभावापि अन्यवार्तिककारकृतवार्तिकव्याख्यामिदमिति वैधर्म्यम् । ननु संयोगसंज्ञेतिवक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरित्यत आह । कार्येति । नन्वचि नेत्यर्थाद् द्विवचननिषेधेऽख्येव स्थान्याश्रयणमत आह । पर्युदासेति । चिन्त्यमेतत् । वाक् वाक् इत्यादाव-

॥ कै० ॥ किं पुनरिति । यत् कार्यं स्थान्याश्रितः किं तच्चैव स्थानिवद्भावेन उत यत्राऽप्यनाश्रित इतिप्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्वाणत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विवचनादयश्चेति । द्विवचनादावपि स्थानी नाश्रीयते ।

॥ भा० ॥ किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भावति आहोसिदविशेषेण । कस्याऽत विशेषः । अविशेषेण स्थानिवदितिचेल्लोपयणादेशं गुरुविधेः । अविशेषेण स्थानिवदितिचेल्लोपयणादेशयोगुरुविधेर्न सिध्यति । खेप्पश्च पित्तश्च दश्च भ्रश्च मश्चश्च । हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरुविति गुरुसंज्ञा गुरोरिति श्रुतौ न प्राप्नोति । द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे । द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विवचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेऽपि । वरे लोकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैर्वाचि क्लृप्तीति । भाष्ये वरेण्योऽपि पठितस्तत्त्वाऽयं भावः । यङ् एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादन्नाप्रसङ्ग एवेति ॥

॥ वि० ॥ वसाने द्वित्वाऽनापत्तेः । हलीत्येव वक्तुं युक्तत्वाच्चैत्याहुः । तस्मादज्भित्तस्याश्रयणं न त्वच इतिवक्तुं युक्तम् । वागित्यादावज्जिज्जो वर्याऽभाव एवेति न दोषः । यङ् एवेति । एवं सति पचदयेपि वरेण्यहणं न कार्यमित्यत तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किञ्च तार्किकप्रत्ययत्वमादायाऽपि प्रवृत्तिज्ञापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यम् । वरेयलोपित्वमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

६६५ ॥ वि० ॥ कस्येति । कस्योऽपीति कसलोपे कृतेऽपि लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः प्रकृतास्तु कसलोपेनैव सिद्धमित्यभिमानः । तत्राध्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह । अदुह्वीति । भाष्ये प्रन्तीत्यादि । गमश्चनेत्यनेनाऽल्लोपः । यत्वं होह्नोरित्यनेन । भाष्ये जग्धादिष्वदेशस्येति ।

॥ कै० ॥ अदुपेति । कस्य अलोऽन्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्जलो भलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्वीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याभक्तत्वात् । प्रन्तीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरं नकारो न भवतीति धत्वाऽप्रसङ्गः । वचनसाम-

॥ भा० ॥ द्विवचनवरेयलोप इति । कसलोपे लुग्वचनम् । कसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति । हन्तेर्धत्वम् । हन्तेर्धत्वं वक्तव्यम् । प्रन्ति प्रन्तु अग्रन् । अस्तु तद्धो-श्रीयमाणायां प्रकृताविति । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्धादिष्वदेशप्रतिषेधः । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्धादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य । अदो जग्धिर्ल्यपृत्तिकीतीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप । वाव्योरध्वज्यौः ॥

॥ कै० ॥ यथात् व्यवधानाश्रयणे तु जननादिष्वति प्रसङ्गः । निराद्येति । आद्यतेर्लोपो कृते एकदेशविज्ञतस्याऽनन्यत्वादद्विरेवाऽयमिति जग्धिः प्राप्नोति । नच जग्धौ निराश्रितः । आदिग्रहणाद् धात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ जग्धादिषु विषयेषु आदेशस्याऽर्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः । एकदेशविज्ञतस्येति । अन्तरङ्गत्वाद्बुद्धौ कृतार्या गिलोप इति आदित्वस्याऽनादिष्ठादयः पूर्वत्वमख्येय यल्लोपाविति तु निष्स्थानिकहडादेर्बोधकम् । उत्करीत्या वा तस्य तत्त्वम् । वार्तिके युलोपेति । यकारोकारयोर्लोप इत्यर्थः ॥

६६६

॥ वि० ॥ अकुर्वीशामित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य यथादेशे तत्तत्कार्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । बहिरङ्गेति । बाह्योरित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्ति-
स्तथाक्रमेणमन्यत्वाऽपि बोध्यम् । आत्मनेपदमिति । इति विशेषः । नन्वगन्तं सौर्यं इत्येवादाह्रियतामत आह । सौर्यं इत्येवेति । यस्येति

॥ कै० ॥ यथादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणेनैतदुच्यते । अजनीति । जनजनन इत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी-
प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा शब्दः । छान्दसत्वात् श्रुः । सौर्यीति । तेनैकदिगित्यत्र ततो मत्वर्थीय इति । सौर्यं इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति ।

॥ भा० ॥ लोपो व्योर्लोति यथादेशे लोपः प्राप्नोति । उलोपः । अकुर्वि आशाम् । अकुर्वीशाम् । नित्यं
करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति । इत्वम् । अलुनि आशाम् । अलुन्याशाम् । ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति ।
अनुनासिकात् । अजति आशाम् अजच्याशाम् । ये विभाषेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति । रायात्वप्रतिषेधश्च ।
रायात्वस्य च प्रतिषेधा वक्तव्यः । रायि आशाम् । रायाशाम् । रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति । दीर्घे यलोपप्र-
तिषेधः । दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधा वक्तव्यः । सौर्यं नाम हिमवतः शृङ्गं तद्वान् सौर्यी हिमवन्ति सौ इत्याश्रये दीर्घ-
त्वे कृते सूर्यतिथ्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो दीर्घे यलोपवचनम् । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां वात्साभ्या-
म् । दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्वितेऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ॥

॥ कै० ॥ यस्येत्यादौ श्वां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययोर्द्वौमिति परिगणनानाश्रयेनैतदुच्यते । गार्गाभ्यामिति । गोवस्त्रिया
इति शः सङ्गाङ्गलचक्षोषित्यत्र वा । अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्विताश्रयेण परिहारः ॥

॥ वि० ॥ चेत्यादाविति । आदिना सूर्यतिथ्येति यलोपः । श्वाम् । ग्रीप्रत्यये । अल्लोपस्याऽसिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वात् । गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं आ भ्यामिति स्थिते
पूर्वं सुप्तिचेति दीर्घे यलोपाऽप्राप्तिरिति बोध्यम् । पर्युदासाश्रयणे त्विति । आङ्गित्वेन प्रकृत्याऽऽश्रयणात् स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गित्वसत्त्वेन यलोप इति भावः ॥

६६७

॥ वि० ॥ संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशये उक्तः । वस्तुतः कुतस्य वैपादिकत्वात् पूर्ववासिद्धे न स्थानिवदित्यनेनापीदं सुसाधम् । अत एव लि-
ङ्गादिति । नच पुत्रमासमन्तादुक्तं शीलं यस्याः पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वान्नादिनीत्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्नोति तद्वारणाय द्विवचनवचनं कथ-

॥ कै० ॥ सर्वेषामिति । आश्रयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रयभागे विधियवशादधिकात् यत्रात्वाश्रयनिवृत्त्य-
यौक्तु सिध्यन्तीति भावः । अत एव पञ्चान्तरोपन्यासः । अथवेति । नवा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वाद-

॥ भा० ॥ सर्वेषामेव परिहारः । उक्तं विधियवशास्य प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्वशा स्माद्-
नाश्रयमाणायां प्रकृताविति । अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदि-
तिचल्लोपयथादेशे गुरुविधिः । द्विवचनादयश्च । कसलोपे सुवचनं । हन्तेर्धत्वमिति । नैष दोषः ।
यस्तावदुच्यते । अविशेषेण स्थानिवदितिचल्लोपयथादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । नवा संयोगस्यापूर्व-
विधित्वात् । यदप्युच्यते द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते न्यास एव । कसलोपे सुवचनमिति ।
क्रियते न्यास एव । हन्तेर्धत्वमिति सप्तमे परिहारं वक्ष्यति ॥ ६॥

॥ कै० ॥ पूर्वविधित्वम् । उच्यन्ते इति । अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियते इति । अदुल्लभ्यार्थमवश्यक-
संश्रयमेवेति भावः । सप्तमे इति । युतिकृतमानन्तर्यमाश्रयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्याद्विधानकम् ॥ ७॥

॥ वि० ॥ अभावादिदेशे आपकमितिवाच्यम् । एतद्वाच्यप्रासादयमेव तस्यानभिधानात् । शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाङ्गरहितादिनीशब्दस्यैव तत्र यवशाचेतिदिक् ॥ ८॥

६६८

॥ वि० ॥ न पदान्ति । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेऽस्य स्वत्वसम्पादकं पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् सान्त्वय-
पदत्वाभावेन कथमत्र स्वत्वप्राप्तिरत आह । भावेति । पदान्ति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । दिव्यचनादिसाहचर्येण
पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात् । भाष्यं त्वेवं व्याख्येयम् । स्वत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्त्तव्ये तन्निष्पादकपदत्वे च कर्त्तव्ये भावसाधनविधिग्रन्था-
न्ययेण टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भुतं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो नापि पदान्तस्थाने विधिक्षयापि तस्याः कार्यार्थत्वात् कार्यस्य च स्वत्वस्य

॥ कै० ॥ न पदान्त । वेतस्त्वानिति । भावसाधनविधिग्रन्थेऽन्येणोच्यते वेतसग्रन्थात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ऋतुविति ऋतुपि टिलोपे कृते

॥ भा० ॥ न पदान्तिद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । पदान्तविधिं प्रति न
स्थानिवदित्युच्यते । तत्र वेतस्त्वानितिः प्राप्नोति । नैष दोषः । भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ स्वादौ पूर्वे पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदान्तताया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भुतप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ तत्त्वान्न दोषः । पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः । सिद्धान्त्येकदेशाह । भसंज्ञाऽचेति । भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठप-
दत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा स्वत्वसम्पादकत्वेन भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इतिभावः ।
नपदान्तसूत्रदृष्ट्या विपादौ तु नासिद्धा । जशादिग्रहणात् । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्यायं भावः । भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसम्पादकतया
परम्परया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसम्पादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भुतत्वेन पदत्वबाध इति । एवं परम्परया पदान्तत्वसम्पादक-
स्यापि पदान्तविधिग्रन्थेन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता ॥

६६९

॥ वि० ॥ ननु ऋतुर्पोऽर्वान्तरेपि विधानात्कथं सर्वत्र भत्वमत आह । अनभिधानादिति । मतुशब्देन प्रसिद्धत्वात् मतुप एव ग्रहणमिति
भावः । तत्र पूर्वपक्ष्याह । अकारान्तमेतदिति । साक्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे परम्पर्या पदान्तपदे उपस्थिते
पदत्वहारिकैव नान्यहारिकेति भत्वे न निषेध इति सान्तत्वाऽभावात् तदप्राप्तिरिति भावः । सिद्धान्त्येकदेशाह । ननु चेति । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यप-
दत्ववत्समुदायान्यकार्ये नाऽयं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन क्त्वाभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संस्यतीत्यत आह ।
स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । शतसाध्यपदत्ववतोऽतोद्देश्यत्वाऽसम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिवद्भावे वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन
तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्त्तव्य इत्युच्यते । सम्यतिपदशब्देन समस्ते-

॥ कै० ॥ तसौ मत्वर्थ इति । तदस्मिन्नस्तीत्यतैवार्थं ऋतुप न निर्दिष्टादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्येतदुच्यते । अकारान्तमिति ।
भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वाभावात्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्भु-

॥ भा० ॥ तसौ मत्वर्थ इति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम् । ननुचैवं विज्ञायते यश्च-
तिपदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिग्रन्थोपादाने एतदेवं स्यात् । अथच विधिग्रन्थेऽस्त्वैव कर्मसाधनः । विधीयत इति
विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिग्रन्थोपादाने एष दोषो भवति ॥

॥ कै० ॥ त्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधादिना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा कौ स्तः कानि
सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधादिना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य क्त्वाऽभावः ॥

॥ वि० ॥ नान्तग्रन्थस्य षष्ठीतत्पक्ष इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्ययान्तादेरप्युद्देश्यता तथाऽप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति
तात्पर्यम् । पूर्वपक्षो उक्तसाधनसंज्ञानानः सम्यतीति पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह । भाष्ये कर्मसाधनस्येति । सम्यतिपदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदार्थः ।
तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वे हि दिव्यचनादिभिः सामानाधिकरण्यां पदान्ते वैयधिकरण्यं च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवदिव्यचनादिकर्मकविधाने
इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने इति वक्तुमशक्यं सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् । स्वत्वाऽकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्तयुक्ता पदत्व एव स्थानि-
वत्त्वनिषेधात्साम्यमेव पदत्वं प्रति भत्वे तु निषेधाभावादकारान्तं भत्वे प्रतीति स्थादेव क्त्वमिति भावः ॥

६७०

॥ वि० ॥ जश्वं प्राप्नोतीति । अक्षां जशोऽन्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जश्वश्वं तु भक्तां जशति जश्वे तन्निषेधार्थम् । एकादेशस्यैवेति । अत एवोभयत आश्रये नेत्यनेन वक्ष्यमाणसमाधानं सङ्गच्छते । सिद्धान्त्येकदेश्याह । अस्ति पुनरिति । पूर्वपद्याह । कानीति । इह पदान्त एव यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः । असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमावसाध्यमित्यर्थः । भाष्ये षडिक-

॥ कै० ॥ ब्रह्मवन्ध्वेति । ब्रह्मवन्धुशब्दादूङ् ऊङ् नूङ् आदेश आदिवद्भावाद् उङ्पक्षेण गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिधितपदसंज्ञायां धकारस्य पदान्ता विधेयति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्गपद- संज्ञयोर्नास्ति बाधबाधकभावः । यगादेशोच्चारणं चाऽतन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् । कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयो- जनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधा-

॥ भा० ॥ इदं ब्रह्मवन्ध्वेति । ब्रह्मवन्ध्वे धकारस्य जश्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किञ्चिद्भावासाधनस्य विधि- शब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम् । आहोस्तिदोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौस्तः यौस्त इति । योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चापि सिद्धो भवति ॥

॥ कै० ॥ नम् । इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दाद् वङ्गचो मनुष्यनाम्नोऽन्वेति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ऋलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे पपित्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकार- लोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयेण पकारान्तस्येति सिद्धं जश्वम् । कर्मसाधने तु षपः पकारः पदान्त- त्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् पकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्वसिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ स्थापीति । अत्रेकादेशाऽलोपान्तसपादसंज्ञायाश्चकार्यप्रवृत्तिर्योग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्वत्वाप्रवृत्तिरुदन्तरं त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसा- धने यस्येति लोप इति निमित्तकभवेत्तत्तत्समासान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः ।

६७१

॥ वि० ॥ नच भवे स्थानिवत्त्वमलोपस्येति न समानाधिकृत्य भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् । साक्षात्परम्पराया वा पदान्तस्थानिकविधिप्राप- कप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधायित्वार्थं पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारकपरम्पराया वक्तुमशक्यत्वे- नान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्ववारिकेव परम्परा गृह्यते इति भवे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्तं भत्वेऽपि धात्वे पदत्वस्याऽ- धातेन न दोष इत्याशयः । कैयटे पदान्ततया अविधानादिति । पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पदान्तस्याविधानादिति भावः । सिद्ध इति । जश्वे कार्ये

॥ कै० ॥ वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वाकुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योऽसौ पदान्तो यकार इति तद्विहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ पकाररूपापत्तिर्विधेयति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः । नच

॥ भा० ॥ वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिकषडिकौ न संवदेते ॥

॥ कै० ॥ भावसाधने पकारापत्तिर्भावेति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्वं स्यात् । नच जश्वविधि- निमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्वं विधीयते सम्यक्त्वमिति सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात् तन्निवृत्तिरागङ्गते पूर्ववासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । न ह्यत्र पूर्ववासिद्धीयं किञ्चित्कार्यं विधेयम् ॥

॥ वि० ॥ इति शेषः ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह । वाचिकस्त्विति । चकारस्येति । वाचिकेऽपि वागाग्नीर्दत्तशब्दात् ठचि ठाजादावितिग्नीर्दत्तशब्दलोपे यस्येति लोपे पूर्वोदाहरणे डत्ववदवापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदृक्करीत्या भाष्यस्य सामान्यस्य कथमुनरित्यादिर्न ह्यत्र पूर्ववासिद्धीयं किञ्चित्कार्यं विधेयमित्यन्तः कैयटश्चिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथा हि पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं सपादसंज्ञायाश्चकार्यप्रवृत्तिर्योग्यतया तदप्राप्तेः । किञ्च पकाररू- पापत्तिर्न शास्त्रीया । पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव धर्मीतुमुचितत्वादित्याहृह्यम् ॥

६७२

॥ वि० ॥ सिद्धान्त्याह । कर्तव्योऽविति । पञ्चमे वक्ष्यमाणयत्नं दर्शयति । एकैति । तथाचाञ्छलादेशत्वाद्वाचिके भवेऽपि न स्थानिवत्त्व-
मितिभावः । एवञ्च भावसाधनपक्षोऽत्र स्थितः । पूर्वपक्ष्याह । ब्रह्मवर्ण्येति । सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि यः सम्यतिपदान्त इत्येवंरूपं सिद्धान्तं
परं गृहीतत्वात् पञ्चानुरूपवर्णन्यायेनाह । उभयत इति । तद्व्याचष्टे । यस्मात्स्वादिविधिरिति । अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसम्भावना ।
उकारान्तादृक्प्रधानेनाक्तपरिमाणसंज्ञात्वेन दुर्लभत्वात् उभयत आश्रयणे इत्यस्यैकदेशिमत्तत्वाच्च । एतच्चान्तादिसूत्रे वक्ष्यते । पूर्वपक्ष्याह । कथं वेतस्त्वानिति । अत्र
वेतस्त्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह । नैवमिति । तद्व्याचष्टे । नच झतुविति । एवं ब्रह्मवर्ण्यशब्दे लकारो न पद-

॥ कै० ॥ कर्तव्योऽत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः । षडिकस्तु षष्ठ्याजा-
दाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः । उभयत इति । यस्मात् स्वादिविधिरित्यस्मादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् ।

॥ भा० ॥ कर्तव्योऽत्र यत्नः । कथं ब्रह्मवर्ण्यं ब्रह्मवर्ण्ये । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति । कथं
वेतस्त्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः । पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः । पदान्तविधिं प्रतीति ।
कथं तर्हि । पदे अन्तः । पदान्तः । पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति ॥

॥ कै० ॥ पदेऽन्त इति । न च झतुप्राप्त्ययः पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

॥ वि० ॥ मितिबोधम् । नन्विदमयुक्तं गतिकारकोपपदानां सुवृत्त्युत्तेः पूर्वं समासेऽनुवन्तत्वेन सुवन्तेन समासे उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तर-
स्यापदत्वात् गोऽचेत्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वेनावलोक्यते चेन्न । उत्तरपदस्य कार्यत्व एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुवृत्त्युत्तेः
पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनित्यत्वाच्च प्रवृत्तिरितिभावः । एवञ्च विग्रहद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याजादेशे एव न स्थानिवदिति भाष्ये ध्वनितं कानि
सन्तीत्याद्येवोदाहरणम् । एवञ्च पूर्वसूत्रेऽपरविधाविति प्रवृत्त्युत्तरेऽप्युक्तं भोगो इति सूत्रस्यैव यदप्युक्तं चिन्त्य एव । एवं षडिके इत्याद्यपि चिन्त्यम् । इकस्य
पदत्वाभावेऽपि कानि शब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्तस्य विधिरुत्तरेन दोषादितिदिक् ॥

६७३

॥ वि० ॥ भाष्ये पदस्यान्त इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यभिमतं एकपदस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न दोष इति प्रौढा प्रतिपादयितुं भसंज्ञात्वं
वाधिका भविष्यतीति स्वीकर्तृकदेशाश्रयमाह । अथवेति । यः संप्रतिपदान्त इत्येतत् न शब्दमर्यादात्वाभासमिति भावः । अस्य पक्षस्य
केयटोक्त्याख्या चिन्त्या । तावताऽपि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वानुपपादनात् । किञ्च यथा कारकाधिकारे कारकं सत्त्वमिति व्याख्यानं तयोः संज्ञयोः समावेश
उक्तस्तथाऽवापि स्यात् । न हि भत्वपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम् । यथा कृत्वजशत्वादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावः
प्रतिबन्धते तथा भसंज्ञाविषयातिदेशस्याऽपि परम्परया तच्चाद् निषेध इति । यथैवान्यानि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि कृत्वजशत्वादीनि तत्प्रापकपद-
संज्ञारूपं चाऽत्र सूत्रे उपलब्धेन पदान्तविधिगन्धेन गृह्यन्ते । पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यन्ते । एवमिदमपि भसंज्ञारूपमपि । पदकार्यं परम्परया

॥ कै० ॥ यथैवेति । यच्चिभमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सङ्गं भवतीति लभ्ये पदत्वे तन्निबन्धनस्य प्रतिबन्धार्था भसंज्ञा

॥ भा० ॥ अथवा यथैवान्यान्यापि पदकार्याण्युपलब्धेन कृत्वं जशत्वञ्च एवमिदमपि पदकार्यमुपलब्धयेति । किम् । भसंज्ञा नाम ।
वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भावतीत्युच्यते तत्र तेषु यायावरः प्रवपेत पिबेदन् अवर्षलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वात् ॥

॥ कै० ॥ तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वाद्वत्वाभावः सिद्धः ॥

॥ वि० ॥ पदचरमावयवप्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः । अर्थ भावः । यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदत्वकारिका परम्परया गृह्यते
तथा पदत्ववाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद्व्याचष्टे पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति । षडिके तु षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धमिति द्वितीयादयं
उर्ध्वलोपविधायकवचनप्राप्तात् तद्विषये न भत्वद्वारा पदचरमावयवसंपादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । वाचिके त्वेवं न दोषः । उत्तरपदलोप-
विधानात् । पञ्चमे चेदमुपपादयिष्यते । एवञ्चात्मलकीतटीसारसीत्यादौ जशत्वादिप्रसङ्गिरेव निति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वत्वाऽसिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽत्र
प्राप्नोति । तथाऽपि विधिगन्धो भावसाधनोऽन्तश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान् बोधयितुं पूर्वत्वासिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया वा प्रापकप्रतिबन्धकस्य
निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमोऽसमासेन वेतस्त्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारणेन पूर्वत्वासिद्धे नैत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव
ग्रहणमेवं जशपदेनेति बोधयितुमुपलक्ष्य इति बोध्यम् ॥

६७४

॥ वि० ॥ भाष्येऽवर्गलोपविधिर्मिति । आतो लोप इटिचेत्येतं प्रतीत्यर्थः । एवञ्च वरे यलोपग्रहणे कृतेऽपि यायावर इत्यस्याऽसिद्धिरिति शङ्का । यातिरित्यस्याऽऽत्ताऽसिद्धेः सिद्धान्तमाह । अथवेति । यलोपे किमिति । यायावरे यलोपस्य वरे इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्राग् । कौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजय्यते तथापि तस्य क्वाचित्त्वत्वात् न दोषः । कियत्तस्य विचोऽप्युपलक्षणमित्यन्ये । कैयटे उक्तं हीति । कण्डादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये । उपधात्व-

॥ कै० ॥ कण्डयतेरिति । अजन्तात् किप् यगन्तात् क्तिन्न भवति । उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः किप् इष्यत इति । सौरीति । एको-
ऽण्यकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वञ्च स्यात् । स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादगि
लोपस्य व्याश्रयत्वासिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाङ्गोपः सिध्यति । आदित्य इति । अदिनेः साऽस्य देवतेत्यवार्थे यस्ततो भवादवार्थे

॥ भा० ॥ नैप दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । वरे अयलोपविधिं प्रतीति ।

किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अवर्गलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति । अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं

न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ।

नैतदस्ति कौ लुप्तं न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सौरी वलाका । नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः । नैतदस्ति पूर्वत्वासिद्धे न स्थानिवत् । इदं तर्हि कण्डूतिर्वत्वातिः । नैतदस्ति

प्रयोजनम् । कण्डूया वत्वाया इति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डयतेः क्तिप् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षदियकण्डूतिः ॥

॥ कै० ॥ द्वितीयो ग्यः । हलो यमां यमीति लोपयिष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति । ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः
कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ विधिं प्रतीति । प्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदम् । तत इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदिनेरपत्यगन्तादेवतार्थे ग्य इति तु नोक्तम् । आपत्यस्येत्यस्य
प्राप्ता पूर्वत्वासिद्धे इत्युत्तरग्रन्थसङ्गतेः । तस्मादेतत् खण्डनमेतदच्चा नेनैवेति बोध्यम् । कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः । नचऽत्ताऽलोपस्य स्थानिवत्त्वादुबद्ध
एव स्यादिति वाच्यम् । आते लोकाटा सिद्धेः । कठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादथः पूर्वत्वाऽभावान् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्स्थानिवत्कारकं तदाश्रयार्थं क्वाचित्त्वमित्याहुः ॥

६७५

॥ वि० ॥ ननु लितीति वचनसामर्थ्यात्सादेवेत्यत्र आह । कारक इतीति । अत्र वचने सावकाशमितिभावः । स्वरविधाविति । हल्स्वरप्राप्तेः
सत्त्वादितिभावः । अन्यव्यवधाने इति । अज्यवधान इत्यर्थः । अज्यवेति वा पाठः । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्य
स्यादिति नापादितं स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च । ननु लितीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य सत्त्वानिर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थितिः पूर्वशब्दश्च अवहितेऽपीति

॥ कै० ॥ आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् छलिति छल् । यस्मैतिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योद्भातत्वं न

स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्य स्वरभाजसम्भवादन्वयवधाने

॥ भा० ॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु

लोपाजादेशो न स्थानिवदितिवक्तव्यम् । स्वर । आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ॥

॥ कै० ॥ न स्यात् यत्र तु व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवध्यवधिसत्तोरानन्तर्यासम्भवादन्तरालस्थान् सतोऽप्यर्था-

ननादृत्य व्यवहारः । यत्र त्वानन्तर्यसम्भवस्तत्र व्यवहितं नैवाप्नोयते । छलो लिङ्कारणाद् व्यवधानेऽपि भविष्यतीति चेत् ।

आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

॥ वि० ॥ न दोषोऽत आह । यत्र त्विति । तत्राप्यव्यवधानारोपेणैव प्रयोगः पूर्वादीनां चाव्यवहिते एव शक्तिरितिभावः । यत्र त्विति । मुखे सम्भवति आरो-

पितग्रहणे समानभाव इतिभावः । परं त्विदं चिन्त्यम् । तस्मिन्निमित्तसूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् । तस्मात् उत्तरांशविकल्पपरिभाषोपस्थितेः प्रत्ययः परस्वेत्यादौ दृष्टत्वादत्ता-

प्युपस्थितिरितितत्त्वम् । पक्षे स्यादिति । अनुदासं पदमिति वचनात्पक्षे इत्युक्तम् । चिकीर्षक इत्याश्रयभावशयकेन निषेधेनैव सिद्धेर्लिङ्गसामर्थ्यमेव कथमितिचिन्त्यम् ॥

६७६

॥ वि० ॥ भाष्ये पञ्चारत्य इति । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । बहुखट्वक इत्युदाहरणम् । अत्र कपि आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वान्तोऽन्त्यादिति स्वरौ न भवति । प्रतिदीप्त्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वमङ्गोपस्थिति न शङ्क्यम् । त्रिपाशां तदपटत्तेः । वाव्यो-

॥ कै० ॥ प्रतिदीप्तेति । रेफकारान्तस्य भस्य नभकुर्ङ्गरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्त्तते । इह हि लोपोऽपीति ।

प्रकृतः । प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन सम्बद्धः । सकृच्च युतो

॥ भा० ॥ यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । पञ्चारत्यो दशारत्यः । स्वर । दीर्घ । प्रतिदीप्ता

प्रतिदीप्ते । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः । गिर्योः । दीर्घ । यलोप । ब्राह्मणक-

खड्गः । चतियकखड्गः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाव्योरध्वर्थोरिति । तत्तर्हि

वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते दीर्घादयोऽपि

निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसम्बन्धभावं कर्त्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाज्जादेशो न स्थानिव-

दिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि ॥

॥ कै० ॥ द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विचिन्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः ॥

॥ वि० ॥ रित्यत्रापि यथा न सा तथोक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्तं भविति भावः । न सूत्रान्तरवृत्तित्वं प्रकृतत्वमित्याह । प्रस्तुत इति । पदान्तरेणाव्यव-
धानकत्वाऽऽसत्तिरानुपूर्व्यम् । विचिन्ताः । विभिन्नदेशस्थाः । भाष्ये यथेष्टसम्बन्धः । इदवाव्याजबोधजनकत्वरूपः ॥

६७७

॥ वि० ॥ असम्भवादिति । चक्षुर्जन्मतुरित्यादौ सम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । पारिशेष्यादिति । आस्थानाच्चेत्यपि बोध्यम् । रतावादिति ।

पूर्वोक्तो नियमोऽपीत्यर्थः । ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्बल इत्यत्र आह । ग्रहणकवाक्यादिति । पाठकमादिति ।

आर्थक्येनाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वयकर्मः । एवं च कल्पितासन्नवाक्यादौ धविषये तात्पर्ये नियामकमिति भावः । भाष्यात्तु आसत्यभावेऽपि

पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशाद्वाप्यनुसारेणाऽन्वयबोध इति भावः । साचीनमित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः । किमुगिति वार्त्तिके क्वावित्यत्र विधावित्येतदधा-

॥ कै० ॥ अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्त्तते । तत्र लोपाज्जादेश इति ज्ञायते । तत्र दिवचनविधौ लोपाज्जादेशस्याऽसम्भवा-

त्सवर्गादिविधौ तु तस्यैव सम्भवाच्च तत्राऽऽदेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि सम्भवव्यभिचारौ सन्तानि सन्ति कानि सन्तीति ।

तथापि न पदान्तेतियोगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानिवदिति

॥ भा० ॥ अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा । अनङ्गाहमृदहारि या त्वं हरसि

शिरसा कुक्षं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुक्षं

हरसि शिरसा अनङ्गाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । किमुगुपधात्वचङ्परनिर्ज्ञासकुत्वे घूपसंस्थानम् । किमुगु-

पधात्वचङ्परनिर्ज्ञासकुत्वे घूपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । कौ किमुदाहरणम् । कश्चुयतेरप्रत्ययः कश्चुडरिति । नैतदस्ति ।

यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपटिपतेरप्रत्ययः । पिपटीः । नैतदस्ति ॥

॥ कै० ॥ विज्ञायते । स्मृतिशास्त्राच्चाऽस्य रतावन्तोऽर्थाः सन्निविष्टा इत्येतावत्त्वनीयते । ग्रहणकवाक्यात् लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रिया-

वाक्यम् उपलुप्यत इति सिद्धमिदम् । अनङ्गाहमिति । पाठकमादार्थक्येन वलीयानिति यथेष्टमत्राभिसम्बन्धः ॥

॥ वि० ॥ श्रियते तेन किनिमित्तविधावित्यर्थः । आहत्या क्वावित्यादेशेनाऽपि संबध्यते किनिमित्तादेश इत्यर्थः । तदेतदर्थतः पश्यते । कौ लुप्तमिति ।

इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते । एवं लुप्तरूपे आदेशे उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये चङ्परङ्गत्वे कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः । भाष्ये क्वावित्यस्य कौ लुप्तमित्यर्थे उदाहरणं

कश्चुडरिति । अत्र यत् न यलोपश्च भवतीति भावः । तत्राक्यं खण्डयति । यलोपेति । पिपटीरिति । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्याऽप-

दत्वादीर्घौ न स्यादिति भावः । अत्र क्त्वमप्येतदधीनमेव ॥

६७८

॥ वि० ॥ लावयतेरिति । गयन्तलूपातोरित्यर्थः । ऊङ् नेति । कौ वान्तस्याऽनङ्गत्वादितिभावः । ऊङि एत्वेधर्तोरितिहृदिः । वर्णाश्रयत्वा-
दिति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न एहेरनादिटादचः पूर्वत्वाभावात् । तत्र त्विति । कारक इत्यादौ गिस्थानिकद्विविधे स चरिता-
र्थस्तथैव चातोलोप इति सूत्रे भाष्ये स व्याख्यात इतिभावः । परंतु पत्वतुकोरितिज्ञापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनादित्य कौ लुप्तमिति न कार्यं नित्यत्वाच्च पूर्व गि-
लोपः । दृष्टिस्वकृते गिलोपे उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्यतिपूर्वपक्ष्याशयसाहुः । देवयतेरिति । गयन्ताद्देवेरित्यर्थः । नन्वब्रौद् कौविधिमित्येव सिद्धः । नचो-

॥ कै० ॥ लौरिति । गिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूष्णं न स्यात् । अकृत्विति । गयन्तोपाविष्यङ्गुगुणद्विदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिप-
दमिति गिलोपस्ततो दृष्टिवादेशेन कौ वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणो न भवति यथा गौहितमित्यवादेशः । एतच्चान्तरङ्गत्वम-
नादित्योक्तम् । तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिपेधाभावः । लवमाचष्ट इति । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्याऽर्थस्य

॥ भा० ॥ दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि । लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः । नैतदस्ति ।
अकृत्वा दृष्टावादेशौ गिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन दृष्टिर्भविष्यति । इदं तर्हि लवमाचष्ट लवयति । लवयतेर-
प्रत्ययो लौः स्थानिवद्भावशेन न प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति । एवमपि न सिध्यति ।
कथम् । कौ गिलोपो गावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावदूष्णं न प्राप्नोति । नैप दोषः । नैवं विज्ञायते । कौ
लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । विष्णुं वदरम् ॥

॥ कै० ॥ प्रदर्शनायैदमुदाहृतम् । इदं तु कौ लुप्तस्योदाहरणं देवदत्तेर्दयुरिति । विष्णुमिति । विष्ण्वीवदरीशब्दाभ्यां
ङीपन्ताभ्यामनुदात्तादेशेयत्वं । तस्य फले लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुकि तस्य स्थानिवद्भावश्चेति लोपः प्राप्नोतीति
प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वात्कौऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आशीयते । अन्यथा अभा-
वेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति ॥

॥ वि० ॥ कारस्य दृष्टिः स्यात् गोः स्थानिवत्त्वादित्युक्तम् । ऊङ् आदिटादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमितिचेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्य-
त्यात्सुवभाष्योक्तं गयन्तपदेः पात् पद इति येनविधिरितिसूत्रभाष्योक्तं कण्डूतिः पिपटीरित्यादौ यथाभावस्तथोः सिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरणं स्थानिवारकेऽ-
नादिटादचः पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् । नैवं विज्ञायते कौ लुप्तमिति । नैवमेव विज्ञायते किन्तुदमपि काचित्कं लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमितिभावः ॥

६७९

॥ वि० ॥ तदाश्रये इति । दृष्टजार्तिः स्त्रियामितिलिङ्गानुशासनाद् एच्चे स्त्रीलिङ्गत्वं फले च नपुंसकत्वमितिभावः । वस्तुत आम्ब इत्यादौ
लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्वाच्यप्रामाग्यञ्च विम्बवदरामलका एच्चेऽपि तिलिङ्गा इत्याहुः । किं तर्हीति । यौगिकत्वे हि दृष्टसम्बन्धात् फले
न पुनः फलसम्बन्धाद् एच्चे इत्यत्र विनिगमनासम्भवादितिभावः । विशिष्टेति । विजातीयेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक् एव
तदन्तरङ्गवापकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रत्यभावसम्प्रादकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमितिबोध्यम् । अथविकेति । बोतोगुकीति ङीपो वैकल्पिकत्वादितिभावः ।

॥ कै० ॥ पुंवद्भावेनेति । भस्यादे तद्धित इति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाशीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति
पुंवद्भावः । आमलकमिति । दृष्टत्वाद् मयटो विधानाङ्गत्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । विम्बवदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः
किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आर्हादितिठक् तस्याध्यर्हपूर्वति लुक् । लुक् तद्धितलुकीतिङीपो लुक् ।

॥ भा० ॥ नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं
प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्टीभिः कीतः पञ्चपट्टदेशपट्टुरिति । ननुचेतदपि पुंवद्भावेनेव सिद्धम् ।
कथं पुंवद्भावः । भस्यादे तद्धिते पुंवद्भावतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । नचात्र यजादिं पश्यामः ।
प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

॥ कै० ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधत इति यथादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्युक्तः प्रसङ्ग इति
स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अथविकन्यावेन पट्टशब्दान्नादेव ठग् भविष्यति न तु पट्टीशब्दान्नादिति चेत्पतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय
इति । यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भावि भत्वं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भावः ॥

॥ वि० ॥ प्रतिपत्तिगौरवेति । ज्ञानगौरवेत्यर्थः । ननु असंज्ञकस्य न पुंवत्त्वं येन वर्णाश्रयतया भत्वाभावेन पुंवत्त्वं न स्यात् किं तु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव
पुंवत्त्वप्रतिपत्तिरत आह । यद्यपीति । इह तु लुकीति । अनेन ननुभतेति निषेधान् प्रत्ययलक्षणम् । किञ्च ढभिन्नतद्धितविषयाभावादपि न तत्पदतिरित्यापि
ध्वनितम् । किञ्चान्तरङ्गानपीति न्यायेनेकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वे यजादित्वाभावाच्च भत्वं न । नच वर्णाश्रयान्धाभावात्कथं वर्णाश्रये नास्तीत्युक्तिर्भगवत
इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमितिपक्षेऽदोषान् ॥

६८०

॥ वि० ॥ ननुमताङ्गस्येतियथाश्रुतेऽभ्युपेत्यापि टक्छसोऽश्रुतिपुंवस्त्वं भाग्ये आह । न खल्वपीति । नन्वानुक् न डीपीत्युच्यते येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह । सन्नियुक्त इति । एवञ्च सन्नियोगशिष्टपरिभाषाप्रसादाऽऽनुमिदत्तप्रतिबन्धद्वारा आनुपस्यमेव पूर्वविधिरिति भावः । अत एवेनेय इत्यादौ यस्येति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाचःपरस्मिन्नितिसूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यर्थो बोध्यः । एवञ्च पूर्वसूत्रे तन्मेगोभयसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम् । यत्तु कैयटादिभिः सन्नियोगशिष्टपरि-

॥ कै० ॥ किं तर्ह्येऽपीति । यत् पुंवङ्गावो नास्ति पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोलुङ्गनपत्य इति लुक् ततो डीपो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् डीप्सन्नियुक्त आनुक् श्रूयते यथेन्द्रागीति तथा पञ्चास्याथो देवता अस्य पञ्चास्मिरिति ऐकारः श्रूयते समानायामा-

॥ भा० ॥ एवं तर्हि टक्छसोऽश्रुत्येवं भविष्यति । टक्छसोऽश्रुत्युच्यते । नचात्र टक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययस्यचगेन । ननुमता तस्मिन्नितिप्रत्ययस्यचगेन प्रतिषेधः । न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्थो एव वा तद्विज्ञातः । किं तर्ह्यन्येऽपि तद्विज्ञातये लुक् प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राग्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चास्मिः । दशास्मिः । उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठोरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि सौरी वलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

॥ कै० ॥ कुतौ भाषितपुंस्त्वाभावाद्गर्गाश्रयत्वाङ्गत्वाभावाच्च पुंवङ्गावो नास्ति । अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्व- निषेधादादीध इतिपरस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शबलुकि कुते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ॥

॥ वि० ॥ भाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितं तद्वृत्तेव । नन्वत्रापि भस्माह इति पुंवस्त्वं स्यादत आह । समानायामिति । पुंसि इन्द्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियां तु तत्सं- वत्स्य इतिभावः । नन्वेवमस्यापी देवता अस्याप्येवं हविरिति उदाहरणासिद्धिस्मादारोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह । वर्याश्रयत्वादिति । अथो लुकि ननुमतेति निषेधाद् ढभिन्नतद्विधियुगाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । डीलुकिः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेतिभावः । शबलुकीति । अन्यथा शबलुक् स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नैति भावः । शबलुक् परस्मिन्नित्यभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव अङ्गुन इत्यादौ स्त्रोः स्थानिवत्त्वाच्च गुणः ॥

६८१

॥ वि० ॥ भाग्ये योऽसौ गाविति । गौर्गव्युपसंस्थानमिति सिद्धमेतत् । वस्तुभेदान्न दोष इति तत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात्मायोगिकम- चस्थानिकादेशत्वमेवाचः परस्मिन्नित्येतत्प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् । प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परिहृष्टे निषेधः सार्थकः । ननुपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ज्ञात्परत्वांशे शिषरत्वांशे च तस्य दुर्बोत्वेन न पठयतीत्यादौ वृद्धिर्नाऽपि ह्रस्वनिषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उल्लिखताकाङ्क्षेन ज्ञाति गावित्यादेरङ्गांशेऽप्युक्तत्वेनैवोचित्यात् । उपधात्वप्रयुक्तकार्यं एव तन्निषेधेन ज्ञात्परत्वाद्यंशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । अकं इति । कर्मणि घञ्

॥ कै० ॥ पारिखीय इति । पारिखाशब्दाच्चानुरधिर्कैः कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे भव इति वृद्धादकैकान्तत्वापवादिति छे न स्यात् ।

॥ भा० ॥ इदं तर्हि पारिखीयः । चङ्परिनिर्ज्ञासे चोपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवद- डीशां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । योऽसौ गौ गिलुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुस्त्वं न प्राप्नोति । ननुचै- तद्व्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम् । विज्ञेयत एव तद्वक्तव्यम् । कं । प्रत्ययविधाविति । इह मामृत् पठयति लघयति । कुत्वे चोपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । अर्चयतेर्मकः । मर्चयतेर्मकः । नैतद् घञलम् । औगादिक एष कप्रत्ययस्त- स्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतदपि गिञा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । पूर्ववासिद्धे च । पूर्ववासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कसलोपः सलोपः । कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुग्धद्विगुल्लिङ्गहामात्मनेपदे दन्त्य इति लुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति । दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धर्त्ते धङ्गमिति ॥

॥ कै० ॥ कसलोप इति । अदुग्धद्विगुल्लिङ्ग लुग्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव । तदर्थं लुग्ग्रहणं नैति छेदं कुर्वन्ति । कर्त्तव्यं भवतीत्युत्तरम् । अवप्रकार्यमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ चञोरिति कुत्वमिति भावः । नैतद् घञलमिति । शरच्चपसङ्गादित्यर्थः । एतदपीति । एवञ्च कुत्व इत्यावश्यकमिति भावः । वस्तुतस्तद- नावश्यकमित्याह । पूर्ववासिद्धे इति । अचः परस्मिन्नित्येतद्ब्रह्मा विपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽर्थं तत्कलं त्वतिदेशान्तराणां वतिषटितान- नामन्तादिशब्दित्यादीनां विचार्यां प्रवृत्तिबोधनम् । तेनामी चोरपेक्षत्वाद्दौ तत्सिद्धिरिति दिक् । अदुग्धेति । कसस्यान्तलोपे कलो कलीति सलोपे तदीयालोपस्य स्थानिवत्त्वं न । चतुर्थत्व इति । भपभावे इत्यर्थः ॥

६८२

॥ वि० ॥ चकार इति । स्फोरित्यनुकर्षार्थ इत्यर्थः । पूर्वगौवेति । एकाचो वश इत्यनेनेत्यर्थः । ननु संयोगान्तलोपप्रसूतिषु इत्युक्ता तं विज्ञाय कृत्वा बुदाहरणदाने बीजाभावात् आह । संयोगान्तेति । पदान्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरभावयव एव तन्निषेधात् । परप-
दस्वादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाहरणानि दर्शयति । स्कन्धयतैरित्यादिना । काष्ठतगिति । नच काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक् स्थिति-
परिच्छेति सूत्रस्थभाष्याद् एषामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगादिलोपप्रसूतिस्तद्विषयत्वेनाऽनभिधानस्यादोषात् । नन्वत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति न च तत्र
पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह । संयोगादिलोपेति । केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः । भाष्ये वरे यलोपस्वरवर्जमिति ।

॥ कै० ॥ चकारो न कर्त्तव्य इति । भ्रष्टान्तात् पूर्वगौव सिद्धत्वात् । पापकिरिति । किञ् । संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधा स्थानिवत्त्व-
निषेधात्किन्तु इति भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्धयतैः स्कन् काष्ठं तच्चयतीति काष्ठतक् । संयोगादिलोपत्वगतत्वेऽपि वचनात्संयोगादिलोपे स्या-

॥ भा० ॥ दधस्तथोयेति चकारो न कर्त्तव्यो भवति । हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः ।
हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति । अल्लोपगिलोपौ संयोगान्तलोपप्रसूतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः ।
यायज्यतेयौयष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेयौयष्टिः । द्विवचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भव-
न्ति पूर्ववासिहैनैव सिद्धानि भवन्ति । किमविशेषण । नेत्याह । वरे यलोपस्वरवर्जम् । वरे यलोपे स्वरं च
वर्जयित्वा । तस्य दोषः संयोगादिलोपत्वगतत्वेषु । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपत्वगतत्वेषु ॥

॥ कै० ॥ निवृत्तात्तदभावात्तत्वं संयोगान्तलोपः । दोहयतेर्दोहः । लेहयतेर्लेहः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् कियोगिर्गिरित्यत्र दीर्घाभावः ॥

॥ वि० ॥ सर्वानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात् त्रैपाटिका एव गृह्यन्त इति भावः । नन्वेवं यङन्तासिजन्तप्रकृतिकयङन्ताच्चा चिणि अग्रंशामि अग्रामीत्यादौ
दीर्घो न स्यात् णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न । शोर्षिच्युपसंखानादग्रामीत्यस्य सिद्धेः । अग्रंशामि इति तु यङ्लुगन्ताद् णिचि भविष्यति । नचि
यङ्लुगन्तोः स्वरं रूपे वा विशेषः । ग्राहितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणाच्च दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयपष्ठभाष्यस्वभाष्यप्रामाण्यादन्यदीर्घमप्युपल-
भ्यन्ति । एतच्च तद्वैव निरूपयिष्यामः ॥

६८३

॥ वि० ॥ भाष्ये काक्यर्थमिति । नच स्फोरितिसूत्रे भ्रष्टान्तापकर्षणं भ्रष्टान्तसंयोगस्यैव ग्रहणात्प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । भ्रष्टो लोपः
संयोगान्तलोप इत्याष्टमिकभाष्येण संयोगादिलोपे तदसम्बन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रलक्ष्येतिभाष्यामिप्रायः । निगाख्यत
इति । नन्वतान्तरङ्गत्वादेव तत्त्वं सिध्यतीति वाच्यम् । सपादससाध्यायोस्वकार्यप्रवृत्तिवोग्यतया तदप्रवृत्तेः । त्रिपाद्यां तत्परिभाषाप्रलक्ष्य । नच प्रत्ययलक्षणम् ।
अस्त्वधित्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसम्मतत्वात् । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि मापशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति शब्दं

॥ कै० ॥ मापवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य शब्दं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासवि-
धानात् प्राप्नोति ॥ ॥ दिवचने । अचः परस्मिन्निव्यव योऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम् । साचकस्य च दिवचन-

॥ भा० ॥ संयोगादिलोपे । काक्यर्थे वाच्यम् । स्फोः संयोगाद्योरितिलोपः प्राप्नोति । लत्वम् ।
निगार्यते निगाख्यते । अचि विभाषेतिलत्वं न प्राप्नोति । शत्वम् । मापवपनी । व्रीषिवपनी । प्रातिप-
दिकान्तस्येति शब्दं प्राप्नोति । न पदान्तदिवचन ॥ ॥ दिवचनेऽचि । आदेशे स्थानिवदनुदेशा-
सदृशो दिवचनम् । आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो दिवचनं प्राप्नोति । तत्र को
दोषः । तत्राभ्यासरूपम् । तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति ॥

॥ कै० ॥ मिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यादिषु पक्षे प्राप्तिः स्यात् ।
तथापि न पदान्तदिवचनेतिप्रतिषेधप्रसङ्गादिद् बचनम् । आदेश इति । कार्यातिदेश इति पृथः पक्षः ॥

॥ वि० ॥ न स्यादत आह । ङीबुत्पत्तेरिति । गतिकारकोपपदानां कृत्रिणितिवचनादितिभावः । नच बहिरङ्गासिद्धत्वेनेद् सिद्धम् । त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरिति
दिक् ॥ ॥ दिवचनेऽचि । अथाऽपीति । त्रैपाटिकादोऽयम् । तत्पक्षस्यास्थितत्वात् । न पदान्तपूर्वे आष्टमिकद्वित्यस्यैव ग्रहणाच्च ॥

६८४

॥ वि० ॥ यणयुक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे दिवचनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात् स्यादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिध्यतीत्येतावदेवोक्तं न तु नित्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे श्रवणं स्यादित्यापादितं तस्याऽनित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव ग्रहत्वेरिति । दुर्लभ्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वारोऽत आह । छान्दस्यैवेति । एवञ्च दाति प्रियाणीतिवद्वित्वाऽभाव इति भावः । अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदता कसौ लौकिकत्वमभ्युपेतम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचोत्यर्थस्तदाचोति किमर्थम् । अरिरिपतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवतः कार्यणो निमित्तत्वाऽना-

॥ कै० ॥ चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं दिवचनमनच्क्त्वाद्दातिस्थानिवत्त्वाद् यणयुक्तस्यैव प्राप्नोति । अथ हीति । कार्योऽतिदेशे हि प्रीधीतिभाष्यमेव दिवचनेनेति किमज्यग्रहणेन । नन्वज्यग्रहास्य प्रयोजनं भसः कसौ घसिमसोर्हनीत्युपधालोपे कृते दिवचनं माभूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा दिवचने स्थानित्युक्तौ

॥ भा० ॥ चक्रतुश्चक्रिति । अज्यग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य । यद्यमज्यग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-
यत्वाचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्यग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह माभूत् । जेध्री-
यते । देध्रीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽज्यग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नाऽर्थोऽज्यग्रहणेन
भयत्वेवाऽत्र दिवचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेधः । तत्र गाङ्ः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ विशेषाभावात् । छान्दस्यैवोपधालोपः । छान्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च नित्यतुरित्यत्र
पूर्वमियङ्गदेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति दिवचने एरनेकाच इतियणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते ॥

॥ वि० ॥ अयमेवात्रापि नटभार्यावद्भ्रान्तानीति पाठभाष्यरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य प्रीयुदत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङ्ः कार्वित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्
कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न । द्वितीयस्यैवन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्त्वात् । अत एव प्रातिशाख्ये उक्तं स्वराक्षरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति ।
अरिरिपतीत्यादौ रि इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सनवयवतया समो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वाभावादिति हिक् । पाठभाष्यरीत्या त्वधिजगे इतिव्यावर्त्य बोध्यम् ॥

६८५

॥ वि० ॥ ननु लिटि विधीयमानस्य गाङ्ः कथमव्यादेशत्वमत आह । कृते इति । उकारस्येति । प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवर्त्यस्यैव स्थानित्वेन
ग्रहणमचः परास्मिन्निति वदिति भावः । हिलकारक इति भाष्ये । एवञ्चाचि नाऽयमिति भावः । एवञ्च इदमज्यग्रहणावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति
बोध्यम् । नच सिद्धान्ते आर्धधातुके लिटीत्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वात् तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतनिमित्तत्वस्य
दुर्वारत्वेन सनैमित्तिकत्वमस्त्विति भाष्याशयात् । अत्र पञ्च पक्षाः । अचि योऽजादेशः स द्वित्वे कार्यं स्थानिवदित्येकः । अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे

॥ कै० ॥ अधिजगे इति । कृते एषादेशे गाङ्गितिप्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । उकारस्यानुवन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः । कृत्येजनेति ।

॥ भा० ॥ अधिजगे । इवर्गाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाङ्गलिटीति हिलकारको निर्देशः । लिटि
लकारादाविति । कृत्येजन्तद्विवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् । कृत्येजन्तद्विवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्य-
ति । कृति । अचिकीर्तित् । एजन्त । जम्ले मग्ले । दिवादि । दुष्टूपति सुष्टूपति । नामधातु । भवनामिच्छति
भवनीयति भवनीयतेस्तन् विभवनीयिष्यति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि । प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तानाम-
धातुष्वभ्यासरूपम् । प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तानामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः ॥

॥ कै० ॥ अचि योऽजादेशः स दिवचने कर्त्तव्ये स्थानिवदितिसूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जम्ले इति । शिक्सट्ठे आत्ममित्यत्र पञ्चोऽयं दोषः ॥

॥ वि० ॥ स्थानिवदितिद्वितीयः । दिवचनशब्दाधिकरणव्युत्पत्त्यादर्शे आद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽचोत्यादीतिद्वितीयः । द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेध इति
चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवन्न भवति द्वित्वे कार्यं इति पञ्चमः । तत्राऽऽद्ये दोषोद्भावमिमत्याह । अचोति । कृतेरुपधावाश्रयत्वं तस्य
च शिनिमित्ततयाऽव्यादेशता । अत्राश्रिते प्रत्यये तद्विधानात् । ननु आत्वं कथमव्यादेशोऽनैमित्तिकत्वादत आह । शिक्सट्ठे इति । शिदिति तत्पुरुषः ।
इत्सेकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिवादिपुं शणि च कृते आत्ममिति भावः । द्विबेः सनि सनीवन्तौऽभावपक्षे कलन्ताच्चैतिकिञ्छे ऋरि-
त्युठि यणि च सन्वङ्गोरिति द्वित्वे रूपम् । द्वितीयं निराकरोति भाष्ये प्रत्यय इति ॥

६८६

॥ वि० ॥ वपुसमिति । वपुसमितिपाठान्तरं वपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति । विशिष्टावस्थेति । रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः ।
आद्ये वपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासभावोऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । तद्रूपोऽप्येवेति । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभात् । ननु दृष्टान्ते

॥ कै० ॥ द्विवचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जगल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्वं तु परिहरिष्यते । दधिवपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः
कर्मधारयो वा दध्यव विशिष्टावस्थायुक्तं वपुसमुच्यते तत्र द्विवचननिमित्तत्वात्तद्रूपोऽप्येवाजैव द्विवचनमुच्यते । अथवा अधिकरणे

॥ भा० ॥ एवं तर्हि द्विवचननिमित्ते अज्यादेशः स्थानिवदितिवक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । न ह्यन्तरेण
निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधिवपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः ।
ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नडुलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्धृतम् आयुषो निमित्तमिति
गम्यते । अथवा अकारो मत्वर्थीयः । द्विवचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विवचनः द्विवचने इति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ
कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विवचने कर्त्तव्य इति । कृते तस्य द्विवचने स्थानिवन्न भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः
प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । क प्रकृतः । नपदान्द्विवचनेति । द्विवचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञा-
यते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विवचने कर्त्तव्य इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ ल्युट् । द्विवचनेऽस्मिन्निति द्विवचनम् । एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह । अथवा अकार इति । एवमपीति ।
एकत्वाद्विवचनशब्दस्य तस्य चाज्यविशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः । एवं तर्हीति । स्थानिवदिति नानुवर्त्तते इति भावः ॥

॥ वि० ॥ लक्षणाया अन्वयमिचारेण कार्यजननप्रतीतिः प्रयोजनं प्रकृते च न किञ्चित्स्थिति लक्षणा दुरुपपादेत्यत आह । अथवा अकार इति । द्विवचनविधानसमय
एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थः । एवञ्च चकतुरित्वाद्यसिद्धिः पुनर्यथादेशानामपेक्षरिति भावः ॥

६८७

॥ वि० ॥ प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनं चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः । तद्वानुगतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह । द्विवच-
नेनेति । अचीत्युपादानात् पाठमिह द्विवचनं तच्च प्रत्यये इति तेन तद्वाचकप्रत्ययपदाद्ये इत्यर्थः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तताया आद्य-
यथात्म्यङ्गत्वात् द्वित्वेऽपि तदाद्येः । स चाचीत्यस्य अवगात्वात्प्रत्ययस्यैवेति भावः । अचीत्येतच्च तस्येति । विशेष्यमित्याहुष्यते । तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादिः ।
तदयमर्थः । द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवद् द्वित्वे कर्त्तव्य इति । विरुद्धत्वादिति । एवञ्च सप्तविवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ।

॥ कै० ॥ प्रत्ययश्चेति । द्विवचनेन प्रत्ययस्याचित्तत्वात्तद्विशेषणं द्विवचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजा-
दाविति । कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरेक्योरेकेन द्विवचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः । एकशेषनिर्देश

॥ भा० ॥ एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्य-
म् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयं द्विवचनं च द्विवचनं च द्विवचने । द्विव-
चने कर्त्तव्ये द्विवचनेऽचि प्रत्यय इति । द्विवचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेन्नैव स्थानिवद्वचनम् । द्विवचन-
निमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेन्नैव स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवमुनावविपति अवचुच्चावयिपति । न वक्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ इति । सप्तविवक्षाभावोऽपि सत्प्राणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावस्तच्छास्त्रत्वात्स्थिति प्रागेवोक्तम् । विभ-
क्त्यनयोऽर्थेकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः । अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्माहृतिर्वा लक्ष्यते ॥

॥ वि० ॥ प्रागेव । सर्वोदनीत्यत्र । नन्वेकशेषे द्विवचनापरिहार आह । विभक्त्यनयोरिति । परिभाषावच्छास्त्रभावोपयोगित्वादिति भावः । प्रातिपदि-
कानामर्थेकशेषेऽप्याह । अथवेति । नीलोत्पलस्यार्थिनी नेत्रे तनुर्वतिवदिति भावः । क्रमेण बोधादत्रास्तिस्रोऽङ्गारं प्रति उच्चारयितुं सन्तम् । इह निमित्तशब्देन
साक्षात्पर्यव्यासाधारणं प्रयोजनं न तु साक्षादेवत्याग्रहः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव चकतुरित्युदाहरणसङ्गतिः ॥

॥ वि० ॥ उभयोः समतया तृतीयः छच्छति । किं पुनरिति । स्थानिवद्भाव एव ज्ञायानिति । अर्थं भावः । अर्थं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तर-
ज्ञायां बाधको न वा । नाद्यः । विभवनीविपतीत्याद्यसिद्धापत्तेः । किञ्चेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणेकचक्षुष्यौर्द्वैतत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवच-
नस्यावश्यकत्वेन ह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति । अन्त्ये दृष्टमाह । ओद्दौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणवहु-
बोद्दौद्दौकारे चुत्वाविपतीत्यादौ दोषः स्थानिवत्त्वं त्वस्त्वित्वात्वेत्यत आह । ओद्दौतोरदेशो यस्मिन्निति । इदमेव सापकसन्तरङ्गासिद्धमबाधकमिति न
विभवनीविपतीत्यादौ दोषः । अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः । अन्यथा दिद्वनीविपतीत्यादौ अनेनोत्थापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषाऽनेकव्यवधानात्
तत्र दोषः । एकविज्यवधानं तु येन नाव्यवधानन्यायेन सहात एव । तन्विदं वचनं जोः सौत्वाद् शिचि चङि सति वाजीजवत् जिजाविपतीत्यादावतिथ्याप्तम् ।

॥ कै० ॥ ओद्दौदादेशस्येति । ओद्दौतोरदेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुशरादिस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः ।

यथा चुत्वाविपति ऊर्णनाविपति नुनाविपति तुताविपति शुथाविपति । पुस्कारविपति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्वाकारस्यात्वम् ।

॥ भा० ॥ किं पुनरत्र ज्ञायः । स्थानिवद्भाव एव ज्ञायान् । पूर्वविप्रतिषेधे

हीदं वक्तव्यं स्यात् । ओद्दौदादेशस्य उद्भवति चुटुशरादेरभ्यासस्येति ॥

॥ कै० ॥ अत्र च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव दिवंच-

नाद्रुद्धावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्तरावामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्वं विधीयते ॥

॥ वि० ॥ नच चकार एव पाठ्यः । गुडपङ्कशं शिचि चङि सति वाजुगवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । जोर्नेत्यस्यापि वाच्यत्वात् । ओद्दौतौः किम् । चित्वा-
दविपति । चित्वादि किं । विभावविपतीत्यादि । यद्यपि छो छेदने चिच्छासति इत्यवैवातिप्रसक्तं तथापि औसाहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो
वा ओद्दौदादेशाच्चचर्याद् अत्रैव गृह्यत इति न दोषः । ऊर्णनाविपतीति । यद्यपि पूर्ववासिद्धीयमदित्वे इत्यस्यानित्यतया नुशब्दस्यैव दित्वेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले
दादित्वाभावस्तथापि दित्वे कृतेऽपि दित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्ववासिद्धत्वाभावबोधनात्तत्त्वानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले दादित्वमख्येवेति बोध्यम् ।
अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमय इति । एवञ्चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः । तत्राख्योदाहरणं चुत्वावि-
पतीत्यादि नहि तत्राचकाले तत्त्वं नु इति कवर्गादित्वादित्वाहुः ॥

६८१

॥ वि० ॥ ननु कोट्वनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्भाविपतीत्यादि सिद्धमिति त्वयापीत्युक्तमत आह । ओः खिति । चुत्वा-
विपतीत्यादिसिद्धार्थमित्यर्थः । परार्थमित्यत्र परशब्देन सापकापेक्षया परमित्त्वं विवक्षितमित्याह । इत्थार्थमिति । दिवंचनेऽचीति स्थानिवत्त्वात्
पिपविपते यिवविपतीत्यर्थमित्यर्थः । प्रसङ्गादिति । वर्गप्रत्याहारजग्राहादित्यर्थः । सन्यत इद्वतीति विहितमित्त्वमिहानुवर्तमानं परार्थं भविष्यतीति भाष्येऽन्यथः ।

॥ कै० ॥ ननु च त्वयापीति । ओः पुयणजिखिति सापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु ओः पुयण-

जीति न पठति सन्यत इतीच्छस्य सिद्धत्वात् । परार्थमिति । इत्थार्थं प्रसङ्गात् सापकं त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्त-

व्यमित्यर्थः । समापीति । उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रार्थं न्यासः ।

॥ भा० ॥ ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्वतीति ।

ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यति उत्तरस्यातस्त्विति । इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ उत्तरस्यातः । ति च ओद्दौदादेशस्य चुटुशरादेरिति अभ्यासस्येति वर्तते । इत्त्वमपीति । यत्त्वान्त-

रङ्गत्वं नास्ति समानावयत्वात् । पवतेर्वीतिश्च सति स्मिद्धपङ्कजवृक्षां सति सनीवन्तर्हीति चेष्टि कृते परत्वाहुः

पूर्वविप्रतिषेधाद्वादेशात् पूर्वं दिवंचनमितीत्त्वं वक्तव्यम् । तथा जिजाविपतीत्यन्तेत्त्वविधानार्थं वक्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ तत्र सन्यत इत्यभिधानं स्वरूपेणोत्त्वमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं तज्जनयन्नाह । अपूर्वमुत्त्वमिति । अपूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रितमितिस-
न्वान्तर्निष्ठवृत्तयितुमाह परः । समापि तर्ह्युत्त्वमिति । तद्व्याचष्टे उत्त्वमपीति । नापूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रितं किन्तु गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितुं
भाष्ये इत्त्वमपीति । तदुपपादयति । यथेति । गुणावादेशयोरिति शेषः । वक्तव्यमिति । जोर्नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

६८२

॥ वि० ॥ नन्वसतीति । असत्यपीत्यर्थः । यदीति । लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्तित्वत्वं दोषः दिद्वनीयपतीत्यादावपि दोषो बोध्यः । अथ तुल्येति । अवर्गपरत्वं यत्नाभासोत्तरखण्डाद्यवर्गस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा तत्र द्विवचनेनान्तर-

॥ कै० ॥ तस्मादिति । नन्वसत्यस्मिन् सूचे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिद्विवचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विवचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति । तदयत्नम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तित्वत्वापि

॥ भा० ॥ यत्समानाश्रयं तदर्थम् । उत्तिपविष्यते संययविषयीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्यानिवदित्येव एव पक्षो ज्यायान् । द्विवचनेऽपि । इति श्रीमद्भगवत्पुस्तकलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टमसहस्रिकम् ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ पूर्वं द्विवचनप्रसङ्गादनिरूपप्रसङ्गः । अथ तुल्यजातीयोपेक्षां ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चकुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्त्तव्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयोपेक्षमिति सर्वदृष्टान्त्य-
सिद्धिः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टमसहस्रिकम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ ज्ञानित्वे वाधेते इत्यर्थः । चकतुरिति । दिद्वनीयपतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । इति काव्योपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनगोजिमद्विरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टमसहस्रिकम् ॥ ॐ ॥

६८३

॥ वि० ॥ अदर्शनं लोपः । नन्वपत्यादिवदर्थपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवार्थस्य संज्ञेत्यत आह । स्वं रूपमिति । नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽभाव इत्यर्थः । भाष्ये उक्तमिति । नवेतिविभाषेत्येत्यर्थः । असम्बन्धपदव्यवायानानुवृत्तिरत आह । लोप इतीति । तदर्थान्वय-
योग्यताया अर्थ एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृशान्वयसंज्ञाकरणे फलाभाव इतिभावः । प्रसङ्गादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं स्थाने पदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । लुप्तुच्छेदन

॥ कै० ॥ अदर्शनं लोपः । अर्थस्येति । स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीतिभावः । इतरेतराश्रयमिति ।

विधिप्रदेशेष्वेतच्चोचं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वयसंज्ञावि-

॥ भा० ॥ अदर्शनं लोपः । अर्थस्य संज्ञा कर्त्तव्या शब्दस्य सामुद्रिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इत-
रेतराश्रयता । सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयता च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम् । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् इतिक-
रणोऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु च सतोऽदर्श-
नस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्वादृष्टत्वात् । सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य
लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वस्यान्यत्वादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र
न दृश्यते । तेषु ज्ञातु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्त्वाददर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ज्ञातीति इति प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ ज्ञानादर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गसिद्धिः । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्यात्त्वान्मात्रं क्रियते
तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्वाप्रयोगादस्य दर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ इति पात्वयानुसारेणान्वयत्वात्सम्भवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासुलभाभ्यांकिरदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव-
श्चावेति बोध्यम् । स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानं तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् । नित्यशब्दाश्रयणो इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्यर्थो लोप इत्याह । यदीति ॥

६८४

॥ वि० ॥ अत्र प्रत्ययो नागित्वाह । सौरिति । ञिगति एङिनिमित्ते इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैकाग्र्येणात् एङिविधौ ञित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गयस्याच्चेतिभावः । चादिलोप इतिसंज्ञायाऽऽह । अर्थादिति । एकवचनमुत्सर्गं इत्यादिप्राप्तमर्थानिरपेक्षं विभक्तिप्रसञ्जकम् । अर्थोऽप्येकत्वादिविधित एकवचनादिप्रसञ्जक इतिबोधम् । ननु कथं प्रसक्तव्येतिबध्यतेऽत आह । स्थाने इति । नच पितृता प्रकृत्याच्चेत्यापि तुग्वारयितुं शक्यः । आच्चेपे आचिसस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अवचेदमेव भाष्यं मानम् । किञ्चानुपपद्यमानेन खोपपादकमाक्षिप्यते यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनं

॥ कै० ॥ ञित्यङ्गस्थिति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा नचात्र प्रत्ययस्य गितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्वपुशब्दात्सर्वविधानम् । न तत्प्रत्यय इति । ञिगति एङिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्माच्चपुशब्दात्सोरन्यस्यासौ विधानं नास्तीत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ नैप दोषः । ञित्यङ्गस्याचो एङिरूप्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्षिपस्तर्ह्यदर्शनम् । तदादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणां कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ अनङ्गं कार्यं चोदयति । क्षिप इति । त्वपु इत्यत्र क्षिपोऽदर्शनमस्ति स च कुदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थोहा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थाने ग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमितिलभ्यते ॥

॥ वि० ॥ नचैवं प्रकृते । नहि तत्सूत्रे आच्चेपे विना पितृत्वप्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाच्चेपेण तदुपपत्तिर्नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् विहितस्तदादेरित्युपस्थितिः । अनियमप्रसक्तभावेन नियमकलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यवैदितम् । किञ्चात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाच्चेपासम्भव इति दिक् । यस्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थेकं ग्रामे तिष्ठतीतिवाक्ये व्यङ्ग्यलोप इतिपञ्चम्यापत्तिवारणाव प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति । तत्र । तेन प्रत्यासत्त्या त्ववन्तार्थकसौधिकरणयोरैव पञ्चमीविधानेनावाप्राप्तिः । तत्त्वं त्विष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् ॥

६८५

॥ वि० ॥ अर्थादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । शास्त्रात् । कर्मण्यणित्यतः । अणः प्रसङ्ग इति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निविष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः । षष्ठीग्रहणमिति । तच्च पष्ठान्तं वैयधिकरणयुगेनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् । अत्राऽपीति ।

॥ कै० ॥ ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसन्निधानादर्थोच्छास्त्राज्ञाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला द्रोहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् । अथेति । अत्राऽपि

॥ भा० ॥ यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र एङिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । चारुलोप एवेत्यवधारणम् । चादिलोपे विभाषा । अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवेतत् सिध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योवाऽणः प्रसङ्गः क्षिपाऽसौ बाध्यते ॥ ॐ ॥ प्रत्ययस्य लुक्कुलुपः । प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ॥

॥ कै० ॥ चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः । क्षिपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सूचिपति क्षिपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाभावः ॥ ॐ ॥ प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ कचित्प्रत्ययः साक्षाद्विद्यते कचिदनुवर्तते कचित्तामस्योत्पत्तीयत इति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाऽभिमतं बोध्यमिति भावः । अर्थतोऽपि प्रसक्तिर्गृह्यते इत्युत्तरम् । अर्थोऽवेति । परिहृत्यचाऽपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥ ॐ ॥ प्रत्ययस्य । ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थे प्रत्ययस्येतीत्यत्र आह । लुगादीति । साक्षादिति । लुगणितोरित्यादौ । कचिदिति । यथा लुक्वा दुहत्यादौ अस्त्विति । कचिदिति । वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणवृत्तिभिरित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नन्वदर्शनस्येताः संज्ञा इत्यप्रत्ययस्येता इत्यनुपपन्नमत आह । अविद्यमान इति । प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तु-
तोऽवसानसंज्ञासूत्रवक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाऽभावस्यैवमाः संज्ञा इति भाष्याऽभिप्रायः । भाष्ये गोरपीति । गोस्त्रियोरिति समुदायाऽनुवृत्तेरिति
भावः । ननु गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तमिति स्त्रियामित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्वितलुकि तन्नित्य-

॥ कै० ॥ अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् । गोरपीति । पञ्चन्द्र इत्यादौ तु निर्दिष्टमानस्यादेशा
भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुभविध्यति न तदन्तस्य । गोरतद्वितलुकीत्यत्र गोरुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्ताऽभावात्समा-

॥ भा० ॥ लुमिति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् । लुमिति प्रत्ययग्रहणं कियते । अप्रत्ययस्येताः संज्ञा
साभूवन्निति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं तद्वितलुकि कंसीयपरशब्दयोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । तद्वित-
लुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशब्दयोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्कृतलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति ।
प्रत्ययग्रहणाच्च भवति ॥

॥ कै० ॥ सान्ताऽप्राप्तावतद्वितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत् । कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः । ननु स्वभा-
वतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः । नैष दोषः । शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् ॥

॥ वि० ॥ यत्त्वमपि कुतो नोक्तमत आह । पञ्चन्द्र इति । गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनाऽपि सिध्यतीति शङ्कते । गोरिति । पञ्चगुरित्यत्र कीर्तयार्थको-
ऽध्यहृति लुक् । कृते इति । परत्वादिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते तेन
व्यवधानात् कथं लुक् । गोरित्यनुवृत्तिसासर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् । नित्यशब्दाऽन्वाख्यानऽभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति ॥

॥ वि० ॥ समुदायस्येति । यस्मिन्चित्यकारणोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वादेशः स्यादित्यर्थः । ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत
आह । एकयोगेति । प्रकारान्तरम् । योगविभागरूपम् । छयताविति । कंसात् प्राक् कीर्ताच्छः परशोरुगवादिभ्यो यत् । कंसे कसेः सः ।
परशो आङ्परयोः खनिश्रुभ्यां ङिञ्छेत्प्रत्ययः । अतः कृ इति । धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् कमिश्रहणनैव सिद्धे इति शेषः । कंसेस्तु कंस इति न रूपम् ।

॥ कै० ॥ प्रकृतेरपीति । समुदायस्य पष्ठोनिर्देशात् । योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रका-
रान्तरेण प्रतिपाद्यते । विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्यवित्यर्थः । उणादय इति । अतः कृकमिकंसकुम्भेति कंसशब्दस्य

॥ भा० ॥ कंसीयपरशब्दयोर्यञञौ लुक्चेतिप्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणाच्च भवति । गोनिवृत्त्यर्थेन ताव-
न्नार्थः । योगविभागात् सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य श्रृङ्खो
भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य श्रृङ्खो भवति । ततो लुक्कृतलुकीति स्त्रिया इतिवर्त्तते
गोरितिनिवृत्तम् । कंसीयपरशब्दयोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम् । कंसीयपरशब्दयोर्विशिष्टनिर्देशः कर्त्तव्यः । कंसीयपरश-
ब्दयोर्यञञौ भवतप्रत्ययतोश्च लुभवन्तीति । सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्त्तव्यः । क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसका-
रयोर्माभूदिति । कसेः सः कंसः । परान् श्रूयतीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

॥ कै० ॥ भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्ये न लभन्त इत्यर्थः । यञञौस्तु विधानसामर्थ्याल्लग्नभावः ॥

॥ वि० ॥ अनभिधानादितिभावः । अत एवेव कसेः सः कंस इति भाष्ये उक्तम् । नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाऽभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आह । यञञो-
रिति । विकारावयवार्थप्रतीतये छौत्सर्गिकाण एव लुक् विदधात् । न च यञञ्लुकां सामर्थ्यादिकत्वंऽस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्त कीर्तार्गिकाणः श्रवणाभावा-
देतिवाच्यम् । यञञ्लुकां ककारप्रतीतानामुद्देशविधेयभावासम्भवात् । व्युत्पन्नौ तुद्वेत्त्यादौ तु कनद्यतन इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः । किञ्च कंसीय-
परशब्दयोरितिपष्ठोनिर्देशादपि न यञञोरुक् । अन्यथा पञ्चस्यैव निर्देशादितिभावः ॥

६८८

॥ वि० ॥ प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे प्रकृतिकृत इत्यर्थः । भाष्ये व्यति । प्रातिप-
दिकात्परस्य लुगित्यर्थे यञञोर्विधानसामर्थ्याद्गुणभावे उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिणेषात् कंसीयाश्चयवप्रातिपदिकात् परयोश्चय-

॥ कै० ॥ स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिरन्यर्थ एव नतु प्रत्ययान्तरनिरन्यर्थोऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य

॥ भा० ॥ स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्त्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्त्तव्यम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । षष्ठी-
प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभेदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं
कर्त्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकृत्येत । अनिर्देशे हि षष्ठीर्वाप्रसिद्धिः । क्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठी-
र्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानयोगत्वस्य । क पुनरिह षष्ठीनिर्देशनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव
षष्ठी ज्ञायते अणिञोक्तद्राजस्य यञञोः शप इति । इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुविति । अत्रापि प्रकृतं
प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते । क प्रकृतम् । प्रत्ययः परस्मैति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
षष्ठीप्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययवि-
धिरयं नच प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्यानुवर्त्तते ॥

॥ कै० ॥ षष्ठ्यर्थस्य स्थानयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः सम्बन्धः स्यात्
ततश्च जनपदे लुविति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् ॥

॥ वि० ॥ तोरेव लुगित्यर्थः । विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः । भाष्ये प्रकृतमिति । अत एव लवणास्तु गित्यत्र प्रकृततक एव लुगिति बोध्यम् ।
शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः । अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचकं शब्दे सति तदनन्तरस्य लुगित्यर्थ इति भावः ॥

६८९

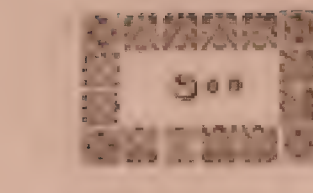
॥ वि० ॥ वार्तिकज्जदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति । आगच्छेति । त्व इति । स्वच्छ वैपस्याद्यवासंख्याप्राप्तेरगस्तयोऽपि कुण्डनाः
कुण्डनाश्चागस्तयः स्युः । लुक् च ज्ञापकात् सर्वादेश इतिविभक्तिसात् श्रूयतेति भावः । दावेति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति ।
अजादिप्रादौच्यतोयविषयोऽपीतिभावः । अट्टत्वादिति । यद्यपि स्थानिवद्भावेन ट्टत्वाच्छः सिध्यति तथाप्यट्टत्वात्प्रकृतेरुक्तस्य ट्टानिमित्तात्वाच्च आकारस्यवशं न

॥ कै० ॥ सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेतिवार्तिककारेण विकल्पाद्यो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगच्छकौण्डि-
न्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्त्तते तदैकैकस्य त्व आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त्तते दावेवादेशौ विधीयन्ते तदागच्छादेशेन सर्वत्र
भावमिति आगस्त्याश्रयात् इति न सिध्यति । अट्टत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे च-

॥ भा० ॥ सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यत् । सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम् । लुक्लुपः
सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणोऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्लुपः सर्वादेशा लभ्याः ॥

॥ कै० ॥ अत्रियोगशिट्वात् लुगभावाद्गच्छादेशाभावादागस्त्या इतिस्थितेति । भाष्यकारस्तु तर्ह्ये वाशब्दं व्याचक्षाणः
षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते आगच्छकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्मादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते लुगितिच
तेनागच्छकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमणिङ्कुण्डनवादादेशावितिसूत्रार्थः ।
अथ क्रियमाणोऽपीति । अत्रोऽन्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्यस्तस्यैव प्रामुख्येति भावः ॥

॥ वि० ॥ स्यादितिभावः । अत्रियोगशिट्वाद्गच्छादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावे कृतः । गोत्रे विहित इति । नन्वागच्छस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं न तु
अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवर्त्तकस्यात् । शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इतिनिरसोऽप्यनुसाधारणोऽगच्छप्रकृतिकत्तप्यशान्त एवाऽवागच्छः नत्वगस्ति-
प्रकृतिकगर्गादियञन्तः यञञोश्चेति लुका सिद्धत्वादितिचेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागच्छस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाद् भाष्यमते गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्रा-
धिकारेण नृप्यशान्तस्यापि तच्चात्र ॥

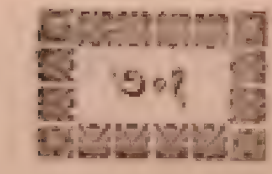
॥ वि० ॥ वस्तुतो वार्तिककारस्यापीत्यमेव संमतमित्याह । वचनेति । सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह । विपर्यय इति । न उपसंज्ञातो विरोधो विपर्ययश्चोद्भवो यस्य तच्चादित्यर्थः । नत्वयमिति । अयम् अवयवदाहादौ समुदायदाहादित्यपदेशो गौणो न किन्तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः । अनुनासिकेति । अनुदात्तोपदेशेत्यनेन । आग्रीतेत्यत्र आङो यमश्चन इत्यात्मनेपदैकवचनम् । संमी-

॥ कै० ॥ वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोक्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति व्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिमतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोक्त्यविपर्ययमिति । यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंज्ञातविरोधित्वात् लोपस्तावदल्पादेशः स्थितस्ततो गुणारभ्यमाणो यद्यन्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वा-

॥ भा० ॥ वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्लुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुक्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदै द्रव्य इति लोपे प्रकृते लुक् नास्ति । उत्तरार्थं तु । उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम् । कियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति । द्वितीयं कर्त्तव्यम् । कृत्वप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे माभूदिति । आग्रीत संरायस्योपेण मीयेति ॥ ॐ ॥

॥ कै० ॥ लुक् न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य चापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते । यथा षटो द्रव्य इति । अवयवे हि षटास्योऽवयवो समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणव्यपदेशः । गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययाच्च कर्त्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आग्रीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादननुनासिकलोपः स्यात् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ येति । गमेर्विधिलिङि समो गमीत्यात्मनेपदे इटि षष्ठी बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः कलोपे षटोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन भक्त्यादिङित्परत्वादनुनासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनम् अप्राधान्येनास्माद्ययोगे विध्यर्थे प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्तिकमते बोध्यम् ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ प्रत्यय । लक्षणशब्दार्थमाह । निमित्तमिति । कार्यमिति । बहुव्रीहिसंभ्यम् । प्रत्यासत्त्येति । क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्य- प्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाव प्रत्यासत्तिराययोगीवेतिभावः । ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रा- पणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह । प्रत्ययस्य लक्षणमिति । यस्य लोपस्तस्मिन् सति यः प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि

॥ कै० ॥ प्रत्यय । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्य लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञासत इति भावः । सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिक- ल्पितदुच्यते । सुरथस्य विज्ञतस्य चापत्वं गोवं स्त्रीति इति कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरुपो-

॥ भा० ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्य- यलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैज्ञतीति गुरुपोत्तमलक्षणाः ख्यङ् प्रसज्यते ॥

॥ कै० ॥ तमत्वात् ख्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते ॥

॥ वि० ॥ प्रादुर्भाव इत्यर्थलाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः क्वनि चन्तश्च के अनुदात्तत्वानुनासिकलोपेऽगुरुपोत्तमत्वाद्भासः ख्यङ्गतिदेशतः स्यादित्यर्थः । एवं हि लोपेति । ननु गेरनिटीत्यादिसामर्थ्यात् माभूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपो गाधिष्टवदिति सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे भिन्नयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एवञ्च गुरुतरन्यासो जापक इति बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ अन्यथा । व्याख्यानस्य शरणात्वाभावे । पदसंज्ञा न स्यादिति । तिङन्तात्वाभावादितिभावः । लोपे प्रत्यय इति ।
अस्य प्रादुर्भवतीतिशेषः ।

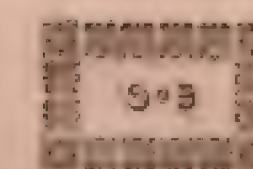
॥ कै० ॥ नैवमिति । संदेहेऽपि व्याख्यानोक्तसाधनो लक्षणाशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधना-
शङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरितिक्रिपो लोपे स्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न

॥ भा० ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि ।

प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लोपेऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं
यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं माभूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलं सेना-
निकुलमित्यत्रोत्तरपदिकेऽस्त्वत्वे कृतेऽस्त्वत्वेऽपि कृति तु गति तुक् प्राप्नोति स माभूदिति । यदि तर्हि
यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति ॥

॥ कै० ॥ स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणातिभावः । लक्षणाशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणाशब्दः । अन्य-
था लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् । सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे
सति भवति नच ग्रामणीरित्यत्र किपि सति तुर्ग दृष्टः । इत्याभावात् । कृते किलोपेऽस्त्वत्वे च तुक्प्राप्तिः ॥

॥ वि० ॥ ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति प्रत्यय इति लभ्यतेऽत आह । प्रत्यय इति । यत्कार्यमिति । प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः कावित्यनुनासिकलोपे किपि सत्यपि तुक् प्राप्तेराह । अत्रेति । भिन्नविषय-
त्वादिति । वार्तिकमते यत्तत् । अचिराद्देशे लुप्तपदादल्परभाष्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तरेवान्वाख्यानैनापवादत्वं नेति
बोध्यम् । वैयत्याख्यायाङ्गीकारे दोषमाह । सति त्विति । एकमेवेति । अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणात्वाभावादिति भावः । एवञ्चाऽनयोः फलान्तरा-

॥ कै० ॥ जगदिति । युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वेचेति गमेः किप् । अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः । गमः कावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषा-
पेक्षत्वाद्द्विरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येननाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्नाये नैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति किपि साऽत्र तुक्

॥ भा० ॥ जगत् जनगदित्यत्र गु न प्राप्नोति । लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नायं एवमर्थेन
प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् । वहिरङ्गं इत्यत्रम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं वहि-
रङ्गमन्तरङ्गं । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्वप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे माभूदिति । आप्नोति
संरायस्त्रोपेण स्मीय । पूर्वस्मिन्नापि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छब्दमकर्तुम् । अथ द्वितीयं
प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं माभूदिति । गवे हितं गोहितम् ॥

॥ कै० ॥ प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्वप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् ।
वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यं निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपाऽऽश्रयेण वा तत्त्वं
स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शत्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम् ॥

॥ वि० ॥ भिन्नविशेषो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् । ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्याभासलक्ष्यकार्योक्तिदेशो न सिध्येत् आह । तल्लक्षणमिति ।
वस्तुमात्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । प्रत्ययनिमित्तमेवेति । प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । न वर्णति । प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः ॥

७४

॥ वि० ॥ ननु रैकुलमित्यत्रादेशो न प्रत्ययाश्रयः किन्तु तदवयवाश्रयोऽत आह । अवयवद्वारेणेति । केचित् प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् । अस्य तद्ववति यत्प्रत्यये सतीति शेषः । स्थानिवद्वि-
त्यनुवृत्तिर्वा । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्वतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः । वर्णलक्षणं वर्णत्वभाष्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तं प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं
भवतीति तत्रोपेऽपि स्यादिति भावः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्याऽयुक्तत्वापत्तिरित्याहुः । अनेनैवेति ।

॥ कै० ॥ रैकुलमिति । अवयवद्वारेणाऽत प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमश्लेष प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न
प्रवर्त्तते । अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्हधातुक इत्यत्र धिन्विक्तशब्दोर्विचि लोपो व्योर्बलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादाहर्धातु-

॥ भा० ॥ रायः कुलं रैकुलमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ॥

॥ कै० ॥ कनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति । तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति । किमर्थमिति ।
स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याच्चार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । आर्हधातुक इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोर्तीत्यादिव्याख्या चरितार्थत्वात् ।
पूर्वसूत्रे आर्हधातुकग्रहणमनवकाशमिति कृति चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चाहत्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् । किञ्च तत्रार्थकल्पने यदयक्त्वलोपे इति
वार्तिकं तदुदाहरणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चाऽसङ्गतं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । सुधे इत्यादिधिविक्तव्योर्नुमि विचि वलोपेऽपृक्तलोपे गुणे सुना समासे सौ
हृन्व्यादिलोपनलोपयोरिमे रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिनृशब्देऽहन्त्विति दीर्घः सुकृणः सर्वनामस्थानेचेति दीर्घ उपधायाश्चेति इत्त्वं रपरत्वे सुनलोपयोः वीरिति दीर्घः
स्यादिति भावः । स्थानिवद्भावेनेति । वर्णाश्रयस्य तत्राऽप्यनिष्ठत्वादित्यर्थः ॥

७५

॥ वि० ॥ ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभयप्राप्तावितिनियमाच्छास्त्रस्येति पष्ठानुपपन्ना कर्मणि चेति समासनिषेधापत्तिश्च करणत्वे तु
पष्ठानुपपन्नेत्यत आह । शास्त्रमिति । शेषत्वेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः पष्ठोऽसमासौ नाऽनुपपन्नाविति भावः । आचार्यः स्यर्त्ततेति । फलितार्थक-
घनं स्रग्वीऽऽचार्येणेति तन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् । स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवेच्येति भावः । अस्त्विति चेति । इमादेरिति शेषः । वर्णाश्रयेति तु

॥ कै० ॥ सदन्वाख्यानार्थमिति । शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति पष्ठो कृता । सच् छास्त्रेणेति । शास्त्रेण करणे-
नाचार्यः स्यर्त्ता सच्चिद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सती चेति । शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्त्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने

॥ भा० ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानार्च्छास्त्रस्य । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सद-
न्वाख्यानार्च्छास्त्रस्य । सच् छास्त्रेणान्वाख्यायते सती वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति । सदन्वाख्यानार्च्छास्त्रस्य ।
उगिदृचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इत्थेव स्यात् गोमन्तौ यवमन्तौ । गोमान् यवमानित्वत्वं न स्यात् । दृश्यते
च स्यादिति । तच्चान्तरंगं यत्वं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । लुक्पुपसंख्यानम् । लुक्पुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यच्च सप्त ॥

॥ कै० ॥ इति पूर्वस्याद्याख्यानार्थस्य विशेषः । नच स्थानिवद्भावेन सिध्यति । अत्रोक्त्यादावस्त्विति चेति । लुक्पुपसंख्यान-
मिति । तत्कौश्लिन्वन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः । लुक्पुपसंख्यानं धातुपावपि शृणोते ॥

॥ वि० ॥ वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवञ्चाप्राधान्येनास्मादश्रये विध्यर्थे सूत्रमिति भावः । भाष्येऽस्ति प्रयोजनमेतदिति । उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं चेति
काका प्रश्न इति बोध्यम् । किं तर्हीति । सम तु निर्दोषमेव तत्र कश्चिदोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्नग्रहं सुस्तरम् । बाधनादिति । एवञ्च पञ्चेत्यादौ पदत्वं न स्यादि-
ति भावः । उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरेपि पूर्वपक्षप्रयोजस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्रुतयोः प्रत्ययलक्षणस्य फलं चिन्त्यम् । लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ॥

॥ वि० ॥ समावेशदर्शनादिति । कृत्कृत्यादिध्वितिभावः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ सत्वर्थीयानुपपत्तिस्त्वान्तेन षष्ठीसमासोऽयं संज्ञ-
तिरत इत्यन्तेन षष्ठीसमास इत्याह । लोपस्येति । संकर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययाऽदर्शनविषये लोपसंज्ञया केत्यर्थः । प्रत्यया-
दर्शनमात्रं सकलं लमत्संज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याऽक्षराश्रयः । उतौ दृष्टिरिति । नच तत्र नाभ्यस्तस्येतिवर्त्तनाददोषः । अत्र पक्षे व्यभिचाराभावात् तदनुदत्ते-

॥ कै० ॥ नवाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिऽसंज्ञाविषयस्यवगाहते नच संज्ञानां बाध्य-
बाधकभावः समावेशदर्शनात्तासाभिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः ।

॥ भा० ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । लोपे हि विधानम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि
न प्राप्नोति । नवाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । नवा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ।
अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाऽप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पि भविष्यति । यद्येवम् ।
प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि श्रुविधिः
प्रतिषेधः । तत्र लुकि श्रुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेधः । अस्ति हन्ति । श्लाघति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्लुपसंज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र लुकि श्रुविधिरिति । उपलक्षणं चेतत् ।
तेन श्लाघपि लुविधिः प्राप्नोति । जुहोतीति उतौ दृष्टिलुकि हन्तीति । लुप्यपि लुविधिप्रसङ्गः । हरितकीति । लुक्तद्धि-
तलुकीति । तथा लुकि लुप्विधिः । लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ वैकुलशक्यत्वात् । हरितकीति । नन्वत सत्यपि उनीपो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्दर्शेषु स्यादिति चेन्न । लब्धे लक्षणस्येतिन्यायादित्याहुः । हरितकां
हरितकादिभ्यश्चेत्यगो लुप । यत्र हरितकीर्त्ये प्रतिष्ठितिरिति कनो लुप । लवण इत्यस्य लवणात्तुक् ॥

॥ वि० ॥ तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह । तद्वाश्रितेति । आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो ये स्ते तथोक्ता इत्यर्थः । अदर्शनबोधका
लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यत्र संज्ञया यददर्शनं भाष्यते तस्यैव सा संज्ञेति लभ्यते इतिभावः । प्रत्यासत्तिस्त्वर्द्धुर्ज्ञेयत्वत
आह । आदत्तिर्वा । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्क्षेमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमे-

॥ कै० ॥ नवा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते ।
तद्वाश्रितस्वरूपव्यापारस्ते लुगादय आश्रीयन्ते आदत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु

॥ भा० ॥ नवा पृथक्संज्ञाकरणात् । नवा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरण-
सामर्थ्यात्तुकि श्रुविधिनं भविष्यति । तस्माददर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । यथैव तर्हि अदर्शन-
सामान्यालोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञावगाहते । तत्र को दोषः ॥

॥ कै० ॥ चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयकाङ्गाविसंज्ञाविज्ञानाहा । यथैवेति । तिष्ठणो संज्ञानां विधानसाम-
र्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां माभूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्त्तन् ॥

॥ वि० ॥ वैत्यत आह । भाविसंज्ञेति । तद्भावितग्रहणपक्षे यथैवेत्यादिप्रत्ययोऽनुपपन्न इत्यत आह । तिष्ठणामिति । इतरेतराश्रयपरिचाराय भाविसंज्ञावि-
ज्ञाने गौरवाऽपत्या सामर्थ्यात्तिष्ठणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयमेत्यभिमानः ॥

७०८ ॥ वि० ॥ वैयधिकरण्यादिति । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । क्वचिदिकारस्येति । वस्तुतो एतौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वं विज्ञातशब्दस्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यात् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्दे आत्माभावो गोमतीशब्दे तु गोमती-नदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थनाभापितपुंस्त्वान्महच्छाभाव इति बोध्यम् । भाष्ये एवं लोपेति । एवं लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं सन्धानस्य चोच्यते ।

॥ कै० ॥ गोमतीति । ज्वेलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवङ्गावस्त्वत् न भवति वैयधिकर-
ण्यात् । महङ्गता ब्राह्मणोक्त्यत् तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वादिति शब्दानां क्वचिदिकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः ।

॥ भा० ॥ अगोमती गोमती सम्यक्त्वा गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति डीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि नवा पुथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम् । यद्येव तर्हि पुथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञा नावगा-
हन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञा नावगाहते । तत्र स एव दोषो लुक्पुंसंस्थानमिति । अस्य न्यलोपसंज्ञायाः
पुथक्करणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे माभूदिति ॥

॥ कै० ॥ ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः । अस्य न्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य
लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे माभूदिति । यथा गोमतीभूतेति ज्वेलोपे कृते लुक् तद्धितलुकीति न भवति तस्मात्लोपसं-
ज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ॥

॥ वि० ॥ अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः । नच लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पुथक्करणं मानं तस्याः प्रयोजनान्तरसंस्था-
दित्याह । अस्य न्यदिति । तद्दर्शयति । लोपमात्र इति भाष्ये । स्वयम्ययोजनान्तरमप्याह । प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥

७०९ ॥ वि० ॥ भाष्ये लुमति प्रतिषेधादिति । भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं न लुमतेति निषेधेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्चाप्यते इत्य-
दोष इति भावः । लुक्पुंसंस्थानमिति दोषे परिकृते दोषान्तरमाशङ्कते । सतो निमित्तेति । वार्त्तिकतद्वाक्यान्वयविरोधं परिहरति । निमित्त-

॥ कै० ॥ सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यमिति निमित्तत्वं नाभूत्स
लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति डसि भसंज्ञायां स्वादिविति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति
लुप्तेऽपि तस्मिन्लोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्या इति । वे चात्र पदसंज्ञा । एका स्वादिवित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया
बाधिता । द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येत-

॥ भा० ॥ लुमति प्रतिषेधाद्वा । अथवा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्त्रि तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणाम-
निमित्तं राज्ञः पुंश्च इति स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ
पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तव्यपदिमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्य-
त्यनया न भविष्यतीति । लुप्ते इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधिः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एव सुबन्तं
पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणं यत्रादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ दिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानशतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्राऽवधिभेदाङ्गसंज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा
बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया वेऽपि पदसंज्ञा बाधितव्ये ।
एकाऽपवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वशीभ्यासाऽपि
भवति । यथा अट्ठगोडितीमागमः ॥

॥ वि० ॥ सशब्देनेति । नन्वेवं पदत्वेपि भवत्याऽपि सत्त्वादल्लोपः स्यादत आहऽल्लोपस्त्विति । कालविप्रकर्षेति । अस्य चोत्तरस्य नाऽवयवसर इत्यर्थः । भाष्ये
एतत् । वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पदसंज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थः । यथेति । वक्ष्यमाणान्यविषय एव स निषेध इति भावः ॥

॥ कै० ॥ तुर्गदीर्घत्वयोथेति । अननैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि तुतेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति ज्ञप्तिभावात्पूर्वापेक्षेन प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नेन शास्त्रयपदेशौ विधीयते । सिद्धन्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु । स्थान्यपेक्षयाऽपदेशः । अन्यभावात्

॥ भा० ॥ तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणात्वात् परिवीरिति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्त । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणात्वात् । एकयोगलक्षणयोगे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वयोगि प्रत्ययाश्चायोगि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति तावन्तेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षणां भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते । सिद्धन्त्युत्थानसिञ्चानुद्देशादन्यभावात् । सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानसिञ्चान्यभूतस्य भवतीतिवक्तव्यम् । किं कृतं भवति । सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वं भविष्यतः । तद्वक्तव्यमिति । यद्यप्येतदुच्यते अथवेतर्हि स्थानविद्भावो नारभ्यते । स्थानसिञ्चान्यभूतस्थानत्वप्राप्तिं वक्ष्यामि ॥

॥ कै० ॥ एवान्यभाष्यमिति । स्वार्थं ष्यञ् । तत्र परिवीरिति स्वाग्निः क्षिपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पितृ कुलस्यैव इत्यादिः ।
स लोपस्याग्नेन विधीयते ततस्मान्नवन्त्यन् शस्त्रं प्रवर्त्तत इति सिद्धौ विप्रतिषेधः । सचामात्रमिति । कृदादिव्यपदेशस्यैवार्थः ॥

॥ वि० ॥ स्वार्थ इति । चातुर्वर्ण्यादिवात् । ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विदुर्मतिदेशसहकेय सत्ताया अप्रकृत्वत्वाच्चाह । कुदादिष्वपदेश्येति । एतदर्थमेव स्थानिसत्तानुदेशादित्युक्तं ननु स्वान्मनुदेशादिति । तथासति स्थानिकार्थानिदेश एव स्यादितिवोधम् । भाष्ये शङ्किताऽऽह । तद्वक्तव्येति । वचनान्तराणां सूत्राद्येपरिहारो न युक्त इति भावः । परिरुज्जति । यद्यपीति । अद्यवैतर्हीति । तथापीत्यर्थः । एवञ्च कपुत्रत्वावचनान्तराणांऽपि परिहारो युक्त इति भावः ॥

॥ वि० ॥ संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः । ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भाद्वन्नेहन्तिः संज्ञेत्ययुक्तमत आह । सूत्रोपात्त इति । फला-
नरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति । भाष्ये भेदादि । सिद्धमिति । इष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्त्वलिखित्वाहार्त्तिकमते नागतिदेशेन भविष्यति ।
संस्काररम्भे त वक्ष्यामि इत्यस्य वर्णप्राधान्यव्यपयत्वादतिदेशेन सारवेति भाषः । चित्तेति । न च तेषां युक्त इत्यणो लुगविशेष इति लुप् । युक्तवद्भावात् स्त्रील ततो जातेऽर्थे

॥ कै० ॥ यद्येवमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते । न तु काश्चित्संज्ञामाश्रित्येतिभावः । नहीति । यद्यपि धातुसंज्ञास्ति तथापि न तदुपादानात्मनेपदं विधीयते । हन्तेत्येति । आङो यमहन इतिस्वरूपोपात्तो हन्तिः ।

॥ भा० ॥ यद्येवमाङ्गो यमहन् आत्मनपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वर्धनं स्यात् । न हि काचिदुत्सृज्यांशानि
या वर्धरतिदिश्यते । हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति । का । हन्तिरेव । कथम् । खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञितवचनात् खं रूपं
शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति । भसंज्ञाङीप्पङ्गोरास्त्विपु च सिद्धम् । भसंज्ञा ङीप्-
पङ्गोरास्त्विपु च सिद्धं भवति । भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यद्येति भसंज्ञा प्राप्नोति ।
स्थानसंज्ञान्यभूतस्थानखिपावितिवचनाच्च भवति । ङीप् । चिदाद्यां जाता चिदा । प्रत्ययलक्षणेनायान्ता-
दितीकारः प्राप्नोति । स्थानसंज्ञान्यभूतस्थानखिपावितिवचनाच्च भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ संज्ञा प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्ति संज्ञातिदिश्यते । चिदायां जातेति । चिदाख्यतीरोहणीभ्यः ।
स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक् । टिप्पणजित्यतात् त्र्यधिकारात् ङीपोऽलिखित्वम् ॥

॥ वि० ॥ सन्निवेल्लदीत्यणो वार्तिकेन लुगितिभावः । नचणो लुकि लुक् तदितेति टापो लुकि पुनष्टाब् दुर्लभो लज्जे लज्जणस्सत्तिन्वायादितिवायम् ।
जातगतस्त्रीत्वबोधनरूपफलस्वासिद्धतया प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण् इत्यर्थः ॥

७१२

॥ वि० ॥ ननु वतसडात् लुपत्ये यञो लुक् क्षियामिति लुकि प्रत्ययलक्षणो न प्राप्तामिति प्राप्तं प्फां बाधित्वा परत्वाद् ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवा-
दिपाठादत आह । यथेति । तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्त्तते । सर्वत्र यञादिति । तद्धि पूर्वसूत्रेऽप्युच्यते । औतोऽमिति । एकादेशविधायकं हि

॥ कै० ॥ वतसडीति । यञा आवल्यायनीतिचापं बाधित्वा सर्वत्र यञापकर्षात् प्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीन्
बाधित्वा प्राचो प्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः प्फः । गच्यतीति । औतोऽमशोरित्यत्राचीत्वनुवर्त्तनादल्विधिरात्वम् ।

॥ भा० ॥ प्फ । वतसडी । प्रत्ययलक्षणेन यञनादिति प्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्थानल्लिधाविति
वचनान्न भवति । गौरात्वम् । गामिच्छति । गच्यति । प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽमशोरित्यात्वं प्राप्नोति ।
स्थानिसंज्ञान्यभूतस्थानल्लिधावितिवचनान्न भवति । तस्य दोषो ङी नकारलोपेत्वेभ्यः । तस्यैतस्य लक्षणस्य
दोषः । ङी नकारलोपः । आर्द्रं चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीतिभसंज्ञा सिद्धा भवति । स्था-
निसंज्ञान्यभूतस्थानल्लिधावितिवचनान्न प्राप्नोति । इत्त्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति ।
स्थानिसंज्ञान्यभूतस्थानल्लिधावितिवचनान्न प्राप्नोति । इम् । अटयेद् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो
भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्थानल्लिधावितिवचनान्न भविष्यति । सूत्रञ्च भिद्यते । यथान्यासमेवास्ते । ननु-
चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुदीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥

॥ कै० ॥ चर्मन्ति । लुपो लुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसम्बुद्धोरितिवक्तव्यं जायते ॥

॥ वि० ॥ तत् । अचीति । अजाद्योरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः । भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति दूषणमाह । तस्य दोष
इति । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्येत्यर्थः । इत्त्वम् । शास इदङ् हलीरिति । इम् । वृणञ् इत्यनेन ॥

७१३

॥ वि० ॥ भाष्ये वक्ष्यत्विति । नङीति ङी नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येवं रूपमनुपदमेतत्कृत् एवेत्यर्थः । शास्त्र-
रेति । उपदेशशास्त्रपर्येत्यर्थः । अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीतिभावः । तदाह । सति प्रत्यये इति । इदं तुलं
तत्तच्छास्त्रनिमित्तसंपादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसंपादकमितिभावः । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते इत्युक्तम् । तानि तत्कार्यबोधकानि शास्त्रासीतितदर्थ
उचितो न तु कार्योक्तिरित्यन्त इत्यर्थः । कियन्त इत्यस्येव वक्तुमुचितत्वात् । अत एव टित आत्मनेपदानामिति सूत्रे पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमा-
नस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यं तस्य रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवर्त्तकत्वम् । एवञ्च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये । भाष्ये कानि

॥ कै० ॥ परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीर्येत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो
दृष्टो न नृगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्लिध्यर्थमिदमट्टगोडित्यादौ तथापि विशेषविहित-

॥ भा० ॥ नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादी-
र्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य यौगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमष्टकश्लोपे नुमसामौ गुणवद्दीर्घत्वमि-
डादश्रमविधयः । अष्टकश्लोपे श्लोपे च कृते नुम् असाभौ गुणवद्दीर्घत्वमिम् अडादौ अश्रमविधिरितिप्र-
योजनानि । नुम् । अये वी ते वाजिना वी घषस्था ता ता पिण्डानाम् । असाभौ । हे अनङ्गन् अनङ्गान् ॥

॥ कै० ॥ तत्त्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीतिभावः । अनङ्गिति । पूर्वं सम्बुद्धिलोपमाश्रित्येतदुक्तम् । यदि तु विशेष-
विहितत्वादसम्बुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्तते तदा सम्बुद्धिलोपो न स्यात् ॥

॥ वि० ॥ पुनरिति । पूर्वमेतत्सुलकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्न इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इतिन धौनवत्त्वमत एव सदन्याख्यानादितिप्रागुत्तरितम् । यद्यप्य-
ल्लिध्यर्थमिति । इदमित्येषः । विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । वी ते इत्यादौ श्रेष्ठत्वसीति लोपः । नुम्कलं तु दीर्घः । आश्रित्ये-
ति । अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेतिभावः । न्यायेन पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यल्पविषयत्वात् । विशेषविहितत्वादिति । येननामासिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः ।
तदेति । अपवादविषयं परित्यज्येतिन्यायेनापवादविषये उत्सर्गाग्रहणरितिभावः । यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु नुङ्विधयेरप्रतिषे-
धो वक्तव्य इत्यादिसामुक्तिकमाध्यं विषयभेदेऽप्यपवादत्वमिति प्रत्ययलोपसंज्ञाऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इतिसरूपसूत्रस्य भाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनैव नित्याहुः ॥

७१३

॥ वि० ॥ इतीयङिति । ततो गुणोऽपुत्रलोपेऽडाटावितिभावः । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छानिभित्तविधातात् केनाऽपि कार्येणानयोर्न यौगपद्यमितिभावः । लावस्थायामडिति पक्षेऽपि बहुलं ह्रस्वस्यऽमाद्योगेऽपीतिवाहुलकादवैवमेव प्रक्रिया बोध्या । अभिनोऽवेत्यदाऽपीकार-

॥ कै० ॥ रेयरिति । इयतेर्लङ् तिप् शपः अट्टिर्वचनमत्तिपिपत्त्योऽतीत्यमभ्यासस्यासवर्श इतीयङ् । औन इति । उन्दे-

॥ भा० ॥ गुणः । अधोक् अलोद् । लङ् । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अये ती ते वाजिना ती पधस्था ता ता पिमडानाम् । इम् । अट्टोद् । अडाटौ । अधोक् अलोद् रेयः औनः । अमविधिः । अभिनोऽव । अल्लिनोऽव । अपुत्रलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणैर्न भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपोऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्वते यः स आदेशः । लोपोऽप्यादिश्वते । दीपः खल्वपि ख्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमर्थं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । योऽल्लिधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं डौ नकारलोपेत्वमविधयः । भसंज्ञाडोऽप्यगोरात्वेषु च दीपः । भसंज्ञाडोऽप्यगोरात्वेषु च दीपो भवति । भसंज्ञायां तावन्न दीपः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं नडिर्बुद्धोरिति डौ प्रतिषेधं शास्ति ॥

॥ कै० ॥ लङ् सिप्शम् आन्लोपो दृश्येतिरत्वम् । नच लोप इति । दिशिरञ्चारणकियो नच लोप उच्चार्यते । अभाव- रूपत्वात् । लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरितिभावः ॥

॥ वि० ॥ लोपापुत्रलोपाभ्यां अमो यौगपद्यासंभवेन परत्वालोपे तस्य प्रवृत्तिरितिबोधम् । भाष्ये प्रयोजनं उगविति सूत्रारम्भवादी । प्रत्याख्यानवाद्याह । भसंज्ञेत्यादि । सूत्रारम्भवाद्याह । भसंज्ञायां तावदिति । यदयं नङीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः ॥

७१४

॥ वि० ॥ अकारेणाऽणन्तमिति । तद्वि जातेरस्तीत्यादेराख्युत्पादौ व्याप्तये आवश्यकम् । ननु प्रत्ययपक्षेणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाऽल्लिधर्मिदमेवम्भाकाररूपो योऽल्लित्वयोऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह । विशेषयेति । वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याहोति । न तु प्रत्ययनिमित्त इति । प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अल्लित्वात्मकयोऽकारेण सामानाधिकरण्यासंभवादाहकारावयवेति । बहु-

॥ कै० ॥ अय्योऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्येव । सर्वथाय् अकार एवेति विशेष्यसामर्थ्याच्छ्रयमाणाकाररूपादण इतिविज्ञायते । अथवाऽय्योऽकार इति अयाऽकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो डीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यच् योऽकार इति । अकारावयव

॥ भा० ॥ डीप्यपि नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि । अय्योऽकार इति । य्योऽपि नैवं विज्ञायते । यणन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि । यच् योऽकार इति । गोरात्वेऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते डौ नकारलोप इति । क्रियत एतद्व्यास एव । न डिर्बुद्धोरिति । इत्थमपि वक्ष्येतत् ॥

॥ कै० ॥ इत्यर्थः । अथवा यज्जयवे यज्जन्दोऽत्र वर्तते यज्जयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविधमावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियत एतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥

॥ वि० ॥ प्रीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्यायकत्वेनेतिन्यायादितिभावः । नन्वेवं सति मत्यादिष्वतिप्रसङ्गकारणायाजायत इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत लक्षणायां वैरुध्यं स्यादतो व्याख्यानान्तरमाहायवेति । तद्विशेषणमिति । अमोऽवयवेऽपीत्यर्थ इतिभावः । एवं प्रत्याख्यानवाचुकदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह । प्रयोजनान्यपीत्यादि । ज्ञापनार्थमिति । प्रत्ययलक्षणं भत्वं नैत्यस्येतिशेषः । न कुमता तस्मिन्नित्यन्यत्वेत्येदम् ॥

७१६

॥ वि० ॥ अकृते तु इति । परस्मैपदिविहिताङ्साहचर्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तवेतिपक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवमप्यार्यश्रीरित्याद्यसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । शास इदितिसामान्यसूत्रं ततो ऽङि अजादौ चेदङ्येवेति नियमार्थमिदमेवञ्च सूत्रे हल्ग्रहणं भास्विति भित्तश्रीरित्यादिसिद्धिः । आशासः क्वाविति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम् अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति । अथ वार्त्तिकोक्तविध्यर्थत्वं दूषिते भाष्यकृत्स्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह । न तर्हीत्यादि । प्रत्ययं गृहीत्विति । प्रत्ययं तद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः । शब्दं गृहीत्विति । उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण

॥ कै० ॥ शास इत्थे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतदुक्तञ्चमाशास्ते इत्यादौ भाभूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति शासु अन्तुश्रिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्विति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यद्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । सोमनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानिचैतिवचनादस्त्वयस्याप्रत्ययश्च गृह्यते

॥ भा० ॥ शास इत्थे आशासः क्वाविति । इत्थिधिरपि हलीतिनिवृत्तम् । यदि हलीतिनिवृत्तं लृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवन्तर्हि अचि नैतन्नुशर्त्तयते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन भाभूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना ङपदोऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सोमनसी अलोमोपसी इत्येष स्वरौ भाभूत् ॥ ३ ॥

॥ कै० ॥ इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यसौदासत्वं भवति । तत्रचोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इतिसुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥ ३ ॥

॥ वि० ॥ यदुच्यत इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन भाभूत् स्थानिवच्चेन तु स्यादत आह । स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । नचालोमोपसी इति पर्युदासेन श्रुयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ नुव इत्यादौ स्वरानापत्तेरितिभाष्याशयात् । ननु स्थानिनिमित्तं यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवच्चेन लोपेऽपि न तु तस्यैव ह्यसतो वचनशतेनापि कार्यित्वा प्रतिपादनादिह चासत एव कार्यत्वमत आह । तत्र चेति । सोमनसी इतिस्त्वे इत्यर्थः ॥ ३ ॥

७१७

॥ वि० ॥ नलुमताङ्ग । लोपकियानिरूपिता करणे लृतीयः । यद्यपि लुशब्दयोगात् संज्ञा लुमहाच्या न च तत्रायं प्रतिषेधः किन्तु तत्प्रतिपादितादर्शने एवञ्च लुमति प्रतिषेध इत्यध्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह । लुमदिति । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यत्वेनैकमेवपदं गृह्णातीत्यत आह । एकेति । सर्वोमन्विते सर्वोमन्वितपदेनाष्टमिकमपि यहीतुं शक्वामिति पदस्य पदादित्यधिकारेऽनन्तरमप्यामन्वितस्येत्युल्लङ्घ्य व्यवहितमुदाहरति । दधीति । अङ्गस्येत्यधिकारंति । वस्तुतस्तदनिर्देशोऽप्यवश्यकमेतत् । तथाहि सौवरीणां सप्तमीनां भीष्मोदेतिस्त्वे प्रत्ययात् पूर्वमिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य पाठभाष्ये तत्सत्वे एवोक्तत्वेन स्वरानां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावात् किञ्चरे षष्ठा एव सस्याह । ननु संज्ञायामुपमानमिति उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदास इत्यर्थकं कनो लुपि

॥ कै० ॥ न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति ।

एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु पदस्य पदादितिपदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । दधि तिष्ठति तिङ्-

॥ भा० ॥ न लुमताङ्गस्य । लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । लुमति प्रतिषेध एकपदस्व-

रस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ति प्रत्ययलक्षणं न भवतीतिवक्तव्यम् । किमविशेषेण ।

नेत्याह । सर्वोमन्वितसिज्जुक्स्वरवर्जम् । सर्वस्वरमामन्वितस्वरं सिज्जुक्स्वरं च वर्जयित्वा ॥

॥ कै० ॥ तिङ् इतिनिघातः । अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशान् न्नितिकिस्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याऽप्राप्तिरितिभावः ॥

॥ वि० ॥ चञ्चिव चञ्चैत्यादावाद्युदात्तसाधकं न्नित्यादिरित्येव सिद्धे व्यर्थं सद्गुणव्यलक्षणे स्वरं प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत्सत्वे भाष्ये स्पष्टं तेनैदं विरुध्येतिति चेन्न । प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकवाख्यानमात्रं यच्छेत्तु प्रत्याख्यातानीमान्नीत्यविरोधात् । अत एव तत्र भाष्ये पश्चिमधिस्वरार्थं वचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । एवञ्च तदर्थस्यान्यवचनस्य कर्त्तव्यत्वं वदताऽन्त्येधामकर्त्तव्यत्वमर्थोदुक्तमेव । एतेन भीष्मोतिज्ञापकं विशेषापत्तं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फलभेदसिद्धिर्पथम् । एवञ्चोपात्तमं रितीत्यादयिष्ये तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशय इतिपरास्त्वम् । संज्ञायामुपमानमिति सूत्रस्यभाष्यविरोधात् । तस्मात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि न लुमतेतिनिषेधात्तदप्राप्तौ न्नितेतिप्रयोजनमितिभाष्यासंगतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्व्याप्यं सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादितिदिक् ॥

॥ वि० ॥ षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशयत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये सर्वस्वोम इति बहुव्रीहिसुदाहृतः । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्या
द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः कथं तदपवादोद्देशमुदाहरणमत आह । सर्वस्वेति । विधीयत इति । अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।
प्रत्ययस्वरैरेति । इतिप्रत्ययान्तत्वादितिभावः । नन्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः । अनिसन्तस्येतिपर्युदासात् । घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थमितिचिन्त्यम् । निस्त्वरैरेति ।

॥ कै० ॥ सर्वस्वोम इति । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिविधीयत इत्येकपदस्वरौ भवत्येव । सर्पि-
रिति । सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरैण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोऽपि घृतादित्वादनोदात्तः । निस्त्वरैण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो

॥ भा० ॥ सर्वस्वर । सर्वस्वोमः सर्वष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । आम-
न्वितस्वर । सर्पिरागच्छ सप्ताऽगच्छत । आमन्वितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । सिज्जुक् ।
माहिदातां माहि धाताम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरौ यथा स्यात् । किं प्रयोजनम् ।
प्रयोजनं ज्ञानिकलुकि स्वराः । ज्ञानिकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गगौ वत्सा विदा उर्वाः ॥

॥ कै० ॥ न स्यात् । मा हि दातामिति । गातिस्थाच्चिति लोर्लुकि विधातस्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम् । ज्ञानिकि-
लुकीति । इकार उच्चारणार्थः । ज्ञानिकितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्तमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः ।
भाष्यकारस्तद्वचनं व्याचष्टे । ज्ञानिकित्स्वरा इति । प्रतिषेधमित्यध्याहारः ॥

॥ वि० ॥ सप्तन्शब्दो हि सप्यशुभार्थो नृत् चेति कनिनन्तः । नः संख्याया इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहि दातामित्यत्राऽटप्रतिषेधाय माङ् । हि
शब्दो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । सिज्जलुक्स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह । खेरिति । गातीत्यनेन चलेरेव लुकि मन्वे घसैत्यत्र पुनर्लिङ्गहर्षणं न कार्यं जुस्विधावात
इत्येतच्च विध्यर्थे स्यादिति साधयमितिभावः । प्रत्ययलक्षणार्थमिति । प्रत्ययलक्षण्येन सिज्जन्मिक्तकार्यार्थमित्यर्थः । ननु ज्ञानिकित्स्वरा इति भाष्यदर्शनाज् ज्ञानिकितां
स्वरविशेषणत्वेन लुका समासोऽनुपपन्न इत्यत आह । ज्ञानिकितामिति । प्रयोजयन्तीत्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह । प्रतिषेधमिति ॥

॥ वि० ॥ लुबिति । वार्त्तिके लुकीत्युपलक्षणमितिभावः । भाष्ये आद्युदात्तत्वं माभूदिति । शबच्च प्रातिपदिकादिस्वरैरान्तोदात्तत्वमेवेति
भावः । अङ्विशब्दोऽदित्युक्तिरितिभावः । नन्ववय इत्यत्र किञ्चप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरैण तत्त्वं दुर्वारमत
आह । राशदीति । विवन्त इति । नान्तस्वरान्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं किञ्चिदुक्तान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थं बोध्यम् । कितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वं

॥ कै० ॥ उट्टुप्रीवा वामरञ्जुरिति । देवप्रथादित्वात्कनो लुप् । असंज्ञार्था देदमुदाहरणं संज्ञार्था तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्य-
माद्युदात्तत्वेन । अच्य इति । राशदिभ्यां लिप् अदेस्तिग्न्येति विवन्तोऽङ्विशब्द आद्युदात्तः । पश्चिमियो मधिप्रिय इति । पूर्वपदप्र-
कृतस्वरैरान्तोदात्तौ पश्चिमशब्दो भवतः । अहर्ददातीति । असुपीति प्रसज्य प्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाच्चा निदाघ इत्यत्रापि

॥ भा० ॥ उट्टुप्रीवा वामरञ्जुः । ज्ञानितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति । इत्थचाच्यः । कित इत्यन्तोदात्तत्वं माभूदिति । पश्चिमयोः
सर्वनामस्थाने लुकि । पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् । पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप् प्रत्ययलक्षणं न भव-
तीतिवक्तव्यम् । पश्चिमियो मधिप्रियः । पश्चिमयोः सर्वनामस्थान इत्येष स्वरौ माभूदिति । अहो रविधौ । अहो रविधाने
लुमता लुप् प्रत्ययलक्षणं न भवतीतिवक्तव्यम् । अहर्ददाति अहर्मुङ्क्ते । रोऽसुपीतिप्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो माभूदिति ॥

॥ कै० ॥ सुषट्पशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् कृत्वं चैष्यते । लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे
रत्वे न स्य च लोप दीर्घाच्चा निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रुत्वे सत्युक्ताभावाद्दहर्ददातीत्यादि सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ तु प्रत्ययलक्षणेन कार्ययोगोऽसंपादनाच्च दोषः । अतएव नखनिर्मिन्न इत्येकेत्याहुः । पश्चिमशब्दोऽदित्युक्तान्ततया प्रत्ययस्वरैण फिपोऽन्त इति
वाऽन्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थानमिति सप्तमाद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः । भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति । तेनापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति । पर्युदासे तु कति ।
प्रत्ययत्वेन लुकादृश्ये तु अहर्ददातीत्याद्यपि रत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्विष्यमाणाभ्यां कृत्वं न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तिरत आह । लोपशब्देनेति ।
हल्वादिपूर्वेणेति भावः । लुमता लुप् रत्व निषेध इति तात्पर्यम् । न लुमता तस्मिन्नितिपक्षे तु नेदमावश्यकम् । उत्तरपदत्वे चेति सर्वत्र कार्यम् ॥

॥ वि० ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे इत्यर्थे परमं चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह । उत्तरपदमिति ।
 ७२० अत एव बहुचूर्णस्य नेति वचनमर्थवदितिभावः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे कृत् इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इतिबोधम् । समा-
 सार्थेति । तत्र सुसुपेत्यधिकारादितिभावः । ताम् । सुपो धात्वित्युक्तम् । कुत्वादीनि । कुत्वधत्वढत्वादीनि । ननु भवेन्न पदत्वबाधोऽत आह ।

॥ कै० ॥ उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये
 प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । परमवाचेति । समासाद्यो या विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि

॥ भा० ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
 भवतीतिवक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्रुलिहा परमश्रुलिहे ।
 पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि साभूवन्ति । अपदादिविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः ।
 सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत ॥

॥ कै० ॥ प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद् यजादिविधिरितिसमुदायस्यैव न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दध्नः सेचाविति
 षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राप्नुवन्तुत्तः समासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभवात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ।
 अनभिधानाच्च सोपपदादिविजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाभावात् ॥

॥ वि० ॥ यस्मादिति । तथाच भिन्नावधित्वान्न बाध्यवाचकभाव इतिभावः । भाष्ये पदस्येतीति । पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानीत्यर्थः । ननु सोपपदात्
 सिचैर्विचि दधिसेचाविति स्यादेव । नचेष्टापत्तिः । पदादादिरितिपक्षे दुर्लभत्वादत आह । अनभिधानादिति । तस्य छान्दसत्वादितिभावः । भाष्ये यद्यपदादीति ।
 एकदेशेन संपूर्णं वार्त्तिकमुपलक्ष्यते यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येतिबोधम् ॥

॥ वि० ॥ स्वरश्चेति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभावः । नन्वसमासे स्वाङ्गशिटामिति कर्णस्यायुदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह । कर्णश-
 ७२१ द्वादिति । एवमादिविधिर्न सिध्यतीतिभाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्त्वृणाणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके । प्रत्यासत्त्येति । प्रत्यय-
 ग्रहणेन यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपलक्ष्येतिभावः । तथाऽपीति । वस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्राऽपि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावयवात् । अन्यथा

॥ कै० ॥ कर्णौ वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरस्याऽयं पदादिविधिः । ककारोऽवादिर्न त्वकार इत्यदोषः ।
 स्वरविधौ व्यञ्जनमविश्रुमानवन्न त्वादित्यपदेशे । सूलं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शनादित्वादिति कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्यु-
 दात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोऽसवर्ण इत्य-

॥ भा० ॥ तत्र को दोषः । कर्णौ वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ
 लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं
 प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं
 नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माच्च
 प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि परमद्विवा परमद्विबे । दिव उदित्युच्चं प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ त्रैङ्गः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधु-
 नाप्रत्यय इदमो विधीयते तत्र इदम् इत्थं यस्येतिचोपः । यस्माच्च इति । प्रत्यासत्त्येतिभावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि सम-
 दायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्बचनेऽवयवद्विर्बचनबुद्धिर्बत । उच्यमिति । उच्चवि-
 धावेङ्गः पदान्तादिति पदाधिकारः ॥

॥ वि० ॥ कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्याऽपि दृष्टिः स्यात् । इतर्हत्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यादेन । कुतेरये तु नोत्तरपदत्वैवेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव
 पूर्वत्वेन दोषेणोद् दूषितं भगवतेति बोध्यम् । उमो श्रुत्वादिति सूत्रस्थं भाष्यं त्वेकद्व्युत्तरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

॥ वि० ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे इत्यर्थे परमं चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह । उत्तरपदमिति ।
 ७२० अत एव बहुषुपूर्वस्य नेति वचनमर्थवदितिभावः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे कृठ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इतिबोध्यम् । समा-
 सार्थेति । तत्र सुसुपेत्यधिकारादितिभावः । ताम् । सुपो धात्वित्युसाम् । कुत्वादीनि । कुत्वधत्वढत्वादीनि । ननु भवेन पदत्वबाधोऽत आह ।

॥ कै० ॥ उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये
 प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । परमवाचेति । समासाद्यौ वा विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणोनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि

॥ भा० ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
 भवतीतिवक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्वलिहा परमश्वलिहे ।
 पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि साभूवन्ति । अपदादिविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः ।
 सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्प्यते ॥

॥ कै० ॥ प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद् यजादिविधिरितिसमुदायस्यैव न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दध्नः सेचाविति
 पठौसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्नुवुत्वात् । समासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ।
 अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाभावात् ॥

॥ वि० ॥ यस्मादिति । तथाच भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इतिभावः । भाष्ये पदस्येतीति । पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानीत्यर्थः । ननु सोपपदात्
 सिचैर्विचि दधिसेचाविति स्यादेव । नचेष्टापत्तिः । पदादादिरितिपक्षे दुर्लभत्वादत आह । अनभिधानादिति । तस्य छान्दसत्वादितिभावः । भाष्ये यद्यपदादीति ।
 एकदेशेन संपूर्णं वार्तिकमुपलभ्यते यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येतिबोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ स्वरस्येति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभावः । नन्वसमासे स्वाङ्गशिटामिति कर्णस्यायुदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह । कर्णश-
 ७२१ द्वादिति । शतमादिविधिर्न सिध्यतीतिभाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्त्वसूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके । प्रत्यासत्त्येति । प्रत्यय-
 ग्रहणेन यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येतिभावः । तत्राऽपीति । वस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्राऽपि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावयवात् । अन्यथा

॥ कै० ॥ कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरस्याऽयं पदादिविधिः । ककारोऽग्रादिर्न त्वकार इत्यदोषः ।
 स्वरविधौ व्यञ्जनमविसृजमानवन्न त्वादित्यपदेशः । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शनादित्वादिति कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्यु-
 दात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्वं च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोऽसवर्ण इत्य-

॥ भा० ॥ तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ
 मृत्युने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्ये इति शाकलं
 प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सति शाकलं नेति । शतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं
 नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माद्यः
 प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि परमद्विवा परमद्विवे । दिव उदित्युच्यं प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ तैङ्गः पदान्तादतीत्यतः पदप्रचणमनुवर्त्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधु-
 नाप्रत्यय इदमौ विधीयते तत इदम इशु यस्येतिचोपः । यस्माद्य इति । प्रत्यासत्त्येतिभावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि सम-
 दायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्बचनेऽवयवद्विर्बचनबुद्धिर्बत् । उच्यमिति । उच्यवि-
 धावेकः पदान्तादिति पदाधिकारः ॥

॥ वि० ॥ कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्याऽपि दृष्टिः स्यात् । इह तर्हि त्वादितिभाष्यं तु अभ्युपेत्यभादेन । सुतेरये तु नोत्तरपदत्वेचेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव
 पूर्वमेव दोषेणेदं दूषितं भगवतेति बोध्यम् । इमौ ब्रह्मादिति सूत्रस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युत्तरितेन न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

७२२

॥ वि० ॥ समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह । समासे हीति । ननु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः । केवल-
रूढत्वे मानसकं तुल्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह । नच कर्णोति । राजवाचककर्णशब्दस्य तु अभिव्यक्तपदाधी ये इतिन्यायान्न तत्र ग्रहण-
मिति भावः । काश्यापिनावित्यादौ छन्दोवाङ्मयानीति तद्विषयताबोधकशास्त्रवत्त्वात् सुबुद्ध्युत्तः प्रागेव तद्विज्ञे इति न दोषः । भाष्ये नः को इत्यादि तदादि सुबुद्ध-
चेति । यस्मात्प्रत्ययविधिरिति अवश्यमुत्तरवानुबल्यम्परमैश्वर्यभिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय । तच्चे हि भक्त्युपेक्षमिति परमैरित्यस्यापि
निघातापत्तिः । एवं च तस्य नः को इत्यादिपि सम्बन्धे यस्मात् कविधिसदादि यदि को तन्निमित्तान्तर्वर्त्तिमुपा पदं तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् तथाच परमवा-

॥ कै० ॥ वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति नच कर्णशब्दो अक्षप्रत्ययान्तोऽस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गादौनादिति पश्यते

॥ भा० ॥ अस्तु तर्हीविशेषण । ननुचोक्तम् उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो
भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिसदादि प्रत्य-
येऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्गिधिसदादि सुबुद्धं तिङन्तश्च । नः को । नान्तं को पदसंज्ञं भवतीति
यस्मात् कविधिसदादि सुबुद्धश्च । सितिच पूर्वम्पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्धिधिसदादि सुबुद्धश्च । स्वादिष्व-
सर्वनामस्थाने । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति । यस्मात्स्वादिष्विधिसदादि सुबुद्धश्च । यच्च
भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति । यस्माद्यजादिष्विधिसदादि सुबुद्धश्च ॥

॥ कै० ॥ तेन खञ्जादिभ्य एव चीनस्वाङ्गाच्चिभ्योऽच् प्रत्ययो भवति न च कर्णशब्दो चीनस्वाङ्गावाचो । तत्तर्हीति । उत्त-
रपदत्वे चापदादिविधावित्यतः । यच्च भमिति । ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः ॥

॥ वि० ॥ अतीत्यादावयववाक्शब्दस्य पदत्वेन कृत्वं स्यात् सूत्रानु समिधतीत्येतद्व्याख्यार्थं स्यादिति सुबुद्धमित्यपि सम्बध्यत इति भावः । तस्य च मध्येचेत्सुबुद्धं
तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थः । अन्वाचयशिष्टश्च सुबुद्धमिति सर्वत्र सन्निधोगशिष्टत्वे षड्भ्य इत्याद्यासिद्धिः । सितिचेत्यत्र यद्यपि नास्ति उपवोगोऽवयवसुबु-
द्धाऽप्रसिद्धेस्तथाऽपि उत्तरवानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्राऽपि तत्सम्बन्धो दर्शितः । अपदेशिवज्ज्ञावेन कथञ्चिदन्वयः सम्पाद्यः । एवं स्वादिष्विति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिर-
णमुत्तरार्धमेव । यच्चभमित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्धौ यस्मादित्याद्यनुबल्यमिति बोध्यम् ॥

७२३

॥ वि० ॥ संज्ञिनां भेदादिति । सति सौ तदन्तस्य सुबुद्धमिति पदत्वं न तत्राभासस्य स्वादिष्वितीति भावः । नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्त-
रङ्गतया सुबुद्धमिति पदत्वं स्यादत आह । भाष्ये प्रतिषेधाश्चेति । विधुन्मूलनं प्राप्तविधेर्निवर्त्तनम् । एवञ्चापवाद्व्याधेनात्रान्तरङ्गासम्भव

॥ कै० ॥ इदन्तर्हीति । असर्वनामस्थान इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात्स्वादिष्विधिसदादि

॥ भा० ॥ इदन्तर्हि परमवाक् । असर्वनामस्थान इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ
पदमिति पदसंज्ञा । या तु सुबुद्धं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया भविष्यत्यनया
न भविष्यतीति । लुप्त इदानीमप्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः सुबुद्धं पदमिति ।
अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नाप्र-
तिषेधात् । नार्थं प्रसज्य प्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्त्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनाम-
स्थाने अत्रापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेषु च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवा अनन्तरा
या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।

॥ कै० ॥ सुबुद्धश्च पदसंज्ञं भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्पदत्वप्रतिषेधात् कृत्वाप्राप्तिः । सत्येतदिति ।
अवधिभेदात्संज्ञिनां भेदात् । बलीयांस इति । विधुन्मूलनरूपत्वात् ॥

॥ वि० ॥ इति भावः । अत्रानुवर्त्तमानं सुबुद्धमित्यपि स्वादिष्विति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबुद्धस्य यत्प्राप्तान्तिविधेयकञ्च न सुबुद्धमितिसूत्रप्राप्तयेति बोध्यम् ॥

७२४

॥ वि० ॥ भाष्ये नोत्सृजते इति । स्वयमप्रवर्तमाना कायमन्यं बाधेतेतिभावः । ननु सर्वनामस्थानेऽयचीति न्यासस्य पदत्वनिधेयकत्वेऽनन्तरस्थिति
न्यायेन स्वादिवित्यस्यैव निधेये परमवाचावित्यादौ सुवन्तमिति पदत्वं स्यादत आह । योगविभागे इति । एवञ्च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्थिति

॥ कै० ॥ एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इतिदोषाभावः । असर्वनामस्थान इति ।
नञः क्रियापदेन संवन्धादुत्तरपदेनासंवन्धोऽयचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने

॥ भा० ॥ पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधेत । नोत्सृजते प्रति-
षिद्धा सती बाधितुम् । यच्चैवं परमवाचो परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि
योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः । सर्वनामस्थाने अयच्च । पूर्वं पदसंज्ञं भवति ।
ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एवः सुतविकारे पदा-
न्तपक्षे चोदयिष्यति । इह माभूत् । भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमात्रोऽपि प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ परतः पदसंज्ञा न भवतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने
अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिधेयात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ॥

॥ वि० ॥ न्यायबाध इति भावः । यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षं फलमाह । हलादाविति । वस्तुमात्रम् । ऊर्ध्वसिद्धोऽर्थः । तत्फलं नञः सर्वनामस्थानप-
देनासंवन्धप्रदर्शनम् । भाष्ये सुतविकारे इति । सुतसहितविकारे इत्यर्थः । एचोऽप्रत्ययस्यादूराद्धे पूर्वस्यार्हस्यादुत्तरस्थेदुतावित्येतिभावः ॥

७२५

॥ वि० ॥ भाष्ये इह तर्हीति । वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधायित्वेन दोषः । प्रत्याख्यानं तु दोषः कुत्वाभावाय पदत्वनिधेयप्रत्ययवशक-
त्वात् । एतेन योगविभागसिद्धस्य काचित्कत्वाच्च दोष इत्यपास्तमितिभावः । पञ्चमीतियोगविभागादिति । पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसाम-
र्थ्यादत्र समासशास्त्राग्राप्तेः सौख्यः समास इतिवक्तुमुचितम् । भाष्ये न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः परस्य सुबन्तं पदमितिपदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेधः । अत एव

॥ कै० ॥ वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यादुतौ न भवतः । पदादादिरिति । पञ्चमीतियोगविभागात्समासः ।

॥ भा० ॥ वाक्यपदयोरन्यस्येत्येवं तत् । इह तर्हि दधिसेचः सात्यादाद्योरिति पदादिलक्षणः पत्वप्रति-
षेधो न प्राप्नोति । माभूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं
भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कञ्चु वाचु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्यादिषेधो जायकः
स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं
प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ
लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणे भवतीति वक्ष्यामि । तन्निवमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्ताविधाविति ॥

॥ वि० ॥ परमवाचु इत्यादावपि न दोषः । भाष्ये पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्यावश्यकत्वादिति अपे-
क्षः । अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि उत्तरपदत्वभावेन निधेयाग्राह्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण पत्वनिधेयसाक्षाज्ज्ञेऽपि कुत्वप्राप्तेः । इदानीं प्रत्या-
ख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय स्वाध्याय नञ्परिहितवचनपाठमाह । एवं तर्हीति । न पदान्ताविधाविति । यदान्तस्थानिकविधावित्यर्थः ।
नञ्परिहितवार्तिकस्याप्यस्यैव प्रदर्शित्वात्स्थानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥

७२८

॥ वि० ॥ ननु लावस्यायामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणोऽपि न तिङन्तत्वमत आह । परत्वादिति । नाप्राप्तेष्विति ।
अन्तरङ्गानपीतिन्यायादित्यपि बोध्यम् । इट्प्रतिषेध इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यनुपङ्गः । दीर्घत्वम् । क्रमः परस्मैपदेष्विति । समुच्चिनुयादिति ।
तत्रासम्भवीतिशेषः । इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः । भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति । इट्प्रतिषेधेति । आचार्य आह । नैत्याहेति । गमेरिङ्प्रतिषेधेतिस्तथा-

॥ कै० ॥ याजयाञ्चकारेति । परत्वात्तिवादिषु कृतेषु आम् इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः
पक्षः । आम् लिटोपादिति । नाप्राप्तिषु तिवादिषु लुगारभ्यसागस्तेषां बाधकः । अङ्गाधिकार इति । अङ्गस्येति ख्यते
तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीतिस्त्वार्थं दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि कृते

॥ भा० ॥ इह चकुष्कामं याजयाञ्चकारेति तिङ्प्रतिषेध इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानि-
घातः प्राप्नोति । आम् लिटोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति । अङ्गा-
धिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष
संवित्स । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वञ्च । किञ्च । इटश्च
विधिप्रतिषेधौ । नैत्याह । अदेशेऽयञ्चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उक्ताम् संक्रामेति ।
इह किञ्चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किञ्चिच्चान्यत्र न भवति ॥

॥ कै० ॥ गमेरिङ्परस्मैपदेष्वितीह न प्राप्नोति । संविद्वत्सेति । न इदृश्यत्तुभ्यं इतीह प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे
श्रूयमाणाश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किञ्चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेत्यस्याभावात्सामर्थ्यात्पङ्क-
तिसमुच्चय इत्यर्थः । किञ्चिच्चेत । ज्निक्लिक्वराः ॥

॥ वि० ॥ तिषेधः क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इतिभावः । अनन्तरीक्रातित्वात्संप्रक्रमोक्तायांसिङ्गाधिकारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति । भाष्ये इहेति ।
ज्निक्लिक्वरा इति । इदमुपलक्षणम् अहर्हदातीत्यचानुपीतिप्रतिषेधस्यापि । वस्तुतः किञ्चिच्चैत्यत्र किञ्चित्पदनेन रोऽनुपीत्येव ज्निक्वराविषये सौवरीयां
सप्तमीनां तदन्तसप्तमीलेन नलुमता तस्मिन्निति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

७२९

॥ वि० ॥ तस्मिन् कार्यमिति । तस्मिन् परतस्तस्मिन्मिसकं तत्प्राकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । कित इत्युदाहरणभूतावय इत्यस्योभ-
वपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत्परिहरति । अत्रय इत्येतेति । यदन्यस्येति । प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणावयवराशेर्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानि-
मित्तकत्वादितिभावः । युक्तान्तरमप्याह । नहीति । पष्ठार्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य लक्ष्मशकत्वादितिभावः । अत एव नखनिर्मिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः

॥ कै० ॥ न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्त्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अत्रय इत्यत्र स्वरो न
भवति तद्विस्तरेण कितोऽन्तोदात्तत्वविधानालुकि कृते कार्यणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणे हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययकोषेऽपि भवति

॥ भा० ॥ यदि पुनर्लुमता तस्मिन्नित्युच्यते । अयं नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति ।

इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं
तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं
तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्नितिचेदुनिशिङादेशास्तोपे ॥

॥ कै० ॥ न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि न हि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपचीना-
त्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः । हनिशिङादेश इति । लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयोऽप्यसिद्धिः ॥

॥ वि० ॥ सत्तापि न वचनेन शक्यतिबोध्यम् । परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्तेष्वित्यर्थे न दोष इत्याह । विशेषण एवेति । एवञ्च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं
तत्प्राकृतिस्तत्र कार्यमितिभावः । नन्वाहं धातुकं इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेन प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह । लुकेति । एवञ्च विषयत्वना-
यावश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयं तच्च नलुमता तस्मिन्नितिन्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

७३

॥ वि० ॥ लुङ्परं चिगीति । लुङ्परार्द्धभातुकाविषये इत्यर्थः इतिभावः । भाष्ये तच्चापीति । नलुमता तस्मिन्नित्येतदित्यर्थः । लुप्ते प्रत्यये चट्ठमिति । लुप्तप्रत्ययानिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तामेत्यादौ तु परस्मैपदानिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किन्तु शिदादिनिमित्ता-

॥ कै० ॥ तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परं चिष्यादेशविधानम् । नलुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रति-

॥ भा० ॥ न लुमता तस्मिन्नितिचेदुनिगिङ्गदेशस्तलोपे न सिध्यति । अवधि भवता दस्यः । अगाधि भवता ग्रामः । अधगाधि भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङ्गितिहनिगिङ्गदेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न लुङ्गिति हनिगिङ्गदेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्द्धभातुक इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वसोमः सर्वपृष्टः सर्वस्य सुपीत्याद्यात्तत्वे न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नलुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य वक्तव्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरौ न सिध्यति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ॥ ७३ ॥

॥ कै० ॥ ज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य वक्तव्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्त्तव्यम् ॥ ७३ ॥

॥ वि० ॥ ऋसंज्ञकस्येति न दोषः । किञ्च घरस्मैपदग्रहणस्य तडानाभावोपलब्धत्वादिपि न दोषः । अगाधीत्यादौ तु न दोषः । लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिष्या-
न्त्य कार्याभावादितिबोध्यम् । भाष्ये यथमपीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावाऽपीत्यर्थः । वचनं कर्त्तव्यमिति । सौवर्धः सप्तम्यस्यदन्तसप्तम्य इत्येतत् ॥ ७४ ॥

७४

॥ वि० ॥ अलोऽन्यात् । असन्देहार्थमिति । अन्यात् पूर्वोऽलित्येव वदेदितिभावः । अल्यग्रहणमन्यनिर्देश इत्यनयोः सामानाधिकरण्याम-
नुपपन्नमत आह । अभिधीयतेऽनेनेति । अल्यग्रहणमन्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । घञजपः पुंसोतिनिर्देशशब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य
प्राप्तिमाह । पूर्वस्येति । एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिद्विशेषात्संघातस्यापि स्यादित्यनिष्टमावादाने भाष्यतात्वा-

॥ कै० ॥ अलोऽन्यात् । किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति संदेहात्प्रश्नः । एवमिति । प्रथमायामभिप्रायाससन्देहार्थम-
लित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाऽत्र इत्यपि पञ्चम्यन्तमितिभावः । अल्यग्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधी-
यतेऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्यः प्रत्याख्यत इत्यर्थः । संघातप्रतिषेध इति । पूर्वस्याऽविशेषितत्वात् समुदायाऽवयवसन्निधौ च

॥ भा० ॥ अलोऽन्यात्पूर्व उपधा । किमिदमल्यग्रहणमन्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति । उपधासंज्ञायाम-
ल्यग्रहणमन्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः । उपधासंज्ञायामल्यग्रहणमन्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघा-
तस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास्त्र इदङ्ग्रहणोः शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्वं प्राप्नोति । यदि
पुनरलन्यादित्युच्यते । एवमप्यन्योऽविशेषितो भवति ॥

॥ कै० ॥ समुदायस्यैव कार्यत्वादेकाङ्गिर्बचन इवेति भावः । अन्यविशेषणत्वे वर्गनिर्देशे जातिपक्षेऽप्यत्र इत्युपादान-
सामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते । यदि पुनरिति । अत्राप्यल्यग्रहणसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च चिज्ञादल्यसम-
दायस्य संज्ञित्वे गुणास्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन ॥

॥ वि० ॥ यमितिबोध्यम् । ननु संज्ञिवदवधिरपि कस्याज्जातिपक्षेऽपि समुदायो न निषिध्यतेऽत्र आह । अन्येति । संख्या विवक्ष्यते इति । ज्ञापकसि-
द्ध्यासाधैविकत्वादनका व्यक्तिर्न गृह्यते इति भावः । संख्याविवक्षा नृक्षेयगतत्वादयुक्ता । पिबेरदन्तत्वेति । अल्यसमुदायस्य लघुत्वाभावादितिभावः । सूत्रे
उवादीचरितार्थे कदाचिद्विचारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यसिद्धम् ॥

७३२

॥ वि० ॥ शब्दस्य चोति । एकाज्धातुविषयमिदम् । अनेकानु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् । एवञ्चोत्तरस्य गड् एवार्थ-
नानितिभावः । अथक्तानुकरणास्येति । अच्छब्दान्तास्याथक्तानुकरणास्येत्यर्थः सम्पूर्णाच्छब्दस्य पररूपान्तापत्तिरित्यतो वैयधिकरणमुक्तम् ।

॥ कै० ॥ सूत्रचेति । अलन्त्यादितिपथ्यमान इत्यर्थः । अन्यविज्ञानादिति । उपधाया इतिषष्ट्यन्यसत् नोयत इत्यर्थः ।
अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽनर्थकः शब्दस्य ह्यादृष्टिनार्थस्य । अथक्तानुकरणास्येति ।

॥ भा० ॥ तत्र को दोषः । संवातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शास इदृच्छलोः
श्रिष्टः श्रिष्टवान् । शकारस्येत्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामलुपह-
णमन्यनिर्देशश्चेत् संवातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्यविज्ञानात्किदुम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्यस्य
विधयो भवन्तीत्यन्यस्य भविष्यति । अन्यविज्ञानात् सिद्धमितिचेन्नानर्थकोऽलोऽन्यविधिरनभ्यासविकारे । अन्य-
विज्ञानात् सिद्धमितिचेत्तत्र । किं कारणम् । नानर्थकोऽन्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थकोऽन्यस्य विधि-
र्नैत्येवा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषण । नैत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा ।
श्रजामित् । अतिपिपत्योश्चेति । कान्तेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमन्यक्तानुकरणास्येत्यतो ।
अथक्तानुकरणास्येत्यतो इतिवित्यन्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकोऽन्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नान्यस्य पररूपं भवतीति । यदयं नास्तिदितस्यान्यस्य तु वेत्याह ॥

॥ कै० ॥ अथक्तानुकरणास्य योऽच्छब्दस्त्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः । यदयमिति । आस्तिदितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ अथक्तानुकरणास्य योऽच्छब्द इति तु नार्थः । एकाचो नेति निषेधारम्भादित्यलम् । ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह । नास्तिदितस्येति । अन्यस्य
पूर्वस्य नित्ये पररूपे प्राप्ते इतिशेषः ॥

७३३

॥ वि० ॥ भेदेन निर्दिष्टाविति । यथ्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवात्तद्वशाच्चावगतिरितिबोध्यम् ।
ननु लोपग्रहणाभावे छसोरेद्व्यभ्यासस्येत्युक्ते चकाराभावादित्यवचनाच्च प्रकृतासंबन्धे एत्त्वमेव स्यादत आह । तत्र छसोरित्यादि । ननु
चेन्नानुहत्तावपि लोपोऽभ्यासस्येवेत्यव नियामकाभावात्पयौवेण त्रयाणामप्येच्छलोपो स्यातामत आह । तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तूनामन्ते निवेशेनाभ्यासस्य

॥ कै० ॥ छसोरिति । अनभ्यासविकार इति प्रतिषेधो रूपवत्तादेशे लोपस्तु नीरूपः । तथाच पस्यशायां लोपागमवर्ण-
विकारश्च इति लोपविकारी भेदेन निर्दिष्टौ । पुनर्लोपति । लोपो योव्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमान इतिभावः । तत्र छसो-

॥ भा० ॥ छसोरेद्व्यभ्यासलोपश्च । छसोरेद्व्यभ्यासलोपश्चेत्यन्यस्य प्राप्नोति ।
अनर्थकोऽलोऽन्यविधिर्नैति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्संबन्धे भविष्यति । अथवा श्रिलोपः करिष्यते स
शित्सर्वस्येतिस्वोदेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ रेद्व्यभ्यासस्येतिवक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति नत्वेत्वं योगविभागो वा करिष्यते छसोरेद्वौ ।
ततोऽभ्यासस्येति तत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वोपहारार्थोऽलोऽन्यस्येतिबाध्यते ॥

॥ वि० ॥ लोपसंनिहितत्वादितिभावः । नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाद् न विधेयान्तरमिति एत्त्वमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्त-
रमाह । योगविभागो वेति । तत्रेति । नत्वेत्त्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादितिभावः । सर्वोपहार इति । लोप एव नावशेषः कस्याचिदित्यर्थादितिभावः ॥

७३४

॥ वि० ॥ ननु लोपशब्दस्य संज्ञात्वेनाऽऽनर्थक्यत्वेन न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ब्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह । लोपश-
ब्दादिति । पदस्य संयोगान्तराभावाद्संदेहाय च भ्रूलां जगित्यत्र जशत्ववत् संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपो नैतिबोधम् । इत्थेति । धातुप्रा-
तिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां हलन्त्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात् कुषिडनच इव । उपदेश इति तु तत्र मानुवर्त्तते

॥ कै० ॥ द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् कृदन्तात्संज्ञितार्थेनार्थवत्त्वादिभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दि-
श्यते तस्य चेत्यत्रायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्संज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः । तिष्ठति

॥ भा० ॥ क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः । खसोरेदुवभ्यासलोपश्चेति ।

आपि लोपोऽकोऽनचि । तिष्ठति सूचम् अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्यस्य

प्राप्नोति । अनर्थकोऽलोन्वयविधिरिति न दोषो भवति ॥

॥ कै० ॥ सूचमिति । लक्ष्यलक्षणाभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूचमिति न कृतम् । तदायमर्थस्तिष्ठति सूचं न प्रत्या-
ख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तद्वानचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुदात्तदर्शिता ॥

॥ वि० ॥ इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वादितिभावः । एतेन लोपविधानकाले शिखाभावात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । कार्यनिवृत्ति
अनेकाल्पित्यादौ समीपेऽप्यवयवत्वरोपेण न दोष इतिभावः । एकान्ता अनुबन्धा इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव समाधानमितिबोधम् । भाष्येऽन्यथा व्याख्यायत ।
इति । न तु तत्प्रत्याख्याय तत्त्वान्ने वचनान्तरं पठितमितिभ्रममितिभ्रममितिभावः । इत्यन्यस्येति । एवञ्च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरितिभावः ॥

७३५

॥ वि० ॥ ननु मृस्थानिकत्वदाद्यत्वेन व्यवधानाच्चाऽनो हलादिविभक्तिपरतत्वेन आह । येननेति । आप्यरत्वेनदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् ।
इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एवञ्च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे

॥ कै० ॥ अन एवेति । अनाप्यक इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः । येननाख्यव-

॥ भा० ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अनाप्यक इति । तच्च प्रथमानिर्दिष्टं घष्ठोनिर्दिष्टं चेहार्थः । हलीत्येपा

सप्तमी अनिति प्रथमायाः घष्ठो प्रकल्पयिष्यति । तस्यैकानिर्दिष्टं पूर्वस्येति । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अन्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके अलोऽन्यविधिरिति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहण-

सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अन्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्धिकारोऽपेक्षते । इह माभूत् । दधौ

ददौ । अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सन्धिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्पर्हि सकारादिरपेक्षते सनि सकारादाविति । इह

माभूत् । जिज्ञपयिषतीति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिसपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्हिपेक्षन्ते एतासां प्रकु-

तीनां लोपो यथा स्यात् । इह माभूत् । पिपचति यियचति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ॥

॥ कै० ॥ यानमित्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते । अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीनामधिकारादेव सिद्धेत्तत्रग्रह-
णादयमर्थ आश्रीयते योऽभ्यासत्वेन निर्जातस्स्य समग्रस्य लोपो नत्वलोऽन्यस्येति ॥

॥ वि० ॥ सुपिचेतिदीर्घं सिद्धमाभ्यामिति । अत्रग्रहणादिति । अत्रग्रहणेन पुनः सनः परामर्शात्सनि योऽभ्यासत्वाकान्तस्स्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः ॥

७८६

॥ वि० ॥ भाष्ये विषयमपेक्षिष्यामहे इति । यत् मुचोऽकर्मकस्य गुणस्तदाऽभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुष्ठौ तु मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः । विभाषा भवदिति वार्तिकेऽपि वक्ष्येव सिद्धेऽवस्थेत्युच्चारणसामर्थ्यादलोऽन्यस्येति न प्रवर्तते इति प्रत्या-

॥ कै० ॥ यथाजातीयकोऽन्य इति । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपच एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्हारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलो मध्ये योऽन्योऽन् तस्मात्पूर्वं उपधासंज्ञ इत्यनेनोक्ताद्यात्पत्नी-

॥ भा० ॥ विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह माभूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणा-
प्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तत्र यद्वैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ।
तस्मान्नाथोऽनया परिभाषया नानर्थकोऽलोऽन्यविधिरिति । अलोऽन्यात् पूर्वोऽनुपपत्तिरिति । अथवा व्यक्तमेव
पठितव्यम् । अलोऽन्यात्पूर्वोऽनुपधासंज्ञा भवतीति । तच्चार्हं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञा-
नात् सिद्धम् । अन्तरेणापि वचनं लोक विज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्वं
आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्यस्तथाजातीयकोऽन्यात्पूर्वं आनीयते ॥ ॥

॥ कै० ॥ यते । प्रथमावहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः । अन्यात्पूर्वोऽनुपधासंज्ञ इति । अल इति जातौ बहुवचनम् । अवधि-
मत्तुल्यजातीयस्यावधिरिति अलोऽन्यादिति विज्ञायते ॥ ॥

॥ वि० ॥ स्याता परिभाषा । एवञ्च अन्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वाद्वार्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह । अथवा व्यक्तमेवेति । एतज्ज्ञेति । अवधिनाऽवधिमतो
निर्णयं ब्रुवतेत्यर्थः । संयोगोपधेत्वादिव्यवहारास्तु गौणा इति भावः । षष्ठीप्रथमयोरपीति । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्युपादत्ता भगवता सूचितमिदम् ।
उक्ताद्यादिति । भाष्योक्तादित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यज्ज्ञता जात्याख्यायामितिसूत्रप्रत्याख्यानार्द्धं चिन्त्यम् ॥ ॥

७८७

॥ वि० ॥ तस्मिन्निति । स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः । प्रश्न इति । तस्मिन्नपि चेत्यत्रैवोक्तान्यत्रापीति प्रश्न
इति भावः । तत्रैव पूर्वति । ननु तस्मान्नुद्दिष्टं तस्मान्नुद्दिष्टलक्षणस्माच्छस इति सूत्रवये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो द्विलो-
नुद्दिष्टाधिके नास्तीत्ययोगः । तत्राङ्गाधिकारेण किञ्चित्साङ्गसम्बन्धिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेन फलाभावात् । एवं तस्मान्नुद्दिष्टत्वात्पि न

॥ कै० ॥ तस्मिन्निति । किमुदाहरणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शना-
त्प्रश्नः । दध्यवेति । यदि तस्मिन्नपि चेति तस्माच्छस इति चात्रैवेति परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणञ्चा-
करिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण असम्भवं देहि अस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति खजः परयोर्युष्मदस्मदोरा-

॥ भा० ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । तस्मादित्युत्तरस्य । किमुदाहरणम् । इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
इको यणचि । दध्यव । मज्जव । इह तस्मादित्युत्तरस्येति ह्यन्तरपसर्गोऽप ईत् । दीपम् अन्तरीपं समीपम् ॥

॥ कै० ॥ देशौ न भवतः । दृष्टान्तिवत् च पूर्वसर्वणदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य एकारस्य नत्वञ्च भवति । कथं शस इति स्थानप-
ठेति व्याख्यानात् एकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभत इत्यादौ पूर्वसर्वणदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव ॥

॥ वि० ॥ दीपः । उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्स्वरूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुद्दिष्टानादिति भावः । तस्मिन्निति । यत्राहृष्टखञ्जवधानाय
सन्मुञ्जान्मुदाहरति । यौष्माकीणेति । एकारस्येति । तस्मादित्येतस्माद्वचनोच्छस इति पञ्चमी शसः च सामानाधिकरण्ये शसवयवे आक्षरयैवेति भावः । मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्याऽसम्भवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते । अथेति । शस इति स्थानषष्ठीत्यपाठ इति षष्ठीत्येव पाठः । आनित्यशब्दस्य शसिरूपम् ॥

॥ वि० ॥ इतिकरणादिति । लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थविपर्ययसंकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादितिभावः । नन्वेकार्थप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह । शालेति । एवञ्च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्जातीयस्तु तद्वति स्वभावादिति भावः । नन्वेवजातीय एव प्रयुज्यतां किं शालेत्यत आह । लौकिके इति । उभयोः प्रकारवदित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तयत्नो दृष्टा । अत एव कस्य प्रयोग इतिचिन्त्यम् । ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन

॥ कै० ॥ अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात्स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । शाला प्रकारमात्रमभिधीयते इति तदतोऽभिधानाय जातीय-
यत्प्रत्ययः कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः । केवलनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव । इदञ्चाऽपीति सि-

॥ भा० ॥ अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किन्तुदाहरणम् । इह
तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्थिति तस्मिन्निति युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्थिति तस्माच्छसो नः पृसीति ।
इदञ्चाप्युदाहरणम् । इको यणचि ह्यनरूपसर्गेऽभ्योप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ॥

॥ कै० ॥ हुान्तवादी । इतिकरणोऽन्वार्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्तिः । सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपासस्य तस्मिन्नि-
त्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । एतेन यत् सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् ॥

॥ वि० ॥ दानमत आह । सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशार्थ एवेति । अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽव्यवहिते इत्यर्थः स्यादितिभावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्तयु-
क्तेरितिभावः । सर्वनामेति । सप्तम्यन्तार्थकसर्वनामेत्यर्थः । सप्तमी त्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायानुवादिकेति भावः । इतिशब्दलभ्यमर्थमाह । यत् सप्तम्यर्थेति ।
सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव तस्मान्नुच्चतीत्यादी न प्रवृत्तिः । अचीत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादितिभावः । सप्तमीषष्ठ्यर्थवधिकरणावधी । अयं पदोपस्थितिपक्षेऽ-
थो द्योतितः पदान्तरैऽपि सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सप्तोत्पद्यो बोध्यः ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये सामान्यवाचीति । बुद्धिस्थलेनैव तदादीनां बोधकतेतिभावः । सामान्यमनिर्द्धारितविशेषम् । तस्मिन्नितिचेत्यादेरपि सप्त-
मीषष्ठमीविशेषत्वादित्याशयः । सामान्यस्य । उक्तबुद्धिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः । उक्तमर्थमजानानस्य बोधमित्यभिप्राये-
णाह । सामान्येति । तस्मिन्नितिचेत्यादिः कथं विशेषस्तस्यापि खवादिनिरूपितसामान्यत्वादिति अचि इत्यस्याधिकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च
प्रश्न इत्यपि बोध्यम् । ननु कथमनवस्थितिः पूर्वोक्तगतं सामान्यं पश्चादवगतो विशेष इतिव्यवस्थासम्भवादाह । कदाचिदिति । परिच्छेदपरिच्छेदकभावोऽनियत

॥ कै० ॥ विशेषा अपीति । अपिः सम्भावनायां न समुच्चये न हि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं
स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् । किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्याऽनव-

॥ भा० ॥ सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति । किं पुनः
सामान्यं को विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति । भवति
च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्प्येते । प्रकल्प्येते च । कथम् ।
विवक्षातः । यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः ॥

॥ कै० ॥ स्थानात्प्रश्नः । कदाचिद्दृष्टोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषाऽवगमः कदाचित्सु पूर्वं कृष्णादर्शरणं पश्चा-
त्तत्वादेः । गौः सामान्यमिति । यद्विशेषं प्रधानं तत्सामान्यम् । यत्सु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष
इतितात्पर्यम् । इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमचिह्नकीत्यादयस्तु विशेषाः ॥

॥ वि० ॥ इत्यर्थः । एवं प्रकृतेऽप्यचोत्यादीनां बुद्धिस्थलेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तेः परिच्छेदादिनिर्णय इतिभावः । विशेष्यं प्रधानमिति । परिच्छेदमि-
त्यर्थः । परोपकारितया । परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेदकत्वेन विवक्षणात्सामान्यत्वमचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणादिविशेषत्वमि-
तिभावस्तदाह । इहापीति । अयं भावः । सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वविशेषत्वमेवेति ॥

७४०

॥ वि० ॥ तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषमात्रमुपपाद्य द्वितीयविधया कृतं प्रश्नं समाधानं योग्यमेव तन्मुपपादयितुमाह । भाष्ये पितेत्यादि । यथा पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिमित्यत्र तथा राजपुत्रपाश्वर इत्यत्र युक्तं राजापेक्षया विशेष्यः । अत्रापेक्षया विशेष्यमाह । एवं प्रकृते स्वचादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्निति चेत्तस्य तस्मिन्नित्येत्यति विशेषत्वमिति भावः । इत्याहति । इत्यत्र आक्षेपार्थः । निर्देशप्रयोजनानामिति । बोधप्रयोजनानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । द्विवचनविभक्त्योपपत्त्याभावादाह । भाष्यकारेति । परंतु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यप्यथाहृत्य विभक्त्योपपदे तरप् । अतः

॥ कै० ॥ पितापुत्रवदिति । अन्यजनकशक्तिवययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिवययोगात्तादाचित्काचित्चक्रिराश्रयते । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्यैव कस्याञ्चोच्यते इत्याह । एते खल्वपीति । नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्तरका युक्त-

॥ भा० ॥ यदाऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम् । अपर आह । प्रकल्पते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स एव कश्चित्पति पिता भवति कश्चित्पति पुत्रो भवति । एवमिति च । एव कश्चित्पति सामान्यं कश्चित्पति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्तरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते । अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते ॥

॥ कै० ॥ रका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्याच्च तरप्प्रत्ययः । तस्य छत्र भाष्यम् । एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः । किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्यैव कस्याञ्चोच्यते इति भावः । न पुनर्निर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ॥

॥ वि० ॥ एव न खल्वपि वचनं प्रकर्षं तरपा भवितव्यमिति तत्पूर्वस्य भाष्येणाविरोध इत्याहुः । सप्तमीशब्देनेति । तथाच सप्तम्यां जनेऽ इत्यादायेवेदमुपतिष्ठेति-ति भावः । किञ्च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नैर्देशि कृतीत्यादौ दोषः । तत्र कृतीतिसप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूचक-रस्यपि तदर्थे व्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः । यथान्यतमेव कस्याञ्च गृह्यत इत्यत आह । न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्यतेति नोक्तम् ॥

७४१

॥ वि० ॥ अन्तरेणापीति । साकाङ्गतयोच्चारिते इति पदाध्याहारादिति भावः । पुनर्निर्दिष्टेति । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे वक्षिर्भूते उपप्लिष्टस्य पूर्वस्यैत्यर्थः । वक्षिर्भावस्य चावध्यमेत्वाद्बोधेऽप्यस्य स्तोत्रोपासकस्यैव यहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्यैव सत्येति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्यसम्भवात् कथं जनपदे इत्यादास्योपस्थानमत आह । तत्रायमर्थः स्यादिति । लक्षणा स्यादि-

॥ कै० ॥ शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्यैव निर्दिष्टत्वे लभ्ये पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो वक्षिर्भावो गमयति शब्दाच्च वक्षिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुर-

॥ भा० ॥ शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थं माभूत् । जनपदे अतिशयन इति । किं गतमेतदुपसर्गस्य आहोस्तिच्छब्दाधिकादधीतिकम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं वक्षिर्भावो वर्तते । तद्यथा । निष्कान्तो देशाद् निर्देशो वक्षिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्वक्षिर्भूतः । अर्थोऽवक्षिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ॥

॥ कै० ॥ श्रिकस्य लुक् भवतीति । अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुक्-त्यन्तार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुक् इति तथातिशयने वर्तमानास्तम्भवादय इत्यर्थे निर्देशोपस्थानं न भविष्यति । यद्वैतस्य योजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्यैव वक्तव्यम् ॥

॥ वि० ॥ ति भावः । अर्थेन पौर्वेति । तदाचकशब्दलक्षणायाञ्च न मानमिति भावः । अन्तर्निर्देशे च व्याख्यानमेव शरणाह । इत्यन्ताकिमर्थमित्यादिपूर्व-पक्षमिदं तावकदेशिनोरिति बोध्यम् । किमर्थनिर्देशे जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्त्येऽनियमप्रसङ्गाभावात्क्रियमफलाय परिभाषा गोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये आनन्तर्यमात्रे इति । ननु व्यवधाने इत्यर्थः । ननु संहितायामिति । निमित्तस्थानिनोरन्येनावधानं संहितेतिभावः । उपप्लिष्ट इति । उप समीपे स्तिष्ठोऽन्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । नैष दोष इति । वर्गशून्यकालाभावः संहितेतिभावः । सत्समीपेति । औपप्लविकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते बाधात् सत्ता तु व्यवहितेऽपीतिभावः । एवञ्च निर्दिष्टग्रहणमौपप्लविकाधिकरणसमस्यां तात्पर्यशक्तमिति तात्पर्यम् । वस्तुतः

॥ कै० ॥ निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तमयोजनाभावादितिभावः । निः शब्दश्च नैरन्तर्यं वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते । समिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते नच व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीतिचाधिकरणमौपप्लविकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपप्लिष्टं

॥ भा० ॥ निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत् । मज्जव । इह माभूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ॥

॥ कै० ॥ भवति । नैष दोषः । वर्गानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अचीति सत्समीपे विचारयते व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत् विषये यथाभूत इत् सञ्भवति अनन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यथादेशः स्यात् । किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ पठोपप्लविकमिति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ उपप्लविकोऽप्यल्पव्यवहितोऽस्येव । किञ्चिद्दूरस्थितेऽपि दृष्टमूलं तिष्ठतीति कटव्यवधानेऽपि भूमौ शेत इति च व्यवहारात् । ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेर्निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह । व्यवहितेऽपीति । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादितिभावः । यत् विषय इति । लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इतिभावः । वस्तुतः संहिताधिकारो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायकमिदं भाष्यं संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजन-स्योक्त्यात्मशानुपपत्तिरत आह । किं नियमार्थमित्यादि ॥

॥ वि० ॥ ननु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरितिभाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्पक्षेऽस्यासमर्थत्वेन योगविशेष इति समासो न स्यादत आह । कर्मणि षष्ठीति । क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इतिभावः । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकयनम् । अच्युपप्लिष्टस्येति । औपप्लविकेऽधिकरणे सप्तमीतिभावः । आद्यसूचोदाहरणं दधुदेति द्वितीयसूचोदाहरणं पचत्योदेति । ननु

॥ कै० ॥ पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी योगः सम्बन्धः । तदयमर्थः । अच्युपप्लिष्टस्येको यथा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्वं उपप्लिष्ट एव पूर्वस्मिन्परि परः । तिङुन्तिङः इत्येवमपि यथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठीप्र-

॥ भा० ॥ तस्मिन् तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगविशेषान्नियमार्थं वचनं दधुदकं पचत्योदनम् । तस्मिन्-स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इतिसन्देशः । ग्रामादेवदत्तः पूर्वः पर इतिसन्देशः । एवमिहापि दधुदकं पचत्योदनम् । उभाविकौ उभावचौ ॥

॥ कै० ॥ कृत्तिपक्षे पद्यनुवर्त्तयत्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि षष् । अचीतिसत्समीपपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः ॥

॥ वि० ॥ नियमपक्षात् षष्ठीप्रकृतिपक्षः प्रशक्तोऽनुवाददोषाभावादत आह । तत्र षष्ठीति । भाष्ये योगयोरितिद्विवचनोपपत्तये आह । कर्मणीति । युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाविशेषादित्यर्थः । वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठी प्रतिबोधित्वेन सम्बन्धद्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इतिबोधम् । सत्समीपपक्षेऽपीति । यस्य च भाविनेतिसप्तमीतिभावः ॥

॥ वि० ॥ इदं चिन्त्यमित्याहोपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वम् । एतच्च तत्र च दीयत इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । न तु दिव्योगेति । सत्सत्तम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च आन्वलोप इत्यत्र निरूपयिष्यामः । पर्यायस्ये-

॥ कै० ॥ अचि पूर्वस्येति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसोतिन्यायादधिकरणसप्तमी कृता न तु दिव्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । न हि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं लोप-

॥ भा० ॥ अचि पूर्वस्य अचि परस्येति सन्देहः । तिङुतिङ् इति । अतिङ् पूर्वस्य अतिङ् परस्येति सन्देहः । इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात् । अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति ॥

॥ कै० ॥ पश्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति इयञ्चानेन कियते परनिवृत्तिर्न हितनिवृत्तिश्च सन्देहस्तूपक्रममावतयोपन्यस्तः । न हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ यदेति । यथा वञ्चोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यत्वं निमित्तत्वासम्भवात् प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ वापादने वीजमाह । नहि युगपदिति । स्थानित्वेन कार्यत्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च । निमित्तत्वे च पारार्थ्येन गुणात्वं सत्त्वं च तत्रोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु सन्देह इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य सूक्तत्वमित्याभात्यत आह । सन्देहश्चित्ति ॥

॥ वि० ॥ ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्तर्कं विप्रतिषेधोऽत आह ।-सूत्रपाठेति । अत एवापि ङमो ऋषादिति विपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि कार्यकालपक्षाभ्युपेयौ परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । विभक्तिविशेषनिर्देशस्थानवकाशत्वादिति । इदमुदाहरणमाहोदाहरणविशेषोपायेन च । अत एव ङः सि धुडित्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न क्षतिः । भाष्ये वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । तास्यनुदात्तत्वेऽप्यस्यसिजर्थं

॥ कै० ॥ विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्थानवकाशत्वावच्छेदमाहोऽभिप्रायः । संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः । इष्टमेयः स्थिति । तदाच

॥ भा० ॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतोऽलसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽप्यस्यसिजर्थ इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्साखादीनामिति संदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य । बहोरिछादीनामादिलोपे । बहोरुत्तरेपामिष्ठमेयसामिष्ठमेयः सु परतो बहोरिति संदेहः । बहोरुत्तरेपामिष्ठमेयसाम् । गोतो गित् । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य । आनेमुगोदासः । आस उत्तरस्थानस्थाने परत आस इति सन्देहः । आस उत्तरस्थानस्य ॥

॥ कै० ॥ बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् । गोतो गित् इति । यदि गोशब्दस्य शिक्त्वं स्यात्तदा ति-इति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि दृष्टिः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ इति अथ स्थानामादिरादिः सिच इति सूत्रयोर्लसार्वधातुक इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः । ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति पठो दर्शनान् शिदित्यनेनावयवो न स्यादत आह । शिक्त्वमिति । भावप्रधानो निर्देश इति भावः । गोतो शिक्त्वे को दोषस्तावच्च । तिष्ठतीत्यादि ॥

७४६

॥ वि० ॥ पदस्य चेकेति । व्यतिपद्ये इदम् । व्यतिपद्येऽप्येवं विधप्रयोगसाधनायैवं व्याख्यानमितिभावः । यद्वाऽन्तशब्दस्यावयवाचिकेनेदृश विपये जातिग्रहणासम्भवं एवेत्याहुः । उः सि धुडित्यादानुभयोरप्यनवकाशत्वादाह । पूर्वोपात्तेष्विति । वहीरितिपञ्चमी अचरितार्थाऽत एवे-
डादिपु षष्ठी । अत एव भूच वहीरिति पृथग् निर्देशश्चरितार्थः । गीत इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वव चरितार्था गीतशब्दस्य स्थिते वैयर्थ्यं च । तिष्ठति
गौरित्याज गीतशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वान्न दोषः । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति छिडः सलोप इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य लोप

॥ के० ॥ ऊर्मो इत्यादिति । ऊर्मो ऊर्मडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र गत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारोऽन्तो न तु द्वाविति गत्वनिषेधो
नास्ति । विभक्तौति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य कचित् पूर्वार्थत्वात् कचिदुत्तरार्थत्वात् सावकाशत्वम् । पञ्चमी तु निरव-

॥ भा० ॥ आसि सर्वनाम्नः सुट । सर्वनाम्न उत्तरस्याम आसि परतः सर्वनाम्न इति सन्देहः । सर्वनाम्न उत्तर-
स्यामः । चेडित्याम् नद्याः । नद्या उत्तरेषां डित्तांङित्सुपरतो नद्या इति सन्देहः । नद्या उत्तरेषां डित्ताम् । याडापः ।
आप उत्तरस्य डित्तो डिति परत आप इति सन्देहः । आप उत्तरस्य डित्तः । ऊर्मो इत्यादौ च ऊर्मस्य नित्यम् । ऊर्म उत्त-
रस्याऽचोऽचि परतो ऊर्म इति सन्देहः । ऊर्म उत्तरस्याचः । विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादेविप्रतिषेधः । विभक्तिवि-
शेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद्भुक्तो विप्रतिषेधः । सर्ववैवाच कृतसामर्थ्यां सप्तमी अकृतसामर्थ्यां पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्दे-
शोभविष्यति । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त्तव्या ॥

॥ के० ॥ आशेति परस्य कार्यत्वं बोधविषयतीति भावः । यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यम्नः षष्ठौव निर्देष्टव्याः ॥

॥ वि० ॥ इत्यर्थः । आसि सर्वनाम्न इत्यामीति त्वेव इत्यत्र सावकाशम् । ऊर्म इतिपूर्वेऽचीति मयउच्च इतिपूर्वे चरितार्थम् । भाष्ये पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यत्र
वचनान् स्तार्थ एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु पृथगेति भावः । भाष्ये एकदेशी प्रौष्टाह । यथार्थं वेति । तदार्थशब्दो न प्रयोजनाद्विवाचीत्याह । यथाविष-
यमिति । प्रदेशेष्विति । प्रागुक्तमित्यर्थः । भाष्ये पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वबोधकपदस्य पष्ठान्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः । एवम्बोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरित्यम् ॥

७४७

॥ वि० ॥ तत्र तत्र सप्तम्यन्तपष्ठान्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं सत्वेतर एकदेशी आह । स तर्हीति । एकदेशी प्रौष्टेवाऽऽह । न
कर्त्तव्यः । अनेनैवेति । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यमेति चेति च । निर्दिष्टे पूर्वस्य
षष्ठीति । पूर्वस्य कार्यत्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्वोधकपदे भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरस्येति । नहीति । आहृतिप्रसङ्गादितिभावः । इतर एकदेशी

॥ के० ॥ प्रकल्पकमितिचेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते यत्र पष्ठस्ति इको यणचीत्यादौ तच्चेनेन
नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रकृतिस्तस्या नियमयेति भावः । इत्सेनेति । आदेशस्योपदेशा-

॥ भा० ॥ यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्त्तव्या । स तर्हि तत्रा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः ।
अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति । तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्यादित्युत्तरस्य षष्ठीति । तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्त्तव्यम् । न
कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । कप्रकृतम् । षष्ठी स्थानयोगेति । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः । प्रकल्पकमितिचेन्निय-
मस्याभावः । उक्तश्चैतन्नियमाधोऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः ।
गुत्तिङ्किदभ्यः सन् । गुत्तिङ्किदभ्य इत्येषा पञ्चमी सन्नितिप्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्यादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न
कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तच्चाऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्सेना न प्रकल्पेत ।
उपदेश इतीत्सेनोच्यते । प्रकृतिविकाराऽवस्था च ॥

॥ के० ॥ भावाचक्षेत्सेना न सिधातीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्सेना नास्ति ॥

॥ वि० ॥ उपदेश इति वृत्त्यन्तमित्युक्तवान्चेति इति मत्वाऽऽह । इत्सेनेति । तद्वाच्ये । उपदेशाभावादिति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेश-
स्योच्चारणाभावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत्र आह । स्थानी चेति । यदा धातोः प्रत्ययस्त्वानीमेवादेशो
भवेदिति तत्सेनादि प्रतीचते । यत्र कार्यं तत्सेनेति प्रयोग एवेत्सेनेत्यभिमानः । एकदेश्युक्तत्वाच्च तात्पर्यं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

७४८

॥ वि० ॥ ततश्चेति । पूर्वस्य जायमानो यद्यपि पूर्व एवेति तत्रापि पठौकल्पनमितिभावः । विरोधाभावादिति । स्थानिभेदादित्यर्थः । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यत्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेशयुक्तिव्यावृत्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् । एवमप्यपि बोध्यम् ।

॥ कै० ॥ यगिति प्रथमाया इति । ततश्चेकः स्थाने यग न लभ्यते इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यस्योऽप्यन्य इत्यभिमतता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाभावार्थोपपत्तेर्नोभयोः कार्यं प्राप्नोति । माभून्नियम इति । पठौपल्लव्यैव तत्फलस्य

॥ भा० ॥ प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्प्यते इको यगचि अचीत्येषा सप्तमी यगितिप्रथमायाः पठौ प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयव पठौपल्लव्यैव उभयकार्यप्रसङ्गः । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयवैव पठौ प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वाधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः पठौ प्रकल्पयेत् । तस्यादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वाधातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इतिपञ्चम्याः पठौ प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । प्रकल्पकमितिचेन्नियमाभाव इति । माभून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य पठौ प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य पठौ प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति । सन्तु प्रकल्पिकाः । ननुचोक्तं गुपतिज्जिदभ्यः सन्निवेशा पञ्चमी सन्नितिप्रथमायाः पठौ प्रकल्पयेत् तस्यादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्गतः सनः सन्नेव भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ लभ्यत्वादितिभावः । यत्र पठौ नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्रत्व स्वीक्यगचीति तत्रापि पूर्वस्यैव पठौ न परस्येतिप्रकल्प्यते ॥

॥ वि० ॥ यत्र त्वस्मीति । तस्मिन्निति त्वस्य बहुविधत्वत्वाभावात् विधयेभेदेन भेदात् क्वचित् पूर्वस्य पठौतिविधिपरं क्वचिन्नियमार्थमित्यर्थः ॥

७४९

॥ वि० ॥ सूत्र एवेति । पठौपल्लव्यैः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोक्तकाले सूत्र एवेत्संज्ञा कार्यन्तु प्रयोग एवेतिभावः । एवञ्च तिर-नुबन्धस्यैव प्रत्ययेन विधानात्तदादेशस्य कुतस्त्वनुबन्धकतेतितात्पर्यम् । भाष्ये उपदेश इतिहीत्संज्ञोच्यते इति । एवञ्च त्वदुक्तिर्हीतेतिभावात् । ननुतत्त्वस्यैव उपदेशपदाऽसंबन्ध एवेतितत्त्वस्यैव वच्यमाणापक्षोऽप्याह्यवेति । परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ धातोः परस्येतिवक्तुमशक्त्वात्वादिभिभावः । उपच-यादिति । पञ्चम्या इतिशेषः । प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादितिभावः । अपेक्षाया इति । श्रुतयोः सम्बन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन पठौपल्लव्यैवचा

॥ कै० ॥ कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सप्रवृत्त एव सन्नित्यर्थः लभत इत्यर्थः । अथवेति ।

॥ भा० ॥ ननुचोक्तं नैवं श्रुत्वा इत्संज्ञा न प्रकल्प्यते उपदेश इति इत्संज्ञोच्यते । स्यादेष्टोपदेशो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीचेति । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इतिहीत्संज्ञोच्यते । अथवा नानुत्पत्तौ सन्ति प्रकृत्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृतिसंज्ञं भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्थाचेति । अत्रापि प्रकृतौ पठौ इक इति । विकृतौ प्रथमा यगिति । यत्रच नाम सौवी पठौ नास्ति तत्र प्रकृत्या भवितव्यम् । आथवाऽस्तु तावदिको यगिति यत्र नाम सौवी पठौ यदिचेदानीमचीत्येषा सप्तमी यगिति प्रथमायाः पठौ प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते ॥

॥ कै० ॥ परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपचयात् प्रवृत्त्यन्तराभावाच्चास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ पठौति ।

इको यगचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनाच्चास्ति पठौप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ नच प्रकृते तत्रा किङ्गाकृते वंशीयस्वादित्यर्थः । भाष्येऽथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमापठौनिर्दिष्टसामर्थ्यात् प्रथमत इत्यगोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु तत्र पतत्त्ववक्तव्यः स्थानित्वेऽपि न च्छितिरित्यर्थः । भाष्ये यत्र नाम सौवी पठौ यदिचेदानीमिति । यत्र सौवी पठौति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्हि अस्तु प्रकल्पयित्वर्थः । परन्विदं प्रीत्या । अथवा नानुत्पत्तौ सन्तीति प्रागुक्त्यायाद् गाङ्गुटादिभ्य इत्यादौ पठौपल्लव्यैव न दोषः । इत्युक्त्यर्थं परत्वादितिबोध्यम् ॥

७५०

॥ वि० ॥ यद्यपि युगपत्प्रकृतिर्निरोधान्न सम्भवति तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति । नोभे इत्यादिना । तदैव प्रकृतिरिति । अवगोदचि-
अवगोदचिचैको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननुभयोः प्रकल्पकत्वाभावेऽपि कस्य प्रकल्पकत्वमत आह । तत्र परत्वेति । इः सि धुलित्वादौ परत्व-

॥ कै० ॥ यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परपट्टीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाकाङ्क्षाकान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो कक्षा-
वधातुकस्य लसार्वाधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाऽऽहुः इत्यादावपि तथैव प्रकृतिर्भविष्यतीति किं पूर्वपर-
योरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपचवत् पट्टीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुभवतीत्यत्र पट्टी-
स्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकादीर्वस्यैव तुभवति न तु च्छस्य ॥ ३३ ॥
स्वं रूपं श । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमाद्या परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु

॥ भा० ॥ तदाऽऽन्तर्यतो यणो यणैव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र पट्टीप्रकृतिस्ततो-
भयकार्यप्रसङ्ग इति । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । पदयमेकः पूर्वपरयो-
रिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ३३ ॥ स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥

॥ कै० ॥ लिङ्गाभावाद्धित्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च
संज्ञाशब्दा नियमाद्या इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याख्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय
नियमः कियते । रूपशब्देन चेहाभिप्रत्यक्षत्वादिकं शुक्सारिकापुरुषोदीरितभिरशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यसमिधीयते तत्र
व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिवक्ष्ये
प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः ॥

॥ वि० ॥ मुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः । ननु दीर्घादिति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च पट्टीप्रकल्पनं स्यादत आह । दीर्घाच्छे इति । सुराच्छायेति पदान्ते
तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तुक्कृतं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तद्यापाठः । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिकफलकत्वात् ॥ ३३ ॥

७५१

॥ वि० ॥ स्वरूपं । स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्धे केषां चित्वायामसम्भवात्तत्राचकशब्दमात्रपक्षणादिति भावः । अन्येति । शब्द-
स्य रूपमिह शास्त्रत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गं यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव शास्त्रं
न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन जनपदे अपत्यमित्यादौ नास्याप्रवृत्तिरत आह । विध्यन्तेति । न हि स्वरूपमित्यस्यास्मैर्हगित्यादौ पञ्चम्यत्वेन सामानाधिकरण्यात्
वैयधिकरण्यात् वा सम्बन्धः सम्भवतीति भावः । भाष्यकारोऽप्याह । रूपं शब्दस्य संज्ञेतीत्ययमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसम्भवाच्चावस्थ
प्रतीतौ तत्र कार्यसम्भवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्बारा इत्यत आह । देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थत्वमुपपादयति । सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दार्थात्मक-
स्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः । शक्तियुक्त इति । शक्ताख्य इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याख्यशक्तिरिति । प्रत्याख्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः । अनेन नियमद्वयं दर्शितम् ।
अनेन शब्देनायमेवार्थो याह्यः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्मात्सदादिज्ञानविषयः । सर्वार्थसर्वशब्दाना-
मस्मात् किं विशिष्टाज्ञानात् किन्तु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवञ्च शास्त्राधिकारिणोऽस्मादादीन्मति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासम्भवे । इयं कथा तु सर्वस्य शब्दरूपत्वकथावन्न
व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थान्वयमः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः । आकारादीनां दृष्टिशब्दाति-
रिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तिरिति केचित् । ननु रूपरूपिणोरत्र भेदाभावाच्छब्दस्येति पष्ठानुपपन्ना संज्ञासंज्ञिसम्बन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह । रूपेति । सा-
मान्यलक्षणपट्टकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह । युक्तेति । नच तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । तात्त्वादित्यापारूपोच्चारणस्यास्यौ तत्वेन शब्दव्यवहा-
नन्तरं जायमानवकृतिशेषानुमानापत्तेः । उदात्तत्वादिविस्तृप्तमार्थासाञ्च भेदविज्ञेः । वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः ।
ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्हृदं नचैह तदित्यत आह । तत्रेति । स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन । एवञ्च शब्दस्य तत्तज्ज्ञातिविशिष्टस्य स्वं
व्यक्तिसद्रूपसामान्यसंज्ञकमित्याह्यः फलः । शब्दस्य स्वं रूपमित्युद्दिष्टं स्वमित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयते इति द्वितीयपक्षसम्भवः सामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिः ।
नचानयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह । व्यक्तिरिति । व्यक्तित्वेति । सामान्यस्य ढगादिभिसाक्षात्पार्यायिकसम्भवादिति भावः ॥

७५२

॥ वि० ॥ रूपग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्ग्राह्या व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्यक्तिर्वा बोधेत्यर्थो भविष्यति । सामा-
नाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञितोरिति तु न नियमः । उच्यते इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्य संज्ञी-
त्यर्थ इति केचित् । भाष्ये रूपं शब्दस्य संज्ञेति । अत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः । कर्मव्युत्पत्तौ । अन्यथा स्वशब्देनार्थबोधनाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासंगतेः ।
नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा किन्तु बोध्य एवेति बोध्यम् । तन्नात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह । प्रतीताविति । उपदेशः सम्बन्धग्रहणम् ।

॥ कै० ॥ रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षात्वादनुरङ्गत्वाद्देयत्वाद्साधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणम्-
पेक्षते अनुकरणशब्देन नार्थः प्रतीयते साधारणश्च पथ्योयैरपि प्रत्यायनाद् नचार्थः संज्ञा शब्दते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति

॥ भा० ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नह्यन्यत्स्वं शब्द-
स्याख्यन्यदतो रूपात् । एवन्तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अस्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति ॥

॥ कै० ॥ प्रश्नः । एवन्तर्हि । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्यं तत्रैवोपचयान्न ज्ञापकं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ अन्तरङ्गत्वं प्रथमतः ओक्तेरुपस्थित्या । अहेयत्वमुपपादयति । अनुकरणेति । शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् । अर्थस्य रूपतुल्य-
त्वमभ्युपेत्याह । नचार्थ इति । शब्दात्मिकानामेवावर्तिनीत्वेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञाव्यवहाराच्चेतिभावः । ननु स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह ।
संज्ञित्वेचेति । लोकात एव सिद्धेरितिभावः । ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याऽप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः । नन्वस्य स्वीयस्य सन्नेन तद्वाट्यर्थं रूपग्रहणमित्यर्थो
भाष्याल्लभ्यते एवञ्च शास्त्रार्थस्याऽग्रहणे कथमर्थवत्त्वरिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत्स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोधत्वबोधनार्थमुभयोपादानमितिभाष्याश-
यात् । स्वच्छाऽधिकसंग्रहार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायवाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोधत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् ॥

७५३

॥ वि० ॥ तत्रोभयानुग्रहाय सति सम्भवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणमसति केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह । यत्र चार्थवतेत्यादि ।
अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः । इह योग्येति । योग्यता बोधजनकरूपता तथा लक्ष्यते कथ्यते

॥ कै० ॥ अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत गे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र
चार्थवता रूपेण शब्दो नास्तीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेपु टेरेत्वेचेति पक्षेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ।
किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामास्यत्वाद्स्त्रियामितिप्रतिषेधस्यानित्यत्वादिभाषा

॥ भा० ॥ किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्येषा परिभाषा न
कर्तव्या भवति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । शब्देनार्थगतेरर्थं कार्यस्यासम्भवात् तद्वचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूप-
वचनम् । शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशनेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते । अर्थं कार्यस्यास-
म्भवादिह च व्याकरणे अर्थं कार्यस्यासम्भवः । अग्रेर्देगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थं
कार्यस्यासम्भवाद् यावन्तस्तद्वचिनः शब्दास्त्वादृभ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति ।
तज्ज्ञानरेण यत्वं न सिध्यतीति तद्वचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

॥ कै० ॥ गुणोऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणो न सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि यशुरपत्यं-
देवता प्राञ्च उद्बन्धो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्रेर्देगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पीर्वापर्यासम्भवात् साधचर्यात् सर्वस्य
तद्वचिनः सम्बन्धयः स्यादिति सूत्रारम्भः संज्ञासम्बन्धय उच्यते ॥

॥ वि० ॥ इति योग्यतालक्षणः शक्तिः तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्वलक्षणगुणयोगात् गौश्या इत्यादि सम्बन्धपदव्यवहार्यत्वमितिबोध्यम् । इत्यर्थं
कथंति । अर्थं कार्यस्य सम्भवादितिभावः । ननु संज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह । संग्रहय इति । भावेऽङ्गिभावः ॥

७५४

॥ वि० ॥ नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह । शब्द इति । तथाच प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव श्रवणं युक्तमितिभावः । शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यासत्त्येति । अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थ-
ऽसंभवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिव्यतिभावः । अर्थ कार्यसंभवे तु तस्यैव । एवञ्चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावादर्थवत्परिभाषाऽपि सूत्रं विना सिद्धे-
ति तात्पर्यम् । एवञ्चेतन्म्यानुवादकमिदं सूत्रं मन्वस्यनुग्रहायैतिबोधम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्वोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीते-

॥ कै० ॥ नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण । चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवग-

॥ भा० ॥ नवा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययलक्ष्मादर्शनिर्दिष्टः । नवा एतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः । योऽपि ह्यसावाच्यते ना-

स्वा । नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य

संप्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः । अर्थोऽसंभवस्तस्मादर्शनिर्दिष्टिर्भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ मयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु

विप्रकृतं शब्दान्तरमितिभावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ रत आह । अस्योपलब्धिरिति । श्रोत्रित्यर्थः । भाष्ये शब्दपूर्वको हीति । हिः प्रसिद्धार्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमि-
त्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह । आतयेति । एवञ्च शब्दस्याऽर्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे काव्योसंभवे तद्वोधकारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमितिभावः । इदानीं तच्च-
ब्दजन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थोऽसंभव इत्याह । शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणश्चाऽर्थविशेषकः प्रत्यय इत्यर्थः । नस्योऽस्ति प्रत्ययो
लोके यः शब्दानुगमादते इतिभावः । चकारेण चास्य युक्ततरत्वं सूचितम् । भाष्ये तस्मादर्शनिर्दिष्टिरिति । अर्थवाचकशब्दान्तरनिर्दिष्टिरित्यर्थः ॥

७५५

॥ वि० ॥ फलान्तरं शङ्कते । इदं तर्हीति । एवमर्थमिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद इत्यर्थः । किप्रत्यय इति ।
नचैवं पेषं वासवाहनधिपुच्छतिधग्रहणं व्यर्थं स्याद् नहि धाधातोः किं विनोदकस्य ध्रुत्तरपदत्वं संभवति तत्र हि कर्मण्यधिकरणेचेति तदुत्तरसूत्रेण
किरितिवाच्यम् । उपलक्षणमिदं सनि मीमाधुनेर्गदेत्यादौ धुधातोर्ग्रहणं स्यादिति बोध्यम् । कुमारी घइति । नन्वं घठीतत्पुरुषः कर्मधारयो बोभयथाऽपि
नात्र प्राप्तस्तत्र स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुदितिरितिचेन्न । घोःस्त्रस्याः सा घा कुमारी वा अस्तेति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थाद् धादिपुं स्त्रत्वं पुंवद्भावादि-

॥ कै० ॥ अशब्दसंज्ञेति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं सामुदित्वेवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्यथोपसर्गे

घोः किरिति किप्रत्ययो घोःतोः शब्दार्थात् स्थानं तु दाधाभ्यः । कुमारी घ इत्यत्र घरूपेति श्रुत्वाः प्रसज्येत । ई चत्थघोरित्यत्र

॥ भा० ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह माभूत् दाधाध्वदाप् तरपूतमपौ घ

इति । शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थकं वचनप्रामाण्यत्वात् । शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरू-

पविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यत्वात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥

॥ कै० ॥ तु यशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधासेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रामाण्यत्वादिति । प्रदेभेपु संक्षिप्रत्यायनाथं संज्ञा-

करणमिति सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं न भविष्यति ॥

॥ वि० ॥ प्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्त्वं बाधित्वा श्रुत्वाप्रतिषेधेन्याजयात् । वृत्तसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत्र आह । ई चलीति । घसंज्ञापि किमेत्तिङ्प्रत्ययवा-
दित्यादौ चरितार्थो तत्र हि तिङन्तात्पराऽन्यधात्वाप्रतिषेधिकाऽसंभवादितिबोधम् । प्रदेशयति । सर्वप्रदेशावित्यर्थः । संज्ञावचनसामर्थ्याग्न्यप्रकारणात् प्रत्यासत्ति-
न्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । नचैवमप्योः किमेत्तिङ्प्रत्ययस्य तयोच्चारितार्थम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव दाधाग्रहणं तरपूतमवग्रहणं च कुर्वीदितिबोधम् ॥

७५६

॥ वि० ॥ उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्ययसत्तेः स्थानुयहायोभयगतिरितिभावः । सूत्रारम्भसमयेत्येदम् । पृथग् इति । भाष्ये संज्ञा-
शब्दो बोधकपरः । न हि प्रकारान्तो बोधकशब्दस्ततोच्चारित इत्यर्थः इति भावः । प्रकारान्तादिति । जशसोर्लुक् प्राग् जशत्वाभावात् । एवम्
तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमितिभावः । उकारान्त इति । प्रप उत्तरयोजशसोरितिस्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जशत्वमसिद्धमितिभावः ।

॥ कै० ॥ ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् ।
न हीति । पृथग्यो लुगित्वादावुच्चारितेतिभावः । का तर्हीति । तत्र उकारान्तः शब्द उच्चारितो जशसोश्च प्रकारान्ताल्लुक् कर्त्तव्यः ।

॥ भा० ॥ ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति । यदयं पणान्तापडिति प्रकारा-
न्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा शास्त्रि । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्
स्वरूपग्रहणाच्च प्रकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि प्रकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । उकारान्ता ।
असिद्धं जशत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्रकारान्ता । मन्वाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्वे कृचि यजुपीति यदुच्यते
तन्मन्त्रशब्दे कृक्शब्दे यजुःशब्दे च माभूत् । मन्वाद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्शगतेः सिद्धम् । मन्वाद्य-
र्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्शस्य गतिर्भविष्यति ॥

॥ कै० ॥ यस्यामिति च नुट । असिद्धमिति । उकारान्तः श्रूयमाणोऽपि उत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकारान्तस्य स्वरूपस्य याचको
भविष्यतीत्यर्थः । मन्वाद्यर्थमिति । मन्वादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । दिवसुस्मयोरित्यादौ क्वादादीनां निमित्त-
त्वेनोपादानाद्यजुपि कृचि मन्त्र इति च स्वरूपज्ञ ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः ॥

॥ वि० ॥ तवापि संज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात् पृथग् इत्यादौ उत्वसिद्धत्वेनैव निवीहः । संचितापाठेन उान्तस्य संज्ञात्वे षट् चतुर्थं इत्यत्र चत्वांसिद्धत्वमा-
वश्यकमिति तात्पर्यम् । पणान्तेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायाम् स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयतु न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह । भाष्ये मन्वाद्यर्थमिति ॥

७५७

॥ वि० ॥ शब्दानुविदुस्त्विति । नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इतिचयुंकेरितिभावः । तद्विधित्वेन सचचरितत्वमित्यन्वे ।
चायार्भावमुपपादयति । सामान्यशब्देनेति । एवञ्च पदार्थभेदाभावात्साचित्यरूपचार्थासम्भव इतिभावः । पर्युदासे इति । कश्चित् अराजिति-

॥ कै० ॥ मन्वादिसचचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविदुस्त्वैवार्थस्वावगमात् । सित्तदिशेषाणामिति । दृक्स् स्रग्स्
इत्येवं निर्देशः कर्त्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवङ्गवतीति वक्ष्यते । पर्यायाणाञ्च युगपत्ययोगाभावात्
सामान्यविशेषाणाञ्चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपादुपलब्धमिति द्वन्द्वाभावादिशेषाणामेव मुच्यन्त्योपादीनां

॥ भा० ॥ मन्वे कृचि यजुपीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे कृक्शब्दे यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य सम्भवो नास्ती-
ति कृत्वा मन्वादिसचचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तदिशेषाणां दृक्चाद्यर्थम् । सिन्धि-
र्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । दृक्चाद्यर्थम् । विभाषा दृक्चस्येति ।
मुच्यन्त्योपादीनां मुच्यन्त्योपादीनां । पितृययवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । पित्रिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्या-
यवचनस्य च तद्विशेषाणाञ्च ग्रहणं भवति तस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुपः ।
स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पययवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ।
जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा
राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणाञ्च न भवति ॥

॥ कै० ॥ ग्रहणं सिद्धम् । पितृययवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणाञ्च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पयय-
येति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजिति पर्युदास आजीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

॥ वि० ॥ शब्दाभावात् किञ्च राजशब्दः शब्दपरः अनुष्यशब्दश्चार्थपर इतिदुर्लभं स्यात् किञ्च एवमनुष्यशब्देनापि अनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादितिदं
वाचनिकमेवेत्याह ॥

७५८

॥ वि० ॥ आचल्लो विचाय मधोपादानेऽभिप्रायमाह । सुमेति । एवं मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनश्चिन्त्यम् ॥ ३० ॥ अगुदित् । किं यच्छेति । नाचेपोऽयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः । किमर्थमित्यतार्थशब्देऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् । नन्विदमः परत्वात् त्यदा-
द्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे अर्धतृतीयमात्रस्य सर्वगोप्यहोऽपि नान्तरतम आदेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घश्रुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव

॥ कै० ॥ भिक्षस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पि किर्देशस्तत्फलकार्थः कर्त्तव्यः ।
अस्यैकस्येति । इयमित्तिरेव ॥ ३१ ॥ अगुदित् । अप्रत्यय इतिकिमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेध

॥ भा० ॥ पुष्यमित्रसमा चन्द्रगुप्तसभा । भिक्षस्य च तद्विशेषाणाञ्च मत्स्याद्यर्थम् । भिक्षिर्देशः कर्त्तव्यः ।
ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणाञ्चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिम-
त्यमृगान् हन्ति । मात्सिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः प्राकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजि-
ह्वान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्ट्यते । मीनान् हन्ति मैनिकः । स्वं रूपं शब्द-
स्याशब्दसंज्ञा ॥ ३२ ॥ अगुदित्स्वरस्य चाप्रत्ययः । अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशंसंभक्त उः । अ साम्प्रतिके ।
अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटिक्लिन्नत इति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् । आदेशे
इदम इत् । इतः । इह । टिति लविता लवितुम् । किति वभूव । मिति हेअनहुन् । टितः परिहारः ॥

॥ कै० ॥ उत यः प्रतीयते विधीयते इतियौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः । इत इति । विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधि-
त्वा विमाल आदेशः प्राप्नोति । वभूवेति । अनुनासिकः प्राप्नोति । अनहुनिति । आसपि पच्चे प्राप्नोति ॥

॥ वि० ॥ भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणान्तु लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एवन्तर्हि परत्वादुल्लिखोपि मात्रिकत्वात्मात्रिक एव भविष्यति तत्र नापीति वर्त्तते फलाभा-
वादत्त आह । विशेषेति । येन नाप्राप्तिन्यावादिति भावः । शादीनाञ्चोपदेशे एवेत्संज्ञाकोपयोरन्तेन सर्वगोप्यहोपसक्तिः । अनुनासिक इति । पच्चे इति शेषः ॥

७५९

॥ वि० ॥ नियमार्थं तत् स्यादत्त आह । ग्रहरेवेति । वृत्तो वेत्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा दिक्संख्ये इति निय-
मादप्राप्तसमाविधायकं तद्विधायीति एवं ग्रहरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यं वृत्तो वेतिस्यादिति चिन्त्येष्टा आख्या । तस्माद् विधेयसंकोचस्या-
न्यायत्वात् तथा नियम इति भावः । ववरिषेति । ववर्येति छन्दसि इडभावनपातनाङ्गापायां कृष्टस्वरस्त्विति इट्प्रतिषेधो न । अलिख्य वृत्तो वेत्यर्थात् लिटि
ह्रस्व एवेति भावः । वाग्रहणमिति । अत एव भाष्ये वद्विभाषां शास्त्रोक्त्युक्तं । भाष्ये भाष्यमानेति । इयं च जातिग्रहणप्राप्तं गुणाभेदप्राप्तं चानुसाधारण्येन प्राप्तं सर्व-

॥ कै० ॥ यदयमिति । ग्रहरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । ग्रहरेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येव-
मर्थं स्यादित्यर्थः । वृत्तो वेति । ननु ववरिषेति लिटि दीर्घो माभूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् । एवं तर्हि वृत्त
इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्त्तनालिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयसिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये

॥ भा० ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सर्वगानां ग्रहणं भवतीति । यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं
शक्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात् । ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृत्तो वेति विभाषा
शक्ति । सर्वेषामेव परिहारः । भाष्यमानेन सर्वगानां ग्रहणं नैत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः ।
अनभिधानात्प्रत्ययः सर्वगान् ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सर्वगान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् ।
अनभिधानाच्च भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्ययान्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते ॥

॥ कै० ॥ भूयानिति । साधारणोऽसाधारण्येत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्थो संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च
दीर्घश्रुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अगादिचोदनास्त्वित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ सर्वग्रहणं वारयितुमावश्यकीति भावः । साधारण्येति । भूयानित्युक्तिर्नौपूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया किन्तु स्वोक्ताप्रत्ययग्रहणमपेक्षेति भूयानिति
प्रतिपाद्यैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति भावः । नन्वस्य क्वावित्यादाविवाऽर्थोभिधानासमर्थस्यापि सर्वगस्य ग्रहणं स्यादत्त आह । प्रत्यय इतीति । प्रत्यय-
विधौ सर्वगोप्यहो हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् । तच्चाऽन्वर्थत्वादसम्भवीति न तत्र सर्वगोप्यहोमिति भावः । उच्चार्यन्ते इति । उच्चारणं चाऽत्र साक्षाच्छब्देन
बोधनं विवक्षितम् । अतोऽगोदिशब्दप्रतीयमानकारादिभिः संवर्गानां ग्रहणं सिद्धम् ॥

७६०

॥ वि० ॥ ह्रस्वेर्गृहीतेरिति । प्रकृतसूत्रस्यापदेनेतिशेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा एवाण इति कथमाकारो याचक इत्यत आह । यथैवेति । नचाऽऽचरसमास्त्राधिकविषयकः प्रतिषेधः प्रत्याख्यमानविषयं तु सर्वगोपहणमिति वैधरीत्यं किञ्च स्यादितिवाच्यम् । तथासत्यको विधीयमानस्य पूर्वसर्वगोदीर्घस्य कुमार्थावित्यादावप्राप्ते दीर्घाज्जसिचि प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादितिभावः । एवञ्च वर्गसमास्त्रायपठितानामेव याचकत्वबोधना-र्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् । उभयार्थम् । ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवञ्च यन्नाधिकमेवासिद्धमितिभावः । न्याय्य एवेति । अनश्वत्वादित्यवमित्यर्थः ।

॥ कै० ॥ दीर्घा इति । ह्रस्वेर्गृहीतेरश्वत्वादीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यन्नाकारो याचको माभूदित्यर्थः । यथैव हि अश्वत्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा याचकत्वमपि प्रतिपद्येतिभावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याख्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितय्यर्थादितेः कर्मण्युत्विधानात् । यन्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्द्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणम्-

॥ भा० ॥ दीर्घाः प्रत्याख्यन्ते । यावच्च त्रुते प्रत्याख्यमानेन सर्वगानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सर्वगश्चणोन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यन्नाधिक्यान् भविष्यति । अतन्तर्हि गृह्णीयात् । अनश्वत्वाच्च ग्रहीष्यति । एवंतर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शक्ति तन्नापयत्वाचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सर्वगानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ॥

॥ कै० ॥ भयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारे विधास्यते । अनश्वत्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधाददनिष्ठादाद् ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमितिभावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमितिप्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ यदुक्तं तथैवेति तत्राह । अत्र हीति । स्वात्मनि क्रियास्वस्मिन्नदितिः । विरोधे हेतुमाह । अनिष्ठादादिति । अर्थावोधादित्यर्थः । नन्वस्य-विषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषयपरिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह । प्रतीयत इति । भाष्ये ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमणित्यस्य च नात्र संबन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इतिभावः । वस्तुत एकदेशानुसंहितद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीतिभाष्याच्चार्यः । विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगादप्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् । आकृतोति । प्रत्याहारसूत्रेण्यस्य न्यावित्यादिषुचेत्यर्थः ॥

७६१

॥ वि० ॥ नेयमुद्दिष्टया शङ्का चत्वादज्जातौ मानाभावेन तस्याऽऽवश्यकत्वादित्याशयेनाह । उद्दिष्टिति । कालादिभिन्नस्येति । एकोऽवर्ग उदात्तान्तादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधिभेदभिन्नत्वाद् ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ताऽवर्गव्यक्तय इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वेतत्प्रयोजनमस्य न्यावित्यादौ वा अणादिप्रत्याहारेषु वा । तत्राद्यं तत्राऽनुवृत्तिनिर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्य इत्याह । प्रत्याहारग्रहण इत्यादि । प्रत्याहारग्रहणे सर्वगोपहणमिति वार्त्तिकस्य हेतुः । अत्र इत्यादीकारादीनामगादिसंज्ञाभिन्नग्रहणं न प्राप्नोत्यनुपदेशादचरसमास्त्राये तेषामनुच्चारणादित्यर्थस्त-

॥ कै० ॥ अणु सर्वगस्येति । उद्दिष्टग्रहणस्याऽविचारविध्यमाणात्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणान्न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते अस्य

॥ भा० ॥ अणु सर्वगस्येति स्वरऽऽनुनासिककालभेदात् । अणु सर्वगस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिकभेदात् कालभेदाच्चाणु सर्वगान् गृह्णीयात् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तज्ज्ञानरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्मि प्रयोजनमेतत् । किन्तर्होति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सर्वगोपहणमनुपदेशात् । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सर्वगानां ग्रहणान्न प्राप्नोति अकस्मिन्नो दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता नयाजातीयकानां सम्यक्तायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्यात् दीर्घाणां न स्यात् ॥

॥ कै० ॥ ज्ञो यस्मिन्नेति च तत्रैवेषां याचकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । न हि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोऽगादिचोदनाभिर्गृह्यन् । अथवा अकोऽचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ दाह । यत्र संज्ञयति । एकस्मिन् युगपत्प्रत्याख्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । यत्र स्वरूपेणेति । इदञ्चिन्त्यम् । ज्ञानानन्तैरस्याणत्वाभावात् । तस्याः स्वरूपेणोच्चार्यते अत्र इत्यादावकारादिरिति वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारे अइउणित्यादौ । भाष्ये यथाजातीयकानामिति । वर्गसमास्त्रायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति । आदिरन्त्येनेति कृतागादिसंज्ञेत्यर्थः । यथाऽगादावकारादिभिर्ह्रस्वेर्दीर्घाणामग्रहणं कुतोऽनुपदेशादकोऽचीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह । अवधेति । भाष्यस्वरूपं त्वाद्यथास्त्रायामेव ॥

७६२

॥ वि० ॥ उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारोदित्यर्थः । सन्निहिता इति । बुद्धिसन्निहिता इत्यर्थः । अयं भावः । शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च तत्त्वत्वेति नियमः । लिपिस्मारितपदैर्बोधानापत्तिरिति । सन्निधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः । यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावङ्गभावमिति पश्यते तथाप्युच्चारणकृतायास्तत्त्व-
त्प्रतिबिम्बविशिष्टस्फोटोभिव्यक्तेश्चिरस्थायित्वोपपद्यते । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यक्तकत्वम् । वक्ष्यमाणहेतोरिति भावः । अन्यस्येति । दीर्घादिरूप-
पशब्दस्येत्यर्थः । भाष्ये ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति । तृतीयातत्पुरुषः । ऋगित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते । एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकसीक्तमाशय

॥ कै० ॥ ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तत्र सन्निधानं यथा-
योगमर्थवन्त्यर्थः । उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्त्वयमन्त्रप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः । शब्दस्यावचन-

॥ भा० ॥ ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् सम्प्रत्याययिष्यन्ति । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्य-
माणशब्दसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसम्प्रत्यायको भवति न
सम्प्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते ॥

॥ कै० ॥ मिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्त इति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि
ऋक्छन्देन ऋक् प्रत्याख्यते । तथापि सा स्मार्थेन प्रत्याययतीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ बोधानापत्तर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तत्त्वत्वेनेदमयुक्तमित्युपास्तम् । मानसजपस्थल इव तथापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणादोपेनाच्छते । जपे हि मन्त्राणां
वैस्वर्यनियमेन तत्तत्त्वानेषु उच्चारिदेशोपलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभित्यक्तेः । यद्वा लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन
बोधकत्वमत एव लिपौ शब्दत्वमसौ बालानाम् । यद्वा । लिप्यावनादेश्च शब्दत्वादात्म्यासाहो धकत्वम् । लिपौ शब्दत्ववाधानवतां पण्डितानामप्यन्तःकरणादावा-
त्सत्त्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपयोगैव व्यवहारवद्बोधोऽपि । ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीतिसम्भावनाया अप्यभाव ऋक् स्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीति-
जनकतानवच्छेदकत्वादत आह । यद्यपीति । ऋक्छन्देन विशिष्टसन्निवेशापि ऋक् प्रत्याख्यत इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशाद्विशिष्टस्यैव पुरोहितमित्या-
द्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तथापि सा स्मार्थे बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याययतीतिभावः ॥

७६३

॥ वि० ॥ प्रत्यायनमिति । तच्चैतत्सूत्रेणैवेतिबोधम् । अनेन तत्त्वत्यायनमशक्यमित्याह । भाष्येऽवरकालत्वादिति । परा सूत्रादिति । सूत्रात्
प्रत्याहारसूत्रात् परा परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वादेशां पाणिनिज्ज्ञतत्वादितिभावः । अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य
कारणत्वादितिभावः । शब्दक्रमोष्ठाध्यायीक्रमः । प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वार्थसंज्ञेति । नाकालावित्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिचारेण सर्वार्थपदशक्तिवच्छेद

॥ कै० ॥ एवन्तर्हीति । अइउणिगति प्रत्याहार एवाकारादिभिराकारादीनां यद्यथा तेषामप्यनादिसंज्ञाभिर्गणनां भविष्यती-
त्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्यायनमित्यर्थः । करिष्यत इति । व्याख्यास्यते । अवरकालत्वादिति । निष्यन्तेष्वङ्गेष्वनयाऽव्यवाऽस्य

॥ भा० ॥ एवन्तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते । वर्णपाठ उपदेश इतिचेदवरकालत्वात् परिभाषाया
अनुपदेशः । वर्णपाठकस्य उपदेश इतिचेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा सूत्रात् क्रियत
इत्येतोऽवरकाला । नेत्याह । सर्वथाऽवरकालेव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्सं-
ज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सचेतेतिप्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वार्थसंज्ञा । सर्वार्थसंज्ञोत्तरकालमणु-
दित्सर्वार्थस्य चाऽप्रत्यय इति । वैपाऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत
इत्येतन्न । तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ आदित्यादौ सर्वार्थानां यद्यथा भवति नाङ्गेषु नाऽपि स्वात्मनि अनिष्यन्त्वादितिभावः । सर्वार्थेति । आर्थकमेयाऽपि
न शब्दक्रमेणैवेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति । अइउणिगत्वञ्च इयमेव वर्णानाकारादीमुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति ।
प्रत्याहार एव दीर्घमुना अपि पठनीया इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ व्यवहारोपयोगित्वादिति भावः । वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीतावित्यर्थः । अक इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वादध्याहारेण व्याचष्टे । अइ-
उणिगिति । उत्पादयतीति । प्रत्याययतीत्यर्थः । प्रत्याहारे अइउणिगत्वादी । नच प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्यं लक्षणश्रीकारान्न दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तदाच्यानां
प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणात्मकसम्बन्धज्ञानयोर्दुर्बलपादत्वात् ॥

७६४

॥ वि० ॥ एवं प्रत्याहारेण सूत्रयोजनाभावमुक्त्वा अस्य ज्ञाविद्यादावपि तस्मात् । तवानुवृत्तिनिर्देश इति भाष्ये । इत्तिं वर्यसमासायमनुगत-
स्तसदृशोऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः । तत्र सर्वयोग्यहणे हेतुमाह । व्यक्तीति । अनन्ता व्यक्तय इतिपक्षे इत्यर्थ-
सदाहावान्तरभेदेति । जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसंभवादित्यर्थः । एकाऽवर्गव्यक्तिरितिपक्षे तु यद्यपि सिध्यति तथापि साऽसंगतः । उदात्तादिविरुद्धमाधा-
सत् । यदि तु ध्वनिनिष्ठस्ते तदा कत्वस्त्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्गेन चेदन्ता एवेतिभावः । अनयो वचनादपि कथं यावत्कत्वमत आह । अणुसदृश इति ।

॥ कै० ॥ तवानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसम्भवात् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः । वचनादिति । अणुसदृशोऽस्मिन्ति
ग्रहीष्यत इत्यर्थः । यचेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्वा नास्ति अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्यण्व-
मुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदिरन्येन सहेतुतिसम्यपातिनां स्वरूपस्य च यावत्कोऽस्माच्च वचनात्सर्वानामपीत्यर्थः । एवं

॥ भा० ॥ तवानुवृत्तिनिर्देशे सर्वयोग्यहणमनुवृत्त्यात् । तवानुवृत्तिनिर्देशे सर्वानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य
ज्यौयस्येति च । किं कारणम् । अनण्वत्वात् । न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । येऽचरसमासाय
उपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्वत्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमणु सर्वान् गृह्णातीति तत्र
वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तत्रास्ति । नेदं वचनात्तुभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते
प्रत्याहारगामादितो वर्गास्तैः सर्वानां ग्रहणं यथा स्यात् । एवं तर्हि सर्वयोग्यहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ॥

॥ कै० ॥ व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्त्तव्यमित्याह । सर्वण इति । प्रत्याहारेऽनुवृत्तिनिर्देशे च
सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्तमुच्चारणम् । अत्र च ह्रस्वदीर्घभेदेषु विद्यते यथा गोत्वं कुशे पिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ उभयम् । अनण्वत्वनुच्चारणं च । मध्यपातिनामिति । दृष्टान्तार्थम् । नास्तीति । अइउणित्यादावल्वादिजातिनिर्देशादेऽपामण्वत्वं प्रत्याहारग्रहणेण
च न द्रोणः । त्वादय इत्यादिनिर्देशाच्चावेवार्थे लिङ्गमित्युच्यते तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह । आकृतीति । प्रत्याहारे अइउणित्यादिसूत्रे । अनुवृत्तिनिर्देशे अस्य
ज्ञाविद्यादौ । उपदिश्यते । उच्चार्यते प्रत्याख्यते वा । नान्तरीयकमिति । जातेः साक्षादुच्चारणसंभवात्तदुच्चारणम् । किञ्च । जातौ कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना
साक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्विधानमित्यर्थः । तत्र दीर्घादिव्यक्ताक्षेपे बीजमाहात्वं चेति । प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह । शुक्ले इति ॥

७६५

॥ वि० ॥ श्रुतिः । श्रवणोपलब्धिः । भेदाद्भेद इति । जातेरिति शेषः । सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदे साधक
इतिभावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्रेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादिष्वत्वमननुभवश्च । अत एवोदात्तादयो
न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनार्षात् । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् । भाष्येऽनेकान्तेनेति । अनियमेनेत्यर्थः ।

॥ कै० ॥ ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः । अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा

॥ भा० ॥ सर्वयोग्यहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति ।
तथेवर्णाकृतिस्तथेवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्याऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च । अनन्याकृतिरकारस्याऽऽका-
रस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः
सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाऽखस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सर्वयोग्यहणमपरिभाष्यमाकृति-
ग्रहणादनन्यत्वम् । सर्वयोग्यहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य
च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः
सोऽन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाऽखस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

॥ कै० ॥ कुशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः । यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ अभेदेन सामानाधिकरण्य इतिभावः । तदाह । अभेदस्यापीति । प्रत्यभिज्ञानादिति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार
इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् । नासावन्यत्वमिति । भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः ॥

७६६

॥ वि० ॥ प्राणीति । यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्वभावि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । गवाश्वरूपेति । गोत्वाश्वत्वरूपेत्यर्थः । परे तु ह्रस्व-
घटभेदद्वयेन अत्वं दीर्घभेदद्वयेनात्वमित्यादिर्ननुचेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु व्यापकजात्येऽपि व्याप्यजात्या
भेदोऽप्यस्तीत्यत आह । अनेकान्तो हीति । व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिर्न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशे अष्टन आ-
ख्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः सूर्यत्वाधिक्यं तूभयार्थं स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्द्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह । अष्टन इति । दीर्घव्यक्तीति ।

॥ कै० ॥ यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इतिप्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपान्नये तु भेद इतिभावः । अष्टन
आ विभक्तावित्यत्र तु यत्नाधिक्यादीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववदा ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तित्वं ब्राह्मण्य-
माश्रीयते । अपर आहति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिसव्यशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययश्चेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्ति-
निर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतिरेकारकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

॥ वि० ॥ व्यक्तीरूपलक्षणात्वे आन्तरतम्यादुक्तं एव स्यादिति यत्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इतिभावः । अत्रातिरिक्तमात्वादि नास्त्विति
तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घभेदद्वयात्वात्जातेरेवात्वव्याख्यास्तत्र निर्देश इतिवदन्ति । अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः । यदा ।
शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामिति । जातिविशेष्येन प्रत्येकवृत्ति परस्परभेदव्यागपूर्वकमभेदेनैककक्षेणाऽऽश्रयणाज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां
ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववर्तिनोऽश्रयणकारणे आकृतिग्रहणं हेतुः । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्यत्वाच्चेतिवार्तिकरुशडः । अपरमते अश्रयणकारणे
सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतिग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणं रूपसामान्यादित्ययमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ॥

७६७

॥ वि० ॥ जात्याश्रयणभावव्यक्तमित्याह । तद्वच्चेति । पूर्वा परा वेति । उभयोरपि भ्रूल्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपात्ताद-
न्यत्वादितिभावः । अवात्तामिति । वसेर्लुङि तसस्मांमि दृढौ सः सीति तत्वे भ्रूलो भ्रूलोति सिञ्जोपे रूपम् । ननु भ्रूल इति सूत्रं क
चरितार्थमत आह । अबुद्धेति । बुधेर्लुङि रूपम् । भेद एवेति । व्यक्त्योः परस्परं भेद एवेतिभावः । भाष्येऽनेकान्त इति । उपात्ताभेदकधर्म-

॥ कै० ॥ तद्वच्चेति । यथाऽऽकृतिग्रहणादगुणं कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु
एकैव तत्कारणव्यक्तिर्भ्रूल्वपदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात् । अबुद्धेत्यादावेव न स्यात् । धातुप्रत्यया-
वयवबोस्तकारवोभेद एवेतिचेत् । तत्राह । अनेकान्त इति । द्रुतेति । हल्ग्रहणेष्वेदमुच्यते । यस्मैतस्मास्ति । अण् सवर्णान्

॥ भा० ॥ तद्वच्च हल्ग्रहणेषु । एवञ्चकृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति । भ्रूलो भ्रूलि । अवात्ताम् । अवात्तम् ।
अवात्त । यद्वैतस्मास्ति । अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम् । द्रुतविलम्बितयो-
श्चानुपदेशान्मान्यमहे । आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति । यदयं कस्यान्विदृष्टौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । वृत्तिपृथक् तु नोपपद्यते । वृत्तेः पृथक् नोप पद्यते । तस्मात्तपरनिर्देशा-
त्सिद्धम् । तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ॥

॥ कै० ॥ गृह्णातीति । अणुसु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् । वृत्तिपृथक्त्वमिति ।
ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्येस् प्रसज्येतेतिभावः ॥

॥ वि० ॥ समानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृतेऽभेदकधर्मस्तत्त्वम् । प्रयोगार्थं तु मध्यमेत्युक्तेर्द्वयविलम्बितयोरित्युक्तम् । ह्रस्वदीर्घादीति । इत्या
काशप्रमाणेन पृथक्त्वमिति तृतीयासमास इतिभावः । भाष्ये तु शेषविवक्षया षष्ठी कृतौ यन्ममी वा ॥

७६८

॥ वि० ॥ आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमइउगसूत्रे भाष्ये तद्वच्च तपरकरणम् एवञ्च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमितिक्र-
मेति । एकाकृतियोग इति । तन्मात्रनिष्ठेत्यादिः । उदितिति कुचुटुतुपूनां प्राचां संज्ञा तयहापि व्यवहारः । ननु सर्ववैलंका प्राप्नोति । अनवादे
तदप्राप्तिरितिवोधम् । नन्वस्यग्रहणप्रत्याख्यानोऽनुवादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह । भाष्यमानेष्विति । जातिविशेषाव-
च्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यादिति । विधावाक्यादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्सितत्वादिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदोऽनुवादेऽन्येन सिद्धत्वेना-
प्रमित्सितत्वादिशेषोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति सचाऽन्याय्य इतिभावः । यस्तु क्वचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानं तद्विष उदित्यादौ तपरत्वात्किन्नादिति

॥ कै० ॥ क्रियत इति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति व्यक्तिपक्षेऽग्नं सवर्णान् गृह्णातीतिप्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्यानं त्वाकृतिग्रहणात् । उदि-
दग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुचोचुरित्यादौ भाष्यमानस्य उदित्सामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो
नावतरतीत्यस्वेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाष्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमूह्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा

॥ भा० ॥ क्रियते न्यास एव । अतो भिन्न ऐसिति । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ॥

॥ कै० ॥ पशुना यजेत पशुमालभेत्युत्पत्तिवाक्यात् संख्या विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनवादे तु नान्तरीयकत्वा-
देकव्यक्त्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा वृहं सख्याटीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्या नवग्रहा इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥ ॥

॥ वि० ॥ द्रष्टव्यमित्याहुः । नान्तरीयकत्वादिति । अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचारं प्रतिध्वनयति । अत एव न श्रेयांसं प्रबोधये-
दित्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायांमपि न दोषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणम् । नान्तरीयकसंख्यानिर्णयविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचि-
त्वात् । उपेयिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लकारग्रहणाय तु लवर्णस्य ऋवर्णवद्भावो बाध्य इति तात्पर्यम् । परंतु जा-
तिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसर्वग्रहणनियमार्थत्वात् तत्प्राप्त्युक्तसर्वग्रहणनिषेधावाप्रत्यय इति पुष्टकार्यमेव । ध्वनितत्वेदं व्यादादीयस इति सूत्रे
भाष्ये । किञ्च तत्र व्यक्तिविवक्षायां यत्कचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्याद् न प्रयोगान्तर इति व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥ ॥

७६९

॥ वि० ॥ तपरस्तत्कालस्य । युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्धान्तराकाङ्क्षायामाह । न्यायेनेति । प्रसिद्धत्वादिति ।
निष्ठान्तयुजेः प्रायो न्यायसम्बन्धित्वेन प्रयोगादित्यर्थः । नन्वेवं युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वाद्प्रयोग इति कुतो नोच्यत इत्यत आह । धात्वर्थे इति ।
यद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न स्यादितिभावः । दृष्टेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्या-
देरप्रयोगादकर्मकर्तृतिनश्लोकिः परास्ता । भाष्ये प्रतिनिर्दिश्यत इति । सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थः । तदित्ययञ्च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह । परा-

॥ कै० ॥ तपरः । अयुक्त इति । न्यायेनासम्बद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वाच्च कृतः । कदाचित्सिद्धार्थस्याऽपि
प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । न हि भवति जीवतिप्रमाणानिति । तदित्यनेनेति । स
कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययञ्च वर्ण इति । परास्मृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य

॥ भा० ॥ तपरस्तत्कालस्य । अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययञ्च
वर्णः । तदाऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥

॥ कै० ॥ तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्र-
सिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियास्वरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आ-
दित्यगतिप्रवन्ध उच्यते सचाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

॥ वि० ॥ स्मृष्ट इति । वर्णस्यैव परामर्शं हेतुमाह । तपरेति । तः परो यस्मादिति विग्रहेऽवध्यावधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्णं शबोध्यत
इतिभावः । शकार्यदृष्टित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत आह । वर्णवाचिन इति । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय का-
लस्वरूपमाह । कालो हीति । अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह । प्रसिद्धेति । वर्णश्चित्ति । गुणरूपत्वाद् द्रव्यरूपत्वादेत्यर्थः । अन्यमात्रं
कालोपाधिरिति तु न युक्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यकिरादिभिरेव दर्शनादितिभावः । शतकालस्वरूपकथनं कालाः परिमाणानेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति
तद्वैरोपपादयिष्यते ॥

७७०

॥ वि० ॥ सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः । तदीया क्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः । क्रियान्तरस्य । वर्णान्तरोच्चारणस्य । वर्णं सवेति । वर्णाश्रित-
क्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याऽऽन्ये उपचारादर्शपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य मुखेष्टत्वे कालशब्देन सामानाधिकरम्यमित्यर्थः । पूर्वव्याख्यातो विशेष-

॥ कै० ॥ तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः । उद्गमुख
इति । गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाऽप्रयोगः । उद्गो मुखमस्योद्गमुखः । न च प्राणी प्रागुक्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सा-
दृश्यप्रतीतिः । समवेगं चोद्ग्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुद्गशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुद्गमु-

॥ भा० ॥ कथन्तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य काल-
स्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः ।
न कर्त्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽव द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखस्य सोऽवमुद्गमुखः । एवं तत्काल-
कालस्तत्कालस्तत्कालस्येति । अथवा साहचर्यात्साच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि
काल एव । किं पुनरिदं नियमार्थम् । आहोस्वित् प्रापकम् । कथञ्च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम् ।
यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्त्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् । कथान्न विशेषः ॥

॥ कै० ॥ खमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । खमिहाऽपि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छेदा सती
क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्णं एव परिच्छेदकं उच्यते । अथवेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्त्तते स कालो यस्येति
तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽऽश्लादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ माह । वर्णसहेति । ऊनेन लक्षणाबीजं सन्बन्धो दर्शितः । क्रियायाः परिच्छेदकत्वं साधेयं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह । यद्येति । आद्ये प्रापक-
मिति । स्तन्मन्विधायकमित्यर्थः ॥

७७१

॥ वि० ॥ पश्यामिति । अनुनासिकाकारस्य दृष्टिसंज्ञायां फलाभावादवसाने तदभावाज्ज्ञेयं चिन्त्यम् । अत एव वार्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्तं न
तु गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्वेन पाठः । ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याऽऽदत्तमङ्गीकृत्याऽऽदत्तस्याणग्रहणाननुवृ-
त्त्या विधायत्वान्न दोष इत्यत आह । तपरकरणमिति । नन्वाकडारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनादिप्रतिषेधादित्युक्तमत आह । विरोधो हीति । न हि संज्ञासमावेशे
संज्ञात्वं प्रयोजकं किन्तु विरोधाभाव इतिभावः । संज्ञाकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारिणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसंभवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तपरत्वसामर्थ्यात्

॥ कै० ॥ दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय इतिभावः । तत्र दृष्टिरादैर्जितं पश्यामाकाराणां दृष्टिसंज्ञेयते एकस्यैव तु दी-
र्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वेज्यमेव स्यात् । ह्रस्वग्रहण इति । अतो भिस शेस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घसूतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं

॥ भा० ॥ तपरस्तत्कालस्येतिनियमार्थमितिचेद्दीर्घग्रहणं स्वरभिन्नाग्रहणम् । तपरस्तत्कालस्येतिनियमार्थमितिचेद्दीर्घग्रहणे
स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमितिचेद्
ह्रस्वग्रहणेदीर्घसूतप्रतिषेधः । प्रापकमितिचेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घसूतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् ॥

॥ कै० ॥ हि सुवसनग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां वाहकस्तदा-
ष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु पश्याम् । तत्र परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च वाहकः । नन्वत इति तकारोच्चा-
रणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाशयेन । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । कृत इडातीरिति यथा ॥

॥ वि० ॥ प्रतिषेधं लक्षणभेदाच्चातो भिस इत्येतद्विषयं तपर इति लक्षणमनवकाशमिति न युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते । अत इतीति । तपरत्वस्य संदिग्धत्वाद्
विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति । नैतदिति । अत्र भाष्यमानत्वेन सवर्णावाहकत्वाद्यथा तपरत्वं मुखसुखार्थं तथेत्यर्थः । कृत इतितपरत्वं तु गुणान्तरयुक्त-
संग्रहार्थम् । अन्यथादासोच्चारणे जीर्ण इत्यत्र के प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तत्वाभावाच्च स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे और्ध्वतीत्यत्र न स्यादितिभावः ॥

॥ वि० ॥ भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रवाधादितिभावः । अप्राप्तिरेवात्र निवृत्तिः । भाष्ये यद्येवमित्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रस्ता-
वित्यर्थः । यस्यां दृष्टौ तत्परकरणं तदन्यत्र दृष्टौ प्रयोगे हेसादीनामपसंस्थानं कार्यमितित्यर्थम् । अभ्यासार्थं द्रुता दृष्टिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा
शिक्षाणामुपदेशार्थं दृष्टिरिष्टा विलम्बितेति दृष्टिषु उपलब्धय एव भिन्नकाला वशीस्तु तत्काला एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये किं पुनरितिप्रश्नः । तत्तत्कालावच्छिन्नता-

॥ कै० ॥ यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । विभागाधिका इति । द्रुते श्लोकसूचं

॥ भा० ॥ अणुं सवर्णान् गृह्णातीत्येदस्तु तत्परस्तत्कालस्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणुं सवर्णान् गृह्णातीत्य-
स्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तत्परस्तत्कालस्येतस्यावकाशः । दीर्घस्तपराः । ह्रस्वेषु तत्परेषुभयं प्राप्नोति ।
तत्परस्तत्कालस्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्येवं द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंस्थानं कालभेदात् ।
द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंस्थानं कर्त्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां
द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये द्रुतायां दृष्टौ वशीस्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् ।
ये च मध्यमायां वशीस्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् ॥

॥ कै० ॥ बोद्धार्यति वक्तुं नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्तवन्ति तस्या एव मध्यमायां दृष्टौ द्वादश पलानि स्तवन्ति ।
नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु दृष्टौ षोडश पलानि स्तवन्ति ॥

॥ वि० ॥ लोष्ठपुटव्यापारजन्त्या भिन्नकाला एवेत्याशयेन कालभेदादित्युत्तरम् । विभागाधिका इति । तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटाक्षया प्रतीतिः ।
तयो भागा अधिका इत्यर्थस्तुचितः । केवलसंख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात् । तत्तासाधुत्वाच्चेतिपरं । यस्या नाडिकाया इति । सुषुम्णाया
इत्यर्थः । पलानि । विन्दवः । ब्रह्माण्डसम्बद्धा साऽऽस्यतविन्दुस्त्राविशीतिप्रसिद्धियोगिनाम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये सिद्धं त्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदाद् दृष्टित्वैविध्यम् । वशीस्तु दृष्टिभेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः ।
अवस्थिताः । नियतकालाः । चिराच्चिरवचनात् । चिराच्चिरकालोच्चारणजनकयद्वाद् जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इतिभावः ।
उपचयापचयौ कालद्विह्रसौ । अलस्यादिभेदादिति । अलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽलस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि
न वर्णस्वरूपभेद इतिभावः । तद्भेदे । प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः कचित्पाठः । दृष्टिभेदात् । द्रुताददृष्टिभेदात् । भिन्नकाला एवेति । चिराच्चि-

॥ कै० ॥ सिद्धं त्विति । सर्वासु दृष्टिषु न वशीनामपचयापचयौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदात् गतिभेदेऽपि न मार्गभेद
इत्यर्थः । विषम इति । वशीः प्रयत्नजन्त्याः । तद्भेदे दृष्टिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः ।

॥ भा० ॥ सिद्धं त्ववस्थिता वशी वक्तुश्चिराच्चिरवचनादृत्तयो विशिष्यन्ते । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वशी द्रुत-
मध्यमविलम्बितासु । किंकृतस्तर्हि दृष्टिविशेषः । वक्तुश्चिराच्चिरवचनाद् दृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्रयभियायी भवति
आशु वशीनभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण
कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन । विषम उपन्यासः ।
अधिकरणमताऽध्वा ब्रजिक्रियायाः । तत्राऽयुक्तं यदधिकरणस्य दृष्टिहासौ स्याताम् । एवस्तर्हि स्फोटः शब्दः ॥

॥ कै० ॥ एवन्तर्हीति । व्यक्तिसफोटोऽत्र विवक्षितः स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पश्यशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

॥ वि० ॥ रोपलक्ष्युपयोगिदृष्टिहासयुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः । उत्पत्तिवादिनो वशीत्यपि प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात् तावत्तावत्काला-
वच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । नचाऽनुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इतिवाच्यम् । विनिगमनाविर-
हादिति । अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते । भाष्य एवं तर्हीति । अवेति । भाष्य इत्यर्थः । सच नित्य इति । आकाशादिवदितिभावः । ननु
स्फोटोऽसिद्धफलित्वत्वेत्यत्र आह । एतच्चेति । स एवायमकार इतिप्रत्यभिज्ञानाद् एकं पदमिति प्रत्ययाच्च तस्मिन्निवित्यन्वय विस्तरः ॥

७७४

॥ वि० ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स कथं शब्दगुणोऽत आह । शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्मिन्निवाव्यपस-
रणद्वारा स्वधर्मरूपधिततदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः । तद्विधवायाः पुनः पुनरुपलब्धेरनैरन्तर्वेऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति । तच्च-
वेति । पुनः पुनरुपलब्धोऽविच्छेदेन दर्शनम् । ह्रस्वदीर्घादि । तमेवायं विलम्बितमुच्चारितवानन्यो द्रुतमिति वदित्वा व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः ।
एवञ्च परिदृश्यमानकालभेद उपलब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णस्तत्तद्रूपेणाऽभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये
ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च । तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तत्तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घभूतरूप-
स्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्वेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घभूतास्तु स्वत एव भिन्ना

॥ कै० ॥ शब्दगुण इति । शब्दस्य गुणः उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनः

पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां दृष्टावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति

॥ भा० ॥ ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेय्याघातवत् ॥

॥ कै० ॥ दृष्टिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्वदृष्टिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घभूतास्तु स्वत

एव भिन्ना भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः ॥

॥ वि० ॥ इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनाऽऽरोपितभेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिदृष्टौ तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता दृष्टि-
रित्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालदृष्टिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयद्वीथकाखोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवाऽस्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः ।
अयं तु वैकृतः । तच्च कालस्यादिकृतत्वात् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालावयम् । अयं तूपलब्धेरैव धौनः पुन्ये कारणम् । धौनः पुन्यव्याविच्छेदेनोपलब्धि-
धारासावेण न तु विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं
ननु निमित्तसंस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिनां त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति ॥

७७५

॥ वि० ॥ ननु भेय्याघातो भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह । भेरीमिति । कर्मगुणमिति भावः । भाष्ये आहत्य तं शब्द-
मुपलभमान इति शेषः । ननु दृष्टान्तो ध्वनेरुपलब्धमानस्य भेदो न तत्रैव वर्णस्य द्रुतादिस्थिति वैधर्म्यत आह । उपलब्धिसामान्ये इति ।
यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभ्यमानस्येहापि तत्तद्रूपौ तावत्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलब्धमानमित्येतावत्वेव
दृष्टान्तः । नचैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेय्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह । दाष्टान्तिकेति । भाष्ये ध्वनिः स्फोटश्च ।
स्त इति शेषः । किन्तुदित्यत आह । शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन । उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरुपलब्धिधौनः पुन्यकारणत्वाद् व्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्र-
मेणैव भाष्यप्रवृत्तस्तदुभयं स्वभावतः सिद्धमिति शेषः । ननु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः । योग्यप्रत्यक्षसिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन प्रमाणे-

॥ कै० ॥ भेय्याघात इति । भेरीमाहस्तीति भेय्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः

कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरम् एवं दृष्टिपूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति ।

॥ भा० ॥ तद्यथा भेय्याघातः । भेरीमाहृत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चिद्विंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत्

स्फोटस्तावानेव भवति ध्वनिकृता दृष्टिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च

केषांश्चिदुभयं तत्स्वभावतः । तत्परस्तत्कालस्य ॥ ॥

॥ कै० ॥ दाष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्येत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धो व्यञ्जकत्वेन यो

ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण

सिद्धावित्यर्थः । केषांश्चिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानामु ध्वनिरिव ॥ ॥

॥ वि० ॥ नेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेय्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः शब्दानां चिराचिरोपलब्धिकालावयमवच्छेदवान् वैकृतध्वनि-
रेवाव्यत्वादिना लक्ष्यते । मरुत्त्वन्धिरकालत्वम् । वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाहोभयं तदिति । तदुक्तं हरिणा । वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरप्यते । ग्रहणे
तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे । दृष्टिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते इति । शब्दस्योर्जसभिव्यक्तैर्दृष्टिभेदाय वैकृत इति च । उभयमित्याहत्या योजनायम् । उभयं
गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्तवाचांमुभयम् । अव्यक्तवाचां वर्णधर्मानां कालध्वनिरित्येत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावयवभेदोऽप्युच्यते । ग्रहणकर्मीभूतमुभयम् प्राकृ-
तवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याव्यत्वादि चिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥ ॥

॥ वि० ॥ आदिरन्त्येन । संज्ञयेवेति । संज्ञाबोधकेनान्यसमभिध्याहृतेच्छब्दसहितदिशब्देनेत्यर्थः । आक्षेपप्रकारमाह । आद्यन्थीचेति । यद्यप्या-
दिशब्दः परमात्रमपेक्षते अन्यश्च पूर्वमात्रं तथापि सह प्रयुज्यमानौ मध्यापेक्षावितिभावः । मध्यमानामेवेत्येवकारः सौख्यभ्युद्योतकः । स्वरूपमि-
त्यनुवर्त्तनादिति । अन्ये तु आद्यन्त्यशब्दाभ्यवयवाचकाभ्यवयवी समुदाय आक्षिप्त इति सम्बन्धित्वेनाविधेयादादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु न । आचारादप्रधान-
त्वाज्ज्ञोपश्च वलवत्तर इत्युक्तेरन्यान्यनुवन्थानामिवास्यापि संज्ञाकार्याभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूताऽन्यमात्रपरामर्शसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाभावेनाप्रधानत्व-
तीयानिर्देशादित्यतः युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थकथनमेव भाष्ये स्वस्य च रूपस्येति । तेन आद्यन्त्यशब्दौ पूर्वापरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ किन्त्ववयवशब्दाविति

॥ कै० ॥ आदिरन्त्येन । असम्यक्त्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः । संबन्धिग्रन्थेति । संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः । आद्यन्थीच
मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वरूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादाद्यन्थी समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति

॥ भा० ॥ आदिरन्त्येन सहेता । आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्यक्त्ययः संज्ञिनोऽनिर्देशात् । आदिरन्त्येन सहेतेति असम्यक्त्ययः ।
किं कारणम् । संज्ञिनोऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्थेतिवचनात् । सिद्धमेतत् ।
कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणाः स्वस्य च रूपस्य शाङ्कस्तन्मध्यस्थानाञ्चेतिवक्तव्यम् । सम्बन्धिग्रन्थेदौ तुल्यम् । सम्बन्धि-
ग्रन्थेदौ तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिग्रन्थाः । मातरि वर्त्तितव्यम् । पितरि शुश्रूषितव्यमिति । नचोच्यते स्वस्यो मातरि
स्वस्मिन् पितरीति । सम्बन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिग्रन्थावेतौ । तत्र
सम्बन्धादेतद्वक्तव्यम् । यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥ ३३ ॥

॥ कै० ॥ समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमावात् । स्वरूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यवेति केवल
एव यकार आदेशः प्रवर्त्तते न तु शकारसहितः ॥ ३३ ॥

॥ वि० ॥ सूचयतीत्याहुः । समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादितिभावः । ननु स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्यस्यापि परामर्शः
स्यात् किञ्च सहग्रहणेन संज्ञात्व इव संज्ञित्वेऽपि साहित्यापत्तावन्त्यसहिततादेर्विशिष्टस्य यणितिरूपस्य संज्ञित्वे दध्यवेत्यादौ शकारसहितः स्यादत आह । स्वरूपं
त्विति । अत्र वदन्ति । समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्यः वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्य भाष्यविरोधः । टिप्पुभाष्येकदेशवदस्यापि शाङ्क-
त्वप्रसङ्गभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकः । अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात् विशिष्टे तद्वारोपादिशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैधर्म्यमिति ॥ ३३ ॥

॥ वि० ॥ येन विधिः । ननु येनेति करणे तृतीया न कर्त्तरि पष्ठोपत्तेः । शास्त्रे करणञ्च विशेषणमेवेत्येव भाष्यकृद्व्यति । तदन्तर्हति बहु
ब्रीहिः । एवञ्चेको यणित्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह । शब्दानुशासनंति । वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽप्येव वक्ष्यमाणत्वान्नैतं पूर्वपक्षी
जानातीति विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्सम्बन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति सूत्रार्थं मत्वा शङ्का अत एवाये विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति । विधिरिति च भावे किः ।
सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः । नन्वयनमित्यादितश्चयनमित्याद्यर्थावोपाद् अर्थाभिधानयोग्यस्यैवाऽऽदेशत्वात्कथमत्राऽऽदेशोऽत आह । प्रकरणेति । भाष्ये यथैवेति ।

॥ कै० ॥ येन । इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येऽनेकाल इति ।

ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाद्यादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं

॥ भा० ॥ येन विधिस्तदन्तस्य । इह कस्माच्च भवति इको यणचि । दध्यव । मध्यव । अस्तु । अलोऽन्यस्य

विधयो भवन्तीत्यन्वयस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तु दोषः स्यात् । एचोऽयवायाव इति ।

नैप दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाचन्ता आदेशा भविष्यन्ति ।

यदिचैवं कचिदैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदकम् । अपिचान्तरङ्गवर्जिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् ॥

॥ कै० ॥ परिहारान्तरविवक्षया । यदिचैवमिति । आहुण इत्यादौ । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादित्सेन
यद्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाच्चैरूप्यप्रसङ्गः । यद्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति ॥

॥ वि० ॥ एवा तदन्तविधावयदेः कार्यत्वम् । अयादेशस्तु तदन्तविधी साधुत्वस्यायादिना बोध्यमानतया कार्यत्ववितिविवेकः । अजादिरिति । यस्मिन् विधिरिति
परिभाषणादितिभावः । यद्यनिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति पठौ तु साधारणीतिभावः । तदादितदन्तविधुपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोधा । अत एवालोऽन्यस्ये-
त्यादेशप्रवृत्तिरित्याहुः । भाष्येऽन्तरङ्गवर्जिरङ्गे इति । वर्णमावाच्यत्वेन वर्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्यमुदायस्य न कोऽपि विशेषः स्यादितिभावः ॥

७७८

॥ वि० ॥ अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः । बाधक इत्यस्य तत्र मते उभयोः समत्वेन परत्वादिति शेषः । गुणः पुनस्तत्त्वेन । गुणोऽतीति । इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चकाशयः । ऊर्द्धं चतुष्काशय इति विवेकः । नानेति । अत्र यथा प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यम् । इयायेत्यासिद्धेः । तापकासंभवाच्च । केचित्तवापि तदादितदन्तविधायस्य बाधेत्वाभावात्तदप्रवृत्तिः सा वर्तुं चाऽशक्या । बाधोऽप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंभवेति भाष्याशय इत्याहुः । अहर्ति विराकरोति । असतीति । सति तु तस्मिन् अन्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम् । एवमपि गन्तव्यजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यगो

॥ के० ॥ स्योन इति । सिववोक्तुकादौशादिके न प्रत्यये गुणो वक्ष्यते । ऊर्द्धं कार्यवयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादौ वक्ष्यते । वाध्यते गुणस्त्वनन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते । गुणो ह्यङ्गसंस्थिनीमिगलक्षणां लक्ष्मीमुपधामार्हधातुकं चाश्रयति ऊर्द्धं तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिश्च प्रत्ययमित्यस्यापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यथादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यथादेशाऽन्तरङ्गः

॥ भा० ॥ तत्र को दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यथादेशस्य वक्षिरङ्ग लक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यथादेशो न शब्दमाश्रित्य गुणः ॥

॥ के० ॥ प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वाग्वाङ्गं वक्ष्ये इत्येतन्नास्ति यदेकाश्रये वाग्वाङ्गं यथा कार इति प्रजाश्रये यगदृष्टौ तदेकाश्रय प्रवृत्तिः । यदिच इको यगचीत्यत्र तदन्ततदादिविधौ स्यातां तदा यथादेशस्याऽन्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाङ्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । अहर्ति तदन्ततदादिविधौ योऽन्तरङ्गत्वस्येत्यर्थः । एवं वक्षिरङ्गलक्षणो गुण इति आशयेयम् ॥

॥ वि० ॥ गुणस्य तृकरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथञ्च वक्षिरङ्गत्वम् । तस्मात् संज्ञापेक्षं न वक्षिरङ्गं गुणादूर्द्धं तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊर्द्धं कृते यथा वाग्वाङ्गयो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । एवमिति । सति तदादितदन्तविधौ यथा तुल्यनिमित्त इति न स वक्षिरङ्ग इति भावः । भाष्ये ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिना यगो वक्षिरङ्गत्वं गुणस्यान्तरङ्गत्वं दर्शयते । एवञ्च परत्वाङ्गुणः स्यादिति कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यगुनिमित्तो न शब्दावयवत्वेन न शब्दस्य ततो वक्षिरङ्गाभावः । गुणनिमित्तो न शब्दादूनशब्दस्य वक्षिभूतौकारघटितत्वाद्यगो वक्षिरङ्गत्वमिति भावः ॥

७७९

॥ वि० ॥ भाष्येऽल्विधिश्रुति । स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरित्यर्थः । अलोऽन्यस्यादेशो नेति नियमेनेति शेषः । अल्वित्यस्येति । कदाचिदित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथाऽऽदेशस्य स्थानिवत्त्वात्सुलोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकां प्रसिद्धित्यर्थं कदाचिदेकांस्त्वस्यापि सर्वोद्देशत्वसिद्धेरत आह । अनेकालिति । सर्वस्येवेति । षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्येत्यर्थः । प्रकृतं नाम पूर्वव निर्दिष्टमनुवर्तमानञ्च ईदृदेहि वचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह । प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसन्निधिः । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थकप्रकृते इत्यस्य विशेष्ये इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक् चेति स्यादत आह । प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसन्निधिः । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थकप्रकृते इत्यस्य विशेष्ये इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक् चेति

॥ के० ॥ अल्विधिश्रुति । अलोऽन्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसङ्गावादन्यालन्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति योः पन्था इत्यत्रालोऽन्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदाचित्पथित्यस्याकारः स्यात् कदाचित् थित्यस्य । अनेकां श्रुत्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्येवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च कचित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदृदेहि वचनं प्रष्टुमिति वचनस्य । कचिदधिकारात् यथैरजित्यत्र

॥ भा० ॥ अल्विधिश्रु न प्रकल्पेत । योः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया ॥

॥ के० ॥ धातोः । कचिदाद्येपात् यथेको भवित्यत्र सना धातोः । करण एषेति । विधिप्रशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणं विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यगचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधिरभावः ॥

॥ वि० ॥ कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु अस्य न सर्वत्र प्रवृत्तिरव्यावर्तकत्वादिति भावः । कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते । स शब्द इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणमेति । कार्यविधिविति शेषः । विशेषणत्वलाभोऽत्रैवम् । करणस्य व्यापारवत्त्वनिवमादन्तेषां च व्यापाराभावादिशेषसमवाय करणशब्देनोच्यते तस्य चेतरेषां करणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासज्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयविशेषणमेव प्रायेण तदन्तशब्दकमिति इको यगचीत्यादौ न दोषः । कचिन्तु सति गमकोऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदपि अन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् ॥

१८०

॥ वि० ॥ भाष्येऽन्येन चान्यस्येति । अन्येन यस्य कार्यं यस्मिन् परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो भोजनम् । सेनाङ्गत्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह । वक्षति । वक्ष्येवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्दृश्येत्यर्थः । तस्य । गृह्यमाणस्य । उपाधय इति । विशेषणानीत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । उपाधय इत्यनुकर्षः । वार्त्तिके तदन्तोपाधीतिभावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् । तदन्तसंज्ञायामप्युपाध्यास्तु

॥ कै० ॥ हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाभावादेकवङ्गाभावात् । ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इतिग्रहणं तस्य ये

॥ भा० ॥ अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिवि-
धत्ते । तथा संधामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । स्वमित्रायाचा धातोर्यतं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं
विधत्ते । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः । येनविधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रह-
णोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च
प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेन
इहैव प्रयुक्तासः स्यात् । अस्मिन्नीति । इह न स्याद् आमुहि शक्नुहीति । तथोद्योष्यपूर्वस्येति ओद्यपूर्वप-
रणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । ओद्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ उपाधय इत्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत् ॥

॥ वि० ॥ विशेषणेन सम्बन्धो विरोधाभावादत आह । संज्ञा हीति । विशेषणभावम् । गुणभावम् । यद्वा संज्ञिप्रत्यायने तद्दोषे सति विशेषणत्वमापन्नैत्यर्थः ।
आत्मनेतिपाठे स्वयमित्यर्थः । आत्मन इतिपाठे तु स्वयमेव । गुणानाञ्च परार्थत्वात् पदार्थैकदेशत्वाच्चेति न्यायादितिभावः । अवधित्वेति । अवधित्वं च तदनारम्भ-
कत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं पूर्वोदयोगे अवयवित्वञ्च तदारम्भकत्वमिति ते एकस्य न सम्भवत इत्यर्थः ॥

१८१

॥ वि० ॥ ओद्यः पूर्वो यस्मादिति विशेषेण दोषः । पद्यार्थे वक्तुमीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्वाच्यवत्वमोद्यस्य
वक्ष्यत इति नायं दोषस्तथाऽपि सुसुर्पतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवमुतस्येति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वासम्भवः । संयोगपूर्व-
कोकारान्तप्रत्ययाभावेनाऽव्यावर्त्तकतयाऽसंयोगपूर्वादिति निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नचाङ्गविशेषणत्वं चांगु इत्याद्यसिद्धेरतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्यय-
विशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । नचासंयोगादितिवक्तव्ये पूर्वग्रहणादिशेषणस्याप्युपाध्यास्तु विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् ।
वाच्यदृष्ट्याऽस्मात् । किञ्च व्यवहिते त्विणु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादितिभावः । भाष्ये निपूर्त्ता इत्यत्र न आस्येतिनतन्निषेधः । विशेषणविशेष्यभावे

॥ कै० ॥ सङ्कीर्णमिति । ओद्यः पूर्वो यस्मादुकारान्ताद्गतोऽस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् तत्र च सूत्रार्थं धात्ववयवत्वमो-
द्याऽऽश्रयितुञ्च युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरैकस्य विरोधात् । सिद्धन्विति । दृष्टादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु

॥ भा० ॥ सङ्कीर्णं संगीर्णमिति । इह च न स्याद् निपूर्त्ताः पिण्डा इति । सिद्धन्तु विशेष-
णविशेष्ययोर्थेष्टत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्थो भवति ॥

॥ कै० ॥ संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इत्यन्तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला तत्रोतश्च प्रत्ययादित्वादौ विशेषणसम्बन्ध-
मनुभूय विशेष्येण सम्बन्धसुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः ॥

॥ वि० ॥ कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रवक्तव्यत्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह । दृष्टादीति । एवञ्च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽनन्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव
प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वाद्दृश्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमितिभावः । गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेतिभावः । इत्यन्त्विति । तदपेक्षत्वादि-
धियाकोकवाक्यतापेक्षैवेत्यर्थः । यदुक्तं संज्ञा हीति तत्राह । तत्रेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महत्तं प्रभवतीतिन्यायादितिभावः । भाष्ये यथेष्टमिति ।
विशिष्टं वैशिष्ट्यं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमेकत्वं इवमितियोगेषु यथेष्टमित्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानान् प्रकृते विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव
बोधो न तु विशेष्ये विशेषणमितिरीत्येति तात्पर्यम् ॥

७८२

॥ वि० ॥ सुवन्तस्येति । सुपेत्यपस्थितस्थितिशेषः । तद्विशेषशब्देनेति । सुवन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इतिभावः । श्रितान्तमिति । विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादितिभावः । सम्बुद्धान्तमिति । इदमुपलक्षणं कष्टं परमश्रिता इत्यादेः । तदन्तविध्यभाव इति । नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसम्भवादितिभावः । अत्र वदन्ति । एवं हि कृष्णश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरितिभाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु सुसृजितैः श्रितादिभिरिति विवरणकृतः सिद्धान्ताशयवर्णनम् । तत्र । पूर्वकालेकेत्यादौ सुप इतिप्रथमान्ते तथासार्थसम्भवात् । तस्मात् समर्थपरिभाषोपस्थितं समर्थपदार्थं प्रति विशेष्यण-

॥ कै० ॥ समासेति । श्रितादिभिः सुवन्तस्य विशेष्येण सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्शयते श्रितादयः प्राधान्येनाऽऽश्रयितव्याः । तद्विशेष्यत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुवन्तं न भवतीति सम्बुद्धान्तमुदाहरणं परम-

॥ भा० ॥ यावता यद्येष्टम् । इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वकमिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किन्तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्मन्ययादिति । तथा उदोद्यपूर्वस्येति नौद्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोद्यपूर्व इति किन्तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओद्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र साभूत् । प्रत्ययविधौ नडस्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति सूदनडस्यापत्यं सौदनः ।

॥ कै० ॥ श्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणं सुवन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते सौदनः । अनुश्रितिकादित्वादुभयपदद्वयः । नडादीनां प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः ॥

॥ वि० ॥ तथा प्राप्तस्तदन्तविधेर्नपेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदस्य सूचीयतत्तत्त्वोत्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तं तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुवन्तेनेवेति नियमः कुक्षकार इत्यादौ सुपः प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । परिपूर्णं पदमिति न्यायस्तु यस्योत्तरवाकाङ्क्षयाऽन्वयस्तद्विषयो न तु यवान्वयस्तद्विषय इति कुक्षित इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

७८३

॥ वि० ॥ तत्र यद्यपीति । एवञ्च ङीवभावेऽपि ङीषा सिद्धिरितिभावः । किं नद्या इति । सत्यति पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीपि तस्योदात्तत्वाय तच्चारिताच्छीङ्गित्यमिदम् । एवञ्च तस्यावशकत्वे पाठो निष्कल इत्यन्यदिति काश्चित् । नन्विजो जित्वादृष्टिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिल्लव न हि अशब्दस्य यस्मात्तेचित्तोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत्र आह । उत्तरार्थमिति । वाचविरित्यादौ स्वरादिस्मृतये इतिभावः । अकचीति । सर्वजसि स्थितेऽन्तरङ्गानपीतिन्या-

॥ कै० ॥ अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु दृष्टं महदितिपठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीप् न भवतीति उगिल्लचणो ङीप् प्रार्थते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथाचोक्तं नद्यजायुदात्तत्वे

॥ भा० ॥ किमविशेषण । नेत्याह । उगिद्वर्गग्रहणवर्जम् । उगिद्वर्गग्रहणं वर्णग्रहणं वर्जयित्वा । उगिद्वर्गग्रहणम् । उगितश्च भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत इह द्वाविः श्राविः । अस्ति चेदानीं कश्चित्त्वकोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्हः अस्तस्यापत्यमिः । अकञ्चस्वतः सर्वनामाथ्यधातुविधावुपसंख्यानम् । अकञ्चतः सर्वनामाथ्यविधौ श्रुत्वो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकञ्चतः । सर्वके विश्वके । अथयविधौ । उच्चके नीचके ॥

॥ कै० ॥ दृष्टव्यस्तोरुपसंख्यानमिति । ङीपि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत इति । तदन्तविधावसति जित्करणमुत्तरार्थं स्यात् । सर्वक इति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाकचि कृते लुप् स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्यवयवानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भाविषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति नाथ्यदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् ॥

॥ वि० ॥ येन शीभावादि बाधित्वाऽकचि यस्मात् प्रत्ययविधिरित्युक्तेरपत्यव इतिनिषेधाभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि ग्री न स्यादित्यर्थः । लुगिति । यद्यपि लुक्कादिस्वराणां सोर्कोपः सिध्यति तथाऽपि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् । पराङ्गैः । तथाचामन्त्रितायुदात्तत्वं स्यात् चितः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तश्चेत्यत इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ अन्ये त्वाहुः । अमो भित्तेन परस्मैत्यस्य तत्ताप्रवृत्तौ तत्संनिधौगणित्वाद्युदात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्रसिरिति-
भावः । ननु भिनत्तीत्यादौ यदागमा इतिन्यायेन न दोष इति चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्दीजम् । नचात्र तदस्ति । अन्ता-
वयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थान् । एवञ्च नन्दीत्यप्येतदुदाहरणं बोध्यम् । भाष्ये च अस्वत इत्युपलक्षणं
बोध्यमितिकथितम् । ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासंनिधानात् कथं सर्वोदीनीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह । तदेति । अन्येत्यस्यान्वर्थेत्यादिः । वस्तुतः

॥ कै० ॥ भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरण तु तत्सिध्यतीत्यभिन्नोऽवेति दृश्येति धातो-
र्विधीयमानं कृत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः । भिनत्तीत्युदात्तानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिटः स्वरौ

॥ भा० ॥ अस्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं
भवति तदन्तस्य वा नचेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् ।
तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति ॥

॥ कै० ॥ धातुस्वर इष्टव्यः । सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्तोऽकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामा-
नीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञो सर्वोद्भिर्भिर्गोष्यते । अन्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवाद्विभिरितिभावः ॥

॥ वि० ॥ शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिन्त्यम् । शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वं हि स्यादप्याक्षेपः सत्त्वं त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य
वा विशेष्यत्वे मानाभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योगरूढत्वं योगरूढस्यत्वे हि योगान्वितरूढार्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देशविधेयभाव इति कस्य विशेष्य-
तया तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् । वाप्रकारा इति । वासदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे चन्द्रेकशेषगर्भौ बहुव्रीहिरितिभावः । एवं हि प्रभूपराभू इत्यादीनामपि
धातुसंज्ञा स्यादिति अडावयवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्यादयं समाधिरकञ्विपव सवेति बोध्यम् । सरजित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेनैतन्म्यासे सिद्धिर्बोधा ॥

॥ वि० ॥ ननु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत् तदभावादित्यर्थः । यथाऽवयवेति । अवयवौ प्रत्यवयवमवयवान्तरसन्निधौ समवेत इतिभावः ।
नन्वेवमपि भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैवावयविप्रत्यये हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बहुभाव इत्युक्तेराह । अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सृवं
कथमारोपिते स्यादत आह । गौणेनापीति । स्वरितत्वगुणयोगाद्यथाऽन्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह । छत्वेत्यादि । छत्वं गुरुच्छिद्रावरणं

॥ कै० ॥ उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्यादित्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वक्ष्यन्ति
यथाऽवयवदर्शनात् गौरित्यवयवविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योऽवयवोऽन्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयव-

॥ भा० ॥ तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्तस्येति । स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य
उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवंमिहापि तदन्तान्तस्य तदन्तस्येति ॥

॥ कै० ॥ वान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि ह्यर्थेन
शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्वं प्राश्रयः शूलदण्डाजिनशौतोष्णहस्तादिषु ॥

॥ वि० ॥ गौणोच्यते तत्रैव हिच्छात्र इत्येते । एवं प्राश्रयशब्दोऽन्तजुपाये अयःशूलशब्दस्त्रीजुपाये दण्डाजिनो दम्भे शौतोऽलसे उष्णः शौथुः गौणः । तत्रैव
प्राश्रयकायः शूलिकादायजिनिकशीतकोष्णादिप्रयोगेष्टः । तस्यादित इत्यत्र चार्द्धशब्दशब्दोऽर्द्धमात्रावाच्यक इत्याहूष्यम् । आदिनाधारोऽधिकरणमित्यादिसंयज्ञः ॥

७८६

॥ वि० ॥ मध्यपातिन इति । यस्याकजादिस्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः । भाष्येऽक्तपरिमाणानामिति । अत्र परिमाणमा-
नुपूर्वविशेषोऽपि । परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छिन्नाधीनां तदाह । संख्येति । भाष्येऽधीनामिति । संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधि-

॥ कै० ॥ तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विप्रति । अक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-

॥ भा० ॥ तदेकदेशविज्ञानादा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्गणनेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति ।
अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवदत्ताख्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उप-
न्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्चसंज्ञेति
एकेनाप्यप्येन भवन्ति । द्रौणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूनं । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । य
एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खायांमपि भवति द्रौणेऽपि । शुक्लो नीलः कुष्ण इति हिमवत्यपि भवति
षट्कणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

॥ कै० ॥ परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां
भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ कगद्वादिजननेऽपि शुनः प्रवृत्तवदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमन्वयमेवेत्यत आह । नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणक-
ग्रहणे एकदेशविज्ञानादयस्याप्यपटत्तिरिति भाष्याशयः ॥

७८७

॥ वि० ॥ ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्चतः शब्दान्तरत्वादकजादेः सर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमत आह । यद्यपीति । अत्यतिरेककृत इति । अन-
वयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेशसादृश्यञ्च मध्यपातिन्वेन बोध्यम् । ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्तिकारक्षणेण

॥ कै० ॥ एवं तर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादत्यतिरेककृत इत्यर्थः ।
प्रयोजनमिति । अन्वयसंज्ञाचिन्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरूपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विशेष्यम् ।
उपपदविधिविति । भयाद्यादिभिः कर्म विशेष्यते । चेमप्रियमद्रेण चेत्यत्र तु कर्मणा चेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रतिषेध

॥ भा० ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्गणनेन गृह्यते इति । यद्यं नैदमदसोरकोरिति सक-
कारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः
स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्गणनेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य यो-
गस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् । सर्वं परमसर्वं विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः । नीचैः पर-
मनीचैरिति । उपपदविधौ भयाद्यादिग्रहणम् । प्रयोजनम् । भयंकरः । अभयंकरः । आकुंकरणं स्वाणंकरणम् ।
उनील्विधाकुं गृहणम् । प्रयोजनम् । भवती अतिभवती । महती अतिमहती । प्रतिषेधे स्वस्वाद्विग्रहणम् । प्रयोजनम् ।
स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणविस्वादिग्रहणञ्च प्रतिषेधे । प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्वाचितक-
म्बल्यभ्यो न तद्विस्तृतलुकीति । द्विविस्वा द्विपरमविस्वा । त्रिविस्वा त्रिपरमविस्वा । द्वाचित्वा द्विपरमाचित्वा ॥

॥ कै० ॥ इति । विधीयते इति विधिः सामान्येन गृह्यते इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्वाद्विभिः प्रातिपदिकस्य
विशेषणात् । द्विपरमविस्वेति । द्विगुणा संनिधापितमुत्तरपदं विस्वादिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः ॥

॥ वि० ॥ वार्तिकतोऽन्वर्थत्वं नेष्ट किञ्च संज्ञिनामुपात्तत्वेनाद्येपे समानाभाव इत्यत आह । अपूर्वो वेति । एतद्वार्तिकमुत्पाद व्याख्यानादव्यवर्त्तकमपि शब्दरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । भयं चाद्यादिचित्ति बन्धमभिप्रेत्याह । चेमेति । विधीयत इति । सूत्रे विधिप्रवृत्तेन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भावः ॥

७८८

॥ वि० ॥ ननु स्वं रूपमित्यनुष्ठत्या स्वस्याऽपि संज्ञासिद्धौ किं तस्य चेत्यनेनात आह । स्वमिति । तेन सूत्रप्रत्याख्यानादितितत्पर्यम् । प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । स्वरूपविधिविषयैवेति । प्रातिपदिकविशेषोपादानविरचितकार्यविषयैवेत्यर्थः । किं पुनः कारणमिति भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची । तज्ज्ञापयतीति । बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तत्पर्यम् । नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधावित्यस्य

॥ कै० ॥ दितिग्रहणञ्चेति । परमदित्यादिभ्यस्वनभिधानाद् गणो न भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुष्ठितं वार्त्तिककारो नेच्छति तथाचाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिसदन्तत्वं इति प्रयोजनमवाचत् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । ननु रोगीशब्दो न प्रातिपदिकं

॥ भा० ॥ दितिग्रहणञ्च । प्रयोजनम् । दितिरपत्यं दैत्यः । अदितिरपत्यमादित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यदि-
तिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । रोग्या अण् । रोग्या अण्ग्रहणञ्च प्रयोजनम् । आजकरौगः । सैहिकरौगः ।
तस्य च । तस्यचेति वक्तव्यम् । रोगः । किं पुनः कारणं न सिध्यति न तदन्ताञ्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाञ्च
व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । इह
सूत्रान्ताद् ठम्भवति दशान्ताद् ङो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र
तदन्ताञ्च तदन्तविधिना केवलाञ्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

॥ कै० ॥ प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति वचनात् स्त्री-
प्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ॥

॥ वि० ॥ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यशाहकतया दित्यादिविवादापि तदन्तविधिसंभवेनान्तग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽग्रह तावप्रातिपदिकेनेति व्ययम् ।
एतेन ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किञ्च परमदित्यादिभ्य इवाऽनभिधानेन केवलेऽग्रहस्येति व्यर्थं सति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
सतात्पर्यशाहकतया समासेत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात् सूत्रभाष्यवार्त्तिकारूढतात्पर्यशाहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवोगि-
दण्यग्रहणवर्जमित्यादेश्वरितार्थम् । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं न चमत्कारकारि ॥

७८९

॥ वि० ॥ सा तर्ह्येति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा । यदयमिति । पूर्वोदित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वस्यादिति । पूर्वशब्दव्यति-
रिक्तादपीत्यर्थः । भाष्ये यत्तर्हि योगविभागमिति । नचेष्टादिभ्यश्चेत्यवानुष्ठत्यर्थं तथा पाठोऽत एवानिष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एतज्ज्ञा-
प्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाभावाऽनुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं चितः । एकयोगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरवानुष्ठितसिद्धयेतिदिक् ।
एवञ्च रोगीत्यादौ केवलस्याप्राप्तेस्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् । ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपि चेद् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह ।

॥ कै० ॥ सपूर्वादिनिमित्तमिति । पूर्वग्रहणेन सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्यात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः ।

॥ भा० ॥ इदानीमेव ह्यक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं पूर्वोदिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं
करोति इतरथा पूर्वोत्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् । किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नैत्याह । यच्चानुक्तान्
यच्चानुक्तस्यैव सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति । रयसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥

॥ कै० ॥ यच्चानुक्तान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यवान्तग्रहणं सूत्रेणैवोपात्तं तत्र । यथा दशान्ताद् उ इति
दशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति । यद्विधाविति । ठम्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमर्शिक इति ठम भवति ॥

॥ वि० ॥ अप्रातिपदिकेनेति । ज्ञापकस्य सजातीयमित्यन्तादिति भावः । अत एव पूर्वोदिनिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वाच्चेत्यस्य ग्रहणवतेति परिभाषा-
पकत्वे कैयटोक्तं संगच्छते । यवान्तेति । अन्तग्रहणमुपलक्ष्यम् । अत एवैकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दे न प्रवृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानु-
वादकं लाघवात् । स्पष्टञ्चेदमसमासे निष्ठादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥

৩৫০

॥ कै० ॥ कृतोरिति । कृतुवाचिनः शब्दाद्यो दृष्टिमान् प्रत्ययस्तद्धिधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शरद्ः पूर्वो भागः पूर्व-
शरत् तत्र भवामिति कृतुलक्षणीम् । तत्र दृष्टिमादिति वचनान्तादप्यस्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन कृत्यणैव भवति

॥ भा० ॥ प्रयोजनम् । ख्यः परमख्यः सित्य परमसित्यं सत्या परमसत्या । सुसर्वादिस्त्रिदशभ्यो जनपदस्य ।
प्रयोजनम् । सु । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु । सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व । अर्ह । अर्हपाञ्चालकः ।
अर्हमागधकः । अर्ह । दिक्शब्दः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्वमागधकः । अपरमागधकः । ऋतोर्ध-
द्विमहिधावयवयानाम् । प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् । अपरनैदाघम् ॥

॥ को० ॥ पूर्वप्राष्टमिति । प्राष्टशब्दो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण
न भवति कालाट्टित्वेव भवति । तत हि यथाकथञ्चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते ॥

॥ वि० ॥ वह्निविष्णु तद्विधौ चायं तदन्तर्विधिः । सुसर्वाङ्गान्नपदस्य दिशो मन्त्राणामित्युत्तरपदद्वयः । द्द्विमानिति । द्द्विनिमित्तमित्यर्थः । अवय-
वानामिति । पूर्वपदत्वे इति शेषः । पूर्वापरार्थेत्येकदेशसमाप्तः । सन्धिवेलाद्युत्पत्त्यर्थः । अवयवाद्वातो रित्युत्तरपदद्वयः । ननु शरच्छब्द एव कालवाची न
पूर्वशरच्छब्द इति कथं दृष्टव्यम् आह । तत्र हेति । अत एव सन्धिवेलादिसूत्रे न चत्वाणां कालेन विशेषणं संगच्छते ॥

952

॥ कै० ॥ द्विषाष्टकमिति । द्वेषणी परिमाणमस्यति समासे कृते आर्हादिति ठञ् भवति संख्यायास्तदन्विधौ सांत संख्यानादष्टक उपक्रतिविधात् तेन प्राग्वतेरिति ठक् भवति । अध्वर्हपूर्वति लुङ् भवति । सोऽस्यांशवस्यत्यत इत्यतः सो-

॥ भा० ॥ उच्चिधौ संख्यायाः । प्रयोजनम् । द्विपाटिकं पञ्चपाटिकम् । धर्मान्नजः । प्रयोजनम् ।
धर्मचरति धार्मिकः । अधर्मचरति अधार्मिकः । अधर्माच्चित्ति न वक्तव्यं भवति ॥

॥ कै ॥ ऽस्येवमुक्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थसमर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्
पनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पनर्लङ्गभावः ॥

॥ वि० ॥ पुनस्तदस्य परिमाणमिति ब्रचनसामर्थ्यात् स्वार्थे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद् द्विगुमित्तत्वाभावाद् लुगभावे इत्यर्थः । इदं वृत्ति-
कारमतेनाक्तम् । वस्तुस्तु तदस्यैति पुनश्चादानमवैशालीयत्वापगमे तच्चोपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणस्येत्यर्थेनेन ठञि लुक्प्रशङ्क्य काला-
दित्यधिकारस्थेन तत्तर्पेष्ट इति स्वेष्टेन ठञा विष्ठापितः सापितो भाष्ये काशप्रश्नोऽयथाकथञ्चित्काजवाचिनो यश्चरमिति चोक्तं तद्विद्म्यते । त्वष्टीत्यादिनापि ठञि
लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी परिमाणस्य संबध्य स परिमाणस्येति भाष्योदाहरणार्थः । तत्र द्विगुमित्तत्वाभावाच्च लुक् । संघे इदं प्रधानतिरेकस्यापि
सच्चात् तस्यापि संस्थाशब्दत्वमित्यपरे ॥

७८२ ॥ वि० ॥ भाष्ये पदार्थेति । तदन्वयविधेरपवादोऽयम् । अत एव तत्प्रतिपक्षेतिपुनरभिहितं तदन्वयविधिं विवक्षुर्पूर्वोऽपि स्यात् तच्च नेष्टमिति वार्तिकप्रशङ्गेति । अत एव भाष्ये उत्तरपदार्थाधिकारे प्रयोजनदानम् । तदन्वयविधेयपदात्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यस्यै । समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरवितिप्राप्ते । अत एव ह्यन्तकसर्पणैर्तोच्छं न तव रूप इतिकृतसमासान्ताङ्गकारणं व्यत्ययेन पठ्यर्थे प्रथमा । अत्रचदेमव भाष्यं मानमित्याहुः । तत्त्वमपीति । वार्तिकस्थेन दीर्घविधिविति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ।

॥ के० ॥ पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपात् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते ।

॥ भा० ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेतिवक्तव्यम् । पदाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमित्येकीकामालानां चिततूलभारिणु । इष्टकचितं चिन्वीत पक्षेष्टकचितं चिन्वीत । इपी-
कतूलनं मुञ्चैपीकतूलनं । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या । अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं महदप्ल-
खनसृणां दीर्घविधौ । महान् परममहान् । महत् । अप् । आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् । खट् । खसा खसारौ
खसारः परमखसा परमखसारौ परमखसारः । खट् । नसृ । नसा नसारौ नसारः । एवं परमनसा परमनसारौ
परमनसारः । पद्युप्पदस्यदस्थाननदुहो नुम् । पङ्गावः प्रयोजनम् । दिपदः पश्य । अस्तिचेदानीं काश्चिकेवलः पान्त्वब्धो
यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवन्तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमसूत्रम् ॥

॥ के० ॥ महदपस्वस्विति । महदादिभिरङ्गं विशेष्यते । स्वाप इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः । अथो भीति तत्त्वमपि खड्गिरिति भवति । द्विपद इति । पादः पदित्व्य पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते ॥

॥ वि० ॥ भाष्ये पदुष्मदृशदृष्ट्यादीति समस्तं पृथक् पदम् अननुष्ठु इति त्वसमस्तमेव । अन्यथा नुमोऽननुष्ठुच्छब्दमात्रान्वयित्वा सामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽननुष्ठु नुमश्च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधानात् सामर्थ्यादेव तदन्तर्विधिर्भविष्यतीत्याशयेन काका प्रुच्छति । भाष्येऽस्त्येवेति । आचार्यदेशीय आह । एवन्तर्हीति । सन्निधेर्लिङ्गं वलीय इतिभावः ॥

॥ वि० ॥ तदन्तविधिरिति । तद्वपाद् उत्तरपदविधिरित्यर्थः । अर्थाधिकाराश्वेण परिहरति । नैवेति । नन्वेवं पादशब्देन तदन्तवि-
 ७८३
 धभावे परमपक्षाधिपानितिपूर्वोदाहृतासङ्गतिरिति आह । एवमेति । अर्थभेदेन तत्साधितभावः । पादशब्दादाख्यानणि गिनिमित्तक-

॥ कै० ॥ पादस्य पदेति । ननु पद्मावे तदन्तविधिश्चोऽयं तु पदभावेति । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणत्वाद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पदभावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दे निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्वान्मानात् । एवन्तर्हीति । एवञ्च परमपादेन कथ्यतीतिवचनाय परमपादाकाषेति भवति यदा तु परमः पक्षापीति

॥ भा० ॥ हिमकापिहतिषु च । यथा पत्कापिणी पत्कापिणः । एवं परमपत्कापिणी परमपत्का-
पिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति । पादस्य पदान्यातिगोपहतेषु यथेह भवति ।
पादेनोपहतं पदोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवन्तर्ह्यङ्गाधिकार
एव प्रयोजनम् । ननुचोक्तं न केवलः पाञ्चज् इति । अयमस्ति पादवतरेप्रत्ययः पात् । पदः पदा पदे ।
पात् । लुप्तं अस्मत् । यूयं वयम् । परमयूयं परमवयम् । अस्थ्यदि । अस्थ्नाः दक्षा सक्थ्ना । परमास्थ्ना
परमदक्षा परमसक्थ्ना । अननुक्तो नमः । अनङ्गान् परमानङ्गान् । बुध्थिमथिर्गुणोसिखितरनुद्धित्यहम् ।
प्रयोजनम् । सौः सुसौः । पन्याः सपन्याः । मन्याः परममन्याः । पमान् परमपमान् । गौः सगौः ॥

॥ के० ॥ विवक्षा तदा परमपत्न्यापैति भवति । पादयतेरिति । पदेगुन्तादित्यर्थः । परमपत्न्या इति क्वचित्पाठः स त्व-
युक्तः समासान्विधानात् । न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनानासि निषेधः । तस्मात्सुपत्न्या इति पाठः । परम-
गौरित्यप्यपाठः । गौरतद्धितलुक् इति टन्विधानात् तस्मात् संगौरिति पाठः ॥

॥ वि० ॥ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाप्राप्तेराद्यः । पदेति । कौ लुप्तमिति तिप्रेषणं णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव पादस्य पादकृत्वादिभ्यः ।
इति नासूत्रि तथासति तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्पञ्चावः स्यात्साख्येतितात्पर्यम् ॥

७८४

॥ वि० ॥ इह । उपधीति प्रयोजनवार्तिके । इत्यत एवेति । पद्युपधितिवार्तिकस्यादित्यर्थः । आदित्यधिकारादिति । आच्छीत्यतः ।

अन्यथा नुम् बाधकः स्यात् । अम् च नुमो बाधकः स्यादितिभावः । अन्यथाऽमामोरेवेति । चतुस्त्राचचर्चादितिभावः । अन्यत्रचेति

॥ कै० ॥ परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टच्चा भाव्यम् । अनङ्कुब्जस्येह प्रपञ्चायः पाठः । अनङ्कुब्जो नुम् इत्यत एव
वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्बधानात् नुम्बधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधिराक्षेपात् । अन्ये त्वाहुः । असतीह
पुनर्ग्रहणे यत्नैव नुम् क्रियते तद्वैवामामो तदन्तस्य स्याताम् । परमानङ्गाह इत्यत्र त्वाक् स्यादिति पुनः पाठः कर्त्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो

॥ भा० ॥ सखा सखायौ सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ । चत्वारः

परमचत्वारः । अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् । त्रयादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रह-

णम् । प्रयोजनम् । सः । अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका ।

स्त्रीग्रहणे च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः । वर्णग्रहणे च सर्वत्र । प्रयोजनम् ।

क सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि सुपि च ।

इहैव स्यात् आभ्याम् । षटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

॥ कै० ॥ नुमर्थः कर्त्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्बधौ । अति स इति । गोभनः स इत्यर्थः ।

उपसर्जने तु तच्छब्दार्थे अतितदितिभवति । बहुभस्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति । वर्णग्रहणेति । यद्येवमुपि-

हर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम् ॥

॥ वि० ॥ भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति । यद्येवमिति । अन्यत्वेत्यनेन भाष्येणोक्तो भस्त्रित्यादौ

निषेधाभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति । उच्यते इति ॥

७८५

॥ वि० ॥ सिद्धे तदन्तविधिविति । उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययान्तप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्कृत्वसिद्ध एव

स इति । तत्र । तादृशार्थस्य निवृत्ताक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्ये मानाभावात् । किञ्च । वनो रचेत्यादौ समासप्रत्ययविधायित्वेनाऽस्यापि

निषेधापत्तिः । अम तु सौवस्त्रैव स निषेध इति न दोषः । पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायाऽनूयते तद्विन्नस्यैव प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधिः प्रयोजन-

मितिवार्त्तिकार्थस्तदाह । यत्नेत्यादि । परिगृह्यते । अनूयते । नत्वं स्यादिति । दृष्टान्तोक्त्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च तत् स्यादित्यर्थः । न च संज्ञाविधिविति ।

संज्ञया विधायित्वर्थ इत्यभिमानः । यत्र हीति । संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया विधौ । तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः । पुनस्तदन्तीति ।

॥ कै० ॥ प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधायपञ्चम्या इतिप्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्य-

न्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्माभूद् यथा रदाभ्यामित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रफदकाराभ्यामुक्तो यो

निष्ठान्तस्तत्र नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनोक्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु

॥ भा० ॥ प्रत्ययग्रहणापञ्चम्याः । प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिजोः फग्भवति । गार्ग्यायणः । वाक्यायनः ॥

॥ कै० ॥ निष्ठानुवादेन नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् । उच्यते । यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा

स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान् ग्रह्यत तस्मात्संज्ञाविधायपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च । अपञ्चम्या इत्यस्य नाच-

मर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने अतश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवात्र विधीयमाने

तस्यैवाङ्गसंज्ञायां दृष्टिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति ॥

॥ वि० ॥ यादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादितिभावः । तस्मादिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं इति प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वचनाभ्यामितिभावः । नाथमर्थ इति ।

प्रत्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः । पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । समासप्रत्ययविधायित्वे तु सौवस्त्रस्य निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेतिभावः ।

तत्प्रत्ययादेव । विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवं चोद्विकारादौ दृक्कादत्रि वृज एव दृष्टिस्वरौ स्यातामित्यर्थः । भाष्ये यञिजोः फग्मिति । यद्यपि ष्वाप्पातिप-

दिक्रादित्यधिकारादपञ्चम्या इतिनिषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद् व्यधिकरणं विशेषणं किन्तु यञिजोरितिपञ्चम्यर्थे षष्ठोसत्तात् तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति

अपञ्चम्या इत्यस्याविषयोऽयमितिभावः ॥

७८६

॥ वि० ॥ तस्यादिति । प्रत्ययप्रत्यये यस्मात् स विहित इति निधमोऽत्रापि तदन्तविधिविधानं च । एतत्किं एव च तदन्तविधिविधानं च ।
उक्तनिधमवोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारमगार्ग्यायण इति स्यादितिन्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेतद्वीत्या परमगार्ग्यसौ-
गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीदृशेऽर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतद्व्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येति चेन्न । परमगार्ग्यकदेशगार्ग्यश-
ब्दादेव प्रत्ययः परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्युपात्तः । विशिष्टनैकार्थीभावोऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमसत्त्वे निष्कर्षकार्थीभाव एव एतौ निमित्तमित्यव-
न मानम् । अत एवानुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्देकदेशात् कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्कता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्मार्ग्येत्यापि यस्या-
द्विहित इत्यादिन्यायेन समसौकदेशात्प्रत्यय इत्येतद्व्यायेत्यर्थः । नचैवं सुपि च रौः सुपीत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः । न च तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत

॥ कै० ॥ परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्युदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्युक्तत्वाद् फकिधानाद् यत्त्वत् परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य
यत्त्वत्त्वाभावात् । तस्याञ्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायण इत्यनिरूपप्रसङ्गः । तस्यादेतद्व्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् ।

॥ भा० ॥ परमगार्ग्यायणः परमवाक्यायनः । दाक्षायणः परमदाक्षायणः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा ॥

॥ कै० ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययप्रत्यये तदन्तविधिभावो लेख्यप्रत्ययेन जायते । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविधि-
भावः । स्वतासील्लुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाज्जुलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविधिभावः ॥

॥ वि० ॥ इति वाच्यम् । तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्यादित्यवधिसाक्षाङ्गत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधिलेखनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन
निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः । ननु येननाप्राप्तित्वायेनायं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरिति परूपेत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत्र आह ।
उत्तरपदेति । अन्यथा हृदयस्य हृल्लेख्यदणित्यत्वाज्जुलुटोर्वा नैव सिद्धे लेख्यपदस्य व्यर्थे स्यात् । लेख्य इत्यणन्तमेव तत्र शृङ्गते षञ्जन्तस्य त्वन्भिधानात्तत्रावयवसमवेति
भावः । अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याह । तदेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपापि चेत्यर्थः । धातोरिति । इदं स्तान्निविशेषणमिति
चिन्तयिष्येत् । सुपि चेत्यादावस्मदुक्तरीत्येवात्रापि समाधानं बोध्यम् ॥

७८७

॥ वि० ॥ नन्वलाऽनर्थकेनैत्युक्तमर्थवत्परिभाषया विरोधादत्र आह । अर्थवदिति । स्थितमिति । स्वं रूपमित्यत्रेति शेषः । कुतो चेत्तोरि-
त्यत्र आह । वर्णरूपतया तस्येति । वर्णरूपतया यद्येति पाठे नार्थवत्तारूपमित्यतः प्राक् तस्य हीतिशेषो बोध्यः । अर्थवत्तेति । तत्त्वसमानाधि-
करणं रूपमित्यर्थः । वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमिति पाठेऽनर्थकेत्यादिः । तदपि प्राप्तमिति शेषः । गुणत्वादिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन

॥ कै० ॥ अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थक्येति वर्णानिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य
शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते । तत्र वर्णग्रहणे च सर्वत्रैव वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमनेन

॥ भा० ॥ अलैवाऽनर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

हृन्ग्रहणे स्त्रीहृन्ग्रहणं माभूत् । उङ्ग्रहणे गर्मुङ्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् ॥

॥ कै० ॥ नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वादिवक्ष्यते । नियमविधानं गम्यमाह । हृन्ग्रहण इति ।

तेन स्त्रीज्ञानाविति दीर्घो भवति । उङ्ग्रहण इति । उदः स्थास्रश्चोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्थास्रतोति पूर्वसवर्णाभावः ।

शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्राविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति ॥

॥ वि० ॥ चेत्तदन्तविधिसंज्ञार्थवत्तेति फकितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरिति प्रसङ्गस्य निवारणायैदम् । वर्णग्रहणं चेत्यन्वाख्यानवार्तिके ज्ञाप-
कसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । ययमलैवेत्यापि एकत्वसंख्या गुणत्वादित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तदन्तसंख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि
दीपानुहारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति । इन्वृत्तिनियमेनानिवर्तितत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धार्थानुवादेऽयम् ॥

७८८

॥ वि० ॥ संपर्युपेभ्य इति । दृष्टिपाठमनुसृत्येदम् । तस्योच्छब्देनिति । वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योदा विशेषणादुदन्तस्य पद-
स्येत्यर्थ उचितः । नन्वन्विचारात्तवर्गोदाऽपि विशेषणं व्यर्थमन्त आह । वा निवृत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि फलाभावाद्निवृत्तं विशेषणं चेत्यपि

॥ कै० ॥ पायसं करोतीति । संपर्युपेभ्यः इति सुग न भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्तविधिः उदःस्येत्यत्र
तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गस्य विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य
वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करो-
तीति करोतेर्भूषणार्थदृष्टिना संभवतीति सुट् स्यात् । किमर्थमिति । अल्लेवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य श्लोचानावित्यादि

॥ भा० ॥ संग्रहणे पायसं करोतीति भाभूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे

तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । नचेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् ॥

॥ कै० ॥ प्रयोजनं तन्नाम्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति रुडः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्त-
स्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्तनादुदः स्यात्तस्मोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते
उत्तरपदाधिकारोऽपि ततश्च श्लोचानावित्यादिषु दोषो न भवति नहि श्लोचानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः ॥

॥ वि० ॥ बोध्यम् । पदप्रकरणात् ! रुडः पदान्तादतीत्यतः । नन्वत करोतिर्न भूषणार्थोऽन्त आह । भूषणेति । पायसं भूषयतीत्यर्थसंभवादिति भावः ।
केवलपदाधिकारोऽपीति । अन्यथाऽसन्देहाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः । भाष्ये नापीति । समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः ॥

७८९

॥ वि० ॥ नन्वेवं तदन्तविध्यभावे द्रव्यहणावित्याद्यसिद्धिस्तदन्तविधौ तु श्लोचानावित्यत्र दोषोऽन्त आह । अल्लेविति । ननु वार्तिकोक्तोऽपि
फलतस्तदन्तविधिरित्येतत् आह । प्राथम्येति । सौवर्तदन्तविधिरिव ज्यायान् न तु वार्त्तिकोक्तोत्तरपदस्येत्यत्र इति नियम आवश्यक इति भावः ।

॥ कै० ॥ तत्र वक्तव्यमिति । पदाङ्गाधिकार इत्येतदित्यर्थः । अल्लेवाऽनर्थकेनेति वचनेनाऽर्थवता तदन्तविधिसङ्गादिति भा-
वः । तदन्तविधिरिति । प्राथम्यकालिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वल्लेवानर्थकेनेति नियम्यते । परमातिमहानिति । परम-
आसावतिमहानितिसमासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः । अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति

॥ भा० ॥ तत्र वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधिरिव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । पर-
मातिमहान् । एतद्धि नैव तद् नाऽपि तदुत्तरपदम् । अनिनस्मन्ग्रहणानि च । अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति । अन् । राज्ञेत्यर्थवता सामेत्यनर्थकेन । अन् । इन् । दशतीत्यर्थवता वाम्नीत्यनर्थकेन । इन् ।
अस् । सुपया इत्यर्थवता सुथोता इत्यनर्थकेन । अस् । मन् । सुशम्नी इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । मन् ॥

॥ कै० ॥ सान्त्वयति इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिज्ञाचणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना त भवति ।
सुथोता इति । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादवास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवाऽसृष्टः ॥

॥ वि० ॥ परमादिरिति । परमादिः समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् । भाष्येऽनिति । अल्लोपोऽन्तः इच्छन्पूषेति अत्वसन्तस्य मन
इत्यादिषु वर्त्तमानानीत्यर्थः । अर्थवानेवासिति । इदं चिन्त्यम् । कुते ह्यागमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्यायत्वादन्त्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्त्वाञ्च ॥

॥ वि० ॥ नान्येनेति । अत एवेको यथाचीत्यादौ न दोषः । यस्मिन्विधिरिति वाचनिकमेव यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोपसक्तं सप्तम्यन्तं यत् विशेषणं तत्वेतितियावत् ॥ * ॥ एद्वियस्य । ननु एद्वियस्याभावे सर्वत्र एद्विसंज्ञायां विशेषणान्तराणं वैयर्थ्यमेव स्यादितितन्मात्राचोपोऽनुपपन्न इति शङ्कते । असतीति । संकोचे प्रमाणाभावाच्च शब्देन सर्वेष्वनु गृहीतेषु तदादिः समीपो ह्येव भवतीति परिहरति । यस्त्येति । नन्वचामिति निर्द्वीरणे

॥ कै० ॥ यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति नान्येन ॥ * ॥ एद्वियस्य ।

एद्विग्रहणमिति । असति एद्विग्रहणे कथं सर्वस्य एद्विसंज्ञा न भवतीति चेत् । यस्याचामादिभिन्नजातीयो ह्यन्तद्विग्रहणमिति चेत् ।

॥ भा० ॥ यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिवत् । किं प्रयोजनम् । अचिन्नुपातुभु-

वा व्योरियद्विग्रहणमिति इत्येव स्यात् अथैव भुवो भुव इत्यत्र न स्यात् ॥ * ॥ एद्वियस्याचामादिस्त-

द्विग्रहम् । एद्विग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद्विग्रहमितीत्युच्यमाने दात्ता राक्षिताः । अत्रापि प्रसज्येत ॥

॥ कै० ॥ व्यावर्तितं स्यात् । दात्ता इति । असति एद्विग्रहणे निर्द्वीरणे ततोर्ध्वस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञा-

येत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव एद्विसंज्ञा । प्रस्यऽएद्विमित्यत्र यदा नामधे-

यत्वाद्विग्रहः पक्षे कर्त्तादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ॥

॥ वि० ॥ षष्ठी निर्द्वीरणं च तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ नातिप्रसक्तिरत आह । असतीति । समीपार्थ इति । पूर्व-समीपार्थ इत्यर्थः । एवञ्च तन्निर्वापितसम्यग् षष्ठी न तु निर्द्वीरण इति भावः । यस्याचामादिर्ह्येव स्यादिति तात्पर्यम् । नामधेयस्य त्विति । वा नामधेय-स्येति वचनादिति भावः । भाष्येऽत्रापीति । अग्राप्रकृतावपीत्यर्थः । नन्वेवं जलादेः सर्वस्य एद्वित्वे प्रस्यऽएद्विमिति नूते कर्त्तादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह । प्रस्य इति ॥

॥ वि० ॥ तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः । एद्वरेवति । तत्राच प्रदेशेषु तदादिविधये सुखो एद्विशब्दोऽन्यत्र एद्विग्रहे लक्षणिक इति वैकल्पिक इति भावः । ननु मात्वादीनामिति लिङ्गादादिसहचरितो यस्य एद्वित्वस्यापि संज्ञा स्यादत आह ।

॥ कै० ॥ यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञान इति शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवस्थेयं तदित्यस्यानुपादाने च एद्वरेव एद्विसं-

॥ भा० ॥ एद्विग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ यस्य ग्रहणं किमर्थम् । यस्त्येति व्यपदेशाय ।

अथाज्ग्रहणं किमर्थम् । एद्वियस्यादिकद्विग्रहमितीत्युच्यमाने इत्येव स्यात् शतिकायनीयाः । औपगवीयाः ।

इह न स्यात् । गार्गीया वात्सीया इति । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथादिग्रहणं किमर्थम् ।

एद्वियस्याचां तद्विग्रहमितीत्युच्यमाने सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इत्यत्रापि प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः

क्रियमाणे न दोषो भवति । एद्विसंज्ञायासजसन्निवेशादनादित्वम् । एद्विसंज्ञायासजसन्निवेशादादिरित्येतज्ज्ञे-

पययते । नह्यचां सन्निवेशोऽस्ति । ननु चैवं विज्ञायते अजेवादिरिति ॥

॥ कै० ॥ आप्रसङ्गः । गार्गीया इति । न हि गार्ग्यशब्दस्य एद्विरादिः किं तर्हि ह्यन् । मात्वादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् ॥

॥ वि० ॥ मात्वादीति । भाष्येऽत्रादीति । अचामिति पक्षानुपादानसामर्थ्यादादिशब्दोऽप्याहरिष्यत इति शङ्कः । यस्यावयविनोऽवयवानामकां मध्ये एद्विग्रहवयव-व्यवहारं विनैवार्थसम्भवेऽप्याचारे मानाभाव इत्युत्तराशयः ॥

॥ वि० ॥ तत्र प्रसङ्गादादिप्रवृत्तसत्त्वासत्त्वयोरान्वयवस्तुत्वैकग्रहणप्रयोजने दर्शयति । सति चेति । असत्त्वैकग्रहणे पूर्ववर्तितेऽपि भागव्दा-
कारे आदिप्रवृत्तान् सभासन्नयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अत्र इति । एतच्च इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः । प्रवृत्तः स्वरे
विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽचामित्यर्थमत्र आह । अचामिति । तत्राच राट्गञ्जादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वाद्विप्रवृत्तौ यत्र वृद्धेरादित्व-
मेवावपेक्षया नान्तादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासन्नयने दोषः । अचामितिवहुत्वमविवक्षितं तेन आलोयादिसिद्धिः । ननु यत्र वृत्तवर्धिता अत्र एव

॥ के० ॥ सभासन्नयन इति । सति चेत्ताद्विप्रवृत्तौ आद्युक्तवस्तुत्व एकग्रहणस्य सभासन्नयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहादिप्रवृत्ते
द्विरुद्धातिरिक्तान्तलक्षणस्याचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । न ह्यचामिति । सर्वस्य प्राति-
पदिकस्याज्जलसमुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामर्चां समुदायः सन्निवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्यभावस्थानं सन्निवेशः
न च केवलानामर्चा नास्ति । ननु चेवमिति । अर्चा सन्निवेशस्थानसम्भवाद्वाचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

॥ वि० ॥ सन्निविष्टास्तत्वास्य प्रवृत्तिवर्धिता ननु हलन्तरितेष्वचु इति सन्त्यमानः शङ्कते । भाष्ये वृद्धसंज्ञायामिति । तन्वस्त्येव मातृकापाठे सन्निवेशोऽत्र आह ।
सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिवन्धनकार्यस्य प्रातिपदिके सत्त्वादिति भावः । अचामित्यनेन च केवलानामिति । सर्वपदानां शावधारणत्वेन
प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अज्ज्वातसन्निविष्टो यस्य समुदायस्याऽऽदिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु प्रथमान्ताच्पदाभावाद्जेवादिरित्युक्तमत
आह । अचामिति । निर्वृत्तिरूपेणाव्ययान्निर्वृत्तिरूपस्य समानजातीयविषयत्वाच्च सहस्रम् इति भावः । अज्जलसमुदायेऽजपेक्षया सर्वादिर्गृहीयते इति भाष्याच्चरार्थः ॥

॥ वि० ॥ वृद्धिविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीयादिवृद्धिर्जम्भ्यवर्तनीत्यर्थः । निर्वृत्ति-
र्थमात्रनिर्वृत्तिरूपेणाव्ययोः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरत्वाभावात् । तत्र वृद्धेरत्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन आक्षरसमाख्याज्जूपलक्षणावृद्धिप-
रिपक्ष इति भावः । आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्रासाधारणं प्रत्युदाहरणमाह । ततश्चति । भाष्याक्तस्य

॥ के० ॥ नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्वृत्तिरपि पृथी स्यात् । अर्चां मध्ये अज्ज्वा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः ।
आकारो ह्यनजं सन् केवलमर्चायां गिर्यकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानन्तत्वात्

॥ भा० ॥ नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं
तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः सभासन्नयन इति ॥

॥ के० ॥ समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अत्र प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदि-
वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । न ह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति तत्र च मध्येऽपि वर्तमान आका-
रोऽन्याजपेक्षया आदिरितिसभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिप्रवृत्तं त्वन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । खट्वेति ॥

॥ वि० ॥ साधारणत्वं ध्वनयन्नाह । समुदायेति । यस्मैत्याद्यपेक्षया पृथीति भावः । एवं यस्मैति आद्युपजनितव्यतिरेके पृथीमन्नीकृत्याऽचामिति निर्वृत्तिरूपेणां
दोषोऽभिहितः । अनुपजनितव्यतिरेके यस्मैतिपद्यामपि तं वक्तुं भाष्ये एकान्तादित्वमुक्तं तद्व्याचष्टे । एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्यैति सन्त्यन्यः । एवञ्च
यत्प्रातिपदिकावयवमन्ताऽचामादिर्वृद्धिस्तत्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूचार्थः । नन्वादिप्रवृत्तौपादानादेव सर्वेषामचामितिलभ्यतेऽत्र आह । आदिप्रवृत्तमिति ॥

॥ वि० ॥ उभयरूपत्वेऽपीति । अज्जरूपत्वेऽपीत्यर्थः । यस्मिन् नाचां विशेषणं तेषामन्यविशेषणत्वाद् नाप्यादेर्व्यवहितत्वात् किन्तु
 ह्येः । अचामितिचादेर्विशेषणं सन्निधानाद् न ह्येर्व्यवहितत्वात् । एवञ्च यस्य हट्टिरचामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये
 वर्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यत इतिभावः । सकलाजिति । संकोचे मानाभावः । सतोऽपीति । आदौ मध्ये वेति शेषः । अचामितीति । केवला-

॥ कै० ॥ सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याऽजाकृतिरचामिति वचनादऽश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विव-
 क्ष्यते । तेनाऽयमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया हट्टिरादिसद्वृत्तिमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतो-
 ऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामितिवचनाद्विद्यमानान्यपि

॥ भा० ॥ सिद्धमजाकृतिर्निर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अच आकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनै-
 र्व्यवहितत्वात् प्राप्तोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत् । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथाऽन्यत्वापि
 व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । कान्यत् । स्वरे ॥

॥ कै० ॥ व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः । यथान्यत्वेति । यथा स्वरविधाययोग्यत्वाद् व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति
 वचनादित्यर्थः । ह्रस्वनुब्ध्यामिति स्वरविधौ नुब्धयश्चास्ति ब्राह्मण्यञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युद्भिन्नत्वानितिमतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते ॥

॥ वि० ॥ चसन्निवेशासम्भवादितिभावः । स्वरविधाविति । स्वरे विधेय इत्यर्थः । अयोग्यत्वादिति । स्वराणामङ्गधर्मत्वादितिभावः । अत एव यतोऽनाव
 इत्यनाव इति प्रतिषेधः सार्धकः । नुब्धयश्चादिति । हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इतिज्ञापकमितिभावः । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वाद् चण्वानित्यादौ ह्रस्वा-
 दित्वेव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्तात्पर्यम् ॥

॥ वि० ॥ पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । गृह्यते इति । अत्र वार्तिके इत्यादिः । अत एवेङ् प्राचां देशे इति चरितार्थं रुढमात्रस्य
 नामत्वेन यच्छे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । घटीय इति गच्चादित्वात्साधु घाट इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इतिभावः । भाष्ये
 गोवान्तादिति । गोवप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायको गोवान्तो यथाऽसमासे ह्रस्वाच्छं लभते तथा समासे ह्रस्वाभावेऽपीत्यर्थः । वेत्यनेन ह्रस्वसंज्ञा वा

॥ कै० ॥ वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः ।

॥ भा० ॥ वा नामधेयस्य । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः ।
 गोवोत्तरपदस्य च । गोवोत्तरपदस्य च ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौ-
 ढीयाः । गोवान्तादाऽसमस्तवत् । गोवान्तादा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किम-
 विशेषण । नेत्याह । जिह्वाकात्य हरितकात्यवर्जम् । जिह्वाकात्यं हरितकात्यश्च वर्जयित्वा । जैह्वाकाता हरितका-
 ताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोवान्तादाऽसमस्तवदित्येव ज्यायः ॥

॥ कै० ॥ ओदनपाणिनीया इति । पाणिनोऽपत्यमित्यत्र गात्रिविद्वीति प्रकृतिभावाट्टिकोपाभावाः । पाणिनस्यापत्यं युवेनीञ्च तस्य
 छावा इति विवक्षितं यूनि लुगितीञो लुक् तेनेजथेत्यक् न भवतीतिच्छो भवति ॥

॥ वि० ॥ कर्तव्या इदमपसंख्यानं येत्युक्तं भवति । युवेतीजिति । प्रकृते च गोवप्रत्ययेनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादितिभावः । नन्वोदनपाणिनीया
 इत्यत्र ह्रस्वे ङोऽसमस्तवदतिदेशे इजन्तत्वादिविशेष्यमितिभेदः स्यादत आह । तेनेजथेति । येन यूनि विहितो न गोवे तेनेत्यर्थः । इजथेत्यत्र गोव इतिवर्तते
 पारिभाषिकं च तत्र गोवं गृह्यते इतिभावः । यस्तु तेन लुकेति तत्र प्रत्ययलक्षणास्य दुर्बारत्वात् । भाष्ये जिह्वाकात्यादिवर्जनं ह्रस्वसंज्ञापक्षेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

॥ वि० ॥ अगिति । स च केवलेभ्यः कखादिष्वष्टस्यापवादः । दृढसंज्ञापको तु समुदायस्य कखादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ॐ ॥ त्यदादीनि च । भाष्येऽनुवर्तते इति । पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः । ननुप-
सर्जनानां गणवर्हिभवेन कथन्त्यदादित्वमत आह । आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराशयिष्यत इति भावः । अचामित्यस्य त्विति । इहादिग्रहणसम्बन्ध एव

॥ कै० ॥ पैङ्गलकाग्रा इति । कखादिभ्यो गोत्र इत्यण् दृढसंज्ञायाम् छः स्यात् ॥ ॐ ॥ त्यदादीनि च । त्वात्पुत्रा इति ।
आदिग्रहणान्तरस्याऽन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तु चरार्थवानुवर्तते स्यात् तत्सम्बन्ध-
स्येहायोग्यत्वानिर्दोषस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ।

॥ भा० ॥ इदमपि सिद्धं भवति । पैङ्गलकाग्राणां छात्राः पैङ्गलकाग्राः ॥ ॐ ॥ त्यदादीनि च ।
यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्राश्वा-
त्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निरुक्तम् । इह प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं
कर्तव्यम् । एवन्तद्भानुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति । सम्बन्धमनुवर्तयते ॥

॥ कै० ॥ सम्बन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । सम्बन्धमनुरोक्ष्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथवा सम्बन्धत इति सम्बन्धः कर्मणि
घञ् नपुंसकेऽपि वाधकाभावाद्भवति । दृढिग्रहणसम्बद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तते इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः सम्बन्धः ॥

॥ वि० ॥ भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेऽपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमयुक्तमत आह । व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ
तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेद्म् । ननु नपुंसके भावे कस्युटौ घञजपवादौ सत्यधिकारात् परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति
नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह । द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेऽपीति । घञजपः पुंसोति भावघञ्विषयकं क्वाचित्त्वञ्चेति भावः ॥

॥ वि० ॥ चेतनावतस्यागोपादाने सम्भवतो यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते स्यातामत आह । एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैङित्येकवचनान्तेन
सम्बन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणं त्यदादीनीत्यनेनाऽऽदिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ॐ ॥ इह प्राचाम् । कुणितेति ।
विधेयसम्बन्धकामात्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । लक्ष्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषायणं तत्फलमाह । तेनेति । अन्येन त्विति ।

॥ कै० ॥ तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरितिसम्बन्धते इह यस्याचामादित्स्वरु-
मिति वाक्यार्थसम्पादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् सम्बन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्दोषात् त्यदादीनाञ्जपत्वाभावाद्यस्याऽचामाद-

॥ भा० ॥ दृढिर्यस्याचामादित्स्वरुत्वं त्यदादीनि च दृढसंज्ञानि भवन्ति । दृढिर्यस्याचामादित्स्वरुत्वं । इह प्राचां
देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते दृढिग्रहणं निरुक्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारो समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा
निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ ॐ ॥ इह प्राचां देशे । इह प्राचां देशे शेषिकेऽपि वितवक्तव्यम् ॥

॥ कै० ॥ यस्यदादय इति तत्सम्बन्धाभावात् ॥ ॐ ॥ इह प्राचाम् । कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वञ्चे-
ति व्याख्यातं तेन क्रौञ्चो नामोद्गमस्तत्र भवः क्रौञ्च इत्यणोव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम
वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यदृढत्वाट् ठञ्चितौ न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् ॥

॥ वि० ॥ श्रुताख्ये सम्बन्धन्यान्वयोऽनुचित इति तद्भावः । वाहीकश्च देशविशेषस्तत्र स ग्रामः प्राग्देशवर्हिर्भूतः । वाहीकदेशोभयसम्बन्धः प्राग्देशवर्हि-
र्भूतो वा । अत एवाश्रयान्तरवृत्तित्वे शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीव्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । एतेनोभयवर्हिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् ॥

॥ वि० ॥ वाहीकपामाविति । आद्ये अस्याप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणाता नोपपद्येत ।
ठञ्जिठाविति । वाहीकपामेभ्यश्चेत्यत्र दृष्टादित्यनुवृत्तेः । प्रागुद्विभागस्तु शरावत्यास्तु योऽवधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर-
इत्यमरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखीत्येके । ऐशानीतो नैऋत्यां पश्चिमाश्रयगामिनी सत्यन्ये । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणञ्च
पश्चानां सिन्धुपठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति कर्णपर्वणि । एवञ्च धर्मवर्हिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शतद्रुविपाशैरावती-

॥ के० ॥ सैपुरं स्कौनगरञ्च वाहीकपामौ । तत्र दृष्टत्वाद्वाहीकपामेभ्यश्चेति ठञ्जिठौ भवतः । शैपिकेऽपि वचना-
दपत्यविकारयोर्दृष्टलक्षणप्रत्ययाभावः । क्रौडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्थवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु

॥ भा० ॥ सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥ ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः ॥ ॐ ॥

॥ के० ॥ देवदत्तस्य दृष्टसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् दृष्टलक्षणौ ठञ्जिठौ भवतः ॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते
महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः ॥ ॐ ॥

॥ वि० ॥ वितस्ताचन्द्रभागेति पञ्चनद्यः सिन्धुः षष्ठस्तन्मध्यदेशे वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । कुणिमताश्रयणे शैपिकेऽपि वित्यस्य वैयर्थ्यं व्यवस्थितविभाषयेव
सिद्धेः । अतोऽन्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रासादयज्ञैस्तु वाहीकग्रामावपीत्यन्ये । भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्याऽर्थस्य शैपिकेऽपि-
तिज्ञापकमित्यपरे । अपत्येत्यादि । उदीचां दृष्टादिति नित्यं दृष्टेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॐ ॥ इति काश्यापनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः ॥ ॐ ॥

No E29.

